

ÇARLIK YÖNETİMİNDE

Kars, Ardahan, Artvin

1878-1918

CANDAN BADEM

ARAS

ÇARLIK YÖNETİMİNDE

Kars, Ardahan, Artvin

1878-1918

Candan Badem

TARİH

ARAS

CANDAN BADEM

Kars, Ardahan, Hanak, Vardosan köyü 1970 yılı doğumlu, Börk köyü nüfusuna kayıtlı. Boğaziçi Üniversitesi İşletme Bölümü'nden mezun oldu (1992). 1995-2000 yılları arasında Kazakistan'da çeşitli şirketlerde çalıştı. Birmingham Üniversitesi Rusya ve Doğu Avrupa Çalışmaları Merkezi'nde yüksek lisans yaptı (2001). Doktorasını Sabancı Üniversitesi tarih doktora programında tamamladı (2007). *Türk-Ermeni Sorunu Bibliyografyası* kitabı Aras Yayıncılık tarafından yayımlandı (2007). Ermenistan Ulusal Arşivi'ne Türkiye'den gidip araştırma yapan ilk Türk akademik tarihçi oldu (2009). Doktora tezi İngilizce (*The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, Brill, 2010) ve Türkçe yayımlandı (*Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017). Eylül 2014'te doçent unvanını kazandı. SSCB tarihi ve Rusya üzerine çeşitli yazıları yayımlandı. Munzur Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesiyken, 1 Eylül 2016 tarih ve 672 sayılı KHK ile kamu görevinden ihraç edildi. Çok iyi düzeyde Osmanlıca, Rusça ve İngilizce, orta düzeyde Ermenice, Almanca, Zazaca ve Kurmanci biliyor. Evli ve bir çocuk babası.

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, Candan Badem'in *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti* (Bir Zamanlar Yayıncılık, 2010) adıyla yayımlanan kitabının yeni bilgiler ve belgelerle genişletilmiş halidir.

Kitabı yayıma hazırlarken, kurum, yer ve özel adların yazımı hususunda yazarın büyük/küçük harf tercihleri esas alındı. Kitap boyunca referans verilen tablo, belge ve ekleri ilgili bölümlerin sonunda verildi ve ayrıca kitabın sonuna da tabloların bir listesi eklendi (Tablo 2.1 hariç).

Rusça, Ermenice, Rumca, Gürcüce sözcükler İngilizceye göre değil, Türk Latin alfabesine göre transkribe edildi. Ermenice özel adların yazımında, özellikle bu dile aşina Türkiyeli okurların alışkanlıkları gözetilerek Batı Ermenicesinden Türkçeye transliterasyon için yayınevimizin diğer kitaplarında kullandığı sistem tercih edildi. Doğu Ermenicesinde bazı seslerin transliterasyonu için uluslararası alanda farklı sistemler kullanılıyor olsa da, yine aynı aşinalık ilkesi doğrultusunda Batı Ermenicesi ağırlıklı yazım kullanıldı (Böylelikle, örneğin Pogos yerine Boğos, Akopyan yerine Agopyan/Hagopyan yazımı tercih edildi).

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - ԱՐԱՍ 217

Çarlık Yönetiminde
Kars, Ardahan, Artvin
Candan Badem

Yayıma Hazırlayan
Onur Koçyigit

Kapak Tasarımı ve Mizanpaj
Melisa Arsenyan

Kapak Fotoğrafı
Ön Kapak: Çar II. Nikolay, Kars Kalesi'nde, Aralık 1914.
Kapının üstünde Rusça "Tanrı çarı korusun!" yazıyor.
Arka Kapak: Kars ve Batum oblastlarının armaları.

© 2018, Aras Yayıncılık

ISBN 9786052100271

Baskı
Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (212) 613 38 46 / Sertifika No: 12064

Eylül 2018, İstanbul

Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin

CANDAN BADEM

ARAS

İçindekiler

Kısaltmalar ... 8
Teşekkür ... 9
Önsöz ... 11

Bölüm 1: GİRİŞ ve KAYNAKLARA BAKIŞ ... 25

Bölüm 2: "ASKERİ-ÖRFİ İDARE" ... 51
Ayastefanos, Berlin ve İstanbul Anlaşmaları ... 52
Kars ve Batum Oblastlarının İdari Yapısı ... 56
Nahiye ve Köy Teşkilatı ... 66
Askeri Birlikler, Zaptiye ve Askerlik Yükümlülüğü ... 70
Kafkas Muhacirlerinin Kölelerinin Azat Edilmesi ... 75
"Truç" Meselesi ... 76
Mahkemeler ve Yargı Sistemi ... 82
Ermeni ve Kürt Çetelerinin Eylemleri ... 89
1905 Devrimi'nin Yöredeki Etkileri ve Sosyal Demokrat Hareket ... 98

Bölüm 3: GÖÇ ve YERLEŞİM ... 135
Müslüman Ahalinin Anadolu'ya Göçü ... 139
Rusya'nın İskân Politikası ... 160
Ermeni Göçmenler ve Mülteciler ... 165
Rumlar, Ruslar ve Başka Yerleşimciler ... 172
Rus Yönetiminin Yerli ve Göçmen Nüfus Hakkındaki Düşünceleri ... 176
Kars Oblastına Rusların, Ermenilerin ve Rumların Yerleştirilmesi ... 180
Şubat 1897 Rusya Genel Nüfus Sayımına Göre Nüfusun Genel Yapısı ... 190
Duhoborlar ve Malakanların ABD ve Kanada'ya Göçü ... 192
1905'ten Sonraki Kolonizasyon Çabaları ... 195

Bölüm 4: TOPRAK ve MÜLKİYET ... 231
Batum ve Kars'ta Arazi Komisyonlarının Çalışmaları ... 232
1858 Tarihli Osmanlı Arazi Kanunnamesi ... 235
Toprak Politikası ve Toprak Kavgaları ... 239
Beylerden Arazilerin Geri Alınması ... 242
1883 ve 1888 Toprak Dağıtımı Projeleri ve Toprak Reformu ... 243
Hazine Arazilerinin Kiraya Verilmesi ... 253
Hamşioğulları (Himşiaşvili) Sülalesinin Arazi Davaları ... 255
Öküzdüzü Davası ... 262
Cilavuz Değirmeni Davası ... 266
Hatunzade Yusuf Ziya Paşa ve Kardeşinin Arazi Davası ... 268
Kerteneköylülerin Dilekçesi ... 271

Subatan Köyü Rumlarının Şikâyeti ... 272
Kağızman Kürtlerinden Şemseddinovların Dilekçesi ... 273
Vakıflar ve Camiler ... 276

Bölüm 5: EKONOMİ ve BAYINDIRLIK ... 307
Tarım ve Hayvancılık ... 307
Menafi Sandıkları ... 316
Sanayi, Ticaret, Zanaat ve Madenler ... 317
Ormanlar ... 323
Vergiler ... 325
1887-1888 Vergi Reformu: Öşürün Kaldırılması ... 330
Belediye Hizmetleri ... 335
Yerel Yönetim (Zemstvo) ... 341
Ulaşım ... 344
Tiflis-Kars Demiryolu İnşası ... 345
Konut Sorunu ... 348

Bölüm 6: EĞİTİM, KÜLTÜR ve SAĞLIK ... 375
Okullar, Öğrenci Sayıları ve Okuryazarlık Oranları ... 375
Yanoviç ve Arakskiy'in Görüşleri ... 386
Yasin Haşimoğlu'nun Anıları ... 391
Kültür ... 396
Sağlık ... 399

Bölüm 7: SAVAŞ, KIYIM ve DEVRİM ... 419
Teşkilat-ı Mahsusa Planları ve Faaliyetleri ... 423
Artvinli Ermenilerin Tanıklıkları ... 438
Ardanuçlu Müslümanların Anlattıkları ... 451
Rusların Ardahan'ı Geri Alması ve Sonuçları ... 454
Hıristiyan Ahalinin ve Askerlerin Müslüman Ahaliye Saldırıları ... 469
Osmanlı Ordusuna ve Çetelere Yardım Eden
veya Katılan Müslümanların Mahkemesi ... 479
Batum ve Kars Soruşturma Heyeti ... 483
1917 Şubat ve Ekim Devrimlerinin Etkileri ... 502

SONUÇ ... 561

Fotoğraflar ... 569
Ek Belgeler ... 586
Bibliyografya ... 606
Tablolar Listesi ... 623
Dizin ... 626

Kısaltmalar

AVPRİ	*Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii* (Rusya) İmparatorluğu Dış Politika Arşivi), Moskova.
BA/MA	Bundesarhiv/Militararhiv (Federal Arşiv / Askeri Arşiv) Freiburg, Almanya.
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul.
d.	*delo* (Eski Sovyet arşivlerinde, dosya).
GARF	Gosudarstvennıy Arhiv Rossiyskoy Federatsii (Rusya) Federasyonu Devlet Arşivi), Moskova.
HAA	*Hayastani Azgayin Arhiv* (Ermenistan Ulusal Arşivi), Erivan.
İKOİRGO	*İzvestiya Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşçestva* (İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği Kafkasya Şubesinden Haberler).
KMS	*Kentro Mikrasiatikon Spoudon* (Küçük Asya Araştırmaları Merkezi), Atina.
Obzor	*Obzor Karsskoy oblasti za ... god* (Kars oblastı ... yılı raporunun eki).
op.	*opis* (Eski Sovyet arşivlerinde, liste).
l.	*list* (Eski Sovyet arşivlerinde, yaprak).
Otçet	*Godovoy (vsepoddanneyşiy) otçet o sostoyanii Karsskoy oblasti za ... god* (Kars oblastının ... yılı durumuna ilişkin yıllık rapor).
Perepis 1897	*Pervaya Vseobşçaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii, 1897 g. Karsskaya Oblast* (1897 Rusya Birinci Genel Nüfus Sayımı, Kars oblastı).
PKAKKO	*Pamyatnaya Knijka i Adres-Kalendar Karsskoy Oblasti na god* (Kars oblastı ... yılı salnamesi)
RGİA	*Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv* (Rusya Devlet Tarih Arşivi), Petersburg.
RGVİA	*Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voenno-İstoriçeskiy Arhiv* (Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi), Moskova.
STsKFFA	*Sakartvelos Tsentraluri Kino-Fono-Foto Arkivi* (Gürcistan Merkez Görsel-İşitsel Arşivi), Tiflis.
STsSA	*Sakartvelos Tsentraluri Saistorio Arkivi* (Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi), Tiflis.
TNA	The National Archives (Britanya Ulusal Arşivi), Londra.

Teşekkür

Her türlü maddi ve manevi yardım, destek, katkı, eleştiri, görüş ve önerileri için, Almanya'dan *Das Gebiet von Kars und Ardahan* kitabının yazarı Dr. Georg Kobro'ya ve onun Kars doğumlu eşi Yelena Vitalyevna Bilyova-Kobro'ya, Atina'dan Diyarbekir doğumlu siyaset bilimci Dr. Murat Issı'ya, İsveç'ten, Kağızman Kürtlerinden araştırmacı yazar Rohat Alakom'a, Arizona ABD'den Selimli Malakanların torunu Andrei Conovaloff'a, Kanada Ontorio'dan Kars Duhoborlarınm torunu Koozma Tarasoff'a, babam Cengiz Badem (1948-2014), annem Gülçin Badem, halam Sevim Koçak, kardeşim avukat Mesut Badem ve eşim Esra Yavuz Badem'e, her türlü desteğini esirgemeyen değerli dostlarım Kemal Çetinelli ve Tarık Tayfun'a, Erivan'dan arşiv müdürü Amatuni Virabyan ve yardımcısı Sonya Mirzoyan'a, Ermenistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü müdürü Prof. Ruben Safrastyan'a, Tarih Enstitüsü'nden Hagop Muradyan'a, Yeğişe Çarents Müzesi müdiresi Lilit Hagopyan'a, Adıyaman Gerger doğumlu sanatçı Samvel Hagopyan'a, Iğdırlı işadamı İsmail Şek'e, İstanbul'dan Su Yayınları editörü Ardahan Saskaralı hemşerim Recep Tatar'a, değerli kütüphaneciler Mehmet Manyas ve Kamber Yılmaz'a, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin yardımsever personeline, Ermenice bazı ifadeleri çeviren Rober Koptaş ve Maral Aktokmakyan'a, Moskova'dan bana kitaplar getiren Erdem Bektaş'a, Moskova'dan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nden Dr. Patimat Tahnaeva ve Prof. Vladimir Bobrovnikov'a, tarihçi-genealog Mihail Katin-Yartsev'e, Sergey Koryagin'e, AVPRİ, GARF, RGVİA ve Devlet Tarih Kütüphanesi personeline, Tiflis'ten STsSA personeline, Batum'dan *Batum vo vremena Osmanskoy imperii* (Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Batum) kitabının yazarı tarihçi-filolog Zaur Margiyev'e, tarihçi Oktay Özel'e, Polat Safi'ye, askeri tarihçi Mesut Uyar'a, Oltulu tarihçi Erdal Aydoğan'a, Kars'tan *Ani Sırları* yazarı Sezai Yazıcı'ya, Ardahan'dan *Kura Çözüldü* romanının yazarı Sarzepli Kenan Karabağ'a, *Ölçek Köyü Tarihi* kitabını bana veren Ölçekli yazar Dr. Alper Akçam'a, Ardanuç'tan elindeki lise öğrenci ödevlerini benimle paylaşan emekli öğretmen ve *Artvin Tarihi* kitabının yazarı Halit Özdemir'e, Dursun Erdağı'nın anılarını yayımlayan Nurettin Sezen'e, Prof. Neşe Özgen'e, İzmit'ten Türkan ve Yücel Çiftçi'ye, Gebze'den hemşerilerim Meşaik Karakuş, Muammer Altunbulak, Fuat Aydın, Ardahan merkezden Gülsen, Mustafa, Vural ve Uğur Badem'e, Çıldır'dan Nejdet Kanbir'e, Ardahan Hanak ilçesi Binbaşak (Gü-

gübe) köyünden Molla Coşkun Efendi'nin torunu 1930 doğumlu Yaşar Coşkun'a, Sarıkamış Bozat köyü doğumlu Osetinlerden Mutlu Öğün'e, Narman'dan Necati Algül'e, Gürcüce bazı ibareleri çeviren Gülnara Memmedova ve Parna Beka Çilaşvili'ye teşekkür ederim.

Kuşkusuz, bu kitaptaki her türlü olası hata ve eksiklerden yalnızca ben sorumluyum.

Önsöz

Bu kitabın ilk versiyonu *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti* adıyla Haziran 2010'da bin adet basıldı ve birkaç yılda tükendi. Bu arada ben konu üzerinde çalışmaya devam ettim; daha önce gidemediğim, Moskova'da GARF, Petersburg'ta RGİA, Freiburg'da BA/MA ve Londra'da TNA arşivlerine gittim, yeni malzeme topladım. 2015 yılında Erivan'da üç ay kaldım, HAA ve kütüphanelerde araştırma yaptım, okuduğumu anlayacak kadar Doğu Ermenicesi öğrendim. Elinizdeki bu yeni basımda kitabın içeriği zenginleşti, ayrıca coğrafi alanı ve kronolojik çerçevesi genişledi: Coğrafi olarak Batum oblastının Artvin sancağını ve kronolojik ve tematik olarak da Birinci Dünya Savaşı'nın bölgeye etkisini kitaba ekledim. Bu arada bazı hatalarımı düzeltmeye ve eksiklerimi de gidermeye çalıştım. Esasen daha önce bitmesi gereken bu yeni basım Ocak 2016'dan beri Munzur Üniversitesi'nde maruz kaldığım soruşturma ve ardından 1 Eylül 2016'da 672 sayılı KHK ile kamudan ihraç edilme zulmünden dolayı gecikti.

Kitabımda şimdiye dek hiç bilinmeyen yepyeni kaynaklar kullandığım halde bazı akademik tarihçiler milliyetçi şablonlarını paramparça eden eserimi görmezden gelmeyi ya da yasaksavar kabilinden, pek önemli olmayan ufak bir ayrıntıya referans vererek geçiştirmeyi tercih ettiler. Örneğin, memleketim Ardahan'da, Ardahan Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Levent Küçük, bir makalesinde kitabımdaki ayrıntılı istatistik tabloları görmezden geldi ve ne hikmetse Tiflis-Kars demiryolu üzerine olan başka bir kitabımdan[1] önemsiz bir alıntı yaptı. Kitabımdaki ayrıntılı istatistikleri kullanmayıp kendisi arşiv belgesi kullanmış gibi görünmek isteyen Küçük, verdiği 1886 yılma ait istatistik tabloda birçok sözcüğü yanlış okumuş veya birilerinin yanlış okumasının kurbanı olmuştur. Öncelikle, tabloda sadece Kars oblastındaki şehir ve kasabaların (Kars, Ardahan, Kağızman ve Oltu) nüfusu verildiği halde yazar bunu "Kars vilayeti" diye vermiştir. Halbuki o tabloya köyler dahil değildir. Kasaba anlamındaki *mesteçko* kelimesini "alan" diye çeviren yazar, böylece, örneğin Ardahan kasabası nüfusunu "Ardahan alanı" nüfusu diye anlamıştır. Tablo başlıklarında Ermenileri Kürtler diye, Türkleri de Ermeniler diye okuyan yazar, böylece tablodan

1 Sonya Mirzoyan, Candan Badem, *Tiflis-Kars Demiryolunun İnşası 1895-1899*, Lahey: Institute for Historical Justice and Reconciliation, 2014. Küçük, bu eserimin künyesinde yayın yeri Lahey (Hollanda) olduğu halde nedense ABD şeklinde verdi.

Türkleri bir kalem darbesiyle yok etmiş, Türklerin nüfusunu Ermenilerin nüfusu diye sunmuştur. Ardından da bu yanlış nüfus sayıları üzerinden zorlama yorumlar yapmıştır. Tablonun dine göre dağılım kısmındaki Ortodoks Ermeni sayısını milliyetler tablosunda Ermeniler diye verdiği, ancak aslında Türkleri gösteren sayıyla karşılaştırıp yine zorlama yorumlar yaparak Kars'taki Ortodoks Ermeni cemaati içinde Kıpçak Türkleri olduğunu savunmuştur. Elindeki tabloyu okumaktan ve anlamaktan aciz birisinin bir de böyle garip yorumlar yapmasıyla iş tam bir komediye dönüşmüştür.[2]

Kars Kafkas Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyeleri de hazırladıkları *Kars Tarihi* adlı kitapta Fahrettin Kırzıoğlu'nun benim bu kitapta eleştirdiğim çarpıtmalarını ve uydurmalarını yinelediler ve benim eleştirilerimi görmezden geldiler. Yazarlardan Jülide Akyüz, kitabıma tek bir dipnotta referans verdi[3] ve talihin cilvesine bakın ki, bu sefer de benim bir hatamı tekrarladı. Ben, Narman ve Narmankale köylerini birbirine karıştırdığım için Rusların kurduğu Kars oblastının bugünkü Narman ilçe merkezini de içerdiğini yazmıştım. Akyüz de benim kitabımdaki onca yeni ve önemli bilgiyi görmezden gelip yanlış ve görece önemsiz olan bu bilgiyi alıntıladı. Burada kendi hatamı yine kendim düzeltiyorum; Narman ilçe merkezi olan İd kasabası Kars oblastına dahil değildi, Narman'a yakın bir köy olan Narmankale dahildi.

İlber Ortaylı da kendi makalesine yönelik somut eleştirilerime hiçbir yanıt vermeye gerek görmeksizin sadece eserimin "yeni bilgiler ihtiva eden fakat daha ziyade ilginç üsluplu bir doktora çalışması" olduğunu söylemekle yetindi.[4] Ortaylı yanlış biliyor, bu eserim doktora çalışmam değil, Haziran 2007 tarihli doktora tezimin konusu Kırım Savaşı. Üslubumun "ilginç" olmasının sebebi ise Türkiye'de henüz doçent unvanını almamış akademik tarihçiler "koskoca" profesörleri açıktan eleştirmeye cesaret edemezken benim o sırada sadece tarih doktoru unvanımla buna cüret etmiş olmamdı herhalde. Nitekim biriyle sözlü, ötekiyle de yazılı polemiğe girdiğim iki

2 Bkz. Levent Küçük, "Kars Vilayetinin Rus İdare Döneminde Etnik ve Dini Yapısı (1877-1917)", *Yeni Türkiye*, sayı: 61, Eylül-Aralık 2014, s. 983. Yazar ayrıca bu tablonun kaynağını belirtmemiş, makalesinin sonundaki bibliyografyada ise aslı Rusça olan kaynağın başlığının nerede yayımlandığı veya kimin çevirdiği belli olmayan İngilizce bir çevirisini vermiş ve Rusça kaynak "Karsskaya Oblast" dediği halde Küçük, "Karsskaya Gubernia" diye bir laf uydurmuştur. Kars guberniyası diye bir guberniya yoktur. Yazarın yanlış verdiği Rusça kaynağın doğru künyesi şudur: Kavkazskiy Statistiçeskiy Komitet, *Karsskaya Oblast. Svod Statistiçeskih Dannıh, İzvleçennıh iz Posemeynıh Spiskov Naseleniya Kavkaza*, Tiflis: İzdanie Kavkazskago Statistiçeskago Komiteta, 1889.

3 Selçuk Ural, Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Akın Bingöl, Cem Tuysuz, *Kars Tarihi. Geçmişten Cumhuriyete*, Kars: Kafkas Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 303.

4 İlber Ortaylı, "Kars Çar'ın Şehriyken", *Atlas Tarih*, sayı: 14, Ağustos-Eylül 2012, s. 57.

profesörün ve bu ikisinin yakın arkadaşı olan başka bir profesörün doçentlik jürimde yer alması benim için ilginç bir tesadüf oldu.

2011 yılı Ekim ayında başvurduğum doçentlik sınavında ÜAK'ın belirlediği doçentlik jürimdeki beş profesör üye, yayın dosyamda bulunan kitabımı da prosedür gereği değerlendirdi. Jürideki üç profesör bu sınavda bana eserler aşamasında başarısız notu verdiler. Erzurum Atatürk Üniversitesi'nden Besim Özcan, 27 Haziran 2012 tarihli raporunda kitabım hakkında aynen şunları yazmıştır (Özcan'm imlasına sadık kalarak aynen veriyorum):

> Yazarın diğer bazı yayınlarında olduğu gibi bu eserde de muhtevadan önce birçok metod yanlışlıkları göze çarpmaktadır. Öncelikle 9 Bölümden oluşan kitabın "İçindekiler" kısmına bakıldığında sadece Bölüm başlıklarına yer verildiği, birçok ana ve alt başlıkların alınmadığı görülür ki bu haliyle yarım sayfa dahi tutmamıştır. Öbür taraftan teşekkür faslına bir sayfadan fazla yer ayrılmıştır. Metin içinde ve dipnotlarda birçok tutarsız ifade ve kısaltmalar bulunmaktadır. Özel isimlerin yazımına dikkat edilmemiştir. Kitabın isminde "İşgal" kelimesi yerine "Yönetim" tabirinin kullanılması dikkat çekmektedir. Dikkat çeken bir başka husus, kapaktaki fotoğrafın ne olduğunu açıklayan iç kapaktaki ifadedir ki şöyledir; "*Çar II. Nikolay'ın Rus Şehitler Anıtı'nı Ziyareti*". Kitap içinde hiçbir açıklama bulunmayan bu anıtta yer alan "şehit" kelimesi kimi, ya da kimleri temsil ediyor? Esasında Türkleri ve Türk askerlerini rencide eden bir anıt olarak bilinen bu resmin kapağa konulmasındaki gayenin ne olduğu izahtan mahrumdur. A. Refik Bey'in, *Kafkas Yollarında* adlı eserindeki izahat doğru olsa gerek. Kaynaklar hakkında değerlendirmenin yapıldığı Birinci bölümde, başta M. Fahrettin Kırzıoğlu olmak üzere diğer bazı tarihçilere yöneltilen eleştiri dozunun ağır kaçtığı fikrimi ifade etmek istiyorum. Kırzıoğlu'nun eseri 1943 yılında basılmış olup elbette birçok yönden yenilemeye muhtaçtır. Aday tenkitlerinde tenkit ettiği yayınların tarihini ve o dönemin çalışma şartlarını dikkate almadığı anlaşılmaktadır. Arşivi iyi bilen bir araştırmacı olarak bilgisayar ortamına geçilmeden önce yapılan çalışmaların hangi zorluklar içerisinde yürütüldüğünü hatırlamaması mümkün görünmüyor.
>
> Oldukça fazla emek verilerek hazırlanmış olan bu kitap okunduğunda, bugüne kadar yazılanlardan ve bilinenlerden farklı olarak Rusların vilayet dâhilinde yaşayan Müslüman Türk halkına hiç zulmetmediği, aksine onlara çok adilane ve insanca davrandığı şeklinde bir neticeye varmak mümkündür. Rusça kaynakların fazlasıyla kullanılması bu neticeyi ortaya koymuş olabilir. Ancak işgalci bir devletin kaynaklarında bu tür zulme dayalı yazıların olmayacağı, olsa bile bir Türk araştırıcısının önüne konulamayacağı hususu gözlerden uzak tutulmuştur. Tarih boyunca Rusya ile yaşanan sa-

vaşlarda ve Rus işgallerinde destanlara bile konu olmuş olan bu hususun Rus zulmü ve istibdadı olduğu eserde gözlerden uzak tutulmuştur. Halk arasında "kara günler" olarak tarif edilen bu kırk yıllık Rus işgal devresinin yerli arşiv ve diğer araştırmacıların eserleri de ilave edilerek yeniden ele alınması, yazarın ortaya koyacağı çok önemli bir hizmet olacağı kanaatimi de ifade etmek istiyorum.

Bugüne kadar hiçbir Türk araştırmacısına izin vermeyen Ermenistan'ın yazara nasıl araştırma izni verdiği hususuna kitapta yer verilseydi orada araştırma yapmak isteyenlere ışık tutabilirdi.

Özcan'ın iddialarına ve eleştirilerine şimdi burada yanıt vermek istiyorum. Bir: İçindekiler tablosunda ara başlıklara yer verilmediği eleştirisi haklıdır, bu basımda düzeltiyorum. İki: "Tutarsız ifade ve kısaltmalarıma ve özel isimlerin yazımındaki hatalarıma" dair tek bir örnek gösterilmemiştir. Üç: Benim kitabımın başlığında Rus işgali yerine "Rus yönetimi" dememin sebebi, Özcan ve benzeri Türk-İslam sentezcilerin, örneğin "Türk İşgalinde Yunanistan" (veya Bulgaristan, Sırbistan, Mısır, Irak vb) ifadesini asla kullanmamış olmaları ve "Osmanlı idaresinde" falan ülke demeyi tercih etmiş olmalarındaki sebeple aynıdır. Ayrıca, işgal, askeri bir eylemdir, benim kitabım ise işgalden sonra kurulan idarenin niteliğiyle ilgilidir. Dolayısıyla başlığa bu kavramı çıkardım. Nitekim İlber Ortaylı da makalesinin başlığında işgal değil, yönetim sözcüğünü kullanmıştır. Dört: Kapaktaki fotoğrafın amacı, okura Rus idaresini temsil eden simgesel bir görsel sunmaktır. Fotoğrafın açıklamasında Rusların o anıta verdiği ismi yazdım doğal olarak. Rus zafer anıtı da diyebilirdim ancak Ruslar bu adı vermemişler. Rusların kendi anıtlarına "Rus işgalciler anıtı" demesini mi bekliyordunuz? Ya da bir tarihçi olarak benim Rusların verdiği ismi tahrif etmemi mi istiyorsunuz? Şehit ifadesi her millet için savaşta ölen kendi askerini temsil eder. Bu kadar basittir. Siz kabul edersiniz etmezsiniz, o ayrı konudur. O fotoğrafın Türkleri rencide edip etmediğini anlamak için fotoğrafı görmek gerekmez mi? Ben de bu yüzden fotoğrafı veriyorum. Daha iyi bir fotoğrafını bulsam, onu da koyardım. Okur fotoğrafa baksın kendisi karar versin. Tarihçinin görevi okura çocuk muamelesi yapmak değildir, amigoluk da değildir. Ayrıca Özcan anakronizme düşmektedir. 1877-1878 savaşında savaşan askere Osmanlı devleti "Türk askeri" dememiştir, "asakir-i şahane" ya da "asakir-i Devlet-i Aliyye"dir adı. Osmanlı ordusunda Türkün yanında Kürt, Arap, Arnavut ve başkaları da vardır. Osmanlı ordusuna "Türk askeri" diyen Rusya'dır. Ahmet Refik Bey de *Kafkas Yollarında* adlı eserinde heykeli tasvir ederken "Türk askeri" ifadesini hiç kullanmıyor, heykelin Osmanlı sancağını ayak altına alan Rus

askeri ve kartalını gösterdiğini yazıyor. Beş: Kırzıoğlu'nun kitaplarını yazdığı 1943 ve sonraki yıllarda arşivde çalışma koşullarının şimdikinden çok daha zor olduğu doğrudur. Ancak Kırzıoğlu'nun sorunu, yöntem ve zihniyet sorunudur. Yalanın, uydurmanın ve çarpıtmanın mazereti olamaz. Kırzıoğlu elinde hiçbir kaynak, belge olmadığı halde Rusların "1855 tarihli arazi nizamnamesi"nden söz etmiştir. Rusların toprakların sadece %15'ini Türklere verdiğini, Türklere "Truç" adını taktığını iddia etmiştir, hepsi tamamen uydurmadır, bunların hiçbir kaynağı veya dayanağı yoktur. Altı: Ben Rusların Müslüman halka hiç zulüm etmediğini iddia etmiyorum, ancak Rus idaresinin Osmanlı'dan daha düzgün, daha adil olduğunu iddia ediyorum. Burada Osmanlı yönetimi ile Rus yönetimi arasında bir kıyas, bir karşılaştırma yapıyorum. Kars halkı 19. yüzyıldaki savaşlarda Rus ordusundan ziyade Osmanlı ordusundan ve Osmanlı başıbozuk askerinden zarar görmüştür.[5] Rus idaresini anlamak için Rusça kaynaklar kullanılamaz ise Osmanlı idaresini anlamak için de başta BOA olmak üzere Osmanlı kaynakları kullanılamaz demek gerekir. O zaman da Osmanlıcadan başka dil bilmeyen bütün Türk-İslamcı tarihçiler işsiz kalırlar.[6] Tarihçi eleştirel bakmak şartıyla her kaynağı kullanabilir. Özcan, "İşgalci bir devletin kaynaklarında bu tür zulme dayalı yazıların olmayacağı, olsa bile bir Türk araştırıcısının önüne konulamayacağı hususu gözlerden uzak tutulmuştur" derken aslında farkında olmadan ciddi bir itirafta bulunuyor: Kişi başkasını kendisi gibi bilirmiş. Demek ki Özcan, Osmanlı arşivlerinde Müslüman olmayanlara yapılan zulme dair bir yazının bulunamayacağını, bulunsa bile Türk olmayan bir araştırıcının önüne konulamayacağını düşünüyor. O halde, örneğin, 1915 Ermeni tehciri ve soykırımına dair belgelerin Osmanlı arşivinde ayıklamaya tabi tutulduğuna dair iddialar doğru mudur? Yedi: Özcan, kitabıma "yerli arşiv ve diğer araştırmacıların eserlerini" de ilave ederek yeniden yazmamı istiyor. Fakat ne hikmetse bu yerli arşiv ve araştırmacıların kim olduğunu söyleyemiyor, tek bir örnek bile veremiyor, çünkü benim kitabımda kullanmadığım yerli bir arşiv malzemesi veya araştırmacı yok. Ben Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ni ve bu konuda yazan her araştırmacının eserini kullandım. Başta Kırzıoğlu olmak üzere hepsiyle hesaplaş-

5 Bu konuda örneğin bkz. Candan Badem, *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

6 Besim Özcan'ın Gürcüce bildiğini duydum, ancak teyit edemedim. Özcan'ın İngilizce bilgisi şüphelidir. Adolphus Slade'in İngilizce kitaplarından yaptığı alıntılarda tamamen hayal ürünü cümleler uydurmuştur. Bkz. Candan Badem, "Amiral Adolphus Slade'in Osmanlı Donanmasındaki Hizmetleri ve Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Gözlemleri", İstanbul Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, *Türkiyat Mecmuası*, cilt 21, Bahar 2011, s. 97-113.

tım. Özcan kitabımı ya tam okumamış ya da çamur at izi kalsın diye böyle boş, soyut bir iddiaya başvuruyor. Sekiz: Özcan'ın yukarıya aldığım son cümlesi sinsice bir çarpıtma, dezenformasyon ve karalamadan ibaret. Özcan, Ermenistan'ın bugüne kadar hiçbir Türk araştırmacısına izin vermediğini nereden biliyor? Ermenistan arşivinin kapısını mı çalmış, e-posta mı atmış, telefon mu etmiş, mektup mu yazmış? Ya da başvurup da reddedilen bir Türk araştırmacı mı olmuş? Bu iddia tamamen asılsız, mesnetsiz ve gerçek dışıdır (Bu yalanı bir ara TV'de Türk Tarih Kurumu eski başkanı Yusuf Halaçoğlu da söylemiştir). Ermenistan arşivi sadece bana açık değildir. Kapısını çalan herkese açıktır. Benden önce Yektan Türkyılmaz gitmiş, benden sonra da gidenler olmuştur. Özcan açıkça söylemese de bana Ermenistan ajanı imasında bulunmuştur. Bu da namuslu bir yöntem değildir.

Doçentlik jürimde yer alıp bana eser aşamasında başarısız notu veren ikinci profesör, başka bir Türk-İslam sentezci ve Kırzıoğlu hayranı olan İbrahim Yılmazçelik oldu.[7] Bununla birlikte Yılmazçelik 22 Haziran 2012 tarihli raporunda kitabım hakkında şu değerlendirmeyi yaptı:

> *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, bu eser 2010'da basılmıştır. 1878-1914 yılları arasında Rusya'nın Kars'ı işgali dönemini, arşiv kaynaklarına dayanarak incelemiştir. Kaynakçasında yer alan çeşitlilik, eserin titiz bir çalışma olduğunun göstergesidir. Başta Rusya, Ermenistan ve Türkiye'deki arşivler taranmış ortaya ciddi bir çalışma çıkmıştır. Her ne kadar işgalci güç olan Rusya'nın bu dönemde gerçekleşen hadiseleri tek taraflı olarak kendi belgelerine yansıtabileceği gerçeği ortada ise de, Kars Vilayetinin yaklaşık 40 yıllık tarihine yeni ve önemli bilgiler katan ciddi bir çalışma olup orijinaldir.

Yine jürimde olup genel olarak eserlerden başarısız notu veren Muhittin Tuş'un 30 Haziran 2012 tarihli raporunda Kars kitabım hakkındaki değerlendirmesi şöyleydi:

> Doktora tezinin yanında yaptığı güzel bir çalışmadır. Bu çalışmanın, her ne kadar Kars, genelde Türklere ait bir bölge olmakla beraber, 40 yıllık bir sürede de olsa, Ruslar yönetimindeki durumunun ele alınmış olması orijinal tarafıdır. Bunun için Rus, Gürcü, Ermeni ve Osmanlı arşivlerini kullanması başka bir orijinalliğidir. Burada bilgileri, ancak Rus kaynaklarıyla mukayese edersek daha iyi değerlendirmek mümkün olacaktır.

7 Besim Özcan gibi İbrahim Yılmazçelik'in de İngilizce bildiği şüphelidir. Sözde "uluslararası hakemli dergi" olan *Journal of History and Future* adlı derginin cilt 2, sayı 1, Nisan 2016 tarihli sayısında yayımlanan "Administrative Structure in the Historical Period of Dersim" başlıklı sözde İngilizce makalesi, İngilizceden ziyade "Tarzanca"ya benzeyen, muhtemelen *Google Translate* ile Türkçeden İngilizceye çevrilmiş ibretlik bir örnektir.

Jürimdeki öteki iki profesör, eserlerden başarılı notu verdi. Mahir Aydın 12 Haziran 2012 tarihli raporunda Kars kitabım hakkında şu değerlendirmeyi yaptı:

> Kars'ın 1878'den 1918'e kadar Rus yönetiminde kalışını, Rusça kaynaklar kullanarak anlatmaktadır. Burada bazı metod ve ifade yanlışları olmakla birlikte, 1897'deki Rus nüfus sayımından yola çıkarak, Kars'ın sosyal ve idari yapısını ele alışı ile orijinal bir çalışma niteliği kazanmaktadır.

Son olarak Ömer Turan 3 Eylül 2012 tarihli raporunda Kars kitabımı şöyle değerlendirdi:

> 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Rusya'ya bırakılan Kars vilayetinin 1878-1914 yılları arasındaki durumunu incelemektedir. Ermenistan, Gürcistan, Rusya, Türkiye ve Yunanistan arşiv belgeleri, konuyla ilgili Rus resmi istatistikleri, gazeteleri ve yerli ve yabancı literatür dikkatle kullanılmıştır. İdari, demografik, ekonomik, sosyal ve kültürel bakımlardan Rus hakimiyetindeki Kars ortaya konulmuştur. Bilgi verici olduğu kadar analitik bir çalışmadır.

İkinci kez doçentlik sınavına başvurduğum zaman jürimdeki beş yakınçağ tarihi profesöründen biri olan Mustafa Öztürk, 10 Temmuz 2014 tarihli raporunda eserlerimi genelde başarısız bulurken Kars kitabım hakkında şu değerlendirmeyi yaptı:

> Adayın en özgün eseri C1'de kayıtlı *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti* adlı çalışmasıdır. Kaynakları ve metodu itibarıyla başarılı bulunmuştur.

Öteki profesörler, H. Sezer Feyzioğlu, Recep Boztemur, Kemal Çiçek ve Cafer Çiftçi, eserlerimi genelde başarılı bulup Kars kitabım hakkında da olumlu görüş bildirdiler. Boztemur, "kitap literatüre önemli bir katkı oluşturacak ve başka araştırmacılara yol gösterecek niteliktedir" diye yazdı.

Kars'ta yerel basında ve *Bizim Ahıska* dergisinde burada adını anmaya değer görmediğim iki cahilin düzeysiz saldırı ve hakaretlerine maruz kaldım. Bunlara gerekli cevapları zamanında verdim ve burada okuru bunların hezeyanlarıyla meşgul etmeye gerek görmüyorum. Bu iki cahilden birisi doğru düzgün Türkçe cümle kurmaktan aciz ve imla kurallarından bihaberdi, benim onca profesörü eleştirmeye haddim olmadığını iddia etti, ancak kendisinin sadece lise mezunu olduğunu unutmuştu.[8] Diğer cahil ise

8 Lise mezunu olmak, tarihi anlamaya, tarihçilik yapmaya ve başkalarını eleştirmeye engel değil tabii. Ancak bu cahil, ayrıca, "insanın eleştirdikleriyle aynı seviyede olması gerekir" diye yazdı.

tek kelime Rusça bilmediği halde Rusça *uçastok* kelimesi üzerine benimle polemiğe girip cehaletini sergiledi.

Karslı Ruslardan Ludmila Denisenko'nun Ekim 2011'de *Böyle Bir Kars* adıyla yayımlanan anıları, Karslı Rusların tarihine önemli bir katkı oldu. Cumhuriyet dönemine ait bu anılarda burada incelediğim döneme dair birkaç ayrıntı var. Denisenko, subay ve mühendis olan dedelerinin Kars'ta Faikbey caddesindeki içinde toprak damlı evler olan arsalarını 1881'de Kars'ı terk eden Gaziantepli bir aileden satın aldıklarını, 1920'de bu ailenin Kars'a geri gelip zamanında arsamız işgal edildi diyerek geri istediklerini, ancak Denisenko'nun büyük babası İvan'ın resmi damgalı tapuyu çıkarıp gösterdiğini yazmaktadır.[9] Bu da bize bir kez daha ev ve arsaların Osmanlı zamanında da mülk olduğunu ve Rus devletinin de bu mülkiyet hakkına dokunmadığını göstermektedir.

Kitabımın yayımlanmasından sonra Erkan Karagöz'ün Kars üzerine üç ayrı kitabı yayımlandı. Kasım 2010'da yayımlanan *Güneybatı Kafkasya Siyasal ve Sosyal Mücadeleler Tarihi*, bazı yeni bilgi ve belgelerle 1917 Devrimi sonrası Güney Kafkasya'daki siyasi gelişmeleri ve Cenubigarbi Kafkas Cumhuriyeti'ni ele aldı.[10] Karagöz burada adı geçen cumhuriyetin "sosyalist" nitelikte olduğunu savunmaktadır. Buna katılmıyorum, ancak Mart 1918 sonrası gelişmeler bu kitabın kapsamı dışında olduğu için burada eleştirmeyeceğim. Karagöz, ayrıca Karslı Rumlardan Konstandinos Kinigopulos'un anılarını bir önsöz ve giriş yazısıyla birlikte Türkçe yayımladı.[11]

Karagöz'ün Ocak 2015 tarihli *Güneybatı Kafkasya'da Toprak Mülkiyeti Rejimi 1877-1950* adlı 126 sayfalık kitabının neredeyse tamamı benim kitabımla polemik niteliğindedir. Dolayısıyla benim de burada biraz ayrıntılı olarak yanıt vermem şart oldu. Tartışmanın özü Kars, Ardahan ve Batum sancaklarında 1877 Rus işgalinden önceki Osmanlı idaresinde toprak mülkiyeti olup olmadığı, Rus idaresinin işgal edilen bölgedeki halkın toprak mülkiyetini kaldırıp kaldırmadığı ve Rusya'nın 1855 tarihli bir arazi kanunnamesinin olup olmadığı üzerindedir. Ben, bölge 1877'de Osmanlı idaresindeyken tarım arazilerinin miri arazi olduğunu yani mülkiyetinin hazineye ait olduğunu, dolayısıyla Rusların zaten var olmayan bir mülkiyeti

9 Ludmila Denisenko, *Böyle Bir Kars*, İstanbul: Heyamola Yayınları, 2011, s. 54-55.

10 Erkan Karagöz, *Güneybatı Kafkasya Siyasal ve Sosyal Mücadeleler Tarihi*, İstanbul: Park Kitap, 2010.

11 Erkan Karagöz, Konstandinos Kinigopulos, *Güneybatı Kafkasya Kars Rumları ve Konstandinos Kinigopulos'un Anıları*, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2016. Karagöz ve kitabı yayına hazırlayan Bingür Sönmez, bu anıları Türkçe yayımlamakla güzel bir iş yapmışlardır. Öteki Karslı Rumların anılarını da çevirip yayımlamak gerekiyor.

kaldırmamış olduğunu, ayrıca Rusların mülk arazilerin mülk statüsüne de dokunmadıklarını savunuyorum. Ayrıca 1855 Rus arazi kanunnamesi diye bir şey olmadığını, bunu Fahrettin Kırzıoğlu'nun uydurduğunu söylüyorum. Karagöz ise bunlara çeşitli yönlerden itiraz ediyor. Karagöz, öncelikle benim Rusya'da II. Aleksandr'ın toprak reformundan ve köy komünlerinden (mir) habersiz olduğumu ciddi ciddi iddia ediyor ve şöyle diyor:

> Anlaşıldığı kadarıyla, sayın yazarımızın topraktaki ilişkileri değiştirmeyi hedefleyen bu yasadan haberi yoktur! E şimdi, Rusçayı bilen, arşivlerde dolaşan, araştıran biri olarak kendisine, beni de katarak ettiği lafı mı hatırlatayım: Horasan'a gitmişken halının nasıl dokunduğunu sorsaydın, diye.[12]

Ne diyelim, bir konuyu yeni keşfeden amatörlerde olur böyle heyecanlar. Benim kitabımda II. Aleksandr'ın reformlarından söz etmeyişimin sebebi gayet basittir: Çünkü bunların Kars, Ardahan ve Batum'daki Rus politikasıyla bir ilgisi yoktur. Ruslar Kars, Ardahan ve Batum'da böyle bir reform yapmadılar. II. Aleksandr'ın 1861 yılındaki reformu, serflerin üzerinde çalıştıkları toprakların bir kısmını sahibinden taksitle satın alabilmesini düzenliyordu. Kars, Ardahan ve Batum'da ise serflik yoktu, ahalinin hukuki statüsü serfler gibi kısıtlı değildi, bir kısmının elinde tapu bile vardı ve Ruslar başka problemleri çözmek durumundaydılar.[13] Ben burada Rusya'da ya da Osmanlı'da toprak meselesinin tarihini yazmıyorum, Kars ve Batum oblastlarında 1878-1918 dönemi toprak sorunlarını yazıyorum. Kitabımı şişirmek için gereksiz malumatfuruşluk yapacak değilim.

Amatör tarihçimiz önce Muhtar Ataç'a referans vererek, "II. Aleksandr, 1856 yılının martında yayınladığı bir beyanname ile kulluğun, 'toprak köleliğinin' kaldırıldığını halka ilan etti" diye yazıyor. Bir sonraki sayfada ise bu kez Akdes N. Kurat'tan şu alıntıyı yapıyor: "Bunun üzerine komisyonlar kuruldu, tasarılar hazırlandı nihayet dört yıl süren hazırlıklardan sonra, 19 Şubat 1861 yılında II. Aleksandr tarafından köylülerin serflikten kur-

12 Erkan Karagöz, *Güneybatı Kafkasya'da Toprak Mülkiyeti Rejimi 1877-1950*, İstanbul: Berfin Basın Yayın, AsyaŞafak Yayınları, 2015, s. 74-75. Kitabın başlığı "Güneybatı Kafkasya'da" diye başlamakla birlikte, yazar sadece Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını anlatıyor, oysa Gürcistan ve Ermenistan coğrafyası da Güneybatı Kafkasya tanımı içindedir (Dikkat, Güneybatı Kafkas Cumhuriyeti içindedir demedim). Yazar buralardan bahsetmiyor, dolayısıyla başlık yanıltıcıdır.

13 Bunun tek istisnası, burada Bölüm 2'de anlattığım üzere, 1862'den önce Kuzey Kafkasya'daki Terek nehri bölgesinden Osmanlı devletine göç edip Sarıkamış civarına yerleşmiş olan Kabardinler, Osetinler, Çeçenler ve Abadzehlerin yanlarındaki serflerdi, ancak bunlar Kars'ın yerli halkından değildi ve bunları 1879'da Kars valisi 1862 yasasının onları kapsamadığını belirterek ve yasanın gereklerini uygulamaksızın, idari bir tasarrufla çabucak azat etti.

tulduklarına dair manifesto çıkarıldı."[14] Manifesto ve beyanname aynı anlama geliyor. Peki, 1856 mı yoksa 1861 mi, hangisi doğru? Kurat'ın dediği doğru tabii ama Karagöz'ün fikri ne acaba? Karagöz'ün fikrini bu sayfada değil epey ilerde öğreniyoruz: Meğer "1855-1856 yıllarında fermanlarla çözülmeye çalışılan" bu mesele nihayet 1861'de çıkan yasayla çözülmüş.[15] Burada bir kez daha yazıyorum: Serfliğin kaldırılmasına dair 1855 veya 1856 tarihli bir ferman yoktur. Ayrıca 1861 tarihli serfliğin kaldırılması fermanı ve yasası da Kars, Ardahan ve Batum'da uygulanmamıştır. Dolayısıyla konumuzla ilgisi yoktur.

Erkan Karagöz, 1855 tarihli sözde Rus arazi kanunnamesi meselesinde Kırzıoğlu'nu savunarak şöyle yazmış:

> Kırzıoğlu'nun sözünü ettiği tarih olan 1855 tarihi, muhtemeldir ki, Rusya'da *Mir Köy Komünü sistemini başlatarak* [abç] Rus serflerine "özgürlüklerini" veren ve bu nedenle "Halaskar Çar" olarak anılan II. Aleksandr'ın tahta geçer geçmez başlattığını ilan ettiği, büyük reformlarını açıkladığı tarihtir. Benim ulaşabildiğim kimi bilgiler Mir sistemi konusunda ilk fermanın yayınlandığı tarihin, 1856 olduğunu gösteriyor.[16]

Birincisi, 1856'da öyle bir ferman varsa, neden bize de göstermiyorsunuz? Tam olarak adı ve tarihi nedir? O fermanın metnini nerede bulabiliriz? Kırzıoğlu ve müritlerinin eserleri dışında o fermandan söz eden bir eser var mı acaba? Karagöz gösteremiyor, çünkü öyle bir ferman yok (olsaydı bile ayrıca o fermanın Batum ve Kars'ta uygulandığını kanıtlaması gerekirdi ki bu da başka bir meseledir). Ama buna rağmen dedikodu ka-

14 Karagöz, *age*, s. 42 ve 43. Yazar nedense II. Aleksandr'ın "Kurtarıcı Çar" anlamındaki lakabının Rusçasını Kiril harfleriyle verme ihtiyacı hissetmiş (s. 41, dipnot 53). Neden? Hadi Rusçasını merak eden olur diyelim, peki neden Latin harfleriyle değil de orijinal Kiril harfleriyle? Hadi orijinal yazımını da merak eden olur diyelim, peki neden yanında transkripsiyonu yok? Karagöz, *Güneybatı Kafkasya Siyasal ve Sosyal Mücadeleler Tarihi* adlı kitabında da Kars Rum Ulusal Meclisi ifadesinden sonra parantez içinde Kiril harfleriyle "Soveta" kelimesini ekliyor (*agy*, s. 178) ve gösteriş yapayım derken cehaletini ele veriyor. "Soveta", Rusçada sovyet (şura) kelimesinin genitif (-in hali, ad tamlaması) eki almış şeklidir. Bu haliyle kullanmak anlamsızdır, çünkü kelime tek başına durduğu halde ad tamlaması eki almıştır. Türkçeden örnek verirsek, yazar sovyet diyecek yerde "sovyetin" demiştir. Ayrıca Kars Rum Ulusal Meclisi ifadesi yanlıştır; Kars Rum Ulusal (veya Milli) Şurası demek gerekir, çünkü meclis ve şura (sovyet) farklı kavramlardır. Başka bir yerde (s. 35, dipnot 39) yazar pomeşçik kelimesinin Tatarca olduğunu uydurmuş. Pomeşçik (toprak sahibi) Rusça etimolojisi gayet sağlam olan Rusça bir sözcük. Dvoryanin de öyle, çok net bir biçimde Rusça bir sözcük. *Bizim Ahıska*'nın cahil cüretkâr yazarı gibi Erkan Karagöz de Rusça ve etimoloji bilmediği halde biliyormuş gibi ahkam kesmeye cüret etmiş.

15 Karagöz, *age*, s. 74.

16 Karagöz, *age*, s. 75, dipnot 118.

bilinden "ulaşabildiğim kimi bilgiler" gibi yuvarlak, muğlak laflar ederek Kırzıoğlu'nu büyük bir imanla savunmaya devam ediyor. Kırzıoğlu'nun 1858 "Osmanlı Arazi Nizamnamesini Rus çarının fermanıyla karıştıracak kadar bilgisiz olduğunu sanmıyorum" diyor. Niye? Hani siz onun avukatı değildiniz? Solculuk iddiasındaki Karagöz'ün, aşırı sağcı, NATOcu, fanatik komünizm ve Rusya düşmanı, ultra milliyetçi-faşist, Lazları, Hemşinlileri, Gürcüleri, Malakanları, Kürtleri Türk sayan ve "kart kurt" teorisi dahil olmak üzere onlarca uyduruk etimolojinin mucidi olan soğuk savaşın antikomünist militanı Kırzıoğlu'nu canla başla savunmasına hayret ediyorum ve okurun takdirine bırakıyorum.

İkincisi, köy komünü sistemini II. Aleksandr başlatmadı. Ondan çok öncesinden beri vardı. Serfliğin kaldırılması ile mir sistemine geçiş de aynı şeyler değil. Özgür köylüler de, serfler de köy komünü (mir) oluşturabiliyordu. Karagöz, Akdes N. Kurat'ın kitabından alıntı yapmış ama kitabı iyi okumamış. Kurat'ın 1861'den sonrası için kullandığı, "bununla hukukan serbest olan ve mir teşkilatında toplanan köylü cemaatleri meydana geldi" ifadesini[17] yanlış anlamış. Kurat'ın burada kastettiği mir teşkilatının sıfırdan başlaması değil, hukuken serbest köylülerden oluşan *yeni tipte* mir cemaatlerinin oluşmasıdır. Nitekim Kurat kitabında 16. yüzyılda serbest mirlerden serf tipi mirlere geçişi de anlatıyor.[18]

Karagöz, ayrıca köy komünlerinin Rusya'da genel kural olduğunu sanıyor. Oysa Rusya imparatorluğunda tıpkı Osmanlı imparatorluğunda olduğu gibi toprak rejimi bölgelere göre değişiyordu ve Rusya topraklarının büyük kısmında aslında serflik de komün de yoktu. Toprak kullanımının başka biçimleri vardı. 1877'de Rusya içindeki Baltık eyaletlerinde, Polonya krallığında, Finlandiya dukalığında, Orta Asya'da, Sibirya'da, Don Kazaklarında ve Güney Kafkasya'nın çoğunda serflik de köy komünü sistemi de yoktu. Örneğin, Baltık eyaletlerinde serflik daha 1819'da kaldırılmıştı. Rusya işgal ettiği yerlerdeki toprak düzenini bazı istisnalar hariç değiştirmemiştir. Ayrıca mir tipi komünal mülkiyet ciddi bir kültürel birikim ve uzun bir zamana yayılan gelenekler ister. Çarlık Rusyası'nın her yere mir sistemini kurmak gibi bir derdi olmamıştır. Akdes N. Kurat'ın kitabını yarım yamalak okuduğu belli olan Karagöz ondan aldığı bazı yarım bilgilere kendi tahminlerini katarak şöyle yazıyor:

> Gerek aydınların desteği gerekse Rusya'daki yönetimin reform çabaları ile "Mir" köy komünal mülkiyet biçimi tüm Rusya'da yaygınlaştırmaya çalışıl-

17 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara: TTK, 2014, s. 360.

18 Kurat, *age*, s. 198-201.

mıştır. Dahası bu mülkiyet biçimi 1917 yılına değin hemen hiç değişmeden sürdürülmüştür.

Sanırsınız Rusya'da 1917'den önce de çarlık monarşisi değil Sovyet yönetimi vardı. Kurat'ın hakkını yemeyelim, aydınların ve yönetimin mir sistemini yaymaya çalıştığını o söylemiyor, Karagöz uyduruyor. Anlaşılan, Karagöz, Stolıpin reformları diye bir şey de duymamış. Rusya'da 1906-1911 yıllarında Başbakan Stolıpin'in reformlarının tam da köy komünü olan yerlerde komün (mir) teşkilatını yıkıp toprakta özel mülkiyete geçmeyi planladığından habersiz görünüyor. Halbuki Kurat'ın kitabını tam okusaydı o bölümü de görecekti.[19]

Rus idaresinin ele geçirdiği Kars, Ardahan, Batum bölgesinde köy arazilerini periyodik olarak nüfusa göre eşit dağıtması, yazarın sandığı gibi komünal mülkiyet değildir. Eşitlikçi bir reform olmakla birlikte mir sistemi de değildir. Çünkü burada sadece eşit toprak dağıtımı vardır, köy cemaatinin vergi yükümlülüğünü bireysel değil kolektif olarak taşıması yoktur. Herkes yine kendi tasarrufundaki toprağından ve kendi vergisinden sorumludur. Karagöz'ün benim kitabımdan alıntıladığı üzere Kars askeri valisinin 1883 tarihli raporunda yerli halkın köy cemaatiyle birlikte hareket etmeye alışık olduğu için arazi kiralama ihalelerine bireysel olarak katılmamasını "komünalist davranış biçimi" olarak görmesine de katılmıyorum. Nitekim vali buna "gelişmemişlik ve inisiyatif yetersizliği" diyor. Bence yerli köylüler görece büyük meblağların döndüğü bu ihalelere kendi başlarına yeterli sermayeleri olmadığı için ve köylerin ahalisi kendi aralarında anlaşıp birini vekil seçemediği için katılmamış olmalıdır.[20]

Karagöz'ün kitap boyunca neyi savunduğu anlaşılamıyor, bir yerde söylediğini başka yerde yalanlıyor. Örneğin, önce "benim 'Ruslar Kars halkının elinden mülkiyet hakkını aldı' diye bir belirlemem olmamıştır"[21] diyor, beş sayfa sonra ise Kinigopulos'un anılarına referans vererek (ve olumlayarak) şöyle diyor: "Rus yönetimi Kars bölgesinde de Mir sisteminin benzerini uyarlamış, bunun kaçınılmaz bir sonucu olarak köylünün bireysel

19 Kurat, *age*, s. 420-421. Akdes Nimet Kurat da gerici tarihçilerdendir. Ancak en azından Erkan Karagöz gibi amatör değildir. Kurat, Stolıpin reformları tam uygulanabilseydi yararlı olacağı düşüncesindedir. Konudan çok uzaklaşmamak için burada ayrıca bir de Kurat eleştirisine girmiyorum.

20 Karagöz, *age*, s. 63. Karagöz burada valinin raporuna referans verirken benim eserimin ilgili sayfasını verdiği halde 97 numaralı dipnotta *age* diyerek bir üstteki dipnottaki kendi kitabını işaret etmiş bulunuyor. Ancak ben onun gibi komplocu olmadığım için bunun kasıtlı olduğunu düşünmüyorum, teknik bir hata olmalı.

21 Karagöz, *age*, s. 51, dipnot 72.

mülkiyetini de elinden almıştır."[22] Yazara göre Rusya imparatorluğu köy komününü kendine model almıştır ve savaş tazminatı karşılığı aldığı topraklarda da uygulamıştır. Yine yazara göre Rus idaresi göçten dolayı boşalan köylerde zorlanmadan, öteki yerleşik köylerde de çeşitli zorluklar çıkararak "Ocaklık statüsündeki Kars halkının sahip olduğu hukuki veya fiili bireysel mülkiyete son vermiş" ve "arazinin komünal kullanımı biçimine dönüştürmüştür."[23] Burada karşımıza yeni bir çelişki ve anakronizm daha çıkıyor: Yazarımız, Ebussuud Efendi'nin Kanuni Sultan Süleyman dönemi mukaddimelerinde ve klasik dönem tarihlerinde Kars sancağının ocaklık statüsünde olduğunu okumuş ve 1877'de hala aynı statüde olduğunu sanıyor. Amatör tarihçimiz Tanzimat idaresinin yurtluk-ocaklıkları lağvedip sahiplerine maaş bağlamış olduğundan habersiz. Osmanlı tarihini durağan, değişmez bir şey sanıyor herhalde. Kars, Ardahan ve Batum sancaklarında Osmanlı'nın maaşa bağladığı kişileri Rus idaresi de ya maaşa bağlanmıştır ya da bunlara büyük araziler tahsis etmiştir. Burada bu kişilerin listesini de verdim. Kafasında yarattığı komünal mülkiyet kurgusuna kendini fazla kaptıran Karagöz, çarlığın yöredeki feodal beylerin ayrıcalıklarını büyük ölçüde sürdürmüş olduğunu da görmek istemiyor.

Karagöz benim "Kars'taki şu şu yerler miri arazi imiş, işte kayıtları" demediğimi ve diyemediğimi iddia ediyor ve Rusların da tapu defterlerine ulaşamamış olmalarından hareketle bunu Kars'taki tarım arazilerinin miri olmadığına destek sayarak saçmalıkta seviye atlıyor. Bir: Rus kayıtları Kars ahalisinin elindeki tapu ve koçanlarda tarım arazilerinin hep "arazi-i miriye" diye kayıtlı olduğunu söylüyor, Osmanlı hariciyesinin de aksine bir iddiası yok. İşte size kanıt. İki: Rusların ulaşamadığı şey tapular ve koçanlar değil, bunlar yerli ahalinin elinde var zaten. Rusların ulaşamadığı şey, bu tapu ve koçanların kayıtlı olduğu defterler. Defterler ahalinin elindeki tapu ve koçanların sahte olup olmadığını anlamak için gerekli. Üç: Yazarın mantığını kabul edersek, o zaman ben de şöyle sorabilirim: Siz bana "Kars'taki şu şu yerler Osmanlı'da mülk arazi imiş, işte kayıtları" diyebiliyor musunuz? Buyurun çıkarın gösterin bakalım, üzerinde mülk arazi yazan bir tapu. Nitekim, Kafkasya genel valisi 1912 tarihli bir raporunda Kars ve Batum oblastlarının Rusya'ya katılmasından sonra yerli halktan hiç kimsenin üzerinde "mülk arazi" yazılı bir tapu veya ferman gösteremediğini yazmıştır.[24]

---

22 *Age*, s. 56.

23 *Age*, s. 64. Burada şu olasılık da var: Acaba yazar "daha önce böyle bir belirlemem olmamıştı ama şimdi yapıyorum" mu demek istiyor?

24 Namestnik Ego İmperatorskago Veliçestva na Kavkaze, *O pozemelnom ustroystve naseleniya Karsskoy i Batumskoy oblastey*, Tiflis, 19 Aprelya 1912 g. N 8500, s. 6.

Yazar benim "Osmanlı'da tüm tarım arazileri miri mülkiyetti" dediğimi öne sürerek tahrifatta da çıtayı yükseltiyor. Oysa ben "Kars'taki tarım arazileri" miri araziydi diyorum. Hukukçu, sosyolog ve tarihçi unvanlarına sahip bir insanın düpedüz çarpıtma ve yalan dolana başvurması ibretlik bir durum. Bunlarla okurların vaktini aldığım için özür dilerim ama bu çarpıtmalara cevap vermeyince sahiplerinin kendini haklı sanmaları ve öyle görünmeleri ihtimali var. Karagöz, aynen şöyle yazıyor:

> "Kars'taki tarım arazileri, Osmanlı döneminde de miri arazi idi. Yani devlet mülkiyetinde idi" deyip, *bütün toprakları bir sınıfa (miri tarım arazisi sınıfına) sokup*, [abç] "Bu durumda Ruslar zaten olmayan bir şeyi ortadan kaldıramazlardı... *Zaten Osmanlılar zamanında mülkiyet hakkı yoktu, mülkiyet hakkını Osmanlı kaldırmıştır*, [abç] Rusların olmayan bir şeyi kaldırması mümkün değildir!" diyen yazar, kitabının ilerleyen bölümlerinde, Osmanlı'da toprak mülkiyetinin beşe ayrıldığından söz etmekte ve bunlardan birinin de *mülk arazi* olduğunu belirtmekle kendisiyle çeliştiğinin farkındadır umarım.[25]

"Kars'taki tarım arazileri" deyince bütün toprakları nasıl bir sınıfa sokmuş oluyorum? Adı üstünde Kars'taki tarım arazileri. Demek ki tarım dışı arazilerden söz etmiyorum. Bunu anlamak neden zor? Yukarıdaki alıntıda tırnak içindeki "Zaten Osmanlılar zamanında mülkiyet hakkı yoktu, mülkiyet hakkını Osmanlı kaldırmıştır" cümlesi bana ait değildir, Karagöz'ün uydurmasıdır. Benim böyle saçmasapan bir cümle kurmam mümkün değildir. Ben genel olarak Osmanlılar zamanında toprakta mülkiyet hakkından söz etmiyorum, *Kars'taki tarım arazilerinde* mülkiyet hakkı olmadığını söylüyorum. Osmanlı'da belli arazilerde mülkiyet hakkı elbette vardı. Karagöz bana ait olmayan bir ifadeyi benim cümlelerim arasına sıkıştırmıştır.

Karagöz yine bana hitaben, Ömer Hayyam'a atfen, "Ez çe guyem, tenburem çe guye?" diye ne idüğü belirsiz bir inci yumurtlamış.[26] Neresini düzeltsem acaba? Birincisi o söz Hayyam'a ait değil, anonim bir Fars deyimi. İkincisi, o sözün doğrusu "Men çe guyem, tamburem çe zened." "Ez" Kürtçede ben demek, Farsçada ise "men". Evet, fıkradaki gibi, değnek değil asa, İsa değil Musa. Karagöz bilmediği dillerde ve konularda ahkam keserken daha dikkatli olmalı.[27]

---

25 Karagöz, *age*, s. 76.

26 *Age*, s. 73.

27 Karagöz'ün Osmanlıca bilgisi de şüphelidir. Elviye-i Selase tamlamasını 2005 tarihli kitabında yedi kez (s. 30, 95, 96, 98, 144, 168, 173), 2010 tarihli kitabında beş kez (s. 58 iki kez, 174, 211, 233) ve 2015 tarihli kitabında ise iki kez (s. 67, 80) "Elvile-i Selase" şeklinde yanlış yazmıştır (s. 80'de "Evliye-i Selase" şeklinde).

BÖLÜM 1
GİRİŞ ve KAYNAKLARA BAKIŞ

Rumi takvime göre 1293 yılında başladığı için "93 Harbi" olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Rusya, Kafkas cephesinde Batum, Çıldır, Kars ve Bayezid sancaklarını işgal etti ve 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması'yla kendi topraklarına kattı. Daha sonra Avrupa devletlerinin araya girmesiyle imzalanan 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'yla Bayezid sancağı Osmanlı devletine geri verildiyse de Batum, Çıldır ve Kars sancakları yine Rusya'da kaldı. O zamanki Çıldır sancağı bugünkü Ardahan ili ile birlikte bugünkü Erzurum'un Şenkaya, Oltu ve Olur ilçelerini ve Artvin'in Şavşat ve Ardanuç ilçelerini de içeriyordu. Kars sancağının sınırları da aşağı yukarı bugünkü Kars ili ile örtüşüyordu. Rus hükümeti ele geçirdiği üç Osmanlı sancağında ("Elviye-i Selase") iki askeri vilayet (*oblast*) kurdu: Batum ve Kars. Yeni kurulan Batum vilayeti (*Batumskaya oblast*) Batum ve çevresi ile bugünkü Artvin ilinin büyük kısmını, Kars vilayeti (*Karsskaya oblast*) ise Şavşat ve Ardanuç hariç eski Çıldır ve Kars sancaklarını kapsıyordu.

Rusya'da 1917 Ekim Devrimi'yle iktidara gelen Bolşevik hükümeti, 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması'yla Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye katılmasını kabul etti. Bu kitapta Kars ve Batum oblastlarının işte bu tam kırk yıllık döneminin (3 Mart 1878-3 Mart 1918) öyküsü anlatılmaktadır. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ayrı bir konu olduğu için bu kitaba dahil edilmemiştir. 1918 ve sonrası, tarihçiliğimizde görece daha iyi incelenmişken, burada ele alınan dönem ve konu hakkında Türkçede kapsamlı bir monografi yoktur, mevcut çalışmalar da yetersiz ve yüzeyseldir.

1992'ye değin Ardahan ile birlikte Kars iline bağlı bir ilçe olan bugünkü Iğdır ili toprakları ise Erivan hanlığına bağlı olarak İran'ın elindeyken 1826-1828 İran-Rusya Savaşı sonucunda imzalanan Türkmençay Antlaşması'yla Rusya'ya verilmişti ve önce "Ermeni oblastı"na, 1849'dan sonra da Erivan *guberniya*sına dahildi. Dolayısıyla bu kitapta sözü edilen tarihsel Kars oblastı (vilayeti) bugünkü Kars ve Ardahan illerinin tamamı ve bugünkü Erzurum ilinin yukarıda sayılan üç ilçesini içeriyordu, ancak bugünkü Iğdır ilini içermiyordu. Kars, Ardahan, Artvin ve Iğdır illeri 19. yüzyıl ve öncesinde Osmanlı devletinden kopan topraklar içinde Türkiye

Cumhuriyeti'ne geri kazanılan tek bölge olma özelliğini taşımaktadır. Aynı şekilde Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı devleti her yerde toprak kaybına uğramışsa da bu illeri geri kazanmıştır.

Soğuk savaş yıllarında Sovyet arşivlerine girmek çok zor olduğu için ve zaten Türkiye'de Rusça öğrenmek bile tehlikeli sayıldığından, Türkiye'de bu döneme ilişkin çarlık arşivlerine dayanan bir çalışma yapılmamıştır. Ayrıca genel olarak Rusça kaynakların çok azı kullanılmıştır. Bu kitapta ele aldığım konuda Türkçede şimdiye değin yayımlanmış olan eserler (anılar hariç) birazdan görüleceği gibi esas olarak iki yazarın yazdıklarının tekrarından ibarettir. Eski Sovyet ülkeleri arşivleri şimdi açık olduğuna göre artık Türkiye'den gittikçe daha fazla tarihçinin o arşivlerde araştırma yapması beklenebilir. Bu kitap Rusya, Gürcistan, Ermenistan, Almanya ve Büyük Britanya devlet arşivlerinde ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yaptığım araştırmaların bir ürünüdür.[1] Çarlık yönetimindeki Kars ve Batum'a ilişkin Rus resmi dairelerinin arşiv belgeleri Petersburg, Moskova, Tiflis ve Erivan'da bulunmaktadır. O zamanki Kars ve Batum vilayetleri Tiflis'te bulunan Kafkasya genel valiliğine bağlı olduğu için bu vilayetlerin resmi evrakı da büyük ölçüde Tiflis'teki Gürcistan Merkez Tarih Arşivi'ndedir. Buradan askeri makamlara ait belgelerin bir kısmı Moskova'daki Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi'ne götürülmüştür. Rusya dışişleri bakanlığının Kars'la ilgili evrakı da yine Moskova'daki Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi'ndedir. Moskova'daki bu iki arşivden başka Petersburg'daki Rusya Devlet Tarih Arşivi'nde çeşitli çarlık bakanlıkları ve kurumlarının arşivleri vardır. 1922'de SSCB kurulduktan sonra Ermenistan'la ilgili bazı belgeler de Ermenistan SSC arşivine, şimdiki adıyla Ermenistan Ulusal Arşivi'ne verilmiştir. Ancak bu ayırma işi kabaca yapıldığı için Kars oblastına ilişkin belgeler düzensiz bir biçimde Tiflis ile Erivan arasında bölünmüş durumdadır. İngiliz arşivlerindeki en önemli belgeler Batum'daki İngiliz konsolosluğunun raporlarıdır.[2] İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki döneme ilişkin belgeler ise genellikle Petersburg'daki Osmanlı

1 Ermenistan Ulusal Arşivi müdürü Amatuni Virabyan'ın Temmuz 2009'daki ifadesine göre ABD'de Duke Üniversitesi'nde antropoloji doktorası yapan Yektan Türkyılmaz 2005 yılında Ermenistan ulusal arşivine girip araştırma yapan ilk T.C. vatandaşı olmuştur. Türkiye'den ve bir Türk üniversitesinden gidip o arşivde araştırma yapan ilk Türk tarihçisi ise bu satırların yazarı olmuştur. Bkz. "Ermenistan Arşivinde bir Türk Akademisyen", *Milliyet*, 18 Ağustos 2009, http://www.milliyet.com.tr/ermenistan-arsivinde-bir-turk-akademisyen-gundem-1129345/ (Erişim tarihi: 15 Haziran 2018).

2 Bu raporların birçoğunu Aslan Abaşidze üç cilt halinde yayımlamıştır. Bkz. *Adjara and the Russian Empire, Selections from the British National Archives on Adjara, 1830-1921*, Londra: Aslan Abashidze Historical Documents Centre, 2003-2008.

büyükelçiliği ve ona bağlı Kars konsolosluğunun yazışmaları ile Kars, Ardahan ve Batum muhacirlerinin iskânı meselesiyle ilgili belgelerdir.

Rusça arşiv belgeleri içinde en önemli kaynaklardan biri, Kars ve Batum oblastları askeri valilerinin (1883-1903 arası Batum için Kutaisi guberniyası valilerinin) yıllık raporları ve bu raporların ekleridir (*otçet* ve *obzor*lar). Kars valisinin hemen her yıla ait raporları mevcutken, Kutaisi valilerinin 1887, 1892, 1896, 1897, 1901 yıllarına ve Batum valilerinin de sadece 1903 ve 1910 yıllarına ilişkin yıllık raporlarını bulabildim. Kutaisi valilerinin raporlarında Artvin sancağına ilişkin verileri çoğu zaman guberniya genelinden ayrıştırmak mümkün değildir. Kafkasya genel valisine, hükümete ve çara sunulmak üzere basılan bu hizmet içi raporlar ait oldukları yıla ilişkin demografik, siyasi, idari ve iktisadi bilgiler vermektedir. Kafkas ve Kars salnameleri (*Kavkazskiy Kalendar* ve *PKAKKO*) ise kamuya açık olarak yayımlanmıştır. Çarlık yönetimi Kars'ta çok ayrıntılı istatistiki bilgiler toplamış ve bunları zaman zaman yayımlamıştır. 1886 yılında yapılan nüfus sayımının sonuçlarını Kafkasya İstatistik Komitesi 1889'da yayımlamıştır. Brockhaus ve Efron'un *Entsiklopediçeskiy Slovar* (Ansiklopedik Sözlük) adlı ansiklopedisinin 1894 ve 1895 yıllarında çıkan ciltlerinde sırasıyla Kafkasya (*Kavkazskiy kray*), Kars oblastı ve Batum sancağı (*Batumskiy okrug*) maddeleri yer almıştır. 1897'de tüm Rusya'da yapılan ilk genel nüfus sayımının Kars oblastı ve o sırada Batum'un bağlı olduğu Kutaisi guberniyasına ilişkin ayrıntılı sonuçları da 1900-1905 yılları arasında Petersburg'da yayımlanmıştır. İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği Kafkasya şubesinin dergisi olan *İKOİRGO*'da Kars oblastı hakkında askeri, istatistik, etnografik, coğrafi incelemeler yayımlanmıştır.

Kars'ta 1883'ten 1917'ye değin haftada bir kez çıkmış olan Rusça *Kars* gazetesi vilayet yönetiminin resmi gazetesidir. Gazetede resmi haberler ve valilik emirleri yanında çeşitli haberler ve makaleler de yer almıştır.[3] Çarlık yönetimi boyunca Kars'ta başka bir gazete çıkmamıştır. Kafkasya genel valiliğinin merkezi Tiflis'te yayımlanmış olan yine Rusça günlük gazetelerden

3 *Kars* gazetesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Alper Alp, "Kars Tarihi Bakımından Bir Kaynak Olarak Vilayet Gazetesi 'Kars'", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı: 1, Nisan 2012. Bu makalenin İngilizce özeti, Türkiye'de son yıllarda sayısı artan akademik dergilerde olağan hale geldiği üzere çok bozuk bir İngilizceyle yazılmıştır. Yazarın, Rusça okuyabilmesine rağmen, Fahrettin Kırzıoğlu gibi, *uçastok* sözcüğünü ısrarla "*uçastka*" diye yazması da ilginçtir. Belki de *uçastka* sözcüğünün artık galatı meşhur olduğunu düşünmüştür. Ancak bunu kabul etsek bile, "uçastka olarak belirlenen idari bölgenin nahiyeye eşdeğer olduğu söylenebilir" ifadesini kabul etmek mümkün değildir. Kars ve Batum oblastlarında nahiyenin karşılığı *selskiy okrug*tur, *uçastok* kaza (ilçe) demektir (bkz. Bölüm 2).

Kavkaz, *Tiflisskiy Listok* ve *Russkoe Slovo* da önemli kaynaklardır. Gürcüce bilmediğim için Tiflis'te yayımlanmış Gürcüce gazetelerden yararlanamadım, ancak Borçka'dan ve Acara'dan bu gazetelere gönderilmiş bazı yazılar Türkçeye çevrilmiştir.[4] Ermenice gazetelerden *Horizon* ve *Mşag*'ın birçok sayısını görebildim. Yine Tiflis'te yayımlanmış olan Azerice *Keşkül* gazetesini ise bulamadım. Batum'da çıkan Rusça gazetelerden *Oblastnıya Vedomosti*, *Batumskiy Den* ve *Batumskaya Pravda*'nın bazı sayıları ve 1917'de Kars'ta birkaç ay çıkmış olan yerel sovyetlerin gazetesi *İzvestiya Karsskago Soveta Soldatskih, Raboçih i Krestyanskih Deputatov*'un birkaç sayısını da temin ettim.

Çarlık dönemi Rus(ya) tarihçileri Kafkasya ve Kars hakkındaki eserlerinde çarlığın emperyalist, kolonyalist, yayılmacı emellerini gizlemişler, onu Hıristiyan halkların kurtarıcısı ve uygarlığın taşıyıcısı modern bir devlet rolünde betimlemişlerdir. Rusya'nın Osmanlı devletine karşı savaşlardaki başarılarını da çoğunlukla çarlık subaylarına atfetmişler, Hıristiyan Kafkas halklarının Rus ordusuna verdikleri desteği küçümsemişlerdir. Bununla birlikte Rus ordusu kurmay subayları içinden Kafkasya'nın etnografyası, tarihi, folkloru, dilleri ve kültürü hakkında ciddi araştırmalar yapmış oryantalistler ve askeri tarihçiler de çıkmıştır. Bunlar arasında Kars hakkında yazdıklarıyla öne çıkanlar, Yarbay Helmitskiy, Gürcü kökenli askeri tarihçi Semyon Esadze ile vilayet istatistik komitesi sekreteri Yarbay Boris Esadze kardeşlerdir. Ayrıca mülkiye memurlarından olup uzun yıllar Tiflis'te Kafkasya arazi komisyonuna başkanlık etmiş olan Gürcü asıllı tanınmış arkeolog ve etnograf Dmitriy Bagradze ile Kars oblastında uzun yıllar görev yapmış olan vilayet istatistik komitesi sekreteri Stepan Yermolayev'in toprak sorunu ve yörenin etnografyası üzerine raporları ve eserleri önemlidir.

Sovyet tarihçileri ise her zaman aynı ölçüde olmamakla birlikte genelde çarlığın emperyalist, kolonyalist politikalarını mahkûm etmişler ve tarihe Marksist bir anlayışla, yani sınıf mücadeleleri tarihi olarak bakmışlardır. Bununla birlikte bazı Sovyet tarihçileri tarihe sınıfsal bakışı aşırı şematik bir tarzda ele almışlar ve ulusal, kültürel, ideolojik kategorileri ihmal etmişlerdir. Kafkas halklarının ve başka halkların verdikleri ulusal bağımsızlık ve özgürlük mücadeleleri zaman zaman değişen vurgulara karşın genelde olumlu karşılanmıştır. Ancak Sovyet tarihçileri daha çok Kuzey Kafkasya ile Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'la ilgilenmişler, çarlık etkisindeki ömrü kısa olan Batum ve Kars bölgesini ise ihmal etmişlerdir. Kars üze-

4 Abdul Mikeladze, *Acara Mektupları*; İvane Caiani, *Borçka Mektupları*, çev. Fahrettin Çiloğlu, İstanbul: Sinatle Yayınları, 2002.

rine ilk çalışmaları yapanlar, tahmin edilebileceği üzere Ermeni tarihçiler olmuşlardır.

1945 yılında Türk-Sovyet ilişkileri gerginleşmiş ve Mart 1945'te SSCB, Türkiye ile 1925'ten beri yürürlükte olan dostluk antlaşmasının süresini uzatmamıştı. Mayıs 1945'te SSCB dışişleri bakan yardımcısı Sergey Kavtaradze, Tiflisli Ermeni akademik tarihçilerden David Zavriev'den, Kars, Ardahan ve Artvin üzerine bir çalışma yapmasını istedi. Zavriev, "Kars, Ardagan i Artvin pod vlastyu kemalistov" [Kemalistlerin İdaresinde Kars, Ardahan ve Artvin] başlıklı doçentlik tezini Nisan 1946'da SSCB Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nde savundu.[5] Zavriev'in çalışması Tiflis Devlet Üniversitesi tarafından 1947'de yayımlandı. Zavriev kitabında çarlık yönetimindeki Kars ve Batum oblastlarına da kısaca değinmiştir. Zavriev'in incelemesi birincil kaynaklara dayanmakla birlikte bazı noktalarda nesnellikten uzaktır ve bazı olgusal yanlışlar içermektedir. Görünüşteki Marksist söylemine karşın aslında Ermeni ve Gürcü milliyetçiliğinin tezlerini dile getirmektedir. Kars ve Kafkas salnamelerine referans veren Zavriev nüfus büyüklüğü açısından vilayette birinci sırayı Ermenilerin, ikinci sırayı Rusların ve üçüncü sırayı da "Müslüman Gürcülerin" aldığını yazmıştır.[6] Rus istatistiklerine göre Kars ve Batum oblastlarında Ermeniler hiçbir zaman birinci sırada olmadılar. Üstelik sayıları 30 bin civarındaki Anadolu'dan kaçıp gelmiş Ermeni mültecilere rağmen durum buydu. Kars ve Kafkas salnamelerindeki istatistiklere baktığımızda, 1917'ye değin Kars oblastında birinci sırayı Türklerin, ikinci sırayı Ermenilerin, üçüncü sırayı Kürtlerin, dördüncü sırayı Rumların ve ancak beşinci sırayı Rusların aldığı görülmektedir. Yazar, Türklere "Müslüman Gürcüler" diyor, ancak bunlar sadece Batum oblastının Artvin sancağında ve Kars oblastının Posof ilçesinde yaşayan ve bizzat çarlık valilerinin de kabul ettiği gibi kendisini Türk sayan ve Gürcüce bilmeyen nüfus olmalıdır. Çarlık bürokrasisi Artvinlileri ve Posofluları Müslümanlaşmış Gürcüler saymakla birlikte resmi istatistik-

5 V. G. Buhert, "Tema moey dissertatsii ne yavlyaetsya sluçaynoy...", K istorii krizisa v sovetsko-turetskih otnoşeniyah v 1945-1947 godah, *Vostoçnıy Arhiv*, sayı: 1 (27), Moskova, 2013, s. 62-71. Ayrıca bkz. Cemil Hasanlı (Djamil Gasanlı), *SSSR-Turtsiya. Ot Neytraliteta k Holodnoy Voyne (1939-1953)*, Moskova: Tsentr Propagandı, 2008, s. 317. Hasanlı'nın kitabının Türkçesi için bkz. *Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1953)*, çev. Ali Asker, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2011, s. 240.

6 David S. Zavriev (Zavaryan, 1895-1971), *K Noveyşey İstorii Severo-Vostoçnıh Vilayetov Turtsii* [Türkiye'nin Kuzeydoğu Vilayetlerinin Yakın Tarihi Hakkında], Tiflis: İzdanie Tbilisskogo Gosudarstvennogo Universiteta imeni Stalina, 1947, s. 17. Zavriev, 1915 yılında Kars oblastında Ermenilerin sayısını ve oranını 123.028 kişi ve %30,7 olarak vermiş, ancak kaynak belirtmemiştir.

ler ve raporlarda bu nüfusu daima Türk olarak kaydetmiştir. Yani resmi belgelerde kendi görüşünü değil, bizzat ahalinin görüşünü temel almıştır. "Marksist" tarihçi Zavriev ise çarlık rejimi kadar nesnel davranamamıştır. 1945 yılında bazı Gürcü profesörlerinin Kars ve Ardahan üzerindeki Gürcü taleplerini dile getirmiş olduğu dikkate alınırsa Zavriev'in kitabının da o yıllardaki siyasal konjonktürle ilişkili olduğu görülecektir. Gürcü tarihçilerin iddialarına Ocak 1946'da *Vatan* gazetesinde yanıt veren Prof. Fuat Köprülü, A. Dirr'den aktararak, "Çoruh, Ardahan, Ahıska, Ahılkelek mıntakalarında bundan 200 yıl evvel Gürcüce konuşulurken bugün Türkçe konuşulmaktadır. Dilini ve menşeini unutan bu halk bugün kendilerini Türk saymaktadırlar" diye yazmıştır.[7]

Bildiğim kadarıyla, Sovyet Ermeni tarihçilerinden ikisi Kars oblastı üzerinde çalışmışlardır. Bunlardan Ararat Hagopyan daha çok nüfus, köy ekonomisi ve köy hayatı üzerinde durmuştur. İlber Ortaylı'nın künyesiz olarak atıfta bulunduğu Hagopyan'a ait iki makale 1976 ve 1977 yıllarında yayımlanmıştır. Hagopyan'ın Kars köylülüğü üzerine son kitabı 2000 tarihlidir.[8]

Ermenistan Bilimler Akademisi'nden tarihçi Ardaşes Boğosyan'ın Kars oblastında sosyo-ekonomik ilişkiler hakkındaki Ermenice kitabı 1961'de yayımlanmıştır. Yazarın 1983 yılında da Rusya yönetiminde Kars oblastı üzerine Rusça kitabı yayımlanmıştır.[9] Yazar, Rusya, Gürcistan ve Ermenistan SSC arşivlerine dayanarak Rus yönetimi döneminde Kars oblastının sosyo-ekonomik, demografik gelişimini ve sosyal demokrat hareketi incelemiştir. Boğosyan'ın kitapları özellikle sosyo-ekonomik çözümleme ve Rusya sosyal demokrat hareketinin Kars'taki gelişimi açısından iyi bir kaynaktır, ancak görünüşteki Marksist söylemine karşın yazarın bütün kitabı boyunca temel kaygısı Kars'ın ve bütün Kars oblastının Ermenilere ait olduğunu kanıtlamaktır. Tarihçinin kendisine baştan böyle hedefler

7 Fuat Köprülü, "Efsane Değil, Tarih", *Vatan*, 20 Ocak 1946, *On the Way to Democracy* içinde, der. Tibor Halasi-Kun, Londra: Mouton&Co., 1964, s. 87.

8 Ararat M. Hagopyan, "Karsi marzi azkapnakçutyum 1897-1914" [Kars oblastı 1897-1914 nüfusu], *Badma-panasiragan hantes* [Tarih-Filoloji Dergisi], sayı: 4, 1976, s. 147-154; "Küğadndesutyan zarkatsumı Karsi marzum / 19rort tar verç. 20rort tar ısgizp" [Köy Ekonomisinin Kars'taki Gelişimi, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı], *Lraper hasaragagan kidutyunneri NN GA* [Erm. Cum. Bilimler Akademisi Toplum Bilimleri Belleteni], sayı: 8, 1977, s. 42-48. A. M. Hagopyan, *Karsi Marz. Küğatsiutyan badmutyan urvakdzer 1878-1917 tt.* [Kars Oblastı: Köylülüğün Tarihi Taslağı, 1878-1917], Erivan: Hayasdani Bedakan Cardarakitakan Hamalsaran, "Cardaraket", 2000.

9 Ardaşes M. Boğosyan, *Sotsial-dndesagan haraperutyunneri Karsi marzum 1878-1920* [Kars Oblastında Sosyo-Ekonomik İlişkiler, 1878-1920] Erivan: Hayasdani Bedagan Hradaragçutyun, 1961; [Pogosyan], *Karsskaya oblast v sostave Rossii*, Erivan: Hayasdan, 1983.

koyması çoğu zaman abartılara, çarpıtmalara ve yok saymalara sebep olur. Boğosyan da bundan nasibini almıştır. Bizim bazı milliyetçi tarihçilerin Kars'ta sadece Türkleri görmek istediği gibi Boğosyan da sadece Ermenileri görmek istemektedir. Bu nedenle Boğosyan, örneğin Osmanlı dönemindeki Kars sancağının nüfusunun "münhasıran" Ermeni olduğunu iddia etmiştir.[10] Bu kitapta görüleceği gibi bu iddia Osmanlı ve Rus resmi kaynaklarına aykırıdır. Boğosyan genelde kaynak belirtmiş olmakla birlikte kaynakları iyi kullandığı şüphelidir. Örneğin bütün kitap boyunca General Frankini'nin adını "Franklin" şeklinde yanlış yazmış, arşiv belgelerinin referansını vermekle birlikte tarihlerini vermemiştir.

İngiliz tüccar ve seyyah Henry Lynch, 1893 yılı yazı ve güzünde Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Erivan ve Kars'ı gezmiştir. Anneannesi Ermeni olduğu için Ermenilere sempatisi olan Lynch'in temel amacı Ermenileri gözlemlemek ve yaşayışları hakkında bilgi toplamaktı. Uzun tarihsel açıklamalar içeren gezi notlarının birinci cildi bu gezisine ilişkindir.[11] Lynch'in Kars Ermenileri ile bazı Rum, Malakan[12] ve Duhobor köyleri hakkındaki izlenimleri ilginçtir. Yazar ziyareti esnasında şehirde bulunmayan valinin adını General Fadeyev olarak vermektedir ki bu yanlıştır, o sırada Kars valisi General Pyotr Tomiç'ti. General Simeon Fadeyev ise sadece Kars kalesinin komutanıydı.

Arnavut asıllı büyük Türk dilbilimci ve ilk Türkçe ansiklopedinin yazarı Şemseddin Sami, 1890'larda İstanbul'da yayımladığı *Kamus-ül Âlam* adlı ansiklopedide "Çıldır" ve "Kars" maddeleri altında burada ele aldığımız çarlık dönemi Kars vilayetini de tanımlamıştır.[13] Şemseddin Sami bazı istatistik bilgiler de vermiştir ki bunlar kısmen doğrudur. Bunları, ilgili bölümlerde tartışacağım.

Bu kitapta incelenen dönemde Batum ve Kars oblastlarında yaşamış veya bulunmuş olan Müslümanlardan bu döneme ilişkin anılarını yazmış veya yazdırmış olanlar, bulabildiğim kadarıyla, şu kişilerdir: TBMM

10 Pogosyan, *Karsskaya Oblast v Sostave Rossii*, Erivan: Hayastan, 1983, s. 72. Rusçada "ğ" harfi bulunmadığı için yazarın adı Kiril harfleriyle Pogosyan (Погосян) şeklinde yazılmaktadır. Pogosyan, Batı Ermenicesinde Boğosyan olarak telaffuz edilir. Rusçada yumuşak "h" sesi de olmadığı için Hayasdan (Ermenistan) sözcüğü de Kiril harfleriyle "Ayastan" şeklinde yazılır.

11 H. F. B. Lynch, *Armenia. Travels and Studies*, Londra: Longmans, Green and Co., Cilt I, 1901.

12 Malakan sözcüğü Rusçada "Molokan" (молокан) şeklinde yazılır, Malakan diye telaffuz edilir. Sözcük Türkçeleşmiş olduğu için Malakan biçiminde yazmayı tercih ettim.

13 Şemseddin Sami, *Kamus-ül Âlam*, 3. cilt, İstanbul: Mihran Matbaası, 1891 ve 5. cilt, 1896 (bkz. Ek 7).

birinci dönem Batum mebusu Artvin Murgullu Edip Dinç (1885-1963), Oltu Şura Hükümeti mebusu Yasin Haşimoğlu (Akdağ, 1895-1986), Kars birinci dönem milletvekillerinden Fahrettin Erdoğan (1874-1958), Artvin'in Rus sancak (okrug) mektupçusu Süleyman Taşkan (Tabahidze, 1886-1964),[14] Cenubigarbi Kafkas Hükümeti reisi Cihangiroğlu İbrahim Bey (Aydın, 1874-1948),[15] Cenubigarbi Kafkas Hükümeti polis müdürü Tevhidüddin Mamiloğlu,[16] Ardahan'ın Ölçek köyünden 1317 (1900) doğumlu Mehmet Doğru, Kars Milli Şurası üyesi Ergineli Dursun Erdağı (1874-1962), Çıldırlı Dr. Esat Oktay, Posoflu Albay Fahri Atabaş (1898-1969), Kars Evliya Camii imam-hatibi Hafız Kurban (Yurtseven) ve Şenkayalı Hüseyin Köycü ve Artvin Aşağı Hod köyünden Safiye Duman. Cenubigarbi Kafkas Cumhuriyeti başkanı Cihangirzade İbrahim (Aydın) Bey'in de (1874-1948) anılarını yazmış olduğu fakat bu anıları elinde tutanların yayımlatmadığı söylenmektedir.

Bu yazılmış ya da yazdırılmış veyahut anlatılmış anıların hepsi önemli birer birincil kaynaktır. Kuşkusuz, her anıya bilimsel eleştirel yöntemle yaklaşmak gerekir. Anılar anı sahiplerinin dünya görüşünü yansıtır, ayrıca özellikle sonradan yaşlılıkta anlatılan veya yazılan durumlarda birçok ayrın-

14 1903 ile 1910 yılları arasında Kafkas salnamelerine göre Artvin sancak (okrug) mütercimi (*pismennıy perevodçik*) Süleyman Efendi Muhammed-Ağa-oğlu Tabahidze'dir. Süleyman Efendi Tabahidze, 1914-1917 arasında ise Artvin okrugu mektupçusudur (*deloproizvoditel*). Süleyman Taşkan'ın Rus döneminde kullandığı Tabahidze soyadını vermeden onun yazılı anılarından pasajlar alıntılayan Adil Özder, Taşkan'ın "Artvin Okrok Naçaliğinin mektupçuluğu gibi resmi bir görev başında bulunduğu için hatıralarında resmi kayıtlara da dayandığının" anlaşıldığını yazmıştır. Bkz. M. Adil Özder, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Ankara: Artvin Turizm ve Tanıtma Derneği Ankara Merkezi Yayınları, 1971, s. 144.

15 Fahrettin Kırzıoğlu, İbrahim Aydın'ın Malta'da sürgündeyken kaleme aldığı 53 sayfalık *Hatıralar*'ının bir suretini aldığını yazıyor. Bkz. Kırzıoğlu, "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadelede Kars ve Atatürk ile İlgili Belgeler", *Belleten*, sayı: 189-190, Ankara, Ocak-Nisan 1984, s. 126. Ancak Kırzıoğlu, 2005 yılında ölünceye değin bu anıları nedense yayımlamamıştır. Kırzıoğlu'nun Kars'ta birçok aileden tarihsel belgeleri alıp sonra geri vermediği ve bunları yayımlamadığı da söylenmektedir. Kırzıoğlu arşivinin bir kısmının Yunus Zeyrek'te olduğu, Zeyrek'in yazılarından anlaşılmaktadır. Doç. Dr. İbrahim Şirin de İbrahim Aydın'ın kızı Ayten Hanım'dan aldığını yazdığı Arap harfli yazma *Hatıralar*'dan alıntı yapmış, ancak metnin tamamını yayımlamamıştır. Bkz. Şirin, "İki Hükümet Bir Teşkilat: Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkatesi'nden Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi'ne", *Journal of History Studies*, sayı: 2, Şubat 2014, s. 125-142.

16 Kırzıoğlu, Mamilof'un yine Malta'da kaleme aldığı 80 sayfalık *Hatıralar*'ından bir sayfa alıntılıyor ve tamamının bir suretinin 1983'te ATASE Kütüphanesi'ne verildiğini belirtiyor (*agy*, s. 139-140). Nedeni bilinmemekle birlikte, Mamilof'un anıları da şimdiye dek yayımlanmamıştır.

tıyı yanlış veya eksik anımsamak işin doğası gereğidir. Süleyman Taşkan ve Yasin Haşimoğlu'nun anıları daha önemlidir, çünkü Rus idaresinde çalışmış ve onu yakından tanımışlardır. Haşimoğlu, kendi ifadesine göre Oltu'da Rus okulunda okumuş olan dört kişiden biridir. Okulu bitirince Rus devletinde memurluk da yapmıştır. Dolayısıyla çarlığın devlet yapısı ve siyasetini yakından gözlemlemiştir. Fahrettin Erdoğan ise İttihatçıların casusu olarak 1897-1914 yılları arasında Kars ve Sarıkamış yöresine gelip gitmiştir. Mehmet Doğru'nun 1972 yılında yayımlanmış olan *Ardahan'ın Ölçek Köyü Tarihi* adlı kitabı yazarın gözlemlerine dayanmaktadır. Yazar, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Ardahan çevresindeki muharebeler ve katliamlara dair önemli bilgiler vermektedir. Özellikle 1918'de Ardahan'ın içindeki Ermenilerin Ardahanlı ve çevre köylerden gelen Müslümanlar tarafından önce silahsızlandırılıp sonra "temizlenmesini" yazması çok önemli bir veridir, çünkü bu hiçbir Türkçe kaynakta yer al(a)mamış bir bilgidir.

1920 yılında Kars, Ardahan, Oltu ve köylerinden Yunanistan'a göç etmek zorunda kalmış olan Rumların bazıları burada ele alınan döneme ilişkin anılarını yazmıştır. Bu anılar el yazması ve daktilo metni şeklindedir. Bunlardan Konstandinos Kinigopulos'un anıları Türkçeye çevrilmiştir.[17] Ayrıca Stulianou Maurogenous, Hristos Samoulidis, Georgiou Grigoriadi ve başka Yunan yazar ve tarihçilerin Kars Rumları üzerine yayımlanmış kitapları vardır. Yunanca bilmediğim için bu kaynaklardan tam olarak yararlanamadım ancak siyaset bilimci Dr. Murat Issı, Sindiskomlu İraklis Killahidis'in yayımlanmamış anılarını ve Rumca kitaplardan bazı pasajları benim için Türkçeye çevirdi.

Kafkasya'nın ilk Bolşeviklerinden ve Stalin'in kaynatası olan Sergey Alliluyev, 1905 Rus Devrimi sırasında Tiflis'ten bir grup arkadaşıyla birlikte Kars cezaevine gönderilir. Alliluyev anılarında Kars'a gelişlerini, hapisten çıkışlarını ve 5 Kasım 1905 günü Kars şehir parkında yaptıkları mitingi de anlatır.[18]

Sovyet Kürt yazarı Erebê Şemo'nun (Arap Şamilov) bazı kaynaklara göre ilk Kürt romanı olan *Şivanê Kurmanca* (Kürt Çobanı) adlı yarı-biyografik romanının konusu 1900'lerin başlarında Kağızman ve Kars yöresin-

17 *Güneybatı Kafkasya Kars Rumları ve Konstandinos Kinigopulos'un Anıları*, Erkan Karagöz, Konstandinos Kinigopulos, yay. haz. Bingür Sönmez, çev. Despina Eftimyadis, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2016.

18 Sergey Alliluyev, *Proydennıy Put*, Moskova: OGİZ, 1946, s. 138-154. İngilizcesi için bkz. *The Alliluyev Memoirs*, çev. ve yay. haz. David Tutaev, New York: G. P. Putnam's Sons, 1968, s. 86-96. Mitingde kalp krizi geçirerek ölen albay hakkında bkz. Sezai Yazıcı, Candan Badem, "1905 Rus Devrimi'nin Kars'taki İzleri", *Toplumsal Tarih*, sayı: 241, Ocak 2014, s. 10-13.

de geçer. İlk kez 1935 yılında Erivan'da basılmış olan bu roman Türkçeye de çevrilmiştir.[19] Yazar Marksist bir bakış açısıyla sınıfsal ve toplumsal ilişkileri yoksul bir Kürt çobanın ağzından gerçekçi bir biçimde anlatmıştır. Bu eser bir roman olmakla birlikte önemli sosyolojik bilgiler içermektedir. Ermeni yazarlar Yeğişe Çarents ve Avedig İsahagyan'ın romanlarında da ele aldığımız dönemdeki Kars vilayeti konu edilmektedir.[20]

Türkiye'de Kars (ve Ardahan) tarihi denince ilk akla gelen tarihçi hiç kuşkusuz Prof. Dr. Fahrettin Kırzıoğlu (1917-2005) olmuştur. 1900'lerin başlarında Kars'taki hizmet gören üç camiden biri olan, Evliya Camii müezzini Yemenhalifeoğlu Molla Muhiddin Efendi'nin[21] torunu Kırzıoğlu, Kars tarihi ve edebiyatı hakkında çok sayıda kitap ve makale yazmıştır. Çarlık dönemini toplu olarak ilk kez 1943'te CHP Halkevleri Bürosu'nun çıkardığı *Kars* adlı kitaba yazdığı bölümlerde, daha sonra da 1953 yılında yayımlanan *Kars Tarihi* adlı kitabında ele almıştır. Fakat Kırzıoğlu'nun tarihçiliğe bir katkısı varsa bence bu daha ziyade Kars'ın sözlü edebiyatını, destanlarını, efsanelerini ve elindeki bazı belgeleri kayda geçirmekten ibarettir. Bu bağlamda 1958'de yayımlanan *Edebiyatımızda Kars* adlı kitabı önemli bir kaynaktır. Kırzıoğlu, Kars ve Ardahan'ın köylerini gezmiş; edebi, tarihsel ve folklorik malzeme toplamıştır. Ancak Rusça bilmediği için birçok Rusça terimi yerel telaffuza göre yazmış, doğrusunu göstermemiştir. Örneğin, "uçastok" (kaza) terimini "uçaska" şeklinde yazmıştır.[22]

19 Bkz. Ereb Şemo, *Kürt Çoban*, çev. Gani Bozarslan, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1993. Bu özet çeviri, ilk olarak Temmuz-Ağustos 1978'de *Aydınlık* gazetesinde yayımlanmıştır. Çeviri bazı hatalar ve uyarlamalar içermektedir. Örneğin, yazarın kız kardeşinin adı romanda Goge'yken, çevirmen (veya gazete) adını Gülizar yapmıştır. Romanın tam metninin Kürtçe yeniden basımı için bkz. Erebê Şemo, *Şivanê Kurmanca*, Diyarbakır: Lis Yayınları, 2009. Ayrıca Avrupa'da da bazı basımları yapılmıştır.

20 Çarents'in *Yergir Nairi* (Nairi Ülkesi) adlı romanı Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Kars'taki Ermeni toplumunu ve siyasi ilişkilerini canlı bir gözlem gücüyle anlatmaktadır. Bu roman da henüz Türkçeye çevrilmemiştir (Bu kitap, Aras Yayınları'nın yayın programındadır -ed.n).

21 1902 ve 1904 yılları Kars oblastı salnamelerine göre Molla Muhiddin Yemenhalifeoğlu (Rusça metne göre "Yaman Halif-oğlu") Kars'taki Evliya Camii müezzini ve mollasıdır. 1906 ve 1908 salnamelerine göre ise Molla Muhiddin Efendi hem Evliya Camii müezzini hem de Cami-i Cedit imamıdır. Bkz. *PKAKKO* 1902, Adres Kalendar, s. 30, *PKAKKO* 1904, Adres Kalendar, s. 36, *PKAKKO* 1906, Adres Kalendar, s. 39 ve *PKAKKO* 1908, Adres Kalendar, s. 13.

22 Fahrettin Çelik [Kırzıoğlu], "Kars Elinin Coğrafya Durumu", *Kars* içinde, İstanbul: CHP Halkevleri Bürosu Yayınları, 1943, s. 14. Kırzıoğlu bu kitap için daha sonra (DP döneminde) şöyle yazmıştır: "Bu eser 'Önsöz'de de anıldığı gibi, tarafımdan hazırlanmış, fakat basılırken kısaltma ve bozulmaya uğrayıp üzerine 7 ve bölümler sonuna 8 imza konularak bu kadar kişinin kalem eseri gibi gösterilmiştir." Bkz. F. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul: Işıl Matbaası, 1953, dipnot 197, s. 605.

1960'larda Fahrettin Kırzıoğlu'nun doktora tezi danışmanı olan ve aynı zamanda Brüksel'deki NATO merkezinde danışmanlık yapmış olan Prof. Akdes Nimet Kurat gibi Kırzıoğlu da Ruslara, çarlığa ve Sovyetler Birliği'ne karşı şiddetli bir nefret duygusuyla hareket etmiştir. Tarihçi herhangi bir devleti sevebilir ya da sevmeyebilir, ancak her zaman doğruları yazmak zorundadır. Bilimsel olma iddiasındaki bir tarihçi, tarihsel olayları yazarken kör bir nefret duygusuyla hareket etmemelidir. Öyle hareket ederse nesnel davranamaz ve aşırı uçlara savrulabilir. Bu aşırılık Kırzıoğlu'nda ilginç bir hal almaktadır, çünkü bir yandan aşırı bir Rus düşmanlığı ile Rusların yaptığı her şeyi (ama her şeyi!) kötülerken bir yandan da Rusların Karslılardan vergi almadığını tamamen mesnetsiz bir şekilde iddia etmektedir:

> Karslılardan asker ve vergi almamakla Ruslar, yerli Türklere en büyük hakaret ve yüksek vasıftan düşürmeyi yapmış; geleneğimizde bile öteden beri, "Desinler ki Haço'nun hançeri var!" yani asker olamaz ve silah kuşansa da kimseye bir nesne yapamaz diye alay edilen Ermenilerin silahlanmasına ve yeni silahları kullanmayı ve gereken talimleri öğrenmesine meydan verip, bu hususta Türkleri uyuşuk ve düşkün hale sokmaya çalışmışlardır.[23]

Görüldüğü gibi Kırzıoğlu tahrifata hakaret katmış ve Ruslara ve Ermenilere ne kadar çok hakaret ederse Türklüğü o kadar yücelteceğini sanmıştır. Çarlık Rusyasının Karslılardan vergi almadığı kesinlikle doğru değildir. Karslılar Osmanlı devrinde olduğu gibi çarlık döneminde de bütün vergilerini ödemişler, ayrıca yol angaryasında çalışmışlardır. Bütün bunları burada ilgili bölümde ayrıntılı olarak göstereceğim.

Müslüman ahaliden asker almaya gelince, çarlık yönetimi aslında bu konuda bazı girişimlerde bulunmuş ancak hem yerli halkın hem de 1878'den itibaren yöreye yerleşen Rus "sektantları"[24] olan Duhoborların ve kısmen de Malakanların şiddetli direnişiyle karşılaşmıştır. Nihayet 1889 yılından itibaren Hıristiyan olmayan (Müslüman, Ezidi, Yahudi vd) nüfusa ve Rus sektantlarına askerlik hizmeti yerine Osmanlı devletinde gayrimüslimlerin ödediği bedel-i askeriye benzer bir "askeri vergi" (*voinskiy nalog*) getirilmiştir. Yani sorun Kırzıoğlu'nun deyişiyle Rusların "uyuşturma ve erlikten

23 F. Çelik [Kırzıoğlu], "Kars Eli tarihi", *agy*, 1943, s. 26.

24 "Sektant" sözcüğü burada Rus Ortodoks kilisesi tarafından "sapkın" olarak kabul edilen heterodoks Hıristiyan gruplar için kullanılmaktadır. Türkçe uygun bir karşılık bulamadığım için Rusça sektant sözcüğünü olduğu gibi bıraktım. İngilizcesi *sectarian* veya *heretic* olan bu sözcüğü "sapkın" veya tarikat üyesi diye çevirmek mümkün, ancak bu ifadeler ideoloji yüklü olduğu için kullanmayı doğru bulmadım. Heterodoks Ortodokslar demek de mümkündür. Çarlığın resmi ideolojisi onları bazen "Ortodoksluktan sapanlar" (*uklonyayuşçiesya ot pravoslaviya*) veya "ayrılıkçılar" (*raskolniki*) diye de adlandırmıştır.

düşürme" siyasetleri değildir, tam tersine Rus hükümeti dinine ve mezhebine bakmaksızın bütün tebaasının askerlik yapmasını istemiştir. Ancak Kars ve Batum oblastlarındaki Müslüman ahalinin ve Rus sektant nüfusun büyük çoğunluğu askerlik yapmak istememiştir. Hatta Müslümanlar değil askerlik yapmak, atlı zaptiye olmak bile istememişlerdir. Bu konu da burada ilgili bölümde ele alınmaktadır.

Kırzıoğlu'nun yöntemi bilimsel değildir ve saldırgan bir milliyetçiliğin en uç biçimlerinden birini temsil etmektedir. Yazar MÖ 2. yüzyıldan başlayarak MS 1878'e değin bütün Kars tarihinde sadece Türk boylarının egemen olduğu iddiasındadır. Kars ve civarındaki bütün tarihsel coğrafi adları Türkçeleştirmeye çalışmış ve bu amaçla zorlama etimolojiler türetmiştir. Kırzıoğlu Kürtlerin de Türk olduklarını savunmuştur.[25] Ancak onun savunduğu resmi görüş bugün iflas etmiştir. Bugün bilim çevrelerinde bazı fanatikler dışında Kürtlerin Türk olduğunu savunan kalmamıştır. Kırzıoğlu'nun yönteminin bilimsel olmayışının bir kanıtı da verdiği çok özgül bilgiler için bile hiçbir kaynak zikretmemesidir. Bunlar kitapta yeri geldikçe gösterilecektir. Burada Kırzıoğlu üzerinde özellikle durmamın sebebi eserlerinin hâlâ çok kullanılan bir kaynak olması ve yanlışlarının da hâlâ birçok yerde hiçbir eleştiri süzgecinden geçirilmeden aynen tekrarlanıyor olmasıdır. Öyle ki, bu kitabımın 2010 yılındaki birinci baskısında dile getirdiğim eleştirilere rağmen tarihçilerin çoğu hâlâ bu eleştiriler yokmuş gibi davranıp Kırzıoğlu'ndan alıntı yapmaya devam etmektedirler.

Kırzıoğlu gibi milliyetçi bir bakışla Artvin tarihini, özellikle 19. yüzyıl Osmanlı-Rus savaşlarını ve Birinci Dünya Savaşı'nda Artvin yöresi çete savaşlarının tarihini yazan kişi Şavşatlı öğretmen Adil Özder olmuştur.[26] Kırzıoğlu gibi Özder de yörede yaşamış olan Ermeniler aleyhinde ve Türk çeteleri lehinde nesnellikten uzak bir tavırla hamaset edebiyatı yapmıştır. Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinin Artvin ve Ardahan çevresinde Ermenilere yaptığı zulüm ve katliamı gizlemiştir. Bununla birlikte Özder'in yöntemi ve tarihçiliği Kırzıoğlu'nunkinden yine de birkaç gömlek üstündür. Özder, en azından kaynaklarını belirtmiş, bilgi aldığı kişileri olabildiğince genişçe tanıtmıştır. "Tarih profesörü" unvanlı Kırzıoğlu'nun eseri ile hiçbir akademik unvanı olmayan Özder'in eserini karşılaştırınca Özder'in eserinin görece üstünlüğü çok nettir.

Artvin A. Maden (Hod) köyünden emekli öğretmen Osman İlker, köyünden I. Dünya Savaşı muhacirliği yaşamış Safiye Duman gibi yaşlılarla

25 Bkz. F. Kırzıoğlu, *Her Yönüyle Türk Olan Kürtler*, Ankara, 1964; *Dağıstan-Aras-Dicle-Altay ve Türkistan Türk Boylarından Kürtler*, Ankara: TKAE, 1984.

26 M. Adil Özder, *age.*

veya onların çocuklarıyla konuşarak anılarını yazmış ve önemli bir iş yapmıştır. İlker, çarlık Rusya yönetiminin "işgal ettiği yerlerde ve Hod'da halka iyi davranarak kendisine ısındırma ve yönetimi benimsetme politikası" uyguladığını belirtmiştir.[27]

Oltu doğumlu sahaf ve yazar Sami Önal, 1968 yılında çıkan *Milli Mücadelede Oltu* adlı kitabında Yasin Haşimoğlu'nun ve Fahrettin Erdoğan'ın anılarının bir kısmını kullanmıştır. Bunun dışında Önal'ın kitabında burada incelediğimiz döneme ilişkin özgün bir bilgi yoktur. Önsözünde belirttiği gibi Önal da Kırzıoğlu'ndan esinlenmiştir ve onun etkisindedir.

Kırzıoğlu gibi dedeleri ulema sınıfından gelen, sosyolog Prof. Dr. Orhan Türkdoğan'ın "Malakanlar'ın Toplumsal Yapısı" başlıklı 1962 tarihli doktora tezi ilk olarak 1971 yılında, ikinci kez ise 2005 yılında yayımlanmıştır. Çalışmanın konusu Kars'ın üç köyünde 1962'ye değin yaşamış ve daha sonra Rusya'ya göç etmiş olan Malakanlardır. Bu tezin sosyolojik yönden değerlendirmesi konumuzun dışında, ancak tarihsel yanına bakacak olursak, 1970 basımına önsözün daha başında yazarın "Beyaz Rus" asıllı Malakanların, "1877 yılında" Kars ili yörelerine yerleştirildiğini iddia ederek bir cümlede iki yanlış yapmayı başardığını görüyoruz. Malakanların etnik Beyaz Ordu taraftarı Ruslarla veya Beyaz Ruslarla (1917 Devrimi sonrası Bolşeviklerle savaşan Beyaz Ordu mensuplarıyla) hiçbir ilgisi yoktur ve Kars'a 1877'de değil, 1878 güzünde gelmeye başlamışlardır. Türkdoğan ise kitabının yine 1971 basımında giriş bölümünde "Molokanların takriben 1876-77 yıllarından itibaren" Kars yöresine yerleştirildiklerini yazarak yanlışı biraz daha derinleştiriyor. Kitabın 2005 yılındaki yeni basımında da aynı hatalar aynen devam ediyor. Bu basımın arka kapağında "Malakanlar Beyaz Rus kökenli bir etnik halktır" diye yazıyor. Bu arada Türkdoğan'dan, Kırzıoğlu'nun Kars Halkevi mecmuasına yazdığı bir dizi yazıda "Malakanların Türk ırkından geldiği" iddiasını dile getirmiş olduğunu öğreniyoruz ki doğrusu hiç şaşırtıcı gelmiyor. Kürtleri ve Lazları bir hamlede Türkleştiren Kırzıoğlu'nun hızını alamayarak Malakanlara da el atmış olduğu anlaşılıyor.

Türkdoğan'ın hiçbir Rusça kaynak kullanmadığı fakat birkaç İngilizce kaynak kullandığı görülüyor. Bunun sonucunda Malakanlar gibi gayriresmi Rus mezheplerinden (sektlerinden) birine mensup olan Duhoborları "Doukhobor" şeklinde yazıyor. Yazar, Molokan diye yazılan sözcüğün standart Rusçada da Malakan şeklinde telaffuz edildiğinden habersiz ol-

27 Osman İlker, *Aşağı Maden ve Aşağı Madenliler (A. Hod ve A. Hodlular)*, Ankara: (İstanbul) Aşağı ve Yukarı Maden Köyleri Kültür ve Dayanışma Derneği yayını, Gelişim Matbaacılık, 1992, s. 43.

duğu için bunu Kars'taki yerli halkın ve Kars Malakanlarının telaffuzu sanıyor. Yine Malakanların bir kolu olan Prıgunları (Zıplayanlar) sanki onlar İngilizce konuşurmuş gibi "Holy Jumpers" diye adlandırıyor. Sonra da Karslı Malakanları "Bastiyanlar ve Prigonlar" diye ikiye ayırıyor, fakat Prigonlar dediklerinin aslında Zıplayanlar (Prıgunlar) olduğunun farkında değil. Türkdoğan "Karslı Malakanların ifadelerine göre prigon mümin anlamına geliyor" diye uyduruyor.[28] Oysa *prıgun* sözcüğü Rusçada "zıplayıcı" demektir. Türkdoğan'ın "Bastiyanlar" dediği ve belki de St. Sebastiyan olabilir diye tahmin ettiği grubun da Aziz Sebastiyan ile bir ilgisi yoktur. Bu sözcüğün aslı, Rusçadaki *postoyannıe* (pastoyannıye diye okunur, Türkçesiyle "duranlar") sözcüğüdür.[29] Türkdoğan "bastiyanlar" ile "prigonlar" arasında temel ayrılıkların 1928 yılında ortaya çıktığını yazıyor ki bu da doğru değildir. Bu temel ayrım çok daha önceden, 1833'ten beri vardı. Örneğin, Erebê Şemo'nun yukarıda andığım romanında yazar, Kars yakınlarındaki Aleksandrovka (Komesor) köyündeki Malakanların yarısının "Postoyani" yarısının da Prıgun olduğunu ve kiliseleri ile papazlarının ayrı olduğunu yazmıştır.[30]

Rusça bilmeyen bir insan Rusça sözcükleri yanlış kaydedebilir ama "profesör" unvanlı yazarın 34 yıl sonra bile aynı hataları tekrarlaması, internet çağında basit bir araştırmayla bulunabilecek temel olguları dahi araştırmamış olması hayret vericidir. Yazarın yine Malakanlardan duyduklarını yanlış anlamasından dolayı Rusya'daki Tambov şehrinden "Dambuğ" diye bahsettiği görülüyor. İki sayfa sonra ise başka bir kaynaktan yaptığı bir alıntıda bu kez Tambov'un adını doğru bir biçimde telaffuz ediyor, ancak bu Tambov'un Dambuğ dediği yer ile aynı yer olduğunun farkında değil. Rusya'nın kuzeyinde Beyaz Deniz'de Onega körfezindeki Solovki adalarında yer alan Solovki Manastırı'nın Kafkasya'da olduğunu sanıyor.[31]

Türkdoğan, Malakanların komünizme karşı olduklarını ve bu yüzden Bolşevik Devrimi'nden sonra Rusya'ya gitmeyip Türkiye'de kalmayı ter-

28 Orhan Türkdoğan, *Malakanlar'ın Toplumsal Yapısı. Kars İlinin Üç Köyünde Bir Rus Etnik Grubunun Sosyo Ekonomik Araştırması (1877-1962)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları, 1971, s. 101; İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005. Orhan Türkdoğan, ayrıca 1969 yılında Erzurum Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olan İsmail Beşikçi'yi "Kürtçülük yapıyor" diye ihbar edenlerden biridir.

29 Türkdoğan'ın bu yanlışını Georg Kobro aşağıda anılacak kitabında göstermiştir.

30 "Gundîyê Alêksandrovskê pare vedibûn ser du qebîla yan du tayîfa: nivi meleganê "postayani" bûn, nîvî jî meleganê "prigûn" bûn", Erebê Şemo, *age*, 2009, s. 63.

31 Türkdoğan, *age*, 2005, s. 31, 41. Türkdoğan ayrıca Solovki Manastırı'nı "Solovietski Manastırı" şeklinde aktarıyor ki bu da yanlıştır. Rusçada Solovki isminin sıfat hali Solovetskiy'dir, ancak Türkçede böyle kullanılmaz. Moskova Manastırı'na Moskovski Manastırı demeyeceğimize göre Solovki Manastırı'na da Solovetski Manastırı diyemeyiz.

cih ettiklerini birkaç kez iddia ediyor. Daha sonra da 1962 yılında "kendi rızalarıyla" Türkiye'den ayrıldıklarını iddia ediyor. Her iki iddia da gerçek dışıdır. Birincisi, 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması'nın 11. maddesi gereği Malakanlar askerlik hizmetinden muaf olması gerekirken Kâzım Karabekir'in yönlendirmeleri sonucu göç etmeye zorlamak için Malakanlara askere alınacakları bildirilmiştir. Sovyet Rusya'nın protestolarına rağmen sonuç değişmemiş ve 1922 yılında çaresiz kalan Malakanların büyük çoğunluğu Duhoborlarla birlikte Rusya'ya, Rostov tarafına göç etmişlerdir. Karabekir ve onun gibi düşünenler Malakanların Bolşevik etkisini yaymasından korkmuşlardır.[32] İkincisi, Kars'ta kalan az sayıdaki Malakan'ın çevreden hiçbir baskı görmedikleri doğru değildir. Karslı son Malakanlardan Vasil Dölemenci, 2007'de ölmeden önce kendisiyle yapılan bir röportajda Malakanlara yapılan baskıları şöyle anlatmıştı: "Bostan ekerdik çalarlardı, ekin ekerdik yakarlardı, at yetiştirirdik çalarlardı, tarlalarımızı biçip götürürlerdi. Mesela seninle aramızda bir sorun var ve sen suçlusun. Ama hükümet seni bırakır bizi götürürdü. Hakaret ederlerdi, yerlerimizi alırlardı."[33]

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden Prof. İsmail Kayabalı ile mesai arkadaşı Cem-Ender Arslanoğlu'nun hazırladığı *Türk Kültürü* dergisinin Nisan 1973 sayısı tamamen Kuzeydoğu Anadolu, yani Kars ve Ardahan sınırlarının tarihine ayrılmıştır. Kırzıoğlu ekolüne bağlı oldukları anlaşılan Kayabalı ve Arslanoğlu'nun bakışı tamamen Soğuk Savaş atmosferi ve Rus/Sovyet düşmanlığıyla biçimlenmiştir. Kırzıoğlu gibi onlar da "1855 tarihli 'Gazonni' denen Rus arazi tüzüğünü uygulayarak Türklerin toprak mülkiyeti de kaldırılmıştır. Ayrıca istimlak hakkı tanınmadan Türk şehir ve köylerinden Türk ve İslam varlığı olan eserler çeşitli sebeplerle yok edilmiştir" diye yazmışlardır.[34] Tıpkı Kırzıoğlu gibi onların da bir kaynağı ve dayanağı yoktur. Üstelik Kırzıoğlu dahil kimseye atıfta bulunmamışlar, yani intihal yapmışlardır. Arslanoğlu, 1986 yılında yayımlanan kitabında aynı iddiaları tekrarlamıştır.

---

32 Erkan Karagöz, *Kars ve Çevresinde Aydınlanma Hareketleri ve Sol Geleneğin Tarihsel Kökenleri 1878-1921*, İstanbul: AsyaŞafak Yayınları, 2005, s. 159-170. Ayrıca bkz. *Sürgün Bahçesinin Solan Renkleri: Molokanlar*, İstanbul: Su Yayınları, 2009, s. 121-142.

33 Kemal Avcı, "Son Malakan'dan Trajik Veda", *ANF*, 3 Temmuz 2007.

34 Haz. İsmail Kayabalı, Cem-Ender Arslanoğlu, "Kuzeydoğu Anadolu Sınırlarının Tarihi Sayısı", *Türk Kültürü*, sayı: 126, Ankara, Nisan 1973, s. 414-415. Cem-Ender Arslanoğlu, *Cenubi Garbi Kafkas Hükûmeti Muvakkata-i Milliyyesi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1986. Ayrıca bkz. Cem-Ender Arslanoğlu, *Doksanüç Harbinden Sonra (1878-1918) Kırk Yıllık Kara Günlerde Kars'ımız*, Ankara: Posoflular Dayanışma Yardımlaşma ve Kültür Derneği, 1987.

Hemen belirteyim: 1855 tarihli bir Rus arazi nizamnamesi diye bir şey yoktur ve olamazdı da. 1855 yılında Rusya tam da Kırım Savaşı'nın en hararetli günlerinde Osmanlı devleti, İngiltere, Fransa ve Sardunya ile savaşıyordu ve neredeyse bütün Avrupa'nın muhalefetiyle karşı karşıyaydı. Böyle bir savaş içinde herhangi bir arazi nizamnamesi yapması da mümkün değildi. Rus ordusu Kars'ı Kasım 1855'te almış, 30 Mart 1856 tarihli Paris Antlaşması'ndan sonra Osmanlı devletine geri vermişti. Burada söz konusu olan 1855 değil, 1858 tarihli ve Rus değil, Osmanlı arazi kanunnamesidir. Tıpkı fıkradaki gibi; İsa değil Musa, değnek değil asa... İlber Ortaylı'nın da dediği gibi Ruslar Kars'ta Osmanlı devletinin 1858 tarihli arazi kanunnamesini kendi düzenleriyle bağdaştırmışlar ve büyük ölçüde uygulamışlardır.[35]

Milliyetçi Türk yazarlar Kars, Ardahan ve Artvin tarihinde Ermenilerin ve Kürtlerin varlığını tamamen reddetmektedirler. Onlara göre Kars'ta MÖ 150'den MS 1878'e değin sadece Türkler ve Osmanlılar hüküm sürmüştür. Milliyetçi Ermeni yazarlar da Kars tarihinde Türklerin varlığını görmezden gelmektedir. Tarihçinin görevi ise tarihe aşırı uçlara savrulmadan ve önyargısız bir biçimde bakmaktır.

Yine ulema torunu bir tarihçi olan Prof. Dr. İlber Ortaylı'nın 1978'de yayımlanmış olan makalesi doğru tespitlerin yanında bazı maddi hatalarla maluldür. Bununla birlikte o zamanın koşullarında bu konuda Türkçede çıkmış ilk ciddi çalışmadır. Ortaylı'nın dediği gibi Kars vilayetinin bu kırk yıllık tarihi çağdaş Sovyet-Rus tarihçiliğinde olduğu kadar Türkiye tarihçiliğinde de gereğince ele alınmamıştır. Çağdaş Rusya tarihçilerinin de çarlığın 19. yüzyıl sonu Kafkasya'daki yönetimi söz konusu olunca genelde Kuzey Kafkasya (Dağıstan, Çeçenistan, Kabarda, Balkar vb) ile ilgilendikleri ve Kars üzerinde ayrıca durmadıkları görülüyor. Onların çoğu için de Kars artık unutulmuş bir diyardır. Ortaylı çalışmasında kendi ifadesiyle 19. yüzyılın iki tane modernleşen imparatorluğunun çevresinde (periferisinde) yer alan Kars'ın merkezle bütünleşme ve modernleşmeye ayak uydurabilme sorununu incelemiş ve bazı doğru sonuçlara varmıştır. Modernleşme sorunu bu kitapta da ele alınmaktadır. Ortaylı makalesinde Osmanlı salnameleri dışında sadece bir Rusça kaynak (1900 yılı Kafkas salnamesi) ve Ararat Hagopyan'ın 1976 ve 1977 tarihli iki Ermenice makalesinin künyesiz fotokopilerini kullanmaktadır. Sonuç olarak Ortaylı'nın verdiği bilgiler

35 İlber Ortaylı, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 9, 1978, s. 354. Yeniden basımı için bkz. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2000, 2. Baskı, 2004, s. 399-415.

kırk yıllık süreci değil belli yılları yansıtmaktadır ve yeterli değildir. Yazar sınırlı kaynaklar ve sınırlı bilgiyle geniş genellemeler yapmaya çalışmıştır ve birçok noktada yanılmıştır. 1897 nüfus sayımı ve bununla ilgili Rusça kaynakları kullandığını bildirmesine karşın aslında 1897 nüfus sayımı sonuçları broşürlerini görmediği, onun yerine 1900 yılı Kafkas salnamesini kullandığı belli olmaktadır. Dolayısıyla bu salnamenin verdiği 1886 ve 1898 yıllarına ait nüfus sayılarını 1897 sayımına ait sanmıştır.[36]

Ortaylı makalesinde ayrıca birçok kişi ve yer adını yanlış okumuş ve yanlış yazmıştır.[37] Ardahan sancağının kazalarını sayarken Merkez, Poshov ve Çıldır'dan sonra "Felshi" diye kaza adı uydurmuştur ki tamamen ne idüğü belirsiz bir şeydir. Bu kaza Göle olmalıdır. Ayrıca Rusçada "Saganlug" diye yazılan sözcüğün aslında Soğanlı'nın bozulmuş şekli olduğunu belirtmek gerekirdi. Bu yanlış yazımların bazılarının dizgi hatası olabileceğini kabul etsek bile hepsinin birden dizgi hatası olması mümkün değildir. Ortaylı, Batum ve Artvin sancaklarının Tiflis guberniyasına bağlandığını da iddia etmiştir ki, bu da doğru değildir. Bu iki sancak 1878'de Acara ile birlikte Batum oblastını oluşturmuş, 1883'te bu oblast ilga edilerek Kutaisi guberniyasına bağlanmış, nihayet 1903'te ise bu iki sancak Kutaisi'den ayrılarak tekrar Batum oblastını oluşturmuştur. Yani Batum ve Artvin hiçbir zaman Tiflis guberniyasına bağlı olmamıştır. Kutaisi ve Tiflis guberniyaları gibi Batum oblastı da merkezi Tiflis'te olan Kafkasya naipliğine veya genel valiliğine bağlıydı.

Ortaylı makalesinde Kırzıoğlu'na yalnızca bir kez atıfta bulunmakta ve bu atıfın dipnotunda Kırzıoğlu hakkında çok haklı olarak şu notu eklemektedir: "Bu bilgileri vermekle beraber, kaynak ve belge zikretmiyor." Gerçekten de Kırzıoğlu çok nadiren kaynak ve belge zikretmiştir. Bununla birlikte, Ortaylı, Kırzıoğlu'nun ortaya attığı şu sözde "1855 Rus Arazi Nizamnamesi" hakkında hiçbir şey yazmamıştır. Halbuki Türkiye'nin Rusça

36 Ortaylı'nın (*agy*, 1978, s. 348-349) "1897 sayımına göre" diye verdiği etnik gruplara ilişkin sayılar aslında 1886 yılı sayılarıdır, ancak bunu salnameden anlamak mümkün değildir, çünkü sayıların hangi yıla ait olduğu salnamede belirtilmemiştir. Ancak toplam nüfus olarak verilen 174.044 sayısından bu sayıların 1886 yılına ait olduğunu anlıyoruz. Yazarın (*agy*, s. 350) yine dini gruplara ilişkin olarak verdiği sayılar da 1897 yılına değil, 1898 yılına aittir; üstelik bu sefer bu sayıların 1898 yılına ait olduğu salnamede açıkça belirtilmiştir.

37 Örneğin, Golitsın yerine "Galitzin", Kutaisi yerine "Kutay", Grenaderskoe yerine "Grenada", Zurzuna yerine "Zarzini", Digur yerine "Digor", Tausker yerine "Tausher", Terek yerine "Tersk", Akbaba (Ağbaba) yerine "Akbahin", Nahçıvan yerine "Nahıçev." Vahim olan nokta şudur ki, bu yanlışlar yazarın yukarıda adı geçen makaleler derlemesinin 2000 ve 2004 tarihli basımlarında da aynen yer almıştır. Hatta yeni yayıncı yeni bir hata daha eklemiş, Saganlug sözcüğünü "Salanlug" yapmıştır.

ve Rusya tarihini bilen tarihçilerinden biri olarak Ortaylı'nın bu konuda susmaması, yanlışı göstermesi gerekirdi.

Çıldırlı hukukçu Feridun Ababay, 1987 yılında yayımladığı *Çıldır Tarihi* ve 2000 yılında yayımladığı *Çıldır'ın Yönetsel Örgüt Süreci* adlı kitaplarında burada ele aldığımız döneme de değinmiştir.[38] Çıldır'ı çok sevdiği belli olan hemşerimiz, Çıldır'ın 1877'de Çıldır sancağının merkezi olduğunu, ayrıca Rus yönetimi boyunca Çıldır'ın "Çıldır Oblastı"nın merkezi olduğunu iddia etmektedir. Fakat Çıldır sancak merkezi değildir ve Çıldır oblastı diye bir şey de var olmamıştır; Çıldır, 1877'de Çıldır sancağı Ardahan kazasına bağlı bir nahiyeydi, Rus yönetiminde de önce nahiye sonra Ardahan sancağına (*okrug*) bağlı bir kaza (*uçastok*) oldu. Bunları ilgili bölümde göstereceğim.

Baltık-Rus karması mülteci bir ailenin çocuğu olarak 1948'de Avusturya'da doğmuş olan tarihçi ve filolog Dr. Georg Kobro'nun Münih Ludwig Maximilian Üniversitesi'nde 1989 yılında tamamlamış olduğu doktora tezi, Kars ve Ardahan bölgesi üzerine yazılmış iyi bir monografidir.[39] Kars'ın tüm tarihini ele alan bu monografinin bizim ele aldığımız döneme ilişkin kaynakları da yazıldığı dönemin olanaklarına göre çok geniştir. Kobro, 1989 yılında Moskova'da askeri tarih arşivini de ziyaret etmiş ancak Gürcistan ve Ermenistan arşivlerine gitmemiştir. Yazar Yunanca hariç Avrupa dillerindeki kaynaklar yanında Rusça ve Türkçe kaynakları da çok iyi kullanmıştır. Kobro'nun eşi Yelena Bilyova-Kaiser'in 1905-1910 yıllarında Kars valisinin sekreteri olan ve 1960 yılında Kars'ta ölmüş olan Teğmen Nikifor Bilyov'un torunu olması sayesinde o döneme ait çeşitli malzeme ve fotoğrafları da gördüğü anlaşılıyor. Yazar önsözde belirttiğine göre 1980-1988 yılları arasında Kars ve Ardahan'ı birçok kez gezmiştir. Ayrıca birçok tarihsel tanıkla görüşmüş olduğu anlaşılıyor. Bunlar arasında 1905-1915 yıllarında Kafkasya genel valisi olan Kont İllarion Vorontsov-Daşkov'un Fransa'da yaşayan 95 yaşındaki kızı Maria, 1919-1920 yıllarında Kars Rus Milli Şurası başkanlığı yapmış olan Albay Mihail Yançenko'nun 1984'te ölen oğlu Vladimir Yançenko, 1990'da Münih'te ölen Sarıkamış'ın Divik (Yayıklı) köyü Rumlarından emekli albay Konstantin Kromiadi ile Kars'ın İsviçreli, Alman ve Eston kökenli sakinleri de vardır.

---

38 Feridun Ababay, *Çıldır Tarihi*, Ankara: Kadıoğlu Matbaası, 1987; *Çıldır'ın Yönetsel Örgüt Süreci; Kuzeydoğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası ile Osmanlı Taşra Örgütü*, Ankara: Eda Matbaası, 2000.

39 Georg Kobro, *Das Gebiet von Kars und Ardahan. Historisch-landeskundliche Studie zu einer Grenzregion in Ostanatolien/Transkaukasien*, Münih: Edition Slavica Neimanis-Verlag, 1991.

Ahmet Ender Gökdemir'in Gazi Üniversitesi'nde yazdığı doktora tezinin konusu Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'dir ve 1989 yılında yayımlanmıştır.[40] Gökdemir, 1878-1918 dönemine de kısaca değinmiş, fakat bu konuda Kırzıoğlu'nun "1855 tarihli Rus arazi nizamnamesi" ve "Truç" yakıştırmaları ile toprak mülkiyetinin kaldırıldığı ve benzeri asılsız iddialarını aynen tekrarlamak dışında bir şey yapmamıştır.

Fahrettin Kırzıoğlu'nun yeğeni Prof. Dr. Esin Dayı'nın 1991 tarihli doktora tezi 1997 yılında *Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma* adıyla yayımlanmıştır. Kitabın yaklaşık kırk sayfalık bir bölümü 1878-1917 yılları üzerinedir. Kırzıoğlu'nun kitaba yazdığı önsözde "her yönüyle başarılı bir ilmi çalışma" diye övdüğü bu eseri sözü geçen kırk sayfalık bölüme göre değerlendirirsek, yazarın birçok noktada Kırzıoğlu'nun asılsız iddialarını aynen sürdürdüğünü görmekteyiz. Esin Dayı, Kırzıoğlu'nun "Rusların 1855 tarihli arazi nizamnamesini" uyguladığı, Kars'ta Türk adını yasak ettiği, Türklere "Truç" diye bir ad uydurduğu, halkın toprak mülkiyetini kaldırdığı vb iddialarını yukarıda gördüğümüz Kayabalı, Arslanoğlu ve Gökdemir gibi aynen tekrarlamaktadır.[41] Dayı, Kırzıoğlu'nun 1940'larda ve 50'lerde, ötekilerin 1970'lerde ve 1980'lerde yaptıkları yanlışı 1990'larda bir doktora tezinde hiç sorgulamadan iktibas etmektedir. Öyle görünüyor ki, Kırzıoğlu, Dayı ve öteki yazarlar, 1850'li yıllara ait bir arazi kanunu olduğunu bir yerlerden duymuşlar, ancak kesin tarihini ve kime ait olduğunu hiç araştırmamışlardır. Kars-Ardahan yöresine ait bir deyimle ifade edersek, Horasan'da halı dokunduğunu duymuşlar ancak enini boyunu hiç sormamışlardır.[42]

Esin Dayı, 1997 yılında yayımlanan kitabında İlber Ortaylı'nın 1978 tarihli makalesinden ya habersizdir ya da onu tamamen görmezden gelmektedir, çünkü kitapta Ortaylı'ya tek bir atıf yoktur. 2001 yılında artık doçent ve Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü müdürü unvanlarını taşıyan Dayı bir sempozyum bildirisinde yukarıdaki kitabının bir özetini sunmakta ve bu sefer Ortaylı'nın makalesine iki kez atıfta bulunmaktadır. Ne var ki bu defa da Ortaylı'nın yukarıda değindiğim hatalarını aktarmıştır. Ortaylı gibi o da "Zakafkasya genel valiliği" ifa-

40 Ahmet Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1989. Yeni basımı: Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998.

41 Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilâtlanma*, Erzurum: Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları, 1997, s. 11. Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul: Işıl Matbaası, 1953, s. 553.

42 Bu deyimi babam öğretmen Cengiz Badem'den (1948-2014) duydum.

desini kullanmış, Batum, Artvin ve Ardanuç kazalarının Şavşat nahiyesi ile birlikte Tiflis guberniyasına bağlandığını yazmıştır.[43]

Prof. Esin Dayı söz konusu bildirisinde 1997 tarihli kitabındaki başka bir hatayı da aynen tekrarlamaktadır: 1878 Ayastefanos Antlaşması'nın 19. maddesine göre Kars, Ardahan, Batum ve Bayezid'in "bir milyar dört yüz milyon" ruble tazminat karşılığı olarak Rusya'ya bırakıldığını yazmaktadır, oysa gerçekte bu yerler bir milyar dört yüz on milyon rublelik toplam tazminatın bir milyar yüz milyon rublelik kısmı karşılığında Rusya'ya bırakılmıştır.[44] Bu hata tekrarlanmamış olsaydı, teknik hata diyebilirdik, ancak yazarın rakamla değil yazıyla belirttiği halde yine de aynı yanlış miktarda ısrar etmesi bunun bir tesadüf eseri veya teknik bir hata olmadığını ve yanlış bilgiye dayandığını düşündürmektedir.

Ardahan, Artvin ve Acara bölgesinde yüzyıllarca beylik yapmış ve halka zulmetmiş feodal mütegallibe Hamşioğulları sülalesinden emekli albay Ahmet Acar, üç kitabında sülalesine güzelleme yapmıştır.[45] 12 Eylül askeri faşist cuntasının Denizli'ye belediye başkanı yaptığı bu şahıs, Hamşioğullarının 1936 yılında Başbakan İnönü tarafından Ardahan'dan sürülmelerini "ihanet" olarak nitelemeye de cüret etmiştir. Acar'ın kitaplarındaki imlası ve ifadesi bozuk, Türkçesi kıt, iddiaları temelsizdir. Tarihteki "ilk Türk kavminin Hamşa kavmi" olduğunu iddia edecek kadar cahil ve cüretkârdır. İki büyük imparatorluğun sınır boyunda bulunan feodal beylerin varlıklarını ve beyliklerini sürdürebilmek için genelde yaptığı üzere Hamşioğulları da her iki tarafı da idare etmeye çalışmış, aile içinde buna göre bir işbölümü yapmıştır. Nitekim ailenin bir kısmı çarlık ordusunda subaylık, generallik, yöneticilik yaparken öteki kısmı da Osmanlılar ile ilişkileri sürdürmüştür. Çarlık arşivlerinde bulduğum ve bir kısmını buraya aldığım belgelerde bu sülalenin bazı temsilcileri çarlık makamlarına sundukları dilekçelerde Gürcü prensleri Himşiaşvili (Himşievlerin) soyundan geldiklerini ve çarlık devletine hizmet ettiklerini anlatmaktadırlar. Burada toprak meselesiyle ilgili bölümde görüleceği üzere bu hanedan Osmanlı döneminde elde ettiği imtiyazları Ruslar döneminde de büyük ölçüde sürdürmeyi başarmıştır.

---

43 Dayı, "Elviye-i Selâse / Üç Sancak (Kars, Ardahan ve Batum)", *Kars-Akhaltsikhe (Ahıska) (Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri)* içinde, Kars: Kafkas Üniversitesi ve İ. Cavakhişvili Adına Tiflis Devlet Üniversitesi Ahıska Şubesi, 2001, s. 79.

44 Dayı, *age*, 1997, s. 5 ve *agy*, 2001, s. 77.

45 Ahmet Acar, *Tarihte Hamşioğulları*, Ankara: Turizm Geliştirme Vakfı, 1995; *Posof Tarihi*, Ankara: Turizm Geliştirme Vakfı, 2002; *Ardahan-Erzurum-Artvin-Acaristan Tarihi*, Ankara: Turizm Geliştirme Vakfı, 2002.

Posof'un Satlel köyünden 1933 doğumlu Fehmi Bayraktaroğlu'nun *Posof "Her Yönüyle"* adlı 1998 tarihli kitabı, Posof köylerinin cumhuriyet dönemi tarihini vermektedir. Çarlık dönemine ilişkin pek az bilgi vardır, olanlar da Kırzıoğlu ve Arslanoğlu'ndan alınmadır. Ancak Bayraktaroğlu'nun kendine ait şu satırları ilginçtir (imlasına dokunmadan aynen aktarıyorum):

> Rusların halkı kendilerine ısındırabilmek, bir taraftan da bazı menfi alışkanlıklar kazandırabilmek için verdikleri uğraşıların halkı sakinleştirmeye gücü yetmemiş. Halk zaman zaman türlü vesilelerle Ruslar aleyhinde tezahuratlarda bulunmuştur. Rusların ısındırma davranışlarını şöyle sıralarken, yorumunu, okurlarıma bırakıyorum.
>
> Kırım'dan un getirerek halka hibe olarak dağıtmışlar. Kelle Şeker dedikleri şekerden getirip dağıtmışlar. Toplamak veya dilenmek için şehire gidenlere bol bol vermeleri için esnaf ve zenginlere talimatlar çıkarılmış. Halktan vergi almamış. Asker almamış. Okulları teşvik etmemiş. Halk üzerinde herhangi bir baskı yapmamaya çalışmış. Halkı kendi başına bırakmış. Hatta Müslüman halka hoş görünmek için Cuma günleri köylere devriye çıkararak o gün Cuma namazına gidememiş olanları toplatıp halkın önünde rencide ettirmiş. Fakat bunların hiçbirisi, halka içindeki Türk Yurdu'na, Bayrağı'na bağlılığını unutturamamış...[46]

Kuşkusuz, Rusların halktan vergi almadıkları doğru değildir, ancak öteki şeylerin bir kısmını, örneğin bedava kelle şeker dağıtımını ben de Ardahanlı yaşlılardan duydum. Fakat arşivlerde gördüğüm belgeler içinde buna dair bir işarete rastlamadım. Okulların ne ölçüde teşvik edilip edilmediğini ise bu kitapta ilgili bölümde tartışıyorum.

Erkan Karagöz'ün *Kars ve Çevresinde Aydınlanma Hareketleri ve Sol Geleneğin Tarihsel Kökenleri 1878-1921* başlıklı çalışması 2000 yılında yayımlanmış, 2005 yılında ikinci basımı yapıldı. Karagöz'ün çalışması 1917 sonrası gelişmeler ve Cenubigarbi Kafkas Hükümeti üzerinde yoğunlaşıyor, 1878-1917 arası gelişmelere ilişkin çok az bilgi var ve bu bilgiler de kısmen yanlıştır. Örneğin Kars oblastının 1881 yılında kurulduğunu yazmaktadır.[47] Bu doğru değildir, ileride görüleceği üzere Kars oblastı 1878'de kurulmuştur, 1881'de ise sadece idari bölümlemede bir değişiklik yapılmıştır. Karagöz milliyetçilikten uzak bir dille çok kültürlülüğü savunarak milliyetçi yazarlardan ayrılmaktadır, ancak o da Fahrettin Kırzıoğlu'nun Rusların

46 Fehmi Bayraktaroğlu, *Posof "Her Yönüyle"*, İzmir: Fehmi Bayraktaroğlu (Dizgi: Yankı Reklam, Baskı: Hürriyet Matbaası), 1998, s. 20.

47 Karagöz, *age*, s. 26.

toprak mülkiyetini kaldırdığı yönündeki iddiasını tekrarlamıştır.[48] Oysa Kars'taki tarım arazileri Osmanlı döneminde de miri araziydi, yani devlet mülkiyetindeydi, bu durumda Ruslar zaten olmayan bir şeyi ortadan kaldıramazlardı. Ne var ki yazar, Kırzıoğlu'nun bu dayanaksız iddiasını olduğu gibi kabul etmiş görünmektedir.

Posof'un Sinsetip köyünden Yunus Zeyrek 2004 yılında çıkan *Posof'un Çizgileri* adlı kitabında Posof'un coğrafyası, tarihi, kültürü, edebiyatı ve folkloru üzerinde durmuştur. Kitabında Posoflu Albay Fahri Atabaş'ın Fahrettin Kırzıoğlu'na verdiğini yazılı anılarını da kullanmıştır. Zeyrek de Kırzıoğlu'nun etkisinde olduğu için birçok yerde nesnellikten uzak bir hamaset edebiyatına yönelmiş, zorlama etimolojiler üretmiştir. Örneğin Ahıska şehrinin adının Aksu/Aksı'dan geldiğini yazıyor ki tamamen uydurmadır.[49] Ahıska'nın özgün şekli Ahalsıhe'dir ve Gürcücede "yeni kale" demektir. Zeyrek ayrıca Sabgara/Samgara, Sarzep, Banarhev, Sakabol, Satkabel, Şulgavur gibi köy adlarının hepsinin bir Türk oymak adından geldiğini yazmıştır.[50] Bunlar da Kırzıoğlu tarzında yakıştırmalardır. Hocası Kırzıoğlu gibi Zeyrek de Ermenilere hakaret etmiştir. 2012 yılında Kartal'da Milli Eğitim Müdürlüğü'nün liselere dağıttığı Zeyrek'in *Bu Dosyayı Kaldırıyorum* adlı kitabı ırkçı ifadeler içerdiği için tepkiler üzerine geri toplatılmıştır.

Naci Alaybeyoğlu ve Selçuk Ural'ın Yapı Kredi Yayınları'ndan 2006 yılında çıkan *Kars "Beyaz Uykusuz Uzakta"* isimli kitapta yer alan makaleleri Kars'ın Rus yönetiminde olduğu dönemi içermektedir. Naci Alaybeyoğlu'nun makalesinde yeni bir bilgi yoktur, Kırzıoğlu ve Ortaylı'yı tekrar etmektedir. Halen Kafkas Üniversitesi Tarih Bölümü başkanı olan Selçuk Ural'ın makalesi ise daha geniş bir dönemi ele almakta ve daha geniş kaynakları kullanmaktadır, ancak burada incelediğimiz döneme ilişkin o da yeni bir şey söylememektedir. Kayabalı, Arslanoğlu, Gökdemir, Dayı, Karagöz gibi Ural da Kırzıoğlu'nun ortaya attığı şu sözde "1855 Arazi Nizamnamesi"nden varmış gibi söz etmekte ve Rus hükümetinin halkın toprak mülkiyetini kaldırdığını iddia etmektedir. Ural makalesinde Kırzıoğlu, Arslanoğlu, Gökdemir ve Dayı'nın öteki dayanaksız ve referanssız iddialarını da tekrarlamaktadır. Bu iddiaları bu kitapta yeri geldikçe ele alıp tartışacağım.

48 Karagöz, *age*, s. 30. Esasen bu örnek Kırzıoğlu'nun yıkıcı etkisinin ne kadar yaygın olduğu hakkında bir fikir vermektedir.

49 Yunus Zeyrek, *Posof'un Çizgileri*, Ankara: Yunus Zeyrek, 2004, s. 157.

50 Zeyrek, *age*, s. 282.

Azerbaycanlı tarihçi Aydın Hacıyev'in 2004 yılında Bakü'de yayımlanan kitabı Kars ve Aras cumhuriyetleri üzerinde durmaktadır. Hacıyev'in eserinin temel sorunu Boğosyan'ın kitabıyla aynıdır: Boğosyan Kars oblastındaki Ermeni nüfusunu abartırken, Hacıyev de küçültmektedir. Boğosyan gibi Hacıyev de kaynak gösterdiği halde kaynağı doğru aktarmayarak düpedüz tahrifat yapmıştır. Hacıyev, 1917 Kafkas salnamesini kaynak göstererek, Kars oblastındaki Ermenilerin sayısını 20 bin olarak vermektedir, oysa adı geçen salnamede Kars oblastındaki Ermeni nüfusu 117 binden fazladır.[51] Bu örnekte bir kez daha görüldüğü üzere, Ermeni ve Azeri milliyetçilerinin nüfusa dair iddialarına daima şüpheyle yaklaşmak gerekiyor. Hacıyev ayrıca Rusya'nın Güneybatı Kafkasya'da bir Ermeni "anklavı" yaratma politikasını on yıllarca yürüttüğünü iddia ediyor ki bu da uydurmadır.[52]

Bugünkü Rusyalı tarihçiler içinde Kars üzerine yazan ender isimlerden biri popüler askeri tarihçi Aleksandr B. Şirokorad'tır. Rusya'da akademik tarihçilerin çoğunun ciddiye almadığı Şirokorad'a burada yine de değinmem gerekiyor, çünkü ondan başka Kars'a değinen Rus tarihçi yoktur. Askeri tarih üzerine çok sayıda eseri bulunan Şirokorad, başlığını *Rusya'nın Yitirdiği Topraklar* diye çevirebileceğimiz 2006 tarihli bir kitabında 1877-1878 savaşı haricinde çarlık yönetimindeki Kars'a yaklaşık otuz sayfa yer ayırmıştır. Kaynak göstermeden popüler tarih yazmasına ve son tahlilde Rus milliyetçisi olmasına karşın, çarlığa ve Sovyet yönetimine ilişkin ilginç gözlemleri ve eleştirileri vardır. Şirokorad, çarlık yönetiminin Kars oblastında ve komşu Erivan guberniyasında yerli kadroları yönetime katmayı denemediğini ve sadece güce dayanarak yerli halkı yönetmeye çalıştığını yazmaktadır. Babıâli'yi Osmanlı Ermenilerinin haklarını tanımaya davet eden son Rus imparatoru II. Nikolay'ın kendisinin Rusya Ermenileri için hiçbir şey yapmadığını da ileri sürmektedir.[53]

Kars tarihinde Kürtlere ilişkin bir eser, Kağızmanlı Kürt yazar Rohat Alakom'un *Kars Kürtleri* adlı çalışmasıdır. Alakom kitabında bilinen en eski devirlerden itibaren Kars'ta Kürtlerin izini sürmüştür. Yazar çarlık dönemine ilişkin bazı Rusça kaynakları da kullanmıştır. Ayrıca bu konudaki Yunanca kaynaklara ve Georg Kobro'nun Almanca kitabına yine bildiğim

51 Aydın Gadjiev [Hacıyev], *Demokratiçeskie Respubliki Yugo-Zapadnogo Kavkaza (Karsskaya i Araz-Tyurkskaya respubliki)*, Bakü: Nurlan, 2004, s. 10. Karş. *Kavkazskiy Kalendar na 1917 god*, statistiçeskiy otdel, s. 198-199.

52 Hacıyev, *age*, s. 17.

53 Aleksandr Borisoviç Şirokorad, *Uteryannıe Zemli Rossii. Ot Petra I do Grajdanskoy Voyni*, Moskova: Veçe, 2006, s. 273.

kadarıyla Türkçede ilk kez o dikkat çekmiştir. Yazarın akademik tarihçilerin yapması gerektiği halde yapmadığı bir işi yapmaya girişmesi ve çeşitli dillerde birçok kaynağı ilk kez kullanmış olması gerçekten övgüye değer. Alakom başka bir kitabında da Kars'ın Kürt "aristokratları" Torınlar üzerinde durmuştur. Sonuçta Alakom'un çalışması önemli bilgiler içermektedir ve bu alandaki literatüre ciddi bir katkıdır. Ancak o da belli bazı noktalarda nesnellikten uzaktır, çünkü işin başında kendine Kars Kürtleri için "görkemli" bir tarih yazma görevi belirlemiştir. Dolayısıyla Kürtler hakkında yalnızca olumlu bilgileri vermiştir ve olaylara onların gözüyle bakmıştır. Örneğin, Alakom'a göre Kürtler hakkında iyi şeyler söylemiş olan İngiliz generali Charles George Gordon "büyük bir insan"dır. Gordon, 1885 yılında Sudan'da yerliler tarafından başı kesilerek öldürülmüştür. Sömürgeci İngiliz generalinin Sudan'da ne aradığı ve Sudan halkının İngiliz işgaline karşı direnişe hakkı olup olmadığı soruları Alakom için önemsiz görünüyor. Ona göre Gordon, Kürtler hakkında olumlu sözler etmiş olduğu için muteber bir insandır ve "böyle vahşice öldürülmesi haberi tüm dünyada üzüntüyle karşılanmış"tır. Oysa bu cümleden iki sayfa önce yazar Kürt aşiret reisi Süleyman Ağa'nın adamlarının ağanın düşmanı olan Zaman Han'ın başını kesmesinden hiç de vahşi bir olay gibi söz etmemektedir.[54]

Artvin valiliği 2007 yılında BOA, ATASE ve TBMM arşivlerinden Artvin üzerine bazı belgeleri ve transkripsiyonlarını *19. ve 20. Yüzyıl Arşiv Belgelerinde Artvin. Göğe Komşu Topraklar* adıyla yayımladı. Kitapta Rus yönetimi dönemine ilişkin belgeler sadece Birinci Dünya Savaşı'na dair belgelerdir.[55]

Ardahan valiliği Ekim 2009'da Ardahan tarihi üzerine önemli bir kaynak kitap yayımladı: *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ardahan*. Ancak kitabın kâğıt ve cilt kalitesine gösterilen özen maalesef içeriğine gösterilmemiş. Yazarlar Taner Koltuk ve Talha Sağlam, Osmanlı arşivinden Ardahan ile ilgili altmıştan fazla belgenin fotokopisi ve transkripsiyonunu bir giriş yazısı ve belgelerin başında kısa açıklamalarla okura sunuyorlar. Kitabın künyesinde belge transkripsiyonlarını[56] Nedim Pakırdağ ve Murat Bilgin'in,

54 Rohat Alakom, *Kars Kürtleri*, İstanbul: Avesta Yayınları, 2009, s. 382-384.

55 Polat Safi (der.), *19. ve 20. Yüzyıl Arşiv Belgelerinde Artvin. Göğe Komşu Topraklar*, Ankara: T.C. Artvin Valiliği, 2007; 2. baskı 2008.

56 Kitabın künyesinde transkripsiyon yerine "transkribe" sözcüğü isim olarak kullanılmıştır. Bu doğru değildir, transkribe eden(ler) denebilir, ancak transkribe etme işinin, eyleminin ismine transkribe denmez, transkripsiyon denir. Bu vahim durum, bu künyeyi hazırlayan(lar)ın Türkçe bilgisini tartışmalı hale getirdiği gibi editörü de zan altında bırakıyor. Kitabın tanıtım-eleştiri yazısı için bkz. Candan Badem, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ardahan Kitabı Hakkında", *Toplumsal Tarih*, sayı: 194, Şubat 2010, s. 95-96.

editörlüğünü de Yrd. Doç. Dr. Mehmet Topal'ın yaptığı yazılı. Bu durumda yazarlar sadece giriş yazısı ve kısa açıklamaları yazmış bulunuyorlar. Kitapta belgeler zamandizinsel veya tematik bir düzen olmaksızın rasgele sıralanmış, açıklamalar yetersiz, sadece belgenin zaten içerdiği bilgiyi özetliyor, başka bilgi vermiyor. Kişi adları ve özellikle yöreye ait yer adlarının birçoğu yanlış okunmuş.[57] Birçok yerde ise aynı kelime bir sayfa önce doğru okunmuşken bir sayfa sonra yanlış okunmuş veya iki ayrı yanlış versiyonu birden kullanılmış. Dolayısıyla bir iç tutarlılık bile yok.

Kuşkusuz, burada esas sorumsuzluk ve özensizlik doğrudan yanlış okumadan kaynaklanmıyor. Arap alfabesinin Arapça olmayan sözcükleri ifade etmekteki yetersizliğinden dolayı her tarihçi veya araştırmacı özellikle özel adları (kişi ve yer adlarını) yanlış okuyabilir. Ancak konusunu biraz ciddiye alan ve Ardahan coğrafyasına birazcık olsun ilgi gösteren bir tarihçi buradaki yanlışların çoğunu düzeltebilirdi. Örneğin Ardahan haritasına kaba bir bakışla bile Ardahan'ın Posof (veya Poshov) ve Hanak diye ilçeleri olduğunu ve içinden Kur(a) veya Kür diye bir nehrin geçtiğini görebilir ve en azından "Bosho", "Hanafi" ve "Gorov" diye okuduğu sözcükleri düzeltebilirdi. Köy adlarına gelince, bugünkü internet çağında araştırmacının bu konuda da masasından kalkmasına gerek kalmamıştır. TBMM'nin internet sitesinde bütün il ve ilçelerimizin köylerinin eski ve yeni adları yer almaktadır.[58]

Koltuk ve Sağlam, burada ele aldığımız çarlık dönemiyle ilgili olarak "Ruslar sürekli olarak Ermenilerin Ardahan ve Kars taraflarına yerleşmelerini teşvik eder" demektedirler.[59] Burada ayrıntılı olarak gösterileceği gibi bu iddia doğru değildir. Rus hükümeti kendi çıkarları açısından Ermenilerin Kars'ta ve Ardahan'da ağırlık kazanmasını uygun görmemiştir. Yazarlar

57 Örneğin, nehr-i Kur'un ya da Kür'ün yerine "nehr-i Gorov'un", Poshov yerine "Bosho" ve "Posho", Digur yerine "Digor", Badele yerine "Badle", Hanak yerine "Hanafi", Penek yerine "Benk" ve "Penk", Ahaşen yerine "Agaşir(?)", Begrehatun yerine "Bakirehatun", Börk yerine "Büdek(?)", Cincirop yerine "Cinciroçe", Çıhıret yerine "Çinharit", Edegül yerine "Ovagöl", Gügübe yerine "Kukuba(?)", Hoşuret yerine "Haşodit(?)", Nakalakevi yerine "Feklaköy(?)", Örüşet yerine "Adoşit(?)", Revaz yerine "Devafaz(?)", Sazara yerine "Sazade", Tikan yerine "Taygani(?)", Vel yerine "Dil(?)", Zurmal yerine "Zormal", bir Rus uzunluk birimi olan verst yerine "drest", Yahniler yerine "Yahsiler", Kars'ın tabyalarından biri olan Arap Tabya yerine "araba tabur", guberniya yerine "gobrina", Eçmiyadzin yerine "Ayçimbanz" vb (soru işaretlerini transkripsiyonu yapanlar eklemiştir).

58 Bkz. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.eser_bilgi_q?ptip=EHT&pdemirbas=197102258 (Erişim tarihi: 20 Haziran 2018).

59 M. Taner Koltuk, S. Talha Sağlam, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ardahan*, İstanbul: Ardahan Valiliği, 2009, s. 11.

giriş yazısında Kırım Savaşı başlarında (1853'te) Erzurum valisi ve 1854'te Anadolu ordusu müşiri olan Zarif Paşa'ya serasker unvanını yakıştırıyorlar ki bu da doğru değildir, o sırada serasker Hasan Rıza Paşa'ydı.[60]

Tarihçinin kılıcının her iki yanı da keskin olmalıdır. Yani herkese karşı, örneğin hem Osmanlı devletine hem de çarlığa karşı keskin olmalıdır. Başka bir deyişle hem nalına hem mıhına vurmalıdır. Ben burada Kars'ın renklerini oluşturan bütün kültürel, etnik ve dinsel gruplara karşı önyargısız ve tarafgirlikten uzak hareket etmeye çalıştım. Hiçbir grup için mağdurluklarla veya zaferlerle dolu "görkemli" bir tarih yazmaya çalışmadım, sadece hakikati anlamaya çalıştım. Bunun için her kaynağa karşı mesafeli olmak ve eleştirel yaklaşmak gerekiyordu, ben de bunu yapmaya çalıştım.

60 Kırım Savaşı hakkında bkz. Candan Badem, *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

BÖLÜM 2
"ASKERİ-ÖRFİ İDARE"

"Askeri-örfi" idare veya yönetim (Rusçası *voenno-narodnoe upravlenie*),[1] Rusya imparatorluğunun 19. yüzyılda, özellikle Kuzey Kafkasya'da yürüttüğü savaşlar sırasında buralardaki Müslüman "dağlı" halkları yönetmek için geliştirmiş olduğu bir yönetim biçimiydi. Bu sistem geniş yetkili bir tür sıkıyönetim ile yerel halkın Rus yasalarına uygun olmayan âdetleriyle bir tür uzlaşmayı bir araya getiriyordu. Sistemin özü, karmaşık Rus yasaları yerine yerli halkın anlayabileceği basit kurallar koymak ve özellikle yargı erkinin uygulanmasında yerel âdetler ve şeriatla bir ölçüde uzlaşmaktan ibaretti. Bu da ikili bir hukuk ve mahkeme sistemi demekti. Yerel halk belli davalarda şeriat ve örfi hukuka göre karar veren yerel mahkemelere gidebiliyordu. Bu sistemde general rütbesindeki askeri valilerin yönettiği illere (vilayetlere) *oblast*, sivil valilerin yönettiği normal vilayetlere ise *guberniya* deniyordu. Bütün imparatorluklar gibi Rusya imparatorluğu da bünyesine dahil ettiği yeni toprakların beylerinin, hanedanlarının sahip olduğu eski imtiyazlarının bir kısmını devam ettirmiştir.

Bu sistemin ilk olarak 1852'de, İmam Şamil'in 1859'de teslim olmasından bile önce uygulandığı belli oluyor. O zamanki Kafkas ordusu kurmay başkanı ve daha sonra 1856-1862 arasında Kafkasya naibi (Kafkas ordusu komutanı ve Kafkasya genel valisi) olarak görev yapan General Baryatinskiy, Kafkasya'da büyük bir deneyime sahipti ve yerel halkın dillerine ve İslami âdetlere aşinaydı. 19. yüzyıl başlarında General Yermolov zamanında idarece yapılan hataları inceleyen Baryatinskiy bu dersler ışığında askeri-halk (örfi) idare sistemini geliştirdi. 1852'de Grozni'de kurduğu "mehkeme" Çeçenler arasındaki davalara bakmak üzere kurulmuştu ve bir Rus subayın başkanlığında üç üyeden ve bir kadıdan oluşuyordu. Üyeler yerel halk tarafından seçilerek göreve başlıyordu. Kadının görev alanına giren bütün şeri davalarda kadı belirleyici oluyordu, başkan ve üyelerin sadece istişari oyları bulunuyordu. Yerel âdete (*âdât*) dayalı öteki davalarda

1 Bu Rusça ibareyi lafzına sadık kalarak Türkçeye çevirdiğimiz zaman "askeri-halk yönetimi" oluyor, ancak tatmin edici bir çeviri olmuyor. Terimdeki "halk"tan kasıt yerel halkın örf ve âdetlerine uygunluk olduğu için aslında askeri-örfi yönetim demek daha uygun gibi görünüyor ancak örfi idare deyince akla sıkıyönetim geliyor. Kuşkusuz, bu bir çeşit sıkıyönetimdi, ancak yerel örfle bir ölçüde uzlaşmış bir sıkıyönetimdi. Terimin Türkçeye olduğu gibi İngilizceye çevirisi de zordur. Vladimir Bobrovnikov "military-communal administration" ifadesini, Timothy Blauvelt ise "military-customary administration" ifadesini önermiştir.

ise başkan ve üyeler belirleyici oluyor, kadının ise sadece istişari oy hakkı oluyordu.[2] Yerel halk yargı dışında köylerin yönetimine de katılıyordu. Köy cemaatleri (*camaat*) ve kabile birliklerinin (*tohum*) geleneksel yapıları korunuyordu. Ancak nihai amaç, halkın yavaş yavaş çarlığın yasaları ve yönetim biçimine alışmasıydı. Kendinden önceki Kafkasya naibi Vorontsov gibi Baryatinskiy de Kafkas halklarının feodal toprak sahiplerini çarlık soylu sınıfı içine katmaya özen gösterdi. Feodal bir düzen olan çarlık rejiminin fethettiği yerlerdeki en büyük dayanağı yine yerel feodaller olmuştur. Bu açıdan Rus imparatorluğunun öteki imparatorluklardan önemli bir farkı yoktur. Osmanlı devletinin Kürdistan[3] eyaletinde bazı kaza müdürlüklerini Kürt beylerine vermesi gibi Rus imparatorluğu da Kafkasya'da ve Türkistan'da bazı *uyezd* yönetimlerini yerel hanlara veriyordu. Nitekim 19. yüzyılda İmparator I. Nikolay ile Kafkasya'da görev yapan generaller ve savaş bakanı arasındaki yazışmalardan Rus kolonyalistlerinin İngiliz ve Fransız emperyalizminin Hindistan ve Cezayir'deki deneyimlerini ciddi bir biçimde incelemiş oldukları anlaşılıyor. Kuşkusuz, İngiltere ve Fransa da Rusya'nın Kafkasya deneyimini incelemiştir. Nihayetinde hepsi de Osmanlı sisteminden de ilham almışlardır.[4]

Ayastefanos, Berlin ve İstanbul Antlaşmaları

Bugünkü Kars ve Ardahan illeri 1877 yılında Osmanlı devletinin Erzurum vilayetine bağlı Kars ve Çıldır sancaklarına dahildi. Kars sancağı Kars, Şuregel, Zaruşat ve Kağızman kazalarından oluşuyordu.[5] Merkezi Oltu'da

2 Esadze, *age*, cilt I, s. 165-198. Ayrıca bkz. Alla S. Kondraşeva, "Sistema Voenno-Narodnogo Upravleniya Kak Forma Politiçeskogo Kompromissa Rossiyskoy Administratsii i Severo-Kavkazskih Gortsev (2-ya Polovina XIX Veka)", *Vestnik SevKavGTU*, seriya "Pravo", no. 1 (6), Stavropol, 2004.

3 Osmanlı devletinde merkezi Diyarbekir olan eyaletin resmi adı 1847-1867 yılları arasında "Kürdistan"dı.

4 19. yüzyılda Rusya'nın Kuzey Kafkasya'da kurduğu "askeri-örfi idare" ile Fransa'nın Cezayir'de kurduğu sistemi karşılaştıran bir çalışma için bkz. Vladimir O. Bobrovnikov, "Voenno-narodnoe upravlenie na Severnom Kavkaze (Dagestan): Musulmanskaya periferiya v rossiyskom imperskom prostranstve, XIX-XX vv.", *Prostranstvo vlasti: istoriçeskiy opıt Rossii i vızovı sovremennosti* içinde, yay. haz. B. V. Ananiç, S. İ. Barzilov, Moskova: Moskovskiy obşçestvennıy nauçnıy fond, 2001, s. 372-390.

5 Şemseddin Sami, Kars'ın kazalarını sayarken Kağızman kazası yerine "Taştınak" diye bir kazanın adını vermektedir, ancak böyle bir kaza yoktur, bu bir dizgi hatası olmalıdır. Bkz. *Kamus ül Âlam*, 5. cilt, s. 3511. *Yurt Ansiklopedisi*'nin yazarları Şemseddin Sami'nin bu yanlışının farkına varmadan ve düzeltmeden aynen tekrarlamışlardır. Bkz. *Yurt Ansiklopedisi*, 6. cilt, s. 4504.

olan Çıldır sancağı ise Oltu, Ardahan, Ardanuç kazaları ile Şavşat, Mamervan (Namervan, Narman), Penek, Tavusker, Göle, Poshov (Posof) ve Çıldır (Zurzuna) nahiyelerini içeriyordu.[6] Bugünkü Çıldır, Rus işgalinden önce Erzurum vilayetinin Çıldır sancağının Ardahan kazasına bağlı bir nahiyeydi ve kaza merkezine 7 saat, liva (sancak) merkezine 25 saat ve vilayet merkezine 43 saat uzaklıktaydı.[7] Kars sancağında bulunan üç göçebe Kürt aşireti (Zilan, Cemaldini, Kaskan) doğrudan sancak yönetimine, yani mutasarrıflığa bağlı birer nahiye hükmündeydiler. Bu aşiretlerin kapucubaşı rütbesindeki reislerine kaymakam unvanı verilmişti. 1870'li yıllarda Zilan aşireti kaymakamı Ahmed Ağa, Cemaldini aşireti kaymakamı Maksud Ağa ve Kaskan aşireti kaymakamı Hüseyin Bey'di.[8]

Bugünkü Artvin ili toprakları ise Trabzon vilayetine bağlı merkezi Batum olan Lazistan sancağının Livana kazasıyla büyük ölçüde örtüşüyordu. Borçka ilçesi toprakları da yine Lazistan sancağına bağlı Acarateyn kazasının Maçahel nahiyesi kapsamındaydı.

Rumi 1293 yılına denk gelmesi sebebiyle 93 Harbi olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus ordusu Nisan 1877'de Bayezid'i, Mayıs'ta Ardahan'ı, Kasım 1877'de Kars'ı ve Erzurum'u ve 15 Aralık'ta tekrar Ardanuç'u işgal etti. 21 Ocak 1878'de ise Rus ordusu çetin mücadelelerden sonra Dolishane (Hamamlı) mevzilerini ele geçirdi, ancak Artvin ve Batum'u hâlâ işgal edememişti. Dolayısıyla 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi imzalandığı zaman Kars ve Ardahan'ın aksine, Artvin ve Batum Rus işgalinde değildi, ancak Osmanlı devleti Erzurum'a karşılık Batum ve Artvin'den çekilmek zorunda kaldı.

---

6 *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, sene 1293 (1876-1877), s. 148-149. Feridun Ababay, Çıldır sancağının merkezinin Çıldır (yani bugünkü Çıldır ilçe merkezi) olduğu iddia etmiştir, ancak kesinlikle doğru değildir. Karş. "Çıldır", *Kamus ül Âlam*, 3. cilt, s. 1878-1879 (bkz. Ek 2.1). Ayrıca bkz. Feridun Emecen, "Çıldır Eyaleti", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 8, 1993, s. 300-301. Şemseddin Sami, açıkça Çıldır sancağının merkezi "cihet-i cenubiyesinde vaki Olti kasabası idi" diye yazmıştır. Ababay ise Şemseddin Sami'yi orijinalinden okumadığı gibi *Yurt Ansiklopedisi*'nden aktarırken, orada yer alan, "Çıldır Erzurum vilayetine bağlı bir sancakken" ibaresini "Çıldır Erzurum Vilayetine bağlı bir SANCAK MERKEZİ İKEN" şekline sokarak düpedüz tahrifat yapmıştır (büyük harfler Ababay'a aittir). Karş. *Yurt Ansiklopedisi*, 6. cilt, s. 4504; Ababay, *age*, 2000, s. 426. Ababay ayrıca Mamervan (Narman) nahiyesini Çıldır'a bağlı Kamervan köyü sanmıştır ki, bu da doğru değildir.

7 *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, sene 1290 (1873-1874), s. 135.

8 *age*, sene 1290 (1873-1874), s. 78. Bu salnamenin Kars sancağına ilişkin bazı sayfalarını Latin harflerine çeviren Şeyda Oğuz başka hatalar yanında Kaskanlı sözcüğünü "Kıskanlı", Hüseyin Bey'i de "Hüseyin Ağa" yapmıştır. Bkz. "Erzurum Vilayet Salnamelerine Göre Kars", *Kars "Beyaz Uykusuz Uzakta"*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 102.

Ekim 1877'deki Alacadağ Muharebesi'nden sonra ise Rus askeri yönetimi Soğanlı'ya kadar genişledi. Ruslar Kars ve Çıldır Osmanlı sancaklarından Kars vilayetini (*oblast*) oluşturdular. 18 Kasım 1877'de Kars Kalesi'nin de düşmesiyle Tuğgeneral İvan Popko'ya Kars oblastı yöneticisi (*naçalnik*) unvanı verildi. Kasım 1877'de Erzurum ve Bayezid sancaklarında da Ruslar işgal ettikleri yerlerde önce beş sonra sekiz sancaktan (*okrug*) oluşan bir Erzurum *oblastı* kurmuşlardı. Erzurum oblastı askeri valisi General Şelkovnikov'du. Şelkovnikov tifüsten ölünce yerine General Duhovskiy atandı. Ayastefanos Antlaşması'ndan sonra Erzurum oblastının dört sancağı Osmanlı devletine geri verildi, öteki sancaklar da Kars oblastına dahil edildi. Ruslar Lazistan sancağında işgal ettikleri topraklarda da Batum oblastını kurdular.

Savaş sonunda imzalanan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması'nın 19. maddesi gereğince Osmanlı devleti Rusya'ya bir milyar dört yüz on milyon ruble savaş tazminatı ödemek zorunda kalıyordu. Ancak aynı madde Osmanlı devletinin mali güçlüklerini dikkate alarak bu tazminatın bir milyar yüz milyon rublelik kısmı yerine Kars, Ardahan, Batum ve Bayezid'i Rusya'ya vermesini kabul ediyordu. Geriye kalan 310 milyon rublenin 300 milyonu Rus hükümetine, 10 milyonu ise Osmanlı devletindeki Rus tebaasından savaştan zarar görenlere ödenecekti.

Büyük devletlerin araya girmesiyle 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması, Bayezid'i Osmanlı devletine geri verdi; Kars, Çıldır (Ardahan) ve Lazistan (Batum) sancakları ise Rusya'da kaldı. Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarında Lazistan sancağı yerine Batum sancağı, Çıldır sancağı yerine de Ardahan ifadeleri kullanıldı. Lazistan sancağının merkezi zaten Batum'da olduğu için Batum sancağı denmesi anlaşılır bir husustur. Çıldır sancağının merkezi Oltu ise de muhtemelen savaş sırasında Ardahan öne çıktığı için bu sancağın adı antlaşmalarda Ardahan sancağı olarak geçmiş ve bundan sonra da adı Ardahan sancağı olarak kalmıştır. Batum sancağı bugünkü Artvin ilinin büyük kısmını, Çıldır sancağı da yukarıda açıkladığımız gibi bugünkü Ardahan ili ile bugünkü Erzurum'un Oltu, Olur ve Şenkaya ilçelerini ve Artvin'in Ardanuç ve Şavşat ilçelerini kapsıyordu. Kars sancağı ise bugünkü Kars ilini içeriyordu. Bugünkü Iğdır ili (Sürmeli) ise zaten 1829'dan beri Rusya'nın Erivan guberniyasına dahildi.

Rusya ve Osmanlı devleti arasında 8 Şubat 1879 tarihinde İstanbul'da imzalanan nihai antlaşma ("kat'i muahede") ile ödenecek tazminat miktarı 802.500.000 franka çevrildi. Bu para o zamanki döviz kurlarına göre yaklaşık 200 milyon rubleye veya 35 milyon Osmanlı altın lirasına eşitti

ve ödeme koşulları ve süresi hükümetler arasında kararlaştırılacaktı. Ağustos 1898 itibarıyla Osmanlı devletinin tazminat-ı harbiye bakayasından 472.818 Osmanlı lirası ve üsera-i harbiye-i Osmaniye mesarifinden dahi 546.116 Osmanlı lirası borcu bulunduğu ve borcun 1904 yılına dek taksit taksit ödenmesi karara bağlanmıştı.[9]

İstanbul Antlaşması'nın yedinci maddesi ahaliden isteyenlerin Osmanlı devletine göç etmesinin koşullarını düzenliyordu:

> Rusya'ya terk olunan mahaller ahalisi bu ülkeler[10] haricinde ikamet eylemek istedikleri halde emlaklerini satıp çekilmekte muhtardırlar. Bunun için, kendilerine muahede-i hâzıranın tasdiki tarihinden itibaren üç sene mühlet verilmiştir. Mühlet-i mezkûrenin inkızasında emlaklerini satıp memleketten çıkmamış bulunanlar Rusya tabiiyetinde kalacaklardır.

Sekizinci madde ise her iki taraftan savaş sırasında düşman ordusuyla ilişkiye girmiş veya işbirliği yapmış olanların cezalandırılmamasını öngörüyordu:

> Esna-i muharebede tarafeyn ordularıyla münasebat-ı vakıalarından dolayı müttehem bulunan Rusya veya Osmanlı tebaası hakkında hiçbir suretle mücazat etmemekliği ve ettirmemekliği Devlet-i Aliyye ile Rusya Devleti mütekabilen taahhüt ederler ve Rusya askerinin arkası sıra familyalarıyla beraber çekilmek isteyecek kesanın azimetine memurin-i Osmaniye tarafından muhalefet olunmayacaktır.[11]

1917 Ekim Devrimi'nin ardından kurulan Bolşevik hükümetin savaştan çekilmesi sonucunda imzalanan 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması ile Rusya, Kafkasya'da 1877 öncesi sınırlarına çekilmeyi kabul etti. Böylece Osmanlı devleti Birinci Dünya Savaşı'nda her yerde toprak kaybederken, Kafkasya sınırında Kars ve Ardahan'ı geri almış oldu. Iğdır da daha sonra Taşnak Partisi yönetimindeki Ermenistan ile yaşanan savaşın ardından geri alındı.

---

9 BOA. Y. PRK. TNF 6/16. 1316 R 19 [6 Eylül 1898].

10 Prof. Nihat Erim bu "ülkeler" sözcüğünü "ilkâlar" şeklinde yanlış okumuş ve öyle yazmıştır. Arapça ilka sözcüğünün birinci anlamı bırakma, terk etmedir. Ancak burada bildiğimiz Türkçe "ülkeler" sözcüğü mahaller, bölgeler, topraklar anlamında kullanılmıştır. Fransızca metinde *territoires*, Rusça metinde *territoriy* şeklinde geçmektedir.

11 BOA. İ. MMS. 60/2885-1. Karş. Prof. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara: TTK, 1953, cilt 1, s. 426.

Kars ve Batum Oblastlarının İdari Yapısı

Rusya ile Osmanlı devleti arasında daha savaş sürerken Mayıs 1877'de Ardahan Kalesi'nin düşmesiyle birlikte yörede sivil halkın idaresi için bir yönetim kurulması gereği doğmuştu. Rus Kafkas ordusu komutanlığının 1 Haziran 1877 tarihli geçici emrine göre bölgede beş yeni sancak (*okrug*) oluşturuldu. 23 Haziran 1877 tarihli geçici nizamname (*polojenie*) ile kazalardaki kadı meclislerine (mahkemelere) eskisi gibi yargı yetkisi verildi. Müslümanlar arasındaki kürek (*katorga*) cezası gerektiren suçlar dışındaki medeni hukuk ve ceza davalarına kadılar bakacaktı. Nizamname Rus devlet memurlarının yerel âdetlere ve inançlara saygılı davranmalarını emrediyordu.[12] 13 Kasım 1877 tarihinde Kars oblastı (*Karsskaya oblast*) adıyla askeri bir yönetim birimi oluşturulmuştu. Kars oblastı 1878 yılında bugünkü Ardahan ve Kars illerinin tamamı ile bugünkü Erzurum'un Oltu, Olur ve Şenkaya ilçelerini kapsıyordu. Oblastın doğusunda ve kuzeyinde Tiflis guberniyasının Ahıska ve Ahılkelek kazaları (*uyezd*), doğusunda ve güneyinde Erivan guberniyasının Gümrü, Eçmiyadzin ve Sürmeli (Iğdır) kazaları; kuzeybatısında Batum oblastının Acara ve Artvin sancakları (*okrug*), Artvin'in Ardanuç ve Şavşat kazaları ile batısında Osmanlı devletinin Erzurum vilayetiyle komşuydu. Batum oblastı da kuzeyde Kutaisi guberniyası, doğuda Tiflis guberniyasının Ahıska kazası ve Kars oblastı ve batıda Trabzon ve Erzurum vilayetleriyle komşuydu. Kars ve Batum oblastları askeri ve mülki yönden Kafkasya naipliği (*namestniçestvo*) ve Kafkas ordusu komutanlığına bağlıydı.

1877-1878 savaşında Kafkasya ordusu başkomutanı ve Aralık 1862-Ocak 1882 arasında Rus imparatorunun Kafkasya naibi veya vekili (*namestnik*) olarak görev yapan Mareşal Büyük Knez (Grandük) Mihail Nikolayeviç'in onayladığı 9 Ekim 1878 tarihli geçici nizamname (*vremennoe polojenie*) ile Kars oblastının sınırları ve idari bölümleri ile Kars askeri valisinin yetkileri kısaca belirlendikten sonra ayrıntılı talimatların daha sonra Kafkasya ordusu başkomutanı tarafından verileceği belirtilmişti. Kars askeri valisinin iki yardımcısından biri vilayet istinaf mahkemesi olan Baş Halk Mahkemesinde (*glavnıy narodnıy sud*) başkanlık edecek, öteki de askeri işlerden sorumlu olacaktı. Yerli nüfus, toprak işleri ve devlete karşı işlenen suçlar dışındaki davalarda yerel mahkemelerde yargılanacaktı. Toprak mülkiyetiyle ilgili kurallar daha sonra belirlenecekti. Askeri-kolluk

12 Semyon Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, Tiflis: Tipografiya "Guttenberg", 1907, cilt II, s. 257-258.

hizmetleri için dört bölükten oluşan Kars daimi zaptiye birliği (*militsiya*) kurulacaktı.[13]

Kafkasya naibinin Batum ve Kars oblastları askeri valilerinin yetki ve yükümlülüklerine ilişkin 8 (20) Şubat 1879 tarihli talimatnamesinde bu valilerin kendi vilayetlerindeki asayişten sorumlu oldukları ve nüfusu yavaş yavaş uygar yurttaşlığa (*grajdanstvennost*)[14] hazırlamaları, ancak halkın alışmış olduğu düzeni ve yaşam tarzını özel bir gereklilik olmadıkça keskin bir biçimde bozmaktan kaçınmaları gerektiği yazılıydı. Valiler vilayetlerindeki en etkili kişileri Güney Kafkasya'ya, hatta Rusya'nın içlerine bağlayan maddi ve manevi çıkarları olmasını sağlamalı ve bunun için ticareti geliştirmeli, okullara öğrenciler yollamalıydılar. Askeri valilerin vilayette zararlı ve suç işleyen kişileri vilayet dışına sürgüne göndermek için Kafkasya ordusu komutanından izin almaları gerekiyordu. Ancak acil durumlarda açıklayıcı bir raporla birlikte bu kişileri hemen Tiflis'e göndermeye yetkileri vardı. Ayrıca 300 rubleye kadar para ve üç aya kadar hapis cezası vermeye yetkileri vardı. İmtiyazlı zümrelerden kişileri tutuklamak için Tiflis'ten önceden izin almaları gerekiyordu, ancak acil durumlarda başkomutanlığa haber vermek koşuluyla hemen tutuklamaya da yetkiliydiler. Doğal afetlerde ve kıtlık durumunda halkın yardımına koşmak ve gerekirse Kafkasya başkomutanlığından yardım istemek, okullar açmak, fanatizme kaçmamaları koşuluyla Müslüman dini okullarına karışmamak, özel girişimi desteklemek ancak tekelciliğe izin vermemek, bayındırlık ve ulaşımı geliştirmek, yerel halkın haklarını kısıtlamamak kaydıyla Rus yerleşimciler için yeni araziler bulmak, ormanları korumak, atlı zaptiye için gönüllüleri teşvik etmek, zaptiye subaylarının seçimine özen göstermek ve vilayetin gelirlerini artırmak için gerekli önlemleri bildirmek, görevleri arasındaydı.[15]

1878'de Rusya İmparatorluğu'nun idari bölümleri oldukça heterojen ve asimetrik bir görünüm arz ediyordu. Avrupa'dan Asya'ya yayılan imparatorlukta yönetim birimleri de çok çeşitliydi: Finlandiya büyük knezliği, Polonya krallığı, çeşitli guberniyalar, oblastlar ve okruglar yanında bir de

13 Proekt vremennogo polojeniya ob upravlenii Karsskoy oblastyu, 27 Eylül (9 Ekim) 1878. HAA. f. 274, op. 1, d. 1.

14 Tarihçi Karamzin ve şair Puşkin'in popülarize ettiği bu kavram "Avrupa kültürü ve uygarlığı" anlamına geliyordu. Bkz. Jörg Baberowski, "Tsivilizatorskaya Missiya i Natsionalizm v Zakavkaz'ye: 1828-1914 gg", *Novaya İmperskaya İstoriya Postsovetskogo Prostranstva* içinde, yay. haz. İ. Gerasimov vd, Kazan: Tsentr İssledovaniy Natsionalizma i İmperii, 2004, s. 314.

15 HAA, f. 274, op. 1, d. 3, ll. 1-2. Proekt instruktsii o pravah i obyazannostyah voennıh gubernatorov Karsskoy i Batumskoy oblastey po narodnomu upravleniyu, po grajdanskoy çasti i po ustroystvu kraya, Tiflis, 3 fevralya 1879 g.

Kafkasya ve Türkistan ülkeleri (*kray*) vardı. Kafkasya krayı bir naiplikti. Kafkas krayı içinde guberniyalar (Tiflis, Erivan, Bakü, Yelizavetpol (Gence), Kutaisi, Stavropol), oblastlar (Kars, Batum, Kuban, Dağıstan) ve bir de Çernomorskiy okrugu (daha sonra guberniyası) bulunuyordu. Bunlardan Dağıstan, Terek, Kuban ve Kars oblastlarında ve Kutaisi guberniyasının Batum, Artvin ve Sohum okruglarında ve kray dışında ise Zakaspiyskaya (Hazar ötesi) oblastında "askeri-örfi yönetim" (*voenno-narodnoe upravlenie*), öteki yerlerde genel-guberniya (*general-gubernatorstvo*) yönetimi vardı. Oblastların başındaki askeri valilerin elinde guberniya valilerine göre daha fazla yetkiler vardı. Kafkas krayının başında ise çok daha geniş yetkileri olan bir imparator naibi veya Kafkasya genel valisi bulunuyordu. Kafkasya genel valisi çar naibi (*namestnik*) ve aynı zamanda Kafkas ordusu başkomutanıydı. Bu naiplere eskiden Osmanlıcada "Tiflis serdarı" veya "Kafkas serdarı" da deniyordu, ancak daha sonra Kafkasya umum valisi ve başkomutanı denmiştir. Kars'ın Rusya'ya ilhakından, 1878'den 1882 yılı başına değin Kafkasya naibi, İmparator I. Nikolay'ın dördüncü oğlu ve İmparator II. Aleksandr'ın kardeşi Büyük Knez (Grandük) Mihail Nikolayeviç'ti.

Güney Kafkasya'ya Rusçada Kafkas ötesi ya da Kafkas ardı anlamına gelen *Zakavkazye* adı verilmektedir, çünkü Moskova'dan bakınca burası gerçekten de Kafkas dağlarının ötesidir. Bu adlandırma Avrupa dillerine *Transcaucasia* şeklinde geçmiş, Osmanlıcada bu ifadeyi harfiyen tercüme edip *Mavera-i Kafkas* diyenler de çıkmıştır. Ancak bu adlandırma Türkiye'den bakanlar için doğru değildir. Çünkü Türkiye'den bakınca Kafkasya dediğimiz yer esas olarak Kafkas dağlarının ötesi değil berisidir. Dolayısıyla biz Kafkas ötesi diyemeyiz, Kafkas Berisi veya Güney Kafkasya demeliyiz.[16] Rusya İmparatorluğu'nda[17] Kafkasya (*Kavkaz*) veya Kafkas bölgesi (*Kavkazskiy kray*) denen idari bölge Kuzey Kafkasya ve "Kafkas Ardı" (*Zakavkazye*) diye ikiye ayrılıyordu. Kuzey Kafkasya, Kuban ve Stavropol guberniyaları ile Terek ve Dağıstan oblastlarını, Güney Kafkasya (*Zakavkazye*) ise Çernomorskaya (Karadeniz), Kutaisi, Tiflis, Erivan, Bakü, Yelizavetpol (Gence) guberniyaları ile Kars ve Batum oblastlarını içeriyordu.

13 Mart 1881'de Narodnaya Volya (Halkın İradesi) örgütü, başkent Petersburg'ta İmparator II. Aleksandr'ı bir bombayla öldürdü. II. Aleksandr, 1861'de serfliği kaldırdığı için köylülüğün bir kısmı tarafından "kurtarıcı

16 Bildiğim kadarıyla Türkçede "Kafkas Berisi" terimini kullanan ilk yazar Yusuf Hikmet Bayur'dur. Bkz. *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991 (birinci basım 1967), cilt III, kısım IV, s. 165.

17 Çarlık Rusyası'nda devletin resmi adı Rus imparatorluğu değil, Rusya imparatorluğuydu (*Rossiyskaya İmperiya*).

çar" olarak tanınıyordu. Yerini oğlu III. Aleksandr aldı. III. Aleksandr daha merkeziyetçi, daha muhafazakâr, daha baskıcı ve Rus milliyetçisi bir politika izlemeye başladı. Liberal olarak bilinen içişleri bakanı General Kont Mihail Loris-Melikov istifa ettirilerek yerine sertlik yanlısı ve tutucu aristokrasinin temsilcisi Kont Dmitriy Tolstoy getirildi. Bu politikanın bir sonucu olarak 1882 yılı başında Kafkasya naipliği kaldırılarak, Kafkasya baş mülki amiri veya Kafkasya genel valisi diyebileceğimiz uzunca bir unvana (*glavnonaçalstvuyuşçiy grajdanskoy çastyu na Kavkaze*) sahip bir makam ihdas edildi. Kafkasya genel valisi eskiden olduğu gibi yine aynı zamanda Kafkasya ordusu komutanı ve Kafkasya Kazak birliklerinin atamanıydı, ancak naiplik zamanındaki gibi doğrudan imparatora değil, içişleri bakanına bağlıydı. Kafkasya genel valiliği görevini 13 Ocak 1882-15 Haziran 1890 tarihleri arasında General Yaver Knez Aleksandr Dondukov-Korsakov yaptı. Ardından Haziran 1890-Aralık 1896 tarihleri arasında General Sergey Şeremetyev ve sonra da Aralık 1896-Şubat 1905 tarihleri arasında General Knez Grigoriy Golitsın bu göreve geldi.

İmparator II. Nikolay'ın 10 Mart 1905 tarihli bir fermanıyla naiplik geri getirildi ve bu göreve General Kont İllarion Vorontsov-Daşkov atandı. Naip yine aynı zamanda Kafkasya ordusu başkomutanı ve Kafkas Kazak birliklerinin atamanı oldu. 1890 yılında general olan Vorontsov-Daşkov, 1859-1862 yılları arasında Kafkasya'nın işgalinde, 1865-1867 yıllarında Türkistan'ın işgalinde, 93 Harbi'nde (1877'de) Rusçuk'ta görev almıştı. Kont Vorontsov-Daşkov aynı zamanda Rusya'nın en büyük toprak sahiplerinden ve sanayicilerinden biriydi. Onun ardından Birinci Dünya Savaşı sırasında Ağustos 1915-Mart 1917 tarihleri arasında General Büyük Knez Nikolay Nikolayeviç naiplik yaptı.

Rus yönetimi Kars ve Batum oblastlarını sancaklar (*okrug*lar) ve kazalara (*uçastok*lara) ayırıp sancaklara genelde albay rütbesinde birer mutasarrıf (*okrujnoy naçalnik* ya da *naçalnik okruga*) ve kazalara da sivil ya da teğmen veyahut yüzbaşı rütbesinde askeri birer kaymakam (*uçastkoviy naçalnik* ya da *naçalnik uçastka*) atamıştı. Yerel halktan kaymakamlık makamına atanmış olan birine dair bulabildiğim tek örnek, 1881-1882 yıllarında *mayor militsii* (zaptiye binbaşısı) rütbesiyle Artvin kazası kaymakamı olan Ahmet Efendi Halvaşizade'dir.[18] İlber Ortaylı, Kars oblastmdaki okrugların (Ortaylı'ya göre "kaza"ların) alt birimlerinin (Ortaylı bunların adını vermiyor ama *uçastok*ların) birer "Gorodnişçe" tarafından yönetildiğini yazmıştır ama bu yanlıştır.[19] Birincisi "gorodnişçe" değil *gorodniçiy*, ikincisi ve asıl

18 Bkz. *Kavkazskiy Kalendar* 1881 ve 1882.

19 Ortaylı, *age*, s. 345.

önemlisi ise bu unvan Rusya'da 1775-1862 yılları arasında *uyezd* tipi şehirlerin yöneticileri için kullanılmıştır. 19. yüzyıl sonunda Rusya'da böyle bir makam artık yoktur. Haziran 1877'de General Popko, Ardahan için bir *gorodniçiy* kadrosu önermiş ancak bu kadro ihdas edilmemiştir.[20]

Başlangıçta Batum oblastı, serbest liman (port franko) şehri Batum ile Batum, Artvin ve Acara okruglarından oluşuyordu. Artvin okrugunun üç kazası (uçastok) vardı: Artvin, Ardanuç, Şavşat-İmerhevi. Acara okrugu da Yukarı Acara, Aşağı Acara ve Maçahel kazalarından oluşuyordu.[21] Acara okrugu daha sonra lağvedilerek Batum okruguna katıldı, böylece Batum oblastı üç yerine iki sancağa bölünmüş oldu. Rusya, Batum'un serbest liman statüsünü Temmuz 1886'da iptal etti. Batum oblastı Haziran 1883'te lağvedilerek Kutaisi guberniyasına bağlandı, ancak Artvin ve Batum sancaklarında (okruglarında) yine askeri-örfi yönetim hüküm sürüyordu. Bu reform istenen sonucu vermedi, hazineye verdiği zarar getirdiği tasarruftan fazla oldu.[22] Nihayet, tam yirmi yıl sonra, Haziran 1903'te Batum ve Artvin okrugları Kutaisi guberniyasından ayrılarak yeniden Batum oblastı kuruldu.

Kars oblastı başlangıçta altı sancağa bölünmüştü: Şuragel (sancak merkezi Argino ya da Ergine köyü), Kağızman, Taht (Sarıkamış, merkezi Çerkes Tepecik köyü), Zaruşat (merkezi Zaruşat köyü, bugünkü Arpaçay ilçe merkezi), Ardahan ve Oltu. Ayrıca Ardahan sancağı içinde Posof, Zaruşat sancağında Çıldır (merkezi Zurzuna köyü, bugünkü Çıldır ilçe merkezi) ve Taht sancağında bir ara doğrudan vilayete bağlanmış olan Horasan[23] (merkezi Yeniköy) bucakları (*pristavstvo*) oluşturulmuştu. Kars oblastı doğrudan Kafkasya genel valiliğine bağlıydı. İlber Ortaylı giriş bölümünde andığım makalesinde "Zakafkasya genel valiliği"nden söz etmiştir,[24] fakat Rus imparatorluğunda Zakafkasya genel valiliği diye bir şey yoktu, Kafkasya naipliği veya genel valiliği vardı. "Zakafkasya" denen bölge de Kafkasya genel valiliğinin sadece güney kısmıdır. Rusçada *Zakavkazskiy kray* ifadesi de kullanılmıştır ancak bu bölgeye işaret ediyordu, genel valiliğe değil.

---

20 STsSA, f. 545, op. 1, d. 1447, ll. 18-22, 36-37. Proekt vremennago polojeniya ob upravlenii gorodom Ardaganom. I. O Gorodniçem. Gorodniçiy sostoit v neposredstvennom vedenii Upravlyayuşçago Ardaganskim Okrugom, poluçaet ot nego prikazaniya i predpisaniya i predostavlyaet emu dokladı i doneseniya. Naçalnik voenno-narodnago upravleniya, General-Mayor Popko, 12 iyunya 1877, Lager Matsra (Mezra).

21 *Kavkazskiy Kalendar na 1879 god*, Tiflis, 1878, s. 518.

22 *Obzor Batumskoy oblasti za 1910 god*, s. 1-2.

23 Erzurum'a bağlı Horasan ile karıştırılmamalıdır. Erzurum Horasan'ı Kars oblastına dahil değildi. Yazar Rohat Alakom'un bunları birbirine karıştırmış olduğu görülüyor. Bkz. Alakom, *age*, s. 228-229, 337.

24 Ortaylı, *age*, s. 344. Esin Dayı, Ortaylı'nın bu hatasını da tekrar etmiştir.

Kars oblastının ilk yöneticisi olan askeri tarihçi, etnograf ve Kazak Generali İvan Popko, bu görevi 18 Haziran 1878'de Korgeneral Viktor A. Frankini'ye devretti. General Frankini, 9 Kasım 1878'de Kars'ın ilk askeri valisi (*voennıy gubernator*) olarak atandı.[25] Dönemin Osmanlı resmi yazışmalarında Kars valisine "guvernör" veya "guvernatör" dendiği de görülüyor. General Frankini 13 Nisan 1881 tarihinde sağlık sorunları sebebiyle valilik görevinden ayrıldı ve yerine Tümgeneral Aleksandr Grosman atandı. Grosman, Ekim 1883'e dek Kars askeri valiliği makamında kaldı. Grosman'dan sonra, Ekim 1883-Nisan 1898 arasında Tümgeneral Pyotr Tomiç, Mayıs 1898-Temmuz 1899 arasında Tümgeneral Dmitriy Odintsev, Ocak 1900-Haziran(?) 1906 arasında Tümgeneral Aleksey Samoylov, Aralık 1906-Mart 1908 arasında General Mihail Babıç, Mart 1908-Haziran 1908 arasında Tümgeneral Sigizmund Volskiy, Haziran 1908-Temmuz 1912 arasında Korgeneral Pyotr Fon Parkau, Temmuz 1912-1915 arası vekaleten Albay Aleksey Podgurskiy ve nihayet 1915'ten 1917'ye kadar Tümgeneral Aleksandr Suşçinskiy valilik yaptılar.

1878 yılında Batum oblastının ilk askeri valisi Ardahan müfrezesi komutanı General Konstantin Komarov oldu. Nisan 1881'de Komarov'un yerine General Aleksey M. Smekalov atandı. Haziran 1883'te Batum oblastı Kutaisi guberniyasına dahil edildiği zaman Smekalov da Kutaisi askeri valisi oldu ve Şubat 1887'ye dek bu görevde kaldı. Şubat 1887-Aralık 1890 arasında Kutaisi valiliğini yukarıda adı geçen eski Kars valisi General

25 12 Mayıs 1879 tarihli sicilinde yer alan bilgilere göre 1823 doğumlu, asilzade sınıfından ve Katolik mezhebinden olan Viktor Frankini, 1841'de askeri okula girmiş ve Ağustos 1855-Ocak 1856 arasında, yani Kırım Savaşı'nın en ateşli zamanında Sivastopol garnizonunda teğmen rütbesinde bulunmuş. 1856'da kurmay yüzbaşılığa terfi etmiş ve Haziran ayında İstanbul'a harbiye bakanlığı muhabiri, yani askeri ajan olarak gönderilmiş. 1856'dan 1870'e değin İstanbul'da görev yapan Frankini'nin Osmanlı devletinin askeri durumu hakkında buradan gönderdiği raporlar Moskova'da askeri arşivde bulunmaktadır. Bkz. RGVİA, f. 450, op. 1, dd. 57, 74, 86. 1868'de tuğgeneral olan Frankini, 1870'ten itibaren Kafkasya'da görev yapar ve 1878'de tümgeneral olur. Frankini'nin sicilinde ayrıca bekâr olduğu, gayrimenkul sahibi olmadığı ve yıllık maaşının (tüm yan ödemelerle birlikte) toplam 9.000 ruble olduğu bilgileri de yer alıyor. Ölümünün ardından yayımlanan yazıda Türkçeyi ve doğu dillerini iyi bildiği ifade ediliyor. Frankini'nin babasının adı Anton Frankini'dir. 1827 ve 1833 tarihli Rus salnamelerine göre İstanbul'daki Rus elçiliğinde Anton Frankini adında muhtemelen İtalyan asıllı bir tercüman görev yapmaktadır. Bu adamın Viktor Frankini'nin babası olması olasılığı çok yüksektir. Nitekim küçük Viktor, Türkçeyi İstanbul'da öğrenmiş olmalıdır. Frankini'nin eserleri arasında İran ordusu ve İmparator I. Nikolay'ın (saltanatı 1825-1855) doğu politikası üzerine olan iki kitabı özellikle tanınıyor. Bkz. RGVİA, f. 489, op. 1, d. 7459, ll. 378-388; http://ru.wikipedia.org/wiki/Франкини,_Виктор_Антонович (Erişim tarihi: 1 Ocak 2018).

Grosman yürüttü. Grosman'ın halefi, Aralık 1890'dan 1898'e dek görev yapan General Mihail Şalikov oldu. Şalikov'dan sonra General Fyodor Gerşelman Nisan 1901'e dek görevde kaldı. Onun yerini Albay Aleksey Smagin aldı. 1903 yılında yeniden kurulan Batum oblastının ilk valisi Tümgeneral Mihail Dryagin bu görevi Temmuz 1903'ten Mayıs 1905'e dek sürdürdü. Temmuz 1905-Ocak 1908 tarihleri arasında Tümgeneral Pyotr Fon Parkau, Mart 1909'dan Şubat 1917 devrimine kadar da Boris Romanovskiy-Romanko bu görevde bulundu.

Artvin sancağı mutasarrıflığını 1881'den 1887'ye kadar Mihail Mepisov, 1889'dan 1898'e dek Gürcü kökenli Yüzbaşı Knez Mihail Eristov (Eristavi), 1899-1903 arasında Yarbay Pyotr Şubinskoy, 1905-1907 arası Yarbay Grigoriy Loven, 1908-1913 arası Yüzbaşı Emil Şmerling, 1915-1916 arası Yüzbaşı Yevgeniy Lavrov ve nihayet 1917 yılında Yüzbaşı Nikolay Zosimoviç yaptı. Artvin kaza kaymakamlığını ise 1881-1882'de Halvaşizade Ahmet Efendi, 1890-1904 arası Gürcü kökenli Yüzbaşı Knez Yason K. Abaşidze, 1905-1910 arası Poruçik Georgiy Çernyavskiy ve nihayet 1911-1917 arası Gürcü kökenli sivil memur Vasiliy Dekanozov yaptı.[26] Ardanuç kazası kaymakamlığını 1881-1899 arasında Ermeni kökenli sivil memur Garabed Harutyunov,[27] 1905-1910 arası Gürcü kökenli Yüzbaşı Knez Parsadan Mikeladze, 1911-1913'te Radion Patsan, 1914-1916 arası sivil memur Nikolay İvanov ve nihayet 1917'de Gürcü kökenli sivil memur Makar Gorduladze yaptı. Şavşat-İmerhevi kazası kaymakamlığını ise 1881-1883'te Gavriel Korganov, 1884-1889 arası Gerasim Gamsaragan, 1893-1905 arası sivil memur Seyfulla Bek Atamalibekov, 1907-1910 arası yukarıda adı geçen Dekanozov, 1911-1912'de Kaplan Kiliptari, 1913'te sivil memur Nikolay İvanov, 1914-1915'te Yüzbaşı Georgiy Filippov ve nihayet 1917'de Nikolay İvanov yaptı. Adil Özder, 1917'den Mart 1918 Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasına kadar "son Artvin naçalnikinin" Gürcü beylerinden Landiya adlı biri olduğunu yazıyor, ancak 1917 Kafkas salnamesine göre Polikarp Landiya, Artvin sancak mutasarrıfı Zosimoviç'in yardımcısıdır. Bununla birlikte Landiya asaleten veya vekaleten Zosimoviç'in yerini almış olabilir.[28]

26 Vasil N. Dekanozov, 1881 veya daha önceki bir tarihte Artvin sancağı sözlü tercümanı olarak göreve başlamıştı. Bkz. 1881 Kafkas salnamesi, s. 70.

27 Halit Özdemir, Ardanuç'un son naçalnikinin "Kel lakaplı Karaphet" olduğunu yazıyor (*age*, s. 197). "Kel Karaphet" uzun süre naçalnik olduğu için yöre halkının belleğinde yer etmiş olmalıdır; o nedenle son naçalnik gibi anımsanmış olabilir.

28 Özder, *age*, s. 94. Bkz. 1881-1917 Kafkas salnameleri. Özder, Abaşidze'nin "1895'lerde" Vezirköy'de Emin Ağa'mn kurşunlarıyla öldüğünü yazmaktadır (*age*, s. 86-87). Ancak yukarıdaki bilgilere göre Abaşidze, 1904 veya 1905'te öldürülmüş olmalıdır.

1881 yılında idari bölümlemede değişiklik yapılarak bütün Kars oblastı dört sancağa (*okrug*) bölündü: Kars, Ardahan, Kağızman ve Oltu. Sancaklar da toplam 14 kazaya (*uçastok*) ayrıldı. Kars sancağı şu kazalardan oluşuyordu: Kars, Soğanlı (Taht, merkezi Sarıkamış), Şuragel (merkezi Argino, bugünkü Demirkent köyü), Zaruşad (merkezi Arpaçay) ve Ağbaba (merkezi Büyük Tepecik, daha sonra Amasya köyü). Ardahan sancağının dört kazası vardı: Ardahan, Çıldır (merkezi Zurzuna köyü), Poshov (merkezi Digur köyü) ve Göle (merkezi Okam, bugünkü Çayırbaşı köyü). Kağızman sancağı üç kazadan ibaretti: Kağızman, Horasan (merkezi Karakurt köyü, Erzurum Horasan ile karıştırılmamalıdır) ve Nahçıvan (merkezi Digor köyü, Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan ile karıştırılmamalı). Oltu sancağının iki kazasından biri Oltu, öteki de Tavusker'di (merkezi Olur).[29] Sancakların oluşturulmasında coğrafi koşullar ve ulaşım olanakları dikkate alınmıştı. Ancak nüfus dengeli dağılmamıştı, Oltu sancağı Kars sancağının yarısı kadardı.

1883 yılına gelindiğinde Kars askeri valisinin giydirilmiş maaşının yılda toplam 10.500 rubleye yükseltilmiş olduğu görülüyor. Valinin korgeneral veya tümgeneral rütbesinde olması gerekiyordu. Vali yardımcısı ise tuğgeneral veya albay rütbesinde oluyordu ve yıllık maaşı 5.000 rubleydi. Vali yardımcısı aynı zamanda oblasttaki en yüksek mahkeme olan baş halk mahkemesinin (*glavnıy narodnıy sud*) başkanıydı, ancak bunun için ayrıca maaş almıyordu. Mahkemenin her ilçeden birer olmak üzere dört üyesi (*deputat*) yıllık 250 ruble ve Sünni ve Şii kadılar da yine yıllık 250'şer ruble maaş alıyorlardı. Albay rütbesindeki sancak mutasarrıflarının yıllık maaşı 2.500-2800 ruble ve yardımcılarının ise 1.500 rubleydi. Mutasarrıf veya yardımcısı aynı zamanda sancak mahkemesinin başkanıydı. Sancak mahkemelerinin üyelerinin maaşı yıllık 250 rubleydi. Sancak doktorunun maaşı yıllık 1.800-1.975 rubleydi. Kaza kaymakamlarının yıllık maaşı ise 1.200 rubleydi.[30] En küçük mülki memur maaşı da yılda 250-400 ruble ile sözlü tercümanlara aitti.

Kars askeri valisi General Frankini 1879 yılına ilişkin yıllık raporunda yerel kadrolar sorununa da değiniyor. Rusya gibi Asya'da çok geniş toprakları olan bir devletin Asya halklarını yönetecek yeterince kadroya sahip olmadığından yakınıyor. Mülkiyeden olsun askeriyeden olsun Rus kökenli devlet memurlarının içinde yaşadıkları halkın ve yörenin tarihini, coğraf-

29 Boğosyan, *age*, s. 65-67. Ancak Kars askeri valisinin 1883 yılına ilişkin raporuna göre bu idari bölümleme 1 Temmuz 1883'ten itibaren geçerli olmuştu. Muhtemelen daha öncesinde uygulanamamıştı. Bkz. *Otçet* 1883. STsSA, f. 229, op. 1, d. 45.

30 STsSA, f. 229, op. 1, d. 12. Ayrıca bkz. STsSA, f. 12, op. 11, d. 178. Tarihsiz, en erken 1883.

yasını, dinini, âdetlerini ve dilini bilmediklerini söylüyor. Özellikle yönetimin halkla ilişkileri açısından kılcal damarlara benzettiği alt kademe memurların nicelik ve nitelik olarak yetersizliğinden yakmıyor. Bu nedenle, diyor, "memurların çoğu yerlilerden oluşuyor ve bu memurlar da ya kendi kabilesinin görüşlerini ya da kişisel görüşlerini uyguluyorlar ve idarenin etkisini felce uğratıyorlar."[31]

Kars valisi Frankini'nin 1879 yıllık raporunda istediği kadrolar hakkında Kafkasya dağlılar idaresi müdürü, Ağustos 1880 tarihli raporunda 1879 başlangıcında Kars oblastının nüfusunun 101.000 kişi, Batum oblastının da 71.000 kişi olduğunu ve Kars'taki subay ve mülki memur kadro sayısının 106 olduğunu belirtiyor. Devlet memuru kadrolarının devlete yıllık maliyeti nüfusa bölünce kişi başına Dağıstan'da 39 kopek, Kars oblastında 1,27 ruble, Batum'da 1,39, Suhumi'de 1,43 ruble olarak hesaplanıyordu. Ağustos 1880 itibarıyla 74.000 kişi Türkiye'ye göçmüş, 27.000 kişi kalmıştı. Gelenler ise 3.105 haneydi. Şimdiki halde nüfus 50 binden fazla değildi. Kars'taki kadroların yıllık maliyeti 128.580 ruble tutuyordu, 50 bin nüfusa bölünce kişi başına 2,57 ruble ediyordu. Yönetmeliğe göre bu kadar nüfus için ancak 106 kadro verilebilirdi, dolayısıyla kadrolar artırılamazdı. Belki Kars oblastı, Erivan guberniyasıyla birleştirilebilirdi.[32]

Kars vilayet merkezinde ve öteki idari birimlerdeki memurların çoğu Rus, birazı Ermeni, Rum ve başka Rus olmayan Hıristiyanlardandı. Öte yandan yönetici makamlarda bazı Müslüman (özellikle Azerbaycan Türkü) memurların da bulunduğu görülüyor. Bunlardan özellikle ikisi dikkat çekiyor: Birisi, 1878'den itibaren 16 yıl boyunca doğrudan Kars valisine bağlı çeşitli görevlerde bulunan ve valilik özel kalem müdürlüğü yapan İsa-Sultan Şahtahtinski'dir.[33] Öteki de 1884'te kurmay yüzbaşı rütbesinde

31 *Otçet* 1879, s. 104.

32 Naçalnik Kavkazskago gorskago upravleniya, STsSA, f. 545, op. 1, d. 2082.

33 Şahtahtinski'nin adı Rusçada İsay-Sultan Şahtahtinskiy şeklinde yazılmakla birlikte ben Türkçe söyleyişi göz önünde bulundurarak İsa-Sultan Şahtahtinski demeyi uygun gördüm. İsa-Sultan Şahtahtinski, 1851'de Erivan'da dünyaya gelmiştir. Babası Nacafgulu Ağa, Erivan'ın yerli *bek*lerinden ve bugünkü Azerbaycan'a ait Nahçıvan özerk bölgesinde bulunan Şahtahtı köyünün sahibiydi. İlkokulu (Büyük) Nahçıvan'da Rusça okuyan küçük İsa Sultan'ı babası 1865'te Tiflis'e getirerek David Kipiani'nin yatılı okuluna verir. 1867'de Tiflis'te ilk gimnazyum açılınca İsa Sultan hemen buraya kaydolur. Gimnazyumda yabancı diller ve edebiyat eğitimi çok güçlüdür. İsa Sultan da Rusça dışında Gürcüce, Fransızca, Almanca ve biraz da klasik Yunanca ve Latince öğrenir. 1871 yılında gimnazyumu bitirerek başkent Petersburg'taki Tarım Enstitüsü sınavlarına girer, sınavı kazanarak buradaki eğitimine doğrudan ikinci sınıftan başlar. Başarısı o zamanki "Halk Aydınlanması" (yani eğitim) bakanı Knez Liven'in de dikkatini çeker ve bakan, genç Azeri öğrenciyle tanışır. Öğrencilik yıllarında Rusya'yı sarmış olan devrimci hare-

Soğanlı (Sarıkamış) kaymakamlığına, 1889'da Kars sancağı mutasarrıf yardımcılığına, 1899'da yarbay rütbesinde Ardahan sancağı mutasarrıflığına, 1901'de Kağızman sancağı mutasarrıflığına, 1909'da albay ve 1910 yılında tuğgeneral rütbesiyle vali yardımcılığına ve vilayet baş halk mahkemesi (istinaf mahkemesi) başkanlığına yükselmiş olan Aliyarbek Haşimbekov'dur.

1883 yılında İmparator III. Aleksandr'ın taç giyme törenine her yerden olduğu gibi Batum ve Kars oblastlarından da temsilciler gönderildi. Batum oblastının temsilcileri Yukarı Acara'nın Odalauri köyünden Hacı Numan Efendi ile Batum şehrinden zaptiye binbaşısı Hüseyin Bek Sancakbekzade Abaşidze oldu. Kars oblastından da Karslı Laçin Bek Yusufbek-oğlu, Şerif Ağa Laçin-Bek-oğlu ve Zilanlı aşireti Kürtlerinden Horasan bucağı Balıklı köyünden Hasan Han Temir Ağa-oğlu gönderildi.[34] Rus idaresinin seçtiği kişilerin nitelikleri Rus idaresinin makul gördüğü kişiler hakkında bize bazı bilgiler verecektir. 1811 doğumlu Hacı Numan Efendi, 1825'te Kars mektebinde okumuş, 1829'da İstanbul'da Sultan Mehmed Medresesi'ne girerek 1839'da icazet almıştı. Daha sonra İstanbul'da müderrislik yapmış, Acara'ya da gelip giderek medrese öğrencileri toplamıştı. 1876'da Sultan Abdülaziz'den mevleviyet rütbesi almıştı. Son savaştan sonra Numan

ketlere o da katılır, fakat muhtemelen bakanın siyasi himayesi sayesinde 1874 yılında öğrenimini başarıyla tamamlar. Daha sonra Paris, Londra ve Zürih'i gezen Şahtahtinski buralarda çeşitli dersleri izler. Buralarda okuyan ve bulunan Gürcü aydınlarıyla tanışır. 1875'te Tiflis'e gelen Şahtahtinski, *Tiflisskiy Vestnik* gazetesinde politika ve tarım yazıları yazmaya başlar. Azerbaycan Türkçesinde eğitim ve yayın olmayışından yakınır. Bu arada aynı yıl Azerbaycan Türkçesinde ilk gazete olan *Ekinçi*, Bakü'de yayımlanmaya başlamıştır, ancak çarlık sansürü bu gazetenin siyasi konuları işlemesine izin vermemekte, yalnızca köy işleriyle ilgilenmesini istemektedir. Şahtahtinski, 1877 yılında Kafkasya üzerine çeşitli bilgiler içeren bir Kafkas salnamesi (*Kavkazskiy Almanah*) yayımlar. Burada Doğu sorunu ve Osmanlı devletindeki değişimlere de değinir. Osmanlı-Rus savaşının başlaması ve Kars'ın Rus ordusuna geçmesiyle birlikte Rusça ve Türkçe bilen memurlara ihtiyaç doğar. Ocak 1878'den itibaren İsa-Sultan Şahtahtinski, Kars oblastı yöneticisinin emrinde çalışmaya başlar. Kısa sürede vazgeçilmez bir eleman olan genç İsa-Sultan'a birçok görev verilir: Kars yerli halkının Osmanlı dönemindeki mülkiyet hakları ve yükümlülüklerini belirlemek bu görevlerden biridir. Nisan 1880'e dek belediye işlevlerini üstlenen şehir komisyonuna başkanlık eder. Aralık 1879'da İstanbul'a gönderilir, Rusya ile Babıâli arasındaki görüşmelere katılır. 1880-1882 yıllarında yine sınır sorunlarıyla ilgili olarak birkaç kez Erzurum'a gönderilir. Nisan 1883'te valinin özel kalem (kançılarya) müdürü olur. 1882'de Kağızman'da okul açılmasına önayak olur. 1883'ten itibaren haftalık *Kars* gazetesinin ilk yazıişleri müdürü olur. Kars valilerinin burada sık sık alıntılar yaptığımız yıllık raporlarının hazırlanmasında da büyük emeği geçer. Bkz. Vilayat Guliyev, "Udivitel'naya jizn' İsa Sultana Şahtahtinskogo", *Zerkalo* gazetesi çevrimiçi versiyonu, Bakü, 12 Eylül-21 Kasım 2009, çeşitli sayılar. http://www.zerkalo.az/2009-09-12/history/2719- (Erişim tarihi: 23 Aralık 2009).

34 RGİA, f. 229, op. 1, d. 1301.

Efendi, Rus tebaası olarak kalmayı tercih etmiş, halka da örnek olmuştu. Bu sayede Yukarı Acara'dan Türkiye'ye sadece 167 aile göç etmişti. Hacı Numan Efendi'ye hizmetlerinden dolayı ömür boyunca yılda 400 ruble maaş bağlanmıştı. Hüseyin Bek Abaşidze, Aralık 1880'den beri milis binbaşısıydı. Osmanlı döneminde de başıbozukların binbaşısıydı, Mecidiye nişanının dördüncü derecesine sahipti. Kasım 1878'de Kafkas ordusu başkomutanına ahali adına itaatlerini bildirmişti. Türk hükümetinin çabalarına rağmen Türkiye'ye göç etmemiş ve başkalarına da örnek olmuştu. 1827 doğumlu Laçin Bek, Kars'ın nüfuzlu, zengin, Sünni Türk ailelerindendi. Osmanlı döneminde Kars sancak meclisi üyesiydi. Kars'ta binaları ve Taht sancağında arazileri olan Laçin Bek halen Kars sözlü mahkemesi üyesiydi. Hasan Han 60 yaşındaydı, Osmanlı zamanında yurtluk ocaklık sahiplerindendi ve yurtluk ocaklıklar iptal edilince ona da ayda 5 altın lira maaş bağlanmıştı. 1877-1878 savaşında Rusya'nın başıbozuklarının binbaşısıydı ve gümüş madalya kazanmıştı. 1878'de Pasinler işgal edilince 125 ruble maaşla nahiye müdürlüğü yapmıştı. Kafkasya naibi de kendisine altın zincirli altın saat hediye etmişti. Müdürlükler iptal edilince bir süre de sözlü mahkeme üyeliği yapmıştı.

Nahiye ve Köy Teşkilatı

Rus yönetimi 1880'lerde köyleri de "merkez" (*markyaz* ya da *selskoe obşçestvo*) adı altında belli gruplarda toplamaya başladı. Merkez köyleri Osmanlı döneminde de vardı. Merkez köylerinin muhtarlarına başmuhtar (*starşina*) denildi. Muhtarlar gibi başmuhtarlar da seçimle iş başına geliyorlardı, ancak askeri yönetim isterse seçimi iptal edip muhtarı kendisi atayabiliyordu. 1879'da, henüz arzu edenlerin Osmanlı topraklarına göç etmesi için tanınan süre bitmemişken, halkın önemli bir bölümünün başmuhtarlık seçimlerine katılmadığı görülüyor. Kars askeri valisi Tümgeneral Viktor Frankini bu isteksizliği yerli halkın göç etmeye kararlı olması ve seçimlere katılmanın Rus idaresini kabul ettiği anlamına geleceğinden korkmasıyla açıklıyordu.[35] 1879'da 915 olan meskûn köy ve kışlak sayısı, 1883'te 847'ye,[36] 1897'ye doğru 800'ün altına inmiş, 1897'de 803 olmuştur. Merkez köylerin sayısı ise 1895-1897 yıllarında 95'ti. Rus yönetimi köylerin mümkün olduğunca büyük olmasını ve en az 15 haneli olmasını

35 *Otçet* 1879, s. 53.
36 *Otçet* 1883. STsSA, f. 229, op. 1, d. 45.

istiyordu, ancak bunda tam başarılı olamadı. 1886 yılında kışlaklar hariç 761 köyden 76'sı, 10 ve daha az haneli, 207 köy 11-25 haneli, 376 köy 26-50 haneli, 91 köy 51-100 haneli ve 11 köy de 101-200 haneliydi.[37] 1897 yılında köylerin yarıdan fazlası, yani 466'sı 26 haneden azdı, 26-50 haneli köy sayısı 228, 51-75 haneli köy 71, 76-100 haneli köy 23, 101-150 haneli köy ise 14 taneydi; 150'den fazla haneli tek bir köy vardı: Horasan kazasına bağlı Başköy.[38] Göçebe Kürt aşiretlerin kışlakları da aşiret bazında birer merkez oluşturuyordu. 1883'te Kağızman sancağında Zilan aşireti 16 kışlakta, Cemaldini aşireti 14 kışlakta, Kaskan aşireti dört kışlakta kalıyordu. Oltu sancağında ise Beritanlı aşiretine ait 15 kışlak, Kaskan aşiretine ait 15 kışlak, Dodıkanlı (Damikanlı?) aşiretine ait 10 kışlak, Şıhbızınlı (Şeybızıni) aşireti ile göçebe Türkmen aşiretine ait birer kışlak vardı.[39]

Kafkasya genel valisi General Knez Golitsın'ın onayıyla Temmuz 1900 tarihinden itibaren yürürlüğe giren köy yönetimi nizamnamesine göre Kutaisi guberniyasının Batum ve Artvin sancakları ile Kars oblastındaki köy merkezleri ya da cemaatleri (*selskoe obşçestvo*) nahiyelerde (*selskiy okrug*) birleşecekti. Nizamname Rusça ve Azerbaycan Türkçesi olmak üzere iki dilde yayımlanmıştı (bkz. Belge 2.6).[40] Köy merkezi (Azerice versiyonda "köy muhtarlığı") eskisi gibi büyük bir köyden veya birkaç küçük köyden oluşacaktı. Nahiye (Azerice versiyonda "merkez muhtarlığı") ise bir büyük köy merkezi veya birkaç küçük ("az şenlikli") köy merkezinden oluşacaktı. Köy merkezleri ve nahiyeler köylerin ortak toprakları ve genel çıkarlarına ilişkin kararlar alacak, haneler arası toprak bölüşümünü ve anlaşmazlıkları çözüme bağlayacak, kişilerin veya hanelerin köyden geçici veya süresiz uzaklaştırılmasına karar verebilecekti.

Merkez köyler ve nahiyelerin sayısı ve bileşimi sancak kaymakamlarının görüşü ve valinin onayıyla belirlenecekti. 21 yaşını bitiren her hane reisi bağlı bulunduğu köy merkezinin genel kurulunun (*selskiy shod, "icma"*) üyesi sayılacaktı. Köylerden her 40 hane, nahiye genel kuruluna 25 yaşını bitirmiş bir temsilci seçip gönderecekti. Köy 40 haneden az ise yine bir temsilci gönderecekti. Muhtarlar ve başmuhtarlar genel kurul tarafından seçilecekti. Nahiye genel kurulu sancak yöneticisinin belirlediği tarihlerde

37 *Kavkazskiy Kalendar* 1893, s. 18-19.

38 *Obzor* 1897, s. 3.

39 *Kavkazskiy Kalendar* 1886, s. 136.

40 *Polojenie o sel'skom upravlenii Karsskoy oblasti, Batumskago i Artvinskago okrugov, Kutaisskoy gubernii / Karardad.* "Kars oblastında ve Kutais guberniyasının Artvin ve Batum okruklarında cemaat kendilerini nice dolandırmakları beyanındadır." Ayrıca bkz. *PKAKKO* 1904, s. 15-36.

toplantıya çağrılacaktı. Nahiye yönetimi şu defterleri tutacaktı: doğanların, evlenenlerin ve ölenlerin kaydedildiği nüfus defteri, aile kayıt defterleri, genel kurul karar defteri, anlaşmalar, sözleşmeler ve manevi vasiyetler defteri, gelir gider defteri, başmuhtarın verdiği para cezaları defteri, köylere ait ortak araziler defteri. Nahiye müdürü niteliğindeki başmuhtarlar ve personeli (kâtip, tahsildar, muhtar yardımcısı) nahiye bütçesinden belli bir maaş alacaktı. Nahiye bütçesi köylünün sırtına ek bir vergi yükü getirmişti.

Merkez köyler ve nahiyelerin bileşimine baktığımızda, 1900'lerin başlarında aynı milliyetten veya aynı mezhepten olan köyleri bir araya toplamaktan ziyade coğrafi olarak yakın birimlerin bir araya toplandığını, fakat yine de Rus köylerine ayrıcalık tanındığını görüyoruz. Örneğin, Ardahan'da Dedegül nahiyesine bağlı Şadıvan köy merkezinde Kürtlerin oturduğu Kinzotamal, Türklerin oturduğu Şadıvan ve Rumların oturduğu Hasköy köyleri vardır. Yine Tikan nahiyesine bağlı Hanak köy merkezini oluşturan üç köyde (Yukarı, Orta ve Aşağı Hanak) Kürtler, Türkler ve Rumlar yaşamaktadır. Öte yandan Ardahan'daki iki Rus köyü olan Mihaylovka ve Nikolayevka'nın her ikisi de kendi başına birer nahiyedir. Bu iki köyün nüfusu büyük (1902'de sırasıyla 607 ve 818 kişi) olmakla birlikte daha büyük olan başka köylere bu ayrıcalık tanınmamıştır. Örneğin, yine Dedegül nahiyesine bağlı Rum köyü Sindiskom'un nüfusu 840'tır, fakat tek başına bir köy merkezidir, nahiye yapılmamıştır. Toplam 1.082 nüfusu olan iki Rum köyü Beberek ve Yukarı Toroshev de Dedegül nahiyesi içinde bir köy merkezi oluşturmuştur. Her iki Rum köy merkezi de Mihaylovka ve Nikolayevka'dan daha büyük oldukları halde onlara nahiye statüsü verilmemiştir. Böylece Ardahan sancağının Ardahan kazasına bağlı 79 köyün 77'si üç nahiyede toplanmışken, iki Rus köyü de iki ayrı nahiye oluşturmuştur. Öteki sancak ve kazalarda da Rum ve Ermeni köylerinin birçok kez Müslüman köyleriyle aynı köy merkezine girdiğini, ancak Rus köylerinin Rus olmayan köylerle aynı köy merkezi veya nahiyeye sokulmadığını görüyoruz.[41]

1917 yılına ait son Rus idari bölümlemesine göre Kars ve Batum oblastlarının durumu tablodaki gibidir. Nahiye bazında bazı Rus köylerinin artık yerli köylerle aynı nahiyeye girmiş olduklarını, ancak nahiye merkezinin yine Rus köyünde kaldığını görüyoruz (bkz. Tablo 2.1). Örneğin Ardahan kazasında yine beş nahiye vardır, ancak artık Mihaylovka ve Nikolayevka nahiyelerine bağlı yerli köy merkezleri ve köyleri de vardır[42] (köy bazında

41 "Spisok naselennıh punktov Karsskoy oblasti na 1 yanvarya 1903 goda", *PKAKKO* 1904, s. 37-79.

42 *Kavkazskiy Kalendar na 1917 god*, s. 65-66.

çeşitli yıllardaki nüfus ve milliyet verileri ile 1887 planına göre köylere dağıtılan arazi miktarları ve hayvan sayıları için bkz. Tablo 2.2A).

Tablo 2.1: 1917 yılı başında Kars ve Batum oblastları idari birimleri
Kaynak: *Kavkazskiy Kalendar* 1917.

Sancak (*okrug*)	Kaza (*uçastok*)	Nahiye (*selskiy okrug*)
Ardahan	Ardahan	Dedegül, Mihaylovka, Nikolayevka, Tamal, Tikan, Hanak
	Göle (merkezi Okam)	Varginis, Korovenk, Okam, Rodionovka, Hasköy
	Poshov (m. Damavliya) (Caksu)	Digur, Cilvana
	Çıldır (m. Zurzuna)	Zinzal, Kenarbel
Kağızman	Kağızman	Camuşlu, Kızılkilise, Novo-Nikolayevka, Oluhlu
	Nahçıvan (m. Digor)	Cemaldini, Digor, Yezidi, Zilanlı
	Horasan (m. Karakurt)	Karakurt, Başköy
Kars	Ağbaba (m. Amasya)	Kızıldaş, Tepeköy
	Zaruşad (m. Grenaderskoye)	Gögerçin, Cadara, Novo-Dubovka, Novo-Petrovka, Romanovo
	Kars	Aleksandrovka, Begliahmet, Blagodarnoye, Vladikars, Haram Vartan, Kurudere, Mağaracık, Novo-Mihaylovka, Prohladnoye
	Soğanlı (m. A. Sarıkamış)	Yolgeçmez, Yengice, Novo-Selim
	Şuragel (m. Kızılçahçah)	Ani, Argino [Ergine], Başgedikler, Odintsovo, Tihnis
Oltu	Oltu	Lespek, Kosor, Bardız
	Tavusker (m. Olur)	Panaskert, Tavusker

2 Sancak (okrug)	7 Kaza (uçastok)	22 Nahiye (*selskiy okrug*) ve bunlara bağlı 465 köy (Artvin'de 166, Batum'da 299)
Artvin	Ardanuç	Longothev, Samshara,Tanzot
	Artvin	Murgul, Süvet, Siriya
	Şavşet-İmerhevi (m. Satlel-Rabat) + Cansul pristavlığı	Dabatsiril, İmerhevi, Satlel-Rabat
Batum	Yukarı Acara (m. Hulo)	Didi-Acara, Shalti, Çvan,
	Gonio (m. Yukarı Maradidi)	Borçka (18 köy), Gonio (Gönye), Oglauri,
	Kintrişi (m. Komarovskoe)	Kintrişi, Kobuleti, Orta Batum, Çakva
	Aşağı Acara (m. Keda)	Keda, Hertvis, Tsıhmorisi

Askeri Birlikler, Zaptiye ve Askerlik Yükümlülüğü

Batum ve Kars vilayetlerinin çeşitli noktalarında Rus Kafkas ordusunun çeşitli birlikleri ile sınır muhafızları ve Kars zaptiyesi konuşlandırılmıştı. 1880'lerde Kars'taki askeri birlikler arasında dört piyade alayı (151. Pyatigorsk (Beştau) alayı, 154. Derbent alayı, 155. Kuba alayı ve 156. Yelivazetpol (Gence) alayı), iki süvari alayı (Kuban Kazak birliği 1. süvari alayı ve Terek Kazak birliği 1. Dağlık Mozdok süvari alayı) ve çeşitli topçu birlikleri bulunuyordu (Tablo 3.3, vilayetteki askeri birliklerin sayısını yıllara göre vermektedir). Tablodan görüleceği gibi, 1882-1892 arasında 11 bin ila 14 bin arasında değişen asker sayısı 1893'te 18.200'e çıkmış, 1910 yılında 23.000'i bulmuştur. Esasen Kars valilerinin yıllık raporları vilayette bulunan bütün askeri birliklerin sayılarını ve mevkilerini ayrıntılı olarak vermektedir. Üç bölükten oluşan atlı zaptiyenin (*militsiya*) mevcudu 1884'te altı subay ve 318 neferden ibaretti.[43] Ayrıca yerli halktan yaz aylarında bekçilik ve jandarmalık yapmak üzere atlı ve yaya bekçiler (*razyezdnıe komandı*) toplanıyordu. 1895 yılında bütün vilayete dağılmış olarak 135 atlı ve 44 yaya bekçi görev yapmıştı.[44]

Kars oblastının Hıristiyan ahalisi Rusya devlet şurasının Haziran 1886'da aldığı karar gereği ilk kez 1889 güzünde askerlik yapmaya başladı. Kars oblastı, altı askerlik şubesine bölündü: Kars, Argino, Sarıkamış, Kağızman, Ardahan ve Oltu. Birinci celpte yer alan yerli(+)göçmen toplam 57 kişinin bu şubelere göre dağılımı sırasıyla şöyleydi: 8+5, 5+9, 7+4, 1+8, 8+0, 1+1. O yıl askere alınanların milliyete göre dağılımı da şöyleydi: 27 Ermeni, 17 Rum ve 13 Rus (sektant). Vilayette şehir ve köylerde bulunan Kazak askeri ve erkek (çocuk) nüfusunun sayısı 1897 nüfus sayımına göre 3.247'ydi. Bunlarla birlikte 67 Kazak kadın nüfusu vardı. Kazak askerlerinin yarısına yakını Kağızman sancağında konuşlandırılmıştı.[45]

1906 yılı Kars salnamesine göre vilayette bulunan askeri birlikler şunlardı: Kars kalesinde üç topçu taburu, bir piyade alayı, bir istihkâm bölüğü, 39. piyade tümenine bağlı olarak Kars'ta 154. Derbent alayı, Sarıkamış'ta 155. Kuba ve 156. Yelizavetpol (Gence) alayları, Cilavuz'da 39. topçu tugayına bağlı 4., 5. ve 6. bataryalar, Kars'ta 7. batarya, Ardahan'da 20. topçu tugayı 7. bataryası. Kazak birlikleri: 12. Kafkas Kazak tümeni 1. Kuban süvari alayı (Karakurt köyünde), Kuban Kazak birliği 2. Karadeniz

43 *Otçet* 1884, Prilojenie No 2, lit. a, k glave I.

44 *Obzor* 1895, s. 43.

45 Perepis 1897, tetrad 1, Petersburg, 1900, s. 33 ve tetrad 2, Petersburg, 1904, s. 107. Tablodaki sayıları toplayınca Kazak askeri sayısı 3.247 yerine 3.290 çıkmaktadır.

süvari alayı (Kars'ta), Terek Kazak birliği 1. Dağlık Mozdok süvari alayı (Oltu'da), 2. Kafkas Kazak tümeni 1. Yeysk süvari alayı (Kağızman'da). Sınır muhafızları: Kars tugayının birlikleri Kağızman, Kulp, Sarıkamış, Olur, Karaurgan, Todan, Karakurt, Sitağan, Bardız, Zaraphane, İlanlı, Sarıbulah, Zardanez, Abbasgöl, Erük, Karacaviran ve Tavusker'de konuşlandırılmıştı.[46] 1910 yılında Kars şehrinde 6.000, Ardahan'da 900, Kağızman'da 1.115 ve Oltu'da 1.000 kadar asker vardı.[47]

Rusya için Kars oblastındaki Müslüman ahalinin askerlik yapıp yapmayacağı önemli bir soruydu. Osmanlı devletinde gayrimüslimlere askerlik yaptırma düşüncesi de Kırım Savaşı'yla gündeme gelmiş, ancak bir türlü uygulanamamıştı. Şimdi Rusya benzer bir sorunla karşı karşıyaydı: Hıristiyan olmayan ahaliye askerlik yaptıracak mıydı? 1877-1878 savaşı öncesinde Kafkasya'da genel askeri yükümlülük getirme çalışmalarına başlayan çarlık hükümeti savaştan sonra Kafkasya'da değişik bölgelerde 20 yaşındaki Hıristiyan erkekleri askere almaya başlamış, Müslüman ahaliyi de askere almayı denemiş ancak sonunda Müslümanlardan asker almaktan vazgeçip onun yerine vergi almakta karar kılmıştır.

Kars valisi General Frankini Kafkas ordusu komutanı General Komarov'a verdiği Şubat 1879 tarihli raporunda Kafkasya naibi Mihail Nikolayeviç'in kendisine sözlü olarak *zaptiye* (jandarma, *militsiya)* toplama işinin yakın gelecekte uygulanacak olan askere alma işlemi için bir ön hazırlık olarak görülmesi gerektiğini ve Müslüman ahalinin ruh halini sınamak için bir araç olduğunu ifade ettiğini yazmaktadır. "Bunun üzerine," demektedir vali, "13 Aralık 1878 tarihli emrimle şunları talep ettim:"

> 1) Köylerin her 10 hane için bir atlı (*zaptiye*) vermesi zorunludur.
> 2) Zar atılması (Türkçesi *kur'a*, askere alma anlamına geliyor). Bu kural (güya) köylerden toplanacak *militsiya* sayısı hizmete alınacak olanların sayısından fazla olduğu gerekçesiyle koyuldu.
> Bu talimatların halka etkisi hakkındaki tahminlerim haklı çıktı. Atlılara zaptiye adı verilmiş olmasına karşın atlı toplanması işi her yerde düşmanca karşılandı. Her yerde *militsiya* oluşturma işi askere alma (*rekrutçina*) olarak kabul edildi, atlıları Kazaklara ve askerlere (*soldat*lara) benzettiler ve bana köylerden dilekçeler ve sancak yöneticilerinden zorunlu atlı vermenin iptal edilmesi ricaları gelmeye başladı. Bu taleplerin ne derecede ciddi olduğunu ölçmek için önce talimatlarımın yerine getirilmesinde ısrar ettim ve direniş ilk olarak Kağızman sancağında meydana geldiği için bizzat halkla konuş-

46 *PKAKKO* 1906, s. 46-62.

47 RGİA, f. 1288, op. 25, d. 27. MVD. Statistiçeskie svedeniya o gorodov Karsskoy oblasti, 1913.

mak ve taleplerimizin gerçek anlamını açıklamak üzere oraya gittim. Konuşmalarımda toplanacak atlıların Kazak olarak değil zaptiye olarak görev yapacaklarına halkı ikna etmeye çalıştım. Halktan atlı toplanması işinin halkı birtakım güvenilmez gönüllülerin kötü muamelesinden kurtarma amaçlı olduğunu ve cemaatlerin bunu reddetmesi halinde *militsiya*yı benim ve onların tanımadığı gönüllü paralı askerlerden oluşturmak zorunda kalacağımı, bunun da ne idare ne de ahali için uygun olacağını anlattım. Kendi kişisel çıkarları yüzünden halkın zihinlerini karıştıran bazı ajitatörlere gerekli tembihleri yaptıktan sonra sancak yöneticisi Süvari Yüzbaşı Draçev'e dikkatli fakat kararlı davranmasını söyledim ve halkın ruh haline bakarak açıktan bir direnişten endişe etmediğim için atlı vermemekte ısrar ederlerse köylere seçtikleri atlıların listesini vermeleri için baskı yapmak üzere küçük Kazak ve *militsioner* birlikleri göndermesine izin verdim. Özellikle de ne atlıları ne de atları olduğunu beyan etmiş olan Kürt köylerine gitmelerini istedim. Yüzbaşı Draçev bu emrimi büyük bir ustalıkla yerine getirdi ve halihazırda Kağızman'da *militsiya* oluşturulmakta.[48]

Vali raporunda daha sonra yeni mahkemelerin ve merkez köylerin kuruluşuna ilişkin tepkileri anlatmaktadır. Bunları ilgili bölümde vereceğiz. Vali ayrıca, "Türk idaresi zamanında Çerkeslere ve Kürtlere tanınmış olan imtiyazları" hemen kaldırmayı gerekli gördüğünü ifade etmektedir. "Bu kabilelerin" demektedir, "kendi *kaymakam*ları, yöneticileri ve meclisleri vardı, ki bu da asayişin temini ve iktidarın tekliğiyle uyuşmamaktadır. Ancak onların bu imtiyazlarının kaldırıldığını ve sancakta sadece bir yöneticinin (*naçalnik*in) tanındığını ilan ederken onların temsilcilerinin de bizim yeni düzenimize göre kurulacak olan meclislerde yer alacağını da söyledim."

Kars valisi *milis* toplanması ve yeni mahkemeler kurulmasına karşı halkta belli hareketlilikler gözlendiğini, camilerde toplantılar yapıldığını bildiriyor. Geçici olarak Erzurum'a gitmek için geçici yol tezkereleri taleplerinin arttığını, bu kişilerin Erzurum'daki Türklere danışmak için gittiklerini belirtiyor. Nihayet kendisine birçok delegasyonun gelerek ilgili emirlerin iptal edilmesini istediklerini ve bunların itirazlarının temelinde antlaşmaya göre üç yıllık süreleri olduğu için atlı verme işlemine tabi tutulmamaları gerektiği, merkez köylerinin Türk hükümeti döneminde olmadığı ve eski mahkemelerden memnun oldukları gibi gerekçelerin ifade edildiğini yazıyor. Bu delegasyonlar her türlü yükümlülüğü (araba, yol yapımı, aşar vb) yerine getirmeye hazır olduklarını, fakat özellikle kendilerinden zaptiye vermeleri talebinden azat edilmelerini ifade ediyorlar. Buna karşılık vali

48 Kars valisinden Kafkas ordusu komutanına, Kars, 28 Ocak (9 Şubat) 1879, no. 388. HAA, f. 1262, op. 1, d. 7(II), ll. 29-40.

de antlaşmanın onlara verdiği hakkı tanıdığını, ancak kendisinin hiçbir zaman hiçbir kimsenin Türkiye'ye göç etmesine engel olmadığını belirterek aynı şekilde onların da kısa süreli de olsa vilayette kaldıkları süre boyunca idarenin onların yararına olan talimatlarına uymaları gerektiğini söylüyor. Vali böylece onları daha açık konuşmaya davet ettiğini belirtiyor. Bunun üzerine Taht sancağından Türk, Türkmen ve Kürt delegasyonları nihayet açıkça bu koşullar altında hemen göç etmeye hazır olduklarını bildirirler. Oltu sancağı da Taht'ın izinden gider.

Vali bunun üzerine açıklamalar ve toplantılarla bir yere varamayacağını ve ajitasyonun önderlerini sürgüne göndermek gibi baskıcı (*repressivum*) önlemlere başvurmak gerektiğini anladığını belirtiyor. Bunun için ilk olarak huzursuzluk çıkaran bazı kişileri Kars'a çağırtıyor ve onları birkaç gün tutarak tehdit ediyor ve halkın zihnini karıştırmayacakları yönünde söz alarak serbest bırakıyor. "Ancak" diyor, "zaten gitmeye hazır olan bir nüfusa zorlayıcı önlemler uygulamanın akıllıca olmayacağı ve bu durumda idarenin görevinin ahalinin bizim düzenimize itaat etmeksizin burada kalma hususundaki her türlü umudunu ortadan kaldırmaya yönelik olması gerektiği sonucuna vardım."

Valiye göre ajitasyon daha birkaç ay öncesinde Batum'un teslim olmasının halkta Kars'ın "Türkiye"ye geri verileceği umutlarını kırması üzerine başlamıştır. Telaşın nedeni, Müslümanların Hıristiyanlar arasında ve Hıristiyan hükümeti altında yaşamaya karşı genel isteksizliğidir, ancak bu isteksizlik idarenin yeni talepleri öğrenilince keskinleşmiştir. Hareketin iki merkezi Kağızman ve Oltu'dur. Bu iki noktadaki nüfuzlu toprak ağaları (*pomeşçikler*), çiftliklerine ne olacağından endişe ederek ve Türk hükümetinin güya Berlin'de Avrupa devletlerinin araya girmesiyle verilmiş olan birtakım imtiyazlar temelindeki desteğinden başka bir kurtuluş yolu görmeyerek, Erzurum'a, İsmail Paşa'nın yanına gittiler ve İsmail Paşa'nın bunlara verdiği yanıt çabucak bütün vilayete yayıldı.

İsmail Paşa, valiye göre, yanına gelen Karslı Müslümanlara zaptiye toplama işi ve Rus idaresinin başka tasarruflarına karşı protestoda bulunacaklarına söz vermişti ve bu sözünü de yerine getirdi. İsmail Paşa ayrıca Kars vilayetinin Müslüman sakinleri Türkiye'ye göç etmek isterlerse onlara toprak, hayvan, binalar vb verileceğini ilan etmişti. Bu amaçla Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Karadeniz kıyısı boyunca bazı yerler şimdiden muhacirler için ayrılmıştı. Kars valisi şöyle demektedir:

> Bence Müslümanlar ve İsmail Paşa böyle pek düşünmeden hareket ettikleri için ve belirsiz gelecekten duydukları kaygılardan doğan telaş haliyle

göç etmeye karar verdikleri için sevinmeliyiz, çünkü kendilerine tanınan üç yıllık süreye dayanarak bizim reformlarımızı reddetmeye devam edip bu arada göç de etmeselerdi o zaman biz pek zor bir duruma düşerdik. Bizim kurallarımıza sadece eylemsizlik ve ataletin gücüyle karşı koyan bir nüfus yığınıyla ne yapacağımızı bilemezdik ve sonunda onları zorla göç ettirmek durumunda kalırdık. Bu nedenle, bana öyle geliyor ki, şahsen bana ve sancak yöneticilerine ifade edilen hemen göç etme dileğine yönelik kategorik beyanlardan sonra idarenin görevi halk arasında ortaya çıkan eğilimi desteklemek ve kış günü yola çıkmalarını talep etmek uygun olmayacağı için erken bahara kadar beklemek ve bu arada göçün düzenli olması için gereken formalitelerle uğraşmak olmalıdır.

Valinin raporuna göre Şuragel yöresinde ahalinin yapısı sebebiyle reformlar hiçbir direnişle karşılaşmamıştır. Kağızman sancağında *militsiya*, *merkez* köyleri ve mahkemeler bazı önemsiz kısıtlamalarla birlikte kurulmuştur, ancak idarenin de bir miktar zorlamasıyla bazı Kürt "yatak"larından göç etmek için dilekçeler verilmiştir. Zaruşat'ta ise ahalinin reddetmesi yüzünden meclis üyeleri emirle atanmışlardır. Milis (zaptiye) atlıları listeleri de her köy *merkez*inde hazırlanmış değildir. Çıldır ve Horasan nahiyelerinde her şey yolundadır. Ardahan sancağı ve Posof pristavlığında da talimatlar görüşmeler ve açıklamalarla hayata geçirilmiştir. Ancak Göle nahiyesinde ahalinin bir kısmı göç etmek isteğini yazılı olarak bildirmiştir. Merkez köylerinin atlı vermeyi reddettikleri yerlerde bu atlılar gönüllülerden oluşturulmuştur. Taht sancağında yalnızca Çerkesler (Kabardinler, Osetinler, Çeçenler) idarenin talimatlarına itaat etmenin gerekliliğine ikna olmuşlardı, çünkü görünüşe göre vilayette kalmak istemekteydiler. Türkmenler ikiye bölünmüştü: Bir kısmı kalmak istemekte, bir kısmı ise Türkler ve Kürtlerle birlikte hemen gitmeye hazır olduklarını belirtmekteydi. Bu durumda vali gitmek isteyen ailelerin listesinin çıkarılmasını istemiştir, çünkü her ailenin kendi adına karar vermesini istemektedir.

General Frankini, Haziran 1880 tarihli yıllık raporunda köyleri gezen Müslüman "ajitatörlerin" halka, "Ruslar bizi askere alıp dindaşlarımıza karşı savaştırmak istiyorlar. Daha sonra da kadınlarımızın tıpkı Rus kadınları gibi açık saçık gezmelerini isteyecekler" dediklerini ve halkın da buna inandığını yazıyor.

1886 yılında askerlik yapacak nüfusu belirlemek için sayım yapılması Müslüman ahali içinde yine huzursuzluğa yol açtı. Askerlik yapmak istemeyen bazıları Osmanlı devletine göç veya iltica etmek istedi. Bu haberi alan Osmanlı hükümeti hariciye nezaretine verdiği talimatta her ne kadar Şubat 1879 İstanbul Antlaşması'yla verilen üç yıllık süre geçmiş ise de Rusya

devletinden hicret etmek isteyenlere ruhsat verilmesi hususunun Rusya'ya ifade edilmesini istedi.[49]

Sonunda Rus hükümeti Müslümanlara askerlik ve zaptiyelik yaptırmaktan en azından bir süre için vazgeçti. Bazı kaynaklarda Müslüman ahalinin 10 yıl için askerlikten muaf tutulduğu yazılı ise de bu bilgiyi doğrulayan bir resmi kaynak yoktur.[50] Böyle bir karar verilmiş olsa bile 10 yıl sonunda Müslüman ahali askerlikten yine muaf kalmıştır. 1889 yılında Müslüman, Yahudi ve Ezidi ahaliye askerlik hizmeti yerine Osmanlı devletinde gayrimüslimlerin ödediği gibi bir bedel-i askeri getirildi. Bu verginin miktarı bütün vilayet için toplam 10.300 ruble olarak belirlenmişti, bu miktar şehir ve köylerdeki Hıristiyan olmayan ahaliye ödedikleri arazi vergisi oranında dağılıyordu.[51] Hıristiyan ahali ise askerlik yapacaktı. Ancak aşağıda göreceğimiz gibi Duhoborlar ve kısmen Malakanlar askere gitmeyi reddettiler. 1891-1892 yılında Hıristiyan erkek nüfustan alınan asker sayısı 59 kişiydi. Bunlardan 32'si Ermeni, 18'i Rum, 8'i Rus ve biri Eston'du.[52] 1901 yılında ise askere alınan 314 gençten 177'si Ermeni, 92'si Rum, 43'ü Ortodoks Rus ve ikisi Eston'du.[53]

Kafkas Muhacirlerinin Kölelerinin Azat Edilmesi

General Frankini'nin 1879 yılı raporuna göre Rusya'da 1862 yılında yapılan toprak reformundan önce Kuzey Kafkasya'daki Terek Nehri bölgesinden Osmanlı devletine göç edip Kars'ın Taht kazası Soğanlı vadisine (Sarıkamış civarı) yerleşmiş olan Kabardinler, Osetinler, Çeçenler ve Abadzehlerin hâlâ köleleri olduğunu görmek kendisini şaşırtmıştır ve hemen bu duruma son vermeye girişmiştir.[54]

Valinin bildirdiğine göre kölelerin geldiği Terek oblastında kölelik yerel birçok âdetle sınırlanmışken, Kars'ta bu kısmi insani âdetler unutulmuş ve köleler daha zor duruma düşmüşlerdir. Köle sahipleri kölelerin azat

49 Sadaretten hariciye nezaretine, 28 Temmuz 1302 (9 Ağustos 1886). BOA. A. MKT. MHM. 491/23 lef 4.

50 Örneğin Lynch (*age*, s. 75), 1890'da çıkan bir karar gereğince bu karardan 10 yıl sonra askerliğin zorunlu olacağını yerel Müslüman halktan duyduğunu, ancak bu ifadenin doğruluğunu araştırmadığını yazmıştır. Lynch, Müslüman ahalinin bu karardan dolayı göç etmek istediğini de yazmıştır.

51 *Kavkazskiy Kalendar* 1894, V otd., s. 139.

52 *agy*, s. 140.

53 *Obzor* 1901, s. 20.

54 *Otçet* 1879, s. 76.

edilmesi işinin Kafkasya'da olduğu gibi olmasını, yani kendilerine belli bir tazminat ödenmesini istemişlerdir. Ancak vali onlara bu kuralın onlar Rusya'da kalmış olsaydılar geçerli olacağını, ancak köleliğin resmen ilga edildiği ve yasal olmadığı Osmanlı devletine göçerek bütün haklarını kaybetmiş olduklarını ve üstelik beyaz sahiplerin beyaz köle sahibi olmasının şeriata göre kesinlikle yasak olduğunu beyan etmiştir.

Valinin Osmanlı devletinde köleliğin yasak olduğu ve şeriata göre beyazların beyaz köle sahibi olamayacağı şeklindeki argümanlarının tamamen yanlış olduğunu burada söylememiz gerekiyor. Şeriata göre kölelik meşru bir kategoridir ve bir şeriat devleti olarak Osmanlı devletinde bir *kurum olarak* kölelik *hiçbir zaman* yasaklanmamıştır. 1857'den itibaren Osmanlı devletinde yasaklanmış olan sadece köle ticaretidir. Yani Osmanlı devletinde mevcut köleler yasayla azat edilmemiş, sadece yeni köle ithali yasaklanmıştır.[55] İkincisi, şeriata göre beyazların beyaz köle sahibi olması da yasak değildir, sadece Müslümanların köle edilmesi yasaktır ki bunun da istisnaları vardır. Örneğin, Müslüman bir kölenin çocukları yine köle kalmaktadır. Dolayısıyla aslında valinin bu iki argümanı da şeran yanlıştır, ancak tabii ki valinin elinde daha güçlü argümanlar ve ikna etme araçları vardır. Nitekim vali bu azat etme işini kargaşaya meydan vermeden gürültüsüzce ve çok az bir masrafla halletmekle övünmektedir.

Sonuçta Haziran 1880 itibarıyla 300 kadar köle ve cariye azat edilmiş ve bunlara toplam 3.000 ruble yardım verilmiştir. Azat edilenlerin hemen hepsi Terek oblastında bulunan yakınlarının yanına gitmişlerdir.

"Truç" Meselesi

Fahrettin Kırzıoğlu Kars'ta Rus yönetimi tarafından Türk sözünün yasak edildiğini ve Türklerin yerleşik olanlarına kasten "Tatar" ve "Truç" adı takıldığını iddia etmiştir ve şöyle yazmıştır:

> Bu yüzdendir ki, 1892 yılı başındaki sayım sonunda Kars eli nüfusu şöyle gösterilmişti: 200.868 nüfustan "milliyet itibariyle" (?!), "Truçlar" %24, "Azerbaycan Tatar" denilen Karapapaklar %14, Kürtler %15, Türkmenler %5 diye ayrı ayrı gösterilmekte iken, ayni istatistikte, kanı, dini-mezhebi, dili, yaşayış ve her türlü gelenek ve töresi bambaşka olan "Khakhol, Dukhober, Malakan, Nemis, ruslaşmış Rum, Leh (Polonyalı) ve her kolda ve boydaki Rus, hep bir arada "Rus" adı altında %7 olarak işaret edilmiştir.

55 Osmanlı devletinde köleliğin sönümlenmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Hakan Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.

> Daha sonraki istatistiklerde de bu ayrı ayrı "millet"lere çok dikkat eden Ruslar, buradaki Türkleri "Truç, Tatar, Tat, Karapapak, Aliallahid-Türkmen ve müslüman Gürcü (?)" diye altı "millet" olarak göstermiştir.[56]

Kırzıoğlu'nun ve onu tekrarlayan çok sayıda akademisyen-tarihçi ve yazarın bu iddialarını neye dayandırdıkları belli değildir, çünkü *hiçbiri hiçbir kaynak* göstermemiştir. Ben Rus resmi belgelerinde veya Kars'taki Osmanlı konsolosluğunun raporlarında "Truç" diye bir ifadeye rastlamadım. Kırzıoğlu'nun verdiği 1892 yılı başlangıcına ilişkin nüfus sayısı (200.868 kişi) doğrudur, ancak bu bilgilerin yer aldığı Kars valisinin 1891 yılına ilişkin yıllık raporunda ve 1894 yılı Kafkas salnamesinde nüfusu oluşturan milliyetler (*natsionalnosti*) içinde "Truç" diye bir kategori yoktur, "Türkler" (*turki*) vardır. Almanlar, Lehler ve Estonlar da Ruslar içinde gösterilmemiştir, hepsi ayrı ayrı gösterilmiştir. Hatta Ukraynalılar (Maloruslar) bile Ruslardan ayrı gösterilmiştir. Malakanlar ve Duhoborlar Rus'tur, tek farkları mezhepleridir; Kırzıoğlu'nun iddia ettiği gibi "kanı, dili, töresi bambaşka" ayrı bir millet değildirler. Bunlar milliyetler dağılımında Ruslar içinde, ama mezhepler dağılımında Ortodokslardan ayrı olarak gösterilmiştir (bkz. Belge 2.1). Hatta 1897 genel nüfus sayımı sonuçlarında nüfusun mezheplere göre dağılımı tablosunda Hıristiyanlığın Kars'ta mevcut olan bütün mezhepleri ayrı ayrı gösterilmişken Müslümanlar sadece Müslümanlar başlığı altında gösterilmiş, Sünni, Şii ve Alevi diye ayrılmamıştır (bkz. Belge 2.2). Bütün yıllık raporlarda, istatistiklerde, başka resmi belgelerde ve Brockhaus ansiklopedisinde de Türkler, Türkmenler ve Karapapaklar ayrı ayrı gösterilmiştir, ancak Velikoruslar, Belaruslar ve Maloruslar da ayrı ayrı gösterilmiştir. Lehler, Almanlar, Estonlar hiçbir zaman Ruslar içinde gösterilmemiştir (bkz. Belge 2.3, Belge 2.4).

Kırzıoğlu'nun iddia ettiğinin aksine Rus resmi belgelerine göre Kars oblastında Tatlar yoktur. Yine onun iddialarının aksine Türkler altı ayrı "millet" olarak değil, üç ayrı "milliyet" olarak gösterilmiştir. Kafkasya genel valiliği istatistik komitesinin resmi yayınında Türkler, Karapapaklar ve Türkmenler "Türki kuşağı" (*Tyurkskoe pokolenie*) başlığı altında toplanmıştır. Dolayısıyla bu üç grubun akrabalığı açıkça kabul edilmiş ve gösterilmiştir. Ruslar ve Lehler de "Slav kuşağı" (*Slavyanskoe pokolenie*) başlığı altında toplanmıştır. Öteki halklar yine birtakım başlıklar altında gruplanmıştır[57] (bkz. Belge 2.5). Rus bürokrasisinin terminolojisine göre Rusya içinde

56 Kırzıoğlu, *age*, 1943, s. 27.

57 Kavkazskiy Statistiçeskiy Komitet, *Karsskaya Oblast'. Svod Statistiçeskih Dannıh, İzvleçennıh iz Posemeynıh Spiskov Naseleniya Kavkaza*, Tiflis: İzdanie Kavkazskago Statistiçeskago Komiteta, 1889.

milletler (*natsii*) değil, milliyetler (*natsionalnosti*) ya da halklar (*narodnosti*) veyahut kabileler, boylar (*plemena*) vardı.

Kırzıoğlu bu ne idüğü belirsiz "Truç" lafını hangi yazılı kaynaktan aldığını veya kim(ler)den duyduğunu sağlığında belirtmemiş olduğu için bu konuda ancak bazı tahminlerde bulunabiliriz. Acaba Kırzıoğlu veya onun için Rusçadan çeviri yapan birileri, Rusçada Türk erkeği anlamına gelen "*turok*" ya da Türk kadını anlamına gelen "*turçanka*" ismini ya da Türk anlamına gelen "*turetskiy*" sıfatını veya bir kısaltmayı yanlışlıkla "Truç" şeklinde okumuş olabilir mi? Türkçede "ts" sesi genelde "ç" diye telaffuz edildiği için *turetski* sözü de halkın ağzında "Tureçki" ve sonra "Truç" şekline dönüşmüş olabilir mi? Ya da acaba "Truç" sözü Kars'ta bazı Türk düşmanı kişiler tarafından Türkleri aşağılamak için kullanılmış bir söz olabilir mi? Yani bu bilgi Kırzıoğlu'na 1930'lar ve 1940'larda Kars ili köylerinde görüştüğü yaşlılardan veya dedesinin notlarından ulaşmış olabilir mi? Sanmıyorum, çünkü kendisi "Truç" sözcüğünü resmi istatistiklerden aktardığını iddia etmektedir. Dolayısıyla bu bilgi yazılı bir kaynaktan geliyor olmalıdır, ancak ben böyle bir kaynağa rastlamadım. Ayrıca Kırzıoğlu'ndan başka birinin bu iddiayı dile getirdiğini görmedim. Türk nüfusu hakkında gerçekten böyle alaycı bir tabir kullanılmış olsaydı en başta Yasin Haşimoğlu ve Fahrettin Türkdoğan'ın bundan söz etmesi gerekirdi. İncelediğim binlerce resmi belge, yazışma ve rapor ile çarlık memurlarının yazmış olduğu onlarca makale ve kitapta ve dönemin Kafkas ve Kars salnamelerinde hiçbir yerde Türklere veya bir başkasına "Truç" dendiğini görmedim. Burada işin en vahim yanı birçok tarihçi ve yazarın Kırzıoğlu'nun bu iddiasını hiçbir belgeye ve kaynağa dayanmadan ve sorgulamadan tekrarlamış olmasıdır.

Benim gördüğüm dönemin Rus resmi kaynaklarında (yıllık raporlar, salnameler ve resmi yazışmalarda) Türkler 1910 veya 1913 yılına değin hep Türk veya Osmanlı Türk'ü olarak geçmektedir. 1892 yılına ait Kutaisi guberniyası yıllık raporunda Müslüman Gürcüler için Acaralı, ötekiler için de Osmanlı Türk'ü (*turki osmani*) ifadesi kullanılmıştır.[58] 1910 yılı Batum askeri valisinin yıllık raporunda Türkler "muhtelif Asya milliyetleri" başlığı altında "Sünni Müslümanlar" olarak geçmektedir.[59] 1913 yılı ve sonrası Kafkas salnamelerinde de nüfus ve milliyetler tablosunda Türkler artık "muhtelif Asya halkları" başlığı altında "Sünni Müslümanlar" olarak geçmektedir. İşin ilginci 1913 ve sonrasında Kars oblastındaki Rumların da yine "muhtelif Asya halkları" başlığı altında "Hıristiyanlar" olarak sı-

58 *Obzor Kutaisskoy gubernii za 1892 god*, Tiflis: Tipografiya Kants Glavnonaçalstvuyuşçago na Kavkaze, 1894, s. 1-2.

59 *Obzor Batumskoy oblasti za 1910 god*, Batum, 1912, s. 101.

nıflandırılmış olmalarıdır. Karapapaklar ve Türkmenler de 1913'e kadar resmi kaynaklarda Türki halklar olarak geçmektedir. Rus yetkilileri Kars vilayetinin Ardahan sancağına bağlı Poshov kazası köylerindeki Müslüman ahalinin Müslümanlaşmış ve Türkleşmiş Gürcüler olduğunu iddia etmekle birlikte istatistiklerde onları da Türk (1913'ten sonra Sünni Müslüman) olarak göstermişlerdir, gördüğüm hiçbir resmi istatistik tabloda Gürcü olarak göstermemişlerdir.[60] Azerilere ve onların bir boyu sayılan Karapapaklara o dönemde Ruslar "Tatar" diyordu. Buradaki Tatar terimi kuşkusuz yanlış bir terimdi, ancak sadece Kars'taki Karapapaklar ve Azeriler için icat edilmemişti. Çarlık bürokrasisi Azerbaycan ve başka yerlerdeki Azerilere de o zamanlar Tatar diyordu. 1887 yılı Kafkas salnâmesinde ise Tatar kategorisinin Azerbaycan Tatarları ve Kuzey Tatarları diye ikiye ayrıldığını görüyoruz[61] (Kuzey Tatarları, bildiğimiz İdil (Volga) Tatarlarıdır).

1895 yılında, iki yıl sonra yapılacak olan Rusya genel nüfus sayımı öncesinde sayıma hazırlık amacıyla Rus hükümeti tarafından yayımlanan *Rusya İmparatorluğu'nda Yaşayan Halkların Alfabetik Listesi*'nde Türkler (Rusçası "Turki") 115. sırada yer almıştır. 140 maddelik bu listede Türklerin tanımında "Türki kabilesinden bir halk" (*narod tyurkskogo plemeni*)[62] ifadesi yer almakta, Sünni Müslüman oldukları, Kars vilayetinde (*oblast*) ve Kutaisi guberniyasının Artvin sancağında yaşadıkları belirtilmekte ve 1892 yılındaki toplam sayıları 70.216 olarak verilmektedir.[63]

Çarlık bürokrasisinin kullandığı etnik terimler her zaman doğru ve bilimsel değildi. Ancak Kırzıoğlu'nun ve izleyicilerinin iddia ettiği gibi "göçebe ve yarı göçebe olan veya ufak bir tarikat ayrılığı bulunan Türk zümrelerini ayrı ayrı 'millet' olarak göstermeğe" özellikle gayret edildiği de doğru değildir. Çünkü çarlığın terminolojisinde *Ruslar dahil* bütün etnik gruplar çoğu zaman ulus ya da millet olarak değil, halk, kabile, soy, boy (*narod, narodnost', plemya*) gibi ulus öncesi kategorilerle anılıyorlardı. Ayrıca yalnızca Türkler değil, öteki halklar ve *Ruslar da* farklı gruplara ayrılıyorlardı. Farklı

60 Georg Kobro'nun kitabında 1885 yılına ait kaynağı belirsiz bir haritada Posof ve Ardahan yöresinde Gürcüler gösterilmekte, Türklerin adı hiç geçmemektedir. Bkz. Kobro, *age*, Harita 04, "Russische ethnographische Karte von Transkaukasien, Stand 1885." Kobro, Ocak 2010'da bu haritanın kaynağına ilişkin soruma, kitabı yazalı çok zaman geçtiği ve haritanın kaynağını hatırlayamadığı yanıtını vermiştir. Haritaya Gürcü terimi muhtemelen Kobro tarafından eklenmiş olmalıdır.

61 *Kavkazskiy Kalendar*, Tiflis, 1887, s. 220-221.

62 İngilizcedeki *Turkic* ve *Turkish* sıfatları gibi Rusçada da Türki ve Türk sıfatlarına karşılık iki ayrı terim vardır: *tyurkskiy* ve *turetskiy*.

63 *Alfavitnıy spisok narodov, obitayuşçih v Rossiyskoy İmperii*, Petersburg: İzdanie Kants. Komiteta Ministrov, 1895, http://demoscope.ru/weekly/2005/0187/perep04.php (Erişim tarihi: 12 Haziran 2018).

tarikat veya mezhepten olan Ruslar da her zaman aynı Rus kategorisine dahil edilmiyorlardı. Yukarıda anılan 1895 tarihli listede Ruslar diye bir madde yoktur, Büyük Ruslar (Velikoruslar), Küçük Ruslar (Maloruslar) ve Beyaz Ruslar (Belaruslar) diye üç ayrı madde vardır. Velikoruslar için "(bir) Slav boyunun (kabilesinin) temsilcileri" (*predstaviteli slavyanskogo plemeni*), Belaruslar için "Rus boyunun bir türü" (*raznovidnost russkogo plemeni*) ve Maloruslar için ise "Rus halkının temel boylarından biri" (*odno iz glavnih plemennih vidoizmeneniy russkogo naroda*) ifadeleri kullanılmıştır. Türkler gibi öteki Türki (*tyurkskie*) halklar da (Balkarlar, Başkırlar, Buharalılar, Kaçarlar, Kazaklar, Karakalpaklar, Karapapaklar, Karaçaylılar, Kırgızlar, Kırgız-Kaysaklar, Kumuklar, Tatarlar, Truhmenler, Türkmenler vd) yine Türki boyundan bir halk olarak tanımlanmışlardır. Karaimler bir Sami boyu, Azeriler ise Tatarlar içinde "Kafkas ya da Azerbaycan Tatarları" olarak tanımlanmışlardır. Dolayısıyla terminolojide bazı yanlışlar vardır, ancak burada Türklere yönelik özel bir kasıt görülmüyor. Bu yanlışlar o dönemin koşullarından ve etnografik sınıflandırma anlayışından kaynaklanmıştır. Örneğin o zamanlar bütün Özbekler kendine Özbek demiyorlardı, çoğu kendisini sadece Müslüman ya da Buharalı, Semerkantlı, Harezmli, Sart vb şeklinde tanımlıyordu.

Kırzıoğlu'na göre örneğin Sünni ve Ezidi Kürtler ile Alevi Türkmenler, Şii Karapapaklar ve Sünni Türkler arasındaki fark göçebe olup olmamaktan veya "ufak bir tarikat ayrılığı"ndan ibaretken, Büyük Ruslar, Duhoborlar, Malakanlar ve kendisinin pek kaba bir tabirle "Khakhol"[64] dediği Ukraynalılar ise yine onun deyişiyle "kanı, dini-mezhebi, dili, yaşayış ve her türlü gelenek ve töresi bambaşka olan" gruplardı.[65] Kırzıoğlu bir yandan Kürtleri bile Türk yapmaktan çekinmezken öte yandan dili ve etnik kökeni aynı olan Malakanlar ile Ortodoks Rusları "bambaşka" milletler olarak göstermeye çalışmıştır. Böylesine bariz ve kaba bir çifte standartın kuşkusuz hiçbir bilimsel yanı yoktur. Bütün ırkçı-faşistler gibi Kırzıoğlu da deyim yerindeyse nalıncı keseri gibi hep kendine yontmuştur.

Artvin Hod köyünden Osman İlker, çarlık Rusya yönetiminin işgal ettiği yerlerdeki halkı kendine ısındırmak ve yönetimini benimsetmek politikası güttüğünü yazmıştır:

> Bu amaçla 43 yıl boyunca "halktan vergi almaz, asker almaz. Yoksul halkın çay-şekere varıncaya kadar gereksinimlerini (yiyecek, giyecek, araç gereç

64 "Khahol" (hahol) Rusçada "perçem" demektir, argoda Ukraynalıları ifade eden alaycı bir terimdir. Resmi dilde ve bilimsel literatürde kullanılmaz.

65 Kırzıoğlu, *age*, 1943, s. 27.

gibi) Rusya'dan getirerek bol bol karşılar. Kimisini maliyetine, kimisini karşılıksız verir. Yukarı Hod'da bakır madeni çalıştırır. İşçisini, ustasını hep köylüden seçer ve yüksek ücret verir. Karakollarda görevli asker ve subayları, halkın hislerini incitecek en ufak bir davranışta bulunmazlar veya bulunamazlar. Ayrıca her konuda halka yardım ederler. Osmanlı halkı henüz doktor lafını duymamışken Ruslar karakollara kadar doktor gönderir. Bu doktorlar hastalık, doğum olayların[d]a halka ücretsiz yardım yaparlar. Ücretsiz ilaç verirler. Bu politika o derece tutarlı uygulanır ki karakol askerleri bile sahibinin izni olmadan bağ bahçeden bir tane bile meyve koparamazlar.[66]

Yazar, Müslüman Türk halkının Ruslara ısınamadığını ve onları yine de "kâfir, Moskof, Sarı Rus, Ermeni, ezeli Türk düşmanı" olarak gördüğünü eklemiştir.

Arnavut asıllı büyük Türk romancısı, dilcisi ve sözlükçüsü Şemseddin Sami, *Kamus ül Âlam* adıyla 1890'lı yıllarda İstanbul'da yayımladığı Türkçenin ilk ansiklopedisine yazdığı "Kars" maddesinde Rusların elindeki "Kars eyaletinin" Müslüman nüfusunu şöyle tanımlamıştır: "Ahali-i İslamiyesinin külliyetle Memâlik-i Osmaniye'ye hicret etmeleriyle beraber şimdiki ahalisinin yüzde 62'si Müslim olup, Türk, Türkmen, Karakalpak, Kürd ve saireden ibarettir."[67] Görüldüğü üzere, Ruslar gibi Şemseddin Sami de o zamanın anlayışı ile Türkmenler ve Karapapakları ayrıca zikretmiş, Türk başlığı altında toplamamıştır. Bu durumda Kırzıoğlu'nun günümüzdeki takipçilerinin Şemseddin Sami'ye de "Rus ajanı" deyip demeyecekleri merak konusudur. Bu arada Şemseddin Sami, Karapapaklara yanlışlıkla Karakalpak demiştir ki sözcük anlamları aynı olsa da bunlar ayrı halklardır. Karakalpaklar Özbekistan'da yaşayan ve Kazakistan Kazaklarına daha yakın olan Türki bir halktır. Karapapaklar ise Kafkasya ve Kars'ta yaşarlar. Öte yandan Şemseddin Sami'nin verdiği Müslüman ahali oranının Rus resmi istatistiklerine uymadığı görülüyor, ancak Sami kaynak zikretmemiştir. Rus istatistiklerine göre 1882'de göç bittikten sonra Kars vilayetinde kalan ve Rusya tebaası olan Müslüman ahalinin (askeri birlikler ile Rusya tebaası olmayan veya henüz Rus tabiiyetine geçmemiş ecnebiler, mülteciler, turistler, kaçaklar vb hariç) kayıtlı daimi nüfus içindeki oranı yıllar içinde %55 ile %50 arasında seyretmiştir.

66 İlker, *agy*, s. 43. Yazarın 43 yıl ifadesi doğru değildir, 40 yıl demek gerekir.

67 Şemseddin Sami, *age*, s. 3510. Görüldüğü gibi Sami, Rusçadaki oblast teriminin karşılığı olarak eyalet terimini kullanmıştır, ancak o dönemde Osmanlı devletinde eyalet yerine artık vilayet denildiği için ben oblast karşılığı olarak askeri vilayet veya kısaca vilayet demeyi uygun buluyorum.

"Askeri-örfi yönetimin" en önemli özelliklerinden biri de mahkemelerin kuruluşu ve işleyişiyle ilgiliydi. Rusya'nın ilk olarak Kuzey Kafkasya'da uygulamış olduğu bu sistem, Batum ve Kars'ta işgalin hemen ardından yürürlüğe girdi. Kafkasya naibi Mihail Nikolayeviç'in onayladığı 8 Kasım 1878 tarihli Kars oblastının yönetimine ilişkin geçici yönetmelik veya nizamname (*polojenie*) ile vilayette hem medeni hukuk hem de ceza davalarına bakmak üzere yürütmenin başkanlığında halkın seçtiği üyelerden oluşan mahkemeler kurulmasına karar verildi. Bu mahkemeler yerli halk arasındaki başta medeni hukuk (evlilik, boşanma, miras) olmak üzere belli başlı davalara bakacaktı. Buna göre sancaklarda (*okrug*larda) sancak yöneticisi veya yardımcısının başkanlığında, kadı ve seçilmiş halk temsilcilerinin de üye olduğu bidayet mahkemeleri kurulacak, vilayet merkezi Kars'ta ise yine vali yardımcısının başkanlığında vilayet kadısı ve her sancaktan birer temsilciden oluşan üyeler "baş halk mahkemesini" (*glavnıy narodnıy sud*, vilayet istinaf mahkemesi) oluşturacaktı. Ocak 1879 itibarıyla Batum ve Kars vilayetlerindeki adliye teşkilatının kurulmasına ilişkin esaslar ve adliye kadroları da belirlendi. Sancak bidayet mahkemelerine sancak sözlü mahkemesi anlamında *okrujnoy slovesnıy sud* adı verildiği de görülmektedir. 1903 yılında Batum oblastında bir baş halk mahkemesi ile öteki mahkemelerin yanında Artvin sancağında (okrug) bir sancak sözlü mahkemesi, Ardanuç ve Şavşat-İmerhevi'de ise birer ilçe sözlü mahkemesi (*uçastkovıy slovesnıy sud*) vardı. İlçe mahkemeleri ilçe kaymakamı, halktan seçilmiş üç vekil ve bir kadıdan oluşuyordu. Artvin sancak mahkemesi de sancak mutasarrıfı (naçalnik) başkanlığında dört halk temsilcisi, bir kadı ve bir kadrolu kâtipten oluşuyordu. Halk temsilcileri üç yıllığına seçiliyor ve askeri valinin onayıyla göreve başlayabiliyordu.[68]

Kars'ın ilk askeri valisi Frankini, 27 Şubat 1879 tarihinde Kafkasya genel valisine yazarak Kars oblastı dahilindeki ceza muhakemeleri usulüne ilişkin talimat taslağının ilişikte olduğunu bildirmiş ve onaylanmasını istemiştir. Vali burada köy sulh mahkemelerinin taslakta yer almadığını, çünkü bunların ancak yerel koşulların daha iyi incelenmesiyle yaratılabileceğini belirtmiştir. "Örneğin," demektedir, "bazı yerlerde mahkeme kararlarını kısaca olsun yazabilecek okuryazar insanlar bulmak bile mümkün değildir. Öte yandan, köyleri *kâtip*[69] istihdam etmeye zorlamak da doğru değildir,

68 *Obzor Batumskoy oblasti za 1903 god*, s. 3.

69 Rusça özgün metinde aynen böyle geçiyor.

özellikle zaten bizim düzenimizi beğenmeyen ve baharda Türkiye'ye göç etmeye hazırlanan ahali açısından." Vali daha sonra şöyle devam etmektedir:

> Benim kendi deneyimimden gördüğüm kadarıyla, bu memnuniyetsizlik gerçek Türklerin düşmanca bakmaya devam ettikleri bizim hükümetimize itaat etmeye karşı olan genel isteksizlikten kaynaklanmıyor yalnızca, aynı zamanda halkın eski Türk köy mahkemelerine (*ihtiyar meclisi*) karşı beslemiş olduğu nefretten kaynaklanıyor. Halk bizim önerdiğimiz *merkez*[70] köy mahkemelerinde aynı şeyin tekrarlanacağından çekinmektedir. İhtiyar meclisleri kendilerine tanınan oldukça geniş yetkileri alabildiğine suiistimal etmişler, yalnızca mahkemeye gönderme anlamında değil aynı zamanda Türk yasalarının vermiş olduğu yetkilerle köylülerin her türlü ekonomik yaşamına müdahale etmişler. Bu durumda hemen ve her yerde köy mahkemelerini kurma işinde fazla ısrarcı olmamayı öneriyorum. Bu mahkemelerin açıldığı yerlerde de o hâkimleri zaten anlamayacakları birtakım nizamnamelere tabi tutmak yerine sancak yöneticilerinin kontrolüne tabi kılmayı öneriyorum. Sancak yöneticilerinin burada esas görevi, köy mahkemelerinin eski ihtiyar meclislerinin idari ve ekonomik etkinliğine girişmeksizin sadece küçük kabahatler ve küçük taleplerle ilgilenmesini ve her davanın uzlaşma ile sona ermesini sağlamak olmalıdır.[71]

Vali General Frankini yazısında ayrıca Kars şehir merkezindeki sancak halk mahkemesinin de üstünde bir temyiz mahkemesi olması gerektiğini bildirmektedir. Ayrıca yine Kars merkezdeki "baş halk mahkemesinin" (vilayet istinaf mahkemesinin) üyelerinin sancaklardan seçildiğini ve bunların şehir hayatına ilişkin davaları anlamakta zorluk çektiğini belirterek Kars'ın şehir nüfusunun büyüklüğü de dikkate alınarak bu mahkemeye şehir nüfusundan bir üyenin daha eklenmesini ve maaşının şehir bütçesinden karşılanmasını önermektedir. Vali ayrıca Zaruşad sancağına bağlanan Çıldır bucağında (*pristavlık*) mahkeme açılmasına gerek olmadığını, çünkü sancak merkezinin uzak olmadığını yazmaktadır. Öte yandan uzak ve farklı karakterde nüfusa sahip Posof ve Horasan bucaklarından birer üyenin Kars'taki baş halk mahkemesine seçilmesini önermektedir.

Müslüman ahalinin mahkemelere üye seçme işine en azından ilk başlarda sıcak bakmadığı anlaşılıyor. General Frankini, Haziran 1879 yılına ilişkin yıllık, raporunda yerel halkın âdetlerine uyum sağlamak için mahkemelerin kuruluş ve işleyişini Osmanlı döneminde olduğu gibi tutmak istediklerini ve bu amaçla hem medeni hukuk hem de ceza davalarına bakmak

70 Rusça özgün metinde aynen böyle geçiyor. İhtiyar meclisi sözcüğü de özgün metinde yer almaktadır.

71 HAA, f. 1262, op. 2, d. 1, l. 9-11.

üzere iktidarın temsilcisinin başkanlığı altında halktan seçilmiş üyeleri olan "halk mahkemeleri" kurmaya çalıştıklarını anlatıyor. Valiye göre birçok yerde halk çeşitli bahanelerle seçime katılmadı, çünkü her ne olursa olsun göç etmeye karar vermiş olan halk Rus yönetimiyle uzlaştığı izlenimini vermemek için Rusların getirdiği hiçbir kurumu kabul etmiyordu. Vali "söylemeye gerek yok ki yönetimin taleplerini yerine getirmenin antlaşmanın kendilerine verdiği hakları asla ortadan kaldırmadığını halka bin kez açıkladık. Sancaklara genelgeler göndermekle yetinmeyip bütün sancaklardan temsilcileri Kars'a toplayıp onlara bizzat kendim yeni kurumları açıkladım ve kafalarındaki soru işaretlerini gidermeye çalıştım ancak ahali inanmak istemedi ve onlara göre kendilerini Rus yönetimine bağlayacak olan şeyi birtakım eften püften bahanelerle reddetti" demektedir.[72]

Bu engellerin daha sonra aşılmış olduğu ve mahkemelere üyelerin seçilmiş olduğu anlaşılıyor. Ancak bu seçimlerin ne derece sağlıklı yapılabildiğini bilmiyoruz. Vali Frankini aynı raporunun adliyeyle ilgili kısmında kısaca söz konusu engellerin "ahlaki telkin" yoluyla aşıldığını yazıyor. Böylece Kars, Ardahan, Kağızman, Oltu, Zaruşat, Şuragel, Sarıkamış, Poshov ve Horasan'da halk mahkemesi, Kars'ta ayrıca baş halk mahkemesi kuruldu. Daha sonra sancak sayısı dörde indirilince mahkeme sayısı da dörde indi (baş mahkeme hariç). Mahkemelerin işleyişine ilişkin yönetmelik Mayıs 1879'da onaylanmıştı. Halk mahkemeleri yerli halk arasındaki ceza ve medeni hukuk davalarına bakıyordu. Yerli olmayan nüfus genel Rus yasalarına ve mahkemelerine tabiydi. İlginç olan husus Kars oblastına Anadolu'dan gelerek yerleşen Ermeni ve Rumların da 1881-1883'te Müslümanlar gibi yerli nüfustan sayılarak halk mahkemelerine tabi kılınmalarıydı.[73] Ancak bu durumun ne kadar sürdüğünü ve bu yerli Hıristiyan nüfusun medeni hukuk davalarına hangi mahkemenin baktığını bulamadım. Halk mahkemelerinde evlenme, boşanma gibi aile hukuku davalarında kadının şeriata göre vereceği hüküm geçerliydi. Mahkemeler kararlarını oyçokluğuyla alıyordu. Mahkeme başkanı olan sancak yöneticisi oylamaya katılmıyordu. Mahkemeler halka açıktı, ancak ailevi konularda ve kadınların namusuna yönelik suçlarda taraflardan biri isterse dava kapalı kapılar ardında yapılabiliyordu. Sancak ve nahiye mahkemelerinin temyiz mercii Kars'taki baş halk mahkemesiydi. Onun da üstündeki temyiz makamı Kafkasya başkomutanı ve şeriat davalarında Güney Kafkasya müftülüğüydü.

72 *Otçet* 1879, s. 52-53.

73 STsSA, f. 545, op. 1, d. 2475. 1881-1883 gg. Proşenie pereselentsev armyan Karsskoy Oblasti (sel. Pertus) ob upravlenii imi russkimi zakonami i ograjdenii im ot napadeniya razboynikov i snabjenii ih solyu dlya skota.

Valinin raporuna göre 1879 yılında temyiz edilerek baş halk mahkemesine gelen sadece iki dava olmuştu, Kafkasya ordusu başkomutanlığına başvuru da olmamıştı.

Kars ve Batum askeri valilerinin her yıl imparatora sundukları yıllık raporlarının değişmez konu başlıklarından biri de mahkemelerin işleyişi ve "halk ahlakı" hakkında, yani suçlar ve adli vakalar hakkındaydı. Burada mahkemelerin baktığı ve sonuçlandırdığı dava sayıları ile işlenen suçların çeşitleri ve sayıları gibi istatistik bilgiler de yer alıyordu. General Frankini'nin 1879 yılına ilişkin raporunda da o yıla ilişkin sayılar verilmiştir. Buna göre halk mahkemeleri 1879 yılında bütün vilayette toplam 1.455 davaya bakmış, bunlardan 255 ceza davası, 785 medeni hukuk davası ve 68 şeriat davası sonuca bağlanmıştı. Yıl içinde kayda geçen adli vakalar 24 cinayet, 40 soygun, 63 hırsızlık, 18 yaralama, bir kız kaçırma, bir kundaklamayı ve birkaç suçu daha içeriyordu. Frankini, "Bu sayılardan görüleceği gibi vilayette suç pek nadirdir" diye yazıyor. Ancak gerçekte işlenen suçların ne kadarının kayda geçtiğini kestirmek güç. Frankini'ye göre yerli halkın çoğunluğunu oluşturan Türkler, Türkmenler, Ermeniler ve Rumlar genelde yumuşak başlı ve kanuna saygılıydılar, ancak "Ne yazık ki," diyor Frankini, "aynı şeyi yerli Kürtler ve Karapapaklar ile özellikle dışarıdan gelmiş İranlılar ve Ermeniler için söylemek mümkün değil." Frankini'nin bu yargısını daha sonraki valilerin de paylaştığı görülüyor. Soygun, hırsızlık ve cinayet suçlarının bir kısmını sınırdan kaçak olarak giren çeteler işliyordu. Bu çetelerin çoğu, eskiden Kars sancağında yaşamaktayken kendiliğinden sınırı geçip Türkiye'ye gitmiş olan göçebe Kürtlerin içinden çıkıyordu. Bu göçebe Kürtler yöreyi ve sınır boyunu çok iyi bildikleri için yaz aylarında sınırdan içeriye kolayca sızıyorlar ve kolayca geri kaçıyorlardı.[74]

Yerli halk kendi aralarındaki birçok davada yerel âdetlere (örfi hukuka) göre yargılanıyordu ancak vatana ihanet, silahlı isyan, devlet malını gasp, çalma ve devlet malına zarar verme, posta ve telgrafa saldırı ve zarar verme ve taammüden adam öldürme gibi suçlarda genel Rus yasaları geçerliydi. Ayrıca taraflardan biri yerli olmayan halktan olduğunda yine Rusya genel yasaları geçerli oluyordu. Aslında Kars askeri valisi General Tomiç'in de kabul ettiği gibi Kars'ta Kuzey Kafkasya'daki kadar (örneğin, Dağıstan'daki kadar) yerleşmiş bir örfi hukuk sistemi yoktu, ancak yine de halk mahkemelerinin yetkileri dahilindeki konularda örfi hukuka göre karar vermeleri bekleniyordu.[75] Yerli olmayan, yerleşimci nüfus ise halk mahkemelerinde

74 *Otçet* 1886, s. 67.
75 *Otçet* 1888, s. 94.

değil, Kars'taki sulh mahkemesinde yargılanıyordu. Erivan sancak (*okrug*) mahkemesine bağlı olan bu mahkemenin ilk başkanı Hamid-bek Vezirov adında bir Müslüman'dı. General Frankini, Yargıç Vezirov'un halkın dilini ve âdetlerini iyi bildiğini ve bu sayede onlara Rus adli sisteminin ruhunu açıklayabildiğini belirtiyor. Bütün vilayette tek olan bu mahkemenin dava yükü çok fazlaydı. Yerli olmayan halk ve yerli halktan olup da yerli olmayanlarla davası olanlar vilayetin her yerinden Kars'a gelmek zorunda kalıyordu. 1888'de sulh yargıcı (*mirovoy sudya*) ve bir yardımcısı Kars'tayken, bir yardımcı Ardahan'da ve öteki de Kağızman'da görev yapıyordu.

1884 ve 1885 yıllarında halk mahkemelerinde görülen davaların sayısı 1879'a göre azalmış görünüyor. 1884'te bakılan toplam 987 davadan 792'inde karar verilmişken, 1885'te 372 ceza, 637 medeni hukuk ve 58 şeriat davası olmak üzere toplam 1.067 davadan 975'i karara bağlanmıştı. 1885 yılında kayda geçen suçlarda ise önemli bir artış var: 34 cinayet, 13 ölümcül yaralama, 34 yaralama, 59 soygun, 15 hayvan hırsızlığı, 67 hırsızlık, 21 kundaklama, 10 kız kaçırma vd.[76] 1885-1888 yılları arasında suçlarda düşüş gözleniyor. 1888 yılında 13 cinayet, 7 ölümcül ve ağır yaralama, 14 hafif yaralama, 37 soygun, 9 hayvan çalma, 49 hırsızlık, 17 kundaklama vakası vd kaydedilmiş. Halk mahkemelerinde görülen dava sayısı düşmeye devam etmiş: 233 ceza, 596 medeni hukuk ve 18 şeriat davası olmak üzere toplam 847 davadan 686'sı karara bağlanmış.[77] Kars valisi General Tomiç 1888 yılına ait yıllık raporunda halk mahkemelerinin özveriyle çalıştığını, başarılı olduğunu ve halkın güvenini kazandığını savunuyor. Tomiç, halkın bu mahkemelerde kendisine yabancı olan yasalara göre değil, kendi bildiği âdetlere ve inancına uygun hüküm veren kendi seçtiği temsilcilerinin görev yaptığını görerek bu mahkemelere güvenle başvurduğunu ileri sürmüştür. Valinin bu sözlerinin gerçekliği ne ölçüde yansıttığını tespit etmek zor. Hem devlet memurlarının hem de kadıların ve halk mahkemelerine seçilen halk temsilcilerinin bazılarının rüşvet almış olmaları mümkündür. "Halk" mahkemelerinin üyeleri kuşkusuz sıradan çiftçilerden değil, yörenin ağa, bey ve hocalarından oluşuyordu. Yasin Haşimoğlu anılarında "mahkeme işleri" başlığı altında şöyle yazmıştır:

> Gerek İstinâf ve gerek Bidâyet Mahkemeleri a'zâlarına çok az aylık verildiğinden rüşvet mahkeme kapılarında alenen pazarlık yapılırdı. Bu suretle "Hak" denen nesne mahkeme kapılarından girmemiştir. Bazı hususların halli için kaymakamlara idareten halli salahiyeti verilmişti.[78]

76 *Otçet* 1885, Prilojenie No 25-26 k glave IV.
77 *Otçet* 1888, Prilojenie No 27-29 k glave VII.
78 Haşimoğlu, *age*, s. 37.

Kars'ta uzun süre boyunca sivil bir hapishane olmadı, tutuklu ve hükümlüler Kars Kalesi'nde, daha sonra Karadağ tabyasındaki topçu deposundan bozma askeri tutukevinde ve şehirdeki polis nezarethanesinde kaldılar. Sancaklarda tutuklananlar Kars'a gönderiliyordu. Ocak 1884'te bütün sivil tutuklu ve hükümlülerin sayısı 84'tü, Ocak 1885'te 110, Ocak 1886'da 87, Ocak 1888'de ise (gözaltında olanlar dahil) 100.

1893'te Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Erivan ve Kars'ı ziyaret etmiş olan İngiliz seyyah Henry Lynch Ahıska ve Kars gibi kale şehirlerde siyasi polisin aktif olduğunu yazmıştır. Lynch'e göre o zamanki siyasi polisin başlıca hedefleri sosyalistler ve "Nihilistler"di[79] (1902 yılında halk mahkemelerinde görülen davaların türleri, sayıları, talep edilen ve onaylanan tazminat miktarları ile temyiz edilen davalara ilişkin bilgiler için bkz. Tablo 6.1).

1912 yılında Kars oblastında sancaklardaki halk mahkemelerinin kadıları ve üyeleri şu kişilerdi: Kars sancağı mutasarrıfı ve mahkeme başkanı Albay İosif Levitskiy, kadı Ali Efendi Hasretzade. Seçilmiş üyeler: Mardiros Kevorkov, Mustafa Murad-oğlu, Harut Vartanov, Savva Panayotov, Haydar İsmail-oğlu; Ardahan sancağı mutasarrıfı ve mahkeme başkanı Albay Konstantin Nadejin, kadı Coşkun Efendi Ahmet Efendi-oğlu. Seçilmiş üyeler: Georgiy Mihailov-İgnatov, Rıza Ali Esad-oğlu, Kâmil Abdulla-oğlu, Derviş İsmail-oğlu, Sürmeli Efendi Yusuf Ağa-zade Kahremanov. Kağızman sancağı mutasarrıfı ve mahkeme başkanı yarbay Stanislav Lisovskiy, kadı Numan Efendi Yasin-oğlu. Seçilmiş üyeler: İbrahim bek Hacı Amo bek-oğlu, Ohannes Gazarov, Erem Kevorkov, Firuz Molla Kadir-oğlu. Oltu sancağı mutasarrıfı ve mahkeme başkanı Gazi Muhammed Husistov, Kadı Mamo Efendi Kerim-oğlu. Seçilmiş üyeler: Asker-bek Ado-bek-oğlu, David Yazgülov, Rüstem-bek Murad-bek-oğlu.[80]

1914 yılında Artvin sözlü mahkemesi kâtibi Mihran Hapetyan, kadı Muhammed (Mehmet) Efendi Çağal-oğlu, üyeler Isdepan Başaratyan, Şevki Efendi Arif-oğlu, Zabit Ağa Peltek-oğlu, Şükri Ağa Ali-oğlu'ydu.[81] 1915 yılı Kafkas salnamesine göre Batum Baş Halk Mahkemesi kadrosu şöyleydi: Başkan, vali yardımcısı Yüzbaşı Mihail Laçinov, kâtip Manuel Bedrosyan, kadı Hemid Efendi Lukumci-oğlu, üye milis asteğmeni (*praporşçik militsii*) İshak Efendi Halvaşi, üye Mateos Aznavuryan. Kadı Hemid Efendi, Şubat 1915'te Kafkasya naibinin emriyle görevden alındı.[82] Artvin okrugu sözlü mahkemesi kadrosu da şöyleydi: Başkan (münhal),

79 Lynch, *age*, cilt 1, s. 61.

80 *PKAKKO 1912*, Tiflis, 1911, s. 2-5.

81 *Kavkazskiy Kalendar na 1914 god*, s. 128-129.

82 *Batum. Oblastnıya Vedomosti*, no. 4, 26 fevralya 1915 g., s. 1.

kâtip Mihran Hapetyan, kadı Muhammed Efendi Çağal-oğlu, üye Isdepan Başaratyan, üye Kadir Ağa Çil Hüseyin-oğlu, Ömer Ağa Kamış-oğlu, Şükri Ağa Ali-oğlu.[83] Kadir, Ömer ve Şükrü ağalar ve yedek üyelerden Memed Efendi Ahmed-oğlu ve Kamil Ağa Bilal-oğlu daha 1915'te kaybolmuştu (Kadir Ağa, Ardahan Muharebesi'nde vurulmuştu) ancak Şubat 1916'da mahkeme üyeliklerinden azledildiler. Ardanuç okrug mahkemesi üyeleri Yusuf Efendi Kurban-oğlu ve Molla Bek Emil-Bek-oğlu ile yedek üyeler Ramiz Bek Hasan-Bek-oğlu ve Faik Efendi Ehsan Ağa-oğlu da kayıp oldukları için azledildiler.[84]

1915 yılı Kars oblastı baş halk mahkemesi kadrosu da şöyleydi: Başkan vali yardımcısı Albay Emil Şmerling, kâtip Bagrat Kevorkov, kadı Ahmet Efendi Yunuz-Ağa-oğlu, üye Mamed Hasan Omarbek-oğlu, üye Mahmud Ataş-oğlu, üye Rüstembek Muradbekoğlu Himşiev, üye Arif Mahmud-oğlu. Kağızman sancağı sözlü mahkemesi, kadı Şeyh Şamil Hacı İbrahim-oğlu, üye İbrahim bek Hacı Amibek-oğlu, üye Said Bek Şamşadinov, üye Ardaşes Garabedov, üye Ferz Molla Kadir-oğlu. Kars sancağı sözlü mahkemesi, kâtip Dmitri Radopulo, Sünni kadı Ali Efendi Hasretzade, Şii kadı Şeyh Ahmet Kaziev, üye Mardiros Kevorkov Hagopov, üye Harutyun Vartanov, üye Haydar İsmail-oğlu, üye Savva Panayotov. Oltu sancağı sözlü mahkemesi kadı Mamo Efendi Kerim-oğlu, üye Askarbek Adobek-oğlu, üye Hüseyinbek Mahmudbek-oğlu Himşiev (üyelerin bazıları yedek üyeler olabilir). Ardahan sancağı sözlü mahkemesi kadısı Coşhun Efendi Ahmed Efendi-oğlu, üye Mamed Hacı Ahmet-oğlu, üye Sürmeli Efendi Yusuf-oğlu Kahrımanov, üye Derviş İsmail-oğlu, üye Rıza Ali Asadoğlu, üye Kâmil Abdullah-oğlu.[85]

Nisan 1914'te baş halk mahkemesinin dört üyesi 1910 yılında Kağızman'ın Türkmanaşen ve Temek köyleri arasındaki arazi davasında Türkmanaşenlilerden ve başka bir davada Sorhunlu köylülerinden rüşvet almakla ve Karakala'dan rüşvet istemekle suçlanmışlardı. Erivan bölge savcı yardımcısı delil yetersizliğinden dolayı takipsizlik kararı vermişti. Bu arada Rüstem Bek Himşiev 1915'te Türk ordusuyla birlikte kaçmıştı.[86]

1917 yılı Kafkas salnamesine göre Batum'un son baş halk mahkemesi kadrosu şöyleydi: Başkan, vali yardımcısı Yüzbaşı Mihail Laçinov, kâtip

83 *Kavkazskiy Kalendar na 1915 god*, s. 139-140. Kadir Ağa, Bölüm 7'de de göreceğimiz gibi Aralık 1914 sonunda Türk ordusuyla birlikte Ardahan'da Ruslara karşı savaştı ve vuruldu. 1915 salnamesi önceden hazırlanmış olduğu için adı burada hâlâ mahkeme üyesi olarak geçmektedir.

84 *Batum. Oblastnıya Vedomosti*, no. 7, 5 marta 1916 g., s. 1.

85 *Kavkazskiy Kalendar na 1915 god*, s. 169-172.

86 HAA, f. 1262, op. 3, d. 1634, ll. 2-5.

Manuel Bedrosyan, kadı (münhal), üyeler Kadir Efendi Lortkipanidze, Mateos Aznavuryan. Artvin okrug sözlü mahkemesi kadı ve üyeleri ise belirtilmemiş. Kars baş halk mahkemesi kadrosu 1915 yılıyla aynı. Ardahan sancağı sözlü mahkemesi kadısı Coşhun Efendi Ahmed Efendi-oğlu, üyeler Dmitri Tarasov, Mustafa İbrahim-oğlu, Molla Koro Kurban-oğlu, İskender Efendi Agalibekov, Krikor Kaskalyan. Kars sancağı sözlü mahkemesi: başkan okrug naçalniki Stepan Korganov, kâtip Dmitri Radopulo, Sünni kadı İsa Efendi Mollapaşaoğlu, Şii kadı (münhal), üyeler Mardiros Kevorkov, Harutyun Vartanov, Melik Haçaturov, Savva Panayotov. Oltu sancağı sözlü mahkemesinde, kadı (münhal), üyeler Askarbek Adobek-oğlu ve Selimbek Haşimbekov.[87]

Ermeni ve Kürt Çetelerinin Eylemleri

Kars oblastında ve daha az miktarda olmakla birlikte Artvin okrugunda nüfusun sürekli bir hareketlilik içinde olması, sürekli göç alıp göç vermesi birçok asayiş sorununu da beraberinde getiriyordu. Bölüm 3'te göreceğimiz üzere özellikle 1890'larda Anadolu'dan gelen Ermeni mülteci ve firarileri (kaçkınları) işsiz güçsüz ve perişan bir halde yaşadıkları için birçok suça karışıyorlardı. Ayrıca Osmanlı devleti ile Rusya arasındaki dağlık sınırı gözetleyecek yeterli sayıda sınır muhafızı olmadığı için her iki taraftan sınır ihlalleri oluyordu. Artvin sancağı içinde de suç işleyenler sınırı kolayca geçip Osmanlı tarafına sığınıyorlar, Rusya hükümeti bunları istese de Osmanlı hükümeti vermiyordu. Örneğin, Adil Özder'in anlattığına göre, 1890'larda Artvin belediye başkan yardımcıları olan Ahmet Tevfik Bey ile Hınçak komitacısı Andreas Pilosyan arasındaki tartışmalardan dolayı aynı zamanda Artvin jandarma komutanı olan Ahmet Tevfik Bey, Pilosyan'ı öldürüp sınırı geçerek Melo köyüne gider. Ertesi gün Yusufeli'nin Lusuncur ve Nigzevan köylerinden 25 kadar silahlı adam toplayarak Artvin'e gelir, hanımını alır ve gider. Bu sırada Rus Kazak askerleriyle çarpışır. Ermeniler, Tevfik Bey'in konağını ateşe verirler. Rus hükümeti Ahmet Tevfik Bey'in teslim edilmesini ister, ancak Osmanlı hükümeti işi savsaklayarak Ahmet Tevfik Bey'i korur.[88]

Türkiye'den Rusya'ya kaçak geçenler daha çok sınır boyundaki göçebe Kürt aşiretlerine mensup soyguncu ve kaçakçı çetelerken, Rusya tarafın-

87 *Kavkazskiy Kalendar na 1917 god*, s. 182-183, 219-222. Selimbek Haşimbekov, Oltu Şura Hükümeti mebusu Yasin Haşimoğlu'nun ağabeyidir.

88 Özder, *age*, s. 83-86.

dan Türkiye'ye kaçak geçenler de Ermeni milliyetçi-devrimci çeteleriydi. Kars şehrinin nüfusunun büyük çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyordu ve Kars kısa sürede Ermeni çetelerinin ve Ermeni sosyalistlerinin eğitim ve silah hazırlama merkezi haline geldi. Kars'ta faaliyete geçen ilk siyasal parti 1890'da Sosyal-Demokrat Hınçak Partisi oldu. Hacin'den gelen Jirayr ve Murad Boyacıyan kardeşler Kars'ta ilk Hınçak hücresini kurdular. Boyacıyan kardeşlerden başka birçok tanınmış Ermeni çeteci, fedai ve devrimci Kars'ta siyasi ve askeri eğitim aldılar: Arabo, Dersimli Keri [Arşag Kavafyan], İşkhan [Nigol Mikaelyan], Gaydzag Arakel, Aram Manukyan, Aram, Serop, Torkom, Arşag Vramyan, Rupen Der-Minasyan, Bedo, Durbah, Şavro vd. 1896'da Hınçak partisindeki bölünmeden sonra Taşnak (Ermeni Devrimci Federasyonu) Partisi başka yerlerde olduğu gibi Kars'ta da daha baskın hale geldi. Taşnak partisi Kars'ta özel bir "merkez komite" kurmuştu. Hınçak ve Taşnak partileri özellikle Ermeni öğretmenler arasında taraftar toplamıştı. Ayrıca bu partiler bürokrasi içindeki adamları aracılığıyla idarenin niyetleri hakkında içerden haber alabiliyorlardı. Rus hükümeti Ermeni devrimcileri içine ajanlarını sokarken Ermeni devrimcileri de yerel bürokrasi içine kendi ajanlarını sokmuştu. Partiler gizli toplantılarını davul zurnalı düğün görüntüsü altında yapıyorlardı. Kars, Anadolu'ya kaçak yollarla silah gönderme faaliyetlerinin de merkeziydi. Ermeni devrimcileri silahları Rus askerlerden rüşvetle satın alıyorlardı. 1890'lardan itibaren Osmanlı ve Rusya hükümetleri bu faaliyetlere karşı teyakkuz halindeydi. Eylül 1890'da Sarkis Kukunyan önderliğinde 120 Ermeni çeteci, sınırı geçip Osmanlı topraklarına girmiş, ancak Osmanlı jandarması ve Kürtlerin saldırısıyla grubun yarısını kaybederek Kağızman'a dönmüştü. Çete bu kez de Kazak askerlerinin saldırısına uğramış, Kukunyan ve sağ kalan birkaç arkadaşı zincirler içinde Kars'a getirilmişti. Bununla birlikte bu tür faaliyetler durmadı ve 1892 ile 1904 yılları arasında doruğa ulaştı. 1890-1899 yılları arasında Kars'ta eğitilen ve silahlanan yirmiden fazla çete Osmanlı sınırını geçmeye çalıştı. Bunların pek azı başarılı oldu.[89]

Kars askeri valisi General Frankini, 1879 yılına ilişkin yıllık raporunda Kars'ın alınmasından sonra komşu guberniyalardan birçok karanlık şahsın Kars ve Ardahan'a doluştuğunu ve asayişi bozduğunu belirtiyor. Buna göre kendisinin acil durumlarda idari sürgün cezası verme yetkisi istediğini ancak bu yetkinin verilmediğini, bunu duyan bu karanlık unsurların da iyice yüzsüzleştiğini ve devletin otoritesinin zedelendiğini iddia etmektedir.

89 Rubina Peroomian, "Kars in the Armenian Liberation Movement", der. Richard Hovannisian, *Armenian Kars and Ani* içinde, Costa Mesa: Mazda Publishers, 2011, s. 245-272.

Ayrıca boğası kaybolan köylülerin bile valiye geldiğini ve her gün gelen ziyaretçilerin sayısının bazen elliyi bulduğunu, kazalardan bazen birkaç yüz kişilik delegasyonlar geldiğini ifade ediyor. Aralık 1880 tarihli bir dilekçeye imza atan çok sayıda Karslı Ermeni, Kars emniyet müdür yardımcısı Sultanov'dan şikâyet ederek o geldikten sonra hırsızlık, soygun, cinayet gibi suçların arttığını iddia ediyorlar. Dilekçeciler validen soruşturma açmasını ve Sultanov ile birlikte Şahtahtinski'yi açığa almasını istiyorlar. Burada meselenin gerçekten asayiş mi olduğu yoksa şehirdeki Ermenilerle Müslüman memurlar olan Sultanov ve Şahtahtinki arasında siyasi bir mesele mi olduğunu anlamak zor.[90]

1879'da geçici olarak oluşturulan Kars atlı zaptiyesi (*militsiya*) 1882'de daimiye dönüştürüldü. Ocak 1889 itibarıyla Kars zaptiyesinin mevcudu 7 subay, 11 erbaş ve 298 atlı ile 314 attan ibaretti. Başlarında Binbaşı Mirza Kuli Bek Agalarov ile Kurmay Yüzbaşı Seid Hüseynov vardı, ikisi de Müslüman'dı. Öteki teğmen ve başçavuşlardan adları belli olan dördünden ikisi de Müslüman'dı. Kars zaptiyesi üç bölükten (*sotnya*) meydana geliyordu. Birinci bölük Ardahan ve Oltu sancaklarına, ikincisi Kars ve Kağızman sancaklarına bakıyordu, üçüncüsü ise Kars şehrinde bulunuyordu. Üç bölük komutanından biri Ortodoks, ikisi Müslüman'dı. Üç bölük komutan yardımcısının biri Ortodoks, biri Ermeni ve üçüncüsü Müslüman'dı.[91] Kars valisinin emrindeki kolluk gücü zaptiye (milis) dışında birkaç bölük Kazak süvarisi ve yaz aylarında yerli halktan devşirilen atlı bekçilerden ibaretti. Kars valisi General Tomiç, Kasım 1887'de verdiği bir raporda Kazak askerlerini kolluk gücü olarak kullanmanın amaca uygun olmadığını, çünkü barış zamanında görevlerinin askeri hazırlık olduğunu ve onları idari işlerde kullanmanın doğru olmadığını, ayrıca halktan atlı bekçi toplamanın da halkın sırtına fazladan yük bindirdiğini ve yine amaca uygun olmadığını belirterek bunların yerine zaptiye gücünün artırılarak Türkçeye bir tür yerel muhafız olarak çevirebileceğimiz *zemskaya straja* haline getirilmesinin uygun olacağını ifade etmiştir.[92]

General Tomiç, 1886 yılı raporunda yerli halkın, özellikle Kürtlerin, vilayette işlenen suçların açığa çıkarılmasına yardımcı olmaktan çekindiğini, çünkü suçlunun yakınlarının öç almasından korktuğunu ve ayrıca tanıklık etmek ve mahkemeye gitmekten çekindiğini ifade ediyor. Tomiç'e göre sayıları zaten yetersiz olan zaptiye güçleri, yerli halkın yardımcı olmaması nedeniyle, işlenen suçların bir kısmını açığa çıkaramıyordu. General To-

90 STsSA, f. 545, op. 1, d. 3104.
91 STsSA, f. 229, op. 1, d. 301.
92 *Otçet* 1888, s. 148-149.

miç vilayette meydana gelen hırsızlık olaylarının çoğunun Kars şehrinde olduğunu ve çoğunun faillerinin Tiflis ve Erivan guberniyalarından gelmiş ve geçici ikamet eden Ermeniler olduğunu da belirtiyor.

1886 yılında vilayette askerlik hizmetini başlatmak amacıyla ayrıntılı sayım yapılırken çıkan söylentiler sonucu Kağızman'da ve daha sonra özellikle Nahçıvan kazasındaki Kürtler ve Ermeniler arasında sayıma karşı direniş baş gösterdi. Vali Tomiç, yöreye askeri birlikler sevk edildiğini ve alınan önlemler sonucunda direnişin silah kullanmadan bastırıldığını yazıyor. Bu arada Kağızman sancağına bağlı (Küçük) Nahçıvan kazası Kürtlerinin bir kısmı Türkiye'ye kaçmışlardır. 1890 yılında Cemaldini aşiretine mensup elli hane kadar Kürt, akrabalarının daha önceden göçmüş oldukları Eleşkirt'in Tırpanbaşı nahiyesine göç etmek istemiş, ancak Osmanlı hükümeti bunun için Rusya devletinden izin almaları gerektiğini bildirmiştir.[93]

Kars valisinden Kafkasya genel valiliğine Haziran 1897 tarihli gizli ibareli bir yazıda şöyle denilmekteydi:

> Yaz aylarında soygunculuk yapan Türkiye Kürtleri sınırı geçip vilayetimizde soygun ve hırsızlık yapıyorlar. Türk makamları ise en fazla çalınan malı iade ediyor, ancak soyguncular cezasız kalıyor. Bu çetelerden ikisi buradan kaçan suçlular tarafından kurulmuş bulunuyor. Biri Ardahan kazası Korovenk köyünden Soro lakabıyla meşhur Haso Sado-oğlu, öteki ise Oltu kazası Panaskert köyünden Kuro Mahmut Karaman-oğlu. Bunların nerede ve kimde kaldıkları belli, fakat Türk makamları yazılı taleplerimize kaçamak yanıtlar veriyorlar. Bunun için Erzurum'a görüşmeler yapmak üzere Vali Rauf Paşa'nın yanına Oltu sancağı mutasarrıfı Albay Draçev'i gönderelim mi? Albay Draçev yöreyi ve Türkçeyi biliyor.

Bu arada Rusya'nın Erzurum konsolosu Maksimov görüşme talebini Erzurum valisine açar, ancak vali bu isteğe pek şaşırmıştır.[94]

Osmanlı-Rus sınırı boyunca kaçakçılık ve haydutluk olaylarının 1900'lerin başlarında devam ettiği görülüyor. Osmanlı tarafından içeriye Kürt çeteleri sızarken, Rusya tarafından da Ermeni çeteleri sınırı ihlal ediyordu. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Ermeni çetelerinin sınır ihlalleri hakkında çok sayıda belge var ve bu belgelerin bir kısmı yayımlanmıştır.[95] Eski Sovyet, şimdiki Rusya, Gürcistan ve Ermenistan arşivlerinde ise hem Ermeni çeteler hem de Kürt çeteler hakkında çok sayıda belge vardır. Ör-

93 Dahiliye nezaretinden Erzurum valiliğine, 15 Ağustos 1306 (15 Ağustos 1890). BOA. DH. MKT. 1755/65.

94 STsSA. f. 229, op. 1, d. 602.

95 Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2006, 3 cilt.

neğin 1901 yılında Türkiye sınırında, Rus sınır muhafızları tarafından 34 parti kaçak mal yakalanmış, ayrıca sınırı gizlice geçmeye çalışan 740 kişi tutuklanmıştı. Bu soygun çeteleri birçok Rus sektant köylüsünü kaçırıp yıllarca köylerinde tutsak ve köle etmişlerdi.[96] 1901 yılı raporunda Kars valisi yıl içinde toplam 711 suç işlendiğini ve yıl sonu itibarıyla askerler hariç toplam 281.536 kişiyi bulan nüfusa göre suç işleme oranının yüksek olmadığını, özellikle de vilayet dahilinde yaşayan ve düzenli gelir kaynağı olmayan 16.000 kadar Ermeni kaçkınının varlığı göz önüne alınınca suç oranının oldukça düşük kaldığını ileri sürmektedir.[97] Suçların %33'ü hırsızlık, %18'i kundaklama (ot ve saman yakma), %10'u hafif yaralama ve sadece %4'ü cinayet, soygun ve gasp suçlarına aitti. Kuşkusuz burada sözü edilen kayıtlı suçlardır ve fiili suçların ne kadarının kayda geçmiş olduğunu bilemiyoruz.

Çarlık hükümeti 12 Haziran 1903 tarihli bir yasayla Ermeni kilisesinin mallarını kamulaştırdı, kilise okullarını da kapattı. Bu durum Ermeniler arasındaki muhalefeti güçlendirdi ve Taşnak ve Hınçak partilerinin etkisini artırdı. Hükümetin kararını protesto için Kafkasya'da Kars dahil olmak üzere birçok şehirde mitingler ve gösteriler oldu, çatışmalar çıktı. 14 Ekim 1903'te Tiflis'te Ermeni militanlarca yapılan suikastte Knez Golitsın yaralandı. 1905 yılı boyunca önce Bakü'de, sonra Erivan, Nahçıvan, Gence, Şuşa ve Tiflis'te Azeriler ile Ermeniler arasında çatışmalar oldu, çarlık polisi ise bu durum karşısında genel olarak seyirci kaldı. Kars valisi General Samoylov 5 Mart 1905 günü şehirdeki Ermeni, Müslüman ve Ortodoks din adamlarını ve bu cemaatlerden ileri gelenleri topladı. Toplantıda İran konsolos yardımcısı Kerim Han da bulunuyordu. Vali, Şubat ayında Bakü'de meydana gelen olaylara değinerek kötü niyetli bazı kişilerin Ermenilerle Müslümanları birbirine düşürmeye çalıştıklarını söyledi ve orada bulunanlardan Kars'taki huzurun bozulmaması için nüfuzlarını kullanmalarını istedi.[98] Uzun protestolardan sonra nihayet 1 Ağustos 1905'te İmparator II. Nikolay'ın emri ile Ermeni kilisesinin malları geri verilecek, kilise okulları da yeniden açılacaktı.

Kars askeri valisi Samoylov'un Kafkasya genel valiliğine 24 Kasım 1903 tarihli raporu şu ifadeleri içeriyordu:

> Geçen 1902 yılı sonundan itibaren Kağızman kasabası ve çevresinde işlenen suçların sayısı ciddi bir biçimde arttı. Bu sürede üç yaralama ve beş

96 Nicholas Breyfogle, *Heretics and Colonizers: Forging Russia's Empire in the South Caucasus*, Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 2005, s. 190-191.

97 *Obzor* 1901, s. 30.

98 *Kars*, sayı: 9, 1 (13) Mart 1905, s. 4.

cinayet vakası oldu. Bu suçların hedefi, iki olayda Ermeniler, altı olayda ise Müslümanlar oldu. Suçların sebebi genellikle Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki düşmanca ilişkilerdir ki bunlar son zamanlarda iyice keskinleşti. Türkiye'den gelmiş ve şimdi vilayette kayıtlı olan mülteci,[99] Ermenilerin bir kısmı belirli bir meslek sahibi olamadı. Bunlar en huzursuz unsuru oluşturuyorlar, içlerinden kiralık soyguncular, katiller ya da yerel halkı şiddet yoluyla korku içinde tutmaya çalışan Ermeni ulusal-siyasal hareketinin yöneticilerinin canice planlarının icracıları çıkmaktadır. Bu Ermeni kiralık katilleri ve Ermeni hareketine mensup kişiler Müslüman halkın içindeki en kötü, suça en yatkın kesim üzerinde, özellikle de Kürtler üzerinde yoldan çıkarıcı bir etkide bulunuyorlar. Bu Kürtler para karşılığında bu Ermenilere yalnızca kanlı intikamlarda değil, aynı zamanda Türkiye'de yaşayan Ermenilere oradaki Müslümanlarla mücadele için kaçak silah götürmek işinde de yardım ediyorlar. Yerel sancak yönetiminin gizli gözlemlerine göre Ermeniler arasındaki suç işleyen unsurlardan en zararlıları Kağızman'da kayıtlı olan fakat belli bir işi olmayan Ermeni mültecilerinden Are ve Kevork Asadurov kardeşler, Unan Krikorov, Hovhannes Unanov Krikorov, Tavit (Hapet) Osepov Manukov ve Bağdasar (Bado) Hovhannesov, Gümrü şehri sakinlerinden Hamazasp Apriamov Avtisov ve Aram Kipakçiyants ile Kars şehri sakinlerinden Varos Kziryants. Bunların hepsi de suçlulara yardım ve yataklık ettiler, onların toplantılar düzenlemesine yardımcı oldular ve kendileri de az bir miktar para için dahi suç işlemeye yatkındırlar.[100]

Vali sonuç olarak bu kişilerin beş yıllığına Kağızman'dan Ardahan'a ve Gümrü'ye sürgünlerini istiyor. Kafkasya genel valiliği meclisi ise 11 Aralık 1903 tarihinde Kars valisinin yukarıdaki yazısını dinliyor ve adı geçen kişilerin Kafkas *krayı* dahilinde yaşamasını yasaklıyor, yani bunları Kafkasya dışına sürmeye karar veriyor. Kafkasya genel vali vekili General Freze, bu kararı 21 Aralık 1903 tarihinde onaylıyor ve ay sonunda bir genelgeyle duyuruyor. Kars valisi bunun üzerine bu cezaların kaç yıllık olduğunu soruyor. Tiflis'ten gelen yanıtta cezaların süresiz olduğu bildiriliyor.

Sürgün edilenlerden Bado Hovhannesov, Odesa'ya gideceğini bildiriyor. Ancak 1904 yılında yapılan bir yazışma sonucunda bu kişilerin sürgün yerlerine varmadıkları anlaşılıyor. Kars valisi Kasım 1904'te Kevork Asadurov'un hastalığı sebebiyle hâlâ yerinden ayrılamadığını ve sürgün yeri olan Odesa'ya gidemediğini bildiriyor. Doktor raporunu ekte sunarak iyileşinceye dek yerinde kalmasını istiyor. Aynı günlerde içişleri bakanlığı Don Nehri üstündeki Nahçıvan kentinde (*Nahçıvan-na-Donu*) yaşayan Bagdasar Ovanesov'un karısı, kör kardeşi ve sekiz çocuğunun perişan ha-

99 Kaçkın, Rusça *bejenets*, çoğulu *bejentsı*.
100 HAA. f 1262, op. 3, d. 38, list 1-2.

linden yakınarak evine dönüp geçimlerini sağlamak için dilekçe vermiş olduğunu Tiflis'e bildiriyor. Böylece Hovhannesov'un Odesa'ya değil, Don-üstü-Nahçıvan'a yerleşmiş olduğunu anlıyoruz.

Kars askeri valisi Ocak 1905'te Tiflis'e yazdığı bir yazısında Unan Krikorov'un memleketine dönme dilekçesi hakkındaki yazısında gizli Ermeni cemiyetlerinin faaliyetleri bitmediği için ve sık sık hem devlet memurları hem de siviller üzerinde kanlı eylemleriyle kendini duyurdukları için güvenilmez bir şahıs olan Krikorov'un oblasta dönmesinin henüz erken ve istenmeyen bir durum olduğunu bildiriyor.[101] Şubat 1905'te aynı şeyi Are Asadurov için ifade ediyor ve o sırada Bakü'de patlak vermiş olan Ermeni-Azeri kavgası yatışmadığı için Bado'nun dönmesine yine izin vermiyor.

Mayıs 1905'te Kars valisi Tiflis'e bir kez daha Bado Hovhannesov hakkında rapor veriyor. Raporda Kağızman sancağı mülki amirinin raporuna göre Hovhannesov'un "Ermeni ulusal-siyasal hareketinin ciddi faillerinden" biri olduğu ve bu hareketin eylemlerinin özellikle yazın gelişiyle birlikte Türkiye'de silahlı bir ayaklanmaya yönelik olduğu ifade ediliyor. "Bu nedenle" diyor vali, "Hovhannesov'un yazın Kağızman'a geçici ziyaret için dahi gelme isteği kabul edilemez, ancak kışın, Kasım ayının ortasından itibaren ziyarete gelebilir."[102]

Bu sırada yine Don-üstü-Nahçıvan'da sürgün yaşayan Are (Areg) Asadurov, Kafkasya genel valisi Kont Vorontsov-Daşkov'a yazdığı dilekçesinde on yıl önce Türkiye'den göçerek Kağızman'a yerleştiğini, vasıfsız işlerde çalışarak karısı, anası ve dört çocuğunu geçindirdiğini ve Rus tabiiyetine geçtiğini ifade etmektedir. Üç yıl önce evinde arama yapıldığını, bir şey bulunmadığı halde yine de sürgün edildiğini belirten Asadurov ailesinin perişan durumda olduğundan dolayı memleketine dönerek geçimlerini sağlamasına izin verilmesini dilemektedir. Asadurov kendi ailesi hakkında "İsa'nın adını anarak yaşıyor" ifadesini kullanmaktadır ki aynı ifadeyi sürgüne gönderilmiş öteki kişiler de kullanmaktadır. Görünüşe göre sürgün edilenler Rus otoritelerinin dinsel duygularına seslenmek istemektedirler. Bağdasar Avenesov da bu sıralarda Vorontsov-Daşkov'a dilekçe göndererek bir buçuk yıldır sürgünde olduğunu, "sakin, politikayla uğraşmayan, okuryazar olmayan bir köylü" olduğunu ve şimdiye dek sadece sabanla uğraştığını belirterek ailesine ve memleketine dönmek istediğini bildiriyor (dilekçeyi onun adına bir başkası yazmış). Bu arada Kevork Asadurov Aroyev, Mayıs ayı başında hastalıktan ölüyor. Areg Asadurov ve Bado Hov-

101 HAA, f. 1262, op. 3, d. 38, list 32.
102 HAA, f. 1262, op. 3, d. 38, list 58.

hannesov'un Kafkasya genel valisine gönderdikleri çok sayıdaki acınaklı dilekçelerin sonuç verdiği görülüyor: Her ikisine de 7 Temmuz 1905'te memlekete dönüş izni veriliyor. Varos Kziryants'a ise 15 Kasım 1905'te memlekete dönüş izni veriliyor.

Vali Samoylov, Ağustos 1905'te Kafkasya naibine gönderdiği 1904 yılı raporunda Ermeni siyasal hareketi hakkında şöyle yazıyor:

> 1903 yılı raporumda arz etmiş olduğum gibi, Ermeni ulusal-siyasal hareketi denen ve değişik mahallerde gizli olarak örgütlenmiş komitelerce yönetilen hareketin Avrupa devletlerinin yardımı ile Türkiye'de yaşayan Ermeniler için özerklik elde etmek amacıyla esas olarak Türkiye'ye karşı olan faaliyetleri 1904 yılında Türkiye ile olan sınırımız bölgesinde karışıklık çıkarma girişimi olarak tezahür etti. 14 Temmuz [1904] sabahı birörnek giyinmiş 100'den fazla silahlı Ermeni sınırı gizlice geçip Karaboğaz'daki Türk askeriyle çatışmaya girdi ve 40 kişi kaybettikten sonra bizim tarafa geri dönerken sınır muhafızları ve Kazak askerleriyle çatıştı. Bizim taraftaki çatışmada 27 Ermeni öldürüldü, 7'si yaralandı ve 16'sı yakalandı. Ayrıca silah, mühimmat ve sancak ele geçirildi.
>
> Türkiye'ye karşı komitelerin faaliyeti yanında geçen yıl hükümetimize karşı da propaganda faaliyeti yürütüldü. Ulusal özerklik ve hatta bağımsız Ermeni krallığının yeniden kurulması temelindeki devrimci fikirlerin hayata geçirilmesi amacıyla mevcut devlet düzenine karşı mücadele etmek için savaş örgütü kuran ve ne maddi araçlara el koymaktan ne de şöyle veya böyle propaganda işine engel olan devlet memurları ve özel kişileri öldürmekten çekinen (yıl içinde böyle yedi olay oldu) Ermeni devrimcileri, yalnızca kendi soydaşlarını değil, başka milliyetlerden ahaliyi de terörize ettiler. Bu nedenle siyasi amaçlarla işlenmiş suçların faillerini bulmak devlet organları için çok zor bir hal aldı. Ruhban sınıfının aktif desteği ve Ermeni halkının sempatisinden dolayı, gittikçe büyüyen bu şerle mücadele etmek için güvenlik önlemlerini artırmak gibi olağan araçlarla başarılı olmak çok zordur. Hükümet karşıtı bu harekete son vermek için bu hareketin Kafkasya'daki genel durumuna uygun özel tedbirlere ihtiyaç vardır.[103]

Kars'ta kayıtlı ve Rusya tabiiyetine geçmiş olan Türkiye'den gelmiş 15.000 Ermeni muhacirinin (mülteci veya kaçkınların) vekilleri Avak Amiryan, Nado Danyelyan, Gazar Boğosov, Kado Varjabedyan, Ohannes Haçaturov ve Arsen Osipov, 1 Ocak 1907 tarihinde Kars'tan Tiflis'e Kafkasya genel valiliğine bir dilekçe göndermişlerdi. Dilekçede şu ifadeler yer almaktaydı:

103 HAA, f. 1262, op. 3, d. 72, l.10-14.

> Son Rus-Türk savaşında müvekkillerimiz Hıristiyanların Türk boyunduruğundan kurtulması için savaşan Rus ordusuna her türlü yardımda bulundular. Tabii bundan Türk hükümetinin ve Türk nüfusun haberi oldu ve bütün uygar dünyanın bildiği gibi Ermenileri acımasızca katletmeye başladılar. Bu nedenle müvekkillerimiz canlarını kurtarmak için Rusya'ya geldiler ve Kars oblastının değişik yerlerine yerleştiler. Ancak Türkler tarafından soyulmuş oldukları ve burada da bir geçim kaynakları ve toprakları olmadığı için tarif edilemez bir sefalete düştüler. Müvekkillerimiz Rus ordusunda seve seve askerlik yapıyorlar ve herkes gibi her türlü vergilerini ödüyorlar. Ancak yerli nüfus gibi hazine arazisinden yararlanamıyorlar. Oysa onlar kadim çiftçiler olarak çok yararlı olabilirler.[104]

Vekiller dilekçelerinin sonunda Türkiye'ye göç eden Türklerin ve Kürtlerin topraklarının kullanım hakkının kendilerine verilmesini istiyorlar. Dilekçeye 720 kişinin Ermeni harfleriyle yazılmış adları eklenmiş. Kafkas genel valiliğinin sorusu üzerine Kars valisi Şubat 1907'de Tiflis'teki arazi komisyonuna yazarak Kars oblastında henüz hiçbir Müslüman cemaatinin göç etmek için kendisine başvurmadığını bildirir. "O nedenle," der, "Türkiye'den göç ederek Kars'a gelmiş olan 15 bin kadar Ermeni firarinin (*bejentsı*) göç eden Müslümanların topraklarına yerleşme istekleri gerçekleşemez. Ancak boş arazi varsa genel yasalar uyarınca ihaleyle kiralayabilirler." Valiye göre boşalacak araziler Rumlara, Aysorlara (Asurilere) ve Ermenilere verilebilirdi. Görüldüğü gibi Kars valisi Kars'ta boşalacak topraklara yerleşme açısından ilk sırada Rumları, ikinci olarak Aysorları ve son olarak Ermenileri saymaktadır.

İşsiz güçsüz olarak vilayette dolaşan Ermeni mülteciler vilayet yönetimi için daima bir asayiş sorunu oluşturuyordu. Kars askeri valisi Fon Parkau 1910 yılına ilişkin yıllık raporunda şöyle yazıyor:

> Müslüman ve gayrimüslim yerli halk genelde sakin bir hayat sürüyor. Sadece Kürtler ve Karapapaklar çabuk parlayan bir karaktere sahipler, hırsızlık ve öç almaya, öldürme, yaralama ve kundaklamaya yatkınlar. Yerli halk, hatta yerli Ermeniler bile mülteci Ermenilere kötü gözle bakıyorlar ve onlardan çok zarar görüyorlar. İşlenen suçların çoğu hırsızlık. Bütün suçlar içinde en çok hırsızlığın görülmesi Kars şehri ve kasabaların nüfusuna kaydedilmiş olan Türkiyeli Ermeni mültecilerin şahsındaki topraksız proletaryanın ahlaki ilkelerinin sağlam olmayışıyla açıklanabilir.[105]

104 HAA, f. 1262, op. 3, d. 194.

105 "Preobladanie kraj nad drugimi vidami prestupleniy obyasnyaetsya neustoyçivostyu nravstvennıh naçal sredi bezzemelnago proletariata, v litse pripisannıh k Karsu i drugim mesteçkam oblasti Turetskih armyan-bejentsev." Vsepoddanneyşiy otçet voennago gubernatora Karsskoy oblasti za 1910 god. HAA, f. 1262, op. 3, d. 914, l. 4.

General Fon Parkau raporunda ayrıca Kafkasya naibinin (genel valisinin) emri üzerine 1909 yılından itibaren bütün arazi davalarının yerel halk mahkemelerinde görülmeye başladığını belirtiyor. "Ancak," diyor, "arazi ölçüm memuru sıkıntısı var. Yeterli uzman personel olmadığı için işler uzuyor." Kars zaptiyesinin 1910 yılındaki mevcudu da 40 subay ve 1.537 zaptiye ile 465 attan ibaretti. Sınır boyunda kaçakçılık ve soygun hâlâ yaygındı. 1910 yılı içinde 190 kaçakçılık vakası kaydedilmiş, 225 kaçakçıyla birlikte 8.681 rublelik mal yakalanmış, iki kaçakçı öldürülmüştü.

1905 Devrimi'nin Yöredeki Etkileri ve Sosyal Demokrat Hareket

1904 yılında Rusya'nın savaşta Japonya'ya yenilmesinin ardından 1905 yılında bir devrim dalgası tüm Rusya'yı sarstı. Moskova ve Petrograd'ta (Petersburg) işçi sovyetleri oluştu. Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin Bolşevik ve Menşevik kanatları Güney Kafkasya'da ve bu arada Batum'da ve Kars'ta da örgütlüydüler. Batum Bakü ve Tiflis'ten sonra Güney Kafkasya'da sosyal demokrat işçi hareketinin en gelişkin olduğu yerdi. Bolşevik önderlerden Stalin de Batum'da çalışmıştı. Batum şehri bu çalışmanın kapsamı dışında kaldığı için Batum'daki devrimci harekete burada yer vermeyeceğim. Ermeni kökenli Bolşevik önder Isdepan Şahumyan sosyal demokrat devrimci hareketin geliştiği yerler arasında Kars'ı da sayıyordu. Kars'ta sosyal demokratlar dışında Ermeni partileri Taşnaktsutyun ve Hınçakyan da etkindiler. Kafkasya genel valisi Golitsın'ın Ermeni kilisesi ve Ermeni ulusal hareketine karşı katı önlemleri nedeniyle Ermeni ulusal hareketinin çarlığa karşı muhalefeti şiddetlenmişti. Ermeni sosyal demokrat hareketi Kars'ta 1904 yılından itibaren etkindi. 1902-1904 yıllarında Gümrü'deki demiryolu işçilerinin grevleri Kars'ı da etkiledi. Kars'ta ilk işçi hareketleri 1903'te başladı. Boğosyan'ın yazdığına göre 9 Ocak 1903'te Kars'ta demirciler, marangozlar, ayakkabıcılar ilk kez greve gittiler.[106] Ancak Boğosyan bu zanaatkârların taleplerinin ne olduğunu yazmıyor. Zanaatkârların kime karşı ve niçin greve gittiklerini öğrenmek ilginç olurdu. Bu konuda daha fazla araştırma gerekiyor.

1905 yılında tüm Rusya'yı saran devrim havası Batum ve Kars'ı da etkiledi. Nisan 1905'te Tiflis-Gümrü-Kars demiryolu hattı personeli ve Kars fırın işçileri ücretlerinin artırılması talebiyle grev yaptılar. Monarşi

106 Boğosyan, *age*, s. 136.

karşıtı, devrimci ve Bolşevik propaganda, Kars garnizonu askerleri arasında da etkili oluyordu. Kars'ta konuşlandırılmış olan 154. Derbent piyade alayında dağıtılan bir bildiride şu çağrı yer alıyordu: "Komutanlarınızı dinlemeyin. İşçilere değil, komutanlara ateş edin. Kahrolsun monarşi, yaşasın devrim!" Bildirinin altına "154'üncü Derbent Piyade Alayı Devrim Komitesi" imzası atılmıştı. Kağızman garnizonunda da benzeri bildiriler dağıtılmıştı.[107] Ekim 1905'te demiryolu işçilerinin tüm Rusya'da başlattığı greve Güney Kafkasya demiryolları çalışanları da katıldılar. Çar Nikolay yayımladığı Ekim manifestosuyla çeşitli özgürlükler ve haklar vaat etmek zorunda kaldı. Bakü'de tutuklanıp Kars hapishanesine getirilmiş olan 32 siyasi tutuklu serbest bırakıldı. Bunlar arasında Aleşa Caparidze, Mihail Bagradze, Sergey Alliluyev, Anton Gabernkorn ve M. Kiroçkin gibi Bolşevikler de vardı.

Eylül 1905'te Bakü'deki Bolşevik mitinginde tutuklanarak Kars hapishanesine gönderilen Bolşeviklerden M. Kiroçkin anılarında Kars hapishanesinde pek rahat olduklarını yazıyor:

> Hapishane müdürü olan Rum galiba SR'lere yakındı, savcı da Kiev'den Kars'a sürgün gönderilmiş tam bir liberaldi. Her gün Karslı Hınçaklardan ve Taşnaklardan bize süt, hatta şarap geliyordu. Hemen her gün saat üçten sonra savcının eşliğinde gelen liberal kamuoyu devrimci şarkılarımızı dinlemeye ve Bolşeviklerin neye benzediğine bakmaya geliyordu. Koğuşlarımızın kapılarını kapatmıyorlardı ve vaktimizin çoğunu avluda geçiriyorduk.[108]

Kiroçkin ayrıca, 18 Ekim 1905 günü Kars kalesi komutanı, jandarma albayı, valilik yazışleri müdürü ve bizzat askeri valinin hapishaneye gelerek burada bulunan tutukluları kutladığını ve serbest olduklarını bildirdiğini yazıyor.

Serbest bırakılan siyasi tutuklular, 4 Kasım günü Kars şehir parkında bir miting düzenlediler. Ertesi gün tekrarlanan mitingi bastırmak için 154. Derbent alayı kullanıldı.[109] 7 kadın ve 51 erkek gözaltına alındı. Ancak aynı gün halkın baskısıyla gözaltına alınanlar serbest bırakıldı ve büyük bir kalabalıkla Kars'tan uğurlandı. Albay Anatoliy fon Şlihten olaylar sırasında kalp krizinden öldü. Sergey Alliluyev de anılarında askerlerce hiç sevilmeyen, çok saldırgan ve sevimsiz bir Alman (kökenli) subayın kışlalara girerek askerlere mitingi dağıtma emri verdiğini, ancak askerlerin emirleri

107 Boğosyan, *age*, s. 137.

108 Aleksandr Ostrovskiy, *Kto Stoyal za Spinoy Stalina?*, Petersburg, Moskova: Neva&Olma-Press, 2002, s. 541.

109 Sezai Yazıcı, Candan Badem, "1905 Rus Devriminin Kars'taki İzleri", *Toplumsal Tarih*, sayı: 241, Ocak 2014, s. 10-13.

dinlememesi üzerine sinirinden kalp krizi geçirdiğini ve kendiliğinden düşerek öldüğünü yazmaktadır.[110]

Sergey Alliluyev anılarında hapishanedeki son günlerde yaşadıklarına değinerek ortaya çıkan yeni durumu şöyle anlatıyor:

> Her nasılsa, her gün hep bir ağızdan devrim şarkıları söyleyerek, hapishane gardiyanlarını rahatsız etmeyi başarmıştık. Kent otoriteleri ülkedeki devrimci hareketten adamakıllı korkmuştu, hoşlansalar da hoşlanmasalar da bu türden davranışlara katlanmak zorundaydılar. 18 Ekim 1905'te, aynı kent temsilcileri öğle yemeğinden hemen sonra ve Çar'ın önceki günkü bildirgesinin ardından serbest bırakılacağımızı, cezalarımızın iptal edilerek genel af çıkarılacağını duyurdular. Onlara teşekkür etmek yerine, hep bir ağızdan haykırdık: "Yaşasın Devrim! Zulme son!" Halkın gücünün dışavurumuyla hapishaneden serbest bırakıldık, kentimize doğru yola koyulduk. Burada, halkın hissiyatını ölçmek için gruplara ayrıldık. Kars kenti, birçok askeri ve kamu çalışanı, siviller ve askerler topluluğu içeren etkileyici bir kaleydi. Büyük bir heyecan egemen oldu ve kent kalabalıklaştı. Herkes 17 Ekim bildirgesinin büyüsü altındaydı. Kentimizin toplantısını gerçekleştirmek için bu genel kıvanç ortamından faydalandık. Birçok kişi katıldı. Çar ve mevcut düzen aleyhine nutuklar attık.[111]

20 Ekim ve sonraki günlerde Sergey Alliluyev ve arkadaşları kentte müdahaleye hazır atlı devriyelere karşın yine topladıkları büyük kalabalıklara konuşup, "görkemli mitingler" düzenlediler. Kars valisi ve polis müdürü olayların tırmanmasından çekindi ve olası büyük çatışmalardan korkarak Bolşevik devrimcilere karşı sürekli alttan almak zorunda kaldı.

9 Kasım'da Kars şehir parkında yeniden düzenlenen mitingde "Kahrolsun çarlık anayasası", "Kahrolsun çarlık manifestosu", "Yaşasın Kurucu Meclis" sloganları atıldı. Kars lisesi öğrencileri de dersleri boykot ederek okul ücretlerinin düşürülmesini ve gerici öğretmenlerin görevden alınmasını talep ettiler. Posta ve telgraf işçileri de bir ay boyunca grev yaptılar. Kars valisi resmi bir yazısında vilayetteki vergilerin çok yüksek olduğunu belirtiyordu. Aralık 1905 başında Kars'taki 154. Derbent alayı askerleri de gösteriler düzenlediler, terhis olmayı talep ettiler. 2 Aralık'ta Ardahan'da normal okul (ortaokul) açılışı dolayısıyla yapılan toplantıda Ardahanlı sosyal demokratlar hükümet karşıtı konuşmalar yaptılar. Poshov köy tipi

110 Yazıcı, Badem, *agy.* Ayrıca bkz. Sergey Y. Alliluyev, *Proydennıy Put*, Moskova: Gosudarstvennoe izdatelstvo hudojestvennoy literaturı, 1946, s. 149. Özet İngilizce çevirisi için bkz. *The Alliluyev Memoirs*, çev. ve ed. David Tutaev, New York: G. P. Putnam's Sons, 1968, s. 93. Albay Fon Şlihten, Rusya tebaası olduğu için soyadını Almancaya göre değil, Rusça Kirilik versiyonunun transkripsiyonuna göre yazdım.

111 *The Alliluyev Memoirs*, s. 88.

hastanesinde hemşirelik yapan Olga Kostuçenko, Ardahan garnizonu askerlerini, subaylarına karşı çıkmaya çağırdı. Aralık ayında Sarıkamış garnizonu askerleri siyasal fikirlerinden dolayı askerlerin baskı görmemesini talep ettiler. Sarıkamış'ta eczacı yardımcısı Paykin, askerlere, Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin propagandasını yapıyordu.

1906 yılında yapılan Birinci ve İkinci Duma seçimlerinde Batum ve Kars oblastları birer milletvekili çıkardılar. Birinci Duma seçimlerinde Kars oblastından Ardahanlı Hamşioğullarından Zakariy Bek Şerif-Bek Acarskiy seçildi. Zakariy Bek'in parlamento albümündeki biyografisinde sadece şu bilgiler var: 1870 doğumlu, Müslüman ve Ardahanlı toprak sahibi (*pomeşçik*). Batum oblastı ile Suhum okrugundan seçilen milletvekili de emekli General Knez Prokopiy Şervaşidze oldu. Şervaşidze eski Abhazya beylerinin soyundan geliyordu.[112] Birinci Duma ancak Nisan-Temmuz 1906 tarihleri arasında çalışabildi, sonra dağıtıldı. İkinci Duma'ya Batum oblastı ve Suhum okrugunu temsilen Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nden işçi Konstantin Kandelaki seçildi. Kars oblastından ise eski bir Marksist (Sosyal Demokrat) iken, Kadet Partisi'nden Erivanlı toprak sahibi İosif Atabekov seçildi.[113] Atabekov, Marx ve Engels'in eseri *Komünist Manifesto*'yu Ermeniceye çevirmişti. İkinci Duma da kısa ömürlü oldu. Kasım 1907'den Haziran 1912'ye dek görev yapan Üçüncü Duma seçimlerinde Kars ve Batum oblastları ile Suhum okrugundan seçilen tek milletvekili yine Prokopiy Şervaşidze oldu. Şervaşidze'nin biyografisinde 1.825 desyatin (1.989 hektar) arazisi olduğu da yazılıydı.[114] Tutucu bir çarlık generali ve büyük toprak sahibi olan birinin seçilmesi, 1905 devriminin geçici yenilgisine işaret ediyordu. Bununla birlikte işçilerin ekonomik hak mücadelesi sürdü. Kars Kalesi'nde çalışan inşaat işçileri ücretlerinin artırılması talebiyle 20 Nisan 1908'de greve gittiler ve azimli bir mücadele sonunda yevmiyelerini 50 kopekten 80 kopeke çıkarmayı başardılar. Aynı yıl Haziran ayında Karadağ tabyalarında çalışan işçiler müteahhidin iş gününü keyfi olarak iki saat uzatması üzerine greve gittiler. Grevin lideri Karslı Setrak Krikoryan tutuklandı. İşçilerin kararlılığı sonuncunda müteahhit geri adım atmak zorunda kaldı. Mayıs 1909'da Kars Kalesi topçu birliği onba-

112 M. M. Voynoviç, *Çleni Gosudarstvennoy Dumı: (Portreti i Biografii). Pervıy Sozıv, 1906-1911 g. (sessiya prodoljalas s 27 aprelya po 9 iyulya 1906 g.)*, Moskova: Tip. T-va İ. D. Sıtina, 1906, s. 452, 456.

113 M. M. Voynoviç, *Çleni Gosudarstvennoy Dumı: (Portreti i Biografii). Vtoroy Sozıv, 1907-1912 g.*, Moskova: Tip. T-va İ. D. Sıtina, 1907, s. 453, 459.

114 N. Olşanskiy, *3-iy Sozıv Gosudarstvennoy Dumı. Portreti, Biografii, Avtografı*, Petersburg, 1910.

şılarından İvan Kuşçev, askerler arasında devrimci propaganda yapmaktan tutuklandı. Kuşçev mahkemede çarlık rejiminin tarihsel olarak yenilmeye mahkûm olduğunu haykırdı.[115]

Batum valisi 1910 yılına ilişkin yıllık raporunda, her yerde olduğu gibi Batum oblastında da devrimci örgütlerin tasfiyesi sonucunda asayiş ve sükûnetin hâkim olduğunu ve bunda Batum'daki teneke-kutu fabrikalarının kapanmasının da etkili olduğunu yazmıştı. Fabrikalar kapanınca bu fabrikalarda çalışan altı bin kadar işçinin çoğu gitmişti. Fabrikaların kapanmasının yarattığı kriz halkı etkilemişti ve valinin dediğine göre "teoride pek çekici gelen o öğretinin pratik sonuçlarını" göstermişti. Kuşkusuz valinin kastettiği öğreti Rusya'da o sırada sosyal demokrasi adıyla faaliyet gösteren Marksizmdi. Yine valiye göre oblastın ezici çoğunluğunu (%88'ini) oluşturan Müslümanlar devrimci harekete katılmadıkları gibi ona önemli ölçüde karşı koymuşlardı ki, bu da idarenin nizamı sağlama ve oblastta "kurtuluş hareketi" denen harekete karşı olan çabalarına yardım etmişti.[116]

Kasım 1912'den 1917 Şubat Devrimi'ne dek görev yapan Dördüncü Duma'da Kars ve Batum oblastları ile Suhum okrugunu yine tek bir milletvekili temsil etti: Gürcü Menşeviklerinden Akaki Çhenkeli.[117] Seçimler iki dereceliydi, önce seçmenler seçiliyor, sonra bu seçmenler de bir vekil seçiyordu. Batum oblastının resmi gazetesi olan *Batum. Oblastnıya Vedomosti* veya aynı gazetenin Türkçe kısmının başlığıyla söylersek *Batum Eyalet Ceridesi*'nde yayımlanan duyuruya göre, Artvin şehir merkezini temsilen seçilen "seçmen" Hagop Bedrosoviç Piloyan, Batum'da ikamet ediyordu. Piloyan, İngiliz petrol şirketi Oleum'un Batum şubesi müdürlüğü ile St. Petersburg Sigorta Şirketi'nin acentalığını yapıyordu. Öğretmen okulu mezunuydu. Artvin okrugunun köylerini temsilen seçilen iki seçmen, Artvin kazası Kuvarshan köyünden Ahmed Ağa Çil-Hüseyin-oğlu ile Ardanuç kazası Şavgular köyünden Molla Kahriman Mevlüd-Ağa-oğlu olmuştu. Bu iki ikinci seçmenin (Rusçası *vıborşçik*, Osmanlı'da buna müntehib-i sani deniyordu) ikisinin de çiftçi ve Türkçe okuryazar olduğu belirtiliyor.[118] Batum şehri ve okrugundan ayrıca seçmenler seçilmişti.

115 Boğosyan, *age*, s. 152-153.
116 *Obzor Batumskoy oblasti za 1910 god*, Batum, 1912, s. 64-65.
117 N. Olşanskiy, *4-y Sozıv Gosudarstvennoy Dumı*, Petersburg, 1913.
118 *Batum. Oblastnıya Vedomosti*, no. 6, Batum, 18 oktyabrya (31 Ekim) 1912, s. 1.

Ek 2.1. Şemseddin Sami'nin *Kamus ül Âlam* adlı ansiklopedisinden "Çıldır" (3. cilt, 1891, s. 1878-1879) ve "Kars" (5. cilt, 1896, s. 3510-3511) maddelerinin transkripsiyonu.

Çıldır – Muharebe-i ahireden evvel Erzurum vilayetini terkib eden sancakların biri olup, 1294'te Kars sancağıyla beraber Rusya'ya terk olunmuştur. Şarken Kars, cenuben nefs-i Erzurum, garben Trabzon eyaletine tâbi Lazistan sancaklarıyla şimalen dahi Rusya hududuyla mahdud idi. Merkezi cihet-i cenubiyesinde vaki Olti kasabası idi. Çıldır sancağı 595 karyeyi havi olup, 105.000 ahalisi var idi ki bunların yalnız 6.000 kadarı Hıristiyan ve küsuru kâmilen İslam idi. Derun-i livada 240 cevami ve mesacid, 1 medrese, 1 rüşdiye ve 149 İslam ile 13 Hıristiyan sıbyan mektebi, 15 kilise, 5 hamam, 9 han ve 564 dükkân var idi. Arazisi umumiyet üzere dağlık ise de münbit vadi ve ovaları dahi var idi. Kur ırmağının menabii bu sancakta olduğu gibi kısm-ı garbisini sefk eden Çoruk suyuna dökülmek üzere dahi birkaç çay akıyor. Bu vechile liva arazisi iki havza ve maileye münkasım olup, Kur havzasına tâbi olan kısm-ı şarkisi Bahr-i Hazar ve Çoruk su havzasına tâbi olan kısm-ı garbisi Bahr-i Siyah mailesinde vakidir. Toprağı münbit olup, buğday, arpa, çavdar, darı ve sair hububatla meyve ve sebzelerin envaı hasıl olur. Birkaç ormanı dahi vardır. Ahalisi birkaç sanatla meşgul olup güzel kilim, seccade, alaca, biz, gümüş ve bakır avanı ve saire imal ederler. Bu sancak Ardahan kazasına tâbi Çıldır nahiyesinin ismiyle müsemma olup ber vech-i zir 3 kaza ve 7 nahiyeye tekasüm eder:

Kaza	Nahiye
Olti	Penek, Mamervan, Tavusker
Ardahan	Çıldır, Poshov, Göle
Ardanuç	Şavşat.[119]

Çıldır nahiyesi – Çıldır sancağının Ardahan kazasına tâbi bir nahiye olup 48 karyeden mürekkeb ve cümlesi Müslim olmak üzere 10.000 ahaliyi câmi idi. Kur ırmağının menbaa karib olan kısmının sağ tarafında olup, elyevm Rusya dahilindedir.

Kars – Rusya'ya tâbi bilad-ı Kafkas'da Aleksandropol'ün 70 kilometre garb-i cenubisinde ve Erzurum'un 300 kilometre şark-ı şimalisinde olarak Arpa çayına tâbi Kars suyu üzerinde 1.915 metre irtifaı olan kayalık ve

119 Bu kelime yanlışlıkla "Şavşib" olarak dizilmiştir, doğrusu Şavşit olmalıdır. Şavşet veya Şavşat o dönemde muhtemelen Şavşit diye telaffuz ediliyordu, çünkü salnamelerde de Şavşit şeklinde yazılıdır.

sarp bir boğazda vaki eyalet merkezi müstahkem bir kasaba olup, 3.670 ahalisi, mevkinin ehemmiyet-i askeriyesi, cesim istihkâmatı ve mahallinin sarplığı ve kışlarının şiddet ve imtidadıyle beraber hayli işlek ticareti vardır. Pek eski bir kasaba olup, Batlamyus'un kitabında (Horse) ismiyle yad olunur. Coğrafiyun-i Arap asarında Kars imlasıyla muharrerdir. En evvel Selçukiler tarafından memalik-i Osmaniye'ye ilhak olunarak, badehu Moğolların ve sonra İranilerin eline geçip, Çaldıran muzafferiyetinde zamime-i Memâlik-i Osmaniye olmuş ve kurun-u hazır-ı Miladi zarfında vuku bulan Rusya muharebelerinde Osmanlıların Kars'daki mukavemetleri şöhret bulmuştur. Mesele-i ahirede Rusların zabtına geçmiştir.

Kars eyaleti – Garb-i şimali tarafından Kutais, şimalen Tiflis, şarken Erivan eyaletleriyle cenuben ve cenubi garbi cihetinden dahi hudud-u Osmaniye ile mahdud olup, mesaha-i sathiyyesi 18.586 murabba kilometre ve ahalisi 145.410 kişidir. Ahali-i İslamiyesinin külliyetle Memâlik-i Osmaniye'ye hicret etmeleriyle beraber şimdiki ahalisinin yüzde 62'si Müslim olup, Türk, Türkmen, Karakalpak, Kürd ve saireden ibarettir. Yüzde 38'i de Hıristiyan olup, Ermeni, Rus, Rum ve saireden mürekkeptir. Rusya'ya ilhakından beri 60.870 ahali-i İslamiye memleketi terkle Memâlik-i Osmaniye'ye hicret ettikleri halde yerlerine yalnız 27.100 Hıristiyan gelmiştir. Bu vechile memleketin ahalisi gittikçe azalmaktadır. Eyalet: Kars, Ardahan, Olti ve Taştınak[120] isimleriyle 4 kazaya münkasımdır.

120 Taştınak diye bir kaza yoktur, Kağızman kazası (sancağı) vardır, bu bir dizgi hatası olmalıdır. *Yurt Ansiklopedisi* de Kars maddesinde bu hatayı aynen kopyalamıştır. Oltu adı ise burada ve başka birçok yerde "Olti" şeklinde yazılmıştır ve muhtemelen de o zamanlar öyle telaffuz ediliyordu.

Tablo 2.2A: Kars Oblastı Köyleri Nüfusu (1886-1906)

Kaynak: *Svod statistiçeskih dannıh*, 1889; *Volosti i Gminı 1890 goda. Karskaya oblast'* 1892; *Obzor* 1896; *PKAKKO* 1908. İdari bölümleme ve milliyetler 1906 yılı sonu durumuna göredir.

1. Kars sancağı: 1-Ağbaba, 2-Zaruşat, 3-Kars, 4-Soğanlı, 5-Şuragel kazası							
					NÜFUS (kadın ve erkek)		
Sıra	Köyün eski adı	Şimdiki adı	kaza	Milliyet (1906)	1886	1896	1906
1	Amasya	[Ermenistan'da]	1	Karapapak Sünni Şii	274	324	502
2	Bahçalı		1	Karapapak Sünni Şii	162	222	277
3	Balıklı		1	Karapapak & Türk	205	293	347
4	Bezirgan		1	Ermeni	0	168	285
5	Cabaci (Cebeci?)		1	Karapapak	262	332	380
6	Çahmah [Çakmak]		1	Karapapak Şii Sünni	222	259	360
7	Dalaver	Boyuntaş	1	Karapapak	386	502	510
8	Daşköpri	Taşköprü	1	Karapapak	246	295	396
9	Düzkend		1	Karapapak Şii	348	479	636
10	Eller Eyügi		1	Karapapak Sünni	232	334	286
11	Gelli [Göllü?]		1	Karapapak & Türk	204	254	278
12	Güllibulak	[Ermenistan'da]	1	Karapapak Şii	673	913	1.009
13	Güllice (Güllüce)	Güllüce	1	Karapapak Şii	193	262	312
14	Hançarlı		1	Karapapak & Türk	178	250	290
15	Hozıkent		1	Karapapak Sünni Şii	222	324	372
16	İbiş	İbişköy	1	Karapapak Şii	288	386	446
17	İlanlı	Yılanlı	1	Karapapak Şii	137	204	301
18	Karabulak		1	Karapapak	185	294	295
19	Karaçanta		1	Karapapak	348	421	665
20	Karamamet		1	Ermeni	329	477	603
21	Karanamaz		1	Karapapak Şii Sünni	285	369	507
22	Kızıldaş	Süngüderesi	1	Karapapak Şii	394	387	547
23	Kızılkilise		1	Karapapak	210	244	230
24	Mağaracık		1	Karapapak Şii	309	377	480
25	Mumuhan		1	Karapapak Şii	127	125	144
26	Musluhlu		1	Karapapak	150	179	253
27	Oksuz (Öksüz?)		1	Karapapak & Türk	62	100	138
28	Ördekli		1	Karapapak	253	290	330
29	Seyitoğlan		1	Karapapak	231	325	418
30	Sınıh		1	Karapapak	130	89	164
31	Söğütlü	Söğütlü	1	Karapapak	73	81	80
32	Sultanabad		1	Karapapak & Türk	171	227	262
33	Şiştepe		1	Karapapak & Türk	132	157	151
34	Tazakend	Tazekent	1	Karapapak & Türk	129	156	38
35	Tepeköv (Büyük)	Tepeköy	1	Karapapak & Türk	199	262	278
36	Tepeköv (Küçük)		1	Karapapak & Türk	164	195	140
	Ağbaba kazası köyleri toplamı				**8.113**	**10.556**	**12.710**
37	Ağcakala	Akçakale	2	Ermeni	224	328	535
38	Ağzıaçıh		2	Türk & Kürt	176	219	308
39	Bardahlı	Bardaklı	2	Karapapak	131	169	210
40	Bendevan	Kayalık	2	Türk & Kürt	210	273	327
41	Burcali (Borcalı)	Burcalı	2	Türk & Karapapak	178	231	265
42	Cadara (Cedere)		2	Türk & Kürt	421	503	607
43	Carci	Carcı	2	Karapapak	56	65	96
44	Çamık (Çamik)	Doyumlu	2	Kürt	102	125	188

Tablo 2.2A: Kars Oblastı Köyleri Nüfusu (1886-1906) (devam)

45	Çatah (Büyük)	Çatak	2	Kürt	164	233	283
46	Çatah Küçük		2	Kürt	100	148	165
47	Dağköy	Dağköy	2	Karapapak	220	266	278
48	Geçeli	Keçili	2	Kürt	33	56	80
49	Gedik Satılmış	Gediksatılmış	2	Ermeni	386	548	751
50	Gögerçin	Güvercin	2	Türk & Karapapak	315	242	453
51	Grenaderskoye (Zaruşat)	Arpaçay ilçe m.	2	Ortodoks Rus	344	473	430
52	Guzgunlı	Kuzgunlu	2	Türk & Kürt	138	183	152
53	Gülveran	Kurugöl	2	Kürt	74	93	124
54	Haroşeye (Ağcalar)	Akçalar	2	Ortodoks Malorus	95	154	215
55	Hasan Çavuş	Hasançavuş	2	Karapapak	25	167	66
56	İgnazor		2	Karapapak	179	244	271
57	İncelipunğar		2	Kürt	77	100	132
58	Kalecik		2	Kürt	70	76	76
59	Kamoköy		2	Karapapak	182	223	265
60	Karakala	Taşlıca	2	Karapapak & Türk	252	301	335
61	Karakekil		2	Kürt	119	169	302
62	Karaurgan	Karaurgan	2	Kürt	76	110	147
63	Keçebörk	Akçalar	2	Türk	144	192	181
64	Kırkpunğar		2	Türk	153	184	253
65	Kızılkilise	Erdağı	2	Kürt	150	187	254
66	Kiziroğlu (Kızıloğlu)		2	Türk & Kürt	113	145	165
67	Koçköy	Koçköy	2	Karapapak & Kürt	557	709	859
68	Kraç (Karaç)	Kıraç	2	Türk	151	204	248
69	Kümbet	Kümbet	2	Türk & Kürt	235	296	382
70	Kürdo	Arslanoğlu	2	Karapapak & Kürt	226	281	360
71	Kürtköv (Kürtköyü)	Taşlıağıl	2	Kürt	192	221	261
72	Maksutçuk	Ermişler	2	Kürt	108	150	173
73	Malaya Vorontsovka	İncesu	2	Malakan	386	611	598
74	Mamaş	Kırçiçeği	2	Türk &Kürt	205	249	330
75	Meçetli	Mescitli	2	Karapapak	105	160	175
76	Melikkend	Melikköyü	2	Kürt	201	270	361
77	Novo Dubovka	Susuz	2	Malakan	369	511	492
78	Novo Petrovka	Meydancık	2	Malakan	446	637	744
79	Novo-Troitskoye (Meçitli)	Mescitli	2	Duhobor	216	290	263
80	Ohçioğlu		2	Türk	184	217	242
81	Olşanka (Zoğrap, Zühap)	Yalıncayır	2	Malakan	415	575	675
82	Parget (Perkit) Küçük	Küçükçatma	2	Ermeni	295	375	505
83	Pertik	Yaylacık	2	Kürt	86	123	172
84	Pokrovka	Porsuklu	2	Duhobor	454	587	439
85	Polatköy	Polatköy	2	Türk & Kürt	147	226	275
86	Romanovo (Büyükzaim)	Yolboyu	2	Malakan	681	931	1.038
87	Seydican	Küçükboğaz	2	Kürt	227	261	231
88	Soskert	Taşdere	2	Karapapak Şii	417	512	611
89	Söğütlü	Söğütlü	2	Türk	168	159	192
90	Telek	Telek	2	Türk	99	116	119
91	Tepecik	Tepecik	2	Türk	122	147	237
92	Tepeköy	Tepeköy	2	Kürt	72	91	179
93	Vanaza	Tomarlı	2	Türk & Kürt	383	465	567
94	Zoğrap Yayla	Akmazdam	2	Karapapak & Kürt	66	106	117
				Zaruşat kazası köyleri toplamı	**12.120**	**15.887**	**18.759**

Tablo 2.2A: Kars Oblastı Köyleri Nüfusu (1886-1906) (devam)

95	Ağdaş		3	Kürt	121	185	217
96	Ağdeve		3	Kürt	212	268	275
97	Ağkom	Akdere	3	Karapapak	174		
98	Aleksandrovka (Komesor)	Yolaçan	3	Malakan	422	532	560
99	Ardos(t), (Artos)	Akbaba	3	Rum	533	754	835
100	Aynalı		3	Türk & Kürt	95	129	148
101	Azat	Azat	3	Rum	392	468	642
102	Begli Ahmet	Benliahmet	3	Ermeni	999	1.296	1.430
103	Berdık (Berdik)	Alçılı	3	Türk & Kürt	213	270	280
104	Berna (Berne)	Koyunyurdu	3	Ermeni	580	800	926
105	Blagodarnoe	Çakmak	3	Malakan	616	1.033	1.010
106	Bozgala		3	Ermeni	0		135
107	Bulanık		3	Ermeni & Kürt	160	10	285
108	Çamurlu		3	Karapapak Şii	159	242	251
109	Çermeli		3	Ermeni	476	602	681
110	Çigirgan (Çigrahan)	Çığırgan	3	Ermeni	244	298	370
111	Germeli (Kermeli)	Kaynarlı	3	Ermeni	258	337	496
112	Gölbaşı	Gölbaşı	3	Türk & Kürt	68	109	143
113	Güdali	Güdeli	3	Ermeni	207	401	359
114	Hacıhalil	Hacıhalil	3	Türkmen	468	529	645
115	Halifoğlu Kürt	Halifoğlu	3	Kürt	0	138	326
116	Halifoğlu Rum	Halifoğlu	3	Rum	240	171	370
117	Hansrik (Hınzrik)	Çağlayan	3	Rum	172	215	265
118	Haram Vartan	Karaçoban	3	Rum	763	982	1.230
119	Hasçiftlik	Hasçiftlik	3	Ermeni	129	203	465
120	Hotanlı (Hapanlı)	Hapanlı	3	Ermeni	200	291	380
121	İlanlı [Yılanlı]		3	Kürt	66	86	176
122	İslamzor (İslamsor)	Aydınalan	3	Rum	302	447	553
123	Kaloköy	Derecik	3	Türk	217	348	405
124	Kaniköy	Gelirli	3	Ermeni	560	691	850
125	Karahaç	Başkaya	3	Erm. Katolik	190	243	258
126	Karakala		3	Erm. Protestan+ Malakan	304	432	400
127	Karakilise	Gelinalan?	3	Rum	526	874	942
128	Karapunğar		3	Türk & Kürt	115	47	203
129	Kızılçahçah Kürt		3	Türk & Kürt	140	175	205
130	Küçük Yusuf	Küçükyusuf	3	Kürt	76	122	121
131	Kürükdere1 (Çato-köy)		3	Kürt	126	150	215
132	Kürükdere2 (Alo-köy)	Kocabahçe	3	Kürt	72	128	181
133	Kürükdere3 (Hacımıho)	Verimli	3	Kürt	76	124	180
134	Mağaracık	Ataköy	3	Rum	628	760	1.032
135	Mahcucuk	Maksutçuk	3	Rum	218	344	434
136	Matsra	Mezra	3	Ermeni	539	756	857
137	Novo Estonka (Karacaveran)	Karacaören	3	Eston	280	352	416
138	Novo Mihaylovka	Dikme	3	Malakan	541	576	829
139	Olgovka		3	Malorus	147	187	
140	Ortakilise	Ortalar	3	Ermeni	278	533	570
141	Petrovka		3	Alman Protestan	0	86	134
142	Prohladnoe (Melikköy)	Boğazköy	3	Malakan	372	511	653
143	Samavat		3	Asuri	321	533	686

Tablo 2.2A: Kars Oblastı Köyleri Nüfusu (1886-1906) (devam)

144	Söğütlüabad		3	Ermeni	121	204	258
145	Tekneli	Tekneli	3	Türk	80	165	89
146	Vezinköy	Ölçülü	3	Rum	536	700	970
147	Vladikars	Kümbetli	3	Malakan	616	675	827
148	Zaim		3	Ermeni	255	370	507
				Kars kazası köyleri toplamı	**15.603**	**20.882**	**25.675**
149	Acikala (Ağcakala)	Akçakale	4	Kürt	207	361	293
150	Ağpunğar	Akpınar	4	Türkmen	126	155	193
151	Aspuğa (Azpuga)	Asboğa	4	Türkmen	82	98	131
152	Aşağı Kotanlı		4	Türkmen	89	106	131
153	Aşağı Salit (Salut)	Aşağısallıpınar	4	Rum	165	200	212
154	Başköy	Başköy	4	Kürt	166	141	241
155	Bayburt	Bayburt	4	Ermeni	420	551	773
156	Baykara	Baykara	4	Ermeni	261	310	459
157	Bekköy	Beyköy	4	Kürt	116	152	251
158	Bezirgan Geçit	Eskigeçit	4	Rum	268	328	478
159	Boyalı	Boyalı	4	Türkmen	261	306	400
160	Bozat	Bozat	4	Osetin & Lezgi	182	233	205
161	Bozguş	Bozkuş	4	Kürt	227	298	333
162	Bölükbaş	Bölükbaş	4	Rum	411	554	704
163	Caulah (Cavlah)	Cavlak	4	Türkmen	98	111	122
164	Çatah	Çatak	4	Rum	232	300	333
165	Çiplahlı (Çıplaklı)	Çıplaklı	4	Rum	230	287	370
166	Divik	Yayıklı	4	Rum	492	596	726
167	Dolbant (Dölbent)	Dölbentli	4	Ermeni	439	586	670
168	Emirhan		4	Rum	282	259	424
169	Eskigazi	Eskigazi	4	Ermeni	265	322	532
170	Hamamlı	Hamamlı	4	Osetin & Lezgi	105	88	110
171	Hasbek	Hasbey	4	Kürt	105	123	186
172	İgdır, Iğdır	İğdir	4	Türkmen	201	239	248
173	Kakaç (Kekeç)	Kekeç	4	Kürt	91	115	128
174	Kamışlı	Kamışlı	4	Rum	229	272	477
175	Karaçayır	Karaçayır	4	Türkmen	98	111	136
176	Karahamza	Karahamza	4	Türk & Kürt	234	271	400
177	Karakala	Karakale	4	Kürt	90	109	154
178	Karnağaz		4	Türkmen	159	181	235
179	Katranlı	Katranlı	4	Türkmen	104	135	197
180	Kercih	Sarıgün	4	Kürt	118	147	197
181	Kırkpunğar	Kırkpınar	4	Kürt	87	109	132
182	Koşapunğar	Koşapınar	4	Türk & Kürt	110	118	142
183	Laloğlu	Laloğlu	4	Rum	418	500	620
184	Mihrel (Mirhel)	Yaylacık	4	Kürt	165	198	239
185	Novo Selim	Selim ilçe m.	4	Malakan	1.069	1.225	1.834
186	Oluhlu	Oluklu	4	Türkmen	209	291	377
187	Ortakala	Ortakale	4	Ermeni	285	326	458
188	Rum Ali Sofi	Alisofu	4	Rum	339	381	567
189	Sinkar (Sipkor)	Yamaçlı	4	Türkmen	92	108	120
190	Söğütlü Purut		4	Ermeni	206	235	350
191	Supanazad	Çaybaşı	4	Türkmen	115	148	199
192	Tambovka		4	Subbotnik	128		

Tablo 2.2A: Kars Oblastı Köyleri Nüfusu (1886-1906) (devam)

193	Tozluca	Tozluca	4	Türkmen	145	172	204
194	Tuygun (Taygun)	Tuygun	4	Rum	363	580	579
195	Türkmen Ali Sofi	Alisofu	4	Türkmen	180	234	258
196	Verişan	Gürbüzler	4	Rum	240	334	500
197	Yağbasan		4	Rum	326	418	607
198	Yassıca	Yassıca	4	Türkmen	100	133	153
199	Yedikilise	Yenigazi	4	Lezgi	161	201	196
200	Yengice	Yenice	4	Rum	347	435	512
201	Yolgeçmez	Yolgeçmez	4	Rum	508	601	696
202	Yukarı Kotanlı		4	Türkmen	191	238	291
203	Yukarı Salit (Salut)		4	Türkmen	159	191	247
204	Yukarı Sarıkamış		4	Osetin & Kürt	180	176	153
205	Zallice (Zellice)	Darboğaz	4	Rum	524	604	677
		Soğanlı (Taht) kazası köyleri toplamı			**13.200**	**16.001**	**20.560**
206	Acem Mevrek	Dolaylı	5	Ermeni	249	445	525
207	Ağbulah		5	Karapapak Türk Kürt	253	391	500
208	Ağüzüm (Ermeni)	Büyükaküzüm	5	Ermeni	256	375	346
209	Ağüzüm (Mslman)	Aküzüm	5	Karapapak Şii	370	446	620
210	Ani	Ocaklı	5	Türk & Kürt	192	242	254
211	Aralıh (Aralık)	[Ermenistan'da]	5	Karapapak Şii	300	270	501
212	Araz-oğlu	[Ermenistan'da]	5	Ermeni	291	392	440
213	Argino (Ergine)	Demirkent & Kayaköprü	5	Türk	149	175	238
214	Astahana		5	Karapapak Şii	265	231	260
215	Bacioğlu	[Ermenistan'da]	5	Karapapak Şii	391	458	546
216	Başgedikler	Başgedikler	5	Ermeni	646	865	938
217	Başşuragel	Çetindurak	5	Ermeni	1.038	1.270	1.200
218	Bayraktar		5	Ermeni	305	413	450
219	Cala	Esenkent	5	Ermeni	643	787	1.080
220	Carci	Carcıoğlu	5	Türk	76	92	143
221	Daynalıh (Taynalıh)	Soylu	5	Karapapak Şii	348	478	495
222	Dilan	Sulakbahçe	5	Karapapak Sünni Şii	176	225	258
223	Gedikler (Aşağı)	Aşağı Gedikler	5	Ermeni	383	476	520
224	Gedikler (Orta)	Ortagedik	5	Ermeni	326	471	533
225	Kirilovka / Golitsıno		5	Duhobor & Ortodoks Rus	476	611	533
226	Görhana (Gorhana)	Eşmeyazı	5	Ermeni	400	554	650
227	Hacıpiri	Hacıpiri	5	Karapapak	151	177	236
228	Hacıveli	Hacıveli	5	Rum Türk Ermeni	553	769	660
229	Hamzagerek	Hamzagerek	5	Ermeni	693	877	970
230	İlanlı [Yılanlı]	Yılanlı	5	Karapapak Şii	239	306	250
231	İncedere		5	Türk	243	316	383
232	Karakaş		5	Karapapak Şii	559	649	711
233	Karakilise	[Ermenistan'da]	5	Karapapak Şii	410	537	518
234	Karmirvank	Yağıkesen	5	Ermeni	151	203	218
235	Keçit	Geçitköy	5	Türk	175	212	272
236	Kımili (Büyük)	Büyükdurduran	5	Karapapak Şii	592	708	1.067
237	Kımili (Küçük)	Küçükdurduran	5	Karapapak Şii	289	241	445
238	Kızılçahçah	Akyaka ilçe m.	5	Ermeni	1.217	1.614	1.913
239	Kinak		5	Karapapak Şii	388	461	470

Tablo 2.2A: Kars Oblastı Köyleri Nüfusu (1886-1906) (devam)

240	Koşavank		5	Ermeni	215	262	326
241	Kuyucuk		5	Ermeni	214	317	733
242	Külveran	Külveren	5	Karapapak Şii	557	602	703
243	Kürükdere	Kürekdere	5	Ermeni	580	835	1.160
244	Molla Musa	[Ermenistan'da]	5	Karapapak Şii	462	571	645
245	Möküz	Üçpınar	5	Türk	534	748	959
246	Ocahkuli	[Ermenistan'da]	5	Ermeni	577	731	635
247	Spasovka / Odintsovo	Şahnalar	5	Duhobor & Ortodoks Rus	635	810	711
248	Oğuzlu	Oğuzlu	5	Ermeni	666	851	924
249	Ohçioğlu	Okçuoğlu	5	Karapapak Şii	551	681	854
250	Paldırvan	Duraklı	5	Ermeni	607	841	972
251	Parget (Perkit) Büyük	Büyükçatma	5	Türk Kürt Ermeni	309	856	1.022
252	Gorelovka / Petro-Pavlovka	Kuyucuk	5	Duhobor & Ortodoks Rus	356	450	472
253	Pirveli	Pirveli	5	Ermeni	663	886	979
254	Terpenie / Plodorodnoe	Karahan	5	Duhobor & Ortodoks Rus	637	873	759
255	Seydi	Yerlikavak	5	Karapapak	201	354	263
256	Subatan Müslüm.	Subatan	5	Türk	956	367	470
257	Subatan Rum	Subatan	5	Rum		740	690
258	Tazakend	Tazekent	5	Ermeni	149	194	240
259	Tihnis (Ermeni)		5	Ermeni	529	661	700
260	Tihnis (Müslüman)	Kalkankale	5	Türk	264	340	177
261	Uzunkilise	Esenyayla	5	Ermeni	675	935	1.017
262	Vartanlı	[Ermenistan'da]	5	Karapapak Şii	586	667	724
				Şuragel kazası köyleri toplamı	**24.116**	**31.309**	**35.278**
				Kars sancağı köyleri toplamı	**73.152**	**94.635**	**112.982**

2. Ardahan sancağı (1-Ardahan, 2-Göle, 3-Posof, 4-Çıldır kazası)							
					NÜFUS		
Sıra	Köyün eski adı	Şimdiki adı	kaza	Milliyet (1906)	1886	1896	1906
263	Ahaşen	Sazlıçayır	1	Kürt	111	155	188
264	Carishev	Sulakçayır	1	Türk	266	254	348
265	Maçivet (Maçuet)	Yamçılı	1	Türk & Kürt	173	206	261
266	Aş.&Yu. Alabala	Açıkyazı	1	Türk	131	152	200
267	Alagöz	Alagöz	1	Karapapak	15		
268	Bağdat	Ovapınar	1	Türk & Rum	254	356	550
269	Beberek	Çetinsu	1	Rum	421	610	843
270	Begrehatun	Eski Beyrehatun	1	Türk	122	200	170
271	Börk	Börk	1	Türk	163	228	460
272	Cincirob (Büyük)	Ağzıpek	1	Türk	133	188	209
273	Cincerob (Küçük)	Sugöze	1	Malakan?	12		
274	Çayıs (Terekeme)	Semihaşakir	1	Karapapak	74	105	120
275	Çihiret	Yünbüken	1	Kürt	32		
276	Dedegül	Dedegül	1	Türk	310	380	442
277	Edegül	Edegül	1	Türk	59	85	101
278	Degirmanköy	Değirmenli	1	Türk	334	382	416
279	Dereköy (Daroköy)	Dereköy	1	Türkmen	189	230	281
280	Çimliçayır	Çimliçayır	1	Türkmen	61	80	80

Tablo 2.2A: Kars Oblastı Köyleri Nüfusu (1886-1906) (devam)

281	Sors	Burmadere	1	Türkmen	224	320	358
282	Tepeköy	Tepeköy	1	Türkmen	41	65	96
283	Erzedeköy	Otağlı	1	Türkmen	142	190	249
284	Duduna	Balıkçılar	1	Türk & Karapapak	82	245	347
285	Fahrel	Kartalpınar	1	Rum	280	270	380
286	Fayatlı (Fayatköy)	Çiçeklidağ	1	Türkmen	344	400	419
287	Taneydan	Serinkuyu	1	Türkmen	83	100	128
288	Gec	Geç	1	Türk	84	90	237
289	Könk	Arıkonak	1	Türk	92	144	261
290	Gölebert	Çamlıçatak	1	Rum	634	760	952
291	Gügübe	Binbaşak	1	Türk	212	286	442
292	Gündeş, Aşağı	Aşağıgündeş	1	Türkmen	103	135	200
293	Gündeş, Yukarı	Yukarıgündeş	1	Türkmen	204	265	372
294	Seydiveran	Seyitveren	1	Türkmen	136	250	267
295	Tamal, Yukarı	Damal	1	Türkmen	162	183	250
296	Tamal, Aşağı	Çaybaşı mah.	1	Türkmen	130	168	240
297	Tamal, Orta	Damal	1	Türkmen	49	62	101
298	Çikora	Obrucak	1	Türkmen	192	240	325
299	Kirpaşen	Eskikılıç	1	Türkmen	179	212	314
300	Kalender Deresi	Kalenderdere	1	Türkmen	17	23	32
301	Gürcibek	Tepesuyu	1	Kürt	59	100	165
302	Hanak, Yukarı	Hanak	1	Türk	111	180	240
303	Hanak, Orta	Hanak	1	Türk	224	315	260
304	Hanak, Aşağı	Selamverdi mh.	1	Rum	289	415	475
305	Hasköy	Hasköy	1	Rum	272	320	482
306	Helevan	Doğankaya	1	Türk	77	115	135
307	Heva [Hive]	Sürügüden	1	Türk	27	37	54
308	Sirazkom	Sarıyamaç	1	Türk	41	60	78
309	Hopal	Kuşuçmaz	1	Kürt	49	70	75
310	Hoşuret	Dilekdere	1	Kürt	129	187	190
311	Karakala Meşe	Karakale	1	Türkmen	103	128	161
312	Zurmal, Aşağı	Aşağı Aydere	1	Türk	141	184	222
313	Zurmal, Yukarı	Yukarıaydere	1	Türk	137	148	231
314	Çat kışla	Çataldere	1	Türkmen	43	64	86
315	Kondravul	Altınemek	1	Türkmen	30	39	54
316	Verana Nakalakev	Çavdarlı	1		60	73	95
317	Piklop	İncedere	1	Türkmen	357	490	452
318	Sashara	Koyunpınar	1		354	450	545
319	Kerkedan	Güneşgören	1		12	14	110
320	Kinzotamal	Bağdaşen	1	Kürt	268	281	389
321	Kirman	Güzçimeni	1	Türk	96	115	132
322	Kunzulut	Çataldere	1	Türk	135	250	251
323	Lori	Yokuşdibi	1	Türk	116	168	193
324	Manyoh	Uzunova	1	Türk	53	60	134
325	Çikolar		1	Türkmen	81	90	156
326	Meyram		1		123		
327	Mihaylovka (Kodishara)	Akyaka	1	Ort. Rus	436	650	640
328	Nakalakevi	Ortakent	1	Türk	489	644	515
329	Nikolayevka (Sarzep)	Sulakyurt	1	Malakan	437	670	919
330	Nunus	İkizdere	1	Türk	156	255	304

Tablo 2.2A: Kars Oblastı Köyleri Nüfusu (1886-1906) (devam)

331	Orağaz, Büyük	Çayağzı	1	Kürt	100	180	170
332	Orağaz Küçük		1	Kürt	17		
333	Ölçek	Ölçek	1	Türk & Kürt	307	400	510
334	Örşet (Oruşet)	Oğuzyolu	1	Kürt & Türk	58	102	112
335	Piçhazkom	Kazlıköy	1	Türk	174	210	261
336	Revaz (Rivaz)	Çeğilli	1	Türk	113	174	311
337	Sabğara (Sagbara)	Gürçayır	1	Türk	90	112	170
338	Sazara	Ortageçit	1	Türk & Kürt	57	95	229
339	Sikareb	Kotanlı	1	Türk	82	131	167
340	Sindizkom	Yalnızçam	1	Rum	568	826	929
341	Şadıvan	Çatalköprü	1	Türk	487	536	516
342	Tanızkom	Kıraç	1	Türk	51	50	56
343	Tebat (Dibat)	Dağevi	1	Türk	109	154	207
344	Tikan, Aşağı	Alaçam	1	Türk	210	310	345
345	Tikan, Yukarı	Baştoklu	1	Türk	294	360	350
346	Toroshev, Aşağı	Çimenkaya	1	Rum	267	369	691
347	Toroshev, Yukarı	Ardıçdere	1	Türk	108	140	204
348	Uğuz (Oğuz)		1		42		
349	Ur	Altaş	1	TürkAcaralı	23	21	25
350	Vardosan	Yamaçyolu	1	Türk	214	248	207
351	Vel	Sevimli	1	Türk	187	304	370
352				**Ardahan kazası köyleri toplamı**	**14.713**	**19.313**	**24.212**
353	Abur	Dengeli	2	Kürt & Türk	87	113	144
354	Altunbulak	Büyükaltınbulak	2	Kürt	209	216	310
355	Arpaşen	Ağılyolu	2	Kürt	292	386	415
356	Bayramoğlu		2	Kürt	84	144	237
357	Büyük Keçüt		2		91		
358	Cucar (Cicor)	Budaklı	2	Kürt	110	157	230
359	Çalabaş		2	Kürt	75	84	113
360	Çalpenek (Çölpenek)	Serinçayır	2	Kürt	77	117	160
361	Çardahlı	Çardaklı	2	Kürt	249	268	408
362	Çobanköy	Çobanköy	2	Kürt	108	138	215
363	Dedeşen	Dedeşen	2	Türk	262	307	395
364	Demürkapi Kürt	Eskidemirkapı	2	Kürt	93	126	168
365	Demürkapi Rum	Yenidemirkapı	2	Rum	127	229	323
366	Dörtkilise	Uğurtaşı	2	Rum	170	237	337
367	Erdemel (Emerdel)	Çağlayık	2	Kürt	44	62	96
368	Gülistan	Gülistan	2	Türkmen	63	75	91
369	Gümüş Kemer		2		25		
370	Hacıali	Hacıali	2	Kürt	74	86	127
371	Harabe Altunbulak	Küçükaltınbulak	2	Kürt	73	90	158
372	Hasköy	Hasköy	2	Kürt	122	209	238
373	Hemisker	Köprücük	2	Kürt	87	120	160
374	Heva (Hive)	Sürügüden	2	Kürt	193	242	331
375	Hevisker		2	Kürt		67	85
376	Hoştülbent	Hoştülbent	2	Kürt	116	126	241
377	Kalpiker (Kelpekor)	Esenboğaz	2	Kürt	37	40	128
378	Karatauh	Esenyayla?	2	Kürt	62	77	132
379	Kaznafar		2	Türkmen	72	128	170
380	Kellik (Gellik)	Çobanlı	2	Kürt	6	50	93
381	Keşar	Dedekılıç	2	Rum	210	288	400

Tablo 2.2A: Kars Oblastı Köyleri Nüfusu (1886-1906) (devam)

382	Kımili	Otbiçen	2	Kürt	56	63	113
383	Kırdamal	Durucasu	2	Kürt	146	142	239
384	Kızılkilise	Günorta	2	Kürt	87	122	155
385	Kirdomal Yayla		2		27		
386	Kirziyan	Karlıyazı	2	Kürt	152	249	227
387	Konk	Kuzupınarı	2	Rum	223	415	550
388	Koravenk	Köprülü	2	Kürt	270	347	460
389	Kölgeli (Gölgeli)	Gölgeli	2	Kürt	83	76	110
390	Kunduksu		2	Kürt-Türkmen	98	134	210
391	Küçük Keçüt		2		29		
392	Kürdoğlu (Büyük)		2	Kürt	55	78	107
393	Kürdoğlu (Küçük)		2	Kürt	35	51	70
394	Laleverginis	Balçeşme	2	Kürt	108	117	157
395	Laustan (Lavustan)	Gedik	2	Kürt	96	94	114
396	Lehimli	Lehimli	2	Kürt	105	147	209
397	Merdinik	Göle ilçe m.	2	Rum	138	210	300
398	Mirhan (Mur(i)kan)	Binbaşar	2	Kürt	137	141	170
399	Molla Hasan	Mollahasan	2	Kürt	167	183	241
400	Muçuç (Mucuş, Mıcıç)	Beşiktaş	2	Kürt	52	75	156
401	Muhkerek (Mihkerek)	Çalıdere	2	Kürt	54	77	86
402	Müzaret (Muzarat)	Çakırüzüm	2	Rum	187	287	415
403	Nebioğlu	Nebioğlu	2	Kürt	75	98	164
404	Ohçi [Okçu?]	Okçu	2	Kürt	137	127	223
405	Okam (Hokam)	Çayırbaşı	2	Türk Kürt Ermeni	228	273	306
406	Orakilise (Ortakilise)	Çakıldere	2	Kürt	58	102	180
407	Ömer Ağa	Ömerağa	2	Kürt	76	111	126
408	Panik	Tunçoluk	2	Kürt	193	257	372
409	Pankis (Bangiz)	Taşlıdere	2	Kürt	89	78	104
410	Plormori [Pilemor]	Dölekçayır	2	Kürt	46	45	137
411	Poladik	Kayaaltı	2	Kürt	109	157	220
412	Salut	Dereyolu	2	Rum	369	472	563
413	Samzalek (Samzelek)	Yeleçli	2	Rum	152	240	298
414	Senemoğlu	Senemoğlu	2	Kürt	116	151	217
415	Sığırpet (Sıhırpet)	Samanbeyli	2	Kürt	78	110	150
416	Sinot	Samandöken	2	Kürt	245	331	370
417	Sivin (Zivin)	Filizli	2	Kürt	138	217	229
418	Şahoğlu		2		33		
419	Şaki (Şekiköy)	Kuytuca	2	Kürt	132	192	297
420	Şaraf (Şeref?)		2	Rum	296	355	458
421	Tahtakıran	Tahtakıran	2	Rum	248	382	492
422	Tellioğlu	Tellioğlu	2	Türk & Kürt	94	119	186
423	Tikaş (Tikoş)	Dağcı	2	Kürt	93	112	175
424	Toptaş	Toptaş	2	Kürt	37	44	66
425	Turkaşen	Yiğitkonağı	2	Rum	252	400	530
426	Urut	Bellitepe	2	Erm. & Türk	128	199	300
427	Üçkilise	Yavuzlar	2	Rum	106	138	242
428	Varginis	Balçeşme?	2	Rum	277	382	511
429	Yağmuroğlu	Yağmuroğlu	2	Kürt	85	99	119
				Göle kazası toplamı	**9.413**	**12.381**	**17.029**
430	Ağara	Kaleönü	3	Türk	210	255	234
431	Al	Alköy	3	Türk	352	441	543

Tablo 2.2A: Kars Oblastı Köyleri Nüfusu (1886-1906) (devam)

432	Arila (Arile)	Süngülü	3	Türk	569	733	940
433	Badela (Badele)	Türkgözü	3	Türk	377	402	501
434	Banarhev (Bonarhevi)	Günbatan	3	Türk	145	190	212
435	Cacun (Aşağı)	Doğrular	3	Türk	139	136	195
436	Cacun (Yukarı)	Uğurca	3	Türk	176	249	253
437	Çaboriya	Günlüce	3	Türk	215	269	308
438	Çançah (Cancak)	Savaşır	3	Türk	218	306	340
439	Çıldıret	Balgöze	3	Kürt	79	68	101
440	Çilvana (Cilvana)	Binbaşıeminbey	3	Türk	399	478	571
441	Çirçavan (Çoreuvan)	Kopuzlu	3	Türk	91	104	135
442	Çuantel (Çvantel)	İncedere	3	Türk	231	259	489
443	Damavliya (Caksuyu)	Yurtbekler	3	Kürt		53	48
444	Derindere	Derindere	3	Türk & Kürt	153	161	172
445	Digur (Duğur)	Posof ilçe m.	3	Türk	395	478	576
446	Erema (Urema)	Erim	3	Türk	88	105	95
447	Gergisuban	Taşkıran	3	Türk	200	234	356
448	Gume	Kumlukoz	3	Türk	217	268	339
449	Gviniya (Gınya, Ğıniya)	Özbaşı	3	Türk	185	244	322
450	Hamat		3		173		
451	Heot (Hevat)	Aşıküzeyir	3	Türk	121	170	182
452	Hertvis (Hortvis, Hertuz)	Sarıçiçek	3	Türk	55	59	84
453	Hunemis	Söğütlükaya	3	Türk	150	203	252
454	Hurgaşen	Demirdöven	3	Türk	24	36	43
455	Kapan	Kapan	3	Türk	35	46	62
456	Ker (Kör)	Kır	3	Türk	45	65	71
457	Komishali (Kolitskali)	Gürarmut	3	Türk	91	106	121
458	Kvel	Kol	3	Türk	450	522	608
459	Lamiyan	Çayırçimen	3	Türk	81	89	96
460	Marsolat	Marsolat mah.	3	Türk	64	71	87
461	Mere	Çakırkoç	3	Türk	82	106	143
462	Obola (Obul)	Akballı	3	Türk	138	151	170
463	Ohtel	Çamyazı	3	Türk	85	110	137
464	Pala	Pala mah.	3	Türk	59	58	81
465	Papalo (Papola)	Armutveren	3	Türk	187	217	253
466	Petoban	Kalkankaya	3	Türk	284	335	400
467	Saca (Secе, Seca)	Kurşunçavuş	3	Türk	66	91	100
468	Sakabolo	Yurtbaşı	3	Türk	76	109	127
469	Sakire (Sağre)	Çambel	3	Türk	297	375	432
470	Samhlia	Asmakonak	3	Türk	174	202	231
471	Satkepel	Sütoluk	3	Kürt	48	62	84
472	Satlel	Yaylaaltı	3	Türk	183	236	298
473	Seyhve (Sayho)	Alabalık	3	Türk	187	211	213
474	Sinsatib (Sinsetip)	Yolağzı	3	Türk	58	79	102
475	Stepan Siminda	Sarıdarı	3	Türk	106	138	163
476	Surkab (Suskap)	Aşıkzülali	3	Türk	709	859	852
477	Şuvashal	Gönülaçan	3	Türk	322	380	518
478	Şuglauri (Şulgavur)	Kayınlı	3	Türk	126	158	134
479	Tamala	Kır-Damala	3	Türk	31	40	62
480	Tikas (Tikis)		3	Türk	63	64	83
481	Vahla-Cumatel	Baykent	3	Türk	506	584	652
482	Varhana (Verhana)	Uluçam	3	Türk	180	194	230

Tablo 2.2A: Kars Oblastı Köyleri Nüfusu (1886-1906) (devam)

483	Varzdna (Varzina)	Demirdöven	3	Türk	142	185	236
484	Yengiköy (Yenikev)	Yeniköy	3	Türk	210	275	397
485	Zedatsminda (Zedezümde)	Anlı	3	Türk	112	114	163
486	Zeyindere (Zindar, Zendar)	Gümüşkavak	3	Türk	108	105	107
				Poshov kazası köyleri toplamı	**10.267**	**12.238**	**14.704**
487	Ağcakala	Akçakale	4	Karapapak	178	186	216
488	Ampur (Anpur)	Kenardere	4	Türk	122	158	193
489	Başköv	Başköv	4	Karapapak	61	56	70
490	Katamuh (Kodamıh)	Damlıca	4	Karapapak	89	140	181
491	Cala (Çala)	Doğruyol	4	Karapapak	629	727	812
492	Cambaz (Aşağı)	Aşağıcambaz	4	Karapapak	264	332	388
493	Cambaz (Yukarı)	Yukarıcambaz	4	Karapapak	337	440	490
494	Çamdıra	Taşdeğirmen	4	Karapapak	409	470	582
495	Çamorda	Akdarı	4	Türk	116	133	152
496	Çathev		4		12		
497	Çayıs (Yerli Çayıs)	Kayabeyi	4	Türk	215	275	352
498	Çolet (Çolit, Colit)	Akçıl	4	Türk	189	261	305
499	Daşbaş	Taşbaşı	4	Karapapak	198	233	269
500	Daşköpri	Taşköprü	4	Karapapak	177	212	251
501	Geraşen		4	Türk	143	203	257
502	Hamaş	Ağıllı	4	Kürt		73	84
503	Horostav (Harıstav)	Öncül	4	Türk	317	397	482
504	İrişli		4	Karapapak	294	360	420
505	Kakaç	Kakaç	4	Karapapak	150	186	216
506	Kamervan (Gaverman)	Çanaksu	4	Karapapak	140	151	167
507	Kenarbel	Kenarbel	4	Karapapak	347	445	530
508	Karakala	Karakale	4	Karapapak	224	279	297
509	Kertenekevi	Akkiraz	4	Türk	312	406	465
510	Kevhas (Köyhas)	Saymalı	4	Karapapak	141	166	202
511	Kızılveran	Aydıngün	4	Karapapak	196	205	229
512	Koravel (Karavel)	Sazlısu	4	Türk	145	213	261
513	Kotas (Kodas)	Sabaholdu	4	Karapapak	81	94	107
514	Kurtkala	Kurtkale	4	Türk	268	341	424
515	Meredis	Gölebakan	4	Karapapak	137	196	240
516	Pekraşen	Gülyüzü	4	Karapapak	360	424	491
517	Purut (Prut)	Eşmepınar	4	Türk&Karapapak	245	292	379
518	Rabat (İrabat)	Yıldırımtepe	4	Karapapak	194	263	306
519	Sobador [Sabadur]	Kuzukaya	4	Türk	29	40	45
520	Suhara	Aşık Şenlik	4	Karapapak	806	884	1.058
521	Tatolet (Tatalit)	Baltalı	4	Türk	232	315	385
522	Urta	Gölbelen	4	Karapapak	247	307	359
523	Vartmana	Kaşlıkaya	4	Türk	110	136	158
524	Vaşlop	Övündü	4	Kürt	83	125	137
525	Zerebük	Dirsekkaya	4	Türk	182	185	222
526	Zinzal	Güvenocak	4	Karapapak	241	300	359
527	Zurzuna	Çıldır ilçe m.	4	Türk	128	164	214
				Çıldır kazası köyleri toplamı	**8.748**	**10.773**	**12.755**
				Ardahan sancağı köyleri toplamı	**43.141**	**54.705**	**68.700**

Tablo 2.2A: Kars Oblastı Köyleri Nüfusu (1886-1906) (devam)

3. Kağızman sancağı (1-Kağızman, 2-Nahçıvan, 3-Horasan kazaları)							
					NÜFUS		
Sıra	Köyün eski adı	Şimdiki adı	kaza	Milliyet (1906)	1886	1896	1906
528	Ağdam	Akdam	1	Kürt	322	462	
529	Ağdaş		1	Kürt			503
530	Ağveran	Akören	1	Kürt	222	294	411
531	Alacaatlı		1	Kürt	80	72	164
532	Bocuhlu (Böcükli)	Bücüklü	1	Türkmen	229	280	362
533	Borustan		1	Kürt	15		
534	Bostan	Çaybük	1	Kürt	81	84	111
535	Bulanık	Bulanık	1	Kürt	16		
536	Camuşlu	Camuşlu	1	Türkmen	310	371	530
537	Çanlı (Çanglı)		1	Ermeni	349	539	709
538	Çapik		1	Rum	462	649	852
539	Çilehane	Çilehane	1	Rum	90	172	219
540	Çinamış (Çınamiç)	Altıngedik	1	Kürt & Türk	17	188	174
541	Demürçi ve Şaban		1	Kürt	267	278	
542	Ehalhan		1		26		
543	Gümüştepe	Gümüştepe	1	Kürt	64	87	145
544	Har	Çallı	1	Ermeni	382	535	680
545	İvanpol	Mollamustafa	1	Rum	374	514	614
546	Karabağ	Karabağ	1	Ermeni	527	670	900
547	Karakala, Başkala		1	Kürt	45	36	64
548	Karavank	Taşburun	1	Ermeni	227	310	391
549	Keçevan (Geçevan)	Tunçkaya	1	Rum		187	227
550	Kers	Günindi	1	Ermeni	545	742	841
551	Kesor (Kasor)	Karaboncuk	1	Kürt	62	71	95
552	Keşişkıran		1	Kürt	161	190	237
553	Ketak (Kötek?)	Kötek	1	Türk	260	247	417
554	Kızılkilise		1	Türk	114	205	264
555	Kızılköüz	Akyayla	1	Kürt	125	162	203
556	Kızılveran	Çeperli	1	Türk	107	125	178
557	Kozlu	Kozlu	1	Türk	249	255	327
558	Kömürlü (Kemerli?)	Kömürlü	1	Türkmen	316	386	482
559	Kuloğlu	Kuloğlu	1	Türk & Kürt		129	141
560	Manavas	Görecek	1	Kürt	91	126	185
561	Mantar		1	Ermeni	136		
562	Novo Nikolayevka		1	Malakan		142	271
563	Oluhlu	Oluklu	1	Rum	361	492	648
564	Ortaköy	Ortaköy	1	Rum	294	405	507
565	Oymalı		1	Kürt	217	193	175
566	Panavas	Yolkorur	1	Kürt	29	182	225
567	Paslı	Paslı	1	Türkmen	204	216	289
568	Purut	Çukurayva	1	Türkmen	153	186	267
569	Rezvan (Rizvan)		1	Kürt	30	52	67
570	Seksan		1	Kürt	109	98	537
571	Şamiler	Denizgölü	1	Kürt	141	185	246
572	Temürkutlu		1		14		
573	Tihnis (Tiknis)	Büyükdere	1	Türkmen	340	395	456
574	Trapenek	Sağbaş	1	Türkmen	100	118	163

Tablo 2.2A: Kars Oblastı Köyleri Nüfusu (1886-1906) (devam)

575	Yağlıca	Yağlıca? Y.Pifik?	1		126		
576	Yalağuzağaç	Yalnızağaç	1	Türkmen	84	114	130
577	Yalağuzçam		1	Rum	358	449	560
578	Yengice (Yenice)		1	Ermeni	14	101	165
579	Yeniköy (Karakuş)		1	Kürt	136	175	245
	Kağızman kazası köyleri toplamı				8.981	11.869	15.377
580	Abruçlu		2	Kürt (Zilanlı)	117	106	66
581	Ağzıaçık (Aşağı)	A. Ağzıaçık	2	Kürt (Cemaldini)	91	109	103
582	Ağzıaçık (Yukarı)	Y. Ağzıaçık	2	Kürt (Cemaldini)	82	90	116
583	Akrek (Ekrek)	Derinöz	2	Ermeni	364	496	625
584	Alaca	Alaca	2	Kürt (Kaskan)	105	138	164
585	Alem	Alem	2	Kürt	204	335	448
586	Ardavut Söğütlü	Bayırbağı	2	Kürt (Cemaldini)	151	231	225
587	Arpalı	Arpalı	2	Kürt (Zilanlı)	186	256	235
588	Ayran Töken		2	Kürt (Cemaldini)	88	115	134
589	Başköy	Başköy	2	Kürt (Zilanlı)	101	119	118
590	Bayramkom		2	Kürt (Cemaldini)	164	173	171
591	Bazarcık		2	Kürt (Kaskan)	198	390	383
592	Bocalı (Bacalı)		2	Yezidi Kürt	178	365	502
593	Celal		2	Ermeni	236	286	359
594	Cingene		2	Kürt (Zilanlı)	77	70	73
595	Çatah		2	Kürt (Cemaldini)	98	129	170
596	Daşnik (Taşnik)	Eren	2	Karapapak	274	340	389
597	Delüler (Delülyar)		2	Kürt (Zilanlı)	154	153	29
598	Digor	Digor ilçe m.	2	ErmKrtTrk	360	462	554
599	Düzkeçüt		2	Yezidi Kürt	86	242	373
600	Gülgeyran	Gülhayran	2	Yezidi Kürt	65		
601	Gülican (Gelimcan?)		2	Karapapak Şii	22	30	49
602	Hali Kışlak	Halıkışlak	2	Karapapak	57	64	100
603	Harabe Digor	Uzunkaya	2	Yezidi Kürt	192	197	273
604	Hüseyinkent		2	Karapapak	111	126	146
605	Kabakom		2	Kürt (Zilanlı)	62	86	99
606	Karabağ		2	Kürt (Cemaldini)	78	122	142
607	Karagüney (Aşağı)	A. Karagüney	2	Kürt (Zilanlı)	206	235	169
608	Karakala Büyük		2	Kürt	147	170	171
609	Karakala Küçük		2	Kürt (Zilanlı)	168	178	89
610	Karakala Yezidi		2	Yezidi Kürt	101	117	235
611	Kasko		2	Kürt (Cemaldini)	80	98	93
612	Ketan		2	Kürt (Cemaldini)	164	171	194
613	Kızılkula (Kızılkule)	Hisarönü	2	Yezidi Kürt	190	268	431
614	Kızılmağara		2	Kürt (Cemaldini)	101	122	147
615	Kozluca		2	Yezidi Kürt	179	308	436
616	Köse Söğütlü	Köseler	2	Yezidi Kürt	191	204	332
617	Laloy-Mavrak		2	Ermeni	315	384	507
618	Mağazberd	Üçbölük	2	Kürt (Kaskan)	133	155	174
619	Nahçıvan	Kocaköy	2	Ermeni	1.163	1.474	1.908
620	Osmanköy		2	Kürt (Zilanlı)	158	184	171
621	Pakran (Peykran)	Kilittaşı	2	Ermeni	431	554	698
622	Pivik (Pifik), Aşağı	Aydınkavak	2	Kürt (Zilanlı)	418	430	394
623	Pivik [Pifik] Ermeni	Yağlıca	2	Ermeni	441	568	673
624	Sıçan Cemaldini	Oyuklu	2	Kürt (Cemaldini)	82	74	

Tablo 2.2A: Kars Oblastı Köyleri Nüfusu (1886-1906) (devam)

625	Sıçan Yezidi		2	Yezidi Kürt	143	142	183
626	Sorhunlu	Sorkunlu	2	Kürt	196	264	287
627	Söğütlü Türk		2	Karapapak Kürt Türk	115	139	113
628	Susuz		2	Yezidi Kürt	123	212	302
629	Şaban ve Turnagöl		2	Kürt (Zilanlı)	135	174	191
630	Şatıroğlu	Şatıroğlu	2	Yezidi Kürt	203	215	271
631	Şirinköy	Şirinköy	2	Yezidi Kürt	130	101	145
632	Tarhan		2	Kürt (Kaskan)	58	73	79
633	Tellik (Tillik)	Donandı	2	Türk & Kürt	117	141	98
634	Tolomac		2	Kürt (Cemaldini)	79	82	88
635	Türkmenaşen	Türkmeşen	2	Kürt	173	276	303
636	Vayıskom		2	Kürt (Cemaldini)	116	144	147
637	Y. Karagüney	Y. Karagüney	2	Kürt (Zilanlı)	200	243	288
638	Y. ve A. Cirihli	Aşağı Cıyıklı	2	Karapapak	77	79	117
639	Yamançayır	Yemençayır	2	Yezidi Kürt	135	190	246
640	Yayla		2	Yezidi Kürt	90	139	195
641	Yeniköy		2	Yezidi Kürt	102	191	234
642	Zırçi (Zıhcı)	Yağlıca?	2	Ermeni	952	1.175	1.370
643	Zibni	Varlı	2	Ermeni	1.077	1.241	1.539
644				**Nahçıvan kazası köyleri toplamı**	**12.790**	**16.145**	**19.064**
645	Abulvart (Abulbart)	Kurbançayın	3	Rum	319	443	521
646	Ağgöz (Ahkoz)		3	Kürt	56	106	139
647	Ağkilise		3	Kürt	156	141	399
648	Alakilise	Şehitemin	3	Kürt	264	395	468
649	Armutlu	Armutlu	3	Ermeni	690	831	1.031
650	Bahçacuk		3	Kürt	56		
651	Balıklı (Bulaklı)	Balıklı	3	Kürt	351	537	722
652	Başköy	Başköy	3	Ermeni	1.286	1.665	2.191
653	Çiçekli	Çiçekli	3	Kürt	10		
654	Çolaklı	Çolaklı	3	Kürt	79		
655	Çürük	Çardakçatı	3	Ermeni	139	241	335
656	Degirmandere	Değirmendere	3	Kürt	89		
657	Gavahlıh [Kavaklık]		3	Kürt	43		
658	Gülentepe	Beşyol	3	Kürt & Erm.	472	682	907
659	Güllüce	Güllüce	3	Kürt	138	203	270
660	Handere	Handere	3	Rum	276	396	645
661	Hoperan	Gecikmez	3	Ermeni	223	352	484
662	Kalabaş		3	Kürt	130	188	301
663	Karakurt	Karakurt	3	Rum	329	419	552
664	Karaurgan	Karaurgan	3	Rum	241	333	436
665	Kazukaya (Kuzukaya)	Kazıkkaya	3	Kürt	211	475	606
666	Kızılkilise		3	Rum	234	376	492
667	Komik (Komık)	Yellikıran	3	Kürt	101		
668	Korpunğar	Körpınar	3	Kürt	53		
669	Koşakilise		3	Ermeni	205	268	451
670	Kozan	Kozan	3	Kürt	99	255	328
671	Köroğlu	Köroğlu	3	Rum	95	159	241
672	Mecingert	İnkaya&Çamyazı	3	Rum & Kürt	474	634	839
673	Meçetli	Mescitli	3	Rum	331	461	647
674	Odalar	Odalar	3	Kürt	106	161	206
675	Ortakala	Ortakale	3	Kürt	154	230	291

Tablo 2.2A: Kars Oblastı Köyleri Nüfusu (1886-1906) (devam)

676	Saatveran	Topkaya?	3	Kürt	124	183	252
677	Sırbasan	Sırbasan	3	Rum	198	279	376
678	Sıtağan (Satağan)	Eşmeçayır	3	Ermeni	385	544	725
679	Şadıvan	Belencik	3	Ermeni	332	468	608
680	Şorlu	Yarkaya	3	Kürt	80	112	160
681	Todan	Esenkır	3		10		
682	Urker (Ürker?)	Ülker	3	Kürt	73	93	104
683	Yegün Hasan		3	Kürt	64	52	73
684	Yeniköy (Yengiköv)	Yeniköy	3	Rum	491	683	880
685	Zarabhana	Çayarası	3	Kürt	263	417	583
686	Zek (Zak)	Sırataşlar	3	Türk Kürt Lezgi	62	165	220
				Horasan kazası köyleri toplamı	9.492	12.947	17.483
				Kağızman sancağı köyleri toplamı	**31.263**	**40.961**	**51.924**

4. Oltu Sancağı (1- Oltu, 2- Tausker kazaları)							
					NÜFUS		
Sıra	Köyün eski adı	Şimdiki adı	kaza	Milliyet (1906)	1886	1896	1906
687	Agitkom (Eğitkom)	Doğanköy	1	Türk	170	180	284
688	Agundur (Avunder)	Değirmenlidere	1	Kürt	107	143	159
689	Ahris (Ehriz)	Tütenocak	1	Türk	82	96	155
690	Alicuh	Alıcık?	1	Kürt (Beritanlı)	72	102	166
691	Anzov (Anzav) Y.	Kayaaltı	1	Türk	55	72	63
692	Armaşen	Çamlıalan	1	Türkmen	105	136	173
693	Avçala (Havcalar?)	Dağdibi	1	Kürt (Kaskanlı)	113	134	131
694	Avdost (Havdos)	Çengelli	1	Türk	152	239	274
695	Babos Kışla		1	Kürt (Kaskanlı)	51	41	
696	Bahçacuk	Bahçecik	1	Türk	93	132	166
697	Bahçalı		1	Kürt			139
698	Balkaya	Balkaya	1	Kürt (Beritanlı)	112	118	140
699	Bardus (Bardız)	Bardız	1	Rum	404	506	614
700	Barık (Barik)	Özyurt	1	Türk	203	337	464
701	Berdik	Altınova mah. Paşalı	1	Kürt (Beritanlı)	178	230	302
702	Böcüklü, Bocuhlu	Topkaynak	1	Türk & Kürt	43	109	101
703	Cahkos (Cakos)	Sarıyar	1	Kürt (Kaskanlı)	44	52	69
704	Cucurus	Subatuk	1	Ermeni	275	360	443
705	Çahsor (Çaksor)	Kayalısu	1	Türkmen	72	98	129
706	Çarzov (Çarzof)	Yaylaçayır	1	Türk	78		
707	Çermük	Kaynak	1	Rum	305	462	667
708	Dagir	Konukseven	1		56		
709	Dolkah (Dölgah)	Yolboyu	1	Kürt (Kaskanlı)	51	54	72
710	Düzkom	Tekeli	1	Kürt (Beritanlı)	58	61	101
711	Egnaki (İğnaki, Yığnaki)	Yeşildemet	1	Türkmen	63	92	135
712	Ekazor (Hekesor)	Gözalan	1	Türk	89	100	136
713	Ekrek	Sındıran	1	Ermeni	201	265	332
714	Ersinek (Türk)	Ormanlı	1	Türk	354	428	444
715	Ersinek Rum		1	Rum	167	158	185
716	Erük Anzov		1	Türk	97	154	290
717	Erük Kubad, Örük, Kubaderük		1	Ermeni & Türk	162	241	150

Tablo 2.2A: Kars Oblastı Köyleri Nüfusu (1886-1906) (devam)

718	Eznasor		1	Kaskanlı		16	
719	Eznasor (İzinsor)	Günlüce	1	Türk & Kürt	89	102	143
720	Eznos (İznos)	Gülveren	1	Türk	88	114	152
721	Geraşken	Göreşken	1	Türk	227	241	395
722	God (Kod)	Atyolu	1	Türkmen	52	56	72
723	Göllet	Kömürlü	1	Türk	95	164	183
724	Hanımkom	Uğurlu	1	Türkmen	60	78	96
725	Hoş	Hoşköy	1	Kürt (Kaskanlı)	27	50	69
726	İğdeli	İğdeli	1	Kürt (Kaskanlı)	35	55	105
727	İsadzor (İsasor)	Arıtaş	1	Türk	51	81	82
728	Kaladibi	Kaledibi	1	Kürt (Beritanlı)	32	34	51
729	Kantak (Kontak)		1	Kürt (Kaskanlı)	38	35	40
730	Karataş	Karataş	1	Kürt (Beritanlı)	56	60	44
731	Keçek	Sülünkaya	1	Türk	181	298	294
732	Keçikom	Toklu	1	Kürt (Beritanlı)	28	28	20
733	Kelger (Kilgir)	Çanakpınar	1	Türk	133	202	302
734	Kemhis (Kamhis)	Yanıkkaval	1	Türkmen	178	208	156
735	Kerkiluh (Kerkılığ)	Yünören	1	Kürt & Türk	43	59	85
736	Keyvank (Kovank, Kevenk)	Nişantaşı	1	Türkmen	352	470	548
737	Kinepos (Kenepos)		1	Türk	51	78	91
738	Kosor, Kosur	Akşar	1	Kürt	110	151	194
739	Kotik, İslamkotik	İnanmış	1	Türk	172	237	317
740	Kotris Kışlak	Teketaş	1	Şıhbızınlı	104	16	105
741	Kürkçi	Kürkçü	1	Türkmen	158	184	265
742	Lespek (Lüspek, Lisbek)	Tutlu	1	Türk	341	408	608
743	Libi	Söğütler	1	Kürt (Beritanlı)	117	161	244
744	Mazgerek		1	Kürt (Beritanlı)	28	32	38
745	Mazons		1	Kürt (Beritanlı)	16	15	29
746	Merines	A. ve Y. Bakraçlı	1	Rum	282	339	427
747	Mihrel (Mürhel, Mırğel)	Yelkıran?	1	Kürt (Kaskanlı)	16	23	42
748	Mitender (Mitinder)	Yeşilkaya	1	Türk	49	56	144
749	Mşeh		1	Kaskanlı	20	22	36
750	Mşeh (Muşeh, Mışık)	Aydoğdu	1	Türkmen	59	63	73
751	Nariman Tecereki	Obayayla	1	Türk	76	125	162
752	Nariman(kale)	Ünlükaya	1	Rum	304	497	557
753	Nazirvank (Nazırvans)	Yazılı	1	Türkmen	134	129	221
754	Nüsüng, Nüsük	Çatalelma	1	Türk	252	299	390
755	Örtülü	Şenkaya	1	Türk	469	514	703
756	Pagir	Esence	1	Kürt (Beritanlı)	8	15	26
757	Pancuret	İnceçay	1	Rum	270	343	448
758	Penek	Penek	1	Türk	216	166	217
759	Penek Tecireki	Yaymeşe	1	Türk	165	193	215
760	Pernek	İriağaç	1	Türk & Kürt	64	82	100
761	Pertevan	Beşkaynak	1	Türk	120	144	187
762	Pertus	Zümrüt	1	Ermeni	302	379	476
763	Posik	Gezenek	1	Rum	217	240	296
764	Sehçek (Şıhçek)	Güzelsu	1	Türk & Kürt	116	248	298
765	Sehdzor (Sıhsur)		1	Türk	173	245	269
766	Sırdasor	Vişneli	1	Türk	34	66	63
767	Simirdon	Kumlu	1	Türk	80	30	45
768	Simirdon kışlak		1	Kaskanlı		74	121

Tablo 2.2A: Kars Oblastı Köyleri Nüfusu (1886-1906) (devam)

769	Sogomon(kala), Soğmun	Evbakan	1	Türk	86	135	156
770	Sosan	Deliktaş	1	Kürt (Beritanlı)	37	42	62
771	Susuz	Susuz	1	Kürt (Beritanlı)	86	121	155
772	Şamkos (Şamkas)	Dokuzelma	1	Beritanlı	17	24	35
773	Şuğut	Tuzlaköy	1	Kürt (Kaskanlı)	48	76	104
774	Taht	Tahtköy	1	Kaskanlı	46	56	80
775	Temrut (Tamrut)	Şendurak	1	ErmeniTürk	276	353	363
776	Terpenk Avdost	Çamlı	1	Türk	84	129	158
777	Teymur Kışla	Timurkışla	1	Kürt (Kaskanlı)	30		104
778	Tıhashor	Köroğlu	1	Türk	94	120	155
779	Tohlikom	Toklukom?	1	Kürt (Beritanlı)	32	43	30
780	Topreng Bardus		1	Türk	159	248	170
781	Vagover (Vağaver)	Beşpınarlar	1	Türkmen	173	207	306
782	Vartanut (Vartanek)	Aktaş	1	Türkmen	135	151	177
783	Zadgerek	Yürekli	1	Türk	118	155	198
784	Zakim (Zakom)	Şenpınar	1	Türk	163	229	395
785	Zerdenis	Sarısaz	1	Ermeni	106	138	178
786	Zuvart	Yoğurtçular	1	Türkmen	222	289	375
				Oltu kazası köyleri toplamı	**12.212**	**15.541**	**19.929**
787	Akurtis	Olgun	2	Türk	231	290	325
788	Alos		2	Türk	35	38	34
789	Arkunis (Arkünüs)	Ilıkaynak	2	Türk	233	302	355
790	Haynes	Sarıbaşak	2	Türk	91	132	188
791	Aydost (Haydos)	Uzunharman	2	Türk	34	44	50
792	Culakar (Güleker?)	Ürünlü?	2	Türk	141	181	221
793	Pirdanos	Beğendik	2	Türk	199	290	331
794	Gesmanlı	Taşgeçit	2	Türk	131	160	187
795	Eğrikilise	Coşkunlar	2	Kürt (Dodekanlı)	22	52	58
796	Hafız Ağa Bağı		2	Kürt (Dodekanlı)	28	43	52
797	Hatitan (Hatitab)		2	Kürt (Dodekanlı)	26	48	53
798	Köpribaşi	Köprübaşı	2	Kürt (Dodekanlı)	140	238	301
799	Kuzeykom		2	Kürt (Dodekanlı)	11	24	26
800	Sakuret	Sakuret mah.	2	Kürt (Dodekanlı)	18	29	42
801	Kazihan (Kazahan)		2		4	12	15
802	Hohkert (Horkert)	Oğuzkent	2	Türk	74	99	112
803	Hoşevaz		2		17		
804	İniset	Süngübaym	2	Türk	82	148	160
805	Kank (Kapk?)	Soğukgöze?	2	Türk	99	114	186
806	Kivit		2	Türk	10	21	21
807	Mohoş	Bozdoğan	2	Türk	33	49	103
808	Kaban (Koban)	Kaban	2	Türk	79	185	196
809	Keh (Kah)	Akbayır	2	Türk	66	148	182
810	Kelaşut (Kereşut)	Filizli	2	Türk	72	111	172
811	Kızılköy	A.ve Y. Çayırlı	2	Türk	162	245	313
812	Könk (Kank)	Güngöründü	2	Türk	64	82	89
813	Mehenk	Altınkaya	2	Türk	78	105	141
814	Kemhis (Kamis)	Yaylabaşı	2	Türk	82	132	123
815	Kivi	Yıldızkaya	2	Türk	67	202	202
816	Malakez (Malakis)	Şalpazarı	2	Türk	58	171	202
817	Niyakom	Keçili	2	Türk	49	71	85
818	Norpet	Yeşilbağlar	2	Türk	62	55	57

Tablo 2.2A: Kars Oblastı Köyleri Nüfusu (1886-1906) (devam)

819	Oğdadap	Ekinlik	2	Türk	49	37	29
820	Olor	Olur	2	Türk Ermeni Kürt	273	288	416
821	Olor Deresi	Olurdere	2	Türkmen	86	93	116
822	Ori	Atlı	2	Türk	475	760	820
823	Ortis (Ortiz)	Eğlek	2	Türk	181	297	318
824	Panaskert (Aşağı)	Aşağıkaracasu	2	Türk	597	728	673
825	Y. Panaskert	Yukarıkaracasu	2	Türk	307	527	494
826	Parasor (Parisor)	Beşkaya	2	Türk	107	216	211
827	Pirakez Hosor		2	Türk & Kürt	116	202	326
828	Pulur	Karakoçlar	2	Türk	29	30	34
829	Salaçur	Kekikli	2	Türk	284	458	531
830	Karnavaz (Garnavas)	Ormanağzı	2	Türk	492	779	895
831	Sevker (Yukarı)	Yolgözler	2	Dodekanlı	28	63	68
832	Sevker (Aşağı)		2	Çingene&Trk	71	74	83
833	Tapiler		2	Dodekanlı	20	29	57
834	Tavusker (Tausker)	Çataksu	2	Türk & Kürt	349	484	525
835	Ukem, Mukev (Hükam)	Taşlıköy	2	Türk	111	441	511
836	Ürek	Boğazgören	2	Türk & Kürt	370	160	156
				Tavusker kazası köyleri toplamı	**6.443**	**9.487**	**10.845**
				Oltu sancağı köyleri toplamı	**18.655**	**25.028**	**30.774**
				Oltu kasabası	**673**	**876**	**1.726**
				Ardahan kasabası	**988**	**781**	**1.323**
				Kağızman kasabası	**3.538**	**3.930**	**9.404**
				Kars şehri	**3.950**	**4.958**	**17.513**
				Kars oblastı toplamı	**175.360**	**225.874**	**294.346**

Tablo 2.2B: Artvin Okrugu ve Borçka Nahiyesi Köyleri Nüfusu (1886)

Kaynak: Lisovskiy, *Çorohskiy Kray*, 1887. Nahiyeler 1917 tarihli son teşkilata göredir.

	Artvin kazası					
	Murgul nahiyesi					
	Köyün eski adı	Yeni adı	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
1	Aduça	Adaklı	28	85	78	163
2	Arhoa	Akpınar	7	12	12	24
3	Avana	Avcılar	5	7	7	14
4	Baga	Beğendi	19	49	48	97
5	Başköy	Başköy	24	65	67	132
6	Bucur	Akantaş	1	4	3	7
7	Civan	Civan	45	176	150	326
8	Çhalet	Düzköy	32	122	114	236
9	Çilaur	Salkımlı?				
10	Dampala	Ambarlı	8	21	25	46
11	Durça	Ardıçlı	24	70	81	151
12	Ereguna	Erenköy	6	12	9	21
13	Gogliet	Göklü	15	40	45	85
14	Gurbin	Petek	40	148	161	309
15	Kabarcet	Kabaca	21	55	64	119
16	Kamelet	Kamil	1	1	3	4
17	Kartla	Tütüncüler	53	209	209	418
18	Korideti	Çimenli	10	19	30	49
19	Kura Yukarı	Küre	9	21	14	35
20	Kura Aşağı	Küre	28	60	82	142
21	Kvamçiret	Geniştaş	9	28	21	49
22	Omana	Ormanlı	19	102	104	206
23	Orci	Üçırmak	2	3	2	5
24	Osmal	Özmal	1	2	0	2
25	Poroset	Balaban	12	36	41	77
26	Tıhilazur	Zorlu	8	8	8	16
27	Trapen	Taraklı	8	18	20	38
28	Zansul (Cansul)	Damar beldesi	69	207	224	431
	Süvet nahiyesi					
29	Ağlaha	Ahlat	29	142	114	256
30	Berta	Ortaköy buc.	208	735	749	1.484
31	Beşaul	Beşağıl	60	205	209	414
32	Dabacimer		28	113	109	222
33	Dolishana	Hamamlı	29	106	107	213
34	Gverda					
35	İrsa	Erenler	84	322	328	650
36	Kvartshana	Bakırköy	38	163	144	307
37	Porta	Pırnallı	20	46	44	90
38	Sıhaltetra		46	165	159	324
39	Sinkot	Sümbüllü	43	191	170	361
40	Süvet	Seyitler	15	52	57	109
41	Svetibar		17	35	48	83
42	Tolgom	Salkımlı	14	56	61	117

Tablo 2.2B: Artvin Okrugu ve Borçka Nahiyesi Köyleri Nüfusu (1886) (devamı)

43	Varaçkan	Varlık	41	125	129	254
44	Vazriya	Vezirköy	57	183	201	384
	Sıriya nahiyesi					
45	Agara	Ağıllar	20	87	93	180
46	Boselt	Okumuşlar	28	107	105	212
47	Giyashana	Köseler	19	77	79	156
48	Gurcan	Demirköy	18	84	89	173
49	Hatila	Taşlıca	110	458	400	858
50	Hedzor	Hızarlı	52	181	158	339
51	Hod Y.	Maden	71	396	229	625
52	Hod A.	Maden	10	34	21	55
53	İşhalbir	Kalburlu	33	123	100	223
54	Nacviya	Fıstıklı	34	110	106	216
55	Orcoh	Oruçlu	55	225	183	408
56	Sıriya	Zeytinlik	65	183	204	387
57	Urzuma	Ormanlı	8	26	32	58
		Artvin kazası toplam	**1.756**	**7.562**	**12.032**	**22.770**
	Ardanuç kazası					
	Longothev nahiyesi					
	Köyün eski adı	Yeni adı	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
58	Aharşia	Akarsu	27	62	53	115
59	Diakarmuç	Karlı	44	141	108	249
60	Göleşen	Güleş	9	27	24	51
61	Güllice	Ballı	47	121	93	214
62	Haraul	Harmanlı	23	59	49	108
63	Havt	Boyalı	25	37	39	76
64	Heva	Geçitli	23	80	78	158
65	Hemogret		32	88	80	168
66	Hertvis	Konaklı	23	50	55	105
67	Kaşuhçi	Kaşıkçı	10	25	31	56
68	Longothev	Bulanık	59	184	144	328
69	Metsegil	Müezzinler	12	41	42	83
70	Müker	Tepedüzü	50	125	117	242
71	Şavgular	Aşıklar	24	83	67	150
72	Sıha		6	11	11	22
73	Unushevi	Kızılcık	55	125	122	247
74	Usot	Tosunlu	55	139	127	266
75	Varteliya	Beratlı	33	113	112	225
76	Yeni Rabat		17	58	55	113
	Samıshar nahiyesi					
77	Anagert	Cevizlik	61	153	151	304
78	Ançkora	Anaçlı	52	141	135	276
79	Anç	İncili	70	188	185	373
80	Basa	Yolüstü	38	104	98	202
81	Bica	Tütünlü	107	267	277	544
82	Çidil	Bağlıca	54	151	146	297
83	Göraşet	Kutlu	44	121	108	229
84	Jugo		14	57	40	97
85	Karsnia	Kapıköy	29	11	89	100

Tablo 2.2B: Artvin Okrugu ve Borçka Nahiyesi Köyleri Nüfusu (1886) (devamı)

86	Konturom	Yolağzı	18	64	65	129
87	Masalahet	Naldöken	24	67	61	128
88	Norgiel	Çakıllar	28	99	96	195
89	Opiçala	Gökçe	35	77	70	147
90	Petoban	Hisarlı	24	65	60	125
91	Samıshar	Y. Irmaklar	107	378	312	690
92	Solyana	Yaylacık	9	34	32	66
93	Suagara	Soğanlı	24	78	70	148
94	Ustamel	Ustalar	6	18	27	45
	Tanzot nahiyesi					
95	Ahiza	Ferhatlı	24	86	92	178
96	Aravet	Torbalı	21	47	54	101
97	Çara	Çıralar	15	41	52	93
98	Gümüşhane	Gümüşhane	109	350	350	700
99	İşkinar	Ekşinar	16	33	32	65
100	Kaptahor	Peynirli	96	286	243	529
101	Klarcet	Bereket	76	204	193	397
102	Ortiz	Örtülü	22	44	38	82
103	Sagara	Sakarya	117	303	303	606
104	Sahre	Ovacık	117	284	263	547
105	Tanzot	Aydın	208	642	612	1.254
106	Varthel	Meşeköy	27	69	76	145
		Ardanuç kazası toplam	**2.166**	**8.197**	**13.934**	**25.702**

	Şavşet-İmerhevi kazası (Satlel-Rabat)					
	Dabatsivril nahiyesi					
	Köyün eski adı	Yeni adı	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
107	Balvana	Kirazlı	19	65	62	127
108	Cinal	Ilıca	85	334	295	629
109	Daba ketil	Yaşar	18	33	36	69
110	Dabatsivril	Meşeli	53	146	140	286
111	Garkilob	Çoraklı	69	273	238	511
112	Meriya	Veliköy	69	182	222	404
113	Okrobaket	Köprülü	111	366	314	680
114	Sıhiya	Yoncalı	46	166	134	300
115	Sihidzir	Kayadibi	63	193	189	382
116	Sitvet	Atalar	52	210	191	401
117	Suhloban	Pınarlı	106	377	387	764
118	Süles Yukarı	Koyunlu	18	83	87	170
119	Süles Aşağı	Koyunlu	32	77	89	166
120	Şavket	Karaköy	23	79	77	156
121	Tibet	Cevizli	97	289	271	560
	İmerhevi nahiyesi					
122	Bazgiret	Madenköy	30	109	111	220
123	Çihishev	Yanıklı	62	275	262	537
124	Çihor	Çukurköy	43	206	221	427
125	Çuvareb	Şalcı	61	232	233	465
126	Daba	Demirci	29	97	108	205
127	Dioban	Meydancık	70	240	259	499

Tablo 2.2B: Artvin Okrugu ve Borçka Nahiyesi Köyleri Nüfusu (1886) (devamı)

128	Dzios	Tepebaşı	10	32	36	68
129	Hantuşet	Hanlı	31	95	100	195
130	Hevtsril	Çağlayan	32	102	95	197
131	İphıreul	Taşköprü	93	297	308	605
132	Ohet Manatba	Yeşilce	19	64	76	140
133	Phikur		31	60	69	129
134	Septa	Başkale	5	24	30	54
135	Sıhalsimer	Balıklı	104	365	374	739
136	Surevan	Dutlu	46	215	212	427
137	Turmanidze	Kayabaşı	5	21	19	40
138	Ube	Obaköy	19	74	73	147
139	Zakiet	Yağlı	34	156	155	311
140	Zendaba	Arpalı	31	91	79	170
	Satlel-Rabat nahiyesi					
141	Ahaldaba	Tepeköy	114	355	353	708
142	Ankliya	Dalkırmaz	41	134	121	255
143	Gürnatel	Susuz	10	23	30	53
144	Kuçen	Kocabey	54	220	178	398
145	Kvatetris (Kötetris)	Kireçli	46	163	126	289
146	Mamanelis	Yavuz	107	343	314	657
147	Mohoban	Üzümlü	19	55	55	110
148	Mokta	Savaşköy	44	133	140	273
149	Morgel	Kurudere	30	77	83	160
150	Morohoz	Yamaçlı	19	49	45	94
151	Sabudara (Sabadur?)	Meydancık?	7	10	20	30
152	Samcel	Armutlu	25	50	54	104
153	Satlel	Söğütlü	46	135	108	243
154	Satlel-Rabat		82	201	177	378
155	Seslavuri	Ziyaret	26	62	54	116
156	Sinkot	Küplüce	34	139	146	285
157	Sirasinkot	Çayağzı	38	102	98	200
158	Soporo	Düzenli	29	103	102	205
159	Sorsel	Çavdarlı	28	108	92	200
160	Vanta	Elmalı	11	34	40	74
161	Vel	Ciritdüzü	69	211	198	409
162	Verhunal	Karaağaç	37	112	125	237
	Şavşat-İmerhevi kazası toplam		**2.532**	**10.979**	**19.190**	**35.848**

Batum okrugu Gönye kazası (Y. Maradidi köyünde)						
Borçka nahiyesi						
	Köyün eski adı	Yeni adı	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
163	Adaguli	Adagül	30	114	132	246
164	Bagina (Bageni)	Balcı	37	115	143	258
165	Başköy (Gönye)		22	39	40	79
166	Borçka	Borçka	53	134	131	265
167	Deviskeli	Kaynarca	73	253	220	473
168	Ebrika	İbrikli	22	52	62	114
169	Kinshureti	Dereiçi	18	44	42	86
170	Klaskuri	Aralık	125	303	253	556

Tablo 2.2B: Artvin Okrugu ve Borçka Nahiyesi Köyleri Nüfusu (1886) (devamı)

171	Kostanet	Kestanelik	9	15	16	31
172	Kvintauri	Alaca	11	52	37	89
173	Makreti	Kale	26	60	48	108
174	Mamanati Yukarı	Demirciler	41	88	74	162
175	Mamanati Aşağı	Demirciler	30	59	68	127
176	Nigiya	Esentepe	11	21	22	43
177	Ohorcin	Orhan	13	40	40	80
178	Şuvahevi	Alaca'da mah.	25	53	47	100
		Borçka toplam	**546**	**1988**	**3363**	**6180**
		Çingene, Çerkes, Hemşil ve Kürt	**290**	**649**	**593**	**1.242**
		Artvin ve Borçka toplam	**7.290**	**29.375**	**49.112**	**91.742**

Belge 2.1. 1897 nüfus sayımı sonuçları broşürlerinde mezhep ve milliyet dağılımını gösteren tabloların başlıklarından.

ПЕРВАЯ ВСЕОБЩАЯ ПЕРЕПИСЬ НАСЕЛЕНІЯ РОССІЙСКОЙ ИМПЕРІИ. 1897 Г.

ИЗДАНІЕ ЦЕНТРАЛЬНАГО СТАТИСТИЧЕСКАГО КОМИТЕТА МИНИСТЕРСТВА ВНУТРЕННИХЪ ДѢЛЪ.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ Н. А. ТРОЙНИЦКАГО.

LXIV. КАРСССКАЯ ОБЛАСТЬ.

904. **ТЕТРАДЬ 2. (послѣдняя).**

Составъ наличнаго населенія обоего пола.

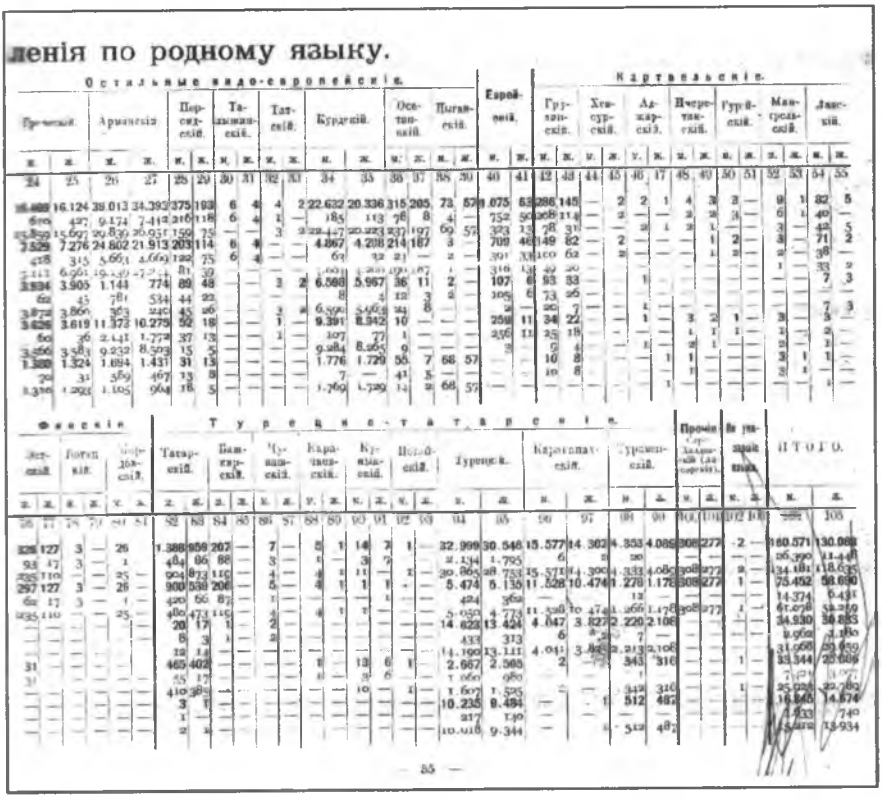
ОКРУГА и ГОРОДА ВЪ НИХЪ.	Всего обоего пола.	По мѣсту рожденія.					По сословіямъ.						
		Мѣстныя.	Другихъ округовъ Карской области.	Другихъ губерній.	Другихъ государствъ.	Другое постоянное жительство.	Духовенство.	Купцы.	Мѣщане.	Крестьяне.	Иностранные подданные.	Остальные сословія.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Карскій округъ	134 142	70.430	2 317	32 316	20.079	1.231	722	171	8.039	110.834	12 160	1.285
г. Карсъ	20 805	5 071	451	11 652	3 637	994	362	129	6.685	8 533	3 557	849
Ардаганскій округъ	65 763	53 308	1 191	5 884	5 400	379	88	32	1.958	60 426	2 506	327
мѣст. Ардаганъ	4.122	1.452	67	2 519	32[illegible]	192	13	37	1 705	1 573	126	144
Ольтинскій округъ	59 239	39.198	813	8 009	11 277	994	462	23	5.734	44 467	6.004	1.546
мѣст. Кагызманъ	5 518	4.564	261	4.890	602	330	42	11	3.[illegible]	1 785	1.061	678
Ольтинскій округъ	31 519	26 523	298	1 710	2.988	282	60	15	140	28.418	1 886	728
мѣст. Ольты	2.373	819	56	971	497	110	19	15	121	1.116	402	591
Всего по области	290 654	198.397	4.619	47.899	39 739	2.886	1.332	241	15.871	243.839	22 819	3.886
в т. ч. въ городахъ	37 858	11.715	775	19.932	5 376	1.549	935	186	13.773	14.405	5 448	2.242

ОКРУГА и ГОРОДА ВЪ НИХЪ.	По родному языку.									По вѣроисповѣданіямъ.							
	Великорусскій съ Малорусскимъ.	Другіе преобладающіе въ губерніи: Армянскій.	Турецкій.	Курдскій.	Греческій.	Кара-чаевскій.	Турмянскій.	Нѣмецкій.	Осетинскій.	Православные единовѣрцами.	Старообрядцы и членами иныхъ православныхъ.	Римско-католики.	Протестанты разныхъ исповѣданій.	Молокане.	Іудеи.	Армяно-григоріане.	Остальные. Христіане.	Нехристіане.
1	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30			
Карскій округъ	20 376	48 715	10.609	9 168	14 805	22 002	2.456	2 093	3 821	24.798	11 385	2 847	1 020	46 870	81	46 231	150
г. Карсъ	5.178	10.332	746	95	239	12	1.082	265	6.056	388	1.719	220	1.720	437	10.243	13
Ардаганскій округъ	2 357	1 918	28 047	12 565	7 838	7 874	4 328	207	628	9 658	889	284	32	53 883	117	1 918	4
мѣст. Ардаганъ	1.337	1 315	542	12	107	8	7	206	410	1 334	307	261	32	8 [illegible]	116	1 317	—
Кагызманскій округъ	4 055	21 848	5.172	17 733	7 245	2	658	895	1 761	11 040	308	1 207	131	21 388	276	21 676	3.172
мѣст. Кагызманъ	2.512	3 913	2 [illegible]	181	66		7	848	964	2 605	19	1 138	119	2 372	277	3 914	
Ольтинскій округъ	1.038	2 125	19 718	3.505	2.704	1	999	48	386	2 782	47	53	5	24 501		3.128	—
мѣст. Ольты	509	1 056	357	7	102			31	115	841	20	36	2	405	—	1.056	—
Всего по области	27 858	73 408	63 547	42 968	32 583	29 879	8 442	3 243	8 720	48 295	12 420	4 373	1 208	145852	1 204	72 976	3.326
в т. ч. въ городахъ	10.056	16.816	3.949	298	1.037	8	2 [illegible]	369	3.071	10 836	677	3.176	403	5 385	818	16.530	13

Примѣч. Мѣстечки: Ардаганъ, Кагызманъ и Ольты представляютъ изъ себя административные центры соотвѣтственныхъ уѣздовъ.

*) Въ томъ числѣ армяно-григоріанъ 71.123 и армяно-католиковъ 1.844.

Belge 2.2. 1897 nüfus sayımı sonuçları broşürlerinde mezhep ve milliyet dağılımını gösteren tabloların başlıklarından.

ленія по родному языку.

Остальные индо-европейскіе.

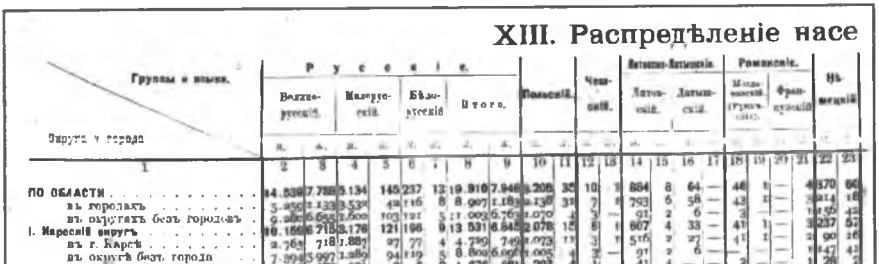
Картвельскіе.

Финскіе

Турецко-татарскіе.

ИТОГО.

— 55 —

XIII. Распредѣленіе насе

Русскіе.

Польскій.

Чешскій.

Литовско-Латышскіе.

Романскіе.

Нѣмецкій.

Округа и города.

ПО ОБЛАСТИ

въ городахъ

въ округахъ безъ городовъ

1. Карсскій округъ

въ г. Карсѣ

въ округѣ безъ города

2. Ардаганскій округъ

въ мѣст. Ардаганѣ

въ округѣ безъ мѣстечка

3. Кагызманскій округъ

въ мѣст. Кагызманѣ

въ округѣ безъ мѣстечка

Belge 2.3. 1897 nüfus sayımı sonuçları broşürlerinde mezhep ve milliyet dağılımını gösteren tabloların başlıklarından.

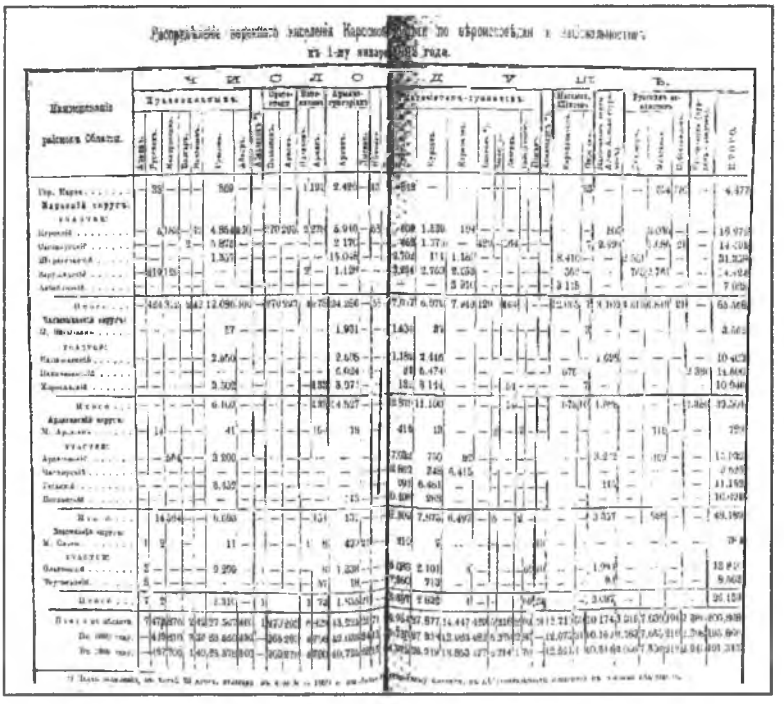
По вѣроисповѣданіямъ.

Православные съ единовѣрцами.	Старообрядцы и уклоняющіеся отъ православія.	Римско-католики.	Протестанты разныхъ исповѣданій.	Магометане	Іудеи.	Остальные.	
						Христіане. *)	Нехристіане
23	24	25	26	27	28	29	30

XIV. Распредѣленіе населенія

Вѣроисповѣдания / Округа и города / Группы языковъ.	Православные и единовѣрцы.				Старообрядцы и уклоняющіеся отъ православія				Армяно-григоріане.			
	Всего.		Въ т. ч. грамотныхъ.		Всего.		Въ т. ч. грамотныхъ.		Всего.		Въ т. ч. грамотн	
	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.	м.	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
ПО ОБЛАСТИ	31.115	18.180	14.350	1.129	6.069	6.351	1.844	205	37.726	33.397	5.199	
I. Русскіе	13.810	1.708	9.038	652	5.879	6.179	1.528	201	22	10		
въ томъ числѣ великорусскій	8.313	1.330	5.602	605	5.873	6.179	1.524	201	21	10		
малорусскій	5.130	115	3.447	39	3	—	2	—	—	—	—	
бѣлорусскій	167	13	109	6	4	—	2	—	1		1	
II. Польскій	6	1	5	1	—	—	—	—	—	—	—	
III. Остальные славянскіе	3	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	
IV. Литовско-латышскіе	16	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	
V. Романскіе	44	3	10	2	—	—	—	—	—	—	—	
VI. Нѣмецкій	6	2	3	1	—	—	—	—	—	—	—	
VII. Остальные индо-европейскіе	16.599	16.161	4.971	374	33	27	13	4	37.697	33.385	5.196	

Belge 2.4. Kars valisinin 1891 yılı raporundan 1892 yılı başı itibarıyla nüfusun mezhep ve milliyet dağılımı tablosu ve ayrıntısı. Burada Türkler "Truç" değil, "Türk" olarak ifade edilmiştir.

Области по вѣроисповѣдан. и національностямъ
1892 года.

Д	У							III		Ъ.			
Магометанъ-сунинтовъ.								Магомет. Шіитовъ		Русскихъ сектантовъ			
Турокъ.	Курдовъ.	Карапапахъ.	Осетинъ *).	Чеченцевъ.	Лезгинъ.	Кабардинцевъ.	Цыганъ.	Абадзехцевъ *).	Карапапахъ.	Persians.	Магометанъ секты Ахи-Аллахи (турокъ).	Духоборъ.	Молокапъ.	Субботниковъ.	Язычниковъ (курдовъ - ездовъ).	ИТОГО.
812	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33	—	—	394	170	—	4.477

Belge 2.5. 1891 yılı Kafkas Salnamesi'nde milliyet ve mezhebe göre Kars oblastı nüfusu.

Карсская область.

I. Территорія и населеніе.

Территорія Карской области занимаетъ пространство въ 336,84 кв. миль или 16630,71 верстъ. Въ 1891 году область не подвергалась никакимъ измѣненіямъ ни въ своихъ границахъ, ни въ административномъ устройствѣ: она, по прежнему, состоитъ изъ областнаго города Карса и четырехъ округовъ: *Карскаго* съ участками—Карсскимъ, Соганлугскимъ, Зарушадскимъ, Шурагельскимъ и Агбабинскимъ; *Кагызманскаго* съ участками—Кагызманскимъ, Нахичеванскимъ и Хорсанскимъ и съ мѣст. Кагызманомъ; *Ардаганскаго* съ участками—Ардаганскимъ, Гельскимъ, Чалдырскимъ и Посховскимъ и съ мѣст. Ардаганомъ, и *Ольтинскаго* съ участками—Ольтинскимъ и Таускерскимъ и съ мѣст. Ольтами.

Населеніе области, достигшее въ 1891 году 200,768 душъ, не считая войскъ и временно-проживающихъ, 10,752, распредѣлялось, къ 1-му Января 1892 года, слѣдующимъ образомъ:

а) По національностямъ.

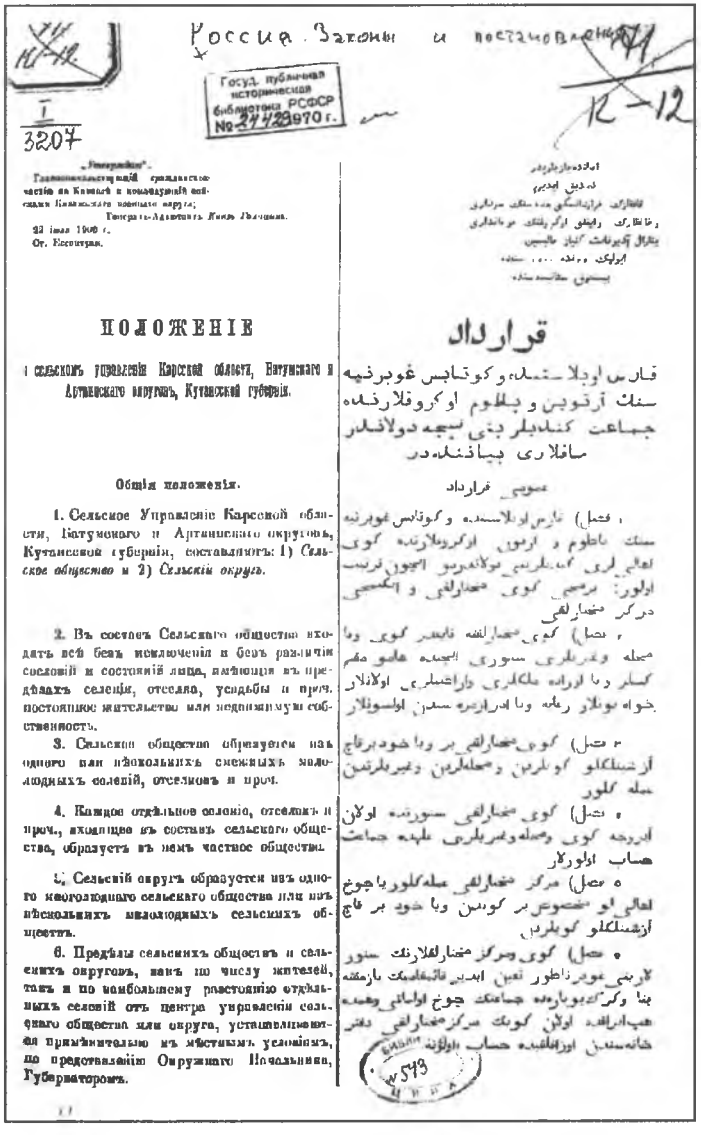
Русскихъ	11813	Курдовъ	27877
Малороссовъ	876	Карапапаховъ	27187
Болгаръ	2	Осетинъ	429
Эстонцевъ	312	Черкесовъ	5
Грековъ	27567	Лезгинъ	218
Айсоръ	466	Кабардинцевъ	2
Армянъ	44354	Абадзеховъ	21
Цыганъ	90	Персіянъ	50
Нѣмцевъ	71	Туркменъ	10174
Поляковъ	6	Курдовъ-Езидовъ (язычниковъ)	2386
Евреевъ	4		
Турокъ	46955	Итого	200868

б) По вѣроисповѣданіямъ.

Православныхъ	20434
Протестантовъ	563
Римско-Католиковъ	835
Армяно-Григоріанъ	43246
Магометанъ-Сунниговъ	90025
Магометанъ-Шіитовъ	12790
Магометанъ Туркменской секты (Али-Аллахи)	10174
Секты Курдовъ-Езидовъ	2386
Русскихъ сектантовъ	11340
Лютеранъ (нѣмцевъ)	71
Іудеевъ (евреевъ)	4
Итого	200868

Населеніе области состояло къ 1-му Января отчетнаго года изъ 24440 дымовъ, съ 195866 душ. обоего пола. Приростъ населевія въ прош-

Belge 2.6. 1900 tarihli köy yönetimi nizamnamesi. Azerbaycan Türkçesi kısmının başlığı: Karardad. Kars oblastında ve Kutaisi guberniyasının Artvin ve Batum okruklarında cemaat kendilerini nice dolandırmakları beyanındadır.

Россия. Законы и постановления

Госуд. публичная историческая библиотека РСФСР №2742970 г.

12–12

3207

«Ведомости».
Главноначальствующій гражданскою частію на Кавказѣ и командующій войсками Кавказскаго военнаго округа;
Генералъ-Лейтенантъ Князь Дондуковъ.
22 іюня 1906 г.
Отъ. Всемилост.

ПОЛОЖЕНІЕ

о сельскомъ управленіи Карсской области, Батумскаго и Артвинскаго округовъ, Кутаисской губерніи.

Общія положенія.

1. Сельское Управленіе Карсской области, Батумскаго и Артвинскаго округовъ, Кутаисской губерніи, составляютъ: 1) *Сельское общество* и 2) *Сельскій округъ*.

2. Въ составъ Сельскаго общества входятъ всѣ безъ исключенія и безъ различія сословій и состояній лица, имѣющія въ предѣлахъ селенія, отселка, усадьбы и проч. постоянное жительство или недвижимую собственность.

3. Сельское общество образуется изъ одного или нѣсколькихъ смежныхъ малолюдныхъ селеній, отселковъ и проч.

4. Каждое отдѣльное селеніе, отселокъ и проч., входящее въ составъ сельскаго общества, образуетъ въ немъ частное общество.

5. Сельскій округъ образуется изъ одного многолюднаго сельскаго общества или изъ нѣсколькихъ малолюдныхъ сельскихъ обществъ.

6. Предѣлы сельскихъ обществъ и сельскихъ округовъ, какъ по числу жителей, такъ и по наибольшему разстоянію отдѣльныхъ селеній отъ центра управленія сельскаго общества или округа, устанавливаются примительно къ мѣстнымъ условіямъ, по предоставленію Окружнаго Начальника, Губернаторомъ.

قرارداد

قارس اوبلاستنده وكوتايس غوبرنيه
سنك آرتوين و باطوم اوكروغلارنده
جماعت كندلرى بنى ايچه دولاشدلر
سافلارى بيانندهدر

عمومى قرارداد

١ فصل) قارس اوبلاستنده وكوتايس غوبرنيه سنك باطوم و ارتوين اوكروغلارنده كوى اهالى لرى كندلرينى دولاشدرمق ايچون ترتيب اولونور: برنجى كوى محكمه لرى و اكنجى دركر محكمه لرى

٢ فصل) كوى محكمه لرينه قابلدر كوى وبا محله وقصبه لرى سورى ايچنده هانسى مقسم كسلر وبا اوراده ملكلرى واراضيلرى اولانلر جواه اولسونلار رعيه وبا اجنبى سنن اولسونلار

٣ فصل) كوى محكمه لرى بر وبا خود برناچ آزشملكلو كوى لرين ومحله لرين وقصبه لرندن عمله كلور

٤ فصل) كوى محكمه لرى سورنده اولان اجرجه كوى ومحله وقصبه لرى عليحده جماعت حساب اولورلار

٥ فصل) مركز محكمه لرى عمله كلور يا خوص اهالى لو مخصوص بر كوندن وبا خود بر قاچ آزشملكلو كويلردن

٦ فصل) كوى ومركز محكمه لرى سنور كاربنى عوبرناطور تعين ايدير قانونلرينه بازمقله بنا وكر كيوبارمده جماعتك جوخ اولمانى وحده هيچ اراضده اولان كوينك مركز محكمه لرى دفتر خانه سندن اوزاقلغنده حساب اولونمق

Госуд. публичная историческая библиотека РСФСР №2742970 г.

BÖLÜM 3
GÖÇ ve YERLEŞİM

Bu bölümde üç sancakta 93 Harbi sonrası göç ve iskân hareketlerini ve nüfustaki değişimleri inceleyeceğiz. Önce bölgenin Rus işgali öncesi nüfusuna bakalım. Hicri 1294 (1877) yılı Erzurum vilayeti salnamesine göre Çıldır sancağının işgalden sonra Kars oblastına katılan kaza ve nahiyeleri ile Kars sancağının tamamında yaşayan Müslüman ve Hıristiyan erkek nüfus toplamı 62.748 kişiydi[1] (bkz. Tablo 3.1). Ardanuç kazası ve Şavşat nahiyesi de Osmanlı döneminde Çıldır sancağına dahildi. Ardanuç ve Şavşat, Rus işgalinden sonra Batum oblastının Artvin sancağına dahil oldu. Trabzon vilayeti 1295 (1878) salnamesine göre merkezi Batum olan Lazistan sancağına bağlı Livane (Artvin) kazasının toplam erkek nüfusu 18.371 (16.283 İslam, 1.643 Katolik Ermeni, 445 Ortodoks Ermeni) ve Maçahel nahiyesinin erkek nüfusu da 3.630 Müslüman'dı.[2] Osmanlı nüfus sayımı sadece erkekleri saymış, kadınları saymamıştır. İlber Ortaylı, Kars oblastındaki erkek nüfusu 39.257 olarak hesaplamıştır, çünkü Çıldır sancağından sadece Oltu ve Ardahan kazalarını Kars oblastına dahil etmiştir.[3] Oysa bu iki kazayla birlikte yine Çıldır sancağından Penek, Tavusker, Poshov ve Çıldır nahiyeleri de Rusların Kars oblastına dahil olmuştur ve bunların nüfusu salnamede ayrıca verilmiştir.

Sovyet Ermenistan tarihçilerinden Ardaşes Boğosyan, 1878 Berlin Kongresi öncesinde Erzurum vilayetinin Kars ve Çıldır sancaklarındaki Ermeni nüfusun 280.000'e ulaşmış olduğunu iddia etmiştir. Ancak Boğosyan'ın atıfta bulunduğu dergide, 280.000 sayısı Osmanlı Ermeni patrikhanesine göre 1882 yılında bütün Erzurum vilayetindeki Ermeni nüfusun sayısı olarak verilmiştir.[4] O tarihte Kars ve Çıldır sancakları Erzurum vilayetinden çoktan ayrılmış olduğu için bu sayının bu iki sancaktaki 1878 öncesi Ermeni nüfusa işaret etmesi mümkün değildir. Dolayısıyla Boğosyan kendi iddiasıyla tamamen ilgisiz bir kaynağı sözde kaynakmış gibi göstermektedir. Bu iki sancak Rusya tarafından ilhak edildikten sonra buralardaki Müslüman ahalinin bir kısmı Türkiye'ye göçmüştür, Ermeni-

1 *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, sene 1294 (1877), s. 129.

2 *Salname-i Vilayet-i Trabzon*, sene 1295, s. 118-119; Kudret Emiroğlu, *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1878*, Ankara: Trabzon Vakfı Yayınları, 1999, cilt 10, s. 241.

3 Ortaylı, *age*, s. 348.

4 *Ararat* (Ermenice), sayı: 3, Eçmiyadzin, 1914, s. 811, aktaran Boğosyan, *age*, s. 71.

ler ise kalmıştır. Hatta Anadolu'dan ve Kafkasya'dan bir miktar Ermeni yeni vilayete gelmiştir. Yani Rusya'nın Kars'ı ilhakından sonra Kars oblastındaki Ermenilerin sayısı azalmamış, tam tersine artmıştır. Buna rağmen, buradaki Ermeni nüfus ele aldığımız dönemde hiçbir zaman 280.000'i bulmamıştır. Kars oblastının bütün nüfusu bile ancak 1900'lerin başlarında 280.000'i geçmiştir. Kars oblastındaki Ermenilerin sayısı Rus resmi makamlarına göre 1916'da 118.217'ye, oranı da %32,46'ya ulaşmıştır (bkz. Tablo 3.3A).

Bugünkü Ermenistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü müdürü Aşot Melkonyan da 1878 öncesinde özellikle Kars ve Kağızman okruglarında Ermenilerin tek başına en büyük unsuru (*largest single element*) oluşturduğunu bir makalesinde iddia etmiş, ancak kaynak göstermemiştir. Melkonyan, Rus istatistiklerinde ayrı gösterilen Karapapak ve Türkmenleri Türk saymamış, bu yetmemiş gibi ayrıca Kars oblastında Türklerin sayısının 1897 nüfus sayımına göre 44.000 olduğunu yazmıştır. Doğrusu ise çarlık tasnifine göre oblasttaki Türklerin nüfusu 63.547, Karapapakların nüfusu 29.879 ve Türkmenlerin nüfusu da 8.442 kişiydi. Melkonyan ayrıca Kars oblastında Ortodoks Rumların varlığından habersiz olduğu için oblasttaki Ortodoks nüfusun tamamını "Ortodoks Ruslar" diye vermiştir.[5]

Kars oblastındaki Müslümanların, Ermenilerin ve öteki mezhep ve milliyetlerin sayıları Rus resmi istatistiklerinde ve Kars valilerinin yıllık raporlarında sancak, kaza ve hatta köy bazında gayet ayrıntılı olarak verilmiştir (Tablo 2.2A, 3.3, 3.2A ve 3.2B). Tablolardaki daimi nüfustan kasıt, askerler hariç, Rusya tebaası olup vilayette ikamet edenlerdir. Geçici nüfus ise Rus devlet memurları ve Rusya'nın başka vilayetlerinde kayıtlı olanlar ile Rusya tebaası olmayan mülteciler, kaçkınlar ve iş için gelmiş olan yabancı uyruklulardır. Tabloda geçici nüfusun şehir ve köylere ve sancaklara dağılımı verilmemiştir. Dolayısıyla tabloda belirtilen şehirleşme oranı (şehirli nüfusun genel nüfusa oranı) şehirlerdeki (daha doğrusu Kars şehri ve Ardahan, Kağızman ve Oltu kasabalarındaki) geçici nüfusu dikkate almadığı için düşüktür. Örneğin, 1882 yılına ilişkin şehirleşme oranı %5,5'tir. Geçici nüfusu da hesaba katarsak bu oran %12,6'ya yükselmektedir.[6]

---

5 Ashot A. Melkonyan, "The Kars Oblast', 1878-1918", Richard Hovannisian (ed.), *Armenian Kars and Ani* içinde, Costa Mesa: Mazda Publishers, 2011, s. 230-231. Karş. *Pervaya vseobşçaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g., LXIV. Karsskaya Oblast, tetrad 2*, Petersburg, 1904, s. 1.

6 "Çislitelnost naseleniya Karsskoy oblasti po kameralnomu opisaniyu 1882 goda", *İKOİRGO*, cilt VIII, Tiflis: Tipografiya kantselyarii Glavnonaç. grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1884-1885, s. 89-91.

Rus hükümetinin kendi iç yazışmalarında ve raporlarında Kars vilayetindeki Müslümanların veya Ermenilerin sayısını olduğundan farklı göstermesi için herhangi bir sebep görünmüyor. Dolayısıyla olası hesap ve sayım hataları ve olası eksikler haricinde bu sayıları doğruya yakın kabul edebiliriz. Zaten Boğosyan'ın 280.000 sayısını verdikten hemen sonra verdiği Osmanlı dönemindeki Kars sancağına ilişkin bilgiler kendisiyle çelişmektedir. Bu bilgilere göre Osmanlı devrinde Kars sancağında 280 köy ve 30.325 erkek nüfus vardı. Ayrıca 5.560 göçebe Kürt erkek nüfus vardı. Kars şehir merkezinde 4.852 erkekten 422'si Müslüman'dı.[7]

1291 Erzurum salnamesine göre Kars kazasında 9.794 Müslüman erkek nüfusa karşılık 500 Hıristiyan erkek nüfusu vardır. 1293 salnamesinde ise yine Kars kazasında Tablo 3.1'den görüldüğü gibi 11.710 Müslüman erkeğe karşılık 2.645 Hıristiyan erkek nüfus vardır. Boğosyan ise Kars sancağındaki göçebe Kürtlerden ve Müslümanlardan söz ettikten hemen sonra "Kars sancağı nüfusu münhasıran Ermenilerden oluşuyordu" diye yazabilmiştir.[8] Böylece kendi yazdıkları içinde bile tutarsızlığa düşmüştür.

Rus yetkililerinden Kars oblastı istatistik komitesi sekreteri Stepan Yermolayev'e göre de Kars oblastı Rusya'nın eline geçtiği zaman bölgede nüfus baştan sona Müslüman'dı ve çok az sayıda Hıristiyan vardı. Yermolayev, Osmanlı yerel resmi kayıtlarına göre göçebe Kürt aşiretleri haricindeki erkek nüfusun 1878 yılında 41.500 kişi olduğunu ve bunlardan çoğu Ermeni olan 4.000'inin Hıristiyan olduğunu yazmıştır.[9] Vilayetteki tek Ortodoks köyü ise Rumların oturduğu Vezinköy'dü.

Rus etnograf ve Kürdolog Tatyana F. Aristova, Dmitriy Z. Bagradze'nin bir makalesine atfen, 1870'li yıllarda Kars oblastının etnik yapısını esas olarak Kürtlerin temsil ettiğini, yani Kürtlerin çoğunlukta olduğunu iddia etmiştir.[10] Ancak Aristova'nın atıfta bulunduğu Bagradze, söz konu-

---

7 Boğosyan, *age*. Georg Kobro (*age*, s. 64), P. F. Stepanov adlı bir yazara atıfta bulunarak Boğosyan'ın verdiği bu 422 sayısının 1874 salnamesine göre Kars şehrindeki Müslüman sayısını değil, aksine Ermeni sayısını gösterdiğini yazmıştır. Buna göre Kars'ta 4.430 Türk ve 422 Ermeni nüfus vardır. Miladi 1874-1876 yılına denk düşen Rumi 1290 ve 1291 yıllarına ait Erzurum vilayet salnamelerinde Kars sancağına tabi Kars kazasında 9.794 Müslüman ve 500 Hıristiyan erkek nüfus kayıtlıdır. Bkz. *Salname-i vilayet-i Erzurum*, sene 1290 ve 1291, s. 143.

8 Boğosyan, *age*, s. 72: "Naselenie Karsskogo sandjaka sostoyalo isklyuçitelno iz armyan." Bu ifadenin yanlışlığını Kobro da belirtmiştir.

9 *PKAKKO* 1904, Kars, 1904, opisatelnıy otdel, s. 4.

10 T. F. Aristova, *Materialnaya Kultura Kurdov. XIX-Pervoy Polovini XX v.* Moskova: SSCB Bilimler Akademisi Etnografya Enstitüsü, Nauka Yayınevi, 1990, s. 56. Türkçe çevirisi için bkz. *19. Yüzyıl ve 20. Yüzyılın Birinci Yarısında Kürtlerin Maddi Kültürü*, çev. İbrahim Kale, Arif Karabağ, İstanbul: Avesta Yayınları, 2002, s. 88. Çevirmenler

su makalesinde Kars oblastında *dışardan gelerek yerleşmiş olanlar* (*vselentsı*) içinde sayıca özellikle Kürtlerin üstün olduğunu, ardından Karapapaklar ve Türkmenlerin geldiğini yazmıştır.[11] Görüldüğü gibi Bagradze burada bölgenin yerlilerinden değil, belli bir süre önce (Osmanlılar döneminde) bölgeye yerleştirilmiş olan nüfustan (*vselentsı*) söz etmektedir. Zaten Bagradze bir önceki cümlesinde Kürtlerin, Karapapakların, Türkmenlerin, Kafkas dağlılarının vs Kars oblastının yerlisi olmadıklarını, dışarıdan gelmiş unsurlar (*prişliye elementı*) olduklarını yazmıştır. Dolayısıyla Aristova'nın bu noktada ya Rusça okuduğunu anlamaktan aciz olduğu ya da düpedüz, bilerek tahrifat yapmış olduğu ortaya çıkıyor.

Kars askeri valilerinin yıllık raporlarından bulabildiğim en eskisi General Viktor Frankini tarafından 27 Haziran 1880 tarihinde imzalanmış olan 1879 yılına ait yıllık rapordur. Görebildiğim bütün yıllık raporlar içinde belki de en ilginci olan, yüksek bir edebi üslup ve şaşırtıcı bir açıklıkla yazılmış bu 212 sayfalık kalın raporun bir kısmını burada özetleyeceğim. Raporun ekinde 1879 yılı başındaki Kars'ın yerli (*korennoe*) nüfusuna ilişkin bir tablo verilmiş (bkz. Tablo 3.2). Tabloya göre Kars oblastının toplam nüfusu (kadın ve erkek olarak) 101.336 kişiydi.[12] Bu nüfus Kars şehrinde, Ardahan, Kağızman, Oltu kasabalarında ve 915 köy ile kışlakta yaşıyordu. Mevcut altı sancak içinde en kalabalık olanı 25.700 kişi ile Şuragel (Şüregel) sancağıydı, onu 17.428 kişi ile Oltu sancağı izliyordu. Frankini'ye göre 1878 sonu itibarıyla yalnızca Kars şehrinden 5.812 erkek ve 5.483 kadın olmak üzere 11.295 kişi göç etmişti. Şehirde kalan 4.731 yerli nüfusun 2.835'i Türk, 1.031'i Ermeni ve 378'i Rum'du.[13]

Kars vilayetine ait birçok yer adını yanlış okumuşlardır. Örneğin, Gögerçin nahiyesinin adını "Kokarca", Yolkeçmez'i "El Kaçamaz", Cadara'yı "Cadar", Karahamza'yı "Karagamze", Hanak'ı "Kanak", Koçköy'ü "Koçke", Nüsüng'ü "Hüsyüng", Çanglı'yı "Cenkli", Alaca'yı "Alacin", Cemadinli'yi "Camadlı" vb yapmışlardır (Karş. Aristova, *age*, s. 57-59 ile Türkçe çevirisinden s. 89-91). Rohat Alakom da Bagradze'ye atfedilen yukarıdaki yanlış ifadeyi (yani Kürtlerin Kars oblastında çoğunlukta olduğunu) doğru sanarak aktarmıştır. Bkz. Alakom, *age*, s. 133-134.

11 Dmitriy Bagradze, *İstoriçesko-etnografiçeskiy oçerk' Karsskoy oblasti*, Tiflis, İKOİRGO, cilt VII, Tipogr. Gl. Upr. Glavnonaç. Grajdanskoyu çastiyu na Kavkaze, 1883, s. 6: "*Pri zanyatii nami oblasti, iz vselentsev, v çislitel'nom otnoşenii, osobenno preobladali kurdı, zatem karapapahi i, nakonets, turkmenı.*"

12 *Otçet* 1879, Prilojenie 2, s. 116.

13 *Otçet* 1879, s. 2.

Müslüman Ahalinin Anadolu'ya Göçü

Rusya'ya bırakılan Osmanlı topraklarında yaşayan ahali, 8 Şubat 1879 tarihli İstanbul Antlaşması'nın 7. maddesi gereğince, antlaşma tarihinden itibaren üç yıl içerisinde, isterse malını mülkünü satıp Osmanlı devletine göç edebilecekti. Bu süre daha sonra 1 (13) Ocak 1884 tarihine dek uzatıldı.[14] Aynı şekilde Osmanlı devletinde yaşayan Hıristiyanlar da Rusya'ya göç edebilecekti. Kars'ta resmi olarak 7 Eylül 1878 günü[15] başlayan göç tezkeresi verme işlemleri nedeniyle Kars ve Çıldır sancakları sakinlerinin sahip oldukları gayrimenkullerin satışı da gündeme geldi. Kars valisi General Frankini Kars'ta *"gorodskaya uprava"* adı altında bir komisyon kurdu ve gayrimenkul tescil, devir ve satış işlemlerini bu komisyona devretti. Mülkiyet hakkı Osmanlı belgelerine (tapu ve koçan) göre tespit ediliyordu. Bunlar yoksa muteber tanıklar göstermek gerekiyordu. Kağızman, Oltu ve Ardahan'da da sancak yöneticileri protokoller hazırlayacaktı.

Kars'ta olduğu gibi Batum ve çevresinde de yerel ulema ve beyler Müslüman halkı Rus idaresinde kalmayıp Osmanlı idaresinde yaşamak üzere Anadolu'ya göç etmeye teşvik ediyordu. Çürüksulu Ali Paşa gibi Osmanlı yetkilileri de halkı göçe teşvik ediyordu.[16] Rus Kafkas ordusu kurmay albayı Lisovkiy'e göre Batum ve çevresindeki Müslümanlardan üç yıllık süre içinde yaklaşık 38 bin kişi, yani nüfusun yaklaşık üçte biri göç etti. En çok göç savaştan en çok etkilenmiş olan yerlerden, yani Batum'un kuzeyinden (üçte iki oranında), Gönye ve Aşağı Acara'dan (yarıya yakın) olmuş, Kintrişi ve Maçahel vadilerindeki bazı köylerin nüfusunun onda dokuzu göç etmişti. Buralardan Batum limanına gelen Müslüman ahali vapurlara binerek Trabzon limanına ulaşıyordu. En az göç veren yerler Yukarı Acara, Ardanuç ve Şavşat olmuştu. Buralar hem savaştan az etkilenmiş hem de göçe yönelik vaazlar buralara daha az ulaşmıştı. Trabzon'a ulaşan muhacirlerin birkaç yüzüne barınak bulunabilmiş, geri kalanlar açıkta kalmıştı. Sonuçta Batum civarından gelen dört bin kadar muhacir Rusya'ya geri döndü.[17] Bu

14 Namestnik EIV na Kavkaze. 19 Aprelya 1912 g. N 8500. Gor. Tiflis. *O pozemelnom ustroystve naseleniya Karsskoy i Batumskoy oblastey*, s. 20. Nedim İpek, "Rus hükümetince belirlenen sürenin 1890 senesinde sona ermesinden sonra Batum ve havalisinden resmi göç vuku bulmadı" diye yazıyor, ancak kaynak göstermiyor. Bkz. İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon: Serander Yayınları, 2006, s. 61.

15 *Otçet* 1879, s. 60.

16 Oktay Özel, "Migration and Power Politics: The Settlement of Georgian Immigrants in Turkey (1878-1908)", *Middle Eastern Studies*, sayı: 46:4, Temmuz 2010, s. 478, 488.

17 Valeriy Ya. Lisovskiy, *Çorohskiy Kray*, vıpusk 1, Tiflis: İzdanie Otdela Generalnago Ştaba Okrujnago Ştaba Kavkazskago Voennago Okruga, 1887, s. 38.

dönemde Batum ve civarında tam bir kaos sürdü. Her tarafta soyguncular türedi. Ahalinin bir kısmı yörenin sadece geçici bir süre için Rusya'ya bırakıldığına inanıyordu. Özellikle Yukarı Acara halkı isyana hazırdı. 1879 kışında halk, Hulo köyündeki uçastok merkezini basıp konağı yaktı. Rus kaymakam Ahıska'ya kaçtı. Kısa süre sonra Hulo'ya Rus ordusu gelerek duruma hâkim oldu.

Kars askeri valisi 25 Eylül 1878 tarihinde sancaklara ve polis idarelerine gönderdiği genelgede şöyle diyordu:

> Vilayetimiz sakinlerinden birçoğu Türkiye'ye göç etmek ve giderken taşınır ve taşınmaz mallarını satabilmek üzere bana başvurdu. Bazıları da burada kalıp Rusya uyruğuna geçmek isteyecek toprak sahiplerine tıpkı Osmanlı hükümeti zamanında olduğu gibi kendilerine ait topraklar üzerindeki tasarruf hakkının verilip verilmeyeceğini sordular. Türkiye'ye göç etmek isteyenler hakkında yapılacak işlemleri şöyle belirledim: Tüm göç edecek olanların ellerindeki *tapu* belgeleri alınacak ve tapusu olmayanlardan ise daha sonra bir toprak mülkiyeti veya kullanım hakkı iddiasında bulunmayacaklarına dair taahhütname alınacaktır. Aynı şekilde bir daha Kars oblastına geri göç etmeye hakları olmayacağını taahhüt edeceklerdir. Göç edenlerin inşa etmiş ya da satın almış oldukları ev, ahır vb binaları satmalarına, ayrıca hayvanlarını ve başka taşınır mallarını satmalarına ya da yanlarında götürmelerine engel olunmayacaktır.
>
> Bölgenizdeki ahaliye burada kalmak ve Rusya uyruğuna geçmek isteyenlerin, haklarını belgelemek kaydıyla arazilerini kullanma haklarının ellerinden alınmayacağını duyurunuz. Göç etmek isteyenler ise arazilerini satamazlar, fakat hemen göç etmek isteyenler bu yılın bütün hasadını (ot, saman, arpa, buğday vb) aşar ödemeksizin satabilirler. Göç etmek isteyenler hakkında şu bilgileri içeren listeler hemen hazırlanmalı ve bana sunulmalıdır: adı, soyadı, aile bireyleri (adları ve yaşları), tasarrufunda bulunan arazi miktarı. Bu listeler ve göç edenlerden alınacak tapu, koçan ve adı geçen taahhütnameler alındıktan sonra tarafımdan göç tezkiresi (*bilet*) verilecektir.[18]

Mart 1880'de Kars'ta "*gorodskaya uprava*" iptal edildi ve görevleri önce Arazi Komisyonu'na (*pozemelnaya komissiya*) verildi. Komisyon 12 Nisan 1880 ile 6 Temmuz 1881 tarihleri arasında çalıştı. Daha sonra komisyonun adı "Türkiye'ye göç edenlerden toprak satın alma komisyonu" şeklinde değiştirildi.[19] Tapu ve koçanların gerçek mi sahte mi olduğunu anlamak da zordu. Birçok yerde bu belgeler de yoktu. Kars valisi tapu meselesini birkaç kez Tiflis'e yazmış, komisyonlar kurmuş, projeler hazırlamış, fakat

18 HAA, f. 1262, op. 1, d. 7(II), ll. 5-6.
19 STsSA, f. 231, op. 1, d. 309.

Tiflis'ten açık bir yanıt alamamıştır. Bu arada Frankini ve Grosman'dan sonra 1884 yılında General Tomiç Kars valisi olmuştur.

Kars askeri valisi Frankini, Kafkasya naibi (genel valisi) Büyük Knez Mihail Nikolayeviç'in yardımcısı Tümgeneral Aleksandr Komarov'a 9 Şubat 1879 tarihinde şöyle yazmıştır:

> Ayastefanos Antlaşması'nın 21. maddesi bize büyük zorluklar çıkarıyor. Birincisi şu ki göç etmek isteyenlere üç yıllık süre tanınıyor ve göç edecek olanlar idarenin talimatlarını dinlemiyorlar. İkincisi şu ki devlet mülkü bu süre boyunca Türkiye'nin tasarrufunda kalıyor. Dışişleri bakanlığının 17 Ağustos 1878 tarih ve 90 numaralı telgrafı sadece bizim hükümetin tek yanlı görüşünü ifade ediyor ve Babıâli'nin şu veya bu idari işleme itirazlarını ortadan kaldırmıyor. Ben buraya gelmeden önce, oblast, Kafkasya askeri dairesi karargâhının (*okrujnoy štab*) idaresindeydi. Türk ordusu Batum'dan ayrılıncaya değin halk Batum ve Kars'ın Türkiye'ye geri verileceğini sanıyordu. Ancak ordumuz Batum'u kalıcı olarak işgal ettiği zaman Kars nüfusu da önlem almaya başladı. Benim düşüncem şöyle: Göçe karşı direnmeye ne hakkımız var, ne olanağımız ne de bundan bir çıkarımız var. Antlaşmadan dolayı hakkımız yok. Olanağımız yok, çünkü sınır halen açık. Yararı yok, çünkü zorla tutulan nüfustan devlete karşı ödevlerini yerine getirmesini bekleyemezsiniz.
>
> Türk yasalarına göre köylerde özel mülkiyet yarım dönümden fazla olmayan ev ve bahçeden oluşuyor. Sadece Kağızman'da şehir ahalisi her biri birkaç on dönüm tutan geniş bahçelere sahip. Tarla, çayır ve otlakların onda dokuzu hazine arazisi. Ancak bu arazileri kiralamak mümkün olduğu için arazinin çoğu kiralayanların elinde. Yine de göç edenlerin toprakları için kira bedeline uygun bir ücret ödemek gerekir.
>
> Toprak satışı veya devrinin oblastın iskânı sorunuyla yakın ilişkisini dikkate alarak, kayıtların doğruluğundan emin olmak gereğini bahane ederek şimdilik toprak satışını yasaklamayı uygun gördüm. Köylerde evler ve çiftliklerin satın alınması köy topraklarından yararlanma amacını taşıyor olsa da ve bunlar özel mülkiyete girse bile, çiftliklerin satışı benim iznime tabi. Böylece Aşağı Sarıkamış Osetin köyündeki evlerin hepsi Yelizavetpol [Gence] alayı subayları tarafından satın alındı ve posta memuru olan Malakanlar posta istasyonlarının olduğu köylerde kendilerine evler aldılar. Ancak köy topraklarına ilişkin hiçbir satış işlemi henüz idare tarafından teyit edilmiş değildir.
>
> Vilayetin iskânı meselesinin bahara kadar ertelenebileceğini düşündüm, çünkü bazı yerlerde Türklerin göç etmeye hazırlandıklarına dair duyumlar alsam da henüz açık dilekçeler almadım. Şimdi ise yeni nizamnamenin uygulanmasından sonra bütün kuşkular dağıldı. Kağızman, Taht ve Oltu san-

caklarının Türk nüfusunun önemli bir kısmı bizim tarafımızdan en ufak bir zorlama halinde şimdiden Türkiye'ye göç etmeye hazır. Öteki sancaklardaki Türklerin de erken baharda Erzurum'a genel bir göç başladığı zaman soydaşlarının göçüne seyirci kalmayacaklarını bekleyebiliriz. Dolayısıyla Kars'ın doğru bir biçimde iskânı için göç edenlerin toprakları hakkında nasıl bir muamelede bulunacağımıza şimdiden karar vermek gerekiyor.

Göç edenlerin ellerindeki kayıtlı arazileri kim olursa olsun isteyene satabileceklerini ilan edecek olursak, göç edenlerin bir an önce taşınmaz mallarını ellerinden çıkarmak istekleri ve Kafkasya'nın dört bucağından Kars vilayetine yerleşmek isteyenlerin hücumu karşısında bütün serbest araziler kısa zamanda spekülatörlerin eline geçecektir. Böyle bir gelişme pek teessüf edilecek bir şey olacaktır. Bu durum spekülasyonlara yol açacak, idare vilayetin iskânını düzene sokma olanağından yoksun kalacak ve hükümet bu zorluklardan dolayı tapu kayıtlarını satın almak isterse bunun maliyeti büyük olacaktır. Bunu önlemek için iki çare var:

Birincisi, Kafkasya askeri bölgesi komutanlığı emriyle Kars vilayetinde köy topraklarının ancak idarenin izni ile satın alınabileceğini bildirmek ve buna ilişkin esasları bir talimatname ile belirlemek. Bu önlem vilayetin iskânını belirli ölçüde kolaylaştıracaktır, ancak tam değildir, çünkü a) idareyi keyfilikle suçlayabilirler, b) köy cemaatlerinin (merkez köylerin) aynı türden öğelerden oluşması zorlaşacaktır, c) nihayet tapuların satın alınmasındaki gecikme göç edeceklerin antlaşma gereği içinde bulundukları belirsiz durumu uzatacaktır.

İkincisi, kuşku yok ki hükümet göç edeceklerin hepsinin topraklarını satın alsa, yani o toprakların kirası için ödemiş oldukları tutarı ödese, yukarıdaki tüm sorunlar aşılırdı. Hükümet vilayeti istediği gibi iskân ederdi ki bu da hiç kuşkusuz gelecekte pek yararlı olurdu, özellikle Türkiye ile yeni savaş durumunda. Ancak ne yazık ki halihazırda ödenecek tutarı yaklaşık olarak bile belirlemek mümkün değil, çünkü hâlâ Türkiye'ye göç edeceklerin sayısı ve ellerindeki arazinin miktarı hakkında yeterli veri yok. Ancak Türk idaresinin izin verdiği çeşitli suiistimallerden dolayı tapu kayıtlarındaki toprak kullanım bedelinin vergileri azaltmak amacıyla çok düşük tutulduğu dikkate alınırsa serbest kalacak bütün hazine topraklarının bedeli 500 bin rubleyi geçmeyecektir. Bu miktarın vadeli kredi şeklinde tahsis edilmesi yukarıdaki yararların yanı sıra hükümete ayrıca yeni yerleştirilmiş göçmenlerin ödeyecekleri faizi kazandıracaktır, yeter ki onlardan bütün bedeli hemen istemeyelim; şu kadar ki bunlara verilecek topraklar eskisi gibi hazine arazisi olarak kalacaktır ve *aşar* ya da başka vergiler dışında Türk hükümeti zamanında tapu alınırken verilen bir kereye mahsus miktarı da ödeyeceklerdir. Yerleşecek göçmenlerden isteyenlere bu toprakların tam mülkiyetini satın alma hakkı da tanınırsa bu hükümet için daha da yararlı olabilir.

> Her halükârda verilecek kredinin teminatı arazi olacaktır. Göç edip giden Türklere verilecek küçük miktarlar ile kaliteli ve verimli topraklar elde edilecektir ki buralar uzun süre boş kalmayacaktır. Yukarıda söylediğim gibi bu topraklar hemen satılabilir ve bu iş hükümet kredisi olmadan gerçekleşebilir, ancak tekrar ediyorum, bu durumda ahalinin içine uygunsuz unsurların karışmasına ve arazilerin birtakım tüccarların eline geçip daha sonra gelecek göçmenleri sömürmelerine karşı hiçbir garantimiz yoktur.[20]

Vali Frankini yazısının devamında kredi projesi onaylanırsa hemen uygulamasına geçileceğini ve ayrıntılı yönetmeliklerin hemen hazırlanacağını bildirmektedir. Rus valisi tapu kayıtlarında yazılı bedelin düşük olduğunu ve tapuların ucuza satın alınabileceğini yazarken İttihatçı siyasetçi ve yazar Fahrettin Erdoğan'ın Rusların tapulara fazla fiyat verdiğini iddia etmesi ilginçtir. Erdoğan aynen şöyle yazmıştır: "Kars ve içinde Ruslar, Kars ile Batum ve Ardahan'da yaşayan Türklerin emlâk ve arazilerinin tapularını fazla fiatla alıp Türkleri buradan uzaklaştırmak amacile sinsi bir siyaset takip ediyorlar ve azami kuvvetlerini sarf ediyorlardı."[21] Yine Erdoğan'a göre Rusların Türkleri göçe teşvik etme politikasına karşı Sarıkamış'ın Asboğa köyünden amcası İsmail Ağa ve bazı başka ağalar göçe karşı propaganda yapmışlar, sözlerini ücra köylere kadar ulaştırmışlar ve "göçün önünü almışlar." Bu iddia biraz abartılı görünüyor. Erdoğan, antlaşmayla Müslümanlara beş yıl içinde göç etme hakkı tanındığını da yazmıştır, oysa doğrusu üç yıldır. Yine Erdoğan'a göre amcası ve ötekiler Kars, Batum ve Ardahan'ın savaş tazminatı karşılığı yirmi yıl müddetle Ruslara rehin verildiğini ve yirmi yıl sonra bu toprakların yine Türklerin olacağını söyleyerek göç karşıtı propaganda yapmışlar. Erdoğan'ın amcası ve kendisi bu sözleri gerçekten inanarak mı söylemişler yoksa sadece propaganda için mi söylemişler belli değil, ancak ne olursa olsun bu ifade doğru değildir. Kars'ın yirmi yıl sonra veya tazminat ödendikten sonra geri verileceğine dair bir antlaşma maddesi yoktur.

General Frankini'nin vilayetten Türkiye'ye göçenlere ilişkin olarak ayda iki kez Kafkasya genel valisine rapor verdiği görülüyor. Buna göre 1879 yılı Ağustos ayı ortası itibarıyla toplam 32.494 kişi göç etmiştir.[22] 23 Haziran 1880 tarihli raporuna göre 7 Eylül 1878-13 Haziran 1880 tarihleri arasında Türkiye'ye göç edenlerin sayısı 4.383 hane ve 42.853 kişidir.[23]

20 HAA, f. 1262, op. 1, d. 7(II), ll. 16-25.
21 Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, [İstanbul]: Yeni Matbaa, 1954, s. 18.
22 HAA, f. 1262, op. 1, d. 7(II), l. 117.
23 HAA, f. 1262, op. 2, d. 7, l. 27.

Frankini'nin 27 Haziran 1880 tarihinde imzaladığı 1879 yılı yıllık raporunda ise daha ayrıntılı bir tablo yer alıyor ve 13 Haziran 1880'e dek göç edenlerin sayısı 5.816 hane ve 65.447 kişi olarak görünüyor[24] (Bu sayıların vilayet içindeki ve cinsiyete göre dağılımı için bkz. Tablo 3.10). Tablodan görüldüğü gibi en çok göç 21.096 kişiyle Ardahan ve köylerinden. Ardahan'ı 13.991 kişiyle Taht sancağı ve 11.387 kişiyle Kars şehri izliyor. 28 Nisan-13 Haziran 1880 tarihleri arasında Ardahan ve Posof'tan göç edenlerin sayısında keskin bir yükseliş olmuş: Bir buçuk ay içinde Ardahan sancağı ve Posof pristavlığından 22.594 kişi göç etmiş ya da daha doğru bir ifadeyle göç etmek üzere tezkere almış. Ancak yine aynı 1879 yılı raporuna göre 1879 yılı başı itibarıyla Ardahan ve Posof'un toplam nüfusu 15.252 kişi olarak görünüyor. Dolayısıyla bu sayıları doğru kabul edersek mevcut nüfustan daha fazlası göç etmiş olur ki doğal olarak bu mümkün değildir. Göç etmek için başvuranların sayısı daha güvenilir bir sayı olduğu için 1879 yılı başında genelde bütün vilayetin toplam nüfusunun 101.336'dan ve özelde Ardahan ve Posof'un toplam nüfusunun 22.594'ten daha fazla olması gerekiyor.

Kars vilayeti nüfusu içindeki payı yaklaşık %15 olan Ardahan ve Posof'tan bir buçuk ay gibi kısa bir süre içinde göç tezkeresi alanların sayısının tüm vilayetten yaklaşık iki yıl boyunca göç tezkeresi alanların üçte biri kadar olması burada olağanüstü bir durum olduğunu gösteriyor. Bu durum muhtemelen ve kısmen General Frankini'nin aşağıda göreceğimiz gibi yıllık raporunda söz etmiş olduğu Damal köylülerinden kaynaklanıyor olabilir. Tabii sadece Damal'ın Türkmen köyleri değil, bütün Ardahan'dan göç veya en azından göç başvurusu olmuş olmalı. Genelde Ardahan köylülerinin ve özelde Damal ve çevresi Türkmen köylülerinin birdenbire göç etmeye karar vermelerinin sebebi belli değildir. Aşağıda göreceğimiz gibi, valinin kendisi de şaşırdığını ifade ediyor. Ayrıca göç için başvuran Ardahanlıların ne kadarının gerçekten göç ettiği ve ne kadarının daha sonra geri döndüğü de belli değildir. Dolayısıyla bu konunun daha fazla araştırılması gerekiyor.

Kars oblastından göç etmek için tezkire (*bilet*) alanların sayısı 28 Temmuz 1880 itibarıyla 6.156 hane ve 68.053 kişiye (34.598 erkek ve 33.455 kadın) yükselmiştir.[25] 13 Ağustos 1881 itibarıyla Türkiye'ye göç edenlerin sayısı 7.669 hane, 42.158 erkek ve 40.602 kadından ibaret olmak üzere toplam 82.760 kişi olmuştur. Bunların 22.473'ü Ardahan sancağından, 16.956'sı Taht sancağından, 11.057'si Kars şehrinden, 10.180'i Oltu san-

24 *Otçet* 1879, Prilojenie No. 15, s. 176-177.
25 HAA, f. 1262, op. 1, d. 7, l. 36.

cağından, 5.698'i Şuragel sancağından, 5.136'sı Kağızman sancağından, 4.610'u Zaruşat sancağından, 3.752'si Poshov nahiyesinden ve 2.628'i Horasan nahiyesindendi.[26] Verilen bilet sayısı Kasım 1881 ortasında 85.112'ye, Aralık ayı sonunda 89.477'ye, Ocak 1882 sonunda ise 100 bini geçerek 100.051'e (50.941 erkek ve 49.110 kadın) ve nihayet Şubat ayı sonunda, yani anlaşma süresinin sonunda, 111.202'ye (56.588 erkek ve 54.614 kadın) ulaştı.[27] Bununla birlikte bilet alanların ne kadarının fiilen göç ettiğini bilmek güçtür. Bir kısmının göç etmediği bellidir, Bagradze'ye göre yarısı göç etmedi. 1895 tarihli Rusça bir ansiklopedik sözlükte de 1878-1881 arasında 82.000'den fazla Müslüman'ın "Türkiye'ye" göç ettiği ve bunlardan 11.000'inin Kars şehrinden olduğu yazılıdır.[28] Şemseddin Sami'nin 1896 tarihli Türkçe ansiklopedik sözlüğünde ise bölgenin Rusya'ya ilhakından beri oradan Osmanlı devletine göç eden Müslüman ahalinin sayısı 60.870 kişi olarak verilmiştir.[29] Sami'nin oldukça düşük görünen bu sayıyı nereden aldığı belli değildir, bu sayı muhtemelen 1878'den 1880 yılı ortalarına kadarki göçü içermektedir.

Kars'taki Osmanlı konsolosu Mehmed Asım Bey, hariciye nezaretine 20 Ekim 1880 tarihli yazısında o havali ahalisinin "külliyet üzere Memalik-i Şahane'ye hicret etmekte olduklarını" ve bunların çoğu "ashab-ı servetten" bulundukları cihetle emlak ve akarlarını bulabildikleri müşterilere satıp gittiklerini ifade etmektedir. Şubat 1879 tarihli İstanbul Antlaşması'nın yedinci maddesi gereğince üç yıllık süre içinde Rusya'ya terk olunan mahallerden çıkmayıp kalanlar Rusya uyruğuna geçmiş olacaktı. Halbuki Osmanlı "istimlak-i emlak nizamnamesine" göre "Rusyalıların" Memalik-i Şahane'nin her bir cihetinde istedikleri gibi istimlak-i emlake hak ve selahiyetleri oldukları gibi, Kars ve havalisi ahalisinden emlak ve akarlarını satamayıp da hicret edenlerin de Osmanlı uyruğunda kaldıkları halde Rusya'da emlak sahibi olmaya hakları olması gerekiyordu. Asım Bey ahaliden gelen buna dair sorulara ne cevap vereceğini sormaktaydı.[30] Osmanlı hariciyesinin buna cevabını bulamadım.

Gürcü kökenli prens Grigol Orbeliani, Kafkasya naibinin mülki işlerden sorumlu yardımcısı Knez Svyatopolk-Mirskiy'e Kasım 1879 tarih-

26 HAA, f. 1262, op. 1, d. 7, ll. 143-144. Ayrıca bkz. Bagradze, *agy* (1883), s. 6.

27 STsSA, f. 545, op. 1, d. 3008, ll. 16-43.

28 "Karsskaya oblast'", *Entsiklopediçeskiy Slovar*, Petersburg: Brokgaus i Yefron, 1895. http://brocgaus.ru/text//048/807.htm (Erişim tarihi: 18 Temmuz 2018).

29 *Kâmus ül Âlam*, 5. cilt, s. 3510.

30 BOA. HR. SYS 1231-76 lef 4. Kars şehbenderi Asım Bey'den hariciye nezaretine, 8 Teşrinievvel 1296 (20 Ekim 1880). Asım Bey sorusunu 20 Teşrinievvel (1 Kasım) tarihli yazısında tekrarlamıştı (*agy*, lef 2).

li mektubunda Kırım, Kuban ve Abhazya'dan sonra şimdi de Acara ve Kars'tan Müslümanların ve hatta Ermenilerin bile göç etmesinin sadece dinsel fanatizmle açıklanamayacağını yazdı. Acaralılar ve Karslılar "sanki vebadan kaçar gibi bizden kaçıyorlar" diyordu Orbeliani. Orbeliani, fanatizmin etkisi olmakla birlikte, göçün esas sebebinin bürokrasinin yetersizliği ve yolsuzluğu olduğu kanaatine varmıştı. Orbeliani çözüm olarak yolsuzluğa batmış olan ilçe kaymakamları ve öteki memurların değiştirilerek yerlerine iyi eğitimli idealist gençlerin atanmasını öneriyordu.[31]

Batum oblastı askeri valisi General Komarov, Acaralıların Türkiye'ye göçü hakkında Kafkasya Dağlılar İdaresi başkanlığına Ağustos 1880 tarihli yazısında Murgul vadisi köylerinin yüzde 66'sının Türkiye'ye göç etmesi ve kalanların da en az yarısının gidecek olması üzerine konuyu şahsen yerinde incelemeye gittiğini belirtti. Valiye göre Murgul sakinlerinin cevaplarından ortaya çıkan tablo şöyleydi: Türk idaresi zamanında Murgul'un genç erkeklerinin çoğu İstanbul'da saray ve konaklarda ve otellerde çalışıp para biriktirip dönerlerdi. Dönüşte ticaretle uğraşır, Çoruh vadisinden aldıkları malları Hopa'da satarlardı. Ama artık Hopa, Türkiye tarafında kalıyordu ve sınırda gümrük noktaları vardı. Murgullular bu geçim kaynağından yoksun kalmıştı. Murgul'a yol yapmak da çok masraflıydı. 33 km yol yapmak için 100 bin ruble harcamak gerekiyordu. Esas sebep ekonomikti ve öteki sebeplerin bir ağırlığı yoktu. Belki biri hariç: Acaralıların alışkın oldukları gibi kadınlar üzerinde cinayete varan her türlü keyfilikleri Rus idaresinde artık yapamayacak olmaları.

Vali, boşalan köylere göçmenler getirip yerleştirmek mi yoksa buralarda hazineye bağlı çiftlikler mi kurmak mı sorusunun ortaya çıktığını belirtip cevap olarak göçmen getirmek gerekirse bulunacak "materyalin" burada hem sükûneti sağlayacak hem de sınırı koruyacak türde olması gerektiğini ve bunun için de en iyi çözümün Dağlık Osetya'dan göçmenler getirmek ve toprağın bir kısmını da Artvin ve Şavşat'tan topraksız Ermenilere vermek olduğunu ifade etti. Toprağı hazineye vermek durgunluğa yol açar diye de ekledi. Bütün Murgul vadisi arazisinin kabaca 14 bin desyatin (hektar) olduğu tahmin ediliyordu, bunun iki bini bahçe, üç bini tarla, dört bini orman ve beş bini de çorak araziydi. Türkiye'ye göç edenlerin bıraktıkları evleri korumaya aldıklarını ve talimat beklediklerini bildiriyordu.[32]

Aralık 1880'de Kafkasya naipliği birinci daire başkanı Korgeneral Dmitriy Staroselskiy, Batum'a gelerek halkın Türkiye'ye göç etmesinin se-

31 Şamşe Megrelidze, *Acaris Tsarsulidan (Muhaciroba 1878-1882 tslebşi)*, Tiflis: Metsniereba, 1964, s. 79-80, aktaran Badem, "Forty Years of Black Days?..", s. 229.

32 Megrelidze, *agy*, s. 83-84.

beplerini araştırdı ve daha sonra bir rapor sundu. Staroselskiy, Batum'da sıradan halktan ziyade, beyler ve eşraftan, tüccardan kimselerle ve ayrıca on "bek" (bey) ile görüştü. Bu beyler Osmanlı idaresinde devletten maaş alıyorlardı. Rus idaresi ise sadece ikisine (Tefik Bek Atabekov ve Nuri Bek Himşiev) memurluk ve maaş vermişti. Halbuki bu ikisi dışında da nüfuz sahibi beyler vardı. Örneğin Hüseyin Bek Abaşidze, Osmanlı idaresinde Batum ve Trabzon'da 18 yıl kaymakamlık yapmıştı, ıstabl-ı amire (yarbay) rütbesine sahipti ve 100 rubleye eşdeğer maaş alıyordu. Mercan Ağa Marşani, milis (zaptiye) kolağasıydı (kıdemli yüzbaşı), Batum'da kalebeyi (emniyet müdürü) görevindeydi, ayda 7.5 lira (43 ruble) maaş alıyordu. Haydar Bek Atabekov zaptiye binbaşısıydı, ayda 8 lira maaş alıyordu, Rüstem Ağazade Süleyman Ağa zaptiye yüzbaşısıydı ayda 6 lira maaş alıyordu. Dursun Bek Tavgrelidze de zaptiye yüzbaşısıydı vs. Dolayısıyla şimdi maaşlarından ve halk üzerindeki itibar ve nüfuzlarından (ki bunu resmi görevini kullanarak rüşvet alma imkânı diye okuyabiliriz-CB) yoksun kalan beyler Rus idaresinde yaşamak istemiyorlar ve halkı da yanlarında sürüklüyorlardı. Batum askeri valisi, Rus hükümetinin halkla ilişkilerinde eski beylerin etkisini kullanmasını hükümetin gerçek çıkarlarına aykırı bulduğunu ve kendisinin eski beylerin nüfuzunu kaale almadığı halde yine de halkın Rus idaresine saygısını ve güvenini kazandığını Staroselskiy'e söylemişti. Ancak Staroselskiy valinin fikrine katılmıyordu. Binlerce insanın Türkiye'ye göç etmesi Rus idaresinin halkın pek az güvenini kazandığını gösteriyordu. Deneyimli bir idareci, geniş halk yığınları henüz Rus idaresinin yararlarını pratikte görmeden önce nüfuzlu zümrelere hükümete karşı cephe aldırmak gibi bir hata yapmazdı. Staroselskiy nüfuzlu kişilere (beylere) memurluk verilmesinden yanaydı. Ona göre Rusya'nın yakın geçmişte ilhak ettiği Dağıstan ve Terek oblastlarında bu sistem denenmiş ve olumlu sonuçlar vermişti.[33] Sonunda kimin haklı çıktığına dair bir değerlendirmeyi sonuç bölümünde yapacağım.

Tiflis'teki İngiliz konsolosu Walter Lyall, İngiliz dışişleri bakanına 14 Temmuz 1880 tarihli raporunda, Batum'daki Rus makamlarının Batum'a akın etmiş olan spekülatörleri durdurmak için, Türkiye'ye göç etmek isteyen Müslümanların gayrimenkul satışlarının ancak resmi makamlarca onaylanması durumunda geçerli sayılacağını iki yıldır ilan etmiş olduğunu yazıyor. Bu durumun spekülatörleri kaçırdığını, ancak askeri ve sivil memurların birbirini kayırarak bütün değerli arsaları ve binaları düşük fiyatlarla satın aldıklarını ifade ediyor. Konsolos, 60 bin kadar Müslüman

33 Megrelidze, *agy*, s. 80-83; Badem, *agy*, s. 229-230.

nüfusun Türkiye'ye göç etmeye karar verdiğini ancak Ermeni kökenli memurların halkın tapularını sorgulayarak, pasaport vermeyerek ve başka yöntemlerle Müslümanların gidişini geciktirdiğini de ifade ediyor.[34]

Ağustos 1880 başında Batum valisi bir ilan yayımladı ve Batum oblastının her yerine gönderdi, ilanı Batum'da cadde ve sokaklarda duvarlara yapıştırttı. İlan Türkiye'ye göçü durdurmak istiyordu ve bu amaçla bazı söylentilere karşı şu güvenceleri veriyordu:

1. İslam dinine dokunulmayacak, ancak kan davası yasaktır. Müslüman kadınları da kimse incitemez.
2. Bütün aile içi meseleler ve miras meseleleri Türk idaresinde olduğu gibi şeriata göre çözülecek.
3. Vergiler artırılmayacak. Aşar yerine nakdi vergi alınacak, "puhara"lar [fukara] vergiden muaf kılınacak.
4. Ormandan yararlanma kuralları eskisi gibi olacak.
5. Rus hükümeti halktan "nizam" (asker) almayacak, sadece jandarma görevi için milis alınacak, milislere maaş ödenecek.
6. Camilerde ve calgalarda medrese açmak serbesttir. Rus okulları da açılacak ancak kimse zorla bu okullara alınmayacak.
7. Hükümet gümrüğü kaldıramaz, ancak Batum'dan aile ihtiyacı için istediğiniz kadar mal çıkarabilirsiniz.
8. Berlin Kongresi'nin belirlediği sürenin sonuna dek isteyen herkes toprak hariç her şeyini satıp gidebilir.
9. Eşkıya ve hırsızlar kovuşturulacak. Herhangi bir köy halkının üçte ikisi bir kişiyi istemediği zaman o şahıs o köyden sürülecek.
10. Rus hükümeti yerel halktan liyakatli olanları sadece alt rütbelere değil kaza kaymakamlığına dek memurluğa alacak.
11. Bütün kaza kaymakamları halka karşı yumuşak olacak, şikâyetleri dinleyecek ve üst makamlara bildirecek.

İlanı yayımlayan *Golos* gazetesi, "Geç kalmadınız mı?" diye soruyor ve bu ilanın iki yıl önce yayımlanmış olması gerektiğini yazıyor. Gazetenin anonim yazarı Batum'da Rus idaresinin iki yıldır bir şey yapmadığını, şehrin Türkler zamanındaki gibi pis olduğunu yazıyor. Yönetimin ilk işinin inşaat yapmak isteyenlere arsa tahsisi olduğunu, bu işin de emniyet mü-

34 TNA, FO 65-1092, Lyall'den Granville'e, 14 Temmuz 1880, no: 23. Justin McCarthy de bu rapora referans vererek Ruslar, "Lazların yurtlarında kalmasını imkânsızlaştırırken, bir yandan da onların topraklarından ayrılıp gitmesini de zorlaştırdılar" diyor. Bkz. Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Fatma Sarıkaya, Ankara: TTK, 2012, s. 123. Lyall'ın raporunda Lazlar sözcüğü geçmediği halde McCarthy Batumlu Müslümanların tamamına Laz diyor ve onların çoğunun Laz değil Acaralı (Müslüman Gürcü) olduğundan habersiz görünüyor.

dürüne verildiğini, onun hem kendini hem de yüksek memurları ve Fransız konsolosunu ihya ettiğini de ekliyor. *Golos*, daha sonra bunun yerine vali yardımcısının başkanlığında komisyon kurulduğunu ifade ediyor. Bazı memurlar binalar inşa edip bu binaları yüksek kiralarla devlet dairelerine kiralamışlardı. Örneğin bir polis memuru 1.500 ruble harcayarak inşa ettiği binayı devlete yıllık 1.500 ruble bedelle dokuz yıllığına kiralamış ve üç yıllık kirayı da peşin almıştı.[35]

Rus hükümetinin Batum ve Artvin'den yerli halkın Türkiye'ye göçlerini önlemeye çalıştığını göçmenlerin Osmanlı arşivinde saklanan dilekçelerinde de görmek mümkün. Örneğin bir dilekçede "Livane kazasından bin üç yüz haneyi mütecaviz muhacirinin hicret azminde bulundukları halde mahalli hükümeti tarafından muhalefet olunduğu" bildirilmekteydi. Manyas ve Gönen'in köylerinde iskân edilen Batum göçmenleri, göç ederken Rus yetkililer tarafından engellemeler yapıldığını şu cümlelerle ifade etmişlerdi: "(...) görülen hamiyet ve sadakat-i kâmile abd-i kemineleri muhâcerete dahi sevk ederek Rusya memurları ise bunun önünü almak için tedâbir-i adideye teşebbüsle hatta emlâk ve arazimizin füruhtuna da suret-i mümânaat gösterüp ol bâbdaki hukuk ve müsâadet-i ahdiyeden bile mahrum bırakmış (...)."[36] Kars ve Ardahan'da göç etmek isteyenlere engel olmayan Rus hükümetinin Artvin ve Batum'dan göçlere engel olmaya çalışmasının sebebi Müslüman olsalar bile Batum ve Artvin halkını Rus idaresine daha yakın bulmaları mıydı acaba? Buna kesin bir yanıt vermek güçtür.

Kars valisi General Frankini 1879 yılına ilişkin Haziran 1880 tarihli raporunda "iskân sorunu" başlığı altındaki bölümde Kars oblastının yerli halkını oluşturan çeşitli etnik ve dinsel öğeleri betimledikten sonra Müslüman ahalinin göçüne değiniyor. Yöre halkının Rusya ile Osmanlı devleti arasındaki ilişkileri ve bu iki devlet arasındaki ölüm kalım mücadelesini birtakım kitaplardan veya kulaktan dolma değil, bizzat kendi deneyimleriyle bildiğini ve bu mücadelenin bütün ağırlığını omuzlarında taşımış olduğunu yazıyor. Yerel halkın o yüzyıldaki her Osmanlı-Rus savaşında büyük zorluklar çektiğini, mevcut kuşağın üç savaşı birden gördüğünü ifade eden vali, bu kuşağın daha ana kucağındayken General Paskeviç'in top seslerini dinlediğini (1828-1829 savaşı), gençliğinde bütün gücünü yine Ruslarla bir savaşa harcadığını (1853-1856 Kırım Savaşı) ve nihayet yaşlılıkta tam dinlenmeye hak kazanmışken üçüncü kez Rus ordusuna boyun eğmenin

35 Megrelidze, *age*, s. 91-93.

36 Muammer Demirel, "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından Sonra)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 40, Erzurum, 2009, s. 320.

acısını yaşadığını belirtiyor. "Böylece" diyor, "şimdiki nesil gözlerini anayurdunun Rusya ile mücadelesine açtı ve hep onunla yaşadı." "Açıktır ki," diyor devamında, "bu durumda bir Türk ister istemez ve doğal olarak Ruslarda tarihsel ve ulusal düşmanını görmek durumundadır. Buralı Türklerin bize karşı iliklerine işlemiş olan ve hiçbir şekilde hiçbir eylemle düzeltilemez olan güvensizlikleri buradan kaynaklanıyor."[37] General Frankini'ye göre Türklerin bu güvensizliği öylesine "etlerine ve kanlarına işlemişti" ve öylesine "doğalarının bir parçası haline gelmişti" ki, "sağlam bir sağduyuya ve doğal bir akla" sahip olmalarına karşın, Rus makamlarının kendilerine yaklaşımını doğru biçimde değerlendiremiyorlardı ve Rus yönetimindeki bir geleceğe "körü körüne ve aptalca bir korku"yla bakıyorlardı. Dolayısıyla bölgenin Ruslara kalacağı nihai olarak belli olur olmaz antlaşmayla verilen göç etme haklarını kullanmak istediler.

Frankini'nin yıllık raporunda Kars ve Kağızman halkının göçünü betimleyen satırları oldukça ilginç, canlı, şaşırtıcı ve açık sözlüdür. Hatta bu satırların bir Rus valisine ait olduğundan şüphe ettirecek kadar dokunaklıdır. Burada bir paragrafını lafzına sadık kalarak aynen Türkçeye çevirip okurların değerlendirmesine sunuyorum:

> Kars'ı herkesten önce terk edenler dinsel-ulusal ruhla eğitilmiş olan, yalnızca Rusya'ya değil, bütün Hıristiyan dünyasına düşman olan Türkler oldu; bunlar bütün ömrü boyunca Müslüman ilahiyatı ile Arap-Türk edebiyatını okumuş olan ve Kars'ta oldukça etkili bir ruhban kesimini oluşturan fanatikler – yurtseverlerdi (*fanatiki-patrioti*). Bunlar fanatizmden ve yurtseverlikten dolayı göç ettiler, yörelerinin anavatandan ayrılmasına ve nefret ettikleri Moskoflara katılmasına yürekten ağladılar. Elbette bunlar hitabetlerinin ve teolojik mantıklarının bütün gücünü vilayetin bütün Türk nüfusunu arkalarından sürüklemek için kullandılar. Onları geçim kaynakları Türk hükümetine bağlı olmuş olan tüm bir kesim izledi, bunlar da eski Türk devlet memurları ve kısmen de tüccarlardı. Ardından geriye kalan şehir sakinlerinin nüfuz sahibi insanların örneğinden etkilenmiş olan yığınsal hareketi başladı. Üzerine tenteler kurulmuş, içinde sessiz ve üzgün oturan kadınlar ve çocuklar barındıran kağnıların oluşturduğu şu uzun zincirden daha fazla yürek yakan bir sahne tasavvur etmek zordur: Göçmenler küçük yaşlardan beri alın teriyle işledikleri ve iyileştirdikleri toprakları terk edip onları bekleyen kasvetli belirsizliğe ve hatta belki de sefalete ve zamanından önce ölüme doğru yola çıkmadan önce kadınlar ve çocuklarla birlikte babalarının, çocuklarının ve emek hayatlarının yoldaşlarının mezarlarıyla vedalaşmak için mezarlığı ziyaret ettiler. Halkı bahçecilikle uğraşan Kağız-

37 *Otçet* 1879, s. 50.

man'da göçmenler yalnızca sevgili çocuklarının soğuk mezarlarıyla acı acı vedalaşmadılar, aynı zamanda bahçelerinin her ağacını, yüzyıllık emeklerle yetişmiş ve onları meyveleriyle beslemiş olan ağaçları da kucakladılar ve öptüler.[38]

Frankini'nin "fanatikler" ve "yurtseverler" dediği ulemanın (müftü, imam, molla, hoca vb) bazılarının Müslüman halkı göçe teşvik etmiş olduğunu Kırzıoğlu da yazmıştır. Kasaba ve köylerdeki cami ve mescit avlularında okunan anonim bir "hicret destanı"ndan örnek olarak aşağıya aldığım şu iki kıta Frankini'nin sözünü ettiği hitabete ve teolojik mantığa güzel bir örnektir:

Dinle ulema sözünü,
Ne dursun hicret eyle!
Mümin olanlar farzıdır,
Ne dursun hicret eyle!

Bu kâfir durdukça azar,
Seni candan eder bîzâr
Hiç kalmadı okur-yazar
Ne dursun hicret eyle![39]

Frankini'ye göre yönetimin göçe karşı tavrı tarafsız olmalıydı ve kuşkuya mahal bırakmamalıydı. "Göçün hızlanmasına çalışmak Rus hükümetine yakışmayacağı gibi vicdanen de doğru olmazdı: özellikle Türkiye gibi bir ülkeye yapılacak göçün genelde getirdiği kaçınılmaz sefalet dikkate alındığında. Öte yandan dolaylı yollardan bile olsa göçü engellemeye çalışmak da antlaşmaya ve önceki tarihsel olaylarla koşullanmış olan halkın sarsılmaz arzularına aykırı olurdu. Bu nedenle idaremiz göç konusunda tamamen halkın dilekçelerine ve antlaşma maddelerine göre hareket etti." Valinin raporundaki bu sözlerinin hakikati ne ölçüde temsil ettiğini bilemiyoruz. Ayrıca vali gerçekten böyle istemiş olsa bile vilayetin her yerindeki uygulamanın buna uygun olup olmadığını da bilemiyoruz. Bu konuda daha fazla araştırma gerekiyor.

38 *Otçet* 1879, s. 51.

39 Destanın tamamı için bkz. Kırzıoğlu, *Edebiyatımızda Kars*, İstanbul: Işıl Matbaası, 1958, s. 53-54. Bu destanı "halkı göç etmeye heveslendiren bir propaganda şiiri" olarak niteleyen Yunus Zeyrek ise ustası Kırzıoğlu'ndan farklı olarak, destanı Rusların yazdırdığını iddia etmiş, ancak Kırzıoğlu gibi o da bir kanıt, belge veya tanık göstermemiştir. Bkz. Zeyrek, *age*, s. 92. Milliyetçi ideologların tipik davranışıdır bu: İşlerine gelince Rusların yazdırdığını iddia ederler, işlerine gelmeyince de yerli mollaların yazdığını söylerler. Bu ideologların gerçeği anlamak gibi bir derdi ve tutarlılık gibi bir kaygısı yoktur.

Boğosyan'ın aktardığına göre Tiflis'te yayımlanan yarı resmi günlük *Kavkaz* gazetesinde 1880 yılında çıkan bir yazıda Müslüman ahalinin Kars'tan göç etmesinin sebebi, idarenin kötü çalışmasında, işe yaramazlığı ve çaresizliğinde ve Müslüman ahalinin Rusların sempatisini kazanmış olan Ermenilerden korkmasında aranmış. Burada ilginç olan bu görüşün çarlık sansüründen geçerek Kafkasya'nın en büyük tirajlı gazetesinde yer alabilmiş olmasıdır. Gerçekten de Müslüman ahalinin en azından belli bir kısmı hem Ruslardan hem de Ermenilerden korkmuş olmalıdır. Boğosyan ise bu görüşün yanlış olduğunu, göçün esas sebebinin Müslüman ahalinin ayrıcalıklı konumunu yitirmesinden kaynaklandığını ileri sürmüştür.[40] Boğosyan, Kars oblastında Müslüman ahalinin çoğunluğunun zaten göçebe olduğunu ve bu sayede özel bir zorluk çekmeden Türkiye'ye göç ettiğini de yazmıştır ki bu kesinlikle doğru değildir.[41] Rus valilerinin raporlarının teyit ettiği gibi, vilayetteki Müslüman ahali içinde yalnızca Kürtler arasında göçebeler çoğunluktaydı, Türkiye'ye göç edenlerin çoğu da Kürt değildi.

Anadolu'ya göç eden Kars, Ardahan, Batum ve Artvin Müslüman ahalisinin orada en azından ilk başlarda gerçekten de sefalete düşmüş olduklarını Osmanlı arşiv kayıtları da doğruluyor. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Kars ve Ardahan muhacirlerinin şikâyetleri ve yardım talepleriyle ilgili çok sayıda belge vardır. Örneğin Ardahan muhacirlerinden müstahfaz binbaşısı Mustafa Hasip mührüyle Babıâli'ye ulaşan 15 Mayıs 1880 tarihli bir yazıda "Kars, Çıldır ve Ardahan taraflarından Erzurum vilayetine göç etmiş olan muhacirinin henüz iskân olunmamalarından dolayı duçar-ı sefalet ve perişanî oldukları" ifade ediliyor.[42] 1881 yılı başlarında Çıldır sancağı muhacirleri vekili Ali ile Kars sancağı muhacirleri vekili Hamdullah'ın padişah II. Abdülhamid'e sunduğu bir arzuhalde, Kars ve Çıldır'dan hicret eden otuz bin haneyi mütecaviz muhacirlerden oldukları ve üç seneden beri Erzurum, Sivas, Ankara ve Mamuretülaziz vilayetleriyle Malatya sancağında bulunup vali, mutasarrıf ve kaymakamlardan iskânları hususunda "muavenet ve himmet" göremediklerini, İstanbul'da Babıâli'ye verdikleri arzuhallerinin de "mahallerine tahrirat ve telgraflar yazılmasıyla geçiştirilmiş" olduğunu belirtiyorlar. Bu yazılar, bir "semere-i fiiliyesi" sağlayamadığı gibi yerel memurların hiddetini doğurup muhacirlere karşı "birtakım harekât-ı hasımane icrasına" sebep oluyordu. "Zaten kaffe-i emlak ve eşya-

40 Boğosyan, *age*, s. 121.

41 Boğosyan, *age*, s. 122: "Bolşinstvo musulman bıli koçevnikami i poetomu bez osobıh trudnostey pereselyalis v Turtsiyu."

42 BOA. Y. PRK. BŞK. 3/5, 15 Cemaziyülâhır 1297 (25 Mayıs 1880). Ayrıca bkz. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ardahan*, s. 28.

mız düşman tarafından nehb ü gasp olunup çırılçıplak kaldığımız ve evlad-ı iyalimizin idaresinden aciz bulunduğumuz halde üç seneden beri verilen arzuhal ve telgraf ücretleri bütün bütün bizleri mağdur ve perişan etmiştir" diyen vekiller "açlık ve çıplaklıktan muhacirlerin nısfından (yarıdan) ziyadesinin telef" olduğunu da yazıyorlardı. Arzuhalin sonunda iskânları için nüfuzlu ve müstakil bir memur-u mahsus tayin edilmesini istiyorlardı.[43] Yine Sivas'ta bulunan çok sayıda Kars muhacirinin mabeyne verdikleri 7 Ocak 1881 tarihli istidada Sivas vilayetinde on bin haneyi barındırabilecek miri, mahlul, mektume (kayıtsız, gizli), mevkufe (vakıf) ve hali (boş) arazi bulunduğu, ancak bunların muteberanın elinde olduğunu ve bu beylerin yerli ahaliyi tahrik ederek muhacirlerin üzerine saldırttığı ifade ediliyordu. Bu arzuhaller üzerine Mustafa Paşa iskân memuru olarak tayin edilmiş ancak sorun çözülememiş ve 1882'de muhacirlerin bir kısmı Kars'a geri dönmüştü.[44]

Temmuz 1881'de Kars ve Ardahan ulemasından bir grubun verdiği dilekçede de şöyle deniyor:

> Hasbelkader Rusya tarafından vatan-ı mukaddeslerimizin istilasıyla beraber âbâ ve ecdadlarımızdan müntakil bilcümle emlak ve akarımızı bırakarak zir-i cenah-ı müstelzem-ül felah olan hâk-i Saltanat-ı Seniyye'ye dehaletle çıktığımız günden berü perişaniyetle sefaletimiz gün be gün ziyadeleşmektedir ve umum muhacirinin refah ve istirahatleri ve mühlet-i mahdude-i mer'iyede tekâliften [vergilerden] muafiyeti ve umur-ı iskânımızın icrası irade-i seniyye iktizasından bulunmuş iken şimdiye kadar buna muvafık olmadığımız hükümet memurlarının dikkat etmemesinden neşet etmiş ve henüz talimatı dahilinde bir haneyi bile iskân etmediklerinden birçok muhacirler sokak aralarında ve sahralarda bila mesken perişan ve aciz kalmış ve canib-i hükümetten istenilen temettü vergisiyle müsaferetde bulunan muhacirinin tahrir-i nüfusa dahil edilmesi teklifi ise çıkacak ahalinin yer yer kalmalarına ve birçoklarının yalın ayak başı açık Rusya'ya avdetlerine sebebiyet vermiştir. Bu hal ise yar ü ağyara karşı tecviz olunur mevaddan olmayıp...[45]

---

43 BOA. İ. DH. 824/66429 lef 2. Arzuhalin üzerinde tarih yoktur, adres olarak "Sirkeci iskelesinde kayıkçılar kahyası barakasında" ibaresi vardır. Arzuhalin arkasında "keyfiyet Babıâli'ye havale kılınmıştır" yazısı ve 28 Kanunusani 1296 (9 Şubat 1881) tarihi vardır. Ayrıca bkz. İpek, *age*, s. 54-55.

44 BOA. İ. DH. 824/66429 lef 7. İpek bu belgeyi lef 6 olarak belirtmiş. Ayrıca bkz. BOA. İ. DH. 858/68738; İpek, *age*, s. 55. İpek başka bir belgede geçen Bayezid ve çevresindeki üç bin beş yüz haneye yetecek boş arazi ifadesini "12.500" hane şeklinde yanlış okumuştur. Bkz. İpek, *age*, s. 53.

45 BOA. İ. DH. 834/67140 lef 1. 28 Haziran 1297 (10 Temmuz 1881) (bkz Belge 3.1).

Yine Kars'tan hicretle Sivas Alayurt'ta iskân olunan muhacirler, vekilleri Yusuf aracılığıyla 1886 yılında verdikleri arzuhalde oranın havası ve suyuna alışamadıkları için zor durumda olduklarından bahisle kendilerinden talep olunan dört yıllık aşar ve ağnam vergisinin affını dilemişlerdir.[46]

Anadolu'ya göç eden Müslümanların bir kısmının Kars'a geri döndüğü, Kars valisinin 1882 yılına ilişkin yıllık raporunda da yer alıyor. Vali, 1882 yılında toplam 711 hane ve 3.948 nüfusun vilayete geri döndüğünü belirtiyor.[47] Daha önceki yıllarda geri dönenlere ilişkin veri bulamadım, ancak o yıllarda da bir miktar geri dönen olması muhtemeldir. Öte yandan bu geri dönenlerin sayısının nihai göç sayısı hesap edilirken hesaba katılıp katılmadığını bilemiyoruz.

Görünen o ki, Kars halkı antlaşmaya göre üç yıllık göç etme hakkı süresi doluncaya kadar köylerden zaptiye adı altında atlı alınmasına ve muhtarlık ve mahkeme üyeleri seçimlerine karşı çıkmıştır. "Hatta" diyor askeri vali, "1877'de savaş sırasında ordumuzu iyi karşılamış olan ve bundan dolayı Osmanlı başıbozuk süvarisinin saldırısına uğrayıp elde silah direnmiş, fakat birçok can ve mal kaybına maruz kalıp köyleri yakılmış olan Ardahan'ın Damal köyü halkı bile şimdi Türkiye'ye göç ediyor." Frankini, Damallıların savaşta uğradıkları zarardan dolayı Kafkasya ordusu başkomutanının emriyle kendilerine 3.000 ruble ödenmiş olduğunu da ekliyor.[48]

Kars askeri valisi General Grosman'ın imzaladığı 1882 yılı raporunda 1882 Şubat'ında İstanbul Antlaşması'nın 8. maddesiyle verilmiş olan üç yıllık sürenin dolduğu belirtiliyor.[49] Raporda 1882 yılı içinde Türkiye'ye göç edenlerden toplam 33.094,50 dönüm arazi satın alındığı ve bunun için 25.791,67 ruble ödeme yapıldığı belirtiliyor (bkz. Tablo 3.11). 1882 yılında tapu belgelerinden 12.735 adedi incelenmiş, bunlardan 10.198'i kabul edilmiş, 2537'si kabul edilmemişti. Satın alınan toprakların kiraya verilen kısmından 1882 yılında 27.094,16 ruble gelir elde edilmişti.

Kars arazi komisyonunun 17 Mart 1882 tarihli bir raporuna göre 15 Şubat 1882 itibarıyla Türkiye'ye göç etmek isteyenlere verilmiş olan toplam göç tezkiresi (izin belgesi, Rusçası *bilet*) sayısı 111.202'ydi. Bu 111.202 kişinin 56.588'i erkek, 54.618'i kadındı ve toplam 10.312 haneden ibaretti.[50] Ancak Bagradze'ye göre göç belgesi alanların yarısına yakını göç

46 Dahiliye nezaretinden Sivas vilayetine, 11 Rebiyülevvel 1304 (8 Aralık 1886). BOA. DH. MKT. 1383/25.

47 *Otçet* 1882. STsSA, f. 229, op. 1, d. 9.

48 *Otçet* 1879, s. 54.

49 STsSA, f. 229, op. 1, d. 309.

50 STsSA, f. 545, op. 1, d. 3008, ll. 16-43. Bagradze de bu sayıyı aktarmıştır. Bkz. STsSA,

etmemiş, yerinde kalmıştır. Bagradze'nin yargısı büyük ölçüde doğru gibi görünüyor, çünkü aksi takdirde göç eden ve kalan (111.000 göç eden ve yaklaşık 98.000 kalan) nüfusun toplamı 209.000 olurdu. Yani Osmanlı devrindeki nüfusun 209.000 civarında olduğunu kabul etmemiz gerekirdi. Öte yandan savaş sırasında göç edenlerin ve tezkere almadan kaçak göç edenlerin sayısını bilmiyoruz. Nitekim Kars askeri valisi General Frankini fiilen göç etmiş olanların sayısını belirlemenin güç olduğunu çünkü tezkere alanların bir kısmının göç etmek için işlerini bitirmeyi ve uygun zamanı beklediğini, bir kısmının ailelerini götürdükten sonra birtakım işleri için geri döndüklerini ve nihayet bir kısmının da tezkere almadan gittiklerini ifade etmiştir.[51] Kars askeri valisi General Tomiç de 1886 yılına ilişkin yıllık raporunda tapu ve koçanlarını hükümete satıp tezkere aldığı halde göç etmeyip köyünde kalarak öteki köylülerle birlikte dağıtımdan payına düşen toprağını işlemekte olan kişilerden tapu ve koçan paralarını geri tahsil etme işine başlandığını ve bu kişileri tespit etmenin uzun zaman isteyen zahmetli bir iş olduğunu belirtmektedir.[52] Fahrettin Kırzıoğlu ise adını bildirmediği, Erzurum muhacir komisyonunda çalışmış yaşlı bir eski memurun Ardahan ve Oltu haricinde yalnızca Kars, Şuragel, Zaruşat ve Kağızman kazalarından 120.000 nüfusun yeni sınırın ötesine geçtiğini söylediğini yazmıştır. Bu sayı abartılı görünmektedir. Her durumda Türkiye'ye göç etmek için tezkere alanların bir kısmı gitmemiş, gidenlerin de bir kısmı geri dönmüştür. Sadovskiy'in 1885 yılında yayımlanan Posof hakkındaki bir araştırmasına göre 1880 ve 1881 yıllarında Posof'tan 331 hane Anadolu'ya göç etmiş, bunlardan 103 hane (292 erkek ve 305 kadın) geri dönmüştü.[53] Kars oblastı istatistik komitesi sekreteri Stepan Yermolayev'in 1901'de yazdığına göre vilayetten yaklaşık 100 bin Müslüman Türkiye'ye göç etmişti.[54] Daha net bir sayı için daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır.

Kars valisinin Müslüman ahalinin beşte birinin kalıp gerisinin göç ettiği ifadesini Kars'taki Osmanlı şehbenderliğinin Petersburg'daki Osmanlı büyükelçiliğine 13 Ağustos 1882 tarihli raporu da doğruluyor. Raporda "Temmuz'un 15. gününde hicretin arkası alınmış ve Kars eyaletinde aha-

f. 229, op. 1, d. 12, ll. 16, dipnot 11. Kars valisi General Frankini'nin 23 Haziran 1880 tarihli bir raporu üzerine kurşun kalemle yazılmış bir notta da aynı sayı yer almaktadır. Bkz. HAA, f. 1262, op. 2, d. 7, ll. 27.

51 Otçet 1879, s. 60.

52 Otçet 1886, s. 125.

53 K. Sadovskiy, "Poshovskiy uçastok, Ardaganskago okruga, Karsskoy oblasti", *Sbornik Materialov dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza*, Vıpusk Pyatıy, Tiflis: İzdanie upravleniya Kavkazskago uçebnago okruga, 1886, s. 34.

54 *PKAKKO 1902*, Tiflis, 1901, s. 15.

li-i İslamiyenin ancak bir humsu [beşte biri - CB] kalmıştır" diye yazılı. Devamında ise "saye-i atûfetvâye-i hazret-i padişahîde Kars muhacirleri fevkalâde mazhar-ı müsaade olarak Rumeli ve Batum ahalisi gibi dûçar-ı fakr ü mezâlim olmamıştır" deniliyor.[55] Kars muhacirlerinin ne tür bir "fevkalâde" yardım gördüklerini bilmiyoruz. Osmanlı devletinde Şura-yı Devlet kararı ile Batum, Ardahan ve Kars muhacirlerinden iki yıl boyunca vergi alınmaması gerekiyordu.

Göç etmek için antlaşmayla belirlenen ve sonra uzatılan süre 1 (13) Ocak 1884'te dolduktan sonra Kars oblastmda kalanlar artık Rusya tebaası sayılıyorlardı ve bunların Türkiye'ye göçlerini bundan böyle hem Rusya hem de Osmanlı hükümetlerinin kabul etmeleri gerekiyordu. Fahrettin Kırzıoğlu göç anlaşmasının 1882'den sonra da beş yıl uzatıldığını yazmıştır ancak genellikle yaptığı gibi kaynak zikretmemiştir.[56] 17 Nisan 1884 tarihinde Kars'taki Osmanlı şehbenderliğinden Rusya'nın başkenti Petersburg'daki Osmanlı büyükelçiliğine ve oradan da 1 Mayıs 1884 tarihiyle İstanbul'a hariciye nezaretine gönderilen bir yazıda o zamana değin "Memalik-i Şahane'ye" yani Osmanlı devletine "hicret arzusunu izhar etmeyen dört bin hane"nin bu kere göç etme niyetlerini bildirmiş oldukları belirtiliyor. Ancak, Rus hükümetinin böyle toplu bir göçe izin vermesi şüpheli olduğundan Osmanlı şehbenderi bu dört bin hane Müslüman ahalinin Osmanlı devletine göç niyetini teşvik etmiyor.[57] Dolayısıyla Nisan-Mayıs 1884'te göç anlaşmasının uzatılmamış olduğu, yani göçün ancak Rusya'nın iznine tabi olduğu ortaya çıkıyor.

Çarlık yönetimi Osmanlı devletine ve hazineye ait olan toprakları ve taşınmazları mümkün olduğunca elde tutmaya çalışırken yerli ahali bunlar üzerinde hak iddia etmektedir. Osmanlı yasalarına göre köylerde evler dışında mülk arazi yoktur, ancak şehirlerde vardır. Yani Osmanlı devletinde köy arazileri genelde hazineye aittir. Rusya devletinin Ekim 1883'de çıkardığı bir yasa ile Türkiye'ye göç edenlerin şehirlerdeki taşınmaz malları dışındaki tüm taşınmazlar için verilmiş olan belgeler geçersiz sayılmıştır. Bu nedenle taşınmazların satışları ve kredi almak için ipotek ettirme işlemleri ve hatta vergi borcu yüzünden haczi durmuştur (Bu konuyu Bölüm 4'te ayrıntılı olarak ele alacağız).

Kars askeri valisi General Tomiç, 1886 yılına ilişkin raporunda, yerli halktan bazılarının Türkiye'ye göç etmek için başvurup tasarruflarındaki topraklar için Rus idaresinden para da aldıklarını, ancak daha sonra göç et-

55 BOA. HR. TO. 333/46 lef 6.
56 Kırzıoğlu, *age* (1943), s. 24.
57 BOA. HR. TO. 90/54.

meyip yerlerinde kaldıklarını ve yeniden dağıtılan hazine arazisinden öteki köylülerle birlikte pay almış olduklarını belirtiyor. Vali bu kişilere verilen parayı geri almak için bunların kimliklerini belirleme işinin zor ve zaman alıcı bir iş olduğunu yazıyor.[58] Hangi hizmetlerinden dolayı olduğu belli değilse de General Tomiç'e 1893 yılında Sultan Abdülhamid tarafından Mecidiye Nişanı verilmiştir.[59] Haziran 1899'da Kars şehbenderliğinin "Kars ve Ardahan ahalisinden olup mesele-i zaileden [savaştan] sonra Erzurum'a geçmiş iken muahharen [daha sonra] yine oralara giden bin beş yüz hane kadar nüfus-ı Müslimenin şu günlerde iade edileceklerinin" duyulduğunu bildirmesi üzerine Babıâli bu nüfusu yerleştirmek için içeride boş arazi aramaya başlamıştı.[60]

Kars askeri valisi Tümgeneral Aleksey Samoylov, Kafkasya genel valiliği zümre ve arazi işleri komisyonuna 31 Ekim 1900 tarihli yazısında Kars oblastında çok sayıda resmi olarak kayıtlı olmayan (nüfus cüzdanı olmayan) insanın yaşadığını bildiriyor. Samoylov'a göre bunlar beş kategoriye ayrılıyorlar. Birinci kategoridekilerin hepsi yerli Müslümanlardan olup 1882'deki vergi amaçlı nüfus sayımı ve 1886'daki asker alma amaçlı nüfus sayımı yapılırken daimi ikamet yerlerinden uzakta bulundukları için herhangi bir yerleşim yerine kaydolunmamış ve toprak almamış olanlardır. İkinci kategoride Türkiye'ye göçmüş fakat daha sonra izin almadan geri dönmüş olan Müslüman ahali yer alıyor. Bunlar da 1886'daki nüfus sayımında aile listelerine (*posemeynıe spiski*) kaydolunmamışlar. Üçüncü grupta yer alan Müslümanlar ve Ermeniler ise yerli nüfustan olmakla birlikte Kars'ın Rusya'ya ilhakından önce yerlerinden ayrılmışlar ve savaştan birkaç yıl sonra yine izinsiz olarak geri dönmüşlerdir. Dördüncü kategoridekiler 1884'e kadar Kars'a gelmiş olan Ortodoks Rumlardır ki, bunlar çeşitli sebeplerle nüfus kayıtlarına girmemişler ve toprak almamışlardır. Son olarak, beşinci kategoride Güney Kafkasya'nın başka guberniyalarından 10-15 yıl önce gelip vilayette bazı köylere yerleşmiş ve toprak almış olup halen eski ikametgâhlarında kayıtlı olan Müslümanlar ve Ermeniler bulunuyor. Bunlardan birinci kategoridekiler beyan üzerine hemen nüfusa kaydolunmaktaydı. İkinci, üçüncü ve dördüncü kategoridekiler Rusya tabiyetine geçmedikleri için nüfusa kabul edilmiyorlardı. Beşinci kategorideki Güney Kafkasyalı Müslüman ve Ermenilerin Kars oblastı nüfusuna kaydedilmelerine ise Kafkasya genel valisi Dondukov-Korsakov izin vermiyordu.[61]

58 *Otçet* 1886, s. 125.
59 BOA. HR. TO. 349/48, 30 Avril 1893.
60 BOA. A. MKT. MHM. 506/3, 4 Safer 1317 (14 Haziran 1899).
61 HAA, f. 1262, op. 2, d. 349.

Kars valisinin 21 Kasım 1902 tarihli yazısına göre Kars vilayetinde yukarıda sayılan beş nüfus kategorisi içinde birinci kategoriden 3.008 kişi, ikinci kategoriden 226 kişi, üçüncü kategoriden 49 kişi, dördüncü kategoriden 618 kişi ve beşinci kategoriden 800 kişi vardı.[62]

1881 yılında Kafkasya ordusu başkomutanı General Loris-Melikov, Eleşkirt ve Van yöresinden 250 hane kadar Ezidi Kürdün Kars vilayetine yerleşmesine izin vermişti. 1882 yılında Türkiye'den gelen bu Ezidi Kürtleri Kağızman sancağı Nahçıvan kazasında Düz Keçit, Yeniköy, Bacalı, Kızıl Kula, Köse Söğütlü, Kozluca, Ezidi Sıçan, Ezidi Karakala, Susuz, Yayla, Şirinköy, Şatıroğlu ve Harabe Digor köylerine dağılırlar. 1886'daki nüfus sayımına girmemiş olan bu Ezidilere göre bunun sebebi o sırada henüz yerleşik hayata geçmemiş olmaları ve şurada burada çalışıyor olmalarıydı. Ancak idare gerçek sebebin tespit edilemediğini belirtmiştir (askerlik ve vergiden kaçmak için sayımdan uzak durmuş olmaları muhtemeldir). Daha sonra bu köylerde izinsiz olarak yerleşen bu Ezidi Kürtler 1893 yılında nüfusa kaydedilmek için başvurmuşlardır. Göçmenler yerli Kürtlerle kaynaşmış, evlilikler yoluyla akraba olmuşlardır. Herkes gibi vergilerini ödemektedirler. Vali Tomiç bu Kürtler için Gülheyran adlı boş hazine arazisinde bir köy kurmak istemiş, ancak Kafkasya genel vali yardımcısı General Tatişçev vilayette Rus olmayan unsurların güçlenmesinin arzu edilmeyen ve Kafkasya ordusu komutanının 1879'da vermiş olduğu talimata aykırı bir durum olduğunu belirtmiştir. Devlet mülkiyeti dairesi başkanı da valiye söz konusu Ezidi Kürtler Türk tebaası oldukları için bunlar Rus uyruğuna geçinceye değin bu sorunun ertelenmesi gerektiğini bildirmiştir. Kafkasya genel valisi General Şeremetyev de bu kararı onaylar. Ardından genel valilik Mayıs 1896'da Kars valiliğine bu Ezidilerin dilekçesinin reddedilmesi gerektiğini, çünkü ellerinde bulunan Kars'taki Türk başkonsolosluğu tarafından verilmiş pasavanların Rus uyruğuna geçmek için gerekli olan pasaportların yerini alamayacağını ve zaten vilayete daha fazla Osmanlı tebaasının yerleşmesinin uygun görülmediğini bildirir. Bu Ezidilerin vilayete yerleşme talebi 1897'de Kafkasya genel vali vekili General Freze tarafından da reddedilir. 1900 güzü itibarıyla pasaportu olmayan Ezidilerin sınırdışı edilmeleri hâlâ gündemdedir, ancak sınırdışı edilmemişlerdir. Kars valiliği artık bunlara bir köy ayırmaya gerek olmadığı düşüncesindedir, bulundukları köylerde kaydedilmelerini istemektedir.[63]

62 HAA, f. 1262, op. 3, d. 53, list 35.
63 HAA, f. 1262, op. 2, d. 349.

Eylül 1900'de Kağızman sancağı Nahçıvan kazasında yaşayan 33 hane Ezidi Kürt, Türkiye'ye gönderilmeleri kararının iptali ve yaşamakta oldukları köylerde nüfusa kaydedilmeleri için Kafkasya genel valiliğine dilekçe vermişlerdir. Kafkasya zümre ve arazi ileri komisyonu başkanı konu hakkındaki raporunda bu 33 haneden sadece üçünün yasal izin alarak vilayete yerleşmiş olduğunu, kalan 30 hanenin Rusya uyruğuna alınmasının ve nüfusa kaydedilmesinin yasal olarak mümkün olmadığını, ayrıca bunlara tanınacak müsamahanın kötü örnek olacağını, zaten aynı durumda olan 19 Kürt hanesi daha ortaya çıktığını ve bu şekilde vilayete yasadışı yollardan gelerek yerleşmiş ve toprak almış daha birçok hanenin ortaya çıkabileceğini belirtmektedir. Ancak bu raporun üzerinde General Tatişçev'inkine benzeyen bir imza ile Rus tabiyetine geçerlerse dilekçecilerin isteğinin kabul edilmesi şeklinde 9 Ağustos 1901 tarihli bir not vardır.[64]

30 Nisan 1906 tarihinde Kars valisi Kafkasya genel valiliğine yazısında Kars merkez sancağı yöneticisinin son zamanlarda kendisine başvuran birçok Müslüman ailenin Türkiye'ye göç etmek için iyi hal kağıdı istediklerini bildirdiğini bildiriyor. Ocak ayı başından beri 256 kişilik 25 aileye böyle ilmühaberler verilmiştir. Bu Müslümanlar Türkiye'ye giderken bütün mallarını satıyorlar ve geri dönmeyeceklerini söylüyorlarmış. Ardahan sancağı mutasarrıfı da Poshov (Posof) ve Çıldır kazaları müslümanlarının da "Türkiye"ye göç etmek istediklerini bildirmiş. Çıldır Meredis köyünden 11 aile pasaport için başvurmuş. Valiye göre Türkiye'ye göçün iki temel sebebi vardı: birincisi, toprak yetersizliği ve vergilerin ağır gelmesi, ikincisi de Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki düşmanca ilişkilerden dolayı can ve mal güvenliğinin olmayışı. Bu türden göçlerin Nisan'dan sonra da devam ettiği görülüyor. Örneğin Şuragel kazasına bağlı Keçit ve Carçi köylüleri 19 Ağustos 1906 tarihli bir "cemiyat [cemaat?] mazbatası" (*obşçestvennıy prigovor*), yani köy hane reislerinin mazbatası ile "dam taş ve başka yapuları"nı satıp aileleriyle birlikte Türkiye'ye yerleşmeye karar verdiklerini ve bu amaçla içlerinden Yolçu Mustafa-oğlu ile Zabit Hosrof-oğlu'nu gerekli izinleri almak için vekil tayin ettiklerini bildiriyorlar. Mazbata genelde olduğu gibi Rusça ve Türkçe olarak iki dilde düzenlenmiş.[65] Kars sancağı, Şuragel kazası, Kızılçahçah[66] nahiyesi, Parget merkez köyüne bağlı dört

64 Kafkasya zümre ve arazi işleri komisyonu başkanından Kafkasya genel valisine, 14 (26) Haziran 1901. HAA, f. 1262, op. 2, d. 349, list 40-43.

65 HAA, f. 1262, op. 3, d. 130.

66 Kızılçakçak, bugünkü Akyaka ilçe merkezi. Rus yönetimi yer adlarını İstanbul Türkçesine göre değil, yerel ağza göre yazmıştır. Carçi köyü bugünkü Arpaçay ilçesine bağlı Carcıoğlu köyüdür, Keçit köyü de Akyaka ilçesine bağlı Geçitköy'dür.

köyden ikisi olan Carçi ve Keçit köylerinde 1905 yılı Ocak ayı itibarıyla sırasıyla 76 erkek ve 65 kadın ile 127 erkek ve 133 kadın olmak üzere toplam 401 Türk nüfus kayıtlı. Ocak 1907 itibarıyla iki köyde toplam 415 kişi vardır, yani köy nüfusu doğal hızı içinde artmış görünüyor.[67] Bu durumda eğer yerlerine başkaları gelmemiş ise ve sayımlar doğru ise Carçi ve Keçit köyleri Müslüman Türk ahalisinin 1907 yılı başında hâlâ Türkiye'ye göç etmemiş olduğu anlaşılıyor.

Vali, Ardahan mutasarrıfının da 20 Nisan 1906 tarihli yazısı ile Posof ve Çıldır kazaları Müslümanlarının yurtdışına gitmelerine bir engel olmadığına dair iyi hal kâğıtları istemeye başladıklarını ve Rusya'yı terkedip Türkiye'ye yerleşmek niyetinde olduklarını rapor ettiğini bildiriyor. Ardahan mutasarrıfı bu göç niyetini Müslümanların kendi dindaşlarından yana bilinen doğal eğilimlerinin yanı sıra Kars sancağı mutasarrıfının ifade ettiği sebepleri de sayıyormuş.[68]

Bütün bu ifadelerden sonra vali sormaktadır: Normalde Müslümanların gidişine bir engel yok, ancak yine de acaba gitmelerine engel olunmalı mı? Tiflis'in yanıtı ise "engel olunmaması" şeklinde olmuştur.

Hopa halkının bir kısmının otlakları ve hayvanları Rusya tarafında kalmıştı. 1909 yılına dek sınırdan geçmek sorun olmuyordu. Ancak bu tarihten itibaren Ruslar Melo sınır kapısı haricinde pasaport veya pasavanı olmayanları sınırdan içeri geçirmemeye başlayınca Hopa ve Hemşin köylüleri Rusya tabiyetini de alarak çifte vatandaş olmuşlardı. Hayvanları Rusya toprağında olduğu için Osmanlı devleti bunlardan vergi alamıyordu. Osmanlı devleti bu çifte vatandaşların tamamen Rusya uyruğuna geçmesinden de korkuyordu.[69]

Rusya'nın İskân Politikası

Avrupalı büyük güçler Ayastefanos Antlaşması'nın Rusya lehine olan hükümlerini azaltmak için bir kongre toplama hazırlığı içindeyken Nisan 1878 sonunda İstanbul Ermeni patriği Nerses Varjabedyan, Erzurum ve çevresindeki Ermenilerin durumunu yerinde gözlemek ve Avrupalıla-

67 *PKAKKO* 1906, Kars, IV Statistika, s. 6 ve *PKAKKO* 1908, Kars, IV Statistika, s. 5.
68 HAA, f. 1262, op. 3, d. 130, list 8.
69 Muammer Demirel, "Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 37, Erzurum, 2008, s. 256.

rı bundan haberdar etmek için bölgeye üç rahip gönderdi.[70] Nihayet 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması ile Bayezid sancağı Osmanlılara geri verilirken Batum, Çıldır (Ardahan) ve Kars sancakları Ruslara bırakıldı. Antlaşmanın imzalanmasından bir hafta sonra Erzurum'daki Rus komutanı ve Erzurum oblastı askeri valisi Tuğgeneral Sergey Duhovskoy, Rusya'nın Anadolu'da işgal ettiği yerlerin genel valisi olan General İvan Lazarev'e gönderdiği ve "gizli" işaretli 20 Temmuz 1878 tarihli mektubunda şöyle yazıyordu:

> Bu yıl Mayıs başında İstanbul Ermeni Patriği Ermenistan'a üç rahip gönderdi. Bunlardan Vahan, Trabzon, Erzincan, Tercan, Erzurum yoluyla 19 Temmuz'da bana geldi. Öteki ikisi de Sivas, Harput, Van ve Muş'a gitmişler. Bu sırada Babıâli'de Avrupa kongresinin gerçekleşmeyeceği ve savaşın İngiltere'nin desteğinde süreceğinden emindiler. Ermeniler de bu durumda Dersim Kürtleri ile birlikte Türklere karşı isyan etmeyi ve Bulgaristan için düşünülen türde bir hak elde etmeyi planlıyorlardı. Dersim Kürtleri ile görüşmek ve bilgi toplamak için üç kişi gönderildi.
>
> Vahan'ın dediğine göre Tercan, Kiğı, Harput, Dersim ve çevresindeki Ermeni nüfus silahlı bir ayaklanmaya hazır. Ayaklanmanın başarı şansı da yüksek. Vahan bana her şeyi açmadı. Buradaki piskopos dahil resmi Ermeni yetkililerden bile gizli tutuyorlar. Çünkü bunların komployu Türklere ihbar edebileceklerini düşünüyorlar. (...) Vahan benden Berlin Kongresi'nin nasıl gittiğini ve onların ne yapması gerektiğini sordu. Ben ona kongrenin barışla bittiği haberini verdim ve dedim ki şimdi onların her türlü hevesleri için uygun bir zaman değildir, Ermeniler ve Dersimlilere düşen sakin bir şekilde oturmak ve kongrenin bu bölgenin yönetimine ilişkin vadettiği reformları beklemektir.
>
> Bulgarlar, Sırplar, Karadağlılar ve Bosna-Herseklilerin başarıları ve Dersim Kürtlerinin cesurca destek vaatleri genç Ermenileri ateşlemiş görünüyor. Rahipleri Ermenistan'a gönderirken Patrik resmi olarak bunların Ermenileri sükûnete davet etmek ve Rusya'ya göç etmekten vazgeçirmek için gönderildiklerini açıklamış. Vahan'a göre bizim elimizdeki bölgelere komşu yerlerdeki Ermeniler ekinlerini ekmişler, sakince reformları bekliyorlarmış. Ancak Rus ordusu çekilirse kendiliğinden bir hareket başlayabilirmiş. Ermeniler Türk reformlarına güvenmiyorlar ve Rus idaresindekilere imreniyorlarmış.
>
> Ben de kendisine (bana verilen talimata uygun olarak), burada halka sürekli anlattığım şeyi söyledim, yani bizim planlarımızda kesinlikle halkı göç ettirmek olmadığını, aksine tüm bu savaşın amacının Hıristiyanların yaşa-

70 Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, yay. haz. Arsen Yarman, İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2008, s. 17-24.

dıkları yerlerde onların yaşam koşullarını iyileştirmek olduğunu söyledim. Vahan'ın sözlerinden anladığım kadarıyla İstanbul'daki yönetici Ermeni entelijensiyası da göçü önlemeye çalışıyor ancak şu sebeple: 1828-1829 savaşından sonra Ermenilerin Rusya'ya göçünü zararlı görüyorlar çünkü bu şimdi Ermenistan'da Müslüman unsurunun çoğunlukta olduğunu göstermeye yarıyor. Dolayısıyla göç tekrarlanırsa bu durum Ermenilerin gelecekte vatanları için en iyi olanı elde etme umutlarını daha da zayıflatacak. Bütün bunları zat-ı devletlerine bildirmeyi görev sayıyorum. Ek olarak Vahan'ın bu misyon için doğru bir seçim olduğunu belirtirim: Kendisi davasına içten bağlı, incelikli, hitabet gücü yüksek bir kişilik, enerji dolu genç bir adam. Kendisine Rus telgrafı aracılığıyla Patrik'e telgraf göndermeye izin verdim, ancak benim tarafımdan hiçbir destek olmaksızın kendi hesabına. O da bunu istedi ki telgraf İstanbul'a vardığında tevkif edilmesin. Ayrıca sohbet esnasında eğer bir fikir beyan ediyorsam bunun kişisel görüşüm olduğunu ve kesinlikle Rus hükümetinin görüşü olarak almamasını kendisine sürekli tekrarladım.[71]

Bu mektup Rus generallerinin kendi aralarındaki operasyonel bir yazışma olduğu için Duhovskoy'un en azından duyduğunu doğru aktarma ihtimalinin yüksek olduğunu düşünebiliriz. Rahip Vahan'ın Dersim ve yöresindeki Ermeni ve Kürtlerin birlikte ayaklanmaya hazır oldukları yolundaki sözleri ilginç olmakla birlikte üçüncü bir kaynaktan doğrulanamadığı için ne derece gerçeği yansıttığı belli değildir. Dersimli Kızılbaş Kürtlerin Osmanlı devletiyle olan düşmanlıkları bilinmekle birlikte, İstanbul'dan gelmiş, tanımadıkları bir Ermeni rahibe hemen güvenip birlikte ayaklanma sözleri vermeleri ihtimalinin düşük olduğunu da söyleyebiliriz.

General Duhovskoy'un sözünü ettiği rahip Vahan Bardizaktsi (Der Minasyan), 1879'da İstanbul'da yayımladığı kitabında ve 1910'da yayımlanmış olan otobiyografisinde 1878 yılında Erzurum'a gittiğini ve Rus komutanlar Lazarev, Der-Ğugasov [Rusça kaynaklarda Der-Gukasov] ve "Dük Mikayel" [Grandük Mihail Nikolayeviç] ile görüştüğünü doğrulamaktadır, ancak tabii olarak birtakım yerlerdeki Ermenilerin ayaklanmaya hazır olduklarından söz etmemektedir.[72]

71 STsSA, f. 545, op. 1, d. 1663, ll. 46-49.

72 V. Bardizaktsi, B. Natanyan, K. Sırvantsyants, *Palu-Harput 1878. Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler. II. Cilt / Raporlar*, yay. haz. Arsen Yarman, İstanbul: Derlem Yayınları, 2010, s. 5 ve 68. Rahip Vahan, 1879 tarihli kitabında Lazarev ve Der-Ğugasov adlı komutanlar ve diğer Ermeni görevlilerle Erzurum, Kars, Ahıska, Bayezid ve Tiflis'te görüştüğünü yazmaktadır. Bkz. Vahan Vardapet Bardizaktsi, *Khosk Izhayrenats* [Sıladan Sözler], S. Ğ. Bardizbanyan ve Ortakları, K. Polis 1879, akt. Arsen Yarman, *age*, s. 68.

Mihail Nikolayeviç, Kars'ta General Lazarev'e, Musun'da General Komarov'a ve Kocor'da General Pavlov'a gönderdiği 13-16 Eylül 1878 tarihli telgraflarında "Ermenilerin göçünü önleyin. Babıâli'nin gönderdiği komiser Şefik Bey'le ilişkiye geçin" talimatlarını veriyordu. General Lazarev'e gönderdiği 14 Eylül tarihli telgrafta "Dışişleri bakanının bildirdiğine göre Knez Lobanov'a Türk Ermenilerinin göçünün önlenmesi için Babıâli ile görüşme talimatı verildi" diyordu. General Lazarev de Erzurum ve çevresinde ve Bayezid'de Ermeni halka dağıttırdığı bildirilerde "Askerlerimiz çekildikten sonra kimse size dokunmayacak. Evlerinizde kalın. Göçe kalkışmayın. Bozguncuları yetkili makamlara teslim edin" diyordu.[73] Lazarev'in Osmanlı Ermenilerinin yerlerinde kalmasına dair beyanatı Petersburg'da bir gazetede yayımlanmıştır. Ayrıca Lazarev'in Kars'tan gönderdiği bildiriler Erzurum'da duvarlara yapıştırılmıştır. Lazarev Osmanlı komutanı İsmail Hakkı Paşa'dan da Hıristiyan ahalinin göçünü önlemesini istemiştir.[74]

Rahip Vahan Bardizaktsi de Rus uyruklu Ermeni görevlilerin "Rusya'nın Ermenileri Ermenistan'da bırakma konusundaki siyasetinde gerçekten de oldukça etkili" olduklarını yazmaktadır. Rahibe göre Eleşkirt ve Bayezid yöresindeki Ermenilerin savaştan sonra Rusya'ya göç etmelerinin sebebi "Kürtlerin Ermenileri keseceği yolundaki deli saçması bir korkuyla Rusya'nın göç edenlere toprak ve para vereceği yolundaki yalan söylenti"ydi.[75] Bardizaktsi Bayezid yöresinden göç eden Ermeni köylüleri geri dönmeye ikna etmek için bizzat uğraş verdiğini anlatmıştır. Erzurum'daki İngiliz konsolosu Yüzbaşı Trotter'in raporları da Rusların ve özellikle Lazarev'in Ermenilerin göçüne karşı çıktığını, hatta Rusya'ya göç eden Ermenilerin bir kısmını baharda geri göndermeye kararlı olduğunu bildirmektedir. Trotter'a göre Kars'ta görevli üç Ermeni subay göç karşıtı çalışmalar yaparken Eleşkirt ve Bayezid'de göçü teşvik eden eski validir.[76]

Görüldüğü gibi, farklı motiflerle de olsa hem İstanbul'un Ermeni siyasi ve dini aktörleri hem de Rus otoriteleri (Rus uyruklu Ermeni komutanlar dahil) o sırada Anadolu Ermenilerinin Rusya'ya göç etmesini istememiştir.

---

73 STsSA, f. 545, op. 1, d. 1663, ll. 74-86, 112-118.

74 Arsen Yarman, *Palu-Harput 1878, I. Cilt / Adalet Arayışı*, s. 164-165. Burada muhtemelen İngiliz belgelerindeki bir hatadan dolayı General Duhovskoy'un adı Doukazkoy olarak yazılmıştır.

75 V. Bardizaktsi, B. Natanyan, K. Sırvantsdyants, *Palu-Harput 1878*, II. Cilt, s. 68-69.

76 Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986, s. 194.

Kars askeri valisi Frankini, amiri olan Kafkasya naibi yardımcısı ve Kafkasya "dağlıları" departmanının (*gorskoe upravlenie*)[77] yöneticisi Tümgeneral Aleksandr V. Komarov'a sunduğu 18 Şubat 1879 tarihli raporunda Kars oblastının gelecekteki nüfusunun şöyle olması gerektiğini yazmaktadır:

> 1. Kars'ın gelecekteki nüfusu tamamen güvenilir ve hükümetimize sadık olmalıdır. Kafkasya'daki güvenilmez Müslüman nüfusa karşı bir dayanak noktası olmalı, onları çevredeki Türk vilayetlerinden ve propaganda merkezlerinden keskin bir biçimde ayırmalıdır.
> 2. Çalışkan ve iş bilir olmalıdır.
> 3. Mutlaka Hıristiyan olmalıdır, Müslüman unsur ancak istisnalar şeklinde nüfusun önemsiz bir kısmını teşkil edebilir. Egemen unsur Rus olmalıdır, kalan kısmı Ermenilerle Rumlardan oluşturmak mümkündür. Bu son ikisi bence dengelenmelidir. Erzurum ve Trabzon vilayetlerinden 4.000 kadar Rum hanesi bize gelmek istiyorlar. Bunlar çiftçilik ve zanaatle uğraşan, uysal, itaatkâr ve çalışkan bir halk, hiçbir siyasi emelleri yok. Ötekilere karşı denge unsuru olurlar. Erzurum ve Trabzon'daki konsolosluklarımız bu Rumlara yardım etmelidir.[78]

Görüldüğü üzere Frankini, Ermenilerin siyasi emelleri olduğunu ima etmekte ve onlara karşı denge unsuru olarak Rumları önermektedir. Vali devamında Türk hükümeti zamanında şimdiki Kars vilayeti toprakları dahilinde 13.500 hanenin kayıtlı olduğunu ve bunlardan 1.850'sinin Ermeni olduğunu kaydetmektedir. Bu 1.850 Ermeni haneye 1878 güzünde Erzurum vilayeti (Pasinler) ve Eleşkirt vadisinden göç ederek gelen 350 Ermeni haneyi daha ekleyince Ermeni hanelerin sayısının 2.200'e ulaştığını ifade eder. Frankini, "Türk hükümetinden kalan sayılara güvenemeyiz, çünkü vergiden kaçmak için doğru bilgi verilmiyordu ve her hanede birden fazla aile vardı. Bu nedenle 13.500 sayısını üçte bir oranında artırmak gereklidir. Sonuçta gerçek mevcudu 18.000 hane olarak kabul etsek bile aslında Kars oblastı bunun iki katı nüfusu besleyebilir" şeklinde yorum yapar ve ekler: "Geçen yıl gelen Ermeni muhacirler Ermeni köylerine dağıtılmalı ancak yeni köyler oluşturmalarına izin verilmemelidir."

Kafkasya'da Rus kolonizasyonu üzerine çeşitli kitapları ve Tiflis'te çıkan *Kavkaz* gazetesinde çok sayıda yazısı olan Rus milliyetçisi emekli general Nikolay Şavrov'a göre Kafkasya naibi Mihail Nikolayeviç, Kars oblastına Rus köylülerinin yerleştirilmesini (kolonizasyonunu) istemiş, ancak

77 Bu departmanının adı 1879 yılı sonuna doğru Kafkasya askeri-halk idaresi (*Kavkazskoe voenno-narodnoe upravlenie*) şeklinde değiştirilmiştir.

78 HAA, f. 1262, op. 1, d. 7(II), ll. 65-75, *Kars*, 6 (18) Şubat 1879, no. 1053.

Ermeni içişleri bakanı General Loris-Melikov buna karşı çıkmıştı.[79] Başka bir kaynak tarafından doğrulanmadığı için Rus milliyetçisi Şavrov'un sözlerine ihtiyatla yaklaşmak gerekiyor. Çarlık bürokrasisinde en üst makamlara gelmiş Ermenilerden olan General Loris-Melikov Kasım 1880 ile Nisan 1881 tarihleri arasında içişleri bakanlığı yapmış, İmparator II. Aleksandr'ın 13 Mart 1881 günü bir suikastta aldığı yaradan ölmesi üzerine istifa etmek zorunda kalmıştı. İmparator III. Aleksandr daha 1882'de içişleri bakanı Kont Tolstoy'a Ermeni milliyetçiliğine karşı ciddi önlemler alma emri vermişti.

Ermeni Göçmenler ve Mülteciler

1878 yılında Erzurum'u boşaltan Rus ordusu ile birlikte sınırı geçip Kars ve çevresine yerleşmeye çalışan birkaç bin hanelik Ermeni nüfusundan sadece 500 hane kabul edilmişti. Savaşta Rus ordusuna yardım etmiş oldukları için savaştan sonra Kürtlerin saldırısından korkup Eleşkirt ve Pasinler yöresinden kaçarak bu bölgeye gelmiş olan bu Ermeniler, Rus Kafkas ordusu başkomutanı Büyük Knez Mihail Nikolayeviç'in emriyle kışı geçirmek üzere geçici olarak Ermeni köylerine dağıtılmışlar, sonra da nüfusa kaydedilmişlerdir. 1879 baharında bunlara Bayezid ve Erivan'dan gelen 200 kadar hane eklenmiştir. Bu Ermenilerin geri dönmesi için Kafkas komutanlığının Kars valiliğine tahsis ettiği 15.000 ruble sayesinde bunların çoğu Eleşkirt vadisindeki köylerine geri dönmüşlerdir. Böylece gelen mülteci (Rusça ifadesiyle *bejentsı*, Osmanlıca'da "firari", yerel ağızda "kaçkın") Ermeni hanelerinden sadece 289 hane burada kalmıştır, bunların 77 hanesi Şuragel sancağına, 204 hane Taht sancağına yerleştirilmiş ve 8 hane Horasan nahiyesindeki (*pristavstvo*) yerli Ermeni köylerinde kalmıştır. Ermenilerin mevcut yerli Ermeni köylerine dağıtılması istenmişse de bu mümkün olmayınca yeni köyler kurulmuştur.[80]

Eleşkirt ve Pasinler'den kaçarak gelen bu mülteci Ermeniler yanlarında eşya ve hayvanlarını getirememiş oldukları için sefalete düşmüştüler.

79 Aktaran Svetlana Lur'e, "Rossiyskaya i Britanskaya İmperii na Srednem Vostoke v XIX-Naçale XX Veka: İdeologiya i Praktika", tarih kandidatı tezi, Moskova: Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, 1996. Bkz. http://static.traditio.ru/lurie/diser/2-1.htm (Erişim tarihi: 18 Temmuz 2018). Lur'e, Kars oblastına önemli ölçüde Ermenilerin yerleştirildiği ve Ermenilerin kolonizasyon işlevini yüklendiği fikrindedir, ancak bu yargısını güçlendirecek bir kanıt sunmamıştır.

80 *Otçet* 1879, s. 60-61.

"Eleşkirt muhacirlerinden on beş hane" adına, "Kars sancağı gubernatorluğu canib-i samilerine" Arap harfleriyle Türkçe yazılmış 20 Nisan (2 Mayıs) 1879 tarihli bir dilekçede, Taht kazasına tabi Virankala köyü ahalisinin rızasıyla köydeki toprakları "zer' eylememize emr ü irade buyurmaları" istenmektedir.[81] Aynı günlerde Eleşkirt Ermenilerinden "Serkiz" Vartan-oğlu ve Garabed Ohannes-oğlu, yirmi hane adına "Kars sancağı gubernatorluğu canib-i valasına" verdikleri dilekçede, "bundan sekiz mah akdem nakl-i hane edip buraya" geldiklerini, Şuragel kazasında orada burada kışı geçirdiklerini ve şimdi Zaruşat kazasındaki Karakala köyünde ahalinin rızasıyla ahaliden aldıkları tohumla tarlaları yarıcılık usuluyle ektiklerini belirtip Karakala köyü nüfusuna kaydedilmek istiyorlar.[82] 1879 yazında meydana gelen kuraklıktan özellikle Taht-düzü (Sarıkamış - Soğanlı), Şuragel, Kağızman ve Horasan yöreleri etkilendi. Ermeni muhacirler de Taht sancağı civarına yerleşmişlerdi. Kuraklıkla birlikte Türkiye'den tahıl ithali yasağından ve kısmen de Türkiye'ye göç eden Müslüman halkın buğdayını yanında götürmüş olmasından dolayı yörede büyük bir tahıl kıtlığı yaşanıyordu. Buğday fiyatları en az üç kat artmıştı. Bu durumda göçmen Ermeniler kışa doğru açlık çekmeye başladılar. Vali Frankini'nin raporuna göre yukarıda belirtilen yörelerde toplam 7.860 kişinin açlık çektiği tespit edilmişti. Bunları beslemek için kış boyunca kişi başına üç pud (48 kg) buğday gerekiyordu ki bu da 22.080 pud buğday veya bir pudu 3 rubleden 66.240 ruble ediyordu.[83] Açlık çekenlere faizsiz olarak verilen buğday ya da paranın ertesi yılın (1880) hasadıyla geri verilmesi gerekiyordu. Ancak 1880 yılında da kötü giden hasattan dolayı bu Ermeniler aldıkları borçları ödeyemez hale düştüler.

1895'e gelindiğinde vilayette geçici ikamet eden 15.736 kişinin 8.722'si Ermeni, 2.166'sı Türk (Karapapak ve Türkmenler dahil), 1.506'sı Kürt, 1.213'ü Rum ve 1.160'ı Rus'tu. 1896'da geçici nüfusun sayısı iki kattan fazla artmış ve 33.094 olmuştur. Bunun sebebi Türkiye'deki olaylardan do-

81 HAA, f. 269, op. 2, d. 3048, l. 1. Bu dilekçenin altına Rusça çevirisi eklenmiştir. Rusça çeviride Eleşkirt muhacirleri ifadesi "Eleşkirt Ermeni muhacirleri" (*pereselentsev iz armyan Alaşkertskih*) şeklinde ifade edilmiştir. Dilekçeye 60 kopek değerinde damga pulu yapıştırılmıştır. Dilekçenin tarihi de Rumi takvimle 20 Nisan 1295 (2 Mayıs 1879) olarak yazılmıştır.

82 HAA, f. 269, op. 2, d. 3026, l. 2. Bu dilekçe de Türkçedir ve altına Rusça çevirisi eklenmiştir. Ermeni köylülerin bu dilekçeleri kendilerinin mi yazdığı yoksa bir arzuhalciye mi yazdırdıkları belli değildir. Dilekçelerin Rusçaya çevirilerini valiliğin resmi mütercimi yapmıştır. Türkçe metinde dilekçeciler toprakları "yarıya alıp" tohumları da ahaliden "aldıklarını" ifade ederken Rusça çeviride toprakları ve tohumları satın almak ifadesi geçmektedir.

83 *Otçet* 1879, s. 9-10.

layı bazı Ermenilerin Rusya'ya kaçmalarıydı. Bu 33.094 kişiden 17.789'u Ermeni'ydi ve bunların da 12.334'ü Anadolu'dan gelen mülteci (firari, kaçkın) Ermenilerden oluşuyordu (bu Ermenilerin dağılımı için bkz. Tablo 3.3.1). Kars valisinin raporuna göre istisnalar hariç bu Ermenilerin geçim araçları yoktu, geldikleri yerlerde çiftçilik, içlerinden bazıları da demircilik, taşçılık, marangozluk gibi işler yapıyorlardı. Bu Ermenilere toprak verilmemişti, verilse bile ne tohumları, ne tarım aletleri ne de hayvanları vardı. Dolayısıyla Kars'ta ve köylerde günlük işçilik, ırgatlık ve çobanlık yaparak zar zor geçiniyorlardı. Onlar yüzünden vilayette ırgat yevmiyesi çok düşük düzeylere inmişti. Kışın iş olmadığı zamanlar bu Ermenilerin en yoksulları yerli Ermenilerin ve biraz da Kafkasya Ermeni hayırsever cemiyetinin yardımlarıyla hayatta kalıyorlardı. Pek azına kimlik belgesi verilmişti.[84]

Kafkasya genel valisi General Knez Grigoriy Golitsın, Ocak 1898'de Osmanlı kaçkın Ermenilerinin geri gönderilmesi hakkında doğrudan İmparator II. Nikolay'a gönderdiği uzun raporunda, ilk önce 1897 yılına ilişkin raporunda Ermenilerin Rusya'ya göçünün büyük zorluklar çıkardığını ve ileride de büyük sorun olacağını, dolayısıyla bunun acilen çözülmesi gereken bir mesele olduğunu yazmış olduğunu hatırlatıyor. Knez Golitsın daha sonra imparatorun meseleyi bakanlar kuruluna havale ettiğini ve kurulun 29 Mart 1897'de toplanarak şu kararları aldığını yazıyor:

> 1. Kafkasya'ya Türkiye'den gelmiş olan Ermenilerden dönmek isteyenlere gümrük işlemi olmaksızın sadece yerel polisten alacakları bir belge ile sınırı geçme izni verilmesi.
> 2. Kafkasya genel valisine bu kararın imparatorca onayından itibaren bir yıl için Türkiye'den gelmiş bütün Ermenileri Kafkasya dışına çıkarma yetkisi vermek, bu iş için gerekirse Ermenilere toplanmış yardımlardan yol parası vermek ve bu kararı hemen bütün nüfusa ilan etmek.
> 3. Dışişleri bakanlığına Türk hükümetine ikinci madde hakkında bilgi vermesi talimatı verilmesi.

Bakanlar kurulu kararı, imparator tarafından da onaylanmış ve Kafkasya gazetelerinde yayımlanmıştır. Ayrıca Tiflis'te yapılan Güney Kafkasya valileri toplantısında konunun ayrıntıları ve kararın en iyi şekilde nasıl hayata geçirileceği konuşulmuştur. Golitsın ayrıca Eçmiyadzin'deki Ermeni gatoğigosundan Ermenilerin "Türkiye'ye" geri gönderilmesi işine en canlı bir şekilde katılmasını istemiş ve o da kiliseye gerekli talimatları vermiştir. Böylece öncelikle gönüllü Ermenilerin Türkiye'ye geri dönmesi başlamıştır. Bu arada göç eden Ermenilerin Türkiye'de Kürtler tarafından soyuldu-

84 *Obzor* 1895, s. 4; *Obzor* 1896, s. 4-5.

ğu haberleri çıkmış ancak Ermeni patriği-gatoğigosu bu haberlerin doğru olmadığını, geri dönmek istemeyenlerce çıkarılmış olduğunu güvenilir kaynaklara dayanarak bildirmiştir. Haziran 1897'de Bakü valisinin bildirdiğine göre Bakü'den gönüllü Ermenilerin ikinci ve son partisi Türkiye'ye dönmek üzere yola çıkmıştır. Bakü Ermeni cemaati de dönen Ermenilere yardım etmiştir. Knez Golitsın daha sonra şöyle devam ediyor:

> Ne yazık ki, bu denli uygun koşullarda başlayan Ermeni eve dönüş göçünün önüne, dışişleri bakanlığından aldığım bilgilere göre Ermeni göçmenlerin doğru bir biçimde kabulü meselesi ve Batum ve Trabzon'dan deniz yoluyla Küçük Asya'ya giren Ermeni göçmenler arasına çeşitli Batılı merkezlerden gelen Ermeni ajitatörlerinin karışması tehlikesi bahane edilerek, Babıâli tarafından engeller çıkarılmaya başlanmıştır. Türk hükümetinin bu notalarına dayanarak dışişleri bakanlığı benden Türkiye'ye göçmenleri gönderme işini biraz ertelememi istiyor... Babıâli'nin notaları diplomatik ilişkilerinde hoşuna gitmeyen konuların çözümünü belirsiz bir zamana bırakma ve oyalama şeklindeki geleneksel tavrıyla açıklanabilir. Oysa Ermeni göçmenlerin bizde uzun bir süre daha kalmaya devam etmesi bu konuda alınmış olan önlemlerin zayıflaması ve 1828 ve 1878'deki Rus-Türk savaşlarının ardından yapılan hataların tekrarlanması demek olurdu, o zaman Güney Kafkasya'ya on binlerce Ermeni göç ettirilmişti ki bu da kuşkusuz ülkedeki Rus olmayan (*inorodçeskiy*) unsuru güçlendirdi. Şimdi zat-ı şahanelerinin iradesiyle bölgenin imparatorlukla kaynaşmasını hızlandırmak için Kafkasya'daki boş hazine arazilerinin Rus kolonizasyonuna tahsis edilmesi ve burada yabancıların toprak mülkiyetinin sınırlandırılması iş'ar buyuruldu.
>
> Zat-ı şahanelerinin talimatına uymayı kendime kutsal bir görev bilerek, Babıâli'nin mezkûr taleplerini devlet çıkarlarımıza aykırı buluyorum. Kafkasya'ya yerleşecek otuz binden fazla Ermeni köylüsünün şahsında biz güvenilmez bir unsur, yoksul ve Türk idaresi tarafından ahlakı bozulmuş, üstelik her zaman çıkarlarımıza zarar vermeye çalışan ve her yerde bize zorluk çıkaran İngilizlerin her türlü entrikalarına alet olmaya meyilli bir nüfusa sahip olmuş olurduk. Bu Ermeni göçmenlerini burada bırakmakla biz o sayıda Rus insanını buraya yerleştirmekten mahrum kalırdık ve bölgenin idaresinde devlet hayatının doğru gelişmesini frenleyen mevcut bütün çetin meselelere bir de bu göçmen Ermenileri yerleştirme işleri ve telaşı eklenmiş olurdu. Ayrıca Güney Kafkasya her türden rahat durmayan Ermenilerin yatağı haline gelirdi ki bu da hem şimdiki zamanda hem de yakın gelecekte aşılmaz zorluklar yaratırdı ve bunların halli için büyük paralar sarf etmek ve daha da acı olanı, değerli Rus kanını dökmek gerekirdi.[85]

85 "Vsepoddanneyşaya zapiska glavnonaçalstvuyuşçago ob obratnom vselenii turetsko-poddannıh armyan-bejentsev" (Türk tebaasından Ermenilerin geri gönderilmesi hakkında Kafkasya genel valisinden majestelerine rapor), 12 yanvarya (24 Ocak) 1898.

Golitsın daha sonra Almanya'dan örnek vererek, Polonya'dan[86] Poznan'a gelen Rus tebaasından işçileri bu bölgenin Almanlaştırılmasının önünde bir engel olarak gören Almanya'nın kırk binden fazla Rusya uyruklu Katolik'i geri göndermekten çekinmediğini yazıyor. "Üstelik," diyor, "bunlar çalışkan insanlar ve çoğu Rus halkından olan hayırseverlerden toplanan bağışlarla geçinen kaçkın Ermenilerle asla mukayese edilemezler." Golitsın, Rus hükümeti bu işçilerin yerinde kalmasını istediği zaman, o zamanki Alman şansölyesi Prens Bismarck'ın Berlin Rus elçiliği müsteşarı olan, şimdiki dışişleri bakanı Kont Muravyov'a eğer Rusya kendi tebaasını geri almazsa, bütün bu işçileri tabyalarda toplayıp masraflarını da Rus hükümetine fatura edeceğini bildirdiğini hatırlatıyor. Prens Golitsın, Babıâli'nin Ermeniler arasına Avrupalı ajitatörlerin karışacağı endişesinin de yersiz olduğunu, çünkü Kafkasya'dan gönderilecek Ermenilere yerel polis tarafından kimlik belgeleri verileceğini ifade ediyor. Ayrıca Kafkasya'da bulunan Osmanlı Ermenileri arasında Osmanlı devletinde suç işlemiş olanlar varsa yine böyle "kriminal unsurları" ülkede tutmanın mümkün olmadığını belirtiyor. Ermeni gatoğigosunun (patriğinin) da kaçkın Ermenilerin geri gönderilmesini istemesini kararın doğruluğuna kanıt sayıyor.

Knez Golitsın raporunun sonuç kısmında kaçkın Ermenilerin geri gönderilmesinin durdurulmasının olumsuz etki yaratacağını ifade ediyor. Şimdiye değin Ermenilerden sadece gönüllü olanların sevk edildiğini belirterek, Babıâli ile görüşmelerde zorunlu sevkiyatın o yılın (1898) Ağustos ayında başlayacağı ve bir yıl içinde bitirileceğinin ifade edilmesini öneriyor.

Rus hükümeti Kafkasya'ya gelmiş olan Osmanlı Ermenilerinin zor durumda bulunduklarından dolayı memleketlerine geri gönderilmeleri gerektiğini Mart 1898'de Babıâli'ye ve Sultan Abdülhamid'e bildirdi. Babıâli buna cevaben söz konusu Ermenilerin pasaportlarını alarak bir daha geri dönmemek üzere Rusya'ya gittiklerini ve bunların Osmanlı topraklarında karışıklık çıkaran Ermenilerden oldukları için, eğer dönerlerse hoş olmayan durumlarla yeniden karşılaşılacağını ifade etti. Bunun üzerine Rus elçisi, "Kafkasya'ya muhaceret eden Ermeniler sakin adamlar olup ihtilalciler Londra'dan gelmekte olduğundan Kürdlere tehdidini îkâ'a muktedir

---

STsSA, f. 12, Kantselyariya Glavnonaçalstvuyuşçago grajdanskoy çastyu na Kavkaze, Otdel Pereselençeskoe, (Kafkasya genel valiliği, göçmen işleri dairesi), op. 3, d. 269, aktaran Badem, "Kars Vilayetine Ermeni Göçü (1878-1918)", Mehmet Hülagü vd (der.), *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, cilt 7, s. 176-179. Bu makalenin daha eski bir versiyonu için bkz. *Kebikeç*, sayı: 35, 2013, s. 151-166.

86 Golitsın, Polonya yerine "Privislinskiy kray" (Vistula nehri bölgesi) ifadesini kullanıyor ki bu terim Rusya imparatorluğu dahilindeki Polonya krallığını ifade ediyordu.

[Kürtlere söz geçirebilen] ve ehliyetli valiler tayin olunduğu takdirde ahvâl-i gayr-i marziye hudusüne [uygunsuz olaylar çıkmasına] mahal kalmayacağını" söyledi.[87] Nisan 1898'de Petersburg'daki Osmanlı elçisi Hüsnü Paşa, Rusya dışişleri bakanına Kafkasya'da bulunan Ermenilerin birtakım "müfsid ve ihtilalkârandan" ibaret olduğunu ifade etti ve bunların geri dönmemeleri gerektiğini söyledi. Hüsnü Paşa'ya göre Rusya dışişleri bakanı bu ifadeleri doğrulayarak, Kafkasya genel valisi ile görüşmesinde valinin kendisine bütün Kafkasya'da Osmanlı tebaasından otuz bin Ermeni bulunduğunu ve bunların "harekât-ı mefsedetkâranelerinden pek ziyade müşteki olduğunu" ve bunlara hakikaten bir çare aranılmakta olduğunu söylediğini belirtti.[88] Ancak Rusya söz konusu Ermenilerin Anadolu'da yaşayan Osmanlı tebaasından ve mülk sahibi ve çiftçi insanlar olup, bir kısmının Osmanlı devleti pasaportlarıyla ve bir kısmının da "iğtişaş" olayları sırasında "firar suretiyle Rusya hududuna hicret ettikleri" iddiasıyla geri dönmeleri hususunda ısrar ediyordu. Bunun üzerine Sultan Abdülhamid, Mayıs 1898'de Sivas, Erzurum, Van, Diyarbakır ve Bitlis valiliklerine, Dördüncü Ordu müşirliğine ve Anadolu müfettişi Şakir Paşa'ya verdiği emirde bu Ermenilerin bir kısmı aslen Osmanlı tebaasıyken son savaşta ve sonraları "kat'-ı alaka" ederek [ilişik keserek] hicret etmiş bulunması muhtemel ise de çoğunun ihtilal çıkarmak için Amerika ve İran ve başkaları tarafından tedarik edilmiş "serseri ve ihtilalci makulesi" olup şimdi bunların nüfus çoğunluğu kazanmak için Anadolu'ya birçok Ermeni sokmak gibi gizli bir maksatları olduğundan, vilayetleri dahilinden ne kadar nüfus Ermeni'nin, ne zaman göç ettiği ve mülk sahibi ve çiftçi olup olmadıklarının Hıristiyan memurlardan gizlice araştırılarak bildirilmesini istedi.

Haziran 1898'de Kars'taki Osmanlı başşehbenderi, Rus imparatorunun Bakü, Kutaisi, Erivan ve Kars vilayetlerindeki Osmanlı Ermenilerinin bir yıl içinde Osmanlı konsolosluğundan pasaport alma şartı aramaksızın Osmanlı devletine iadesi emrinin Kars askeri valiliği tarafından kendisine tebliğ edildiğini bildirmiştir. Rusya, Osmanlı Ermenilerinin Osmanlı sınırına, Karaurgan sınır kapısına göndermeye başlamıştır. İki devlet arasındaki uzun görüşme ve pazarlıklardan sonra yalnızca Sason olaylarından sonra göç etmiş on bin kadar Osmanlı Ermenisinin geri dönmesine, ancak "serseri ve fesede güruhlarının" listesinin yapılıp bunlara izin verilmemesi-

87 Mabeyn kâtibi Ali Cevad Bey'den Sultan Abdülhamid'e, 27 Mart 1898. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898)*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri, cilt I, 2006, s. 181.

88 *age*, cilt I, s. 183.

ne karar verilmiş gibi görünmektedir.[89] Ancak uygulamanın nasıl olduğu konusu araştırmaya muhtaçtır. Osmanlı devleti Kafkasya'daki Osmanlı Ermenilerinin orada kalmaları veya Sibirya'da iskânı için 1899 yılında Rusya'ya 100.000 (yüz bin) Osmanlı lirası ödemeyi dahi teklif etmiştir.[90] Rusya ise bunu kabul etmemiş, ancak Osmanlı Ermenilerini geri göndermemek karşılığında Karadeniz sahilindeki demiryolu imtiyazlarını istemiştir. 1899 yılı sonu itibarıyla vilayetteki mülteci Ermenilerin sayısı 14.267'ydi (bkz. Tablo 3.3.2).

Şubat 1900'de Petersburg'da bir ziyafette Rusya "nafia nazırı" Yermolov ile görüşen büyükelçilik müsteşarı Mehmed Bahaeddin Bey, Osmanlı devletinden Rusya'ya gelmiş olan Ermenilerin Rusya'da kalmalarını istemesi üzerine Yermolov'un verdiği yanıtı şöyle kaydediyor:

> Mösyö Yermolov cevaben Ermeniler hakkında sem'ine îsâl olunan [işittiği] malumât bunların pek denî, ahlaksız, faizci, alçak olduklarını mübeyyin olup binaenaleyh işbu Ermenilerin kabulü tarafdarı olmadığını ve işbu Ermenilerin çiftçi ve zürrâ' sınıfından oldukları mechulü olduğunu, eğer bunların yerinde on bin Türk Müslümanı olsa maa'l-memnuniye kabul eyleyeceğini söylemesi üzerine: "O hâlde bunları ne siz istiyorsunuz ne biz istiyoruz. O hâlde bunlar bu gidişle ne olacak?" dedim. Müşarünileyh de cevaben: "Canım sizde hiç boş ada yok mu? Doldurmalı bir adaya" diyerek mükalemeye hitam [konuşmaya son] vermişdir.[91]

1901 yılına değin çeşitli köylerde ve şehirlerde geçici ikamete tabi tutulan ve 1901'de Kars vilayetindeki sayıları 16.000 olarak tahmin edilen mülteci Ermenilere İmparator II. Nikolay'ın 13 Şubat 1901 tarihli fermanıyla nüfusa kaydolma ve Rus tabiiyetine geçme hakkı tanımıştır. Rus tabiiyetine geçmek isteyen Ermenilerin 1902 Haziran'ına dek bu hakkı kullanmaları gerekiyordu.[92] 1902 yılında nüfusa kaydolarak Rus uyruğuna geçen Türkiye'den gelmiş Ermenilerin sayısı 9.906 erkek ve 8.185 kadın olmak üzere toplam 18.091 kişiyi buldu (bkz. Tablo 3.3.3). Bunlardan 10.084'ü Kars şehrinde, 5.594'ü Kağızman merkezinde, 270'i Ardahan merkezde, 748'i Oltu ve Olur'da ve ötekiler de çeşitli köylerde yaşıyordu. Ardahan sancağı dahilinde daha önce Ermeni köyü yokken, bu kez Göle kazasına

89 *agy*, cilt I, s. 197.

90 *agy*, cilt II, s. 11-15. 100.000 Osmanlı lirası, o zamanki kurdan 571.000 ruble ediyordu.

91 *age*, cilt II, s. 50. Köşeli ayraç içindeki açıklamalar benim. Aleksey Sergeyeviç Yermolov (1846-1917), çarlık hükümetinde 1893-1905 yılları arasında devlet mülkleri ve tarım bakanıydı.

92 *Obzor* 1901, s. 3.

bağlı Urut köyüne 34 Ermeni yerleştirildi.[93] Bu köyde Türkler de yaşıyordu. Öte yandan 1902 yılı sonu itibarıyla bütün vilayette hâlâ 26.110 geçici nüfus görünüyordu ve bunların 10.785'i Ermeni'ydi.[94]

Rumlar, Ruslar ve Başka Yerleşimciler

1878 yılında Kars ve çevresine gelen ilk göçmenler Eleşkirt ve Pasinler Ermenilerinden sonra Gümüşhane ve Sivas Rumlarıdır. İlk Rus göçmenleri ise 1878 güzünde Güney Kafkasya'nın Yelizavetpol (Gence) guberniyasından gelen Duhoborlardır. Ardından çoğu Güney Kafkasya'dan ve bir kısmı Rusya'nın içlerinden Ortodoks ve sektant (Duhobor, Malakan, Prigun, Subbotnik vb)[95] Ruslar, Rumlar ve Ermeniler geldiler. 1882 yılında Eleşkirt ve Van'dan gelen 250 hane kadar Ezidi Kürt, Kağızman'ın Nahçıvan kazası köylerinde yerleştiler. Yine Van civarından gelen 200'den fazla Aysor (Asuri) Kars kazasında Samavat köyünü kurdular. Nihayet 1886'da yine Rusya imparatorluğu içinde yer alan Liflandiya ve Estlandiya'dan Stavropol'e gelmiş olan Estonlar oradan Kars'a geldiler. Tiflis guberniyasının Borçalı, Signah ve Tiflis uyezdleri köylerinden gelen 15 hanede 58 kişilik Alman göçmenleri de 1890-1891'de Kars yakınında ilk Alman köyünü kurdular. Kafkasya genel valisinin izniyle köye Kars valisi Pyotr Tomiç'in şerefine Petrovka adı verildi.[96]

Kars askeri valisi General Frankini'nin 1879 yılına ilişkin 27 Haziran 1880 tarihli yıllık raporunun eklerinde vilayete yerleştirilen bütün muhacirlerin nereden geldikleri, hangi mezhep ve milliyetten oldukları, gelen hane sayısı ve yerleşilen köyün adı tablo halinde verilmiştir (Türkiye'den gelen Ermenilerden 8 hanesi yeni köy oluşturmayıp Horasan köylerine dağıtılmış olduğu için tabloda yer almamıştır, özeti için bkz. Tablo 3.4).

General Frankini yıllık raporunda yeni kurulan vilayetin (oblastın) iskânı üzerinde ayrıntılı bir biçimde durmaktadır. Frankini'nin vilayete yerleştirilmesi düşünülen Ortodoks ve sektant Ruslar, Türkiyeli (Osmanlı) ve Kafkasya Rumları ile Osmanlı ve Kafkasya Ermenileri hakkındaki düşün-

93 *PKAKKO* 1904, Statistiçeskiy otdel, forma no. 3.

94 *agy*, forma no. 2.

95 İlber Ortaylı, "Bu grup storoverts, [doğrusu "starover" - CB] eski inanışlı diye de bilinir. (...) Bu gruba ahali malakan der" diye yazarak farklı gruplar-mezhepler olan Staroverler ile Malakanlar, Duhoborlar ve ötekilerini birbirine karıştırmıştır. Bkz. Ortaylı, *age*, s. 350. Bu hataya Georg Kobro da işaret etmiştir. Bkz. Kobro, *age*, s. 274-275.

96 *Otçet* 1891, s. 23.

celeri yukarıdaki ifadeleriyle uyumludur. Duhoborlar, Malakanlar ve öteki Rus sektleri Frankini'ye göre dinsel farklılıklarına karşın Rus renklerini korumuşlardır. Ayrıca çalışkandırlar ve son savaşta Rus ordusuna cephe gerisinde gönüllü olarak ve "hakiki bir yurtseverlikle" hizmet etmişlerdir. Özellikle sahip oldukları sağlam at arabaları sayesinde orduya mühimmat ve iaşe taşınmasında çok yararlı olmuşlardır. Nitekim bazı kaynaklara göre Duhoborlar 1877-1878 savaşında orduya sağladıkları mal ve hizmetlerden 1,5 milyon ruble kazanmışlar ve içlerinden bazıları zengin olmuştur. Malakanların ne kadar kazandığı belli olmamakla birlikte onlar da iyi kazanmışlardır. Bununla birlikte savaşın getirdiği hastalık vb sorunlarla da uğraşmışlardır.[97] Vali Frankini, Güney Kafkasya'da Müslüman halkların arasına serpiştirilmiş olan bu sektant kolonilerini oraları çok zayıflatmamak kaydıyla Kars oblastına yerleştirmesine izin verilmiş olduğunu ifade etmiştir.

Vali Frankini, Kars'a yerleştirilecek ikinci unsur olarak Ermenilere değiniyor ve Ermenilerin idareyi epey kaygılandıran işler yapmakla birlikte girişkenlikleri sayesinde yeni kurulan Kars oblastı için yararlı olacaklarını belirtiyor. Ancak Ermenilerin iskânı meselesinin özellikle siyasal bir yanı olduğunu da ekliyor. Avrupa'da gelişen ulusal hareketin Ermenileri çok güçlü bir şekilde etkilemiş olduğunu ve Ermeni temsilcilerinin son Berlin Kongresi'nde Ermenilere özerklik verilmesi için dilekçe vermiş olduklarını hatırlatıyor. Güney Kafkasya Ermeni entelijensiyası da Ermeni ulusal hareketine çok sıcak bakmaktadır ve sadece sözlerle değil bazen eylemle de destek vermektedir. Bu nedenle Babıâli orada çıkan Ermenice gazetelerin Osmanlı devletine girişini yasaklamıştır. Ermeniler Berlin Kongresi'nden beri Avrupa devletleri nezdinde büyük bir kampanya yürütmüşler ve İngiltere'de Liberal Parti'nin iktidara gelmesiyle[98] birlikte siyasal özerklik umutları artmıştır. "Bu durumda," diyor Frankini, "Kars'a Ermenileri yerleştirmenin sonuçlarının neler olacağını tahmin etmek kolaydır." Kars eski Ermenistan'ın merkezidir ve Ermeni milliyetçiliğinin gelişmesi için en uygun yerdir. Bu durumda Frankini'ye göre Rus hükümetinin iki seçeneği vardı: Hükümet, Karadağ, Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan'dakilere olduğu gibi Ermeni ulusal hareketine de destek olmak istiyorsa, o zaman bunun için yeni elde edilmiş olan vilayete Ermenileri yerleştirmekten daha iyi bir araç düşünülemezdi. Yok istemiyorsa, o zaman bu bölgede Ermeni unsurunun ağırlık kazanmasına izin vermemeliydi. Frankini, Rusya'nın bu

97 Bkz. Breyfogle, *agy*, s. 140-141.

98 İngiltere'de Nisan 1880'de William Ewart Gladstone'un başbakanlığında Liberal Parti hükümeti kurulmuştu. Gladstone, Türk düşmanı ve Ermeni dostu olarak biliniyordu. General Frankini 1879 yılı raporunu Haziran 1880'de imzalamıştır.

konudaki politikası netleşmediği için yerel yönetici olarak kendisinin görevinin ileride telafisi zor sonuçlara yol açmamak adına Türkiye'den olsun, Güney Kafkasya'dan olsun çok sayıda Ermeni'nin Kars'a yerleşmesine izin vermemek olduğunu beyan ediyor.

Rumlara gelince, valiye göre onların Kars ve çevresine yerleştirilmeleri her bakımdan çok yararlı olacaktır. Rumlar Ruslarla çabuk kaynaşmakta ve iyi anlaşmaktadırlar, çalışkandırlar, itaatkârdırlar, çok iyi taş ustası ve inşaatçıdırlar ve nihayet hiçbir siyasal eğilimleri yoktur. Dolayısıyla Rumları belli ölçülerde Kars vilayetine yerleştirmekte yarar vardır.

1882 yılı sonunda Kars oblastında 41 Rum, 23 Ermeni ve 19 Rus köyü kurulmuştu.[99] Rus köylerine toplam 58.488 desyatin, Ermeni köylerine 48.472 desyatin, Rum köylerine ise 73.981 desyatin arazi verilmişti. Bu durumda Rus köylerine Ermeni ve Rum köylerinden daha çok arazi verildiği anlaşılıyor. Ancak 1883 ve 1888 planlarında bu arazilerin değişip değişmediğine ayrıca bakmak gerekir.

Batum askeri valisinin 1903 yılı yıllık raporuna göre oblastın Rusya'ya dahil olmasından sonra kısmen valiliğin izniyle kısmen de kendiliğinden gelen Anadolu Rumları ve Ermenileri, oblast dahilindeki köylerde boş buldukları topraklara yerleştiler. Bunlar 1886 nüfus sayımına (*posemeynıe spiski*) girdiler ancak hâlâ Rus uyruğuna geçmemişlerdi ve Osmanlı tebaası sayılıyorlardı.[100]

1893 yılında hâlâ bir köy olan Borçka'dan Tiflis'te yayımlanan *İveria* gazetesine yazan İvane Caiani, Mayıs ayında Kolordu Komutanı İvane Amilahvari'nin Borçka'ya gelerek halkı selamladığını, herkese adını soyadını sorduğunu ve herkesin soyadı "-dze" ile bittiği için çok memnun kaldığını yazıyor.[101] Esasen yöre halkının hem Türkçe ad ve lakaplarını hem de Gürcüce soyadlarını yerine göre kullandığı biliniyor. Bu olayda soruyu soran Gürcü komutan olduğu için halkın da Gürcüce soyadlarını söylemiş olduklarını düşünebiliriz.

Caiani, Temmuz 1893'teki yazısında ise Murgul vadisinde iki köyün boşaltılarak Ardahan'dan Malakanların getirilip yerleştirileceğinin söylendiğini bildiriyor. "Müslümanlar ile Malakanlar iç içe nasıl yaşarlar? Buralı kadınlar komşularından bile sakınıyorlar. Bir Müslüman kadın bir Malakanla yan yana bağ-bahçede nasıl çalışır? Müslüman kadının, yabancı bir

99 RGİA, f. 932, op. 1, d. 298. Vedomost o vnov sozdannıh russkih, armyanskih i greçeskih poseleniyah Karsskoy oblasti na 1882 god (svedeniya o razmere nadela na duşu naseleniya i kaçestve zemli, natsionalnosti i koliçestve naseleniya).

100 *Obzor Batumskoy Oblasti za 1903 god*, Tiflis 1904, s. 3.

101 Caiani, *age*, s. 17-18.

erkeğin yakınında çalışmasına ve onunla göz göze gelmesine ne gelenekleri ne de görenekleri izin verir. Bunu hangi Müslüman kabul eder ve içine sindirir?" Yine yazara göre, vadide yaşayan Müslüman Gürcüler Kutaisi valiliğine şöyle bir şikâyette bulundu: "Kuran ve geleneğimiz bizim onlarla yaşamamıza izin vermiyor. Bizim çoluk çocuğumuz onlarla bir arada olamaz, bağ-bahçede kızlarımız çalışamayınca hayatımızı nasıl sürdürürüz?" Yazar yazısının sonunda Murgul'a Malakanlar yerleşirse orada bir tek Müslüman kalmayacağını, bir gecede hepsinin Osmanlı toprağına geçeceğini yazıp ardından şöyle bir tehditte bulunuyor: "O zaman kara gün başlar domuzlar ve sahipleri için. Öyle bir iş gelir ki başlarına kaçacak delik bulamazlar. Öyle ya, elinden kendi topraklarının alınmasını, onca çoluk çocuğuyla aç halde Osmanlı topraklarına gitmek zorunda kalmayı kim kabullenebilir?" Caiani, Ağustos 1893'te ise, Kutaisi valiliğinin halkın şikâyetini dikkate almadığını ve yerleştirme işlerinin sürdüğünü yazıyor.[102] Ancak Malakanların Murgul köylerine yerleştirilmediği ya da orada uzun süre kalamadıkları veyahut Batum sancağına yerleştirildikleri anlaşılıyor. 1897 nüfus sayımı sonuçlarına göre, Artvin okrug merkezinde iki, tüm okrugda dört ve Batum merkezinde 137, tüm Batum okrugunda ise 161 sektant, yani Malakan vardır.

Çarlık bürokrasisinin hazırladığı nüfus istatistiklerinde Batum ve Kars oblastlarının yerli ve dışarıdan gelmiş (göçmen) bütün sakinlerinin ayrıntılı bir biçimde sınıflandırıldığı görülmektedir. Milliyet ve dine göre dağılımlar en ince ayrıntısına değin gösterilmiştir. Ruslar Büyük Rus (Velikorus), Küçük Rus (Malorus, Ukraynalı) ve Beyaz Rus (Belarus) şeklinde üç gruba ayrılmıştır. Mezhep olarak da Ortodoks Ruslar ile Duhoborlar, Malakanlar ve öteki sektler ayrı ayrı gösterilmiştir. Ermeniler de yine Ortodoks, Katolik ve Protestan olarak üçe ayrılmıştır. Öteki ahali içinde Sünni Türkler, Alevi Türkmenler, Şii ve Sünni Karapapaklar, Şii "Tatarlar" (Azeriler), Sünni Kürtler ve Ezidi Kürtlerin sayıları ayrı ayrı gösterilmiştir. Bu farklı mezhep ve milliyetlere ait cinsiyet, yaş, okuryazarlık, meslek, zümre veya toplumsal sınıf aidiyeti vb verileri de ayrıntılı olarak toplanmaya çalışılmıştır.

102 Caiani, *age*, s. 25-29.

Rus Yönetiminin Yerli ve Göçmen Nüfus Hakkındaki Düşünceleri

General Frankini 1879 yılına ait yıllık raporunda vilayetin yerli etnik ve mezhepsel grupları hakkmdaki düşüncelerini de yazmıştır. Burada bu düşünceleri özetleyeceğim. Kuşkusuz bunlar sadece valinin ve Rus yönetiminin görüşleridir. Bunları tarihsel gerçeklik olarak değil, sadece Rus yönetiminin bakış açısını göstermesi açısından kayda değer buluyorum.

Frankini ilk olarak vilayetin yerli nüfusunun çoğunluğunun Sünni Türk olduğunu belirttikten sonra "Türklerin idari yönden pek çok liyakatlerinin bulunduğunu söylemek gerekir" diyor. "Bu halk," diyor, "dürüst, belli ölçüde çalışkan, tamamen uysal, sakin, yerleşik, disiplinli ve sempatiktir. Türkleri yönetmek zor değildir, hükümetin bütün taleplerine itaat ediyorlar." Frankini Türkmenlerin Türklerden yalnızca mezhep olarak ayrıldıklarını ancak Türklerin onları Müslüman bile saymadıklarını da yazıyor. Türkmenlerin dördüncü halife Ali'ye neredeyse Tanrı kadar saygı duyduklarını ve bu yüzden "Ali-İlahiler"[103] olarak tanındıklarını, camileri ve imamları olmadığını, namaz kılmadıklarını ve oruç tutmadıklarını ifade ettikten sonra Türklerin onlardan dinsel olmaktan ziyade ahlaki açıdan hoşlanmadığını, idari açıdan ise Türkmenlerin Türklerden bir farkları olmadığını, hatta biraz daha çalışkan olduklarını yazıyor.

Kars vilayetindeki Kürtler hakkında Vali Frankini bunların Kafkasya Kürtlerine benzediklerini yazdıktan sonra şöyle diyor: "İdari açıdan ise bu yarı vahşi kabileden daha fazla rahatsız edici ve daha az yararlı bir nüfus öğesi tasavvur etmek zordur. Kürtler hiçbir biçimde yerleşik hayata geçmek istemiyorlar, daima göçebe yaşam tarzı sürdürüyorlar ve hayvancılıkla uğraşıyorlar. Onları yönetmek çok zor; belli bir noktada ikamet etmiyorlar, bir yerden ötekine kaçıp duruyorlar, mülkiyet hakkına saygı duymaksızın teklifsizce otlakları işgal ediyorlar, üstüne üstlük soygunculuk yapıyorlar." Frankini daha sonra Kürtlerin hayvancılıkla uğraşmakla birlikte en yakın pazara bile satmak için mal getirmediklerini, devlete maddi yararlarının çok az olduğunu ve idareye verdikleri sıkıntıya değmediğini ifade ediyor. "Bu nedenle," diyor, "doğal olarak bu rahatsızlık verici ve güvenilmez unsurun yeni elde edilmiş vilayetten tümden uzaklaştırılması değilse bile en azından sayısının ciddi bir biçimde azaltılması gerekiyor." Frankini, Kürt aşiret reislerinin aşiretleri üzerindeki yetkilerini kaldırdığını ve bu aşiretleri reisleri aracılığıyla değil, doğrudan doğruya sancak yönetimine tabi kıldı-

103 Özgün metinde yanlış olarak "Ali-Allahlar" şeklinde geçmektedir.

ğını da yazıyor. Osmanlı döneminde Kars sancağındaki üç büyük göçebe Kürt aşiretinin reisleri, nahiye kaymakamı unvanı taşıyorlardı ve kaza müdürlerine değil doğrudan sancak mutasarrıfına bağlıydılar.

Vali Frankini raporunun devamında Karapapaklara değiniyor ve onları ikiye ayırıyor. Sünni Karapapakların Tiflis guberniyasına bağlı Borçalı yöresinden gelmiş olduklarını ve en çok sevdikleri uğraşın soygunculuk olduğunu, son savaşta bir "haydut çetesi"nin başı olarak tanınan Mihrali'yi büyük bir otorite olarak kabul ettiklerini yazıyor.[104] "Ancak," diyor, "aldığımız katı önlemler sayesinde şimdi sakindirler ve eskisi kadar huzur bozmuyorlar. Yine de bunlar pek güvenilmez bir unsurdur." Şii Karapapaklara gelince, Frankini bunların İranlı göçmenlerden oluşan tamamen uysal ve sadık bir unsur olduğunu, asla sorun çıkarmadıklarını belirtiyor.

Poshov (Posof) yöresi sakinlerinin çok eskiden Müslümanlaşmış olan Gürcüler olduğunu ileri süren Frankini, "Bunlar yerli Türklerle o denli kaynaşmışlar ki anadillerini dahi unutmuşlar" diyor. Kuzey Kafkasya'nın Terek bölgesinden Osmanlı döneminde Kars'a göçerek yerleşmiş olan Kafkasyalı muhacirlerin ise Türk hükümeti tarafından "şımartılmış" olduklarını ve Türk hükümetinin onlardan korktuğunu, onların da Türk hükümetine hiçbir zaman itaat etmediklerini ifade ediyor.

Daha sonra yerli Ermenilere değinen Frankini kısaca onların Güney Kafkasya Ermenileri ile aynı karaktere sahip olduklarını ve içlerinde pek az Katolik olduğunu belirtiyor. Yerli Rumların ise yalnızca Vezinköy'de ve Kars şehir merkezinde bulunduklarını, bu Rumların çalışkan ve özellikle taş ustası olarak çok becerikli olduklarını belirtiyor. Frankini'ye göre Rumlar "nüfusun en iyi öğelerinden biri"dir. General Frankini son olarak Kars şehir merkezinde bulunan az sayıdaki İran tebaasının ticaretle uğraştığını, ancak içlerinden birçoğunun da işsiz güçsüz gezdiğini, hırsızlık yaptığını ve idareyi çok uğraştırdığını yazıyor.[105]

Frankini'nin bu görüşlerinin Kars'ta en uzun süre (1883-1898 arası) valilik yapmış olan General Tomiç ve genelde öteki valiler tarafından da paylaşıldığı görülüyor. Şimdi Tomiç'in görüşlerini onun raporundaki sırayla görelim (Bu görüşleri tarihsel gerçeklik olarak sunmadığımı, sadece Rus yönetiminin görüşleri olarak aktardığımı hatırlatırım). Tomiç 1888 yılına ait yıllık raporunda, vilayette yaşayan Türkler hakkında, "en güvenilir unsur", "çalışkan, itaatkâr, kendi halinde, evcimen, açık yürekli, sakin, kibirsiz, çiftçilikten anlayan", fakat aynı zamanda "eğlenmeyi bilmeyen,

104 Mihrali Bey hakkında Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın *Hatırat*'ı ile Mehmed Arif Bey'in *Başımıza Gelenler* adlı eserine bakılabilir.

105 *Otçet* 1879, s. 49.

konuşmayı sevmeyen, sıkıcı, kaderci" sıfatlarını kullanıyor. Türk kadınlarının erkekleri görünce saklandıklarını ve erkeklere görünmeyi saygısızlık saydıklarını ifade ediyor. Siyasal açıdan Türklerin itaatkâr olmakla birlikte sempatilerinin dindaşlarından yana olduğunu ve Türkiye ile bir savaş durumunda fazla sorun çıkarmamakla birlikte bir şekilde yeniden Sultan'ın tebaası olmaktan memnun kalacaklarını yazıyor.

Tomiç'e göre Kars vilayetindeki Türkmenler, Türklerin iyi özelliklerini taşımakla birlikte kendi içine kapanıklıkla onlardan ayrılmaktadır. "Bu Türkmenlerin," demektedir vali, "Ahal Teke vadisinde (Türkmenistan'da) yaşayan hakiki Türkmenlerle hiçbir ortak yanı yoktur, bunların kabile olarak Osmanlı Türklerinden hiçbir farkı yoktur. Sadece mezhep olarak farklıdırlar." Tomiç'e göre Türkmenler nedense kendilerine Türkmen adını verirken, Türkler ise kendilerine "İslam", Türkmenlere ise "Türk" demektedir. Türkmenler Müslüman ibadetlerini yerine getirmemektedir, sadece içlerinden en nüfuzlu kişiler gösteriş olsun diye Sünniler gibi ibadet etmektedir. Bazı Türklere göre evli Türkmenler arasında "eşlerin ortaklığı günahı" işlenmektedir. Türkmenler bazı kutsal kitapları olduğunu söylemekte ancak bunları Türklerden saklamaktadırlar. Ölülerini saz eşliğinde, geceleyin gizlice gömerler. Türkler, Kürtler ve kısmen Karapapaklar Türkmenlerin elinden bir şey yemezler, çünkü bu yemeğin temiz olmadığını düşünürler. Tomiç, "Türkler, Türkmenleri aşağıladıkları için Türkmenlerin bizim iktidarımızdan memnun olduklarına güvenebiliriz" demektedir.

Tomiç'e göre Karapapaklar da çalışkan ve iyi çiftçiler olmakla birlikte Türkler kadar sakin ve dürüst değildirler. Ancak Türklerden daha cesur, enerjik ve girişkendirler. Sık sık hayvan ticareti ve Borçalı civarındaki akrabalarını ziyaret için yolculuğa çıkarlar ve öteden beri soygunculukla meşhurdurlar. Hatta onlar arasında bu övünülecek bir şeydir. Mahkemeye düşen bir suçluyu kurtarmak için bütün bir köy ahalisi yalancı tanıklık etmeyi görev bilir. Yalnızca güce boyun eğerler ve onlara karşı idarenin her türlü yumuşak tavrı affedilmez bir hatadır. Bütün bunlar Osmanlı döneminde Borçalı ve Kazah yörelerinden göç ederek gelmiş olan Sünni Karapapaklar için geçerlidir, İran'dan gelmiş olan Şii Karapapaklar ise sakindirler, bahçecilik ve çiftçilikle uğraşırlar ancak yalancı tanıklık âdeti onlarda da vardır.

Tomiç'e göre Ermeni köylüleri iyi çiftçilerdir ve kötü kişilerin etkisine kolay kapılmazlar, fakat şehirde yaşayıp ticaret ve zanaatlarla uğraşan Ermeniler "dejenere olmuşlar, yozlaşmışlardır" (*demoralizovani*). Ermeni kadınlarının toplumsal hayattaki rolü sınırlıdır ancak aile içinde belli bir

özgürlükleri vardır. Evlendikten sonra onlar da erkeklerden kaçarlar. Kürtlere gelince, Tomiç şöyle diyor:

> Kürtlerde, eğer kötü korunmuş ise başkasının malından yararlanma eğilimi doğuştan gelen bir niteliktir: Onlar doğaları gereği hırsızdırlar; göçebe hayat onlara sürekli oradan oraya dolaşma tutkusu aşılamıştır, bu arada bir şeyden yararlanmak fırsatını asla kaçırmazlar. Öteki yerli kabilelerden daha az gelişmişlerdir, düzenbazlığa eğilimlidirler ve en küçük bir güvene layık değildirler. Çoğunun kendi toprağı yoktur, başkalarının yanında çobanlık yaparlar ya da zengin Kürtlerin hizmetinde çalışırlar. Kürt kadınları Türk kadınları gibi gizlenmezler, açık gezerler ve aile hayatında belli bir ağırlıkları vardır. Başka kabilelerde erkeklerin yaptıkları işler de dahil olmak üzere bütün ev işlerini Kürtlerde kadınlar yaparlar. Karapapaklar gibi Kürtlerde de kuşaktan kuşağa geçen kan davası âdeti, kız kaçırma ve hatta bazen evli kadın kaçırma âdeti gelişkindir. Kürtlerin pek azı ibadet eder, kışlaklarında cami yoktur... Osetin ve Lezgi kadınları da evlenince kapanırlar ancak evleninceye kadar yüzleri açık gezerler.[106]

Valiye göre köylerde molla ve imamlar cemaatten yılda 50 ila 100 ruble arasında bir ücret alırlar, ayrıca çeşitli ayinler için kendilerine Hıristiyan nüfusun papazlara ödediği kadar bir ücret ödenir. Bazen bayramlarda cemaat kendilerine önemsiz hediyeler de verir. Genelde Müslüman ruhban sınıfı dindaşları arasında saygın ve nüfuzlu bir yere sahiptir. Ancak, yine Tomiç'e göre, aynı şeyi Rum ve Ermeni ruhban sınıfı için söylemek mümkün değildir. Maddi durumlarının iyi olmasına karşın köylerdeki Rum ve Ermeni papazların çoğu tayin edildikleri yüksek makama uygun değildirler. Eğitim düzeyleri düşüktür. Bunun için papazların seçimine daha çok dikkat edilmelidir.

Göçmenler arasında Duhoborlar nüfusun en iyi kısmını oluşturmaktadır. Hakkaniyetli, dürüst, çalışkan ve son derece alçak gönüllüdürler. Öylesine dürüsttürler ki, Ermeni tüccarlar bile onların sözüne inanırlar. Duhoborlar çiftçiliği doğru bir biçimde yaparlar, çok sayıda hayvanları vardır, kendi arazileri yanında hazine arazilerini de kiralarlar. İçlerinde dilenci yoktur, çünkü birbirlerine yardım ederler. Aralarındaki her türlü toplumsal meseleyi cemaat toplantısında çözerler. Değil suç işlemek, en ufak kabahatleri dahi olmaz. Ancak ne yazık ki çocuklarını okula göndermezler.

Malakanlar ise daha az çalışkandılar, kendilerine en iyi topraklar verilmiş olmasına karşın iyi işlemezler. Çiftçilikten çok at arabacılığı, değirmencilik, ot ticareti gibi işlerle uğraşırlar. İçlerinden nadiren suç işleyenler

106 *Otçet* 1888, s. 19-20.

çıkar. Kadınları aşırı serbesttir, bundan dolayı aile kavgaları da pek sık yaşanır.

Yine Tomiç'e göre, Gümüşhane'den gelmiş olan Rumlar çiftçiliği iyi bilmiyorlardı, daha çok yol yapımında ve inşaatlarda taş ustası olarak çalışıyorlardı. Ezidiler, Kürtlere benzemekle birlikte manevi açıdan onlardan daha iyiydiler. Kürtlerden çok Ermenilerle iyi anlaşıyorlardı. Hemen hemen sadece hayvancılıkla uğraşıyorlardı ve küçük hırsızlıklar onlar arasında da yaygındı. Nihayet 1886'da vilayete gelen Estonlar ise genelde tembel ve sarhoşluğa teşneydiler. Biraz da şanssızdılar, geldiklerinden beri iyi bir hasat yüzü görmemişlerdi. Eston kadınları Kars'ta varlıklı evlerde hizmetçi olarak çalışıyorlardı. Vali Tomiç Estonlardan fazla umutlu olmadığını ve başka vilayetlere göç etmek isterlerse engel olmayacağını da belirtiyor.[107]

1903'te Kutaisi guberniyasından ayrılarak yeniden kurulan Batum oblastının askeri valisi Tümgeneral Mihail Dryagin, 1903 yılına ait yıllık raporunda, oblast halkının genel karakter özelliklerinin dürüstlük, cesaret, çalışkanlık, konukseverlik yanında kindarlık, şüphecilik ve tutuculuk olduğunu ifade ediyordu. Halk yardımseverdi, köyden birisi ev yapmaya kalkınca bütün akrabaları ve komşuları ona yardım ediyordu. Ekin işinde de birbirine yardım ediyorlardı. Çok eşlilik sadece birkaç bey ailesinde vardı. Erkekler kadınlarını çok kıskanıyorlardı, kadınlarını tarlada çalışmaya yolluyorlar ancak tarlada bile başka erkeklerin görmesini istemiyorlardı. Kan davaları yüzünden davalılar karanlıkta tek gezmekten çekiniyorlardı. Artvin okrugundaki Ortodoks ve Katolik Ermeniler genelde tarımla uğraşıyorlardı, ayrıca ticaret ve zanaatlarda yetenekliydiler. Çarıkçılık ve terzilik Ermeniler arasında yaygındı. 1903 yılında 300 çarıkçı ve 80 terzinin dörtte üçü mesleğini okrug dışında, genelde Kafkasya'da icra ediyordu.[108]

Kars Oblastına Rusların, Ermenilerin ve Rumların Yerleştirilmesi

Kars askeri valisi General Frankini'nin yörenin iskânı hakkındaki görüşlerinin Kafkasya genel valiliği tarafından kabul gördüğü anlaşılıyor. General Knez Svyatopolk-Mirskiy o sırada St. Peterburg'ta bulunan Mihail Nikolayeviç'e 16 Şubat 1879 tarihli raporunda General Frankini'ye şu talimatları verdiğini yazmaktadır: 1) Kars vilayetindeki Müslümanların "Tür-

107 *Otçet* 1888, s. 17-24. Bu raporun bir özeti 1891 yılı Kafkas salnamesinde yayımlanmıştır. Bkz. *Kavkazskiy Kalendar na 1891 god*, Tiflis, 1890, s. 227-229.

108 *Obzor Batumskoy Oblasti za 1903 god*, s. 9.

kiye'ye"[109] göç etmeleri engellenmeyecek, 2) Göçenlerin bıraktıkları toprakların yabancı ellere geçmemesi ve tamamen hükümetin emrine girmesi için gerekli önlemler önerilecektir. Knez Svyatopolk-Mirskiy'e göre bunun için göç edenlere bıraktıkları topraklar nispetinde bir para ödenmesi gereklidir. Serbest kalan yerlere mümkün olduğunca çok sayıda Rus nüfus yerleştirilmelidir. Ona göre bu öylesine önemli bir iştir ki, değil beş yüz bin ruble, birkaç milyon ruble harcamaktan bile çekinilmemelidir. Çarlık generali 1829 yılında Ahıska ve Gümrü çevresine Rusların değil Türkiye'den gelen Ermeni ve Rumların yerleştirilmiş olmasının bir hata olduğunu ve şimdi Kars vilayeti iskân edilirken bu hatayı tekrarlamanın affedilemez olacağını vurgulamıştır. Son savaşta Güney Kafkasya'daki az sayıdaki Rus köyünün birçok yönden çok yararlı olduğunu da eklemiştir.[110]

Rus hükümetinin Kars vilayeti karşılığında 1 milyar 100 milyon rublelik tazminattan vazgeçmiş olduğunu ve nihai antlaşmaya göre Osmanlı hükümetinden hâlâ yaklaşık 200 milyon ruble tazminat alacağını dikkate aldığımız zaman, 500 bin ruble gerçekten de fazla olmayan bir bedeldi. Boğosyan'ın bazı arşiv belgelerine dayanarak yazdığına göre, Knez Svyatopolk-Mirskiy, Kars valisine 21 Şubat 1879 tarihli gizli bir yazıyla hükümetin Kars vilayetine yerleşecek Ruslara maddi yardımda bulunmaya karar verdiğini de bildirmişti.[111] Yine Boğosyan'a göre Svyatopolk-Mirskiy Rusların yalnızca boş köylere değil, içinde yerleşik ahali bulunan köylere de yerleştirilmeleri emrini vermişti. Daha önceden Kafkasya'da yerleşmiş olan Rusların oradan başka yere göç etmeleri yasaklanmışken şimdi bu Rusların Kars vilayetine göç etmelerine izin verilmiştir.

Svyatopolk-Mirskiy'in raporu ve Mihail Nikolayeviç'in onayı üzerine İmparator II. Aleksandr 3 Mart 1879 tarihinde bu iş için 500.000 (beş yüz bin) rublenin Mihail Nikolayeviç'in emrine tahsis edilmesini emretmiştir (Bu para o zamanki kurdan 87.565 Osmanlı lirası ediyordu). Paranın tahsis edilmesi üzerine Knez Svyatopolk-Mirskiy 5 Mart tarihinde Kars valisi General Frankini'ye şu talimatları vermiştir:

> Kars oblastının mümkün olan en geniş biçimde Rus unsurlarıyla kolonizasyonu, bu iş için böylesine ciddi bir meblağın tahsis edilmesinin gösterdiği gibi, önemli bir devlet meselesidir. Fakat amaç ne kadar önemli olursa olsun, bu amaca ulaşmanın araçları hükümetimizin şerefine ve adalet ya-

109 Özgün metinde aynen böyle geçiyor.

110 Doklad Gen. Adyutanta Kn. Svyatopolk-Mirskago ot 4 fevralya 1879 g., No. 39. HAA, f. 1262, op. 1, d. 7(II), ll. 76-79. Ayrıca bkz. Bagradze'nin raporu, STsSA, f. 229, op. 1, d. 12, l. 14.

111 Boğosyan, *age*, s. 124.

salarına uygun olmalıdır. Kars vilayetinin Müslümanlarını göçe zorlamak için yapay yollara başvurmak bize yakışmaz. Almamız gereken tavır basit ve açıktır. Antlaşmanın koşullarını hem lafzına hem de ruhuna uygun olarak yerine getirmeliyiz ve yasal ve adil zeminde durmalıyız. (Bu yılın 8 Şubat'ında imzalanan nihai antlaşmanın onaylanmasından itibaren) üç yıllık süre Müslüman nüfusa bizimkiyle Türk uyruğu arasında seçim yapması için verilmiştir. Bu süre tam da göçün doğru bir biçimde, sarsıntılar ve felaketler olmaksızın yapılması için tanınmıştır. Ahlaki olarak bizim için de zorunludur. Bizim yapabileceğimiz ve yapmamız gereken tek şey, Müslüman nüfusa Rus tebaası olarak yükümlülüklerinin ne olduğunu ve ne olacağını tam bir açıklıkla şimdiden göstermek, göç etmek isteyenlere engel olmamak, tersine onlara göçü kolaylaştırmaktır. Bu son meselede en önemli tedbir göç edenlerin bırakacakları araziler üzerindeki hakları için onlara hükümet tarafından para ["ödül"] verilmesidir.[112]

General Knez Svyatopolk-Mirskiy daha sonra Rus göçmenlerin Kars vilayetinde iskânı meselesinde izlenecek iki yol olduğunu ve her iki yolun da iyi ve kötü yanları bulunduğunu ekliyor. Birinci yol Müslümanların göç etmesini beklemek ve onlardan kalan toprakların miktarı ve niteliğini kayda geçirdikten sonra yerlerine Rus halkının şu veya bu unsurunun nasıl yerleştirileceğine karar vermektir. İkincisi ise Müslümanlar topraklarını boşalttıkça yerlerine bu unsurların tedricen iskân edilmesidir. Sonuçta ikinci yolun seçilmiş olduğunu görüyoruz.

Knez Svyatopolk-Mirskiy, Kars valisine 12 Nisan 1879 tarihli talimatında terk edilen araziler için yapılacak ödemelerde şu esaslara uyulmasını istiyordu:

1. Türkiye'ye göç etme hakkını kullanmak isteyen bütün ahaliye, yerel makamların izniyle ancak özel mülkleri olan taşınmazları istedikleri gibi satabilecekleri, ellerindeki tapulara ait arazilerin (mirî arazinin) ise hükümetin tasarrufuna geçeceği bildirilecektir.
2. Göç edecek olan herkes göç tezkiresi [*bilet*] almak için ellerindeki belgeleri [tapu ve koçan] teslim edecek ve bunlara göre hesaplanacak parasını alacaktır.
3. Tapular için Türk hükümetine ödenmiş olan bedelin üzerine arazinin iyileştirilmesi için yapılan masrafları da karşılamak için %25 daha eklenecek ve öyle ödenecektir.
4. Tapu bedeli [*voznagrajdenie*, "ödül"] verilmesine ilişkin ve terk edilen toprakların yerel idare tarafından teslim alınmasına ilişkin ayrıntılı kurallar belirlenecektir.

112 STsSA, f. 229, op. 1, d. 12, l. 14.

Kars vilayetinde boş kalacak yerlere Hıristiyan ahalinin iskân edilmesine ilişkin olarak da şu esaslara uyulacaktı:

> 5. Yalnızca Hıristiyanların yerleşmesine izin verilecek, bunlar arasından Rus kökenliler, özellikle Rusya'nın iç guberniyalarından gelenler tercih edilecek, iskân yasalarına uygun hareket edilecektir.
> 6. Güney Kafkasya'nın Rus sakinleri Kars vilayetine ancak Kafkasya ordusu başkomutanının izniyle yerleşebilirler. Bunlar hakkında valiler ile başkomutanlık arasındaki yazışmalar Kafkasya Dağlılar İdaresi aracılığıyla olacaktır.
> 7. Vilayette geçici olarak yaşayan 350 hane Eleşkirtli Ermeni, vilayetteki Ermeni köylerine dağıtılacak ve kendilerine valinin uygun göreceği şekilde toprak verilecektir.
> 8. 450 hane Çalkalı[113] Rum, Tiflis guberniyası valisinin rızasıyla vilayete yerleşebilirler.
> 9. Vilayete yerleşecek olanlara hükümetten hiçbir ücret ödenmeyecek ve hiçbir özel muafiyet tanınmayacaktır. Bunlar vilayetteki arazilerden yararlanmak için tesis edilecek kurallara koşulsuz uyacaklarına dair taahhütname imzalayacaklardır.[114]

1879 yılı sonunda buradaki dokuzuncu madde yumuşatılmış, vilayete yerleşecek olanlara bir yıllık vergi muafiyeti tanınmıştır. Ayrıca yerleşimcilere evlerini yapmaları için ormandan hane başına ücretsiz 50 tomruk kesme izni verilmiştir. Yedinci maddeye göre de Eleşkirt Ermenileri mevcut Ermeni köylerine dağıtılacak ve yeni köy oluşturmalarına izin verilmeyecekti, ancak bu karar da uygulanamamıştır, çünkü yerli Ermeni köylerinin çoğunun bulunduğu Şuragel kazasında nüfus zaten yoğundu ve toprak azdı. Öteki kazalardaki Ermeni köylerinin de toprağı azdı. Dolayısıyla Eleşkirt Ermenileri için ancak göç eden Müslümanların bıraktıkları köylerde yer bulunabildi ve böylece yeni Ermeni köyleri oluştu.

Nisan 1879'da Kafkasya ordusu başkomutanlığı, Kars valiliğine gönderdiği yazısında İstanbul Antlaşması'nın Türkiye'ye göç edecek olanlara taşınmaz mülklerini satma hakkı verdiğini, ancak hazine arazilerinin mülk sayılmayacağını bir kez daha hatırlatıyordu. Hükümet göç edeceklerin hazine arazileri üzerindeki tasarruf haklarını satmalarına izin vermiyordu, ancak bu haklarına karşılık onlara tapu üzerinde yazılı bedeli biraz fazla-

113 Çalka (Tsalka), Gürcistan'ın güneyinde, Kvemo-Kartli bölgesinde Ahılkelek'e yakın bir belde merkezidir. Türkçe adı, Parmaksız'dır (Barmahsız). 2002 yılı nüfus sayımına göre, nüfusun %53'ü Ermeni, %22'si Rum, %13'ü Gürcü (Acaralı) ve %10'u Azeri'ydi. Bkz. http://tr.wikipedia.org/wiki/Tsalka.

114 STsSA, f. 229, op. 1, d. 12, l. 15.

sıyla ödemeyi kabul ediyordu. Göç etmeyip kalanlar ise eski haklarına ve yükümlülüklerine sahip olmaya devam edeceklerdi. Göç edenler mülkleri olan evleri ve ev arsalarına fiyat belirleyecekler, hükümet uygun görürse bu mülkleri kendi satın alabilecek veya yerlerine gelecek göçmenlerle anlaşmalarını sağlayabilecekti.

Türkiye'ye göç etmek isteyenlerin tapu ve koçan belgeleri önce arazi komisyonunca değerlendiriliyordu, daha sonra Rusçaya çevrilip belge sahiplerinin köylerine göre defterlere kaydediliyordu. Ardından belgelerin bir kopyası belge sahibinin ikamet ettiği sancağın yöneticisine gönderiliyor ve onun ilgili arazinin hazineye teslim alındığına dair yazısı üzerine komisyonun doğru kabul ettiği belgelere göre ödenecek bedel hesaplanıyordu. Belgelerde yazılı bedel normalin üstündeyse daha titiz bir şekilde inceleniyordu. General Frankini'nin ödemelerde ruble/kuruş kurunun ne olacağını sorması üzerine Kafkasya genel valiliğinden gelen yanıtta her 15 kuruşun bir kâğıt rubleye eşit sayılacağı bildirildi. Ancak bu durumda artık %25 fazlalık ödenmeyecekti. O sırada piyasa kuruna göre bir ruble 17.5 gümüş kuruşa eşitti. Dolayısıyla sonuçta belge sahiplerinin alacağı tapu bedeline pratikte %25 değil de %17'lik bir zam yapılmış oldu.

Vali General Frankini'ye göre de Rusya'nın iç guberniyalarından nüfusu fazla ve toprağı az olan yörelerden Ortodoks Rus nüfusu acilen getirilip Kars'tan göçen Müslümanların yerine iskân edilmeliydi. Rusya'nın Asya'daki vilayetlerinde Rus nüfusu yeterli değildi, Rus kurumları yeterince kabul görmemekteydi, merkezle olan ticari ve toplumsal bağlar zayıftı ve bundan dolayı Rusya'nın komşu Asya devletleri üzerindeki etkisi zayıflamaktaydı. Kars vilayeti bu bakımdan bir istisna oluşturmalıydı.

General Frankini raporunda Osmanlı devletinden gelecek Rumları yerleştirmede geniş yetkileri olduğu halde bu yetkisini temkinli bir biçimde kullanmış olduğunu da ifade etmiştir, çünkü Türkiye'den Kars vilayetine çok sayıda Hıristiyan'ın göç etmesinden çekinmiştir. Bu nedenle, Türkiye'den gelecek olan göçmenlerden ancak kendisinin konsolosluğa vereceği isim listelerinde yazılı olanların kabul edilecekleri konusunda Erzurum'daki Rus konsolosluğunu uyarmıştır. Vali Frankini, Rumları Kağızman ve Oltu sancaklarına yerleştirmek istemektedir, ancak aileleri ve tarım aletleriyle birlikte gelen Rum göçmenler sınır bölgelerine değil Rum köyü Vezinköy'ün çevresinde veya Zaruşat ya da Taht çevresinde yerleşmek istemişlerdir. Bu istekleri kabul edilmeyince de geri dönmüşlerdir. Frankini'ye göre Taht (Soğanlı) ve Zaruşat bölgelerindeki topraklar Rus köylüleri için uygun değildir, çünkü arazi engebelidir ve tarlalar geniş değildir, su kay-

nakları da yeterli değildir. Ancak ona göre Rumların su kaynaklarını bulma ve su getirme konusunda doğal bir yetenekleri vardır. Sonuçta Rumlar Vezinköy çevresinde, Subatan'dan Hacıhalil köyüne doğru, Kotanlı, Karakilise, Yalağuzçam hattında, Ağcakala vadisinde, Penek'te ve Tihnis'te yerleşirler. Vali Frankini'nin raporuna göre Haziran 1880 itibarıyla Kars vilayetine yerleşmek için yazılan Rum ailelerin sayısı 1.600 hane kadardır, bunlardan sadece 140 hane Osmanlı tebaası olan Rumlardan, ötekiler ise Kafkasya'da yaşayan Rumlardandır.

Kars'ta öğretmenlik yapmış olan Filipp Yanoviç'in 1901 yılında yazdığına göre Kars yakınlarındaki Vezinköy'ü (şimdiki Ölçülü köyü) o tarihten yaklaşık kırk yıl önce Kars çevresinde tabyalar inşa etmek için Trabzon tarafından getirilen Rum inşaat işçileri ve ustaları kurmuşlardır. Bu işçiler daha sonra ailelerini de getirip oraya yerleşmişlerdir.[115] Rus işgali öncesinde Vezinköy'de 300 kadar Rum yaşamaktaydı. 1918'de köyü terk eden Vezinköy sakinlerinden 1894 doğumlu Stilianos Samoulidis'e göre Rumlar, 1860 yıllarında köye yerleşmişlerdi, ondan önce köyde yaklaşık kırk Türk aile vardır. Samoulidis'e göre, "Köy kuruluşundan beri Vezirköy olarak bilinirdi ve köyü, ismi bilinmeyen çiftlik sahibi bir vezirin kurduğu söylenirdi. Devletin ve kilisenin evraklarında da Vezirköy olarak geçerdi."[116]

1882'ye kadar Kars valiliği vilayette boşalan yerleri doldurmakla meşgulken bu tarihten sonra artık bütün iyi araziler dağıtılmış olduğu için daha fazla göçmen istememektedir. Üstelik gelenlerin çoğu hükümetin yardımına muhtaçtır ve bir kısmı da Kars'ın sert iklimine ve arazi koşullarına uyum sağlayamamaktadır. Gelenlerden bazıları geri dönmüşlerdir. Kars askeri valisi Tümgeneral Pyotr Tomiç'in 1884 yılına ilişkin yıllık raporuna göre Kürtlerden kaçan Eleşkirt Ermenileri gibi Anadolu'dan Kars'a göç eden Rumlar da yolda Kürtler tarafından soyuldukları için vilayete geldiklerinde ellerinde bir şey kalmamıştı. Rus hükümeti bu Rumları Kars, Oltu ve Ardahan taraflarına yerleştirdi ve onlara borç para verdi, ancak bunlar çiftçilikten anlamadıkları için bölgeye uyum sağlayamadılar. Herson guberniyasından gelmiş ve Ardahan'ın Mihaylovka (Kudushara) köyüne yerleştirilmiş olan Ukraynalıların (Malorusların) ekonomik durumu da çok kötüydü. Yekaterinoslav (bugün Ukrayna'da Dnepropetrovsk) guberniyasından gelip Zaruşat kazası Ağcalar (Haroşeye) köyüne yerleşmiş olan 15 hane göçmenin durumu da aynıydı. Kışın yarı harabe evlerde kalmışlardı. Genelde Kafkasya'dan gelenlerin durumu Anadolu'dan ve Rusya'nın içle-

115 Kobro, *age*, s. 64-65.

116 Stilianous Samouilidis, *To Horio tou Vezinkioy*, Selanik, 1960, s. 6. Daktilo metni. KMS. Katalog no. KAYKAS 9. Yunancadan çev. Murat Issı.

rinden gelmiş olanlardan iyiydi. Tüm göçmenler içinde maddi olarak en iyi durumda olanlar Kars'ın bütün valilerinin teyit ettikleri gibi Duhoborlardı.

General Tomiç 1884 yılı raporunda, "Hâlâ Rusya'nın birçok yerinden önceden izin almaksızın Kars vilayetine gelip yerleşmeye çalışanlar var" diyerek kendisinin içişleri bakanlığına artık Kars'a hiçbir göçmen gönderilmemesini yazdığını ifade etmektedir.[117] Ancak buna rağmen Rusya'nın iç bölgelerinden ve hatta uzak köşelerinden izinsiz göçmenler gelmeye devam etmiştir. General Tomiç 1886 yılı raporunda aşırı nüfus yoğunluğu ve toprak yetersizliği yüzünden imparatorluğun birçok yerinden Kars'a yerleşmeye gelenlerin sayısının 1886 yılında artmış olduğunu belirtmektedir. Estlandiya ve Liflandiya guberniyalarından az topraklı bazı köylüler 1885'te Kuzey Kafkasya'ya Stavropol guberniyasına gelmişlerdir. Fakat burada toprak bulamazlar ve kışı geçirdikten sonra guberniya yönetimi onları Kars oblastına göndermeye karar verir. Bu amaçla onların yol masrafları için para da verir. 72 haneden oluşan Estonlar 1886 Mayıs ayında Kars'a vardıklarında bitkin ve sefil bir haldedirler, ne hayvanları ne de eşyaları vardır, üstleri başları dökülmektedir. Dolayısıyla Kars valiliği de onlara yardım etmek zorunda kalmıştır. Estonlara önce Ardahan yakınlarında bir arazi önerilir, ancak onlar oranın iklimine uyamayacakları düşüncesiyle istemezler. Bunun üzerine onlara Kars yakınlarındaki Aleksandrovka ve Mağaracık köyleri ile Kars'ın şehir arazisinden ayrılan topraklardan yeni bir köy kurulur. Bir süre Kars-Sarıkamış yolunda günde 50 kopek ücretle çalıştırılırlar. Estonlara 3,94 desyatin artı ilerdeki nüfus artışı için %30 hesabıyla kişi başına 5,12 desyatin (5,60 hektar) toprak verilir. Ayrıca 50 rublesi hibe ve 150 rublesi on yılda geri ödemeli olmak üzere hane başına 200 ruble yardım verilir ve Estonlar evlerini yapmaya başlarlar.[118]

1886 yılı Ekim ayında Ardahan'a Kuban oblastı ve Rusya'nın içlerinden 32 haneden oluşan 193 göçmen daha gelir. Bunlar da Kafkas genel valiliğinden izin almaksızın gelmişlerdir.

Rus tarihçi Şirokorad'a göre de Kars'a yerleşmek üzere gelen Ortodoks Rus köylüler (hepsi dört köy) çok yoksuldular ve idarenin bütün yardımlarına ve toprak vermesine karşın ekonomik durumlarını düzeltmek için çalışmadılar, bunun yerine dilencilik yaptılar. Bunun üzerine askeri valilik onların yerine Rus sektantlarının gönderilmesini istedi. Sektantlar (Malakanlar, Duhoborlar vb) Ortodokslardan farklı olarak yanlarında para, mal-davar ve tarım aletleriyle gelmişlerdi. Duhoborlar ve Malakanlar yöreye çabuk uyum sağladılar, iyi at ve sığır cinsleri yetiştirdiler ve yöreyi

117 *Otçet* 1884, s. 4.
118 *Otçet* 1886, s. 125-127.

öküzlerin çektiği kağnı arabası yerine atların çektiği furgun ve faytonla tanıştırdılar. Kısa sürede yük ve yolcu taşıma işini tekellerine aldılar. Ayrıca patates, lahana, soğan, pancar ekimini yöreye getirdiler.[119]

1882 yılının 1 Ağustos-12 Ekim tarihleri arasında Kars'ta ilk kez vergi tabanını belirleme amaçlı bir nüfus sayımı (*kameralnoe opisanie*) ya da Osmanlıca ifadesiyle tahrir yapıldı. Sayımda haneler, erkek ve kadın nüfus, büyük ve küçükbaş hayvanlar, kağnı ve at arabaları, değirmenler, mandıra ve imalathaneler, meyve bahçeleri, dükkânlar, esnaf ve zanaatkârlar sayıldı (sayım sonuçları için bkz. Tablo 3.5A ve 3.5B). Sayımda yerli halkın çoğu zaman kendi yaşını tam olarak bilemediği, aynı kişiye aile içinde verilen yaşların 15 yıl kadar farklı olabildiği kaydediliyor. Bu durumda sayım memurları kişilerin görünüşüne bakarak yaşlarını yazmışlardır. Ahalinin Osmanlı devrinde ağnam resmini az ödemek için küçükbaş hayvanlarının sayısını az göstermeye alışmış olduğu da tespit ediliyor.

1886 yılında ahaliden asker almaya başlamak amacıyla tüm Kars vilayetindeki nüfusun bu kez daha ayrıntılı bir biçimde aile bazında sayımı (*posemeynıe spiski*) yapılmıştır. Sayımda yaş, cinsiyet, milliyet, mülkiyet ve din kategorileri vardır. Böylece o zamanki Kars vilayetinde yer alan bütün şehir, kasaba ve köylerin nüfusunun yaşı, cinsiyeti, dini, milliyeti, mülkiyet durumu, anadili ve okuryazarlığı hakkında çok ayrıntılı bilgilere sahibiz. Hatta Kars şehri için bu bilgilerin bir kısmı mahalle bazında dahi mevcuttur (bkz. Tablo 3.6. Ayrıca 1886 yılı Kars vilayeti daimi nüfusunun din, milliyet ve cinsiyete göre dağılımı için bkz. Tablo 3.7. Erkek nüfusun yaş dağılımı için bkz. Tablo 3.8).

Kars askeri valisi General Tomiç Kafkasya genel valisine 28 Aralık 1888 tarihli yazısında özetle şöyle diyor:

> Cunuki aşireti Kürtleri her tür çabamıza rağmen disipline gelmiyorlar. Bu yüzden 1886'da onları daha sakin olan Zilan aşireti köylerine dağıttık. Zilanlıların tecrübeli bir başmuhtarı var. Cunukilerden boşalan dağlık araziye Rusları yerleştirmek zor olduğu için 1886 güzünde buraya Katolik Ermenilerin yerleştirilmesini istemiştim. O zaman izin vermemiştiniz. Bu yıl ise Kağızman ve Kulp tuzlaları kiracısı Zahariy Canpoladov'un orada at besleme teklifini sundum, yine kabul etmediniz. Bu arada Erivan guberniyasından 30 hane bu Cunuki topraklarına yerleşmek istedi ancak Erivan valisi orada Rus unsurunun zayıflamasını istemediği için kabul etmedi. Şimdi burayı Türk çetelerinden korumak için yine Ermenileri yerleştirmeyi teklif ediyorum.[120]

119 Şirokorad, *age*, s. 268.
120 STsSSA. f. 229, op. 2, d. 231.

Tomiç'in sözünü ettiği "Türk çeteleri" Osmanlı devleti dahilinden gelip gizlice sınırı geçen göçebe Kürt aşiretlerine mensup soyguncu çetelerdir. Kafkas genel valisi Kars valisinin bu talebini yine reddediyor ve Cunukilerine yerine Rusların yerleştirilmesini istiyor. Nitekim 1895 yılına değin boş kalan araziye 1895 yılında yine Kars vilayeti dahilindeki Novo Selim ve Novo Mihaylovka köylerinden 20 haneden oluşan 134 Malakan yerleştiriliyor. Yerleşimcilere 5.564 hektar arazi veriliyor. Ahçay (Ağçay) adlı bu mevkide kurulan yeni Rus köyüne Novo Nikolayevka adı veriliyor. Bu aynı zamanda Kağızman sancağındaki ilk Rus köyü oluyor.[121]

Kafkasya genel valisinin yardımcısı ve vekili Kont Tatişçev, Kafkas ordusu kurmay başkanlığına 17 Ekim 1892 tarihli yazısında Egiy Mıgırdiçev ve Gazar Sarkisov imzalı 33 Ermeni hanesi adına verilmiş olan Kars vilayetine yerleşme dilekçesinin reddedildiğini bildiriyor. Bu Ermeniler savaştan sonra Erzurum vilayetinden gelerek Şuragel kazası köylerinde kimi kiracı kimi tarım işçisi olarak yerleşmişler, 1891 yılında Kars oblastına kabul edilmeleri ve kendilerine toprak verilmesi için Kafkasya genel valiliğine başvurmuşlardır. "Ancak," diyor Tatişçev, "buranın kolonizasyonuna ilişkin genel politika buraya Rusların ve her halükârda siyasal açıdan güvenilir unsurların yerleştirilmesi yönündedir. Bu miktarda ve Ermeni milletinden bir unsuru vilayete sokamayız. Dolayısıyla istekleri reddedilmiştir."[122] Görüldüğü gibi 33 hanelik bir Ermeni nüfusu bile Rus makamlarınca tehlikeli sayılmıştır. Benzer şekilde 1902 yılında bir grup Ahıskalı Ermeni'nin Ardahan'ın Küçük Cincorop köyüne yerleşme istekleri kabul edilmemiştir. Kars vali yardımcısı Tuğgeneral Timofey Golovkov, Kafkasya arazi komisyonuna gönderdiği yazısında, Ahıska'da ikamet eden Vartan Haçoyev, Bedros Krikorov, Minas Krikorov ve diğerlerinin Küçük Cincorop köyü arazisini istediklerini, ancak Kafkasya genel valiliğinin Kars vilayetine Kafkas Ermenilerini yerleştirmeyi uygun bulmamasından dolayı ve zaten adı geçen yerde bir Rus köyü kurma çalışmaları başlaması sebebiyle Haçoyev ve diğerlerinin dilekçesini uygun bulmadığını bildirmiştir. Kafkasya arazi komisyonu başkanı da aynı fikirde olduğunu belirtmiştir.[123]

Kars sancağı Subatan köyü Rum sakinleri, Büyük Knez Mihail Nikolayeviç'in 17 Eylül 1885'teki Kars ziyareti sırasında verdikleri dilekçede aynı köyde yaşayan "Osmanlı Türkleri"nin kendilerine rahat vermediğinden ve dinlerinden ötürü onlara hakaretler ettiğinden yakmıyorlar. Soruşturma için köye giden Zaruşat kazası kaymakamı Teğmen (*Poruçik*) Konstantin

121 *Obzor* 1895, s. 44.
122 STsSA, f. 229, op. 2, d. 1092.
123 HAA, f. 1262, op. 3, d. 25, list 25-28.

Vasilyeviç Nadejin, Rumların Türklere karşı somut bir olay gösteremediğini ve Türklerin de Rumlardan şikâyetleri olduğunu rapor ediyor. Sorunlar köye Tiflis'ten 23 hane Rum ahali gelince başlamıştır. Teğmen Nadejin bu Rumların toprakları yetmediği için Türkleri kovup onların topraklarını ele geçirmek istediklerini yazıyor. Sonuç olarak Subatan köyü Rumlarının dilekçesi uygun görülmüyor.[124] 1888'de Subatan ikiye bölünerek Müslüman ve Rum ahalinin arazileri ayrılıyor. Subatanlı Rumların 1904 yılında bir kez daha şikâyet dilekçesi vermiş olduklarını görüyoruz. Bu ikinci dilekçeyi Bölüm 4'te göreceğiz.

Kars valisi General Tomiç'in 1888 yılına ait yıllık raporuna göre, Kars vilayetine dışarıdan gelerek yerleşmiş olanların sayısı 5.912 hanede 45.195 kişidir ve bu göçmenler toplam 129 köyde yaşamaktadırlar. Bunlar arasında Rumlar 65 köy, 3.201 hane ve 23.894 kişiyle başta gelmektedir. İkinci sırada Malakan, Duhobor ve Ortodoks mezhebinden olmak üzere toplam 22 köy, 1.426 hane ve 10.671 kişiyle Ruslar gelmektedir. Kars vilayetine dışarıdan gelip yerleşen Ermenilerin (yerli Ermeniler hariç) sayısı ise 904 hane ve 7.865 kişidir. Bunların dışında 256 hane Ezidi Kürt, 74 hane Eston ve 51 hane Aysor (Asuri) göçmen gelmiştir[125] (bkz. Tablo 3.9). Tabloda bu göçmenlere verilen arazi miktarları da verilmiştir. (Hane ve kişi başına ortalama arazileri ben hesapladım). Buna göre göçmenlere kişi başına ortalama 6,2 desyatin, yani 5,85 hektar arazi verilmiştir. Kişi başına ortalama en çok arazi Ezidi Kürt ve Ortodoks Rus göçmenlere, en az arazi de Duhoborlara, yani yine Rusların bir kısmına verilmiş görünüyor. Kuşkusuz, verilen arazinin niceliği kadar niteliği de önemlidir. Arazinin türü ve verimine ilişkin bilgiler olmadıkça sağlıklı bir yorum yapmak mümkün değildir. Örneğin, Duhoborlar ve Malakanlara verilen araziler daha verimlidir. Özellikle Büyük Knez Mihail, savaştaki yararlıklarından ötürü Duhobor ve Malakanlara en iyi toprakların verilmesini istemiştir.[126]

124 STsSA, f. 229, op. 2, d. 434. Teğmen Nadejin, salnamelerden görüldüğü üzere 1889'da kurmay yüzbaşı olarak hâlâ Zaruşat kaymakamı, 1894'te Şuragel kazası kaymakamı, 1898 yılında yarbay rütbesinde Kars sancağı mutasarrıf yardımcısı, 1901-1910 yılları arasında yarbay ve albay rütbesinde Ardahan sancağı mutasarrıfı (*naçalniki*) olarak görev yapmıştır.

125 *Otçet* 1888, Prilojenie No 16 k glave IV.

126 Breyfogle, *agy*, s. 154-155.

Şubat 1897 Rusya Genel Nüfus Sayımına Göre Nüfusun Yapısı

9 Şubat 1897 günü bütün Rusya'da ve bu arada Kutaisi guberniyasının Artvin sancağı ile Kars vilayetinde genel nüfus sayımı yapıldı. Yılın bu mevsiminde Artvin'in ve Kars vilayetinin birçok köyünün yolu karla kaplı olacağı için sayım memurlarının buralara kadar nasıl ulaştıkları yanıtlanması gereken bir sorudur. Bu sorunu bir kenara bırakırsak, bu nüfus sayımında çok ayrıntılı sorular sorulmuştur. Sayım sonuçları nüfusun cinsiyeti, yaşı, milliyeti, mezhebi, toplumsal zümresi (imtiyazlı olup olmadığı), mesleği, Rusça ve başka dillerde okuryazarlığı, öğrenimi, şehirleşme oranı, anadili, doğum yeri, uyruğu, medeni hali vb hakkında sancak, şehir ve kasaba bazında çok ayrıntılı bilgiler vermektedir. Şehir ve kasabalardan başka nüfusu 500'den fazla olan köylerin bilgileri de ayrıca verilmiştir.

Tablodan görüleceği üzere kabaca 290 bin kişilik nüfusun 160 bini (%55'i) erkek, 130 bini (%45'i) ise kadınlardan oluşmaktadır (Kars vilayetindeki nüfusun sancak ve sancak merkezlerine ve cinsiyetine göre dağılımı için bkz. Tablo 3.12). Bu sayılar vilayette bulunan geçici ikamet edenleri, ziyaretçileri ve yabancı uyrukluları da içermektedir. Kars valilerinin yıllık raporlarında nüfus daimi nüfus, geçici ikamet eden nüfus ve askerler olarak ayrılırken bu sayımda geçici ikamet edenler değil geçici olarak bulunanlar ve yabancı uyruklular şeklinde bir ayrıma gidilmiştir. 290 bin kişinin kabaca 4 bini geçici nüfustur. Yabancı uyruklu nüfus ise yine toplam nüfus içinde 22 binden fazladır, bunlar esas olarak henüz vatandaşlığa alınmamış olan göçmenler ile çalışmak için vilayete gelmiş olanlardan ibaret olmalıdır. Dolayısıyla erkek nüfusundaki 30 bin kişilik fazlalık vilayetteki işçiler, iş arayanlar ve askerlerden dolayıdır. Mültecilerin aileleriyle birlikte geldiğini düşünürsek, erkek sayısındaki fazlalığı onlar artırmış olamazlar. Şirokorad, birçok kadının sayım memurlarından gizlendiğini iddia ediyor ancak bir kaynak göstermiyor.[127] Bazı kadınlar sayım memurlarına görünmek istememiş olabilirler ancak kaydedilmemiş olmaları düşük bir ihtimaldir. Sayımdan kaçmak için erkeklerin her zaman daha fazla sebepleri vardı, çünkü vergi, angarya ve askerlik yükü onların üzerindeydi. Nitekim 0-9 ve 10-19

127 Şirokorad, *age*, s. 267. Justin McCarthy ise Fransızca ve Rusça iki dilli sayım sonuçlarına referans vererek Kars oblastındaki Müslüman erkeklerin sayısını verdikten sonra sanki bu sayımda kadınlar sayılmamış gibi kadınların sayısını erkeklere eşit saymaktadır. Bkz. McCarthy, *age*, s. 253. McCarthy'nin varsayımı yanlıştır, 1897 sayımında kadınlar her kategoride sayılmıştır ve sayıları bellidir. Esasen yazar, aynı sayfada Kars oblastına "Kars guberniyası" diyerek de konuya vâkıf olmadığını göstermiştir.

yaş gruplarındaki kadın ve erkek sayıları hemen hemen aynıyken 20-29 yaş grubundakilerin oranı erkeklerde %26,1'ken, kadınlarda %15,8'dir. 30 bin kişilik erkek fazlalığının kabaca 21 bini 20-29 yaş grubundandır. Nitekim vilayetteki asker sayısı 20 bine yakındır.

18.686 km^2 yüzölçümü olan Kars vilayetindeki nüfus yoğunluğu km^2 başına 15,55 kişidir. Kasabaları da şehir sayarsak tüm vilayetteki nüfusun %13'ü şehirlerde yaşamaktadır. Nüfusun milliyetlere göre dağılımı şöyledir: %35,8 Türk (şehirlerde %5,9), %25,3 Ermeni (şehirlerde %46,2), %14,8 Kürt (şehirlerde %0,8), %11,2 Rum (şehirlerde %2,7) ve %9,6 Rus (şehirlerde %26,6) (ayrıntılar için bkz. Tablo 3.13). Din ve mezheplere baktığımızda Müslümanların az farkla da olsa hâlâ çoğunlukta olduğunu görüyoruz: Geçici nüfus ve askerler dahil tüm nüfus içinde %50,18 Müslüman, %48,26 Hıristiyan, %0,41 Yahudi'dir. Nüfusun zümrelere göre dağılımı şöyledir: %84 çiftçi, %5,5 esnaf ve zanaatkâr, %1 asilzade, %0,1 tüccar, %0,5 ruhban sınıfı, %7,8 yabancı uyruklu. Şehir nüfusunun dahi %38'i çiftçidir (bu ve diğer ayrıntılar için bkz. Tablo 3.14, 3.15, 3.16, 3.17, 3.18, 3.19).

Kutaisi guberniyasına bağlı Artvin sancağının toplam nüfusu 56.140 kişiydi. Kars oblastına göre Artvin sancağında cinsiyet dağılımı daha eşitti. Artvin sancağında daha az asker olduğu için bu da normal görünüyor. Mezhep dağılımına baktığımızda, nüfusun %84'ü Müslüman, %8,5'i Ermeni Katolik ve Protestan, %5,5'i de Ortodoks Ermeni'yken, diğer Ortodokslar %2 paya sahipti. Anadiline göre nüfusun dağılımına bakarsak, %74'ü Türkçe, %12'si Ermenice, %10'u Gürcüce ve yaklaşık %2'si de Rusça konuşuyordu (bkz. Tablo 3.12B).

1907 yılı başında Petersburg'da yayımlanan milliyetçi muhafazakâr *Novoe Vremya* gazetesinde yer alan Tiflis mahreçli bir habere göre Kars vilayetindeki Rus Ortodoks köyü Horoşee'nin (Haroşeye okunur, eski adı Ağcalar) sakinleri Tomsk guberniyasına göçmeye karar vermişler ve bu amaçla evlerini ve mallarını satmaya başlamışlardır. Gazete bunun benzersiz bir durum olduğunu ve Kafkasya'da durum değişmezse buradaki Ruslar için Haroşeyelilerin örneğini izlemekten başka yol kalmayacağını yazmaktadır.[128] Ancak göçmenleri gittikleri yerde çoğu zaman daha iyi koşullar beklemiyordu. Nitekim Kars valisinin 24 Ocak 1908 tarihli talimatından anladığımıza göre Haroşeyeliler gittikleri yerden memnun kalmamış ve geri dönmek istemişlerdir. Vali imparatorluğun doğudaki vilayetlerinde de artık iyi arazilerin çoktan tahsis edilmiş olduğunu ve Kars'tan göç et-

128 *Novoe Vremya*, Petersburg, 20 Aralık 1906 (2 Ocak 1907), http://starosti.ru/archive.php?y=1907&m=01&d=02 (Erişim tarihi: 18 Temmuz 2018).

mek isteyenlerin daha iyi yerler bulma şansının çok az olduğunu belirterek dikkatli olmalarını istemiştir.[129] Göç izni alanlar demiryollarında indirimli tarifeyle seyahat ediyorlardı.

Duhoborlar ve Malakanların ABD ve Kanada'ya Göçü

1878 güzünde Kars vilayetine gelerek yerleşen ilk Rus sektant topluluklarından biri Yelizavetpol (Gence) guberniyasından gelen Duhoborlardı.[130] Yaklaşık 300 hanelik bu ilk topluluk Şuragel sancağında Ergine, Şahnalar, Karahan (adı Terpeniye olarak değişti) ve Parget köylerine yerleştirildi.

Önce Duhoborlar sonra da Malakanlar Rus yönetimi için Kars'taki bütün etnik ve dinsel topluluklar içinde çalışkanlıkları, becerileri, dürüstlükleri ve yasalara uyumları açısından örnek topluluklardı. Daha önce gördüğümüz gibi değişik Kars valilerinin hepsi de yıllık raporlarında en çok Duhoborları ve sonra da Malakanları övüyorlardı. Ancak başta Duhoborların ve kısmen Malakanların devlet açısından önemli bir kusuru vardı: Onlar vicdani retçiydiler. Adam öldürmeyi çok büyük günah sayıyorlar ve askerlik yapmayı reddediyorlardı. Bu yüzden Rusya'nın içlerinden Kafkasya'ya sürülmüşlerdi. 1889'a dek devlet onlara dokunmadı ancak 1889'dan itibaren yeniden askere almaya başlayınca Duhoborların ve Malakanların huzursuzluğu başladı.

Malakanlar ve Duhoborların evlilik ve doğumlarını kilise defterlerine (*metriçeskie knigi*) kaydettirmek istemedikleri görülüyor. Kafkas genel valisinin valiliklere gönderdiği 5 Ocak 1892 tarihli gizli ibareli bir yazıda 1874 tarihli yasanın zorlayıcı olmadığı ve sektantların isterlerse evlilik ve doğum olaylarını kiliseye kaydettirmeyebilecekleri bildiriliyor.[131]

Duhoborların ruhani başkanları olan Lukeriya Kalmıkova'nın 1887 yılında ölümünün ardından cemaat iki kampa ayrılmıştı. 1895 yılında Tiflis ve Yelizavetpol (Gence) guberniyalarında olduğu gibi Kars vilayetindeki Duhoborlar arasında da karışıklıklar çıktı. O zamana değin uysal ve örnek tebaa olarak anılan Duhoborların büyük kısmı, askerlik yapmayı ve askerlere araba vermeyi reddetmeye başladılar. Bu reddi dinsel inançlarının bir gereği olarak açıklıyorlardı.[132] Bunun sonucunda resmi makamlarla

129 *PKAKKO* 1912, Tiflis, 1911, Prikazı po Karsskoy oblasti, No 9-y, 12-go yanvarya 1908 goda, s. 5.

130 *Otçet* 1879, s. 62.

131 STsSA, f. 229, op. 1, d. 553.

132 *Obzor* 1895, s. 44.

anlaşmazlığa düşen Duhoborlar ve kısmen Malakanlar bir süre sonra toplu halde ABD ve Kanada'ya göçmeye başladılar.

1898 yılında vilayetteki toplam 13.059 Rus sektantın 3.643'ü Duhobor'du. 1899 yılında ise 13.045 sektantın 3.011'i Duhobor'du. Duhoborlar toplam 6 köyde yaşıyorlardı. 1998'de 617 ve 1899'da 2.331 kişi olmak üzere 2.948 Duhobor ABD'ye göçtü, geride 650 kişi kaldı.[133] 1901 yılı sonu itibarıyla vilayette 698 Duhobor ile 10.319 Malakan ve Subbotnik vardı.[134]

Kars valisi General Odintsov 14 Temmuz 1899 tarihinde Kafkasya genel valiliğine yazarak Knez Golitsın'ın baharda ABD'ye göç etmiş olan Kars sancağı Şuragel kazası Gorelovka, Spasovka, Kirilovka ve Plodorodnoye köyleri Duhoborlarından kalan toprakların kiraya verilmemesini istemiş olduğunu belirtir. Bu köylerin arazi vergileri toplamı 5.638 ruble ve hane başı vergileri toplamı da 104,54 ruble tutmaktadır. Vali yazısında bu iki miktarı oblastın kalan nüfusuna ve Duhoborların topraklarına yerleşeceklere yüklemeyi adaletsiz bulduğunu ifade etmektedir.[135] Öte yandan Knez Golitsın, Duhoborların topraklarına Rus Ortodoks köylülerin yerleştirileceğini bildirmiştir.[136]

Şubat 1905'te Ardahan sancağına bağlı Nikolayevka (eski adı Sarzep, şimdiki adı Sulakyurt) köyünde oturan Malakanların vekilleri Andrey Jabin ve Leontiy Proskudin, Tiflis'teki Kafkasya genel valiliğine bir dilekçe verirler:[137]

> Malakanlar buraya 1880 yılında gelmişlerdir. Hazineden ilk on yılı ödemesiz, sonraki on yılda yıllık 390 ruble ve %6 faizle 20 yıllığına 3.900 ruble kredi almışlardır. Fakat bu arada kötü hasatlar ve 1901'deki görülmemiş dolu ve soğuklardan dolayı yine borçlanmışlardır ve şimdi merhamet dilemektedirler.

Kafkasya genel valiliğinin sorusu üzerine Kars valiliğinden gönderilen Temmuz 1905 tarihli yazıda ise şöyle denilmekte: Nikolayevka köyüne gelen göçmenlere 1884 ve 1885 yıllarında sancak yardım sandığından 1893 yılından itibaren 9 yıl süreyle ödemek kaydıyla 3.900 ruble borç verildi. Bu borcun 306 ruble bakiyesi ve faizi halen ödenmedi. 1901 yılında ise

133 *Obzor* 1898, s. 30; *Obzor* 1899, s. 44.

134 *Obzor* 1901, s. 33-34. Lynch ise (*age*, cilt 1, s. 116) Duhoborların önce Kıbrıs adasına geldiklerini, ancak adanın sıcak havasına dayanamayıp 1899 baharında gemilerle Kanada ve İngiliz Kuzey Amerikası'na göç ettiklerini yazmıştır.

135 STsSA, f. 229, op. 1, d. 722, l. 12.

136 STsSA, f. 229, op. 1, d. 722, l. 30, 16 (28) Ağustos 1899.

137 STsSA, f. 229, op. 1, d. 1112.

dolu ve don yüzünden başka köylerle birlikte Nikolayevka'ya da %4 faizle ve 5 yılda geri ödemeli 5.000 ruble borç verildi. Bu borç da duruyor. Ayrıca 1901 ve 1902 yılları vergilerinden toplam 4.954,54 ruble borçları var. İmparator II. Nikolay'ın 11 (23) Ağustos 1904 tarihli emrine göre vergilerinin bir kısmı affedilmiş. Sonuçta Nikolayevka'nın kalan borcu 8.037,08 ruble artı bu yılki vergiden dolayı da 1.827,89 ruble. 112 haneli köyün bu borcu kısa sürede ödemesi mümkün değil. Bu nedenle vali borcun 4.500 rublelik kısmını faizsiz olarak 9 yıla yaymayı öneriyor. "Ancak bu şekilde ABD'ye göçlerinin önünü alabiliriz" diyor.

Nikolayevka köyü vekilleri Jabin ve Proskudin, Mayıs ayında Kafkasya genel valiliğine bir dilekçe daha vermişlerdir:

> Biz Rus sektantları Malakanlar 1880 yılında 437 kişi Nikolayevka köyüne yerleştik. Bize 2.990 desyatin toprak verildi. Bu arazinin 500 desyatini tuzlu ve bataklık çıktı. Otlaklarda su yok, bu nedenle hayvanlarımızı beş verst uzaktaki "İlhadak" [Yılkıdağı?] otlağına götürüyoruz. Ekip biçmeye yarayan toprağımız sadece 1.890 desyatin ve biz buraya arpa ekiyoruz, çünkü buğday ve yulaf gibi ekinler iklimin sertliğinden ötürü yetişmiyor. 1880 yılında bize 3.600 ruble borç verildi. Yaklaşık 400 ruble borcumuz kaldı. Bize verilen toprağı sadece altı yıl kullandıktan sonra bizden 1.183 desyatin ekilir arazi geri alındı. 25 yıllık süre içinde bütün çabalarımıza karşın don ve dolu yüzünden ekonomik durumumuz düzelmedi. Otlağımız az olduğu için hayvancılık da yapamıyoruz. Tarım aletleri alımı halimizi iyice zorlaştırdı. 1901 yılından itibaren getirilen ağır toprak vergileri ise bizi hepten ödenmez borçlara duçar etti. Aynı yıl ekinimizi dolu vurunca yerel idare halimize acıdı ve bize borç verdi. Esas olarak derdimiz toprak yetmezliği. Nüfusumuz 900'ü geçti fakat arazimiz 1.183 desyatin kadar azaldı. Çiftlik diye bir yerden sulama yapıyoruz ama sahibi karşı çıkıyor. Yem ve otlak azlığından kışın 83 boynuzlu hayvan, 59 at ve 499 koyun telef oldu, kalanı da çok zayıf.

Nikolayevkalılar sonuç olarak daha fazla toprak ve borçlarının iptalini istiyorlar. Ancak Kars valisi borcun hazineye değil yardım sandığına olduğundan dolayı af kapsamına girmediğini ve silinemeyeceğini bildiriyor. Şubat 1907'de Nikolayevkalıların bir kez daha af istediklerine tanık oluyoruz. Bu tarihte hazineye 4.210,89 ruble, Kars sandığına 5.000 ruble ve Ardahan sandığına 1.000 ruble olmak üzere toplam 10.210,89 ruble borçları varmış.

1905'ten Sonraki Kolonizasyon Çabaları

1905 yılında Kafkasya naipliğinin yeniden kurulmasıyla birlikte Kafkasya'da Rus kolonizasyonunun öncelikli bir devlet politikası olarak yeniden ele alındığı görülüyor. 1905'ten 1908'e dek Kafkasya'nın çeşitli yerlerinde, özellikle de Bakü guberniyasının güneyindeki Muğan düzünde Rus köyleri kurulması için çalışmalar yapıldı, bu işe uygun, serbest araziler belirlendi. Ardından 1908-1912 yıllarında yeni köyler kuruldu. Bu dönemde Batum oblastında sadece 34 hane yerleştirilirken, Kars oblastında toplam 458 hanelik yeni köyler kuruldu. Bu beş yıllık dönemde bütün Kafkasya'ya 8.326 hanede 55 binden fazla Rus nüfus (erkek ve kadın) yerleştirildi. Bu durumda Batum ve Kars oblastlarının payına Kafkasya'daki kolonizasyonun %6'sı düşmüş oluyor. Kars oblastında kolonizasyona ayrılan 2.773 hisselik arazinin miktarı 38.252 desyatin, yani 41.694 hektardı. Hisse sayısı yerleştirilecek erkek nüfus sayısına eşitti. Batum oblastında ise 123 hisselik 1.021 desyatin, yani 1.113 hektar arazi ayrılmıştı. Bu dönemde Kars oblastının Kars sancağında Odintsovo, Golitsıno, Plodorodnoye, Petropavlovskoe, Horoşee, Grenodarskoe ve Daşkovo Rus Ortodoks köyleri, Kağızman sancağında Baklanovo ve Komarovo köyleri, Ardahan sancağında Mihaylovka, Rodionovka, Novo-Vorontsovka, Velikoknyajeskoe, Babıçevo, Muravyevskoe, Nesvetaevo ve Yermolovo köyleri, Oltu sancağında Fadeyevo köyü kuruldu. Batum oblastında ise sadece Batum sancağında Romanovskoe köyü kuruldu. Dolayısıyla Artvin sancağında Rus köyü kurulmadı.

Ocak 1913 itibarıyla bütün Kafkasya'da hâlâ kolonizasyona uygun olan toplam 12.910 hisselik serbest arazinin 109 hissesi Kars oblastında, 64 hissesi de Batum oblastındaydı.[138]

1914 yılında dünya savaşının öncesinde Kars vilayetinde Müslümanların nüfusa oranı Kafkas salnamesine göre ilk kez %50'nin altına düşmüş görünüyor. Artvin sancağında ise Müslümanlar hâlâ nüfusun %82'sini oluşturuyordu. Buna karşılık Ermenilerin oranı (geçici nüfus dahil) Kars vilayetinde %29,7, Artvin sancağında ise %15,81'di. Rusların oranı aynı sırayla %4,8 ve %1,23'tü. Mehmet Bilgin, "1914 yılında yayımlanan Kafkas Yıllığı"na referans vererek Kars oblastındaki Gürcülerin oranını %4 (13.332 kişi), Rusları %11 (41.592 kişi), Ermenileri %17 (62.619 kişi),

138 Bkz. Pereselençeskoe Upravlenie Glavnago Upravleniya Zemleustroystva i Zemledeliya, *Obzor Pereselençeskago Dela na Kavkaze za Pyatiletie 1908-1912 gg.*, S. Petersburg, 1913. Ayrıca bkz. *Kavkazskiy Kalendar na 1913 god*, otdel IV, Pereselençeskoe delo na Kavkaze, s. 326-337.

Müslümanları da %68 (256.000 kişi) olarak vermektedir.[139] Yazarın bu oranları nereden aldığı, nasıl hesapladığı ve hatanın kasten mi yoksa sehven mi yapıldığı belli değildir. Kafkas salnamesindeki (*Kavkazskiy Kalendar*) rakamlar böyle söylemiyor. 1913 yılında yayımlanan 1914 yılı Kafkas salnamesine göre Kars oblastında Rusların sayısı 42.592 ve oranı %11,12, Ermenilerin sayısı 112.469 ve oranı %29,38, Müslümanların sayısı 177.701 ve oranı %46,42'dir. 1914 yılında yayımlanan 1915 Kafkas salnamesine bakarsak, Kars oblastındaki Rusların sayısı 19.770, oranı %5,05, Ermenilerin nüfusu 113.938 ve oranı %29,12, Müslümanların sayısı 166.079 ve oranı %42,45'dir. Bilgin'in verdiği yüzde yüzlük tabloda, Kars oblastında nüfusun %5'ini oluşturan Rumlar ortadan kaybolmuştur.

Server Atabek'in 1919 tarihli broşüründe verdiği ve Kırzıoğlu'nun 1970'te yeniden yayımladığı Rus istatistiklerini doğru saysak bile bunlar da bizzat Atabek ve Kırzıoğlu gibi milliyetçileri yalanlıyor. Şöyle ki, Atabek'in verdiği istatistikler Ocak 1916 ve Eylül 1917 tarihlerine aittir.[140] Buradaki sayılara göre Ardahan, Kars, Oltu, Kağızman, Artvin, Batum, Ahıska ve Ahılkelek okrug ve uyezdlerinde Müslümanların sayısı 367.708'den 577.150'ye çıkarken (%57 artış), aynı bölgede Ermenilerin sayısı ise 129.228'den 149.232'e çıkmıştır (%15,5 artış). Demek ki Müslümanların sayısı Ermenilere göre çok daha fazla artmıştır. Neden ve nasıl? Sadece Ardahan okrugu bazında bakarsak Müslümanların sayısı 1914 Kafkas salnamesine göre 97.225'ken, 1915 sonu 1916 başı itibarıyla 78.300'e düşmüş, 1917'de ise %79 artışla 140.140'a çıkmıştır. Sadece Kars oblastı bazında bakarsak, yine Atabek'in verdiği sayılara göre Müslüman nüfustaki artış bu kez de %70'tir. Neden ve nasıl? 1916 ile 1917 arasında bölge sakin olduğuna ve dışardan bölgeye önemli bir Müslüman göçü olmadığına göre Müslüman nüfustaki %57'lik, %70'lik ve %79'luk büyük artışları açıklamak mümkün değildir. Server Atabek'in verdiği nüfus sayıları Kafkas salnameleriyle uyuşmuyor, çünkü örneğin 1917 Kafkas salnamesine göre 1916'da Kars oblastındaki Ermeni nüfusu 118 bin küsurken, Atabek'e göre 86 bin küsurdur. Yine 1917 Kafkas salnamesine göre 1916'da Kars oblastındaki Müslüman nüfusu 150 bin küsurken, Atabek'e göre 223 bin küsurdur. Atabek'in verdiği 1917 Eylül sayımı sonuçlarının özgün belgesini görmediğimiz için onları doğru verip vermediğinden de emin olamayız.

---

139 Bilgin, *age*, s. 498.

140 *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*, Dr. Fahrettin Kırzıoğlu (der.), Ankara: Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, 1970, s. 72-73.

Tablo 3.1: Osmanlı Salnamelerine Göre Erkek Nüfus
Kaynak: *Salname-i vilayet-i Erzurum*, sene 1294; *Salname-i vilayet-i Trabzon*, sene 1295.

	Köy	Hane	İslam	Hristiyan	Yekun
Kars kazası	120	4.612	11.710	2.645	14.355
Şuregel kazası	95	2.000	2.450	1.045	3.495
Zaruşad kazası	58	300	1.100	15	1.115
Kağızman kazası	75	151	3.660	1.110	4.770
Akbaba nahiyesi	28	70	1.500	0	1.500
Kars sancağı	376	7.133	20.420	4.815	25.235
Oltu kazası	70	2.235	6.417	355	6.772
Penek nahiyesi	68	1.510	5.355	25	5.380
Tavusker nahiyesi	28	1.012	3.111	0	3.111
Ardahan kazası	90	1.150	7.250	0	7.250
Çıldır nahiyesi	48	600	5.000	0	5.000
Poshov nahiyesi	44	800	4.500	0	4.500
Göle nahiyesi	100	500	5.450	50	5.500
Çıldır sancağı*	448	7.807	37.083	430	37.513
Kars + Çıldır sancakları*	**824**	**14.940**	**57.503**	**5.245**	**62.748**

* Ardanuç kazası ile Şavşat ve Mamervan nahiyeleri hariç.

	Köy	Hane	İslam	Hristiyan	Yekun
Livane kazası	73	5.067	16.373	1.569	17.942
Maçahel nahiyesi	26	1.309	2.955	0	2.955
Ardanuç kazası	51	1.922	5.312	555	5.867
Şavşat nahiyesi	48	1.625	5.846	657	6.503
Toplam **	**198**	**9.923**	**30.486**	**2.781**	**33.267**

** Yaklaşık olarak Artvin.

Tablo 3.2: Kars Oblastı 1878-1882 Daimi Nüfusu
Kaynak: *Otçet* 1879, *Otçet* 1882.

	Merkez köy	Köy ve kışlak	Hane	Erkek nüfus	Kadın nüfus	Genel Toplam		
						1878	1881	1882
Kars şehri			905	2.512	2.219	4.731	3.665	3.414
Ardahan sancağı	28	213	2.286	4.906	4.640	9.546	9.981	19.791
Ardahan şehri			325	831	795	1.626	663	719
Kağızman sancağı	9	65	716	2.477	2.337	4.814	4.809	11.609
Kağızman şehri			752	2.146	1.829	3.975	2.498	3.411
Oltu sancağı	18	127	3.189	8.924	8.504	17.428	10.161	17.071
Oltu şehri								415
Şuragel sancağı	19	129	2.831	12.802	12.898	25.700	28.642	34.846
Taht sancağı*		134		5.000	5.000	10.000	11.432	20.314
Horasan pristav.	4	50	641	1.945	1.734	3.679	3.044	7.445
Posof pristav.	14	56	800	2.089	1.991	4.080	5.841	8.746
Çıldır pristav.	4	41	717	2.791	2.996	5.787	4.977	8.056
Zaruşat sancağı	7	100	1.121	5.063	4.907	9.970	9.373	14.120
Toplam	103	915	14.283	51.486	49.850	101.336	95.086	145.412

Sancak nüfusu sancak merkezini de içermektedir.
* Taht sancağı hane sayısı orijinal tabloda boştur.

Tablo 3.3.1: Mülteci Ermeniler - 1896
Kaynak: *Obzor* 1896, s. 5.

	Hane	Erkek	Kadın	Çocuk	Toplam
Kars şehri	356	609	524	902	2.035
Kars sancağı	1.171	2.130	1.603	2.483	6.216
Kağızman sancağı	571	1.091	832	1.396	3.319
Ardahan sancağı	36	93	61	74	228
Oltu sancağı	88	197	151	188	536
Toplam	**2.222**	**4.120**	**3.171**	**5.043**	**12.334**

Tablo 3.3.2: Mülteci Ermeniler - 1899
Kaynak: *Obzor* 1899, s. 5.

	Erkek	Kadın	Çocuk	Toplam
Kars şehri	839	375	659	1.873
Kars sancağı	2.473	1.831	3.158	7.462
Kağızman sancağı	1.215	1.026	1.580	3.821
Ardahan sancağı	67	58	213	338
Oltu sancağı	301	173	299	773
Toplam	**4.895**	**3.463**	**5.909**	**14.267**

Tablo 3.3.3: 1902 Yılında Rusya Tabiyetine Geçen Mülteci (kaçkın) Ermeniler
Kaynak: *PKAKKO* 1904, forma 3.

Nüfusa Kaydolunan Yer	Erkek	Kadın	**Toplam**
Kars şehri	5.758	4.326	**10.084**
Kars kazası köyleri	294	216	**510**
Soğanlı kazası köyleri	176	143	**319**
Zaruşat kazası köyleri	143	107	**250**
Şuragel kazası köyleri	46	34	**80**
Ardahan kasabası	137	133	**270**
Göle kazası Urut köyü	18	16	**34**
Kağızman kasabası	2.835	2.759	**5.594**
Horasan kazası köyleri	102	91	**193**
Nahçıvan kazası köyleri	5	4	**9**
Oltu kasabası	364	337	**701**
Tausker kazası Olur köyü	28	19	**47**
Toplam	**9.906**	**8.185**	**18.091**

Tablo 3.3B: Kars Oblastında Nüfusun Mezheplere Göre Dağılımı (1879-191
Kaynak: Kars valilerinin yıllık raporları, Kars ve Kafkas salnameleri, *İKOİRGO*.

	Ortodoks	Rus Sektant	Greg. Ermeni	Katolik	Sünni	Şii	Alevi	Yezidi	Diğer	**Toplam**
1882 daimi	15.872	7.426	30.664	753	78.888	11.612		69	128	**145.412**
Oranlar	*10,9%*	*5,1%*	*21,1%*	*0,5%*	*54,3%*	*8,0%*		*0,05%*	*0,1%*	
1886 daimi	24.954	9.634	36.015	779	86.614	13.444		2.043	561	**174.044**
Oranlar	*14,3%*	*5,5%*	*20,7%*	*0,4%*	*49,8%*	*7,7%*		*1,2%*	*0,3%*	
1888 oranlar	*14,5%*	*5,5%*	*21,3%*	*0,4%*	*45,3%*	*6,5%*	*5,1%*	*1,1%*	*0,3%*	
1891 daimi	29.434	11.340	43.246	834	90.004	12.810	10.174	2.386	640	**200.868**
Oranlar	*14,70%*	*5,60%*	*21,50%*	*0,40%*	*44,80%*	*6,40%*	*5,10%*	*1,20%*	*0,3*	
1893 daimi	30.967	12.112	44.551	860	92.502	12.962	10.420	2.513	734	**207.621**
Oranlar	*14,9%*	*5,8%*	*21,5%*	*0,4%*	*44,6%*	*6,2%*	*5,0%*	*1,2%*	*0,4%*	
1895 daimi	32.390	12.688	46.535	887	97.374	13.558	11.556	2.735	773	**218.496**
Oranlar	*14,8%*	*5,8%*	*21,3%*	*0,4%*	*44,6%*	*6,2%*	*5,3%*	*1,3%*	*0,4%*	
1897 tüm	49.295	12.420	71.123	6.217	145.852			5.747		**290.654**
Oranlar	*17,0%*	*4,3%*	*24,5%*	*2,1%*	*50,2%*			*2,0%*		
1899 daimi	37.926	10.714	52.014	970	108.455	14.136	12.153	3.166	885	**240.419**
Oranlar	*15,8%*	*4,5%*	*21,6%*	*0,4%*	*45,1%*	*5,9%*	*5,1%*	*1,3%*	*0,4%*	
1899 geçici	2.445	703	18.610	607	8.357	998	331	490	164	**32.705**
Oranlar	*7,5%*	*2,1%*	*56,9%*	*1,9%*	*25,6%*	*3,1%*	*1,0%*	*1,5%*	*0,5%*	
1899 tüm	40.371	11.417	70.624	1.577	116.812	15.134	12.484	3.656	1.049	**273.124**
Oranlar	*14,8%*	*4,2%*	*25,9%*	*0,6%*	*42,8%*	*5,5%*	*4,6%*	*1,3%*	*0,4%*	
1903 daimi	42.648	12.173	71.665	1.262	115.635	16.254	13.604	3.468	1.187	**277.896**
Oranlar	*15,3%*	*4,4%*	*25,8%*	*0,5%*	*41,6%*	*5,8%*	*4,9%*	*1,2%*	*0,4%*	
1910 daimi	49.890	12.528	83.030	2.523	133.346	19.056	16.311	4.335	1.150	**322.169**
Oranlar	*15,5%*	*3,9%*	*25,8%*	*0,8%*	*41,4%*	*5,9%*	*5,1%*	*1,3%*	*0,4%*	

Tablo 3.3A: Kars Oblastı Nüfusunun Milliyetlere Göre Dağılımı (1879-1915)

Kaynak: Kars valilerinin yıllık raporları (*Otçet* ve *Obzor*lar), Kars ve Kafkas salnameleri, *İKOİRGO*.

	Rus*	Ermeni	Rum	Türk	Kara-papak	Türkmen	Toplam Türk[1]	Kürt**	Oset	Diğer	**Toplam Nüfus**
1882 daimi nüfus	7.955	31.518	15.105	39.099	21.652	7.754	68.505	21.453	382	494	**145.412**
	5,5%	*21,7%*	*10,4%*	*26,9%*	*14,9%*	*5,3%*	*47,1%*	*14,8%*	*0,3%*	*0,3%*	
1883 daimi nüfus	8.203	31.314	14.923	39.772	21.690	7.241	68.703	20.805	379	4.361	**148.688**
	5,5%	*21,1%*	*10,0%*	*26,7%*	*14,6%*	*4,9%*	*46,2%*	*14,0%*	*0,3%*	*2,9%*	
1885 daimi nüfus	9.839	36.502	23.494	42.503	22.930	9.049	74.482	26.952	412	1.165	**172.846**
	5,7%	*21,1%*	*13,6%*	*24,6%*	*13,3%*	*5,2%*	*43,1%*	*15,6%*	*0,2%*	*0,7%*	
1886 daimi nüfus	10.695	37.092	23.525	42.859	24.318	7.759	74.936	26.356	430	814	**173.848**
	6,2%	*21,3%*	*13,5%*	*24,7%*	*14,0%*	*4,5%*	*43,1%*	*15,2%*	*0,2%*	*0,5%*	
1888 daimi nüfus	11.452	40.772	25.532	44.074	25.520	9.664	79.258	28.565	468	981	**187.028**
	6,1%	*21,8%*	*13,7%*	*23,6%*	*13,6%*	*5,2%*	*42,4%*	*15,3%*	*0,3%*	*0,5%*	
1890 daimi nüfus	12.310	43.119	26.550	45.730	26.638	10.153	82.521	29.736	482	1.148	**195.866**
	6,3%	*22,0%*	*13,6%*	*23,3%*	*13,6%*	*5,2%*	*42,1%*	*15,2%*	*0,2%*	*0,6%*	
1891 daimi nüfus	12.689	44.354	27.567	46.955	27.187	10.174	84.316	27.877	429	3.636	**200.868**
	6,3%	*22,1%*	*13,7%*	*23,4%*	*13,5%*	*5,1%*	*42,0%*	*13,9%*	*0,2%*	*1,8%*	
1892 daimi nüfus	13.277	44.727	28.365	46.776	27.852	10.301	84.929	30.737	471	1.259	**203.765**
	6,5%	*22,0%*	*13,9%*	*23,0%*	*13,7%*	*5,1%*	*41,7%*	*15,1%*	*0,2%*	*0,6%*	
1894 daimi nüfus	13.586	45.788	28.975	47.196	28.366	10.470	86.032	31.248	485	1.236	**207.350**
	6,6%	*22,1%*	*14,0%*	*22,8%*	*13,7%*	*5,0%*	*41,5%*	*15,1%*	*0,2%*	*0,6%*	
1895 daimi nüfus	14.244	47.796	30.267	49.700	30.076	11.556	91.332	33.009	479	1.369	**218.496**
	6,5%	*21,9%*	*13,9%*	*22,7%*	*13,8%*	*5,3%*	*41,8%*	*15,1%*	*0,2%*	*0,6%*	
1897 daimi + geçici	27.856	73.406	32.593	63.547	29.879	8.442	101.868	42.968	d.i.	11.963	**290.654**
	9,6%	*25,3%*	*11,2%*	*21,9%*	*10,3%*	*2,9%*	*35,0%*	*14,8%*		*4,1%*	

Tablo 3.3A: Kars Oblastı Nüfusunun Milliyetlere Göre Dağılımı (1879-1915) (devamı)

1899 daimi nüfus	13.416	53.418	34.215	54.191	32.721	12.153	99.065	37.896	528	1.881	**240.419**
	5,6%	*22,2%*	*14,2%*	*22,5%*	*13,6%*	*5,1%*	*41,2%*	*15,8%*	*0,2%*	*0,8%*	
1899 geçici nüfus	1.257	19.086	1.825	3.484	868	331	4.683	4.659	d.i.	1.195	**32.705**
	3,8%	*58,4%*	*5,6%*	*10,7%*	*2,7%*	*1,0%*	*14,3%*	*14,2%*		*3,7%*	
1899 daimi + geçici***	14.673	72.504	36.040	57.675	33.589	12.484	103.748	42.555	528	3.076	**273.124**
	5,4%	*26,5%*	*13,2%*	*21,1%*	*12,3%*	*4,6%*	*38,0%*	*15,6%*	*0,2%*	*1,1%*	
1903 daimi nüfus	16.148	73.407	38.581	57.300	34.701	13.604	105.605	41.721		2.434	**277.896**
	5,8%	26,4%	13,9%	20,6%	12,5%	4,9%	38,0%	15,0%		0,9%	
1910 daimi nüfus	16.469	85.717	46.085	64.982	41.265	16.064	122.311	49.010	d.i.	2.597	**322.189**
	5,1%	*26,6%*	*14,3%*	*20,2%*	*12,8%*	*5,0%*	*38,0%*	*15,2%*		*0,8%*	
1914 daimi + geçici	18.350	114.500	53.700	71.400	45.700	17.100	134.200	59.400		4.850	**385.000**
	4,8%	*29,7%*	*13,9%*	*18,5%*	*11,9%*	*4,4%*	*34,9%*	*15,4%*		*1,5%*	
1916 daimi	*17.409*	*84.801*	*15.473*				*94.063*	*59.438*		*37.216*	**308.400**
	%5,64	*%27,50*	*%5,02*				*%30,50*	*%19,27*			
1916 geçici	*1.588*	*33.416*	*1.314*				*8.685*	*8.012*		*2.799*	***55.814***
	%2,85	*%59,87*	*%2,35*				*%15,56*	*%14,35*		*%5,01*	
1916 toplam	*18.997*	*118.217*	*16.787*				*102.748*	*67.450*		*40.015*	**364.214**
	%5,22	*%32,46*	*%4,61*				*%28,21*	*%18,52*		*%10,99*	

1. Türk+Karapapak+Türkmen. Resmi kayıtlarda olmayan bu sütunu ben ekledim.

* Maloruslar dahil. ** Ezidi Kürtler dahil. *** Askerler hariç.

1916 yılı Kafkas salnamesinde Türkler milliyet belirtmeksizin Sünni ve Şii Müslüman olarak, Rumlar da Asyalı Hristiyan olarak gösterilmiştir. Yine bu yılın daimi nüfusu içinde 36.114 Çingene nüfusu görünüyor (burada Diğer sütununda). Ancak bu kadar çok sayıda Çingene'nin dışarıdan gelerek birdenbire daimi nüfusa kaydolmuş olması mümkün değildir. Burada Türk nüfusun bir kısmının Çingene olarak gösterildiği anlaşılıyor.

Tablo 3.3: Kars Oblastı Daimi ve Geçici Nüfusu (1878-1914)
Kaynak: Kars valilerinin yıllık raporları, Kafkas ve Kars salnameleri.

Yıllar	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895
Kars sancağı				53.112	72.694	72.090	82.150	79.460	77.450	80.400	82.949	85.218	87.599	90.035	91.406	93.187	90.491	97.407
Kars şehri	9.179			3.665	3.414	3.467	3.639	3.756	3.950	4.092	4.474	4.305	4.390	4.477	4.562	4.642	4.710	4.779
Ardahan san.				21.462	36.593	40.142	41.654	43.750	44.903	44.348	46.367	46.718	47.461	48.189	48.775	49.987	51.021	53.284
Ardahan	4.142			663	719	719		965	988		781	782	793	782	758	775	804	734
Kağızman san.				10.351	19.054	27.114	28.825	30.042	34.381	34.882	36.717	37.734	38.796	39.501	40.402	40.763	41.830	42.961
Kağızman	10.518			2.498	3.411	3.293		3.342	3.538		3.404	3.516	3.521	3.562	3.661	3.694	3.766	3.841
Oltu sancağı				10.161	17.071	17.418	19.313	19.594	18.867	19.369	20.995	21.645	22.010	23.133	23.182	23.137	24.043	24.844
Oltu kasabası	2.373			342	415	418		550	673		678	710	745	784	797	814	840	858
Daimi nüfus	101.336	50.000	114.282	95.086	145.412	156.764	171.942	172.846	175.601	178.999	187.028	191.315	195.866	200.858	203.765	207.074	212.095	218.496
Şehirli d. nüfus	26.212			7.168	7.959	7.897		8.613	9.149		9.337	9.313	9.449	9.605	9.778	9.925		10.212
Şehirleşme*	25,9%			7,5%	5,5%	5,0%		5,0%	5,2%		5,0%	4,9%	4,8%	4,8%	4,8%	4,8%		4,7%
Köy ve kışlak	915				828	847	847	824	801		794	793	789	791	791	793		795
Toplam hane	15.236				20.890	22.578	23.354	23.521	24.226	24.387	24.425	24.413	24.440	24.599	24.624	24.656	24.688	24.814
Hane başına	6,7				7,0	6,9	7,4	7,3	7,2	7,3	7,7	7,8	8,0	8,2	8,3	8,4	8,6	8,8
Geçici nüfus**					6.306	5.254	5.367	8.848	11.837		10.416	11.052	10.870	10.752	10.706	13.333	17.344	15.951
Asker ve subay					11.261	13.000	12.026	11.384	13.114		13.552	13.665	12.841	13.730	14.440	18.200	18.663	18.787
Daimi + geçici					151.718	162.018	177.309	181.694	187.438		197.444	202.367	206.736	211.610	214.471	220.407		234.447
Daimi+geçici+asker					162.979	175.018	189.335	193.078	200.552		210.996	216.032	219.577	225.340	228.911	238.607		253.234

Tablo 3.3: Kars Oblastı Daimi ve Geçici Nüfusu (1878-1914) (devamı)

Yıllar	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1912	1913	1914
Kars sancağı	99.932	102.997	104.788	106.243	108.942	109.594	121.956	124.801	126.675	121.364	130.552	134.814	137.760	139.243	142.068	126.489	141.597	147.558
Kars şehri	4.958	5.072	5.158	5.213	5.381	5.461	8.538	8.990	9.473	9.850	10.213	11.496	11.120	18.562	18.622	11.912		12.294
Ardahan san.	55.489	56.262	57.546	58.821	59.705	61.983	63.159	65.903	67.575	68.728	70.013	71.869	73.236	75.406	77.742	80.887	84.635	87.106
Ardahan	781	815	831	975	1.013	1.038	1.099	1.163	1.214	1.262	1.323	1.743	1.776	1.883	1.902	1.980		2.361
Kağızman san.	44.821	45.861	47.039	48.072	49.154	50.856	56.611	57.468	58.600	60.171	61.334	63.612	65.407	66.130	67.281	68.897	71.014	72.495
Kağızman	3.930	4.007	4.064	4.115	4.131	4.187	9.066	9.107	9.090	9.283	9.404	9.764	9.783	9.887	9.892	10.116	10.181	10.378
Oltu sancağı	25.904	26.216	26.762	27.283	27.673	28.174	29.287	29.724	30.297	31.746	32.496	33.249	33.752	34.562	35.078	35.849	36.653	37.553
Oltu kasabası	876	889	921	931	952	984	1.701	1.742	1.768	1.693	1.768	1.740	1.882	1.933	1.940	2.000		2.114
Daimi nüfus	226.146	231.336	236.135	240.419	245.474	250.607	271.013	277.896	283.147	282.009	294.395	303.544	310.155	315.341	322.169	324.034	333.899	344.712
Şehirli d. nüfus	10.545	10.783	10.974	11.234	11.477	11.670	20.404	21.002	21.545	22.088	22.708	24.743	24.561	32.265	32.356	26.008		27.147
Şehirleşme*	4,7%	4,7%	4,6%	4,7%	4,7%	4,7%	7,5%	7,6%	7,6%	7,8%	7,7%	8,2%	7,9%	10,2%	10,0%	8,0%		7,9%
Köy ve kışlak	803	803	806	807		806	805	805	806	806	808	804	807	808	812			850
Toplam hane	25.298	25.250	25.306	25.892	26.395	28.307	32.772	33.378	33.693	33.784	33.873	36.977	37.492	38.213	38.695	40.523	41.024	
Hane başına	8,9	9,2	9,3	9,3	9,3	8,9	8,3	8,3	8,4	8,3	8,7	8,2	8,3	8,3	8,3	8,0	8,1	
Geçici nüfus**	33.094	34.656	14.742	32.705	33.142	30.929	26.110	26.297	25.275	27.180	26.992	34.292	27.672	34.155	45.618	46.000	48.846	46.501
Asker ve subay	19.862	19.776	20.074	21.888		20.166	18.590	20.576	20.455	20.567	18.665	22.529	23.000	23.000	23.000	23.000	23.000	23.000
Daimi + geçici	259.240	265.992	250.877	273.124	278.616	281.536	297.123	304.193	308.422	309.189	321.387	337.836	337.827	349.496	367.787	370.034	382.745	391.213
Daimi+geçici+asker	279.102	285.768	270.951	295.012		301.702	315.713	324.769	328.877	329.756	340.052	360.365	360.827	372.496	390.787	393.034	405.745	414.213

Not: Nüfus sayıları yıl sonu itibarıyla erkek ve kadın toplam nüfusu ifade eder. Sancak nüfusu sancak merkezini içerir.
Daimi nüfus, daimi olarak ikamet eden askerler hariç yerli ve muhacir Rusya tebaasını içerir.
* Buradaki şehirleşme oranı şehirlerde yaşayan geçici nüfusu dikkate almadığı için fiili durumu göstermez.
** Ecnebiler (*inostranno-poddannıe*) dahil. 1894'te 13.281 geçici + 4.063 ecnebiydi.

Tablo 3.3C: Batum Oblastı Daimi ve Geçici Nüfus (1910)

Kaynak: *Obzor Batumskoy oblasti za 1910 god*, s. 100-101.

Daimi nüfus	Ruslar		Diğer	Kartveller			Ermeniler		Kafkas dağlıları		Kürtler	Çeşitli Asyalı milliyetler			Rum	Toplam
	Ort.	Sekt.	Avrupa	Müsl.	Ort.	Kat.	Greg.	Diğer	Müsl.	diğer	Müsl.	Hrist.	Şii	Sünni		
Batum şehri	450			479	235	43	179	80	20				18	33	99	**1.636**
Kintrişi kazası	624	19	38		11		47	14			334			16.271		**17.358**
Gonye kazası				9.033							1.167	8				**10.208**
Açağı Acara kazası				17.495												**17.495**
Yukarı Acara kz.				21.303												**21.303**
Artvin kasabası							1.460	5.035						999		**7.494**
Artvin kazası				12.686			5									**12.691**
Şavşat-İmerhevi kz.				7.542			1.186							22.095		**30.823**
Ardanuç kazası							853	70		501		1.254		15.956		**18.634**
Artvin okrugu	0	0	0	20.228	0	0	3.504	5.105	0	501	0	1.254	0	39.050	0	**69.642**
Batum oblastı	1.074	19	38	68.538	246	43	3.730	5.199	20	501	1.501	1.262	18	55.354	99	**137.642**

Geçici nüfus	Ruslar		Diğer	Kartveller			Ermeniler		Kafkas dağlıları		Kürtler	Çeşitli Asyalı milliyetler			Çingene	Rum	Yahudi	Toplam
	Ort.	Sekt.	Avrupa	Müsl.	Ort.	Kat.	Greg.	Diğer	Müsl.	Diğer	Müsl.	Hrist.	Şii M.	Sünni M.				
Batum şehri	5.989	150	1.229	2.009	4.302	249	4.523	1.383	100	44			831	1.795		2.179	1.589	**26.372**
Kintrişi kazası	583	19	38		428		34	17			334		2				2	**1.457**
Gonye kazası	331		20	30	22		62	12				20	3		15			**515**
Aşağı Acara kz.	15	2	16		13		5	7				33		5			2	**98**
Yukarı Acara kz.	35	5	295		6		22		2	3		97						**465**
Artvin kasabası	600			10	14		45	40	15					96			2	**822**
Artvin kazası	182			31	10		17	70	1	1		65	254	590	4			**1.225**
Ardanuç kazası	12						5											**17**
Şavşat-İmerhevi kz	13				7		65	70						44	40			**239**
Artvin okrugu	807	0	0	41	31	0	132	180	16	1	0	65	254	730	44	0	2	**2.303**
Batum oblastı	7.760	176	1.598	2.080	4.802	249	4.778	1.599	118	48	334	215	1.090	2.530	59	2.179	1.595	**31.210**

Not: Geçici nüfusun kabaca üçte ikisi erkektir.

Tablo 3.3D: Batum Oblastı ve Artvin Okrugu Nüfusunun Mezhep ve Milliyet Dağılımı (1914)
Kaynak: *Kavkazskij Kalendar na 1915 god.*

	Batum oblastı			Artvin okrugu			Artvin merkez			Oblast	Okrug	Artvin
	erkek	kadın	**toplam**	erkek	kadın	toplam	erkek	kadın	toplam	Yüzde	Yüzde	Yüzde
Ortodoks Ruslar	7.413	5.123	**12.536**	740	112	**852**	450	50	**500**	6,6%	1,2%	5,9%
Sektantlar	286	204	**490**	8	3	**11**			**0**	0,3%	0,0%	0,0%
Avrupalılar	1.380	779	**2.159**	89	29	**118**	5	3	**8**	1,1%	0,2%	0,1%
Ortodoks Kartveller	5.780	3.621	**9.401**	355	43	**398**			**0**	4,9%	0,6%	0,0%
Müslüman Kartveller	48.386	43.728	**92.114**	8.800	8.599	**17.399**			**0**	48,2%	24,8%	0,0%
Gregoryen Ermeniler	5.603	4.455	**10.058**	2.035	1.914	**3.949**	745	824	**1.569**	5,3%	5,6%	18,6%
Katolik ve Diğer Ermeniler	5.181	4.885	**10.066**	3.543	3.607	**7.150**	2.524	2.631	**5.155**	5,3%	10,2%	61,2%
Müslüman Kafkas Dağlıları	798	448	**1.246**	5	0	**5**			**0**	0,7%	0,0%	0,0%
Müslüman Kürtler	1.482	1.006	**2.488**	21	10	**31**	8	0	**8**	1,3%	0,0%	0,1%
Muhtelif Asyalı halklar. Hristiyan*	2.660	1.836	**4.496**	30	10	**40**	30	10	**40**	2,4%	0,1%	0,5%
Muhtelif Asyalı halklar. Şiiler	2.461	1.298	**3.759**	200	10	**210**			**0**	2,0%	0,3%	0,0%
Muhtelif Asyalı halklar. Sünniler**	23.426	17.750	**41.176**	22.498	17.467	**39.965**	548	589	**1.137**	21,5%	56,9%	13,5%
Çingeneler	40	34	**74**	33	24	**57**			**0**	0,0%	0,1%	0,0%
Yahudiler	635	440	**1.075**	3	2	**5**	1	1	**2**	0,6%	0,0%	0,0%
Toplam	105.531	85.607	**191.138**	38.360	31.830	**70.190**	4.311	4.108	**8.419**			

* Rumlar
** Türkler

Toplam Müslümanlar	%73,66	%82,08	%13,60
Ermeniler	%10,53	%15,81	%79,87
Ruslar	%6,81	%1,23	%5,94

Tablo 3.3E: Batum Oblastı ve Artvin Okrugu Nüfusunun Mezhep ve Milliyet Dağılımı (1916)
Kaynak: *Kavkazskij Kalendar na 1915 god.*

	Batum oblastı			Artvin okrugu			Artvin kasabası			Oblast	Okrug	Artvin
	erkek	kadın	toplam	erkek	kadın	toplam	erkek	kadın	toplam	Yüzde	Yüzde	Yüzde
Ortodoks Ruslar	4.743	3.502	**8.245**	89	14	**103**	212	5	**217**	6,7%	0,3%	3,1%
Sektantlar	161	189	**350**	3	3	**6**	0	0	**0**	0,3%	0,0%	0,0%
Avrupalılar	660	315	**975**	17	7	**24**	0	0	**0**	0,8%	0,1%	0,0%
Ortodoks Kartveller	5.367	3.231	**8.598**	688	10	**698**	489	0	**489**	7,0%	2,3%	7,0%
Müslüman Kartveller	35.910	34.331	**70.241**	12.096	13.055	**25.151**	315	78	**393**	57,2%	83,1%	5,6%
Gregoryen Ermeniler	4.980	3.564	**8.544**	1.283	1.543	**2.826**	971	580	**1.551**	7,0%	9,3%	22,2%
Katolik ve Diğer Ermeniler	3.475	3.163	**6.638**	522	629	**1.151**	2.005	1.895	**3.900**	5,4%	3,8%	55,7%
Kafkas Dağlıları	388	268	**656**	0	0	**0**	120	184	**304**	0,5%	0,0%	4,3%
Müslüman Kürtler	339	222	**561**	0	0	**0**	0	0	**0**	0,5%	0,0%	0,0%
Muhtelif Asyalı halklar. Hristiyan*	1.540	704	**2.244**	57	12	**69**	0	0	**0**	1,8%	0,2%	0,0%
Muhtelif Asyalı halklar. Şiiler	517	177	**694**	140	0	**140**	85	58	**143**	0,6%	0,5%	2,0%
Muhtelif Asyalı halklar. Sünniler**	8.275	6.087	**14.362**	104	0	**104**	0	0	**0**	11,7%	0,3%	0,0%
Çingeneler	90	75	**165**	0	0	**0**	0	0	**0**	0,1%	0,0%	0,0%
Yahudiler	362	245	**607**	0	0	**0**	0	0	**0**	0,5%	0,0%	0,0%
Toplam	**66.807**	**56.073**	**122.880**	**14.999**	**15.273**	**30.272**	**4.197**	**2.800**	**6.997**			
Müslümanlar Toplam***	45.429	41.085	86.514	12.340	13.055	25.395	520	320	840	%70,41	%83,89	%12,01
Ermeniler Toplam	8.455	6.727	15.182	1.805	2.172	3.977	2.976	2.475	5.451	%12,36	%13,14	%77,90
Ruslar Toplam	4.904	3.691	8.595	92	17	109	212	5	217	%6,99	%0,36	%3,10

* Rumlar

** Türkler

*** Bu satırları ben ekledim. Kafkas Dağlılarının hepsi Müslüman değildir, ancak çoğu Müslüman olduğu için dahil ettim (CB).

Tablo 3.3F: Yıllara Göre Artvin Nüfusu
Kaynak: Batum ve Kutaisi valileri yıllık raporları, *Lisovskiy, Perepis 187.*

Yıllar	Artvin okrugu	Artvin kasabası
1877*	66.534	
1892	52.434	
1896	55.720	
1897	56.140	7.091
1902	51.670	6.689
1901	51.184	6.610
1900	50.341	6.593
1910	69.642	7.494
1914	70.190	8.419
1916	30.272	6.997

* Erzurum ve Trabzon salnamelerinden derlenen erkek nüfusu ikiyle çarparak bulunan tahmini nüfus.

Tablo 3.4: 1879-1884 Arası Gelen Göçmenler (Hane)
Kaynak: *Otçet* 1879, s. 132-139.

1879 yılında	Rus Ortodoks	Rus Malakan	Rus Duhobor	Rum Kafkas	Rum*	Erm.*	**Toplam**
Taht		474		477	81	204	**1.236**
Zaruşad	1	273	80				**354**
Ardahan	221	47					**268**
Şuragel			170	844		77	**1.091**
Oltu					80		**80**
Kağızman				**76**			**76**
Toplam	**222**	**794**	**250**	**1.397**	**161**	**281**	**3.105**
	1.266			**1.558**		**281**	

* Osmanlı devletinden gelenler.

Tablo 3.4: 1882 Yılında Müslüman Ahaliden Geri Dönenler (devamı)
Kaynak: *Otçet* 1882, STsSA. F. 229, op. 1, d. 9.

	Hane	Erkek	Kadın	**Toplam**
Taht okr.	136	361	332	**693**
Zaruşad okr.	16	48	35	**83**
Ardahan okrugu	172	509	423	**932**
Kağızman okr.	373	1.205	999	**2.204**
Oltu okrugundan	14	16	30	**46**
Toplam	**711**	**2139**	**1819**	**3958**

Tablo 3.4: 1881 Yılında Vilayete Yerleşenler (devamı)
Kaynak: STsSA. F. 231, op. 1, d. 12, l. 70-73.
Arazi komisyonunun 1881 yılı raporundan.

		Hane	Erkek	Kadın	**Toplam**
Kağızman okr.	Rum	242	771	676	**1.447**
Tahta okr.	Malakan	217	790	800	**1.590**
	Rum	321	1.195	1.057	**2.252**
	Ermeni	292	1.140	1.053	**2.193**
Zaruşad okr.	Malakan	0	0	9	**9**
	Ermeni	56	161	161	**322**
	Duhobor	0	0	1	**1**
Şuragel okr.	Duhobor	62	291	290	**581**
	Rum	10	45	41	**86**
Horasan pristavlığı	Ermeni	86	259	241	**500**
	Rum	80	300	284	**584**
Oltu okrugu	Rum	361	886	862	**1.748**
	Ermeni	63	183	142	**325**
Ardahan okrugu	Rus	12	32	21	**53**
	Malakan	44	112	93	**205**
	Rum	35	174	159	**333**
	Ermeni	36	93	82	**175**
Toplam		**1917**	**6.432**	**5.972**	**12.404**

Tablo 3.4: 1884 Yılında Vilayete Yerleşenler
Kaynak: *Otçet* 1884.

		Hane	Nüfus	
Kars sancağı	Ortodoks Rus	19	101	298
	Malakan	19	138	279
	Duhobor	8	51	51
	Rum	27	180	180
	Ermeni	103	242	251
	Toplam	**176**	**712**	
Kars şehri	Malakan	**10**	**23**	
	Subbotnik	**8**	**59**	59
	Ermeni	**3**	**9**	
	Toplam	**21**	**91**	
Ardahan sancağı	Ortodoks Rus	30	197	
	Malakan	17	118	
	Leton	3	12	12
	Toplam	**50**	**327**	
Genel toplam		**247**	**1.130**	**1.130**

Tablo 3.5A: Kars Oblastı Nüfus Sayımı ve İstatistiki Bilgiler (1882)
Kaynak: *Otçet* 1882, STsSA 229/1/9/25-26.

Sancak ve nahiyeler	Yerleşim birimi	Hane	Daimi nüfus		Geçici nüfus+asker			Toplam nüfus			Hayvan sayısı				
			Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Asker	Erkek	Kadın	Toplam	Çekiş atı	Binek atı	Eşek, katır	Sığır	Davar
Ardahan kazası	173	2.798	9.932	9.140	352	256	49	10.333	9.396	19.729	101	2.049	230	29.942	44.427
Ardahan merkez	1	134	392	327	304	250	1.239	1.935	577	2.512		68	19	847	549
Toplam	**174**	**2.932**	**10.324**	**9.467**	**656**	**506**	**1.288**	**12.268**	**9.973**	**22.241**	**101**	**2.117**	**249**	**30.789**	**44.976**
Kağızman kazası	62	1.154	4.287	3.911	34	28	172	4.493	3.939	8.432		661	377	9.308	18.283
Kağızman merkez	1	634	1.818	1.593	277	131	982	3.077	1.724	4.801	14	151	936	1.271	433
Toplam	**63**	**1.788**	**6.105**	**5.504**	**311**	**159**	**1.154**	**7.570**	**5.663**	**13.233**	**14**	**812**	**1.313**	**10.579**	**18.716**
Oltu kazası	142	2.749	8.590	8.066	18	1	334	8.942	8.067	17.009		963	1.006	14.930	29.102
Oltu merkez	1	87	221	194	84	25	716	1.021	219	1.240		23	40	161	
Toplam	**143**	**2.836**	**8.811**	**8.260**	**102**	**26**	**1.050**	**9.963**	**8.286**	**18.249**	**0**	**986**	**1.046**	**15.091**	**29.102**
Taht kazası	92	2.864	10.605	9.709	37	31	2.196	12.838	9.740	22.578	963	1.152	249	20.054	20.836
Şuragel kazası	138	4.555	18.253	16.593	274	170	41	18.568	16.763	35.331	872	2.672	1.289	38.865	57.271
Zaruşad kazası	81	2.013	7.330	6.790	69		241	7.640	6.790	14.430	827	1.724	373	24.359	43.596
Çıldır nahiyesi	47	949	4.134	3.922	58		14	4.206	3.922	8.128		1.497	534	18.912	30.821
Poshov nahiyesi	55	1.190	4.643	4.103			23	4.666	4.103	8.769		983	13	9.631	4.208
Horosan nahiyesi	38	1.034	3.883	3.562	14	12	568	4.465	3.574	8.039		425	270	7.247	16.835
Kars merkez	1	729	1.803	1.611	2.276	1.605	4.686	8.765	3.216	11.981	119	211	113	2.642	1.127
Vilayet toplamı	**832**	**20.890**	**75.891**	**69.521**	**3.797**	**2.509**	**11.261**	**90.949**	**72.030**	**162.979**	**2.896**	**12.579**	**5.449**	**178.169**	**267.488**
			145.412		**17.567**			**162.979**							

Tablo 3.5 A: Kars Oblastı Nüfus Sayımı ve İstatistiki Bilgiler (1882) (devamı)

Sancak (okrug) ve nahiyeler (pristavstvo)	Taşıtlar			Değirmen		Mandıra		Meyve bahçesi		Esnaf, tüccar, zanaatkâr				
	Furgun	At arabası	Kağnı	Adedi	Yıllık gelir (ruble)	Adedi	Yıllık gelir (ruble)	Adedi	Yıllık gelir (ruble)	Dükkan	Esnaf	Yıllık gelir (ruble)	Zanaatkâr	Yıllık gelir (ruble)
Ardahan sancağı	15	59	1.797	93	2.946					1	3	145	49	1.771
Ardahan merkez			94	4	140	1	100			78	84	20.015	41	4.485
Toplam	**15**	**59**	**1.891**	**97**	**3.086**	**1**	**100**			**79**	**87**	**20.160**	**90**	**6.256**
Kağızman sancağı			700	38	1.230			125	1.377					
Kağızman merkez	2	6	61	24	1.352			635	11.550	111	108	78.482	88	9.471
Toplam	2	6	761	62	2.582			760	12.927	111	108	78.482	88	9.471
Oltu sancağı			1.141	107	2.175			996	13.557	1	2	750	45	3.890
Oltu merkez			26	3	330			150	177	80	23	7.630	5	770
Toplam	**0**	**0**	**1.167**	**110**	**2.505**			**1.146**	**13.734**	**81**	**25**	**8.380**	**50**	**4.660**
Taht sancağı	226	380	2.636	39	2.029					9	1	300	78	5.876
Şuragel sancağı	219	195	3.565	70	8.260	24	1.090	26	790	5	15	1.525	38	1.630
Zaruşad sancağı	177	374	1.114	47	1.850			1		2	30	3.895	12	1.200
Çıldır nahiyesi			671	31	1.122			53	615					
Poshov nahiyesi		1	848	65	2.734			208	3.287	5			43	814
Horasan nahiyesi			618	32	2.168	5	385				8	5.720	9	975
Kars merkez	19	30	367	25	8.250	5	820			374	495	159.200	717	109.187
Vilayet toplamı	**658**	**1.045**	**13.638**	**578**	**34.586**	**35**	**2.395**	**2.194**	**31.353**	**666**	**769**	**277.662**	**1.125**	**140.069**

Tablo 3.5B: Kars Oblastı Daimi Nüfusunun Mezhep, Milliyet ve Cinsiyeye Göre Dağılımı (1882)
Kaynak: *Otçet* 1882, STsSA f. 229, op. 1, d. 9, l. 23-24.

Mezhep ve milliyet	Ardahan san.		Kağızman san.		Oltu san.		Taht san.		Şuragel san.		Zaruşad s.		Çıldır pristv.		Poshov prs.		Horasan p.		Kars şehri		Kars vilayeti		Genel toplam	%
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K		
Ortodoks Rus	139	126									148	117			2	1			6	5	295	249	544	0,4%
Katolik Rus											2	1			2	4					4	5	9	0,0%
Malakan Rus	136	91	1				1.608	1.569			937	921							36	34	2.718	2.615	5.333	3,7%
Duhobor Rus									937	922	78	79									1.015	1.001	2.016	1,4%
Subbotnik Prigun Rus							4	2											28	22	32	24	56	0,0%
Ortodoks Rum	1.031	952	870	755	779	785	3.285	3.048	606	544							1.111	1.085	136	118	7.818	7.287	15.105	10,4%
Greg. Ermeni	69	69	1.972	1.706	520	456	2.652	2.295	8.345	7.517	426	422					1.239	1.121	978	869	16.201	14.455	30.656	21,1%
Katolik Ermeni	62	66			66	59	152	132											103	94	383	351	734	0,5%
Protes. Ermeni							66	53											3	6	69	59	128	0,1%
Ortodoks Gürcü	5	4																			5	4	9	0,0%
Ortodoks Aysor							150	95													150	95	245	0,2%
Sünni Türk	4.372	4.037	1.249	1.175	5.478	5.126	259	236	1.248	1.213	1.255	1.188	1.250	1.173	4.639	4.098	116	99	463	425	20.329	18.770	39.099	26,9%
Sünni Kürt	3.186	2.835	1.337	1.215	1.039	1.014	993	892	2.007	1.754	1.067	962	223	190			1.382	1.221	38	29	11.272	10.112	21.384	14,7%
Yezidi Kürt									33	36											33	36	69	0,0%
Alevi Türkmen*	1.186	1.171	676	653			1.219	1.181													3.081	3.005	6.086	4,2%
Sünni Türkmen					888	780															888	780	1.668	1,1%
Şii Fars																			7	6	7	6	13	0,0%
Sünni Karapapak	134	114							798	769	2.481	2.211	2.658	2.556							6.071	5.650	11.721	8,1%
Şii Karapapak					3	2			4.279	3.838	920	877	3	3			4	2			5.209	4.722	9.931	6,8%
Sünni Osetin					5	6	153	149			16	12					22	19			196	186	382	0,3%
Sünni Lezgi Kumuk							64	57									9	15			73	72	145	0,1%
Sünni Acaralı	4	2																			4	2	6	0,0%
Çingene					33	32													5	3	38	35	73	0,1%
Toplam	**10.324**	**9.467**	**6.105**	**5.504**	**8.811**	**8.260**	**10.605**	**9.709**	**18.253**	**16.593**	**7.330**	**6.790**	**4.134**	**3.922**	**4.643**	**4.103**	**3.883**	**3.562**	**1.803**	**1.611**	**75.891**	**69.521**	**145.412**	**100,0%**

* Orijinal metinde Alevi Türkmenler başlığı ile Sünni Türkmenler başlığı yer değiştirmiştir. Ancak bu bir tipografik hata olmalıdır, çünkü diğer tüm belgelerde ve yaşanan gerçeklikte Kars oblastındaki Alevi Türkmenler Sünni Türkmenlerden daha çoktur.

Tablo 3.9: 1888 Yılı İtibariyle Kars Oblastında Göçmenler
Kaynak: *Otçet* 1888, Prilojenie No. 16 k Glave IV, Prilojenie No. 5 k Glave II.

					Verilen arazi (desyatin)		
	Köyün adı	Bulunduğu kaza	Hane**	1888 nüfusu*	Toplam	Hane başına	Kişi başına
Ortodoks Rus köyleri (4 köy)							
1	Olgovka	Kars	26	157	884	34,00	5,63
2	Grenaderskoye	Zarışat	63	377	1.773	28,14	4,70
3	Horoşee (Haroşeye)	Zarışat	17	99	502	29,53	5,07
4	Mihaylovka	Ardahan	73	453	4.732	64,82	10,45
		Toplam	**179**	**1.086**	**7.891**	**44,08**	**7,27**
Duhobor köyleri (6 köy)							
5	Novo-Pokrovka	Zarışat	49	466	2.442	49,84	5,24
6	Troitskoye	Zarışat	31	217	2.162	69,74	9,96
7	Gorelovka	Şuragel	38	387	1.660	43,68	4,29
8	Kirillovka	Şuragel	53	525	1.667	31,45	3,18
9	Spasovka	Şuragel	69	676	2.575	37,32	3,81
10	Terpeniye	Şuragel	70	702	2.882	41,17	4,11
		Toplam	**310**	**2.973**	**13.388**	**43,19**	**4,50**
Malakan köyleri (12 köy)							
11	Aleksandrovka	Kars	64	416	2.503	39,11	6,02
12	Blagodarnoye	Kars	100	649	3.930	39,30	6,06
13	Vladikars	Kars	99	630	3.262	32,95	5,18
14	Novo-Mihaylovka	Kars	89	536	2.564	28,81	4,78
15	Prohladnoye	Kars	50	387	3.118	62,36	8,06
16	Novo-Selim	Soğanlı	146	1.063	4.741	32,47	4,46
17	Malaya Vorontsovka	Zarışat	56	427	2.345	41,88	5,49
18	Novo-Petrovka	Zarışat	54	480	2.096	38,81	4,37
19	Novo-Dubovka	Zarışat	55	401	2.293	41,69	5,72
20	Olşanka	Zarışat	52	444	1.688	32,46	3,80
21	Romanovo	Zarışat	106	731	4.791	45,20	6,55
22	Nikolayevka	Ardahan	66	448	3.561	53,95	7,95
		Toplam	**937**	**6.612**	**36.892**	**39,37**	**5,58**
Rum göçmen köyleri (65 köy)							
23	Azat	Kars	58	414	1.691	29,16	4,08
24	Ardost	Kars	68	573	2.970	43,68	5,18
25	Haram Vartan	Kars	109	809	3.392	31,12	4,19
26	İslamzor ve Mahsucik	Kars	75	599	1.940	25,87	3,24
27	Karakilise	Kars	70	577	2.711	38,73	4,70
28	Mağaracık	Kars	68	666	4.472	65,76	6,71
29	Halifoğlu***	Kars	15	112	1.054	70,27	9,41
30	Hinzirik	Kars	22	175	528	24,00	3,02
31	Ali Sofi (Rum)	Soğanlı	44	327	2.609	59,30	7,98
32	Bezirgan Keçit	Soğanlı	42	293	1.329	31,64	4,54
33	Bölükbaş	Soğanlı	60	452	1.506	25,10	3,33

Tablo 3.9: 1888 Yılı İtibariyle Kars Oblastında Göçmenler (devamı)

34	Verişan ve Aşağı Salıt	Soğanlı	47	427	2.350	50,00	5,50
35	Divik	Soğanlı	76	518	2.167	28,51	4,18
36	Yolgeçmez	Soğanlı	55	485	2.108	38,33	4,35
37	Yengice	Soğanlı	43	363	1.709	39,74	4,71
38	Zallice	Soğanlı	67	538	3.635	54,25	6,76
39	Kamışlı	Soğanlı	38	241	881	23,18	3,66
40	Laloğlu	Soğanlı	64	427	1.728	27,00	4,05
41	Toygun	Soğanlı	43	375	1.985	46,16	5,29
42	Çatah ve Yağbasan	Soğanlı	79	599	2.543	32,19	4,25
43	Çiplahlı	Soğanlı	40	227	1.007	25,18	4,44
44	Emirhan	Soğanlı	35	266	2.219	63,40	8,34
45	Subatan (Rum)	Şuragel	65	248	2.209	33,98	8,91
46	Hacıveli	Şuragel	51	590	3.460	67,84	5,86
47	Geçevan (Keçevan)	Kağızman	11	128	1.931	175,55	15,09
48	Çapik	Kağızman	75	517	2.575	34,33	4,98
49	Ortaköy	Kağızman	38	310	1.745	45,92	5,63
50	Oluhlu	Kağızman	55	409	2.108	38,33	5,15
51	İvanpol	Kağızman	49	432	2.160	44,08	5,00
52	Yalağuzçam	Kağızman	60	379	2.150	35,83	5,67
53	Çilehane	Kağızman	15	128	962	64,13	7,52
54	Meçetli (Mescitli)	Horasan	44	359	2.222	50,50	6,19
55	Micingert	Horasan	64	458	6.647	103,86	14,51
56	Karakurt	Horasan	41	310	2.433	59,34	7,85
57	Karaurgan ve Abulvart	Horasan	68	603	3.252	47,82	5,39
58	Köroğlu	Horasan	18	116	1.050	58,33	9,05
59	Kızılkilise	Horasan	28	284	2.292	81,86	8,07
60	Yeniköy	Horasan	89	524	3.512	39,46	6,70
61	Sırbasan	Horasan	27	216	1.233	45,67	5,71
62	Handere	Horasan	40	306	2.135	53,38	6,98
63	Gölebert	Ardahan	87	664	4.256	48,92	6,41
64	Sindizkom	Ardahan	74	627	3.077	41,58	4,91
65	Hasköy	Ardahan	30	281	2.065	68,83	7,35
66	Aşağı Toroshev	Ardahan	44	294	1.170	26,59	3,98
67	Beberek	Ardahan	72	434	2.542	35,31	5,86
68	Fahrel	Ardahan	34	286	2.173	63,91	7,60
69	Aşağı Hanak	Ardahan	49	295	1.552	31,67	5,26
70	Tahtakıran	Göle	226	299	10.987	48,62	7,17
71	Keşar	Göle		138			
72	Müzaret	Göle		223			
73	Merdenek	Göle		150			
74	Şeref	Göle		316			
75	Salut	Göle		406			
76	Samzalek	Göle	31	189	1.055	34,03	5,58
77	Dört Kilise ve Konk	Göle	61	461	3.122	51,18	6,77
78	Türkeşen (Turkaşen)	Göle	34	297	3.881	114,15	13,07

Tablo 3.9: 1888 Yılı İtibariyle Kars Oblastında Göçmenler (devamı)

79	Üçkilise ve Varginis	Göle	60	404	3.532	58,87	8,74
80	Rum Demürkapi	Göle	22	182	1.169	53,14	6,42
81	Nariman	Oltu	57	326	6.060	106,32	18,59
82	Merines	Oltu	41	311	3.199	78,02	10,29
83	Posik	Oltu	32	243	4.011	125,34	16,51
84	Bardus (Bardız)	Oltu	66	432	3.762	57,00	8,71
85	Çermük	Oltu	50	357	2.427	48,54	6,80
86	Rum Ersenek	Oltu	32	198	1.383	43,22	6,98
87	Panjuret	Oltu	43	301	1.494	34,74	4,96
		Toplam	**3.201**	**23.894**	**153.527**	**47,96**	**6,43**

Ermeni göçmen köyleri (26 köy)

88	Bulanık	Kars	20	153	1.790	89,50	11,70
89	Güdali	Kars	23	292	2.128	92,52	7,29
90	Germeli	Kars	28	300	1.711	61,11	5,70
91	Küçük Zaim	Kars	29	301	1.363	47,00	4,53
92	Karakala	Kars	46	268	2.323	50,50	8,67
93	Karahaç	Kars	22	204	1.638	74,45	8,03
94	Matsra	Kars	58	577	3.760	64,83	6,52
95	Ortakilise	Kars	41	318	1.551	37,83	4,88
96	Söğütlüabad	Kars	16	136	910	56,88	6,69
97	Hapanlı	Kars	31	215	1.395	45,00	6,49
98	Has-Çiftlik	Kars	17	136	1.148	67,53	8,44
99	Çığırgan	Kars	33	263	1.811	54,88	6,89
100	Bayburt	Soğanlı	51	478	1.813	35,55	3,79
101	Dölbent	Soğanlı	64	460	2.375	37,11	5,16
102	Ortakala	Soğanlı	30	288	1.299	43,30	4,51
103	Söğütlüprut	Soğanlı	26	211	1.070	41,15	5,07
104	Eskigazi	Soğanlı	30	270	1.260	42,00	4,67
105	Gedik Satılmış	Zarışat	56	423	1.935	34,55	4,57
106	Görhane	Şuragel	41	430	1.738	42,39	4,04
107	Kuyucuk	Şuragel	30	230	838	27,93	3,64
108	Bezirgan	Ağbaba	53	550	3.235	61,04	5,88
109	Koşakilise	Horasan	32	212	1.611	50,34	7,60
110	Hoperan	Horasan	33	272	2.437	73,85	8,96
111	Şadıvan	Horasan	40	350	2.088	52,20	5,97
112	Sitagan	Horasan	41	412	2.847	69,44	6,91
113	Zardanes	Oltu	13	116	1.737	133,62	14,97
		Toplam	**904**	**7.865**	**47.811**	**52,89**	**6,08**

Eston köyü

114	Novo-Estonka	Kars	**74**	**299**	**1.874**	**25,32**	**6,27**

Aysor köyü

115	Samavat	Kars	**51**	**376**	**2.405**	**47,16**	**6,40**

Tablo 3.9: 1888 Yılı İtibariyle Kars Oblastında Göçmenler (devamı)

Ezidi Kürt köyleri (14 köy)

116	Kese Söğütlü	Küçük Nahçıvan	256	196	16.330	63,79	7,81
117	Kozluca			182			
118	Sıçan			139			
119	Karakala			113			
120	Susuz			123			
121	Şatıroğlu			205			
122	Yamançayır			137			
123	Şirinköy			137			
124	Yayla			93			
125	Kızılkula			197			
126	Bacalı			181			
127	Yeniköy			109			
128	Düzkeçit			82			
129	Harabe Digor			196			
		Toplam	**256**	**2.090**	**16.330**	**63,79**	**7,81**
		Genel Toplam	**5.912**	**45.195**	**280.118**	**47,38**	**6,20**
			Ortalama kişi başına arazi (ha)				**6,77**

* Buradaki nüfus bazı karma köylerde tüm köyün değil ilgili milliyetin nüfusudur.
** 1888 yılına ait hane sayıları buradakilerden biraz farklıdır.
*** Köyde Ermeniler ve Kürtler de vardır, ancak buradaki sayılar sadece Rumlara aittir.
1 desyatin = 1,0925 hektar = 10.925 metre kare = yaklaşık 12 dönüm.

Tablo 3.10: Kars Oblastından Anadolu'ya Göç için Tezkire Alan Müslüman Ahali (1878-1882)

Kaynak: *Otçet* 1879, sf. 176-177. HAA. F. 1262, op. 1, d. 7, l. 27. STsSSA. F. 231, op. 1, d. 12, ll. 70-73, f. 545, op. 1, d. 3008.

	7 Eylül 1878'den 13 Haziran 1880'e dek				13 - 28 Şubat 1882				Sancak bazında
Sancak	Hane	Erkek	Kadın	**Toplam**	Hane	Erkek	Kadın	**Toplam**	ayrıştırılabilen
Oltu	155	593	675	**1.268**	217	1.157	1.239	**2.396**	12.178
Ardahan	1.267	10.532	10.564	**21.096**	124	907	857	**1.764**	29.496
Şuragel	433	2.330	2.174	**4.504**					4.504
Kağızman	328	1.724	1.518	**3.242**	53	167	166	**333**	3.713
Taht	1.501	7.168	6.823	**13.991**					14.237
Zaruşat	385	2.420	2.190	**4.610**	383	2.886	2.723	**5.609**	11.407
Horasan*	171	814	790	**1.604**	18	58	61	**119**	2.133
Poshov*	387	1.915	1.830	**3.745**					3.745
Kars şehri	1.189	5.854	5.533	**11.387**	35	170	183	**353**	12.476
Toplam	**5.816**	**33.350**	**32.097**	**65.447**	**830**	**5.345**	**5.229**	**10.574**	**93.889**
				Kümülatif toplamlar	**10.213**	**56.588**	**54.614**	**111.202**	**111.202**

* Pristavlık (bucak).

Tablo 3.11: Türkiye'ye Göç Edenlerin Bıraktıkları Arazileri için Yapılan Ödemeler
Kaynaklar: Otçet 1879, *Prilojenie* 8, s. 129. STsSA. f. 231, op. 1, d. 12, ll. 70-73; f. 229, op. 1, d. 9.

	21 Nisan 1879-12 Ocak 1880		1881		1882		1883		**Toplam**	
	Alınan (dönüm)	Ödenen (ruble)	Alınan (dönüm)	Ödenen (ruble)	Alınan (dönüm)	Ödenen (ruble)	Alınan (dönüm)	Ödenen (ruble)	**Alınan (dönüm)**	**Ödenen (ruble)**
Kars şehri	88.828	54.072,43	2.388,00	2.628,58	2.385,50	2.193,89	1.377,50	1.629,51	**94.979**	**60.524,41**
Kars sancağı							12.249,50	6.987,88	**12.250**	**6.987,88**
Ardahan sancağı	802	1.361,39	1.608,50	2.090,98	1.931,50	2.618,43	4.741,50	4.134,41	**9.084**	**10.205,21**
Zaruşad sancağı	21.491	23.526,53	258,00	155,19	8.917,00	5.577,81			**30.666**	**29.259,53**
Şuragel sancağı	9.827	5.220,04	258,00	779,59	1.987,00	1.029,66			**12.072**	**7.029,29**
Taht sancağı	118.138	119.339,06	922,50	1.556,57	5.541,00	4.671,61			**124.602**	**125.567,24**
Kağızman sancağı	3.584	1.575,99	263,50	646,30	3.821,00	5.543,03	266,50	224,14	**7.935**	**7.989,46**
Oltu sancağı	2.093	2.796,78	53,00	54,26	314,00	472,26			**2.460**	**3.323,30**
Horasan pristavlığı			3.941,00	2.834,26	8.197,50	3.684,98			**12.139**	**6.519,24**
Toplam	**239.086**	**203.519,45**	**9.692,50**	**10.745,73**	**33.094,50**	**25.791,67**	**18.635,00**	**12.975,94**	**291.587**	**247.563,02**
Taht ahalisinin evleri için*		19.445,00								
Rumlara ev almaları için verilen		3.300,00								
Kağızman alay** karargahı ve sancak yönetimi arazisi				11.860,00						
Arazi alımı için tahsis edilen		500.000								

* Yerlerine gelecek göçmenler adına.
** 154. Derbent piyade alayı.

Tablo 3.12: Şubat 1897 Tarihli Nüfus Sayımına Göre Kars Oblastı
Kaynak: Perepis 1897.

						Tüm nüfus içinde			
	Yüzölçümü km^2	Erkek nüfus	Kadın nüfus	Toplam nüfus	Kişi / km^2	Geçici nüfus	Yabancı uyruklu	Yerli asker	Okuryazar oranı
Kars sancağı	5.894	75.452	58.690	134.142	22,8	2.044	12.158	119.940	13,5%
Kars şehri		14.374	6.431	20.805		514	3.557	16.734	39,9%
Ardahan sancağı	5.635	34.930	30.833	65.763	11,7	871	2.559	62.333	6,2%
Ardahan kasabası		2.962	1.180	4.142		118	426	3.598	43,8%
Kağızman sancağı	4.410	33.344	25.886	59.230	13,4	689	6.004	52.537	11,9%
Kağızman kasabası		7.421	3.097	10.518		58	1.064	9.396	35,0%
Oltu sancağı	2.953	16.845	14.674	31.519	10,7	444	1.896	29.179	6,8%
Oltu kasabası		1.633	740	2.373		89	401	1.883	37,5%
Vilayet toplamı	18.892	160.571	130.083	290.654	15,4	4.048	22.617	263.989	10,8%
yüzde		*55,2%*	*44,8%*			*1,4%*	*7,8%*	*90,8%*	
Şehirlerde		26.390	11.448	37.838		779	5.448		38,8%
yüzde		*16,4%*	*8,8%*	*13,0%*		*19,2%*	*24,1%*		

Yüzölçümüne göller dahil değildir.

Tablo 3.12B: 1897 Nüfus Sayımı (Artvin ve Batum Okrugları)

	Yüzölçümü	Nüfus			Bu nüfus içinde		Okuryazar Oranı
	Verst kare	Erkek	Kadın	Toplam	Geçici	Ecnebi	
Artvin okrugu	3.433,5	29.064	27.076	56.140	1.124	615	6,60%
Artvin kasabası		3.716	3.375	7.091	173	178	25,30%
Batum okrugu	2.675,7	53.149	35.295	88.444	2.560	10.379	18,20%
Batum şehri		20.439	8.069	28.508	1.714	8.518	46,10%
Toplam		82.213	62.371	144.584	3.684	10.994	

Mezhebe göre	Artvin okrugu	%	Artvin kasabası	%
Müslüman	47.112	%83,92	1.525	%21,51
Ortodoks	1.150	%2,05	889	%12,54
Ermeni Gregoryen	3.137	%5,59	1.377	%19,42
Ermeni Katolik	4.689	%8,35	3.266	%46,06
Diğer	52	%0,09	34	%0,48
	56.140		7.091	

Zümrelere göre	Artvin Okrug	Yüzde	Artvin Kasaba	Yüzde
Beyzadeler	747	%1,33	187	%2,64
Ruhban	192	%0,34	28	%0,39
Tacir	0	%0,00	0	%0,00
Şehirli	5.557	%9,90	5.280	%74,46
Köylü	47.388	%84,41	320	%4,51
Diğer	2.256	%4,02	1.276	%17,99
	56.140		7.091	
Ana dile göre				
Türkçe	41.468	%73,87	1.491	%21,03
Ermenice	7.819	%13,93	4.646	%65,52
Gürcüce	5.506	%9,81	63	%0,89
Rusça	1.026	%1,83	841	%11,86
Diğer	321	%0,57	50	%0,71
	56.140		7.091	

Tablo 3.13: Kars Oblastı Nüfusunun Milliyetlere Göre Dağılımı
Kaynak: Perepis 1897.

	Rus*	Ermeni	Rum	Türk	Kara-papak	Türkmen	Toplam Türk**	Kürt	Leh	Diğer	**Toplam Nüfus**
Kars sancağı	20.376	46.715	14.805	10.609	22.002	2.456	35.067	9.165	2.093	5.921	**134.142**
Kars şehri	5.478	10.332	733	786		12	798	95	1.084	2.285	**20.805**
Ardahan sancağı	2.357	1.918	7.839	28.047	7.874	4.328	40.249	12.565	207	628	**65.763**
Ardahan kasabası	1.331	1.315	107	746	8	7	761	12	206	410	**4.142**
Kağızman sancağı	4.085	21.648	7.245	5.172	2	659	5.833	17.733	895	1.791	**59.230**
Kağızman kasabası	2.572	3.913	96	204		1	205	184	848	864	**8.682**
Oltu sancağı	1.038	3.125	2.704	19.719	1	999	20.719	3.505	48	380	**31.519**
Oltu kasabası	709	1.056	101	357			357	7	31	112	**2.373**
Vilayet toplamı	27.856	73.406	32.593	63.547	29.879	8.442	101.868	42.968	3.243	8.720	**290.654**
Şehirler toplamı	10.090	16.616	1.037	2.093	8	20	2.121	298	2.169	3.671	**36.002**
Genel nüfusa oranı	9,6%	25,3%	11,2%	21,9%	10,3%	2,9%	35,0%	14,8%	1,1%	3,0%	**12,4%**
Şehirlerdeki oranı	28,0%	46,2%	2,9%	5,8%	0,0%	0,1%	5,9%	0,8%	6,0%	10,2%	

* Velikorus, Malorus ve Belaruslar toplamı.
** Özgün tabloda olmayan bu sütunu hesaplama kolaylığı için ben ekledim (CB).
Sayılara geçici nüfus ve askerler dahildir.

Tablo 3.13B: Artvin Okrugu Nüfusunun Anadile Göre Dağılımı (1897)
Kaynak: Perepis 1897. *Kutaisskaya guberniya.*

	Velikorusça		Malorusça		Belarusça		Lehçe		Rumca		Ermenice		İrani diller*	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Artvin okrugu	251	57	708	6	4		18	3	64	3	2.560	4.259	91	67
Artvin kasabası	103	37	693	6	2		12		10		1.973	2.673	7	
Artvin hariç okrug	148	20	15		2		6		54	3	1.587	1.586	84	67
Okrug Toplam	**308**		**714**		**4**		**21**		**67**		**6.819**		**158**	
Yüzde	**0,55%**		**1,27%**		**0,01%**		**0,04%**		**0,12%**		**12,15%**		**0,28%**	

Tablo 3.13B: Artvin Okrugu Nüfusunun Anadile Göre Dağılımı (1897) (devamı)

	Kartvel dilleri**		Türkçe***		Diğer diller		Toplam	Toplam	**Okrug**
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	**Toplam**
Artvin okrugu	2.893	2.628	21.440	20.033	1.035	20	29.064	27.076	**56.140**
Artvin kasabası	45	18	860	632	11	9	3.716	3.375	**7.091**
Artvin hariç okrug	2.848	2.610	20.580	19.401	24	14	25.348	23.701	**49.049**
Okrug Toplam	**5.521**		**41.473**		**1.055**		**56.140**		
Yüzde	**9,83%**		**73,87%**		**1,88%**				

* Kürtçe yanında az miktarda Farsça, Talışça, Tatça, Osetçe, Çingence içerir.
** Gürcüce, Megrelce, Acarca, İngiloyca, İmeretince, Svanca, Lazca, Hevsurca, Gurice.
*** Özgün tabloda Türko-Tatarca olarak geçiyor ve Azerice, Başkırca, Çuvaşça, Karaçayca, Kumukça, Türkçe, Türkmence, Sartça'yı içeriyor. Ancak Türkçe dışındaki haneler boş olduğu için Türkçe başlığını kullandım (CB).

Tablo 3.14: Kars Oblastı Nüfusunun Mezheplere Göre Dağılımı (1897)
Kaynak: Perepis 1897.

	Ortodoks*	Sektant	Katolik	Protestan	Müslüman	Yahudi	Diğer		Toplam
							Hrist.**	Hrist. Olma.	
Kars sancağı	24.798	11.395	2.847	1.020	46.870	811	46.251	150	**134.142**
Kars şehri	6.056	388	1.719	220	1.729	437	10.243	13	**20.805**
Ardahan san.	9.666	669	264	32	53.093	117	1.918	4	**65.763**
Ardahan m.	1.334	207	263	32	879	110	1.317		**4.142**
Kağızman san.	11.049	309	1.207	151	21.388	276	21.678	3.172	**59.230**
Kağızman m.	2.605	49	1.158	149	2.372	271	3.914		**10.518**
Oltu sancağı	3.782	47	55	5	24.501		3.129		**31.519**
Oltu m.	841	33	36	2	405		1.056		**2.373**
Oblast toplamı	49.295	12.420	4.373	1.208	145.852	1.204	72.976	3.326	**290.654**
Şehirler toplamı	10.836	677	3.176	403	5.385	818	16.530	13	**37.838**
Oranı	16,96%	4,27%	1,50%	0,42%	50,18%	0,41%	25,11%	1,14%	
Şehirlerde	28,64%	1,79%	8,39%	1,07%	14,23%	2,16%	43,69%	0,03%	

1897 nüfusu	Her 1.000 Kişide			
Sancak	Müslüman	Erm. Greg.	Ortodoks	Sektant
Kars	349	338	185	85
Ardahan	807	24	147	10
Kağızman	361	359	187	5
Oltu	778	93	120	1
Tüm Vilayet	502	245	170	43

* Edinovertsı dahil.
** Bu kategoriye 71.123 Ortodoks Ermeni ve 1.844 Katolik Ermeni dahildir.

Tablo 3.14B: Artvin Okrugu Nüfusunun Mezheplere Göre Dağılımı (1897)
Kaynak: Perepis 1897. *Kutaisskaya guberniya.*

	Ortodoks		Sektant	Ermeni Gregoryen		Ermeni Katolik + Protestan		Müslüman		Toplam	Toplam	**Okrug**
	Erkek	Kadın	Erkek	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	**Toplam**
Artvin okrugu	1.061	89	4	1.541	1.596	2.064	2.673	24.394	22.718	29.064	27.076	**56.140**
Artvin kasabası	828	61	2	655	722	1.342	1.956	889	636	3.716	3.375	**7.091**
Artvin hariç okrug	253	28	2	886	874	722	717	23.505	22.082	25.368	23.701	**49.069**
Okrug Toplam	**1.150**		**4**	**3.137**		**4.737**		**47.112**		**56.140**		
Yüzde	**2,05%**		**0,01%**	**5,59%**		**8,44%**		**83,92%**				

Tablo 3.15B: Artvin Okrugu Nüfusunın Zümrelere Göre Dağılımı
Kaynak: Perepis 1897. *Kutaisskaya guberniya.*

	Asilzade	Ruhban	Tüccar	Meşçane*	Köylü	Ecnebi	Diğer	**Toplam**
Artvin okrugu	388	192		6.787	47.358	615	800	**56.140**
Yüzde	0,7%	0,3%		12,1%	84,4%	1,1%	1,4%	
Artvin kasabası	133	28		5.741	320	178	691	**7.091**
Yüzde	1,9%	0,4%		81,0%	4,5%	2,5%	9,7%	

* Bu terim asilzade, ruhban ve tüccar sınıfları dışındaki şehirli nüfus anlamına gelir.

Tablo 3.15: 1897 Nüfus Sayımına Göre Toplumsal Sınıflar
Kaynak: Perepis 1897.

	Beyzade	Ruhban sınıfı	Tüccar	Esnaf, Zanaatkâr	Köylü	Yabancı uyruklu	Diğer	**Toplam**
Kars sancağı	1.231	722	171	8.039	110.534	12.160	1.285	**134.142**
Kars şehri	909	163	129	6.685	8.533	3.557	829	**20.805**
Ardahan sancağı	379	88	32	1.958	60.420	2.559	327	**65.763**
Ardahan şehri	192	11	31	1.765	1.573	426	144	**4.142**
Kağızman sancağı	994	462	23	5.734	44.467	6.004	1.546	**59.230**
Kağızman şehri	338	42	11	5.202	3.183	1.064	678	**10.518**
Oltu sancağı	262	60	15	140	28.418	1.896	728	**31.519**
Oltu şehri	110	19	15	121	1.116	401	591	**2.373**
Vilayet toplamı	2.866	1.332	241	15.871	243.839	22.619	3.886	**290.654**
yüzde	*1,0%*	*0,5%*	*0,1%*	*5,5%*	*83,9%*	*7,8%*	*1,3%*	
Şehirler toplamı	1.549	235	186	13.773	14.405	5.448	2.242	**37.838**
şehirlerde, yüzde	4,1%	0,6%	0,5%	36,4%	38,1%	14,4%	5,9%	

Tablo 3.16: 1897 Nüfus Sayımına Göre Asker Dahil Tüm Nüfusun Milliyet ve Zümre/Sınıf Dağılımı

Kaynak: Kaynak: Perepis 1897, tetrad 2, s. 106.

	Kalıtsal beyzadeler ve aileleri		Kişisel beyzadeler, memurlar ve aileleri		Ruhban sınıfı		Kalıtsal ve kişisel "mümtaz vatandaşlar" ve aileleri		Tüccarlar ve aileleri		Esnaf, Zanaatkâr (*Meşçane*)		Köylü*		Askeri Kazaklar ve aileleri		Başka zümreler veya zümre belirtmemiş		Yabancı uyruklular		Toplam		
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	Genel
Velikorus	378	339	282	216	28	36	18	15	3	6	701	212	11.437	6.885	1.629	54	57	19	6	6	14.539	7.788	22.327
Malorus	26	8	19	9		1	2				158	1	3.371	116	1.551	10	7				5.134	145	5.279
Belorus	8		4	4		1	3	1			11	5	211	2							237	13	250
Ruslar	412	347	305	229	28	38	23	16	3	6	870	218	15.019	7.003	3.180	64	64	19	6	6	19.910	7.946	27.856
Polonez	106	23	25	2	1						180	5	2.878	4			18			1	3.208	35	3.243
Diğer Slav			2				2				2	1	2						2		10	1	11
Litvan-Leton	20	3	5								37	1	885	2			1			2	948	8	956
Romen		1			1			1			2		43	1						2	46	5	51
Alman	9	2	6	2			3	3		1	24		318	48					10	3	370	59	429
Rum	8	12	25	29	308	236	45	64	1	2	270	235	15.281	15.165	43		1	2	530	379	16.512	16.124	32.636
Ermeni	52	37	72	69	338	281	41	35	117	102	4.842	4.505	25.164	22.866			21	14	8.366	6.484	38.931	34.399	73.330
İranlı	5	6	8	5	1		8	6			27	24	54	26			3		269	126	381	195	576
Kürt	225	230	3		24	19					84	82	20.494	18.557			13	10	1.789	1.438	22.632	20.336	42.968
Osetin	7	3	7	5			1	1			3		252	192		3			2	1	273	205	478
Yahudi			5	4			2		5	2	1.043	50			43				14	7	1.107	65	1.172
Kartvel (Gürcü vb)	89	50	35	23	15	8	6	3			26	35	260	36			6		6	2	386	160	546
Kafkas (Lezgi vb)	15	6	13	3							12	34	450	169	9				8	3	507	215	722
Fin-Eston		1									11	3	345	126	15		1				372	130	502
"Tatar" (Azeri)	63	58	2	3	10	10	1		1		75	36	1.116	798			9		111	54	1.388	959	2.347
Türk	128	153	2	2	2	3	3	6			1.628	1.513	29.794	27.913					1.442	958	32.999	30.548	63.547
Karapapak	10	6	2	1	1		1	1	1		5	3	15.435	14.224					122	67	15.577	14.302	29.879
Türkmen											1		4.181	3.973					171	116	4.353	4.089	8.442
"Türk-Tatar"	201	217	6	6	13	13	5	7	2	0	1.709	1.552	50.526	46.908	0	0	9	0	1.846	1.195	54.317	49.898	104.215
Aysor					2	1							264	243					42	33	308	277	585
Dilini belirtmemiş													1						1		2	0	2
Vilayet toplamı	1.149	938	517	377	731	596	136	136	128	113	9.142	6.745	132.176	111.346	3.290	67	137	45	12.891	9.682	160.297	130.045	290.342
Yüzde	*0,7%*	*0,7%*	*0,3%*	*0,3%*	*0,5%*	*0,5%*	*0,1%*	*0,1%*	*0,1%*	*0,1%*	*5,7%*	*5,2%*	*82,5%*	*85,6%*	*2,1%*	*0,1%*	*0,1%*	*0,0%*	*8,0%*	*7,4%*			
Şehirler toplamı	578	407	372	287	137	98	33	31	100	86	7.730	6.043	12.259	2.146	1.931	41	84	27	3.166	2.282	26.390	11.448	37.838
Şehirlerde, Yüzde	2,2%	3,6%	1,4%	2,5%	0,5%	0,9%	0,1%	0,3%	0,4%	0,8%	29,3%	52,8%	46,5%	18,7%	7,3%	0,4%	0,3%	0,2%	12,0%	19,9%			

Tablo 3.17: Nüfusun Doğum Yerlerine Göre Dağılımı (1897)
Kaynak: Perepis 1897.

Doğum yeri / İkametgâhı	Yerli	Kars'ın başka sancağı	Başka gubernıya	Başka devlet	**Toplam**
Kars sancağı	79.430	2.317	32.316	20.079	**134.142**
Kars şehri	5.071	451	11.652	3.631	**20.805**
Ardahan sancağı	53.308	1.191	5.864	5.400	**65.763**
Ardahan kasabası	1.232	67	2.519	324	**4.142**
Kağızman sancağı	39.136	813	8.009	11.272	**59.230**
Kağızman kasabası	4.563	201	4.830	924	**10.518**
Oltu sancağı	26.523	298	1.710	2.988	**31.519**
Oltu kasabası	849	56	971	497	**2.373**
Vilayet toplamı	198.397	4.619	47.899	39.739	**290.654**
Şehirler toplamı	11.715	775	19.972	5.376	**37.838**
Genel nüfusa oranı	68,26%	1,59%	16,48%	13,67%	
Şehir nüfusu içinde	30,96%	2,05%	52,78%	14,21%	

Tablo 3.18: Kars Oblastında Engelliler
Kaynak: Perepis 1897, tetrad 2, VIII.

	Her 100.000 kişide				
	Doğuştan kör	Körleşmiş	Sağır - Dilsiz	Dilsiz	Bedensel Engelli
Şehirlerde	24	79	19	8	50
Köylerde	71	122	65	26	105
Erkeklerde	64	116	64	25	126
Kadınlarda	66	117	52	22	63

Tablo 3.19: Kars Oblastında Daimi ve Geçici Toplam Nüfusun Cinsiyet ve Yaş Dağılımı (1897)
Kaynak: Perepis 1897.

Yaş	1 yaş altı		1-9 yaş		10-19		20-29		30-39		40-49		50-59		60-69	
Cinsiyet	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Kars sancağı*	1.775	1.691	18.168	18.029	12.152	11.080	21.847	9.245	8.395	7.366	5.540	4.674	3.558	3.150	2.308	1.941
Kars şehri	221	229	1.750	1.705	1.495	1.380	8.162	1.187	1.209	846	724	491	419	326	229	175
Ardahan sancağı	925	804	9.006	9.134	5.744	5.611	6.936	4.724	4.936	4.182	3.209	2.584	1.930	1.756	1.278	1.077
Ardahan kasabası	41	43	355	342	277	232	1.685	211	282	158	154	80	94	55	51	35
Kağızman sancağı	852	766	8.310	8.139	4.962	4.671	9.605	4.313	3.925	3.223	2.504	2.001	1.510	1.314	1.002	824
Kağızman kasabası	82	84	941	891	691	585	444	548	527	390	355	233	181	184	141	108
Oltu sancağı	537	440	4.104	3.949	2.708	2.640	3.471	2.274	2.307	2.036	1.570	1.292	920	923	718	616
Oltu kasabası	36	24	211	215	200	131	821	152	169	94	101	50	50	36	24	27
Vilayet toplamı	**4.089**	**3.701**	**39.588**	**39.251**	**25.566**	**24.002**	**41.859**	**20.556**	**19.563**	**16.807**	**12.823**	**10.551**	**7.918**	**7.143**	**5.306**	**4.458**
Şehirler toplamı	**380**	**380**	**3.257**	**3.153**	**2.663**	**2.328**	**11.112**	**2.098**	**2.187**	**1.488**	**1.334**	**854**	**744**	**601**	**445**	**345**
Genel nüfusa oranı	2,5%	2,8%	24,7%	30,2%	15,9%	18,5%	26,1%	15,8%	12,2%	12,9%	8,0%	8,1%	4,9%	5,5%	3,3%	3,4%
Şehir nüfusuna oranı	1,4%	3,7%	12,3%	30,4%	10,1%	22,4%	42,1%	20,2%	8,3%	14,3%	5,1%	8,2%	2,8%	5,8%	1,7%	3,3%

* Sancak nüfuslarına sancak merkezi nüfusu dahildir.

Tablo 3.20: Kars Şehri Daimi ve Geçici Nüfusunun Milliyet Bileşimi
Kaynak: Kars valilerinin yıllık raporları ve salnameler, Yermolayev (1902).

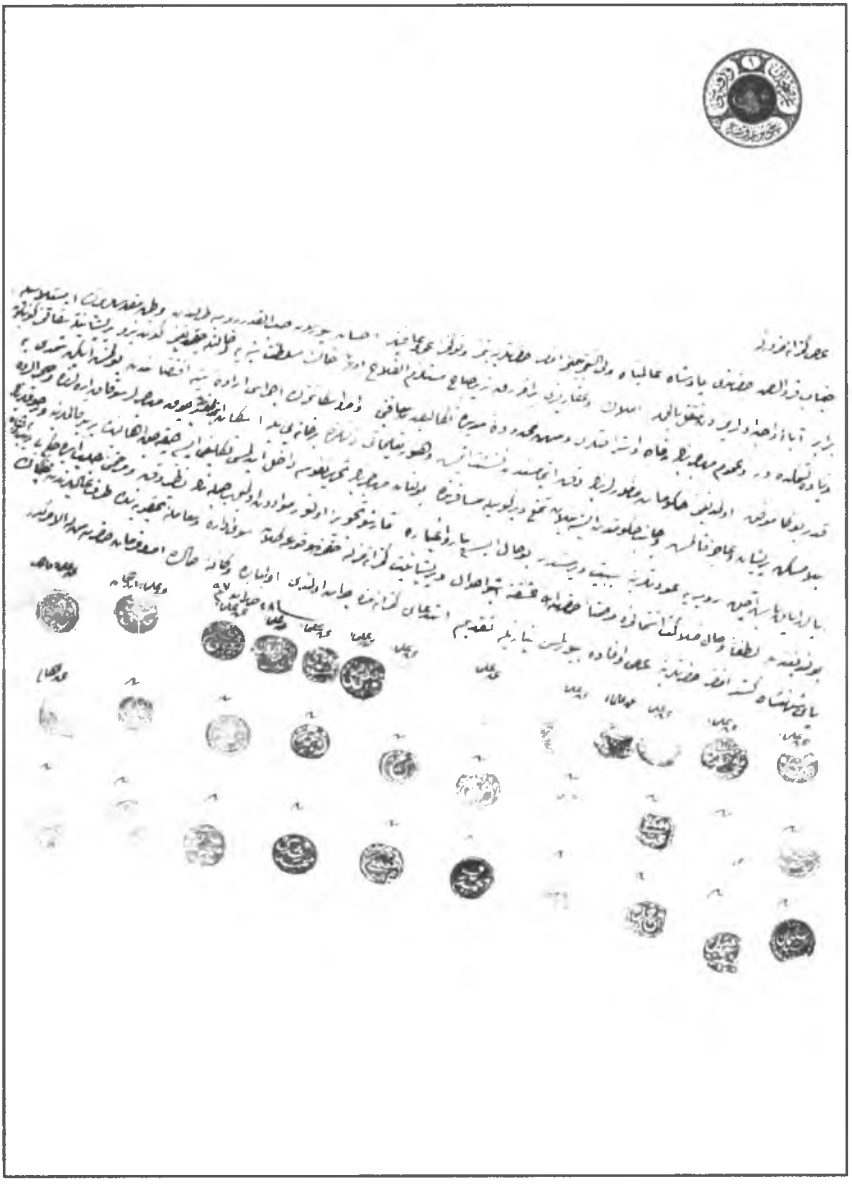
	Daimi Nüfus 1886				Daimi Nüfus 1895				Daimi 1901		Daimi Nüfus 1904			
Milliyet	E	K	Toplam	Yüzde	E	K	Top.	Yüzde	Toplam	Yüzde	E	K	Toplam	Yüzde
Türk	462	386	848	21,5%	449	416	865	18,1%	921	16,8%	496	456	952	5,7%
Ermeni	1.295	1.188	2.483	63,0%	1.428	1.356	2.784	58,3%	3.226	58,8%	7.890	6.305	14.195	84,9%
Rus (Malakan)	127	94	221	5,6%	359	306	665	13,9%	639	11,6%	391	314	705	4,2%
Rus Ortodoks	14	12	26	0,7%					142	2,6%	138	114	252	1,5%
Rum	158	164	322	8,2%	215	191	406	8,5%	507	9,2%	316	273	589	3,5%
Kürt	8	8	16	0,4%				0,0%	12	0,2%	6	6	12	0,1%
Diğer	13	10	23	0,6%	32	27	59	1,2%	40	0,7%	13	11	24	0,1%
Kars daimi	2.077	1.862	3.939		2.483	2.296	4.779		5.487		9.250	7.479	16.729	
	Daimi Nüfus 1906				Geçici Nüfus 1896				Geçici 1901		Daimi Nüfus 1909			
Milliyet	E	K	Toplam	Yüzde	E	K	Topl.	Yüzde	Toplam	Yüzde	E	K	Toplam	Yüzde
Türk	489	450	939	5,4%	358	156	514	8,9%	903	15,2%	475	441	916	4,9%
Ermeni	8.202	6.665	14.867	84,9%	2.102	1.248	3.350	58,1%	3.211	54,2%	8.720	7.093	15.813	85,2%
Rus (Malakan)	395	317	712	4,1%	385	238	623	10,8%	536	9,0%	395	313	708	3,8%
Rus (Ortodoks)	146	136	282	1,6%	100	100	200	3,5%	219	3,7%	168	146	314	1,7%
Rum	357	318	675	3,9%	504	282	786	13,6%	572	9,7%	375	334	709	3,8%
İranlı*	6	6	12	0,1%	112	100	212	3,7%	50	0,8%	24	22	46	0,2%
Diğer	12	14	26	0,1%	57	28	85	1,5%	436	7,4%	34	22	56	0,3%
Kars geçici	9.607	7.906	17.513		3.618	2.152	5.770		5.927		10.191	8.371	18.562	
Daimi+geçici							10.549		11.414		* 1909'da Kürt			
Asker ve memur									6.500					
Toplam									17.914					

Tablo 3.21. Kars Şehri Daimi Nüfusunun Mezhep ve Milliyetlere Göre Dağılımı (1886)
Kaynak: *Svod statistiçeskih dannıh*, Tiflis, 1889, s. 17.

Mezhep	Ortodoks				Ort. Sektant						Gregoryen				Katolik		Şii		Alevi		Sünni						Toplam
Milliyet	Rus		Rum		Rus (Malakan)		Rus (Subbotnik)		Rus (Pıngun)		Ermeni		Çingene		Ermeni		Fars		Türkmen		Türk		Kürt		Toplam		
Mahalleler	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	
Abdiağa	10	7	11	6	11	5					101	78			2		7	5			72	66	8	8	222	K	397
Ermeni Mah.			2	2	4	2					499	434			71	66	1	1			10	5			587	K	1.097
Hacıseyit	3	3	15	18	25	13	25	14			24	22			2	3					35	35			129	K	237
Hacışerif			16	22	18	20					42	47									41	33			117	K	239
Kaleiçi											79	60			2	2					30	25			111	K	198
Mustafaağa			20	23	4	3					12	17									22	21			58	K	122
Genceoğlu	1	1	27	29	18	16	9	12	2	1	65	84									32	18			154	K	315
Yusufpaşa		1	51	54	6	5					140	143	5	4					5	2	15	18			222	K	449
Sukapı			16	10	5	3					230	206			22	23					82	64			355	K	661
Bayrampaşa											4	3									118	99			122	K	224
Toplam	14	12	158	164	91	67	34	26	2	1	1.196	1.094	5	4	99	94	8	6	5	2	457	384	8	8	2.077	K	3.939
	0,7%		*8,2%*		*4,0%*		*1,5%*		*0,1%*		*58,1%*		*0,2%*		*4,9%*		*0,4%*		*0,2%*		*21,4%*		*0,4%*		*52,7%*	K	

E: Erkek, K: Kadın.
Bu sayılara Kars'ta yaşayan askerler, Rus devlet memurları ve yabancılar dahil değildir.

Belge 3.1. Kars'tan geldikten sonra iskân edildikleri yerlerde perişan olduklarına dair Kars ve Ardahan ulemasının Temmuz 1881 tarihli arzuhali.
BOA. İ. DH. 834/67140 lef 1.

BÖLÜM 4
TOPRAK ve MÜLKİYET

Kars ve Batum oblastlarındaki önemli sorunların başında arazi ve taşınmazların mülkiyeti, tasarrufu, tescili, kullanımı, satışı ve devrine ilişkin sorunların geldiği görülüyor. Çarlık arşivlerindeki belgelerin önemli bir kısmı bu konuyla ilgilidir. Kafkasya makamları ve Rus hükümeti çeşitli planlar, projeler yapmakla birlikte bu sorunu hiçbir zaman tam olarak çözemedi ve bu iki oblastta uygulanacak yasaları çıkaramadı. Bölgenin Rus yönetimine girmesiyle birlikte Müslüman ahalinin göçleri başladı ve onların evlerini ve topraklarını almak ya da ele geçirmek isteyen çok sayıda arazi spekülatörü bölgeye geldi. Kafkasya makamları bu durumda toprak spekülasyonunu önlemek için her türlü toprak satışı ve devrini yasakladı. Toprak mülkiyetine dair yasal düzenleme yapılıncaya kadar toprak kullanımında Osmanlı yasalarının geçerli olduğunu ilan etti.

Kafkasya naibi Vorontsov-Daşkov'un 2 Mayıs 1912 tarihli uzun raporu o zamana dek Batum ve Kars oblastlarında toprak meselesinin çözülmediğini itiraf etmekte ve raporun sonunda iki oblast için bir yönetmelik (*Pravila*) önermektedir.[1] Rapora göre Rus yönetimi bu iki oblastın Rusya'ya ilhakından sonra Osmanlı toprak düzenini incelediği zaman Osmanlı hazinesinin toprak üzerindeki haklarının Rusya'dakine göre çok daha geniş olduğunu görmüştü. Büyük Knez Mihail Nikolayeviç'in 20 Şubat 1879 tarihli talimatının 38. maddesi, toprak kullanımının kurulacak komisyonların vereceği karara dek eskisi gibi devam edeceğini, bu süre boyunca gayrimenkul satışının ancak askeri valilerin izniyle ve ancak belgelerin doğruluğundan şüphe olmadığı durumlarda yapılabileceğini bildiriyordu. Bununla birlikte halk kendi aralarında gayrimenkul alım satımına devam etti. Noterler alım satım sözleşmelerini tasdik ettiler. Mahkemeler de 20 Şubat 1879 tarihli talimatnameden haberleri olmadığı için bir süre bu alım satımları doğru kabul etti. Talimatnamenin kurulacak komisyonlara verdiği görevler arasında altı aylık süre içinde bu iki vilayetteki taşınmaz malların mülkiyeti, tasarrufu ve devrine ilişkin esasları ve Osmanlı yasaları ile bu yasaların ne ölçüde uygulanmış olduğunu araştırmak, tapu defterlerini aramak, hazineye ait arazileri tespit etmek, ahalinin elindeki belgelerin doğruluğunu denetlemek ve bunları kaydetmek de vardı. Batum oblastında 23

1 Namestnik, *O pozemelnom ustroystve naseleniya Karsskoy i Batumskoy oblastey. Pravila o pozemelnom ustroystve naseleniya Karsskoy i Batumskoy oblastey*. 84 s.

Haziran 1879 tarihli ek talimatname ile Batum şehri dışındaki yerlerdeki tapu belgelerinin incelenmesi işi okruglarda okrug naçalniki başkanlığındaki meclislere bırakılmıştı.[2]

Batum ve Kars oblastlarında Osmanlı makamları ahaliye tapu dağıtmaya 1868'de başlamışlardı ve 1878'de birçok yerde hâlâ dağıtılmamıştı. Örneğin Artvin çevresinde köylülerin yarısının tapusu yoktu, bazı köylerde ise hiç kimsenin yoktu. Batum okrugunda Mart-Ağustos 1878'de defterlere sadece 47 tapu kaydı işlenmişken, Ağustos 1878'de tam 1803 kayıt işlenmişti. Bu sayı daha önce verilmiş olan bütün tapuların sayısından büyüktü. Belli ki Batum meclisi aceleyle tapu dağıtmıştı. Nitekim Rus ordusu Batum'u işgal etmeden önce Rus idaresinin tapusu olmayanların arazisini elinden alacağı söylentisi yayılmıştı ve halk tapuya hücum etmişti. Bir ay içinde o kadar tapunun doğru bir çekilde verilmesi mümkün değildi. Dolayısıyla bu belgelerin de doğruluğu şüpheliydi.[3]

Batum'da Nuriye mahallesi ve çevresindeki 20 köyde Osmanlı devrinde buralara yerleştirilmiş olan Kafkas muhacirleri oturuyordu. Kars oblastında ise Terek oblastından gelmiş Çeçenler ve Osetinler vardı. Muhacirlere verilen toprak 20 yıl boyunca satılamıyordu ancak 20 yıl sonunda miri arazi statüsüne geçiyordu. 1912'de bu muhacirlerden pek azı kalmıştı. Kafkas muhacirleri dışında iki oblastta dışardan gelmiş göçmenler arasında Kürtler, Türkmenler ve Karapapaklar vardı. Batum ve Kars oblastlarından Osmanlı devletine göç edenlerin bıraktıkları miri arazilerin tapu üzerindeki fiyatını ödemek için Rus hükümeti ilk başta ayırdığı 500.000 rubleye 1897 yılında 53.282,50 ruble daha eklemişti. Böylece "satın alınmış" olan 20 bin hektar kadar arazi yerinde kalan yerli halka ve dışarıdan gelen göçmenlere dağıtılmıştı.

Batum ve Kars'ta Arazi Komisyonlarının Çalışmaları

1879 yılı Mart ayı başında Batum ve Kars'ta birer geçici arazi komisyonu kuruldu. Batum oblastında Türkiye'ye göçenler ve geri dönenler az olmuştu, Kars oblastında ise gidenler ve geri dönenler çok olmuştu. Dolayısıyla Kars'ta durum daha karmaşıktı. Komisyonlar her iki oblastta ahalinin elindeki Osmanlı belgelerini inceledikleri zaman mülk arazi kategorisinde tek bir fermana rastlamamıştı. Bir miktar vakıf arazisi (arazi-i mevkufe) vardı.

2 *agy*, s. 3. Rusça metinde de aynen "meclis" sözcüğü geçiyor.
3 Namestnik, *agy*, s. 16-18.

Kars arazi komisyonu ilk günden itibaren ciddi sorunlarla karşılaştı. Kafkasya arazi komisyonunun başkanı olan Gürcü asıllı Dmitriy Bagradze'nin raporuna göre komisyonların başlıca üç sorunu vardı: Birincisi, Osmanlı devletinden miras alınan toprak düzeni kendine özgüydü ve ne Rusya'daki ne de Avrupa'daki düzene benziyordu. İkincisi, Osmanlı (Rusların deyişiyle "Türk") tapu memurları vilayeti terk ederken tapu defterlerini yanlarında götürmüşlerdi. Dolayısıyla özellikle Kars arazi komisyonunun ahalinin elindeki belgeleri denetleme olanağı çok azalmıştı. Nihayet, yerli halk zaten sevmediği Rus hükümetinin elinde tapu defterleri olmadığını görünce sahte belgeler üretmeye başlamıştı.[4] Osmanlı tapu ve koçanlarının sahtesini üretmek veya üzerinde değişiklik yapmak kolaydı. Arazi (dönüm) miktarları yazıyla değil sayıyla belirtilmişti. Yine Bagradze'ye göre Arap alfabesinde sıfır rakamı bir noktayla gösterildiği için sayıya bir nokta daha ekleyerek dönüm miktarını on kat artırmak mümkündü. Bu nedenle çok sayıda sahtekâr ortaya çıkarak ahalinin elindeki belgelerde yazılı yüzölçümü (dönüm) miktarlarını artırmaya başladılar. Ayrıca tamamen sahte belgeler üretilmeye başladı. Bu sahte belgeler önce Osmanlı devletinde yapılmaya başladı, sonra da Kars'a geldi. Kars valisinin 26 Eylül 1880 tarihli raporuna göre Kars şehrinde bir sahte belge çetesi yakalanmıştı.

Arazi komisyonu başkanı Dmitriy Bagradze raporunda şüpheli belgeleri kontrol etmek için bilgili ve vicdan sahibi insanlardan sorma yönteminin de istenilen sonucu vermediğini yazmıştır. Bu kişiler hiçbir belgeyi reddetmemişlerdi. Komisyon değişken tanıklar yerine yerli halktan güvenilir birkaç kişiyi daimi tanıklar olarak davet etmiş ancak onlar da ahalinin hakaretleri ve taşlamaları yüzünden bu görevden çekilmek zorunda kalmışlardı. Bir başka zorluk da şuydu ki, Osmanlı devrinde kimseye tek parça halinde büyük bir arazi verilmemişti. Araziler küçük ve dağınık parçalar halindeydi ve her parça için ayrı bir belge düzenlenmişti. Dolayısıyla komisyon çok sayıda belgeyle uğraşmak zorunda kalıyordu. Elinde yüzden fazla sayıda belge (tapu ve koçan) olan insanlar vardı. Ayrıca belgelerde arazi miktarı dönüm olarak veya o araziden alınan tahıl veya ot miktarı olarak belirtilmişti. Fakat bu miktarlar her zaman yaklaşık değerlerdi çünkü kesin arazi ölçümü yoktu. Belgelerde arazinin sınırları da belirtilmişti ancak bu sınırlar da o kadar muğlaktı ki, çoğu zaman fiilen belirlemek mümkün olmuyordu. Bazen de tapuya konu olan arazinin değil fakat o arazinin de içinde bulunduğu büyük bir tarla veya çayırın sınırları belirtilmiş oluyordu. Bazı kişiler

4 Dmitriy Bagradze, "Zapiska o pozemelnom voprose Karsskoy i bıvşey Batumskoy oblastey", Tiflis, [1883?]. STsSA, f. 229, op. 1, d. 12, l. 10.

arazilerinin tapudaki sınırlara göre ölçülmesini istiyorlardı, ancak Kafkasya ordusu başkomutanlığı Kasım 1881 tarihli talimatıyla, göç edenlerin olsun kalanların olsun arazilerinin kaydında ve hesaplanmasında tapuda belirtilen sınırların değil, yine tapuda yazılı olan dönüm miktarının esas alınmasını emretti. Bu kişiler bu talimatı İstanbul'da Rus elçiliği ve Rusya dışişleri bakanlığı nezdinde şikâyet ettiler, ancak Rusya dışişleri bakanlığı bu uygulamayı Osmanlı yasalarının ruhuna uygun buldu.

Başka bir zorluk da meyve bahçelerinin devrinde ortaya çıktı. Osmanlı yasalarına göre bahçelerin toprağı hazine arazisi, üzerindeki ağaçlar ise özel mülktü. Bu bahçeler daha çok Kağızman'da bulunuyordu. Şimdi bu bahçelerin sahipleri göç etmek istediğinde ağaçları nasıl ve kime satacaklardı? Araziyi satmalarına izin verilmiyordu, ağaçları da hazine satın almıyordu. Kesip odun olarak satsalar değeri çok düşecekti, ayrıca bu meyve bahçelerinin bulunduğu yerlerde ahalinin başka bir geçim kaynağı yoktu. Meyve bahçeleri ortadan kalkarsa buraya başkalarını yerleştirmek de mümkün olmayacaktı. Bu nedenlerle Kars valiliğinin dilekçesi üzerine Kafkasya genel valiliği bütün vilayetteki meyve bahçelerinin şahıslara satılmasına izin verdi. Ancak bu bahçelerin arazileri mülk haline gelmeyecekti ve bunları satın alanlar eski sahiplerinin ödedikleri vergileri ödemeye devam edeceklerdi.

Vorontsov-Daşkov'un 1912 tarihli raporuna göre, Babıâli, Kars oblastına ait tapu defterlerinin savaş sırasında kaybolduğunu belirtmişti. Batum oblastında ise Batum şehri ve Batum okrugunun bir kısmının defterleri 1879 yılı sonunda Türkiye'den gelmişti. Artvin okrugunda da bazı yerlerin defterleri bulunmuştu. Batum ve Artvin okruglarının İstanbul Defterhane'deki kayıtlarının kopyaları Rus makamlarına ancak 1888 yılında verilmişti.[5] Bagradze'nin raporundan da Batum oblastına ilişkin tapu defterlerinin komisyonun elinde olduğunu, ancak Kars'a ait defterlerin Babıâli'den defalarca istenmesine karşın verilmediğini öğreniyoruz. Bagradze hakkındaki bir ansiklopedi maddesinde ise Osmanlı tapu defterlerinin Rus hükümetince talep edildiği, ancak birkaç yıl süren diplomatik yazışmalardan sonuç alınamaması üzerine kendisinin İstanbul'a gönderildiği yazılı. Buna göre Bagradze, İstanbul'da birkaç ay içinde binlerce belgenin suretini çıkararak Tiflis'e getirmiş.[6] Bu konuda Osmanlı arşivinde bir bilgiye rastlayamadım. Kars askeri valisi General Frankini ise 1879 yılına ilişkin yıllık raporunda o yıl sonunda görevli olarak İstanbul'a gittiğini ve Rus

5 Namestnik, *O pozemelnom ustroystve*, s. 17.

6 "Bagradze (Dmitriy Zaharoviç)", *Entsiklopediçeskiy Slovar*, Petersburg: Brokgaus i Yefron, 1891, http://www.brocgaus.ru/text/008/567.htm (Erişim tarihi: 18 Temmuz 2018).

elçiliği aracılığıyla Babıâli'den Kars vilayetini oluşturan sancakların arazi defterlerini istediğini belirtiyor. Babıâli Frankini'nin isteğini kabul etmiş ve bu defterlerin İstanbul'da değil, Erzurum ve Trabzon vilayetlerinde olduğunu belirterek bu iki valiliğe hitaben Rus yetkililerine söz konusu defterlerin verilmesi için yazılı talimatlar vermiş. Frankini'nin raporundan bu defterlerin Erzurum ve Trabzon valiliklerinden istendiği, ancak henüz ona ulaşmadığı anlaşılıyor.[7]

Kars arazi komisyonu, işe 1858 tarihli Osmanlı arazi kanunnamesini ve toprak mülkiyeti ve kullanımıyla ilgili öteki Osmanlı yasalarını incelemekle başladı. Komisyon bunun için Osmanlı kanunları derlemesi *Düstur*'un Aristarki Bey tarafından 1873-1878 yıllarında *Législation ottomane ou recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents* başlığı altında beş cilt halinde yayımlanmış olan Fransızca çevirisini kullandı. Bu inceleme sonucunda Kars vilayetindeki arazinin büyük çoğunluğunun bu kanunda tanımlanan "arazi-i miriye", yani hazine arazisi kategorisine girdiği anlaşıldı. Şimdi bu 1858 tarihli Osmanlı arazi kanunnamesi üzerinde biraz duralım.

1858 Tarihli Osmanlı Arazi Kanunnamesi

1858 yılına değin Osmanlı devletinde bütün imparatorlukta geçerli standart bir toprak hukuku yoktu. Her eyalet için ayrı bir kanunname vardı. Öşür oranı da her yerde onda bir değildi, toprağın verimliliğine göre değişiyordu. Ölçü birimleri de eyaletten eyalete, hatta kazadan kazaya bile değişebiliyordu. Hazine arazilerinin önemli bir kısmı fiilen yerel beylerin denetimindeydi. 1858 tarihli Osmanlı arazi kanunnamesi ile Osmanlı devletindeki bütün araziler beş sınıfa ayrıldı ve bunlardan esas olarak miri arazilerin (yani hazine arazilerinin) tasarrufuna ilişkin esaslar düzenlendi. (Mülk ve vakıf araziler ise zaten şeri kanunlarla düzenlenmişti). Bazı iktisat tarihçilerinin sandığının aksine bu kanunname ile Osmanlı devletinde toprakta devlet mülkiyetinden doğrudan özel mülkiyete geçilmiş değildir. Bu kanunnamenin esas amacı miri araziyi yerel beylerden ve ağalardan alıp işletilmesi için yeniden köylülere dağıtmaktı. Toprakta mülkiyet hakkı yine devlette kalmış ve sadece tasarruf hakkı köylüye verilmiştir. Bu kanunla yerel makamlarca verilen koçanlar ve İstanbul'daki defterhaneden verilen tuğralı tapu senetleri de mülkiyetin tescili değil tasarruf hakkının satışı ve tescili içindir. Tapu senedi üzerinde belirtilen bedel de tasarruf hakkının

7 *Otçet* 1879, s. 31.

bedelidir. Dolayısıyla bu bedel toprağın gerçek değerini göstermeyen cüzi bir ücrettir. Kanunnameye göre satış bedelini ödeyen kişi bedelini ödediği arazide kiracı durumundadır ve klasik Osmanlı sisteminde olduğu gibi üst üste üç yıl o araziyi işlemediği takdirde arazi elinden alınır. Tasarruf hakkının başkasına satışı da ancak arazi memurunun izni ile mümkün olur.[8] Şehirlerdeki ev ve arsalar ile köylerdeki evler ve yarım dönümü geçmemek kaydıyla ev çevresindeki arsa ve bahçeler ise mülk arazi sayılıyordu.

1858 tarihli Osmanlı arazi kanunu 1926'da Türk Medeni Kanunu'nun kabulüne değin Osmanlı devletinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nde yürürlükte kalmıştır. Hatta medeni kanunun kabulünden sonra bile arazi kanununun yürürlükte olup olmadığı tartışılmıştır, çünkü medeni kanunda arazi kanununun lağvedildiği açıkça belirtilmemiştir. Bazı hukukçular arazi kanununun hâlâ geçerli olduğunu savunmuşlar, ancak Yargıtay arazi kanununun geçersiz olduğunu kabul etmiştir. Arazi kanununun hâlâ geçerli olduğunu savunanlar devletin toprak reformu yaparken kamulaştırılan topraklar için ücret ödemesi gerekmeyeceğini, çünkü bu toprakların mülkiyetinin hâlâ devlette olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak bu görüş hükümet ve Yargıtay tarafından kabul görmemiştir.

Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması gereğince Batum, Çıldır ve Kars sancakları nihai olarak Rus hükümetine geçince buradaki bütün miri arazinin şimdi Rus devletinin mülkiyetine geçtiği ve ahaliye Osmanlı devrinde olduğu gibi toprağın tasarruf hakkının verileceği bildirildi. Osmanlı devletine göç etmek isteyenler ellerindeki tapu ve koçan belgelerini Rus yetkililere teslim edecekler ve kendilerine bu belgelerin üzerinde yazılı bedel %25 fazlasıyla ödenecekti. Bu %25 fazlalık, belge sahiplerinin o araziler üzerindeki masraflarının karşılığı olarak düşünülmüştü. Bundan sonra kendilerine geçiş tezkiresi (*bilet*) verilerek göç etmelerine izin verilecekti. Kuşkusuz tapu ve koçanlar üzerinde yazılı bedeller toprağın gerçek değerini değil düşük bir ücreti ifade ediyordu. Muhacirler (Türkiye'ye göç edenler) miri arazi dışında kalan her türlü taşınır ve taşınmaz mallarını satmak veya götürmek hakkına sahiptiler. Dolayısıyla Fahrettin Kırzıoğlu, Yasin Haşimoğlu, Fahrettin Erdoğan ve onları tekrarlayan öteki yazarların iddia ettiği gibi halkın mülkiyet hakkı ortadan kaldırılmış değildi, çünkü köy (tarım ve hayvancılık) arazileri üzerinde mülkiyet hakkı Osmanlı döneminde de zaten yoktu. Köy arazileri dışındaki taşınmazlar üzerindeki mülkiyet hakkına da zaten dokunulmamıştır.

8 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Macit Kenanoğlu, "1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları / Journal of Turkish Legal History*, sayı: 1, Mayıs 2006, İstanbul, cilt 1, s. 107-138.

1858 arazi kanunnamesi yerel ayanlara karşı köylünün tasarruf hakkını genişletmek amacını güdüyordu, ancak Kars vilayetinin birçok yerinde Rusya'ya ilhakına değin henüz uygulanmamıştı. Dolayısıyla buralarda halka tapu dağıtılmamıştı. Burada göreceğimiz gibi Rus hükümeti bu kanunnameyi ve daha fazlasını uygulayarak toprağı nüfusa göre yeniden dağıttı ve köylülüğün toprak üzerindeki tasarruf haklarını önemli ölçüde genişletti.

Şunu da eklemek gerekir ki, her ne kadar 1858 arazi kanunnamesiyle verilen tapular mülkiyet hakkını sağlamıyor olsa da Kars halkından bu tapuları alanların bir kısmı bu hakkı gerçekten almış olduklarını sanmış olabilir. Çünkü Vali Frankini, 1879 yılına ilişkin yıllık raporunda yerel halkın tapu alırken ödedikleri parayla o toprağın mülkiyetini satın aldıkları yanılsamasına düşmüş olduklarını yazmaktadır. Vali bu sebeple yerli ahaliye açıklama yapmak ve onları ikna etmek zorunda kaldığını belirtmiştir.

Kars askeri valisi Korgeneral Frankini Kafkasya naibi Mihail Nikolayeviç'e 26 Mart 1879 tarihli raporunda Türk yasalarına göre toprakların esas olarak üç kategoriye ayrıldığını belirtiyordu: özel mülk, vakıf arazisi ve hazine arazileri. Vali özel mülklerin Kars toprağının çok küçük bir kısmını oluşturduğunu bildiriyordu. Bu türden arazilerin mülkiyet hakkında hiçbir sorun yoktu. Vakıf arazileri ise karmaşık bir mesele olduğu için arazi komisyonu incelemesini bitirdikten sonra raporunu sunacaktı. Vali hazine arazilerini ise ikiye ayırıyor, boş araziler, ormanlar, yollar vb dışındaki *işlenmiş* arazilere *arazi-i miriye* adını veriyor. "Bu araziler," diyor, "Türk idaresi tarafından miras olarak devredecek şekilde tapu belgesiyle köylülere verilmiştir ve vergilerini ödediği sürece onları kimse köylünün elinden alamaz." Valiye göre bu arazileri hazine hiç para ödemeden de alabilirdi, ancak köylülerin yıllık öşür vergisi dışında bir de bu belgeleri alırken hazineye veya eski kullanıcılarına belli bir miktar para ödemiş olduklarını dikkate alarak topraklarını bırakıp göç edecek olanlara ellerindeki tapularda yazılı olan bu bedeli ödemek gerekiyordu. Tapuları alanlar ödemeyi *kaime* (kâğıt para) ile değil altın ve gümüş parayla yapmış oldukları için şimdi hazinenin de (yani Rus hükümetinin) onlara ödemeyi bu kurdan yapması gerekiyordu.

İlber Ortaylı, 1858 Osmanlı arazi kanunnamesinin getirdiği esasların Çarlık Rusya'nın toprak sistemi ve mülkiyet düzeniyle bağdaştırıldığını yazdıktan sonra şöyle demiştir: "Arazi-i Emîrîye de gene aynı adla kullananın mülkiyetine bırakılıyordu."[9] Görüldüğü üzere, birçok yazar gibi Ortaylı

9 Ortaylı (*age*, s. 354), 1902 yılı Kafkas salnamesine atıfta bulunuyor. Ancak gösterdiği sayfada ve genelde söz konusu salnamede böyle bir bilgi yoktur, orada arazi-i miriye veya arazi-i emiriye için "koçan ve tapuya bağlı arazilerdir" şeklinde bir ifade vardır (*Arazii-emirie-zemli i ugodya po dokumentam koçan i tapu*).

da tapu belgelerinin mülkiyet hakkını verdiğini sanmıştır, ancak bu doğru değildir. Rus yönetimi miri arazileri tapu ve koçan sahiplerinin mülkiyetine değil, sadece tasarrufuna bırakmıştır, ayrıca bu arazilerden üzerinde dikili bağ, bahçe, kanal veya bina vb olanlar haricindekileri kendi tasarrufuna göre yeniden dağıtmıştır.

Köylerde hane başına yarım dönümü geçmeyen ev ve bahçe arsaları ile şehirlerdeki gayrimenkul ise Osmanlı yasalarına göre mülk sayıldığı için sahipleri bunları istediklerine satabilirlerdi. Ancak köyde tarla almadan ev almayı kimse düşünmeyeceği için pratikte bu evleri ya o köyden gitmeyip kalanlar ya oraya yerleşecek olan yerleşimciler ya da hazine satın alabilecekti.[10]

Kars şehri ile Ardahan, Kağızman ve Oltu kasabalarındaki taşınmaz mülklerin kaydı için ayrı bir komisyon kurulmuştu. Bu komisyona "Kars şehrindeki ve kasabalardaki taşınmaz mülklere ilişkin hakların tespiti komisyonu" adı verilmişti. 1886 yılında komisyon başkanı istihkâm mühendisi Kurmay Yüzbaşı Zenon Beynar-Beynaroviç, üyeler Teğmen Boguslavskiy ve memur Mıgırdiç Der-Ağayev'di. Bugün olduğu gibi Osmanlı döneminde de şehirlerdeki emlak daha az vergi vermek amacıyla çoğu zaman değerinden az gösteriliyordu. Dolayısıyla Kars'tan ve öteki kasabalardan göçen Müslüman ahali evlerini ve diğer gayrimenkullerini defterde yazılı bedeli üzerinden Rus devletine satmayı kabul etmemişlerdir. Bu durum Osmanlı devletinin doğu illeri (vilayat-i şarkiye) hakkında Eylül 1880 tarihinde sadrazama bir layiha sunmuş olan Osmanlı hizmetinde ferik rütbesinde olan İngiliz kurmay albayı Valentine Baker Paşa ile Mehmed Said Paşa'nın ortak raporunda da tespit edilmiştir:[11]

> Hasb el muahede Rusya devletine terk olunan Kars ve mahall-i saireden Memalik-i Şahane'ye hicret etmekte olan ahalinin hicretlerinde kıymet-i hakikisinin madununda olarak satılabileceği derkar bulunan emlak ve arazilerini Rus memurları tahrir-i emlake, yani esna-i tahrirde sebt-i defter edilmiş olan kıymete tevfikan akçe itasıyla iştira eylemek arzusunda bulunduklarında ahali-i merkumenin bu surete ruy-i rıza göstermemiş olmalarından dahi tahrir-i emlak esnasında irtikab ve suiistimal vukua gelmiş olduğu istidlal ve istihrac olunabilir.

Rus emlak komisyonunun Kars askeri valisinin onayıyla sancak yönetimlerine gönderdiği talimatta kasabalardaki her türlü taşınmaz malların

10 HAA, f. 1262, op. 1, d. 7[II], list 91-92.

11 BOA, Y. PRK. A. 2/78, 4 Şevval 1297 ve 28 Ağustos 1296 (9 Eylül 1880), s. 13, "Virgü" başlığı altında.

kaydı ve tescili için en az üç yerli ihtiyarın yeminli ifadesi alınması ve gayrimenkulün herhangi bir belgesi varsa teslim edilmesi gerektiği yazılıydı. Tanıkların daha sonra bir de sancak idaresinde ifadelerini doğrulamaları gerekiyordu. Kağızman ve Oltu'daki meyve bahçelerini ancak vilayette kayıtlı olup ikamet edenler ile vilayetteki askeri birliklerin asker ve subayları ile redif askerleri satın alabilirdi. Bahçelerin üzerindeki ağaçlar ve yapılar özel mülk olmakla birlikte arazisi yine devlete ait oluyordu. Türkiye'ye göç etmiş olanların bıraktıkları mallar akrabalarına kalacaktı. Akrabalar yoksa devlete kalacaktı. Alım satım tescilinde 60 kopek damga vergisi ve satış bedeli üzerinden %2 harç alınacaktı.[12]

Yasin Haşimoğlu anılarında "Kars Vilayeti'nde toprak üzerinde kimsenin tasarruf hakkı yok idi" demektedir. Bu ifade doğru değildir, çünkü yazar, mülkiyet ve tasarruf kavramlarını birbirine karıştırmıştır. Zaten bu cümleden hemen sonra yazdıkları kendi kendisini kısmen yalanlamaktadır:[13]

> Toprak muayyen hudutlar dahilinde köy namına verilmiş ve halka taksimi köylüye bırakılmıştı. Her 3,5 senede bir aralarında ve nüfusları nispetinde toprak taksim edilirdi. Her toprak taksiminde nüfusu azalmış ailelerden fazla toprak alınır, artan ailelere verilirdi. Köylünün toprak taksiminde hükümet ancak bir ihtilaf çıktığı vakit müdahale ederdi. Hükümetin gönderdiği memurun taksimi kat'i idi. Nüfusu nispetinde verilen toprağı köylü değişemez, satamazdı ve bizzat kendisi işleyecekti. Ancak tevziatta hissesine düşen toprak üzerinde bağ ve bahçe meydana getirenlere o arazi temlik edilir ve taksime girmezdi.

Toprak Politikası ve Toprak Kavgaları

Çarlık hükümeti Batum ve Kars oblastlarında Osmanlı devletinden devraldığı feodal ilişkilerin çoğunu devam ettirdi. Bu bağlamda Osmanlı devletinden kalan toprak ve vergi düzenini fazla değiştirmedi. Osmanlı devletinde büyük toprakları ellerinde bulunduran eski hanedan üyeleri, sancak beyleri, ağalar ve öteki büyük toprak sahiplerinin imtiyazlarını Rus hükümeti de büyük ölçüde korudu. Bunlara, savaşta Rus ordusuna hizmet etmiş olanlara ve bazı nüfuzlu kişilere, ellerindeki belgelerin çoğu doğru kabul edilmese bile, birtakım geniş araziler tahsis edildi (bkz. Ek 4.1). Bu

12 *Otçet* 1886, Prilojenie 35 k glave IV.

13 Yasin Haşimoğlu, *Oltu Şûrâ Hükümetinin Ermeni Mücadelesi*, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları, 2005, s. 37.

araziler Rus imparatoru tarafından nihai olarak onaylanıncaya kadar geçici olarak bu kişilerin tasarrufuna verilmişti. 1883 yılında 39 kişilik olan liste 1888'de 42 kişiye çıkmıştı, bunlara tahsis edilmiş olan toplam arazi miktarı da 16.877 hektardı.[14] Bu türden arazilerin miktarı Kars valisinin 1899 yılına ait yıllık raporuna göre 19.891 hektardı.[15] Rus hükümeti Tanzimat döneminde (1839-1876) Osmanlı yönetimince ellerindeki yurtluk ve ocaklık arazileri alınıp kendilerine kayd-ı hayat şartıyla (yaşadığı sürece) veya irsen (babadan oğula devreden) maaş bağlanmış olan eski sancak beyleri ve diğer hanedandan kişilerin maaşlarını da devam ettirdi (22 kişilik bu liste için bkz. Ek 3). Bagradze'nin bildirdiğine göre Batum ve Kars vilayetlerinde (*oblast*) Osmanlı hükümetince maaş bağlanmış olan toplam 54 kişi ortaya çıkmıştı ve 1889 yılında bunlardan Batum vilayetinde 31 ve Kars vilayetinde dokuz kişi Rus hükümetinden maaş almaya devam ediyordu.[16] Aralık 1879 tarihli bir komisyon raporuna göre Batum oblastında Osmanlı devleti 44 kişiye yılda toplam 8.139 ruble ödüyordu. Örneğin Şavşat-İmerhevi ilçesinde Mehmed Sefer Bek Alibekzade'ye Osmanlı döneminde yılda 7.283 kuruş 28 para ödeniyordu, bu 364,14 ruble ediyordu. Onun kardeşi Süleyman da yılda 364,14 ruble alıyordu. Aslan Bek Hüseyinbekzade'ye de aynı miktar ödeniyordu. Artvin ilçesinde 22 kişi vardı. Bunlardan Mustafa Şükrü Bek Dursunbekzade'ye yılda 625,68 ruble ödeniyordu. Yukarı Acara'dan Şerif Bek Ahmedpaşazade'ye ise (General Şerif Bek Himşiev Acarskiy) yılda 353,10 ruble ödeniyordu.[17]

Bagradze, Kafkasya Askeri-Örfi İdaresi başkanlığına Ekim 1881 tarihli raporunda özetle şöyle diyordu:

> Kars oblastını dolaştım ve ahalinin arazi hakları hakkında bilgi topladım. Bu bilgiler hazırlanmakta olan Batum ve Kars raporuna girecek. Yurtluk-ocaklık maaşı alanların sayısı Batum oblastında 44 kişi, Kars oblastında 32 kişi gösterilmişti. Bunların beratlarını inceledim. Kars oblastındakiler: Ardahan beyleri: Derviş Hamza Bek ve kardeşleri Hüseyin ve Hasan. Poshov beyleri: Mamed Şakir Bek Ahmed Kemal Bek-oğlu ve Sadıh Bek Teyfur Bek-oğlu (sonuncusu Türkiye'ye göç etti). Çıldır beyi: Mamed Naim Tahir Bek-oğlu öldü, iki oğlundan Vali Bek göç etti, öteki Deda Bek Zurzuna'da yaşıyor. Oltulu Sefer Efendi Gürcioğlu'nun hakkı yok, çünkü babası kayd-ı hayat şartıyla maaş alıyormuş. Narimanlı Mamed Bek Kaplan-oğlu'nun

14 HAA, f. 1262, op. 3, d. 9[l].

15 *Otçet* 1889, s. 6.

16 Bagradze, "İstoriçeskiy Oçerk Turetskoy Sistemı Zemlevladeniya", *Prilojenie k Protokolu*, Tiflis: Kavkazskoe Yuridiçeskoe Obşçestvo, Mayıs 1889, s. 17.

17 STsSA, f. 229, op. 1, d. 30, ll. 6-7.

köyleri ise Türkiye'de kalmış olduğu için hakkı yok. Toplam 5 kişi. Kars oblastında başka maaşlı yok. 32 sayısı hizmetten dolayı emekli maaşı alanları ve İmerhevililerı (Batum oblastı Artvin okrugu) içeriyor.[18]

Ahıska atabekleri sülalesinden Server Atabek'in babası, süvari teğmeni (*poruçik*) Feyzullah Bek Atabekov, Tiflis'te bulunan Kafkas ordusu komutan vekili General Svyatopolk-Mirskiy'e 16 (28) Şubat 1879 tarihli dilekçesinde özetle şöyle diyordu:

> Babam Albay Ali Bek, Ardahan sancağında dört köye sahipti: Şadıvan, Dubad (Duduna?), Manioh ve Çala. 1829 Edirne Antlaşması'ndan sonra bu köyler Türkiye'de kaldı ve babamın tasarrufundan çıktı. 1854'te Ardahan bize geçince o zamanki komutan General Muravyov'un emriyle bu köyler tekrar Ali Bek'e verildi ancak 1856'da tekrar Türkiye'ye bırakıldı. Bütün bunları General Loris-Melikov da çok iyi biliyor ve bana yardım etme sözü vermişti. Bu köyler ahalisi de geçen yıl beni davet etmişlerdi ve General Komarov'dan izin alarak Şadıvan köyünü ziyaret etmiştim. Köylerin bana verilmesini arz ederim.[19]

Kafkasya makamlarının bu konudaki sorusuna yanıt olarak Kars askeri vali yardımcısı Albay Petander, Kars Geçici Arazi Komisyonu adına 9 Ocak 1880 tarihli raporunda Atabekov'un bu köylerin neden babasının tasarrufundan çıktığını açıklamadığını, söz konusu toprakların birkaç kez el değiştirdiğini ve bu arada Türkiye'de toprak reformu olduğunu, sonuçta zaman aşımından dolayı ve toprak düzeni kökten değişmiş olduğundan dolayı Atabekov'un isteğini yerine getirmenin mümkün olmadığını bildirdi.

Ardahan sancağı sakini Derviş Hamza Bek Ali Bek-oğlu da Kafkasya ordusu komutanı Korgeneral Komarov'a 9 Nisan 1879 tarihli dilekçesinde "Türk hükümeti" zamanındaki imtiyazlarını istiyordu. Derviş Hamza Bey'in bu imtiyazları alıp almadığına dair arşivde kesin bir bilgi bulamadım. Nitekim 1881'de resmi yazışmalar hâlâ sürüyor ve Kars valisi hâlâ bilgi topladıklarını yazıyor.[20]

Kars askeri valisi General Grosman, yurtluk-ocaklık maaşının Türk hükümetinin bir yükümlülüğü olduğu ve antlaşmada belirtilmedikçe Türk hükümetinin yükümlülüklerinin Rus hükümetine geçmeyeceğine işaret ederek Rusların bu maaşları ödemek zorunda olmadığını belirtiyordu. Batum oblastı askeri valisi General Smekalov ise, Ocak 1883 başında Kafkas ordusu komutanı Dondukov-Korsakov'a yazısında özetle şöyle diyordu:

18 STsSA, f. 229, op. 1, d. 30, ll. 29.
19 STsSA, f. 545, op. 1, d. 2956.
20 STsSA, f. 545, op. 1, d. 2957.

Artvin'e gelişinizde bek ailelerinin gerçekten yoksul halini görmüştünüz. Bunlar Türkiye'ye göç etmediler, maaşlarını almayı umdular ve bunlara söz verilmişti. Bu dağlık yöreye başka nüfus yerleştiremeyiz. Göç etmemekle büyük hizmet verdiler çünkü ahali burada kaldı. Şimdiye dek kendilerine 11 bin ruble yardım yapıldı. Kars ve Batum oblastlarındaki beylere bağlanacak yıllık maaş tutarı 7.840 ruble. Üstelik Türk zamanında altın para alıyorlardı şimdi kâğıt paraya razılar. Vermezsek yalnızca burada değil Anadolu'da da devletimizin prestiji sarsılır.

Dondukov-Korsakov harbiye nazırına, o da maliye bakanına yazdı. Maliye bakanı Bunge, toplam 25 kişiye yılda toplam 7.840 ruble maaş bağlamayı özetle şu sebeplerle reddetti: 1. Bunlara verirsek başkaları da ister. 2. Zaten 11 bin ruble verdik, yeter. 3. Türk hükümetinin bunlara düzgün maaş ödediği de zaten şüpheli, çünkü askerlerine bile maaş ödeyemiyor.

Ancak bütün bu yazışmalara nihayet çar son noktayı koydu ve Temmuz 1883'te aşağıdaki kişilere şu yıllık maaşların kâğıt parayla ödenmesini buyurdu: Kars oblastından, Derviş Hamza 1.045 ruble + 152 ruble, Muhammed Şakir Bek 625 ruble, Tahir Bek-oğlu Muhammed Naim Bek, 768 ruble, toplam 2.591 ruble. Batum oblastından, Şerif Bek Acarskiy 353 ruble, diğerleriyle birlikte toplam 5.249 ruble. İki oblastın toplamı 7.840 ruble. Şerif Bek tüm maaşları yerine bir kerede 8.000 ruble talep etti, Rus hükümeti bir kerede 7.000 ruble ödeyerek onunla hesabı kapattı.[21]

Beylerden Arazilerin Geri Alınması

Kafkasya genel valiliği Kars vilayetinde imtiyazlı kişilere tahsis edilmiş olan bazı arazileri bu kişilerden beklediği hizmeti veya faydayı alamadığı gerekçesiyle 1903 yılı Şubat ayında geri almaya karar verdi ve bu kararı 1904-1905 yıllarında ilan etti.[22] Bunun üzerine bu kişilerin arazilerini elde tutabilmek için Kafkasya genel valiliğine ve o zamanki Rusya'nın en yüksek yargı makamlarına başvurmuş oldukları belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin Ardahan sancağı Göle kazasına bağlı Panik köyünden Aslanoğlu İzzet Bey ya da dilekçedeki adıyla İzzet Bek Aslanbekov ile kardeşi Şamil Bek Aslanbekov ve amca oğulları Daştan Bek Tayyar Bek-oğlu ve Şahan Bek Derviş Bek-oğlu'nun dilekçesi hakkında Kafkasya Arazi ve Zümre İş-

21 STsSA, f. 229, op. 1, d. 30, ll. 53-57, 75-79, 83. Maaşlardaki kuruşları sadeleştirme için attım.

22 Kars valisinden Kafkasya genel valiliğine, 12 Kasım 1905. HAA, f. 1262, op. 3, d. 9(II), l. 131-132.

leri Komisyonu Ocak 1904'te Senato'ya (*pravitelstvuyuşçiy senat*) gönderdiği raporda, İzzet Aslan-oğlu ve yakınlarına Göle kazasında 27 numaralı 350 desyatin (382 hektar) kadar bir arazinin tahsis edilmiş olduğunu, ancak arazi ve zümre komisyonunun 5 Şubat 1903'te bu kişilere arazi tahsisinin yasal olmadığına karar verdiğini bildiriyor. Komisyon, "Türk yasalarının" ahalinin zümre hukukuna göre sınıflara ayrılmasını tanımadığını ve kimseye özel haklar ve ayrıcalıklar vermediğini, Türk hükümetinin yeni arazi kanunnamesini uygulamaya koyarak büyük toprak sahiplerinin elinden topraklarını alıp yerine bir miktar maaş bağlamış olduğunu belirtiyor. Rus hükümeti bu maaşları kabul etmiş ve devam ettirmiştir. Ancak bunun dışındaki 39 kişiye toprak tahsisi geçici bir karardı ve imparatorun onayına tabiydi. 1903'te komisyon bu kararı iptal etti, Kafkasya genel vali vekili General Freze de komisyonun kararını onayladı. Komisyonun bildirdiğine göre Kars valisi raporunda bu kişilerin çoğunun eski vali General Grosman'ın beklentilerini haklı çıkarmadığını ve maalesef bunlardan bazılarının öneminin abartılmış olduğunu bildirmişti. Bu nedenle komisyon bu kişilerin ellerindeki Osmanlı belgelerinde yazılı olan miktardan fazla olan arazilerin geri alınmasının uygun olduğu görüşündeydi.[23]

Aslanbekovlar gibi elinden arazisinin bir kısmı geri alınan Oltulu Himşievler (Hamşioğulları) ve Kağızmanlı Şemseddinovlar hakkında aşağıda bilgi verilecektir. Çeşitli devlet organları arasındaki uzun yazışmalardan sonra bu arazilerin bir kısmının yine aynı kişilere ihalesiz ve uzun süreli olarak belli bir ücret karşılığında kiraya verilmesine karar verildi (bu arazilerin listesi için bkz. Ek 2).

1883 ve 1888 Toprak Dağıtımı Projeleri ve Toprak Reformu

Rus yönetimi Kars vilayetindeki feodal sınıfların imtiyazlarının çoğuna dokunmamakla ve hatta bazılarına yasal temel getirmekle birlikte mevcut köy topraklarını nüfusa göre köylüye yeniden dağıtarak ciddi bir toprak reformu da yaptı. Bunun için öncelikle mevcut arazilerin sayım ve dökümü işine girişti. 1881-1882 yıllarında vilayette arazi ölçüm çalışmaları başlamış ve 1881 yılında 792.474 desyatin, 1882'de 881.548 desyatin olmak üzere toplam 1.674.022 desyatin (1.828.869 hektar) arazi ölçülmüş ve kaydedil-

23 HAA, f. 1262, op. 3, d. 9(I), l. 75-78.

miştir.[24] Ayrıca kadın ve erkek köy nüfusları sayılmıştır. Daha sonra 1883 yılında 202.779 desyatin, 1884 yılında 729.492 desyatin ve 1885 yılında 428.632 desyatin olmak üzere 1.360.903 desyatin arazi geçici olarak köylülere dağıtılmıştır. Hazırlanan toprak ve nüfus dağılımı planı Mart 1883'te Kars askeri valisi Tümgeneral Grosman tarafından Tiflis'teki Kafkasya genel valiliğinin onayına sunulmuştur. Kafkasya genel valisi, Mayıs 1883'te planın uygulanmasını kabul etmiş, ancak bu planın geçici olduğunun, ileride değişebileceğinin ahaliye bildirilmesini istemiştir. Nitekim bu hususta her haneden imzalı taahhütnameler alınması istenmiştir.

1883 planında bütün araziler niteliğine göre sınıflandırılmış ve her köye belli bir katsayı tayin edilmiştir. Ortalama norm olarak nüfusunun çoğu Türkiye'ye göç etmeden yerinde kalmış olan köylerdeki toplam kullanılan arazinin nüfusa bölünmesiyle bulunan katsayılar kabul edilmiştir. Daha sonra her köyün erkek ve kadın toplam nüfusu o köy için belirlenmiş olan norm katsayıyla çarpılarak kişi başına belli bir arazi tahsis edilmiştir. Belirlenen bu arazilere gelecekteki nüfus artışı düşünülerek %30 daha eklenmiştir. Köyde bu araziden fazlası varsa başka köylere verilmiş, daha azı varsa komşu köylerden fazla arazi alınmıştır. Yani hem köy içi araziler hem de köyler arası sınırlar yeniden düzenlenmiştir. Kişi başına arazi katsayıları 2 ila 12 hektar (+%30) arasında değişiyordu. Verimli ekilebilir toprakların katsayısı daha düşük, otlaklar ve verimsiz toprakların katsayısı daha yüksekti.

General Grosman planın başına yazdığı açıklayıcı notlarda önce Osmanlı hükümetinden devralınan toprak düzenini ve 1858 Osmanlı arazi kanunnamesini tanıtmıştır. Daha sonra mevcut duruma değinen vali, arazilerin 1-2 ve en fazla 10 dönümlük küçük küçük parseller halinde dağılmış olduğunu belirtmiştir. Grosman, köylülerin büyük bir kısmının ya hiç toprağı olmadığını ya da çok az toprağı olduğu için zengin toprak sahipleri yanında çalıştığını ifade etmiştir. "Ancak," demiştir vali, "bu zengin toprak sahiplerinin topraklarının çoğu zaman belgesi yoktu ya da ellerindeki belgelerde gösterilenden çok daha fazla toprağı kullanıyorlardı, yasalar değil nüfuzları sayesinde bu topraklar onların tasarrufunda sayılıyordu."[25] Müslüman köylerden bazılarının tamamı bazılarının ise bir kısmı Türkiye'ye göç etmiş olduğu için şimdi yarım kalmış köyleri tamamlamak ve bir araya getirmek gerekiyordu. Vali özellikle göçebe Kürtlerin devlet otoritesinden kaçmak için küçük küçük köyler kurduğunu ve genelde dağınık ve küçük

24 *Kavkazskiy Kalendar na 1886 god*, s. 208.

25 Proekt o raspredelenii zemel i gruppirovanii naseleniya Karsskoy oblasti, Prilojenie k otçetu o sostoyanii Karsskoy oblasti za 1882 god. STsSA, f. 229, op. 1, d. 9.

köyleri yönetmenin zor ve maliyeti yüksek olduğu için yeni planda 15 haneden az haneli köy kurulmasına izin verilmediğini yazmıştır.

Yeni gelen göçmenlere dağıtılan topraklar tek tek hanelere değil bütün köyün ortak kullanımına tahsis edildi. Otlaklar bütün köyün ortak malıyken, tarlalar ve çayırlar nüfusa göre hanelere bölünecekti. Bu durumda her haneye düşen arazi üç-dört yılda bir değişebiliyordu. Bu tarla ve çayırların başkasına devri ancak köy hane reislerinin üçte ikisinin oyuyla mümkün olacaktı. Yerli halka gelince, yerel âdetler ve arazilerin farklılıkları dikkate alınarak bireysel ve ortak kullanım ilkelerinin her ikisine de yer veren karma bir sistem benimsendi. Bazı yerlerde belli tarlaları verimli hale getirebilmek için birkaç kuşağın çalışması gerekmiş olduğu için bu tarlalar onları işleyen ailelerin elinden (tapuları olmasa bile) alınmadı. Örneğin, Posof nahiyesinden Türkiye'ye çok az göç olmuştu. Burada nüfus çok yoğundu ve tarlalar çok fazla emekle işlenmişti. Dolayısıyla tarlaların yeniden dağıtımı uygun görülmedi ve olduğu gibi bırakıldı. Bütün köylüler ellerindeki Osmanlı tapu ve koçanlarında belirtilen toprakları yine kullanmaya devam ettiler, yeni dağıtımda daha fazla toprağa hak kazanmışlarsa ayrıca ortak araziden pay aldılar. Belgelere göre kimsenin olmayan araziler ise ortak kullanımda sayıldı ve kişi başına bölündü. Bir kişinin farklı köylerde arazileri olması kabul edilmeyerek bu araziler yerine daimi olarak kaldığı köyden arazi verildi. Ayrıca bir kişinin elinde tapusu olsa bile o köy için belirlenmiş olan kişi başına arazi miktarının beş katından daha fazla arazisi olmasına izin verilmedi. Meyve bahçeleri ve ev arazileri ise mülkiyet gibi değerlendirildi. Değirmen sahipleri de değirmen arazilerinin sahibi sayıldı. Ancak değirmen sahibinin, değirmenin etrafındaki, müşterilerinin kullandığı otlağın ait olduğu köye belli bir ücret ödemesi gerekiyordu.

1886 yılında yeni bir nüfus sayımı ve arazi ölçümü yapıldı ve vilayetteki toplam arazi, göller (13.984 hektar) hariç olmak üzere toplam 1.825.568 hektar olarak hesaplandı. %30'u tarla ve çayırlar, %42'si otlaklar, %7'si ormanlar, %21'i elverişsiz topraklar ve %0,1'i bahçelerden oluşan bu arazinin tarla, çayır ve otlaklardan oluşan 1.126.981 hektarlık kısmı 1887 yılında hazırlanan yeni bir planla köylülere tahsis edilmiştir.[26] Ayrıca 321.598 hektar elverişsiz arazi köylere tahsis edilmiştir. Kalan elverişli arazinin 220.146 hektarlık kısmı hazinenin elindeki yedek arazi fonunu oluşturuyordu. Bu araziler ihale yoluyla veya belli bir yıllık ücret karşılığında belli köylere tahsis yoluyla hazine tarafından kiraya veriliyordu (ayrıntılar için bkz. Tablo 4.1).

26 *Proekt o raspredelenii zemel Karsskoy oblasti*, Kars, 1888.

Kars askeri valisi General Tomiç, Mart 1888'de Kafkasya genel valisine arazi dağıtım planını sunarken bütün vilayette köylerin arazilerinin kesin olarak belirlendiğini, köyler arası sınırların çizildiğini ve arazi meselelerinin çözüldüğünü ifade etmiştir.[27] Vali bununla birlikte vilayette yeni uygulamaya koyulan arazi vergisi sisteminin köylerin elindeki arazilerin nicelik ve gelirine göre vergi yükü getirdiği için belki de ileride bazı köylerin daha az vergi vermek için kendilerine tahsis edilen arazilerin bir kısmından vazgeçebileceğini ve bu nedenle yeni verginin arazi dağılım planı üzerindeki etkisi belli oluncaya değin beklemek gerektiğini yazmıştır. 1889 yılında bu tabloda küçük birkaç değişiklik olmuştur.

1887 arazi dağıtım planı Kars vilayeti memurları ve Kafkasya genel valiliği kadastro memurları tarafından ortaklaşa hazırlanmıştır. Yine hem hane başı (*podvornıy*) hem de ortak (*obşçinnıy*) kullanımın varlığı kabul edilmiştir. Farklı köylerdeki kişi başına düşen arazilerin miktar olarak değil ancak toplam verimlilik ve gelir açısından birbirine yakın olmasına gayret edilmiştir. Her köy için o köy arazilerinin niteliğine göre ayrı ayrı belirlenen katsayılara yine %30 nüfus artış payı eklenmiştir. Burada eklemek gerek ki Kars vilayetinin nüfusu daha 1900 yılına gelindiğinde 1888'e göre %30 oranında artmıştır. Dolayısıyla verilmiş olan bu "fazla" araziler kısa sürede tükenmiş oldu. Tablo 4.1'den görüldüğü gibi bütün vilayette dağıtılan toplam elverişli arazi 1.126.981 hektardı. Bu sayıyı 1886 yılı daimi nüfusuna bölersek kişi başına ortalama 6.5 hektar, hane başına ise 46,4 hektar veya 510 dönüm düşmektedir. Dağıtılmadan kalan hazine arazisi de 206.080 desyatin (225.142 hektar) gibi ciddi bir miktardadır (bkz. Bölüm 2'nin sonunda yer alan Tablo 2.2A, Kars vilayetindeki bütün köylere 1887 planına göre tahsis edilen arazi miktarlarını ve çeşitli yıllardaki nüfusu göstermektedir).

1883 ve 1888 planlarının temelinde Kafkas ordusu topografya dairesinin savaşın hemen ardından (Ardahan'da savaş sırasında) yaptığı bir verstlik fotoğraf çekimleri yatmaktaydı. Ancak bu çekimler askeri amaçlı olduğu için köy ekonomisi açısından önemli olan birçok şey planda gözden kaçmış ya da yaklaşık olarak yer almıştı. 1881 yılında arazi ölçüm memurları köy temsilcilerinin katılımıyla daha fotoğrafik planlar üzerinde kullanıma elverişli arazilerin sınırlarını ve köyler arası sınırları çizmeye çalıştılar. 1882 yılında da muhtarlar ve başmuhtarların yardımıyla yerli nüfusun sayımı yapıldı ve bu sayım temelinde 1883 projesinin norm katsayıları belirlendi. Ancak daha 1883 yılında fiili nüfusun bu sayımdan farklı olduğu görüldü.

27 HAA, f. 113, op. 1, d. 72, list 1-2.

Kars oblastında 1887 yılı arazi dağıtım planının fiili durumu göstermekten uzak olduğu, daha sonra bizzat çarlık memurlarınca ifade edilmiştir. Batum oblastında ise Osmanlı'dan kalan toprak düzeni pek az değişikliğe uğramıştı.[28]

1890 yılında Kafkasya makamları iki oblasttaki toprak kullanımına ilişkin yeni kurallar belirleyip yasaya dönüşmesi için hükümete gönderdiler ancak 1898'e gelindiğinde hâlâ ortada bir yasa yoktu ve Knez Golitsın projenin üzerinde yeniden çalışılması için projeyi geri çekti. Bu arada hayat devam ediyordu ve birçok kişi Batum oblastında sahil şeridinde idarenin izni olmaksızın toprak aldılar ve kültür bitkileri ektiler. Bunlar arasında yüksek rütbeli devlet memurları ve asilzadeler de vardı.[29]

Kafkasya İmparatorluk Köy Ekonomisi Derneği'nin üyesi S. Zavarov'un Kars ve Kağızman sancağının bazı köylerinde 1894 yılında yaptığı araştırmaya göre bu köylerin tasarrufundaki fiili arazi miktarları planda gösterilenden çok daha azdı. Örneğin Malakan köyü Novo Selim'de plana göre 3.583 desyatin tarla ve çayır olması gerekirken yazarın yerinde yaptığı araştırmaya göre sadece 500 desyatin tarla ve çayır vardı. Yine tarla çayır miktarı Yukarı Kotanlı (Türkmen) köyünde 718 desyatin görünürken fiilen 500 desyatin vardı. Bu oranlar Ermeni köyü Benliahmet'te 3.570'e 2.800; Rum köyü Karakilise'de 1.732'ye 1.400 ve Ermeni köyü Zırçi'de 3.131'e 1.300 desyatindi.[30] Bu araştırmadan anlaşıldığı kadarıyla plandaki hatalardan bütün gruplar nasibini almıştır.

Kars vilayetindeki çiftçilerin önemli bir kısmını topraksız marabalar oluşturuyordu. Tarımda kapitalist ilişkilerin gelişmesine paralel olarak marabaların sayısı da arttı. Tarım emekçisi topraksız köylülerin oranı bakımından Kars vilayeti Güney Kafkasya'nın öteki guberniyalarını geçiyordu. Bir yandan da büyük toprak sahibi zengin köylülerin sayısı artıyordu. Örneğin Soğomon Avestisov'un 1906 yılında 1.184 hektar ekilebilir arazisi vardı. Hlgat Boğosov, Mkhitar Kasparov, Serop Garabedov, Nazar Avdalov, Alek Aslanov ve ötekiler de ondan geri kalmıyordu.[31]

Fahrettin Kırzıoğlu ile onu tekrar eden Esin Dayı ve Selçuk Ural, Türklerin 1882 sayımına göre Kars vilayet nüfusunun %58'ini ve 1897 sayımına göre %51'ini oluşturduğunu, ancak toprakların sadece %15'ini elinde bu-

28 *O pozemelnom ustroystve*, s. 36.

29 *O pozemelnom ustroystve*, s. 39.

30 S. Zavarov, *Opıt İzsledovaniya Selskago Hozyaistva Hleborodnago Rayona Erivanskoy Gubernii i Karsskoy Oblasti*, Tiflis: İzdanie İmperatorskago Kavkazskago Obşçestva Selskago Hozyaistva, 1899, s. 426.

31 Boğosyan, *age*, s. 102-103.

lundurduğunu iddia etmişlerdir.[32] Bu tarihçilerin verdikleri nüfus oranları Rus resmi kaynaklarından farklıdır, ancak kaynak belirtmedikleri için bu oranları nereden aldıklarını veya nasıl hesaplamış olduklarını bilemiyoruz (Tablo 3.3A'dan görüleceği gibi 1882 yılında Türklerin -Karapapak, Türkmen vb dahil- nüfusa oranı %47,1'dir, 1897 sayımına göre de %35'tir. 1897'de Türklerin değil ancak Müslümanların oranı %51'dir). Kırzıoğlu ya Türklerle Müslümanları birbirine karıştırmış ya da bilerek ikisini aynı şey olarak kabul etmiştir. Kars vilayetinde Türkler dışındaki başlıca Müslüman grup kuşkusuz Kürtlerdi.

Fakat bunlardan daha da ilginci Türklerin Kars vilayetindeki toprakların %15'ini elinde bulundurduğu iddiasıdır. Yukarıda adı geçen akademik tarihçilerin bu oranı nereden aldıkları veya nasıl hesapladıkları da belli değildir, çünkü hiçbir kaynak belirtmemişlerdir. Kars valilerinin yıllık raporları ve Kars vilayet salnamelerinden derlenmiş olan köyler nüfusu ve arazi dağılımı tablosundan görüleceği gibi, başka milliyetlere olduğu gibi Türklere de nüfuslarına orantılı miktarda toprak tahsis edilmiştir (bkz. Tablo 2.2A). Bu tablodan Türklerin toprakların ne kadarını elinde bulundurduğunu hesaplamak mümkündür, ancak kabaca bir bakışla bile Türklerin elindeki toprakların nüfuslarıyla orantılı olduğu ve kesinlikle %15'ten çok fazla olduğu göze çarpıyor. Göçebe Kürtlerin elindeki topraklar nüfuslarına oranla daha fazladır, ancak bu toprakların çoğu tarım arazisi değil otlaklardır. Kuşkusuz, toprak miktarı kadar toprağın türü, verimi ve niteliği de önemlidir. Genel olarak Rus yerleşimcilere verilen toprakların biraz daha iyi (daha verimli) topraklar olduğu görülüyor, ancak miktar olarak göçebe Kürtler haricinde öteki gruplar arasında önemli bir fark görünmemektedir. Plandaki sayılar ile fiili durum arasındaki sapmaların ise sadece Türkler aleyhine olduğuna dair bir veri yoktur. Dolayısıyla Türklerin toprakların sadece %15'ini elinde tuttuğu iddiası herhangi bir kaynağa dayanmayan, boş bir iddiadır.

1883 ve 1887'deki toprak dağıtım planlarına karşın köy içi ve köyler arası arazi kavgaları bitmek bilmemiştir. Kars valiliği arazi sorunlarının çözümü için elinde yeterli arazi ölçüm memuru olmadığından dolayı her defasında Erivan ve Tiflis'e başvurmuş, ancak emrine hiçbir zaman istediği süre boyunca istediği sayıda memur verilmemiştir. Bu durum sorunların sürüncemede kalmasını getirmiştir. Arazi konusunda üç ayrı makam vardı: Tiflis'te Kafkasya genel valiliği ile Tarım ve Devlet Mülkleri bakanlığının

32 Kırzıoğlu, *age*, 1943, s. 24-26; *age*, 1953, s. 553; "Kars", *MEB İslam Ansiklopedisi*, cilt VI, s. 363; Dayı, *age*, 1997, s. 11; Ural, "Yakınçağ'da Kars", *Kars "Beyaz Uykusuz Uzakta"* içinde, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 111.

Kafkasya temsilciliği, Erivan'da da aynı bakanlığın Erivan guberniyası ve Kars vilayeti dairesi vardı. Bu durum bürokratik işlemleri artırıyordu. Kars valisi Tümgeneral Samoylov vilayetteki birikmiş arazi sorunlarına bir çözüm bulmak için 7 Mayıs 1906 tarihinde Kars'ta bir toplantı yaptı. Toplantıya vali yardımcısı Albay Konevskiy, Erivan tarım ve devlet arazileri dairesi başkanı Snegirev ile memur Salomon, Kars valiliği kançılarya müdürü Bogoslovskiy, memur Gazi Muhammed Husistov, Kars sancağı yöneticisi Albay İosif Levitskiy, Kağızman sancağı yöneticisi Albay Aliyarbek Haşimbekov ve Ardahan sancağı yöneticisi Albay Konstantin Nadejin, arazi memurları Vasiliy Çeburin ve Hristof Parzyants katıldılar. Toplantıda aynı köy merkezine giren köyler arası arazi davaları, köy merkezleri arasındaki davalar, yerli halkın arazi tahsisatının artırılması talepleri ile Erivan guberniyasının çoğu Gümrü uyezdinden olan bazı köylülerin Kars vilayetine yerleşme istekleri görüşüldü. Toplantı tutanağı özetle şu sonuçları kaydetmiştir:[33] O zamana değin Kars valiliğine ve Erivan tarım ve devlet arazileri dairesine her köye düşen arazinin sınırlarının net olarak belirlenmesi için 60 köyden oluşan 14 köy merkezinden dilekçe verilmiştir. Ağustos 1900 tarihli köy merkezleri ve nahiyeler yönetimi nizamnamesine göre ortak arazilerle ilgili kararlar köy merkezi ve nahiye genel kurullarında karara bağlanacaktı. Ancak pratik göstermiştir ki bu kuralları Kars vilayetinde uygulamak kolay değildir, çünkü köy merkezlerinin çoğu farklı milliyetlerden köyleri birleştirmektedir. Bunlar arasında görüş birliğine varmak mümkün olmamaktadır. Arazi sınırları sürekli kavgalara yol açmakta ve bazen kanlı çatışmalar olmaktadır. Köy merkezlerinin arazi sorunlarının çözümüyle ilgili başvuruları karşısında vilayet yönetimi çaresiz kalmaktadır, çünkü yönetimin elinde sadece toprak dağıtımı planı vardır ve bu planda arazilerin sınırları belli değildir. Sınır çizme işleri için vilayetin yeterli personeli ve araçları yoktur. Erivan arazi dairesinin de yoktur. Dolayısıyla Kafkasya genel valiliğinin bu iş için uzman memurlar görevlendirmesi gerekmektedir. Sınır meselelerinin çözümünde belli bir prosedür olmamıştır; bazen plan, bazen arazi kullanma süresi bazen de davalı tarafların nüfus sayıları dikkate alınmıştır. Bu durum ahalinin kafasını karıştırmış, hoşnutsuzluğunu ve yönetime güvensizliğini artırmıştır. O nedenle sadece planı dikkate almak gerekmektedir.

33 HAA, f. 1262, op. 3, d. 163, ll. 3-6. Jurnal soveşçaniya, obrazovannago Voennım Gubernatorom Karsskoy oblasti dlya ustanovleniya poryadka razsmotreniya vajneyşih kategoriy hodataystv mestnago naseleniya ob uporyadoçeniya zemlepolzovaniya i uveliçenii ih zemelnago obezpeçeniya, 25 aprelya 1906 g. Kopyası için bkz. HAA, f. 1262, op. 3, d. 307, list 27-28.

Bazı köyler göçebe Kürtlere daha fazla (kişi başına 7-10 hektardan fazla) toprak tahsis edildiği gerekçesiyle onlara verilmiş toprakların bir kısmının kendilerine tahsis edilmesini talep etmiştir. Fakat komisyon Kürt arazilerinin nicelik ve niteliğinin henüz yeterince incelenmemiş olduğunu ve Kürtlerin arazilerinin ellerinden alınmasının onların yerleşik hayata geçişini zorlaştıracağını ileri sürerek bu talepleri reddetmiştir.

Hazinenin kullanımında kalan arazilerden köylülere arazi tahsis edilmesi talepleri de reddedilmiştir. Kars vilayetinde Erivan tarım ve hazine arazileri dairesinin tasarrufundaki 71 hazine arazisinin toplam yüzölçümü 65.870 hektardır. Hükümetin elindeki tek yedek arazi budur ve az topraklı ve topraksız köylülerin sayısına göre bu arazi çok azdır. Ayrıca tarım ve içişleri bakanlıkları ile Kafkasya naipliği hazine arazilerinin köylülere ihalesiz olarak kiraya verilmesine ilişkin Kasım 1884 tarihli yasanın Kafkasya'da da uygulanmasında anlaşmışlardır. Dolayısıyla yönetimin elinde hem muhtaç köylülere yardım etme hem de belli araziler üzerindeki tasarrufunu sürdürme olanağı vardır. Toplantıya katılanlar Erivan guberniyasının çoğu Aleksandropol (Gümrü) uyezdinden olan bazı köylülerin Kars vilayetine yerleşme isteklerini de reddetmiştir.

Mart 1908'de yine vilayetteki arazi sorunları üzerine bir komisyon daha toplanmıştır. Toplantıya başka yere tayin olmuş olan eski vali General Babıç, yeni vali General Volskiy, vali yardımcısı Yarbay Knez Dadeşkeliani, kançılarya (özel kalem) müdürü Vladimir A. Bogoslovskiy, Erivan ve Kars arazi işleri dairesi başkanı Ardasenov ve daire sekreteri Uşakov, Kars sancağı yöneticisi Albay Levitskiy, Ardahan sancağı yöneticisi Albay Nadejin, Kağızman sancağı yöneticisi Albay Haşimbekov, Kafkasya arazi dairesi memuru Mrozovskiy (Morozovskiy?), Kars vilayeti hazine arazileri dairesi memurları Çeburin, Parzyants ve Leonid İ. Pribılskiy ile Kars vilayeti göç ve iskân işleri müdürü Savçuk katılmışlardır. Komisyon özetle şu sonuçları tutanağa geçirmiştir:[34] Hazine arazilerinin yönetiminin valilikten alınıp Erivan'daki arazi işleri dairesine devrinin tamamlandığı 1895 yılından itibaren arazi davaları artmaya başlamıştır, çünkü ilk koyulan sınır işaretleri silinmeye ve "az kültürlü" halk tarafından tahrip edilmeye başlamıştır. Sorunlara müdahale için ise valilik tam yetkili değildir ve elinde yeterli uzman personel yoktur. Sınır sorunlarının çözümü için ahali Kars valiliği, Tiflis'te Kafkasya genel valiliği ve tarım bakanlığı temsilciliği ile Erivan'da arazi

34 HAA, f. 1262, op. 3, d. 307, l. 33-36. Jurnal zasedaniya komissii, obrazovannoy Voennım Gubernatorom Karsskoy oblasti dlya razreşeniya voprosa ob uporyadoçenii zemlepolzovaniya selskago naseleniya Karsskoy oblasti v nastoyaşçee vremya i ob osnovaniyah, na kotorıh doljno bıt postroeno budušçee obşçee pozemelnoe ustroystvo.

işleri dairesi arasında mekik dokumuştur. Fakat bu makamların hiçbiri sorunları çözememiş, sadece makamlar arasında uzun yazışmalar olmuştur. 1900 yılından itibaren vilayette arazi vergileri neredeyse üç kat birden artınca arazi kavgaları da sertleşmiştir. Mayıs 1906'daki toplantıda sorunun çözümüne ilişkin esaslar belirlenmiştir ancak bunları uygulayacak organ belli olmadığı için hayata geçmemiştir. Kars valisinin ısrarları sonucunda 1907 yazında vilayete iki ayrı sınır çizme memurları grubu gönderilmiştir. Bunlardan tarım arazileri grubunun yöneticisi Sapojnikov ve otlaklar grubunun yöneticisi Mrozovskiy arazi dağıtım planının iyi hazırlanmamış olduğu, halkın planı kabul etmediği ve planın hukuki temelinin olmadığı gerekçeleriyle plan yerine fiili duruma göre hareket edilmesini önermişlerdir. Kafkasya'nın öteki vilayetlerinde olduğu gibi Kars'ta da arazilerin fiilen kullananlara verilmesini önerenler vardır. Ancak komisyon bu öneriyi kabul etmemiştir, çünkü birçok köyde yapılan incelemelerde planın fiili duruma aslında uyduğu ve köylülerin plan sınırlarına uyulmasını istediği belli olmuştur. Fiili durumu kabul etmek toprak işgallerini artıracaktır. Ayrıca planın yasal temeli vardır. Planın eksikleri ve belirsizlikleri vardır, ancak yine de şimdiki durumdan daha adildir. Kars vilayetindeki bütün arazi meselelerini çözecek tek bir organ olmalı ve valilik kançılaryası içinde olmalıdır. Bu dairede en az üç uzman kadrosu açılmalıdır. 1905 başı itibarıyla vilayetin değişik yerlerindeki kişi başına düşen toprak miktarları 1,57 hektar ile 17 hektar arasında değişmektedir (kaza ortalamaları için bkz. Tablo 4.1). Dolayısıyla bazılarının fazla toprağı varken bazılarının toprağı azdır. Hazinenin elinde ise hâlâ 183.540 hektar kadar dağıtılmamış arazi vardır. Halk çoktandır toprak dağılımı adaletsizliğinden yakınmaktadır. Aynı zamanda Tiflis, Erivan ve Kars'a temsilciler göndermekte ama sonuç alamamaktadır. Sonuç olarak komisyon şu kararları almıştır: 1. Uygun aletlerle tam bir arazi ölçümü yapılmalı ve elverişli ve elverişsiz toprakların miktarı tam olarak belirlenmelidir. 2. Bütün vilayet arazi verimliliği, iklim koşulları ve başka ekonomik etkenlere göre bölgelere ayrılmalı ve her bölge için bu etkenler, arazi miktarı ve nüfus sayısına göre kişi başına arazi normu belirlenmelidir. 3. Her köye erkek ve kadın toplam nüfusuna göre toprak verilmelidir. 4. Topraklar köy merkezlerine ve kişilere özel mülk olarak verilmelidir. 5. Serbest hazine arazilerini ileride ihtiyacı olanlara ek olarak dağıtmak üzere yedek fon olarak saklamalıdır. 6. Bütün önlemler için gerekli yasal düzenlemeleri yapmalıdır.

Bu toplantının ardından Nisan 1908'de Kars askeri valisi Tümgeneral Volskiy Kafkasya naibine bir rapor sunmuştur. General Volskiy raporun-

da 1883-1887 planının zamanında acele ile yapılmış olduğunu ve şimdi de artan nüfustan dolayı iyice eskidiğini belirtmiştir. İlk başlarda fazla olmayan arazi davalarının giderek arttığını ve 1900 yılında vergilerin artmasıyla birlikte kavgaların sertleştiğini bildirmektedir. 1895 yılında hazine elindeki arazilerin yönetiminin Erivan'daki devlet mülkiyeti idaresine verilmesi ile işler daha karmaşık bir hal almıştır. Erivan idaresinin elinde sadece üç arazi ölçüm memuru vardır ki bunlar Erivan guberniyasma dahi yetmemektedir. Ahalinin vekilleri aracılığıyla yaptığı başvurular üzerine Tiflis ve Erivan'dan gönderilen memurlar raporlarını kendi amirlerine vermişler, bazıları sonuçları köylülere açıklamışlar, bazıları da yetkililerin talimatlarının beklenmesini istemişlerdir. Çoğu kez kurumlar birbirinin kararlarından habersiz kalmış, halka en yakın olan yerel idare ise en habersiz olanı olmuştur. Sonuçta 1895'ten beri tek bir arazi davası çözüme bağlanmamıştır. Vali devamında özetle şöyle demektedir: Ekteki tutanaktan görüleceği gibi toprakların fiili kullanım ilkesine göre dağıtımı sorunu çözmeyecektir. Nitekim Güney Kafkasya'nın beş guberniyasında 1903'ten beri süren fiili kullanıma göre davaları çözme girişimleri birçok kitlesel protesto ve şikâyete yol açmıştır. Kars vilayetinde ise en azından yeni köylerin oluşturulmasında komşu köylerle sınır meseleleri çabuk çözülmüştür. Ahali 1887 planının uygulanmasını adil bulmaktadır. Bu nedenle bütün arazi yetkileri ve davaları valilikte toplanmalı, Kars valiliğinin emrine derhal en az üç arazi ölçüm memuru verilmeli, 1887 planının orijinali gönderilmeli ve yenisi yapılıncaya kadar bu plan temel alınmalıdır.[35]

General Samoylov, Babıç ve Volskiy'in raporlarına tam bir yanıt verilmediğini, yeni Kars valisi Tümgeneral Fon Parkau'nun Kafkasya naibine 27 Aralık 1908 tarihli yazısından anlıyoruz. Kafkasya naibi (genel valisi) Mayıs 1908'deki yazısında Kars vilayetinde arazi ihlallerine yer verilmemesi ve yasal çözüm bulununcaya kadar 1887 planının uygulanmasını istemiştir. Ardından Yalağuzçam, İvanpol ve Karnavaz köylerinin sınırlarının plana göre belirlenmesi talimatı gelmiştir. Ancak Kars valiliği emrine arazi ölçüm memurları verilmemiş olduğu için bu üç köyün sorunu dahi çözülmemiştir. 1904'ten beri biriken toplam 245 ölçüm işi hâlâ beklemektedir. Vali Fon Parkau, Sibirya, Uzak Doğu ve Türkistan'da uygulanmış olan toprak rejiminin Kars vilayetinde de uygulanmasını istemektedir. Bunun için 1907'den beri vilayette var olan Göç ve İskân İdaresi'ne (*Pereselen-*

35 HAA, f. 1262, op. 3, d. 307, l. 31-32. Doklad o merah k uporyadoçeniyu zemlepolzovaniya naseleniya Karsskoy oblasti v nastoyaşçee vremya i ob osnovaniyah obşçago pozemelnago ustroystva v buduşçem soglasno jurnalu zasedaniya komissii ot 19-go fevralya 1908 g. 27-go Marta 1908 goda No. 221. Gor. Kars.

çeskoe Upravlenie) yetki verilmesini ve baharda üç arazi ölçüm memuru gönderilmesini istemektedir.[36]

Hazine Arazilerinin Kiraya Verilmesi

Kars askeri valisi Tümgeneral Grosman, Tiflis'teki Kafkasya genel valiliğine gönderdiği 18 Ekim 1883 tarih ve 1501 sayılı raporunda hazine arazilerinin yasa gereği ancak ihale yoluyla kiraya verilebildiğini, ancak yerel halkın ihalelere katılmadığını, çünkü ihalede herkesin kendi başına karar vermesi gerektiğini, oysa yerli halkın köy cemaatiyle birlikte hareket etmeye alışık olduklarını yazıyor. "Dolayısıyla," diyor Grosman, "gelişmemişlikleri ve inisiyatif yetersizliğinden ötürü meydanı aracılara bırakıyorlar ve daha sonra o arazileri bu aracı spekülatörlerden üç dört kat daha pahalıya kiralıyorlar."[37] Bu nedenle vali belli otlakların belli köylere önceki ihale fiyatından az olmamak kaydıyla altı yıllığına ihalesiz olarak kiralanmasını önerir. Grosman'dan sonraki vali olan General Tomiç de spekülasyon amacıyla ihalelere katılan yerli ve yabancı spekülatörlerin (genelde Ermenilerin) yerel halkın bilgisizliğinden ve deneyimsizliğinden yararlanıp ihaleleri kazandıklarını ve daha sonra üç kat fazla ücretle köylülere kiraya verdiklerini belirtmiştir.[38]

Daha sonra Kafkasya Zümre ve Arazi İşleri Komisyonu (kısaca arazi komisyonu) Kafkasya genel valiliğine hazırladığı raporda Kars vilayetinde kiraya verilecek hazine arazilerinden elde edilecek gelirin 10.783,34 ruble tuttuğunu ifade etmektedir. "Yasamal" otlağının kira bedeli listeye dahil değildir, çünkü bu otlak Kars ile Batum vilayetleri arasında yer almaktadır ve aradaki sınır henüz net değildir (1884 ve 1885 yıllarına ait listeler için bkz. Tablo 4.2 ve 4.3).

---

36 HAA, f. 1262, op. 3, d. 307, l. 22-26. 15 dekabrya 1908 g. Kars. Ob osuşçestvlenii meropriyatii k uporyadoçeniyu zemlepolzovaniya naseleniya Karsskoy oblasti, vırabotannıh komissiey 19 fevralya 1908 goda.

37 HAA, f. 1262, op. 2, d. 39, l. 9-10.

38 *Otçet* 1884, s. 20. General Grosman ve General Tomiç spekülatör anlamında Rusça "*kulak*" terimini kullanmışlardır. Esas anlamı "yumruk" olan bu sözcük, Sovyet döneminde de zengin köylü, tefeci ve toprak ağası anlamında kullanılmıştır. 1881 tarihli bir sözlükte kulak sözcüğünün anlamları arasında tüccar ve spekülatör geçmektedir. Bkz. Vladimir Dal', *Tolkovıy slovar jivogo velikorusskogo yazıka*, cilt 2, Moskova, 1881, s. 215. Çevrimiçi versiyonu için bkz. http://vidahl.agava.ru/P088.HTM#14257 (Erişim tarihi: 18 Temmuz 2018).

Arazi komisyonu başkanı Dmitriy Zaharoviç Bagradze, Kafkasya genel valisi General Knez Aleksandr Mihayloviç Dondukov-Korsakov adına, Kars valiliğine 28 Haziran 1884 tarihli yazısıyla otlak tahsis listesinin onaylandığını bildirmiştir.[39]

1884'e değin bütün boş hazine arazileri (esas olarak otlaklar) ihaleyle kiraya verildi. Ancak yerli nüfus ihaleden anlamadığı için ihalelere katılmadı ve hazine doğrudan ilişkiye girmeyip meydanı zengin tüccarlar ve toprak sahiplerine (valilerin deyişiyle *kulak*lara) bıraktı. Bu *kulak*lar ise ihalede aldıkları arazileri daha sonra ihale fiyatının üç-dört katına köylülere kiraladılar. 1884'ten itibaren otlaklar, isteyen köylere altı yıllığına ihalede verilen fiyat üzerinden kiralandı. Köylerin talep etmediği otlaklar yine ihaleye çıkarıldı. Vali Tümgeneral Tomiç, Mayıs 1889'da şöyle demektedir:

> Bir yandan yerel ahalinin bu türden bir sömürüden kurtarılması için, bir yandan da ekonomik refahın artması ve köy ekonomisinin gelişmesi için selefimin 18 Ekim 1883 tarih ve 1501 sayılı dilekçesi üzerine Kafkasya genel valisi hazretleri köylülerin talebi olduğu takdirde boş hazine arazilerinin belli bir ücretle altı yıllığına belli köylere kiralanmasına izin verdi. Böylece 1884 yılından itibaren ilgili arazilerin büyük bölümü belli birtakım köylere tahsis edildi. Şimdi ise bu yılın sonunda altı yıllık sürenin dolacak olmasından dolayı bazı köyler bana başvurarak kullanmakta oldukları arazilerin yine kendilerine tahsis edilmesini istediler. Kars vilayetinin bütün hazine mülkü bu yıl Erivan guberniyası devlet mülkiyeti idaresini denetimine geçtiği için, ben, ilimizdeki köy ekonomisinin temel sektörlerinden biri olarak hayvancılığın gelişmesi amacıyla, adı geçen idareye 17 Mart tarih ve 1859 sayılı yazımla köylülerin bu taleplerinin idarece uygun görülüp görülmeyeceğini sordum. Bunun üzerine ilgili idarenin müdürü bana yanıtında ilgili yazımın müsteşar Tihyev'e gönderildiğini ve Tihyev'in de Kars vilayetindeki meskun olmayan bütün hazine arazilerinin Devlet Mülkiyeti Bakanlığı idaresine geçmesi üzerine bu arazilerin gelirlerinin yürürlükteki yasalara göre alınmasını yazdığını bildirdi. Bu yanıtın belirsizliğinden dolayı zatıalilerinin Müsteşar Tihyev'le temasa geçerek söz konusu arazilerin ilgili köylülere geçen yıllarda olduğu gibi tahsis edilmesi hususunda onay istemesini arz ederim.[40]

General Tomiç, 24 Mayıs 1889 tarihli yazısına yanıt alamamış olacak ki 12 Ağustos 1889'da yeniden Tiflis'teki Kafkasya genel valiliğine yazarak ilgili yazısına yanıt istemiştir. Bu arada General Tomiç'in ifade ettiği gibi

39 HAA, f. 1262, op. 2, d. 39, l. 15.

40 Kars askeri valisinden Kafkasya genel valisine, 24 Mayıs 1889, N3271. HAA, f. 1262, op. 2, d. 39, l. 33-35.

hazine arazilerinin yönetimi Devlet Mülkiyeti Bakanlığı Erivan guberniyası ve Kars vilayeti devlet mülkiyeti idaresine geçmişti. Ancak bu durum işleri kolaylaştırmaktan ziyade daha da karmaşıklaştırmış ve Kars-Tiflis ve Erivan arasındaki bürokratik yazışmaları artırmıştı.

Haziran 1902'de Çıldır'ın Cala, Keçal, Ağcakala, Kızılveran, İrişti ve Daşbaş köyleri adına Calalı Emin Ali-oğlu'nun Tiflis'te devlet mülkleri bakanlığına verdiği dilekçede, Akdağ'ın batı tarafının otlak kirasının birdenbire 445 rubleden 1.136 rubleye çıkarılmış olmasından şikâyet ediliyor.[41]

Hamşioğulları (Himşiaşvili) Sülalesinin Arazi Davaları

Çarlık bürokrasisinde işlerin nasıl yürüdüğünü daha iyi anlamak için burada bazı arazi davalarını yakından inceleyelim. İlk olarak yörenin en tanınmış feodal hanedanının davalarına bakalım. Acara, Ardahan ve Oltu'nun tanınmış beylerinden Hamşioğulları, Gürcü atabekleri Himşiaşvili soyundan geliyordu. Bu sülale Osmanlı devrinde Ardahan ve Oltu köylerinde büyük arazilere fiilen sahipti. Hamşioğulları arazilerini elde tutabilmek ve imtiyazlı konumlarını Rus yönetiminde de sürdürebilmek için uğraşmışlardır. Rusya adalet bakanlığından Kafkasya genel valiliğine Temmuz 1884 başında gönderilen bir yazıdan anladığımıza göre, eski Yukarı Acara kazası müdürü Şerif Bey Himşiaşvili, şimdiki adıyla Tümgeneral Aleksandr Aleksandroviç Acarskiy, Gürcü prensleri Himşiaşvili soyundan olduğunu ve Osmanlı devletinde *mir* ve *sancak beyi* unvanlarını taşıdığını, bu unvanın *knez* veya *vladetel oblasti* unvanına denk geldiğini iddia ederek kendisine babadan oğula geçen knezlik (prenslik) verilmesini istemiştir. General Acarskiy kanıt olarak Sultan II. Mahmut'un verdiği fermanı göstermiştir. Fermanın tercümesinden anlaşıldığına göre Mir Muhammed Şerif'e tımar olarak Yukarı Acara livası verilmiştir. İmparator III. Aleksandr bu unvanın gerçekten var olup olmadığı ve babadan oğula geçip geçmediği konusunda dışişleri bakanlığına danışılmasını istemiştir. İstanbul'daki Rus elçiliğinde görevli Müsteşar Nemidov ise Kafkas genel valiliğine başvurulmasını istemiştir.[42]

Kafkasya genel valisi General Dondukov-Korsakov, Rusya adalet bakanlığına 22 Eylül 1884 tarihli cevabi yazısında özetle şu bilgileri veriyor:

> Şerif Bey son savaştaki hizmetlerini saymıştır, ancak Himşiaşvili soyunun hakkını kanıtlayacak belgesi yoktur. Sultan Mahmut'un fermanı 25 Şevval

41 STsSA, f. 246, op. 6, d. 144.
42 STsSA, f. 231, op. 1, d. 99.

1251 [13 Şubat 1836] tarihlidir. Sultan, Çıldır beylerbeyi Ahmet Paşa'nın arzı üzerine Yukarı Acara livası sancak beyliğini ölen Mir Arslan Ali yerine kardeşi Mir Muhammed Şerif'e vermiştir. Ancak sancak beyi unvanı o sancağın yöneticisi olduğu anlamına gelmez, sadece o sancaktan belli sayıda köyün ya da büyükçe bir arazinin sahibi olduğu anlaşılır. Bunların hazineye geçen toprakları için kendilerine babadan oğula geçen bir maaş bağlanmıştır ve bu maaş çarlık hükümeti tarafından da kabul edilmiştir. Ancak bütün bu sancak beyleri içinde Şerif Bey öne çıkmıyor, tersine Livana ve Artvin beylerinden sonra geliyor. Bunlar Ahıska ve Ahılkelek kazalarındaki atabeklerin soyundan ve 1803'e kadar Ahıska paşası unvanı taşıyorlar. Şerif Bey ayrıca Batum ve Lazistan sancak beylerinden de aşağı bir statüdedir. Bu Abaşidze sülalesi Artvin beylerinden sonra ikinci sırada geliyor. Şerif Bey'in hanedanı 18. yüzyıl sonunda Rus egemenliğiyle ortaya çıkmıştır. Şerif Bey'in büyük dedesi Himşia-oğlu Abdul Ağa 1782'de Guriel'deki Aketi'ye saldırı sırasında ölmüştür. Oğlu Selim Himşiaşvili ise 1803'te üç tuğlu Ahıska paşası olmuştur. 1815 yılında sultanın fermanıyla başı kesilmiştir. Dört oğlundan Ahmet ve Ferhat beyler 1828-1829'da Ruslara karşı savaşmışlardır. Ahmet Bey o sırada Ahıska paşasıydı ve 1835'te Erzurum seraskeri olarak öldü. İşte bu Ahmet Paşa, Şerif Bey'in babasıdır ve Sultan Mahmut'un 1251 tarihli fermanında adı geçen de odur. Sonuçta Şerif Bey asla bütün Yukarı Acara'nın beyi olmamıştır, sadece altı köyün sahibidir ve bundan dolayı yılda 353 rublelik bir maaşı vardır.

Dondukov-Korsakov devamla şöyle diyor:

> Türk kanununun hiçbir zümre (*soslovie*) farkı tanımadığı tartışmasız bir olgudur. Her ne kadar eski hanedanlar hem halk indinde hem de hükümetin gözünde itibar sahibi olsalar da buna dayanarak bu bölgede birilerine asilzadelik (*dvoryanstvo*) imtiyazı vermek için bir sebep yoktur. Sonuç olarak Şerif Bey'in talebi uygun değildir.

General Acarskiy, imparatorun Kafkasya naibi (genel valisi) General Dondukov-Korsakov'a hitaben kaleme alınmış 28 Ağustos 1884 tarihli bir yazısında ise Kars vilayeti Ardahan sancağındaki mülküne dair planda Ur köyünde bir hata olduğunu belirterek şöyle diyor:

> Bu köy benim adıma kayıtlı, ancak Hıristiyan olmadan önceki karılarım Şerif Ağa Mikeladze kızı Mesude Hanım ile Yusuf Ağa kızı Hacer'e ait olmalı. Ben Hıristiyan olunca onlarla evlilik bağım kesildi ancak köyün mülkiyeti onlarmdır. Oğlum Abbas Bek Acarskiy'e Hula ve Tirvana Yaylası'nın onda biri, Mesude Hanım'a Kabala Kedi ve Koçatı arazileri verilmelidir. Hula'nın onda dokuzu iki karım arasında eşit paylaşılmalıdır.[43]

43 General Acarskiy'den General Dondukov-Korsakov'a, Feodosiya, (Kefe, Kırım), 16 (28) Ağustos 1884. STsSA, f. 231, op. 1, d. 99, l. 29.

Acarskiy'in birkaç dilekçe daha vermiş olduğu anlaşılıyor. Haziran 1885'te Kafkasya Zümre ve Arazi İşleri Komisyonu başkanı Dmitriy Bagradze, Acarskiy'e yazarak iki dilekçesinin yangında yanmış olduğunu belirtiyor ve bir daha göndermesini istiyor. Bu arada Kars valisi, Bagradze'ye 9 Temmuz 1885 tarihli yazısında "Acarskiy'in sözünü ettiği Ur mülkü planı diye bir şey bizim vilayetten verilmemiştir" diyor ve şöyle devam ediyor:

> General Acarskiy'in sunduğu Ur üzerine sekiz tapudan sahte bulunan biri Ahmet Paşa-oğlu Şerif Bey adına ve 23,33 desyatin çayırdan ibarettir. Öteki yedi belge ise Yusuf kızı Hacer Hanım ve Şerif Kızı Mesude Hanım adınadır. Bunlardan doğru kabul edilen üç belge 5/12 desyatin tarla ve 1,5 desyatin çayır içindir. Dört belge sahtedir ve bunlar 133,33 desyatinlik tarla ve 223,33 desyatin otlak içindir. Ayrıca Şerif Bey-oğlu Abbas Bey adına Alagöz ve Karabağ köylerinden belgeler var. Kamara yaylası miri arazidir ve kimsenin malı değildir. Selefim tarafından hazırlanan ve Kafkasya genel valisi tarafından onaylanmış olan arazi projesine göre General Acarskiy ve ailesine 430 desyatin orman hariç Ur arazisinin hepsi bırakıldı. Abbas Bey'e de Alagöz ve Karabağ'dan 200 desyatin ayrılıp 554 desyatin verildi. Şerif Bey'in on oğlu ve üç kızı var. Bunların paylarını ayırmalı. Ancak bana Kerç[44] ticaret mahkemesinden gelen karara göre Acarskiy'in her nerede olursa olsun tüm gayrimenkulüne haciz koyulmuş. Bunun için Ardahan mutasarrıfına emir verdim, Ur arazisini devlet adına ihaleyle kiralayacak.[45]

Kafkasya genel valisi, Ur köyündeki 650 desyatinlik orman hazinede kalmak üzere, General Acarskiy'in çocuklarına 1.183 desyatin ekilebilir biçilebilir arazi ve 250 desyatin otlağın mülk olarak verilmesini kabul etmişti. General Acarskiy'in oğullarından Zekeriya Bek ve öteki Hamşioğulları ise ormanı da mülkleri sayıyorlar ve bu yüzden Ardahan orman müdürlüğü makamlarıyla kavga ediyorlardı. Ancak Ardahan orman müdürlüğü Hamşioğullarına taviz vermedi ve orman hazinenin tasarrufunda kaldı.[46]

Daha önce açıklandığı gibi Şubat 1903 tarihinde Tiflis'te Kafkasya zümre ve arazi meseleleri komisyonunun bir toplantısında alınan bir kararla Kars vilayetinde daha önce bazı kişilere tahsis edilmiş olan hazine arazilerinin bir kısmı geri alınmıştı. Bir yıl sonra bu karar Kafkasya genel vali vekili General Freze tarafından da onaylanmıştı. 1904-1905 yıllarında kararın uygulanmaya başlaması üzerine karardan etkilenenler Kafkasya genel valisine ve imparatora dilekçeler verdiler. Oltu'daki Hamşioğullarının da bu karardan etkilendikleri anlaşılıyor. Oltu sancağı Tavusker kazası

44 Kerç, Kırım'ın doğusunda yer alan bir şehirdir.
45 STsSA, f. 231, op. 1, d. 99.
46 HAA, f. 1262, op. 3, d. 7.

Karnavaz köyü (şimdiki Erzurum ili Olur ilçesi Ormanağzı köyü) sakinlerinden Süleyman Hüseyin-oğlu Himşiev'in mirasçıları Ramiz, Hadis ve Celal Himşiev adına Kafkasya naibi Kont Vorontsov-Daşkov'a sunulan Rusça dilekçede özetle şöyle yazılmış:

> Karnavaz köyü sakini olan babamız Süleyman Hüseyin-oğlu, eski zamanlarda Türk egemenliğine girmiş ve o zamandan Müslümanlığı kabul etmiş olan Gürcü prensleri Himşievler soyundan geliyordu ve kendinden önceki ataları gibi o da ahali üzerinde büyük bir nüfuza sahipti. Bu sayede Oltu sancağı Penek nahiyesinde [*uçastok*] "müdür"dü, yani *uçastok naçalniki* makamında oturuyordu. 1877-1878 savaşı sırasında babamız bu görevdeydi. Rus hükümeti bu yöreleri ele geçirdiği zaman savaştan dolayı bozulmuş olan asayiş ve nizamı sağlamakta yardımcı olacak nüfuzlu kişilere ihtiyaç duydu. Asayişi bozanlar cahil halkı Rus otoritelerine karşı ayaklanmaya çağıran haydut çeteleri ve bazı güvenilmez kişilerdi. Doğal olarak bu durumda Rus otoritelerinin seçimi babamız oldu, çünkü o halk üzerindeki muazzam nüfuzu sayesinde bütün muteber kişiler arasında asayiş ve düzeni yeniden kurabilecek tek kişiydi. Bu nedenle Oltu sancağının ilk *naçalniki* olan Binbaşı Abelov, Penek ve Tavusker *uçastok*larının yönetimini ona vermişti. Üstelik elimizde bulunan belgelerden gördüğümüz üzere babamıza pek ciddi görevler veriliyordu ve o hem Binbaşı Abelov zamanında hem de ondan sonra gelen sancak *naçalnik*leri zamanında bu görevleri başarıyla yerine getirdi.
>
> Muteberandan olan atalarımızın öteden beri kullandıkları ve yörenin Rusya'ya ilhakından sonra da kullanmaya devam ettikleri araziler arasında Oltu sancağındaki "İzrail" arazisi de vardı. Daha sonra Kars vilayeti arazi dağıtım planı hazırlanırken, Kars askeri valisinin sunuşu ve Kafkasya genel valisinin onayıyla 1885 yılında bu arazi Rus belgelerine göre de Rus hükümetine olan hizmetlerinden dolayı nihai olarak babamızın tasarrufuna tahsis edildi. Babamıza bu tahsise imparator ihsanı hükmü verilmesinin düşünüldüğü de beyan edildi. Nitekim söz konusu planın açıklayıcı notlarında Oltu kazasında 18 numaralı maddede 100 desyatin elverişli ve 21 desyatin elverişsiz arazinin babamıza tahsis edildiği yazılıydı. Böylece öteden beri atalarımızın elinde bulunan İzrail arazisi Rus egemenliğinde de babadan oğula geçecek şekilde babamızın tasarrufuna verildi. Çar armağanı olarak İsrail'in elimizden asla alınmayacağından emin olduğumuz için babamız ve onun ölümünden sonra bizler arazinin verimini artırmak ve üzerinde iyi bir çiftlik kurmak için çalıştık ve büyük masraflara katlandık. Arazi üzerinde iki katlı, ambarlı, ahırlı ve tavlalı bir ev yaptık, binden fazla ağaç diktik, iki verstten uzun sulama kanalları açtık, 12 desyatinlik bir bataklığı kuruttuk, çalılıkları vb temizledik, Penek çayının taşmasına karşı set yaptık. Ayrıca 35 at, Malakan ve Duhobor cinsinden 60 sağımlık inek ve 28 öküz ile 112

baş davar besledik. Gelişmiş tarım aletleri satın aldık. Bizim İzrail arazisinin değerini artırdığımızın kanıtı şudur: Araziye geliri ve verimine göre eskiden yılda 46 rublelik arazi vergisi tahakkuk ettirilmişken, şimdiki vergisi 210 rubleye çıkarılmıştır. Kafkasya arazi komisyonunun Kars vilayetindeki nüfuzlu kişilere tahsis edilmiş olan, bizim İzrail arazisinin de içinde bulunduğu bazı arazilerin geri alınıp hazinenin tasarrufuna verilmesi hakkındaki 23 Ocak [5 Şubat] 1903 tarihli kararının başlıca gerekçelerinden biri olarak "bu nüfuzlu kişilerin çoğunun kendilerinden beklenen faydayı haklı çıkarmadığı ve teessüf edilecek bir hata sonucu bunlardan bazılarının öneminin abartılmış olduğu" ifade ediliyor. Zamanında Rus hükümetine değerli hizmetler vermiş olan babamızın da bu kişilere neden dahil edildiği belli değildir, fakat bizce bu durumda gerçekten teessüf edilecek bir hata vardır. Bu dilekçenin aynısını Ağustos 1904'te İmparator hazretlerine gönderdik ve babamızın hizmetlerini gösteren bütün belgeleri dilekçeye ekledik. Dilekçemizin sonucunu bilmiyoruz fakat Kafkasya genel valiliğine gönderildiğini öğrendik. Arazimizin eskisi gibi bizde kalması için gereğini arz ederiz.[47]

Dilekçenin altında Arap harfleri ile Ramiz Bek[48] Süleyman Bek-oğlu, Celal Bek Süleyman-oğlu ve Hadis Bek Süleyman (oğlu?) imzaları okunuyor. Himşiev kardeşler babalarının savaş sırasında Penek nahiyesi müdürü olduğunu da yazıyorlar ancak Osmanlı belgelerine göre babaları Penek'in değil Tavusker'in müdürü görünüyor. 1293 (1876-1877) Erzurum salnamesine göre Oltu sancağına bağlı Tavusker nahiyesi müdürü kapucubaşı rütbesindeki Süleyman Sırrı Bey'dir (Penek nahiyesi müdürü ise Ali Mazhar Efendi adında biri).[49]

1883 yılı arazi dağıtım planında Oltu sancağında 66. numarada kayıtlı "İzrael" adlı arazide 210 desyatin tarla çayır, 298 desyatin otlak ve 383 desyatin elverişsiz olmak üzere toplam 891 desyatin arazi görünüyor. Ancak bu arazi kimseye tahsis edilmemiş. 1887 arazi dağıtım planında ise Oltu sancağında 18. numarada kayıtlı isimsiz arazinin (70 desyatin tarla çayır, 30 desyatin otlak ve 21 desyatin elverişsiz arazi) Karnavaz köyünden Süleyman Hüseyin-oğlu'na tahsis edilmiş olduğu yazılı. Bu plana ait açıklayıcı notlarda da Oltu sancağı Oltu kazasında 18 numarayla kayıtlı olup eski

47 HAA, f. 1262, op. 3, d. 9, ll. 116-119.

48 Osmanlıcada bey sözcüğü bek yazılıp bey okunur. Ancak yerel telaffuz bek şeklindedir, Rusçada da bek olarak geçiyor. 1906 Kars salnamesine göre Oltu sancağı, Tavusker kazası, Panaskert nahiyesi başmuhtarı (*starşina*) Ramis Bek Suli-bek-oğlu, 1908 salnamesine göre de Ramiz-bek Himşiev'dir. Bu kişi aynı Ramiz Bey'dir. Bu arada 1908'de Tavusker nahiyesinin başmuhtarı da Derviş-bek Himşiev'dir. Bkz. *PKAKKO* 1906, Kars, 1905, otdel II, s. 8; *PKAKKO* 1908, Kars, 1907, otdel II, s. 3.

49 *Salname-i vilayet-i Erzurum*, sene 1293, s. 94.

İzrael arazisinden kesilmiş olan bu arazinin Karnavaz köyünden Süleyman Hüseyin-oğlu'nun kullanımına ayrılmış olduğu yazılı. İzrael'in öteki kısımlarının Kotık ve Merines köylerine ve bir kısmının da Bek adlı mevkideki Kazak askeri noktasına ayrılmış olduğu görülüyor.[50]

Himşiev kardeşlerin vekili (avukatı) Oltulu Mıgırdiç Muradoviç Kürkçiyan, Nisan 1906 tarihinde Kafkasya genel valiliğine bir kez daha dilekçe vermiş. Dilekçede özetle şöyle diyor:

> Oltu sancağındaki "İzrail" adındaki arazi çok eskiden beri Himşievlere aittir ve 1878'de savaştan sonra da müvekkillerimin babası Süleyman Hüseyin-oğlu Himşiev'de kalmıştır. 1885 yılında Kars vilayeti arazi planı yapılırken bu arazi yine kendisine tahsis edilmiş ve bunun imparatorun bir ihsanı olduğu kendisine bildirilmişti. Arazinin çarın armağanı olarak kendisinden geri alınmayacağından emin olan Süleyman Himşiev ve oğulları olan müvekkillerim araziyi çiftlik haline getirmek için çok çalıştılar (...) [Yukarıdaki bilgileri tekrarlıyor - CB] Müvekkillerim 1905 yılında arazi komisyonunun kararını protesto ettiler. Henüz bir yanıt alınmış değilse de benzer dilekçeler verenlere teklif edildiği gibi kendilerine de arazilerinin ihalesiz olarak uzun süreyle kiraya verileceğini tahmin etmek mümkündür. Müvekkillerim öyle veya böyle arazinin kendilerinde kalacağından emin olarak arazi üzerindeki çalışmalarına devam etmek niyetindeler.
>
> Müvekkillerim deneyimlerine dayanarak halen otlak, çayır ve tarla olarak kullanılan İzrail arazisinin yazın çok sıcak olduğu için hayvancılığa elverişli olmadığı, fakat meyve bahçesi olabileceği sonucuna varmış bulunuyorlar. Bu nedenle İzrail kendilerine uzun süreli kiraya verilirse 60 desyatinlik kısmı üzerinde meyve bahçesi, bağ ve ipek böceği plantasyonu kurmak istiyorlar. İzniniz olursa bu yıl çalışmalara başlamak istiyorlar. İzrail'de kurulacak bir örnek bahçenin yalnız kendilerine değil Oltu sancağına da yararlı olacağını düşünüyorlar. Oltu ve Penek çayları boyundaki köylerin halkı meyve bahçeciliği yapıyor, fakat bu işi doğru şekilde yapmadıkları için iyi verim alamıyorlar. Bildiğim kadarıyla sancak yönetiminin yıllık raporlarında bu konuya birçok kez değinilmiş ve sancakta örnek bir bahçe ve bağ kurulmasından söz edilmişti. Bu örnek bahçede bir bahçecilik uzmanının gözetiminde yerli halk bahçeciliği öğrenebilecek ve fidan temin edebilecekti. İzrail'de bir bahçe kurulursa sancak yönetiminin bu dileği gerçekleşebilir. Müvekkillerim şimdiden bir Kantonist [İsviçreli? - CB] ile ortaklık anlaşması yaptılar. Bu ortak kendi parasıyla bahçede 15 öğrenci ve bir öğretmen için bir bina yapmayı ve binanın aydınlatma ve ısınma giderlerini üstüne alıyor. Burada kurulacak okula müvekkillerim ve ortakları

50 *Obyasneniya k proektu o raspredelenii zemel Karsskoy Oblasti.* Kars: Tipografiya Kants. Voen. Gubernatora Karsskoy Oblasti, 1888, s. 117.

Oltu sakinlerinin köy okulunu bitirmiş çocuklarını ücretsiz olarak almayı kabul ediyorlar. Ayrıca cüzi bir ücret karşılığında bahçeden sancak halkına fidan da verilebilir. Müvekkillerim yalnızca okulun öğretmeninin maaşının hükümet tarafından verilmesini ve arazinin kendilerine ve mirasçılarına şimdiden belirlenecek bir kira bedeli karşılığında süresiz olarak tahsis edilmesini istiyorlar.[51]

Kürkçiyan yine aynı müvekkilleri adına Kafkasya naibine sunduğu 21 Nisan 1907 tarihli dilekçesinde de özetle şöyle yazıyor:

Müvekkillerim 1904, 1905 ve 1906 yıllarında verdikleri dilekçelerle Oltu'da bulunan İsrail (İzrail) Çiftlik adındaki arazinin mülkiyetinin tescilini istediler. 1883'te bu arazi o zamanki Kafkasya genel valisi General Knez Dondukov-Korsakov tarafından imparator tarafından onaylanıncaya değin geçici olarak bedava kullanılmak üzere Süleyman Bek Himşiev'e verilmişti. Himşiev'in adı başka araziler alan başka kişilerle birlikte bir listede yer almıştı. Ancak 1903'te bu arazi hazineye devredildi ve müvekkillerime araziyi isterlerse ancak uzun süreli olarak kiralayabilecekleri bildirildi. Müvekkillerim bunun üzerine Erivan-Kars arazi ve devlet mülkiyeti idaresine başvurup ilgili araziyi 24 yıllığına kiralamak istediler. Ancak ilgili idarenin müdürü burayı 6 yıldan daha uzun süreyle kiralayamayacaklarını bildirdi.[52]

Erivan arazi ve devlet mülkiyeti idaresinin müdürü Kafkasya genel valisine Temmuz 1906 tarihli yazısında şunları belirtiyor:

General Grosman'ın teklifi ve Kafkasya genel valisinin onayıyla 1880'lerde yerli ahaliden 39 kişiye geçici kullanım için bazı araziler verilmişti. Kafkasya zümre ve arazi işleri komisyonu 1903 yılında şu sebeplerden ötürü ilgili arazileri kullanıcılarından alıp devlet mülkiyeti idaresinin tasarrufuna vermeye karar verdi: 1) Eski Türk hukuku belli bireylere toprak mülkiyeti vermeyi uygun görmez, 2) Valiliğin gerekçeleri yetersizdir, 3) Eski valinin görüşüne göre bu kişilerden çoğu kendilerinden beklenen yararlılığı göstermemiştir ve bazılarının önemi de müteessif bir hata sonucu abartılmıştır. Ancak bu kişilerin arazi üzerinde önemli bir yatırımları, binaları vb var ise araziler kendilerine kiraya verildi. Şubat 1903'te verilen bu karar Ağustos 1904'te uygulanmaya başladı. Bunun üzerine dilekçeler gelmeye başladı. Üzerinde bir işlem yapılmamış arazileri geri veremeyiz. Ancak öte yandan onlardan bu arazileri almak adil olmaz ve onları zor duruma düşürür. O nedenle, benim bilmediğim başka siyasi sebepler yoksa, bu arazileri üzerinde bir şey olup olmadığına bakmaksızın ihalesiz olarak onlara kiraya vermek

51 HAA, f. 1262, op. 3, d. 9(II), l. 194-195.
52 HAA, f. 1262, op. 3, d. 9(III), l. 329.

gerekir. Kendilerine 15.000 desyatin arazi verilen bu kişilerin ellerindeki Türklerden kalma belgeler aslında sadece 900 desyatin içindir.[53]

Arazi ve devlet mülkiyeti idaresi İsrail çiftliğinin yıllık kirasının kaç ruble olması gerektiğini de şöyle hesaplamıştır:

> Toplam 121 desyatin arazinin 100 desyatini gelir getiriyor, bunun 20 desyatini ekenek, 80'i ise Ardahan ve Oltu'nun en iyi çayırı. Kürkçiyan araziden 10 desyatinini ekmiş, çayırın da üçte ikisini biçmiş. 350 pud buğday, 120 pud arpa, 500 pud mısır ve 5.000 pud ot elde etmiş. Kars'taki yüksek fiyatları dikkate alırsak 1 pud ot 60 kopek, buğday 1 ruble, arpa 1 ruble ve mısır 60 kopekten 3.500 ruble eder. Arazinin tamamı ise 4.000-4.500 ruble gelir getirir. Bu durumda İzrail çiftliğinin kirası ilk üç yıl için 1.000 ruble, ikinci üç yıl için 1.100 ruble olmalıdır.[54]

Öküzdüzü Davası

Ardahan sancağı Ardahan kazası dahilinde Börk, Könk, Gügübe ve Vel köylerine yakın olan Öküzdüzü adlı hazine arazisi bu dört köy tarafından otlak ve çayır olarak kullanılıyordu. Rus yasaları gereği hazine arazileri ihale yoluyla kiraya verildiği için 1.568 hektarlık Öküzdüzü arazisi de 1883 yılında yıllık 330 ruble ücretle kiralanmış, 1884'te sadece 579 hektarlık kısmı yıllık 335 rubleye ve 1885'te 892 hektarlık kısmı 340 rubleye kiraya verilmişti.[55] Ancak bu fiyat öteki arazilere kıyasla yüksek bir ücret olmalıydı. 340 rublenin nasıl bir para olduğunu anlamak için 1885 yılında Ardahan kazasındaki ortalama fiyatlardan bu parayla 54 ton ot veya 8.369 kg buğday veya 15.543 kg arpa veya 680 kg bal veya 85 koyun veya 13 inek veya 5 at veya 558 iş günü (işçi yevmiyesi) satın alınabildiğini belirtelim.[56] Üstelik bu fiyata ihaleyi kazanan tüccarın araziyi parsellere bölüp daha yüksek fiyattan köylülere kiraladığını düşünürsek, köylülere maliyetinin ne kadar yüksek olduğu ortaya çıkıyor.

Yukarıda gördüğümüz gibi, Vali Tomiç 1884 yılından itibaren bazı hazine arazilerinin ihaleye çıkarılmaksızın belli bazı köylere tahsisi için uğraşmıştı. Nitekim Mayıs 1884'te Kafkasya genel valiliğine sunduğu raporunun ekindeki listede 834 desyatin (911 hektar) olarak belirtilen Öküzdüzü otlağının yukarıdaki dört köye yıllık 125,10 ruble ücretle kiralanmasını

53 HAA, f. 1262, op. 3, d. 9(III), l. 341.
54 HAA, f. 1262, op. 3, d. 9(III), l. 350-351.
55 *Otçet* 1886, Prilojenie 17 k glave III.
56 *Otçet* 1885, s. 28 ve s. 38. *Otçet* 1886, Prilojenie 11 k glave II.

istediği görülüyor[57] (bkz. Tablo 4.2). Ancak bu isteği kabul edilmemiş olmalı ki 1885 yılında altı yıllığına belli köylere tahsis edilen araziler listesinde Öküzdüzü'nün adı geçmiyor[58] (bkz. Tablo 4.3). Öküzdüzü'nün yıllık kirasının 1887 ve 1888 yıllarında yapılan ihalelerde 114,15 rubleye düşmüş olduğu görülüyor. Arazi miktarı da 761 desyatin (831 hektar) olarak belirtilmiş.[59]

1900 yılına gelindiğinde Ardahan sancağında belli köylere tahsis edilmiş bazı hazine arazilerinin yeniden ihaleye çıkarılmış olduğu belgelerden anlaşılıyor. 1900 yılı Eylül ayında Ardahan sancağına bağlı Börk, Könk, Güğübe ve Vel köylerinin ahalisi seçmiş oldukları vekilleri aracılığıyla Tiflis'teki tarım ve devlet mülkleri bakanlığı Kafkasya dairesine verdikleri dilekçede adı geçen dört köyün yıllardan beri ortaklaşa kullanageldikleri Öküzdüzü ve Öküzdağı otlaklarının ihaleye verilmiş olduğunu öğrendiklerini belirtip söz konusu arazilerin ihalesiz olarak yeniden kendilerine tahsis edilmesini talep ediyorlar ve yıllık kirasını ihale fiyatı üzerinden ödemeyi öneriyorlar[60] (dört köy ahalisinin tayin ettikleri vekillere verdikleri Osmanlıca yazılmış vekaletnamenin transkripsiyonu için bkz. Ek 2). Adı geçen Öküzdağı ve Öküzdüzü'nün yörede Uğuzdüzü veya çayırı olarak bilinen yere yakın olduğu anlaşılıyor. Öküzdüzü denen yerin aslında Uğuzdüzü olup olmadığını tespit edemedim. 2009 yazında yaptığım araştırmada Börk köyünden bazı hemşerilerim Öküzdüzü diye bir yer olduğunu doğrularken bazıları bilemedi.

Öküzdağı arazisini 1902 yılında bu kez Vel köyü sakinleri adına dilekçe veren Molla İbrahim Molla Dursun-oğlu, Mehmet Sait-oğlu ve Süleyman Dursun-oğlu istemişlerdir. Kars vali yardımcısı Tümgeneral Timofey Golovkov'un Kafkasya genel valiliğine gönderdiği yazıda özetle şöyle deniyor:

> Ardahan sancağı mutasarrıfının verdiği bilgilere göre Vel köylüleri Rus hükümetinden önce de Öküzdağı'nı otlatıp biçiyorlardı. Rus hükümeti zamanında önce arazi ihaleyle kiraya verildi. Velliler de kiralayanlardan kiralayarak yazın yaylaya çıkıyorlardı. Yaklaşık on yıl önce Öküzdüzü'nün bir kısmı, yani Öküzdağı ve Çitel[61] adındaki ortak kullanımdaki başka bir hazine arazisi birim ücret ile Vel, Börk, Güğübe ve Könk'e verildi. Vellilerin toprağı az olduğu için geçen yılki dilekçelerini değerlendiren devlet mülki-

57 HAA, f. 1262, op. 2, d. 39, l. 2-3.

58 HAA, f. 1262, op. 2, d. 39, l. 27. Spisok kazennım zemelnım uçastkam Karsskoy oblasti, priuroçennıh s naçala 1885 goda vpred na şest let k raznım selskim daçam.

59 *Otçet* 1888, Prilojenie 42 k glave XI.

60 STsSA, f. 243, op. 5, d. 580.

61 Rusça metinde "Tsiteli" olarak geçen bu ismi Güğübeliler, "Çitel" şeklinde telaffuz etmektedir.

yeti dairesi Öküzdüzü'nün 633 desyatinini (691 hektarını) yalnızca Vellilere ayırdı, öteki üç köye ise Çitel'i verdi. Bu yıl ise Öküzdüzü'nü eskisi gibi dört köyün kullanacağı bildirildi. Vellilerin çayır ve otlakları az olduğu gibi suları da yok. Suyu, Kura nehrinden alıyorlar, aynı yerden hayvanlar da su içiyor. Vellilerin durumu öteki üç köyden daha kötü. Vellilerin Öküzdüzü'nde yaylalara 1.500 ruble harcadıklarını da dikkate alarak buranın Vel'e bırakılmasını ve Gügübe, Börk ve Könk'e ise Çitel'in bırakılmasını uygun buluyorum.[62]

Öküzdüzü arazisi 1901'den itibaren köylülerden alınıp tekrar ihaleye verilmiş olmalı. Temmuz 1906'da Gügübe, Könk, Börk ve Vel köyleri adına Kafkasya genel valiliğine dilekçe veren Adem (?) Hurşit-oğlu, Mevlüt Dursun-oğlu, Aslan Ragıp-oğlu, Süleyman Dursun-oğlu ve Hasan Yahya-oğlu, Türk hükümeti zamanından beri 25 yıl kullanmış oldukları "Öküz Düzi" arazisinin son beş yıldır ellerinden alınıp ihaleye verildiğini ve bundan dolayı bütün müvekkilleriyle birlikte perişan olduklarını belirtiyorlar. Dilekçeciler zaten topraklarının az olduğunu ifade ederek Öküzdüzü'nün kendilerine ihalesiz olarak belirlenmiş olan ücret üzerinden kiraya verilmesini istiyorlar.[63] Bu dilekçeye ne yanıt verildiğini bulamadım.

Şubat 1907'de bu kez Gügübeliler adına Sefer Hasan-oğlu ve Şahbaz Dursun-oğlu Kafkasya naibine verdikleri dilekçede şöyle demişler:

> 27 Ocak'ta (8 Şubat'ta) Ardahan'da yapılan ihaleye Öküzdüzü'nün 205 desyatinlik (224 hektarlık) kısmı da dahilmiş, ancak bizim haberimiz olmadı. Aynı gün Ardahan'da devlet Duma'sına seçmen seçimi yapıldı. Celepçiler bundan yararlanarak ihaleye girdiler ve Öküzdüzü'nü 206 rubleye kiraladılar. 1890'dan beri böyle yapıyorlar. Bizi bu tüccarın pençesinden kurtarın.

Gügübeliler aynı yıl Mart ayında bir dilekçe daha vererek hayvanlarını su içecek yeri olmadığından bahisle Öküzdüzü'nün kendilerine ihalesiz 210 rubleye kiralanmasını istemişler. Kars valisi ise Haziran 1907'de arazi komisyonuna gönderdiği yazısında Öküzdüzü adı altında iki arazinin olduğunu, bunlardan birinin Novo Dubovka (şimdiki Susuz ilçe merkezi) köylülerine 9 (21) Kasım 1884 tarihli yasa gereğince ihalesiz olarak altı yıllığına kiraya verildiğini, ötekinin de yine Novo Dubovkalılar tarafından ihaleyle kiralandığını ancak ihalenin henüz onaylanmadığını ve Gügübelilerin dilekçesinin Kafkasya tarım ve arazi dairesi tarafından incelendiğini bildiriyor. Vali dilekçe verenlerin Gügübe, Könk, Börk ve Vel köyleri adı-

62 HAA, f. 1262, op. 3, d. 25, list 21-24.
63 HAA, f. 1262, op. 3, d. 164, list 5.

na hiçbir vekaletname arz etmediğini ve hazine arazileri bölge müfettişinin araştırmasına göre dilekçecilerin Öküzdüzü'nü köyün çıkarları için değil kendi çıkarları için istediklerinin belli olduğunu öne sürerek dilekçeyi reddettiğini de ekliyor.[64] Bu arada Susuz'daki Malakanların kendilerine uzak kalan Öküzdüzü'nü niçin ve nasıl kiralamış olduğu anlaşılamıyor.

1910 yılında Rus idaresinin yukarıda adı geçen Çitel adlı arazide bir Rus köyü kurmak istediği ancak başarılı olamadığı anlaşılıyor. Gügübeliler, Çitel'i keşif için gelen vilayet iskân müdürü Savçuk, üçüncü bölge hazine arazileri müfettişi Pribılskiy, memur Uşkalov ve Rus köylülerini taşlayıp kovarlar. Rus memurların olaydan sonra tuttuğu tutanakta olay şöyle anlatılıyor:

> 8 Eylül 1910 günü biz Savçuk, Pribılskiy ve Uşkalov, Öküzdüzü'nde kulübede (*hutor*da) yaşayan Novo Dubovka köylüleri Afanasiy ve Stepan Novikov, Feodul Kolpakov, Vasiliy Samarin ve İvan Kobozev eşliğinde Çitel'e gidiyorduk. Gün ortası saat dört civarı Çitel'e furgonla girerken ellerinde dirgenler, değnekler, kürekler, hançerler ve taşlar bulunan Gügübeli bir kalabalık yaklaştı. En başta gelen Koro İzzet-oğlu atları durdurdu ve kabaca bağırdı: "Niçin gidiyorsunuz, size durun diye bağırdık!" Ardından yaklaşık 60 kişilik kalabalık furgona doluştu, atlara bindi ve "Vurun ajanlara, dövün hepsini, arazimizden defolun, bütün bu arazi bizim!" diyerek her türlü hakaretlere başladılar. Öküzdüzü'nden köylülerin yüzüne tükürdüler, değnekle dövdüler. Feodul Kolpakov'un sakalından tutup yere attılar, değnekle dövdüler. Sonradan başında şişler tespit ettik, ancak kalın giyindiği için fazla iz kalmadı. Uşkalov'un sol koluna vurdular, dirsek altı felç oldu. Bizi taşladılar. Furgonu Gügübe'ye çevirdiler. "Uşkalov'u öldürürüz, Urus'u keseriz ve evlerini yakarız, bütün bu arazi Türkler zamanında bizimdi ve bizim kalacak!" diye bağırdılar. Bunların Kafkasya naibine ve arazi komisyonu başkanına verdikleri dilekçeleri göstererek ancak ellerinden kurtulduk. Saldırganlardan tanınanlar: Koro İzzet-oğlu, Adem, Feyzullah Abdullah-oğlu, Hüseyin ve Nimet. Hepsi de Gügübeli.

Vilayet iskân ve muhacir işleri müdürü Savçuk da 15 Eylül 1910 tarihli raporunda şöyle yazıyor:

> Pribılskiy ve topoğrafya mühendisi Bulındin ile birlikte gittik. Gügübeliler, Öküzdüzü'nde Rus köyüne izin vermemeye karar almışlar. Öküzdüzü'nde Rus köyü kurulması Gügübelilerin haklarını çiğnemiyor, çünkü onlara ve Vel, Börk ve Könk köylerine Öküzdüzü ve Çitel'den kiraya verilen arazi miktarı azaltılmıyor. Ancak onlar yine de hükümetin boş hazine arazisi-

64 HAA, f. 1262, op. 3, d. 164, list 4-10. List 12'de Gügübelilerin verdiği Türkçe-Rusça vekaletname var.

ni istediği gibi kullanmasına engel oldular. Öküzdüzü birkaç yıldır kiraya verilemiyordu, çünkü ne Gügübeliler ne de öteki komşu köyler kiralamak istiyordu, başkaları ise Gügübeliler ve yandaşlarının tehditleri yüzünden cesaret edemiyordu. Çitel arazisinin 470 hektarlık bir kısmı da Gügübeliler tarafından sadece iki yıldır kiralanıyor, 1907 yılına dek bu arazi Ardahan kasabası sakini Zadig Aznavurov tarafından ihaleyle kiralanmıştı. Gügübeliler yasaları hiçe sayarak çevrelerindeki hazine arazilerinin başkasına verilmesine şiddet kullanarak engel olacaklarını açıkça beyan ediyorlar. Sanki yapacaklarının yanlarına kalacağından eminmişler gibi görülmemiş bir yüzsüzlükle görevi icabı hazine arazisine gelmiş olan devlet memurlarını kaba kuvvete dayanarak kovuyorlar. Gügübeliler davanın uzayacağına güveniyorlar. Gülentepe köyü Kürtlerinin komşu Rus yerleşimcilere karşı bu şekilde davranışlarının cezasız kaldığını biliyorlar. Gülentepeliler suçluları teslim etmiyorlar, saldırıya uğrayanlar ise arada bir 90 verst [96 km] ötedeki Kağızman'a sorguya çağrılıyorlar, Gülentepeliler ise sakince onlar için yeni fenalıklar hazırlıyorlar. Enerjik tedbirler alınmazsa Öküzdüzü'nde Rus köyü kurmak fikrinden vazgeçmek gerekecek.

Kars valisi olay üzerine Kafkasya genel valiliğine 21 Eylül 1910 tarihli raporunda saldırganların içinden en çok suçlu olanlarına üç aylık idari hapis cezası verdiğini ve Ardahan sancağı *naçalnik*inin soruşturması bitince mahkemeye verileceklerini, Ardahan *naçalnik*inden enerjik tedbirler almasını istediğini bildiriyor.[65] Kuşkusuz bunlar sadece idarenin bakış açısını gösteriyor. Gügübelilerin görüşüne ve mahkemenin sonucuna dair bir belge bulamadım, ancak şurası kesin ki Öküzdüzü'nde Rus köyü kurulmamıştır.

Cilavuz Değirmeni Davası

Şimdi de bir değirmenle ilgili bir davayı inceleyelim. 19 Temmuz 1899'da Kars'ın yerlilerinden Osep Küregyan(ts) ve Krikor Pçemyan(ts)[66] Kafkasya genel valiliğine bir dilekçe verirler.[67] Dilekçede özetle şöyle demektedirler: "Zaruşad sancağı Celaus[68] köyündeki değirmeni onarmak veya hazineye satmak için izin isteğimizi 14 Mayıs 1897'de reddetmiştiniz. Senato'ya başvurduk ancak henüz yanıt alamadık. Mağdur durumdayız."

Küregyan ve Pçemyan'ın sahip oldukları değirmen, Kafkasya ordusu 39. topçu tugayı 3. bataryası karargâhında bulunuyor. Batarya komutanı

65 HAA, f. 1262, op. 3, d. 623.

66 Ermeni soyadlarındaki -yan soneki bazen -yants şeklini alabiliyor.

67 HAA, f. 1262, op. 2, d. 300(I).

68 Cilavuz, bugünkü Susuz ilçe merkezi.

"Değirmene gelenler için otlak ayırmak mümkün değil, çünkü biz orada talim yapıyoruz. Ayrıca topçu beygirleri salgın hastalıklardan etkileniyor. O nedenle değirmeni tümden yıkmak lazım" diyor. Vali Tomiç, Tiflis'teki arazi komisyonuna yazısında salgın hastalığa ihtimal vermiyor, ancak yine de topçu bataryası yanında değirmen ve müşterilerinin bulunmasını doğru bulmuyor. Değirmenin ilkel ve küçük olduğunu ve hazineye bir yararı olmadığını, bu nedenle hazine tarafından satın alınmasının mümkün olmadığını ekliyor.

Senato 10 Şubat 1901'de onarma ve kullanma izni veriyor ancak 1904'te yerel otoriteler değirmen sahiplerine hâlâ değirmeni onarma izni vermiyor. Bu arada Krikor Pçemyan ve ölmüş olan ortağı Osep'in oğlu Kalust Küregyan, 1 Ocak 1905'te tekrar Kafkas mülki amirine başvuruyorlar. Senato kararının uygulanmadığından ve on yıldır değirmenlerini onaramadıklarından yakınıyorlar. Ardından 29 Mayıs 1905 tarihinde unvanı yeniden Kafkasya naibi (*namestnik*) olmuş olan Kafkasya genel valisine bir dilekçe daha verdiklerini görüyoruz. Burada özetle şöyle diyorlar:

> Bize ait olan değirmeni 1892'den beri kullanmıyoruz. Kars valiliği, Erivan guberniyası ve Kars oblastı devlet mülkiyeti idaresi ve Tiflis genel valiliği izin vermiyor. Değirmen tamamen harap oldu. 1892'de günde 8 ruble gelir getiriyordu. Geliri yılda 3.000 rubleyi buluyordu. Ağustos 1897'de Senato'ya başvurduk. Onarma ve kullanma izni aldık, ancak bir sonuç alamadık.

Eylül 1905'te Küregyan ve Pçemyan değirmenin 13 yıldır kullanım dışı kalmasının bedeli olarak 50.000 ruble tazminat talep ediyorlar. Uzun bürokratik yazışmalar ve incelemelerden sonra Tiflis'teki arazi komisyonu sonuçta Senato kararı doğrudur diyor. Ancak suçlu kimdir? Devlet mülkiyeti idaresi mi, askeri makamlar mı, yoksa genel valilik mi? Bu noktada askeri ve sivil otoriteler arasında belli bir çatışma seziliyor. Değirmen askeri sahada yer aldığı için askeri makamların da onayının alınması gerekiyor.

Kafkasya askeri dairesi istihkâm şubesi 11 Kasım 1906'da Kafkasya ordusu başkomutanına verdiği raporda şunları belirtiyor: Değirmen halihazırda tamamen harap. Novo Dubovka'dan İvan Avdeyev, Mamaş'tan Derviş Ahmet-oğlu ve Yakup Hasan-oğlu, Karslı taş ustası Garabed Pehlivanov, Bendevanlı Şakro Emin-oğlu ve Dursun Kako-oğlu 1898-99'da topçu bataryasının ilk üç binası inşa edilirken değirmende kalmışlar. Değirmen 1892-1893'te çalışmaya son vermiş. Ancak Krikor Pçemyan ve Kalust Küregyan'ın sunduğu belgelerden 1894'te değirmenin var olduğu ve 1897'de hazineye değirmen için %2 harç ödendiği anlaşılıyor.

Mayıs 1906'da Krikor ve Kalust bu kez Toprak Mülkiyeti ve Toprak Kullanımı Bakanlığı Devlet Arazileri Dairesi'ne başvuruyorlar.[69] Dilekçelerinde olayı şöyle özetliyorlar: Cilavuz'daki (Celaus) 39. Topçu Tugayı 3. Bataryası komutanı Albay İvan L. Mushelov,[70] 1890 yılı yazında değirmenin su yolunda kendisi için bir havuz yapmış. Çok sıkı bir ızgara taktığı için suyu bırakmamış ve değirmen çalışamamış. Dört taştan üçü durmuş, biri de zar zor çalışıyormuş. Bu durumda değirmen sahipleri günde 8 rublelik gelirlerinden olmuşlar. Valiye başvurmuşlar ve valinin müdahalesiyle albay izin vermiş. Ancak albay daha sonra değirmencilerin oradan gitmeleri için baskı yapmaya başlamış. Askerlerine değirmene gelen müşterileri kovalatmış, hatta süngületmiş. Değirmen ustasını da sık sık dövdürmüş. Değirmen sahipsiz kalınca da askerlerine değirmenin taşlarını söküp karargâh inşaatına taşıtmış. Bizim değirmenciler 1892'de Kafkasya genel valisi General Şeremetyev'e başvurmuşlar, o da değirmenin onarımı için sahiplerine izin vermiş, ayrıca değirmenin istimlaki ancak parasını vererek olur demiş. Fakat devlet mülkiyeti idaresi yine engel olmuş, askeri makamlar da değirmeni satın almak istememiş. 1894'de Zaruşat kazası müdürü değirmeni taşınmaya zorlamış, ancak bölge sulh mahkemesi değirmen sahiplerini haklı bulmuş. Rusya senatosunun 7 Aralık 1908 tarihli kararı da ilgili arşiv dosyasında mevcut. Kararda Küregyan ve Pçemyan'a Kars arazi komisyonunun 10 Temmuz 1880 tarihli ve 1308 sayılı şahadetnamesinin sınırları dahilindeki değirmeni onarması için veriliyor. Ancak bu kararın da uygulanıp uygulanmadığı bilemiyoruz, çünkü arşiv dosyası burada bitiyor.

Hatunzade Yusuf Ziya Paşa ve Kardeşinin Arazi Davası

Kars'ın eski kaza müdürlerinden Hatunzade Meded Ali Bey'in oğlu ve eski Bayburt mutasarrıfı Yusuf Ziya Paşa ile kardeşi Hatunzade Mehmet Bey'in Kars vilayetinde tasarruflarında bulunan arazilerin mülkiyetini alabilmek için Kars'ın Rus yönetimine geçmesinden sonra epey uğraştıkları görülüyor. Yusuf Ziya Paşa ve kardeşine ilk başta Rus makamlarınca Kars'ta olmasalar bile oradaki arazi haklarını koruyacakları bildirilmiş. Ancak daha sonra Kars'taki toprakların miri arazi olduğu anlaşılmış.

69 HAA, f. 1262, op. 2, d. 300(II), l. 8-9.

70 Okunuşu Muşelov değil, yazıldığı gibi Mushelov. Rusça adların transkripsiyonunu İngilizceye göre değil Türkçeye göre yaptığımı hatırlatırım. Albay Mushelov'u 1912'de yine Cilavuz'da 39. Tugay komutanı olarak görüyoruz. Bkz. *PKAKKO* 1912, Tiflis, 1911, s. 26.

İstanbul'daki Rus elçisi Nelidov, Tiflis'teki Kafkas genel valisi General Knez Dondukov-Korsakov'a 4 Eylül 1883 tarihli yazısında Kafkas sınırında uzun süre yaşamış bir Babıâli memurunun kendisine Yusuf [Ziya] Paşa'nın Şuragel'deki mülkü için Rus hükümetinden 15.000 Osmanlı lirası isteyeceğini bildirdiğini ifade ediyor. Bu memura göre Yusuf Ziya Paşa'nın tapu belgeleri sahteymiş ve savaştan sonra gizlice hazırlanmış. Memur, paşanın belgelerinin sahte olduğunu gösterebilirmiş, ancak Kafkasya valiliğinin vereceği para ödülünden emin olmak istiyormuş. Elçi devamında soruyor: Yusuf Ziya Paşa'nın gerçekten böyle bir talebi oldu mu ve bana bilgi veren memurla görüşmelere devam edeyim mi? Memura verilecek ödül ne olur?

1884'te Rus dışişleri bakanı Kafkasya genel valiliğine yazarak Yusuf Ziya Paşa'nın kardeşi Mehmet Bey'in Petersburg'a geldiğini ve Tiflis'e gitmek istediğini beyan ettiğini belirtiyor. Bakan Mehmet Bey'e tavsiye mektubu verdiklerini, ancak Yusuf Paşa'nın belgelerinin sahteliğinin kanıtlanmasının iyi olacağını bildiriyor.[71]

1888'de Rus dışişleri bakanı Nikolay K. Giers Petersburg'taki Osmanlı sefirine verdiği 21 Mayıs (2 Haziran) 1888 tarih ve 1686 numaralı notasında Kars'ta mülk arazilerin bulunmadığını ve ne Ziya Paşa ne de başka bir Osmanlı tebaasının arazi sahibi olduklarını iddia edemeyeceklerini bildiriyor.[72] Bu arada Yusuf Paşa ve kardeşinin Tiflis'teki vekili Süleymanbekzade Emrullah Bey de Kafkas genel valisine bir dilekçe vermiştir.

Bu arada yine Karslı Hatunzadelerden Yusuf Efendi'nin 1888 yazında bir memuriyete girmek umuduyla İstanbul'a gelmiş ve devlet dairelerini dolaşırken muhtemelen akrabası olan teftiş-i askeri komisyonu reis-i sanisi (ikinci başkanı) Müşir İsmail Hakkı Paşa hakkında bazı namusa dokunur ("muhill-i namus") sözler söylemiştir. Müşir İsmail Hakkı Paşa'nın şikâyeti üzerine padişah II. Abdülhamid'in emriyle Yusuf Efendi memleketine geri gönderilir, fakat Yusuf Efendi'nin memleketinin neresi olduğu belli değildir.[73] Bu Yusuf Efendi'nin kim olduğu ve Yusuf Ziya Paşa ile ilişkisi daha fazla araştırılmaya muhtaçtır.

Yusuf Ziya Paşa ve kardeşi Mehmed Bey'in Petersburg'ta tuttukları avukat V. Gerard'm hazırladığı Nisan 1889 tarihli bir not veya mahkemeye sunduğu dilekçede davanın o zamana kadarki seyri anlatılmaktadır. Buna göre iki kardeşin dedelerinin Şuragel'de yüz yıldan fazla bir süredir kullandıkları 2.000 desyatin, yani iki bin hektardan fazla miri arazileri vardı. Ancak kardeşlerin sunduğu tapularda gösterilen arazi sınırları ile yine ta-

71 STsSA, f. 231, op. 1, d. 199.

72 STsSA, f. 231, op. 1, d. 199, l. 27-30.

73 BOA, İ. DH. 1097/86039. 6 Muharrem 1306 ve 31 Ağustos 1304 (12 Eylül 1888).

pulardaki dönüm miktarı uyuşmuyordu, sınırlara göre arazi daha büyüktü. Bunun üzerine Kars'taki Rus arazi komisyonu sınırlara bakmaksızın sadece belirtilen dönüm miktarındaki araziyi kabul etmişti. 1885 yılında Rus idaresi kardeşlerden arazilerin tapuda yazılı fiyat üzerinden Rus hazinesine satmalarını istemiş ama onlar kabul etmemişti. Komisyon bunun üzerine arazileri kardeşlerin kullanımından geri almıştı. Avukat Gerard, miri arazi kavramının basit bir tasarruf (*usufruit*) hakkından daha geniş haklar verdiğini, devletin miri araziyi aşar vergisi ödendiği sürece kullananın elinden almadığını ve arazinin kullananın vârislerine devrine karışmadığını, ancak vâris olmazsa hazineye devredildiğini belirtmektedir. Gerard, tapularda sınırların net olduğunu ancak dönüm miktarının "yaklaşık" olduğunun ifade edildiğini de ifade ederek dönüm miktarının değil arazi sınırlarının temel alınması gerektiğini ve Osmanlı arazi kanunnamesinin 47. maddesinin de uyuşmazlık halinde dönüm miktarının değil sınırların dikkate alınacağını karara bağladığını iddia etmiştir. Şubat 1879 İstanbul kati muahedesinin 7. maddesine göre Rusya'ya katılan topraklarda Rus tabiiyetinden çıkanlar arazilerini istediklerine satabileceklerdi. Ancak bu konuda anlaşmazlık çıkınca iki hükümet anlaşarak Rusya'yı terk edenlerin arazilerini sadece Rus hazinesine satabilecekleri kabul edilmiş, fakat bazı arazilerin sahipleri bundan muaf sayılmıştı. Arazileri satıp gitme süresi de bir yıl daha uzatılmıştı. Bu anlaşma yayımlanmamıştı ancak yürürlükteydi. Yusuf Ziya Paşa ve kardeşi de bunlar arasındaydı. Yani onlar Rusya tebaası olmasalar da arazilerin tasarruf hakkına sahip olmaya devam edeceklerdi. Nisan 1883'te Kafkasya askeri-örfi idaresi, Erzurum konsolosluğu aracılığıyla Yusuf Ziya Paşa ve kardeşine arazilerini Osmanlı zamanında olduğu gibi kullanabileceklerini bildirmiş ancak arazi miktarının dönüm miktarı sayılacağını eklemişti. Gerard, sonuç olarak, Yusuf Ziya Paşa ve kardeşinin arazilerinin dönüm sayısına göre değil, sınırlarına göre değerlendirilmesi gerektiğini ve arazilerin zorla hazineye satılamayacağını, satılsa bile tapularda yazılı fiyat üzerinden değil gerçek değeri üzerinden satılabileceğini iddia ediyordu.[74]

İstanbul'daki Rusya başkonsolosunun ve Kars valisinin bildirdiğine göre, Yusuf Ziya Paşa ve kardeşlerine arazileri karşılığında nihayet Kasım 1902'de 5.037 sterlin karşılığı 48.000 ruble (eksi 241 ruble havale ücreti) ödenmesi kararı verildi ve bu para Nisan 1903'te İstanbul'da kardeşlerin vekili Nemlizade Zihni bin Haci'ye ödendi.[75]

74 Gerard, V. *Zapiska po delu Yusufa-Zia-Paşi i brata ego Mehmed-Beya o zemlyah, prinadlejaşçih im v Karsskoy oblasti*, 31 Marta 1889 g.

75 HAA, f. 1262, op. 3, d. 10, ll. 104-107.

Kerteneköylülerin Dilekçesi

Ardahan sancağı Çıldır kazası Kertene (Kertenekev) köyü halkının vekilleri Karo Resul-oğlu ve Mürsel Emin-oğlu Kafkasya genel valiliğine hitaben Kars'tan gönderdikleri 11 Ocak 1904 tarihli dilekçede şöyle diyorlar:

> Köyümüzün hazine arazisi Cocorta tarafındaki sınırı Zerebük köyünden doğan ve Zurzuna köyü sakinlerinden Dede Bek Naim-Bek-oğlu'nun bahçesinden Kura nehrine dökülen dere olarak belirlenmiştir. Derenin sağ yakasındaki, yani kuzeydeki araziler köyümüzün arazisi, sol yakasındaki araziler ise hazine arazisidir. Bu canlı sınıra rağmen Ardahan orman idaresi derenin sağ yakasındaki çayırlık arazilerimizi ormanın bir parçası ilan etti ve o arazileri kullanmamızı yasakladı. Oysa orada değil ağaç, çalılık bile yok. Orman idaresinin bu işlemi, kişi başına üç desyatinden fazla arazisi olmayan köyümüz ahalisi için çok değerli olan bir araziden bizi yoksun bırakıyor. Bu nedenle orman idaresine gerekli emrin verilerek bizlerin arazimizden eskisi gibi yararlanmamıza izin verilmesini saygılarımızla arz ederiz.[76]

Kafkasya genel valiliğinin talimatıyla Kafkasya arazi komisyonunun konuyu Kars valiliğinden sorması üzerine Kars askeri valisi General Samoylov, komisyona Ağustos 1904'te verdiği yanıtta konuyu Erivan guberniyası ve Kars oblastı tarım ve devlet mülkiyeti dairesi başkanından sorduğunu ve ondan şu bilgileri aldığını belirtiyor:

> Dilekçe sahiplerinin hak iddia ettikleri Kimlet [Kümbet? - CB] Kışlak adıyla bilinen arazi orman sınırları dahilinde ve üzerindeki fidanlara hayvanlardan çok zarar görmüş durumda. Bu yıl orman idaresi Kertenekevlilere bu araziyi kiralamalarını önerdi, ancak onlar arazinin zaten kendilerine ait olduğunu söyleyerek reddettiler. Bu durumda arazi Kertenekevlilerin iddialarına son vermek ve orada hayvan otlatmalarına engel olmak için Zerebük köyü sakinlerinden Reşid Resul-oğlu'na bir yıllığına kiralandı. Söz konusu arazide çalılıklar ve orman kalıntıları var. Bunlar hayvan otlatmadan dolayı zarar görmüş olsa da bu yöredeki ormancılığın geleceği için önem taşıyor.

Vali, ayrıca "Kertenekevi"lilerin Sakire ormanından balık avlamalarına orman memurlarının izin vermeyişinin de doğru olduğunu belirtiyor. Sonuç olarak Kertenelilerin taleplerinin kabul edilmemesini istiyor. Rus makamlarının nihai olarak ne karar verdiğini bilemiyoruz.

76 HAA, f. 1262, op. 3, d. 39(I).

Subatan Köyü Rumlarının Şikâyeti

Kars sancağı Şuragel kazasına bağlı Rum nüfuslu Subatan köyünün 106 hane reisinin vekil tayin ettiği Kiriyak Mihaylov ve Apostol Demurçev, Mart 1904'te Kafkasya genel valiliğine verdikleri dilekçede, toprak dağıtım planında Rum Subatan ve Müslüman Subatan köylerinin iki ayrı köy gibi görünmesine karşın planın uygulanmadığını ve pratikte tek bir köyün var olduğunu yazıyorlar. Vekiller köyde Rumlar ile birlikte Kürt ve Türklerin, yani "Hıristiyanların fanatik düşmanları" Sünni ve Şii Müslümanların yaşadığını ve bu Müslümanların Hıristiyan komşularına hakaretler edip mallarına zarar verdiklerini iddia ediyorlar. Müslüman gençler Hıristiyan ayinleriyle alay ediyorlarmış ve Hıristiyan kızlara rahat vermiyorlarmış. Plana göre köyün Müslüman ahalisinin köyün dışında Hacıveli köyü sınırına yakın bir yerde yeni bir köy oluşturmaları gerekiyormuş, ancak böyle olmamış. Vekillere göre Türkiye'ye göç başladığında köyde kalan son 12 Müslüman hane önce göç etmek için başvurmuş ancak sonra vazgeçip Rus tabiiyetinde kalmış. Daha sonra bu hanelerin yanına başka yerlerden Müslüman haneler gelmiş ve kendilerine ayrılan yeni yere değil eski köye yerleşmişler. Sonuç olarak vekiller ya planın uygulanmasını ve Müslüman ahalinin Rumlardan ayrılmasını ya da Rumlara yeni bir yer gösterilmesini istiyorlar.[77]

Subatanlı Rumların dilekçesini Kafkasya arazi komisyonu ele almış ve Kars valiliğinden sormuş. Kars valisinin arazi komisyonuna Kasım 1904 tarihli yanıtında, "Şuragel kazası kaymakamının incelemesi sonucunda, 1880'lerde dikilmiş olan sınır taşlarının yıkılmış olduğu ve dolayısıyla iki köy arasında dört desyatinlik bir arazinin tartışmalı olduğu anlaşılmıştır" deniyor. Sorunun çözümü için köye arazi ölçüm memuru gönderilmesi gerekmektedir ancak Erivan'daki Erivan guberniyası ve Kars vilayeti tarım ve devlet mülkiyeti dairesi başkanlığı henüz bu ölçüm işinin sonucunu bildirmemiştir. Müslümanların baskıları sorununa gelince, Subatan Rumları böyle bir şikâyetlerinin olmadığını ve dilekçeyi yazanın kendilerini yanlış anlamış olduğunu söylemişlerdir.

77 HAA, f. 1262, op. 3, d. 39(I), l. 84.

Kağızman Kürtlerinden Şemseddinovların Dilekçesi

Geçerli sayılan Osmanlı tapu ve koçanlarında yazılı araziler dışında Rus hükümeti tarafından tahsis edilmiş olan arazileri 1905 yılında ellerinden geri alınan imtiyazlı büyük toprak sahipleri arasında Kağızman sancağı Kürt ağalarından Şemseddinovlar (Şamşadinovlar) da vardı. Bunların bir kısmı Hasan-oğlu Şerif Şamşadinov'un mirasçılarıydı. Şamşadinov veya Şemseddinov sülalesinin soyadı Zilan aşiretinden Hüseyin Ağa Çokdeve'nin babası olan Şemseddin (Kürtçesiyle Şemdin) Ağa'ya dayanıyordu.[78] Bu sülaleden gelen Kürt ağalarının bazıları 19. yüzyıldaki Osmanlı-Rus savaşlarında Rusların verdiği hediyeler, unvanlar ve maaşlar karşılığında Rus tarafında yer almışlar, bazıları da her iki tarafı da idare etmeye çalışmışlardı.[79]

Şemseddinovlar ve başka ağalar 5 Ağustos 1905 tarihinde Kafkasya genel valiliğine bir dilekçe vererek arazilerinin ellerinden alınmamasını istemişlerdir. Dilekçeyi verenlerin adları şöyledir: Abdülaziz-oğlu Deli Hüseyin mirasçıları Köroğlu ve Yusuf, Feyzullah-oğlu Mısto-bek, Mamed-oğlu Osman, Mahsud-oğlu Hasan, Sani-oğlu Osman mirasçısı Osman-oğlu Bekir Efendi, Hacı Hamo-oğulları İbrahim-bek ve Ahmed-bek, Hasan-oğlu Şerif Şamşadinov mirasçıları Eyüp Ağa ve Hasan Bek.[80]

78 Alakom, *Kars Kürtleri*, s. 377-382. Yazar bu ağalara Kürtçede "torın" adı verildiğini belirtiyor. Çokdeve Kürtçede "deve dizli" anlamına gelir. Kağızmanlıların anlatımına göre Hüseyin Ağa çok uzun boyluymuş, oturduğunda dizi bir deve dizi kadar yüksekmiş. Alakom, Kürtçeyi iyi bilmesine rağmen kitabında bu lakabın anlamını açıklamamıştır. Torınlar konusunda bkz. Rohat Alakom, *Torin. Arîstokratên Serhedê*, İstanbul: Avesta Yayınları, 2009.

79 Bu konuda bkz. Pyotr İ. Averyanov, *Kurdı v voynah Rossii s Persiey i Turtsiey v teçenie XIX stoletiya*, Tiflis: Tipografiya Ştaba Kavkazskago voennago okruga, 1900. Türkçe çevirisi için bkz. *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler*, çev. İbrahim Kale, İstanbul: Avesta Yayınları, 2010. 1853-1856 Kırım Savaşı'nın Kafkas cephesindeki Rus-Kürt ilişkileri için ayrıca bkz. Candan Badem, *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2017.

80 HAA, f. 1262, op. 3, d. 9(II), l. 139-141. Rusçada kişi adları ad, baba adı ve soyadı üçlemesinden oluşur. Örneğin Nikolay Aleksandroviç Romanov (Çar II. Nikolay) gibi. Yerli Müslüman ahalinin soyadları olmadığı için genellikle baba adları soyadı olarak kullanılmıştır. Örneğin Mısto bek Feyzullah-oğlu gibi. Şamşadinovlar yerli halktan olup soyadı kullanan nadir örneklerdendir. Buradaki bek sözcüğü bildiğimiz bey sözcüğüdür ancak yerel ağızda bu şekilde telaffuz edilmektedir, Ruslar da bu şekilde yazmışlardır. O zamanlar Osmanlı devletinde olduğu gibi Kars vilayetinde de herkese bey veya efendi diye hitap edilmiyordu, bey (bek), efendi, ağa, han gibi unvanları ancak belli kişiler kullanabiliyordu.

Dilekçenin giriş kısmında, hanedan kökenleri veya resmi hizmetleri veya ahali üzerindeki nüfuzlarından dolayı Türk hükümeti zamanında imtiyazlı konumda olan ve geniş arazileri fiilen elinde tutan ve bunlara ilişkin belgeleri de olan kişiler ile savaş sırasında Rus hükümetine hizmet etmiş olan ve halen ahali üzerindeki nüfuzları sayesinde hizmet etmekte olan kişilere Türk hükümeti zamanındaki toprakları ölçüsünde ve geçmiş ve gelecekte beklenen hizmetleri ölçüsünde çeşitli araziler tahsis edilmiş olduğu ve 1888 yılında kesinlik kazanan arazi dağıtım planında bu kişilere tahsis edilen arazilerin imparatorun onayına sunulacağının belirtildiği yazılı. Daha sonra tek tek dilekçe verenlerin ellerindeki arazilerin miktarı ve neye karşılık verilmiş olduğu belirtilmiş. Buna göre Deli Hüseyin'in oğullarına Kağızman sancağında yer alan 250 desyatinlik (78 desyatini tarla ve çayır, 66 desyatini otlak ve 106 desyatini elverişsiz) Bulanık arazisi Kafkas askeri dairesi birlikleri komutanının 12 Mayıs 1883 tarihli ve 1917 sayılı emriyle tahsis edilmiş. Deli Hüseyin savaş sırasında Rus casusluğu yaparken Türkler tarafından yakalanmış ve idama mahkûm edilmişken hapisten kaçmayı başarmış, ancak dar bir aralıktan geçmekten ve pencereden atlamaktan dolayı sağlığı bozulmuş. Türk hükümeti zamanında 3.000 desyatin arazisi varmış.

Mısto Bey'e 200 desyatini tarla çayır, 33 desyatini elverişsiz olan 233 desyatinlik Devebük arazisi tahsis edilmiş. Babası Türk hükümeti zamanında kaymakammış ve Rus hükümeti zamanında aşiret reisliği ve ahali üzerindeki nüfuzu sayesinde aşiretinden birçok insanın "Türkiye'ye göçüp perişan olmasını önlemiş."[81] Çocuklarına miras bıraktığı 5.000 desyatin arazi yerine sadece Devebük arazisi verilmiş. Bekir Efendi'ye 248 desyatinlik Todan arazisi tahsis edilmiş. Bekir Efendi, Osmanlı zamanında Kağızman kazası kaymakamıymış ve 5.000 desyatinden fazla arazisi varmış. Osman Mamet-oğlu'na 326 desyatinlik (tarla çayır 35, otlak 65 ve elverişsiz 226 desyatin) Saksan arazisi tahsis edilmiş. Türk hükümeti zamanında 3.000 desyatin arazisi varmış. İbrahim ve Ahmet beylere 195 desyatinlik (tarla çayır 75, otlak 75 ve elverişsiz 45 desyatin) Cahin arazisi tahsis edilmiş. Bu ikisi de Kağızman'ın kaymakam çıkarmış tanınmış ailelerindenmiş ve nüfuzları sayesinde "birçok Türk'ün göç edip perişan olmasını" engellemişler. Hasan Mahsud-oğlu'na ise "mümtaz" bir kişi olduğu için 314 desyatinlik (tarla çayır 50, otlak 150 ve elverişsiz 114 desyatin) Rezvan arazisi tahsis edilmiş. Eyüp Ağa Şamşadinov ve Hasan Bek Şamşadinov'a 270 desyatinlik (tarla çayır 70, otlak 30, elverişsiz 170 desyatin) Karakala arazisi tahsis

81 *"uderjal ot razoritel'nago pereseleniya v Turtsiyu."*

edilmiş. Ölmüş olan Şerif Hasan-oğlu Şamşadinov Zilan aşireti eski reisine kanarak Türkiye'ye göç etmek istemiş ve bunu için elindeki tapu ve koçanları hazineye vererek parasını almış ancak Kağızman Kürtlerinin ricası üzerine gitmeyip kalmaya karar vermiş ve aldığı parayı iade etmiş.

Dilekçenin buraya kadarki kısmında ilgi çeken en önemli husus, dilekçecilerin bazılarının Rus hükümetine verdikleri hizmetleri sayarken çevrelerindeki bir kısım Müslüman ahalinin (İbrahim ve Ahmed beylerin durumunda "birçok Türk'ün") Türkiye'ye göç etmesini önlemiş olmayı da eklemiş olmalarıdır. Bu durumda Rus hükümetinin 1879-1882 yılları arasında Kars vilayetinde en azından Kağızman sancağındaki yerli halkın Türkiye'ye göç etmesini teşvik etmemiş olduğu, hatta tersine ahalinin yerinde kalmasını istemiş olduğu sonucu çıkıyor. Aksi takdirde dilekçe sahipleri böyle bir hizmetten söz edemezlerdi. Dilekçenin devamında dilekçeciler ellerindeki toprakları Rus hükümeti döneminde iki zaman aşımından daha uzun bir süredir (*bolee dvuh davnostey*) kullanmış olduklarını ekliyorlar. Bu ifade yirmi yıldan fazla bir süre anlamına geliyor, çünkü tapu veya koçan olmadığı durumlarda zilyetliğin tesisi için bir araziyi aralıksız en az on yıl süreyle elinde bulundurmak şartı aranıyordu. Ardından bütün bunlara karşın Kafkasya genel valiliğinin kendilerine arazi tahsis edilen bazı kişilerin Rus hükümetinin beklentilerinin aksine hareket ederek Türkiye'ye göç etmiş olmalarına dayanarak yukarıda sayılan arazilerin geri alınmasına ve sadece eski arazi komisyonunun geçerli saymış olduğu Osmanlı belgelerinde yazılı miktarda arazinin ilgili kişilerin elinde bırakılmasına karar verdiği ifade ediliyor.

Dilekçeciler "Teymuraz Han diye bir Kürdün" göç etmesinden dolayı kendilerinin cezalandırılmasının adil olmayacağını ileri sürüyorlar. İkinci olarak, geçersiz sayılan belgelerle ilgili olarak, 1880'li yıllarda bu sebepten dolayı kendilerine arazi tahsis edilmemiş olsaydı, "o zaman Türk hükümetinden geçerli belgeleri alabilirdik veya belgelerin yeniden incelenmesini isteyebilirdik" diyorlar. Üçüncüsü, "bahçelerimizde inşa edilen şeylere bakılarak bile Türk hükümeti zamanında onlarca yıl boyunca bu arazileri elde bulundurmuş olduğumuz anlaşılabilir" diyorlar. Örneğin, Bekir Efendi arazisine 20.000 ruble masraf yapmıştır. Dördüncü olarak, "biz bu araziler dışında (Rus) hükümet(in)den hiçbir ödül veya maaş almadık" diyorlar. Beşincisi, 1888 yılı Kars vilayeti arazi dağıtım planındaki açıklayıcı notlarda bizzat arazi komisyonunun bu arazilerin tahsisine imparator ihsanı anlamı vermek gerektiğini belirtmiş olduğunu ileri sürüyorlar. Son olarak, kendilerinin bu arazilerde su kanalı açarak, ağaç dikerek, değirmen ve baş-

ka binalar inşa ederek çok masraf yapmış olduklarına ve Rus hükümetine olan hizmetlerine istinaden, arazilerin ellerinden alınıp perişan edilmemeleri için gereğini arz ediyorlar. Kafkasya genel valiliği ise sonuçta bu arazileri yıllık belirli bir ücret karşılığında ihalesiz olarak yine aynı kişilere uzun süreli olarak kiraya vermeye karar veriyor (bkz. Ek 2).

Yukarıdaki Kağızman Kürtlerinin Kafkasya genel valiliğine sundukları dilekçelerinin bulunduğu dosyada bir de Batum'da yaşayan emekli Tümgeneral Stanislav S. Kvinitskiy'in 24 Kasım 1905 tarihli dilekçesi vardır. Dilekçesinden öğrendiğimize göre Kvinitskiy, Mart 1903'te Kağızman sancağı Delüler köyünden zaptiye (milis) asteğmeni (*praporşik*) Cafer Ağa-oğlu Hasan Ağa Şamşadinov'dan Şuragel kazasındaki 48 numaralı Cavo Söğüt adlı 373 desyatin (407 hektar) araziyi 4.000 rubleye satın almıştır. General bu araziyi emekli olunca haracılık yapmak için almıştır. Şimdi emekli olmuş ancak emeklilik garantisi olarak gördüğü arazisinin elinden alındığını öğrenmiştir. Dolayısıyla mağduriyetinin giderilmesini istemektedir.[82]

Mart 1898'de vilayetteki dört sancak merkezinin ahalisinin de önemli bir kısmının tarım ve hayvancılıkla uğraştıkları görülüyor. 1883'te bu dört şehrin çevresindeki hazine arazisinden toplam 28.177 desyatin yer ayrılmıştı. Şimdi Kars'a ait otlakların yüzölçümü 4.510 desyatindi, ancak Kars ahalisinden 300'den fazlası sadece tarım ve hayvancılıkla geçiniyordu ve bu otlaklar yetmiyordu. Ardahan'da yerli nüfusun 139 hane ve 775 kişiden ibaret olduğu belirtiliyordu. Sanayi veya ticaret yoktu, ahali sadece tarım ve hayvancılıkla geçiniyordu. Ardahan kışlası ve askeri arazi çok yer kapladığı için yerli halkın toprağı az deniyor ve genişletilmesi isteniyordu.[83]

Vakıflar ve Camiler

Osmanlı vakıfları iki çeşitti: Birincisi, mülk arazi veya gayrimenkulün vakfedilmesiyle kurulan vakıflardı. İkincisi ise resmi makamların izniyle veya doğrudan padişah fermanıyla vakfa dönüştürülmüş miri arazilerdi. 1879'da kurulan arazi komisyonları Kars'taki 17 dükkân haricinde Batum ve Kars oblastlarında birinci sınıftan vakıf arazisi bulamadı, ikinci sınıftan ise şu vakıfları tespit etti: 1) Batum'da Sultan Abdülaziz tarafından 1861'de Aziziye Camii'ne vakfedilen Aziziye mahallesi; 2) Yukarı Acara'da Ahmed Paşa'nın 1829'da Hulo Camii'ne vakfettiği Gorcom, Did-Acara, Rosno

82 HAA, f. 1262, op. 3, d. 9(II), l. 187-188.
83 STsSA, f. 245, op. 6, d. 105.

ve Alma köyleri; 3) Şavşat-İmerhevi'de 16. yüzyılda Erzurum'daki Lala Paşa Camii'ne vakfedilen Daba, Ahaldaba, Zendaba, Verhunali ve Hantuşeti köyleri; 4) Batum okrugunda Bibinoğlu tarafından Yerge Camii'ne vakfedilen Yerge köyü tarlaları; 5) Kasaba ve köylerdeki küçük vakıflar. Kars oblastmdaki vakıflar da şöyleydi: 1) Şuragel kazasında Aralıh köyü camisine vakfedilen Aralıh köyü; 2) Kars'taki Evliya Camii'ne Sultan III. Murad'ın vakfettiği Zoğrap köyü; 3) Oltu mutasarrıfı Aslan Paşa'nın camisine vakfettiği Tivasor köyü ve 4) Kars şehrindeki çeşitli dükkân, arsa ve binalar. Bu vakıflar için bir belge bulunamamıştı.

Rus ordusu Kars şehrini aldıktan sonra Temmuz 1878'deki bir yangında şehirdeki 300 kadar dükkân yanmıştı. Bu dükkânlardaki tüccarlar onların yerine aynı yerde yeni dükkânlar inşa ettiler. Masraflarını da kiraya saydılar. Temmuz 1881'de General Şerif Bek Himşiev Acarskiy bu dükkânlardan on yedisinin eski Kars sancağı mutasarrıfı Çıldır beylerbeylerinden Selim Paşa-oğlu Ahmed Tevfik Paşa tarafından kurulan cami ile Ulu Cami'ye vakfedildiğine dair 1835 tarihli bir hüccet, bir ferman ve Kars sancağı meclisinin Erzurum valisine 1862 tarihli bir yazısını sundu.[84] Camilerden biri Cami-i Kebir (Ulu Cami) veya Cafer Paşa Camii öteki de Ahmet Tevfik Paşa Camiiydi. Ahmet Tevfik Paşa dükkânların arazisini Mehmed Emin Abdullahoğlu'ndan satın almış ve kendi parasıyla 17 dükkân inşa etmişti. Dükkânların gelirini kendi yaptırdığı camiye ve Ulu Cami'nin çeşmesine vakfetmişti. Ahmed Paşa Camii yeni şehir planı gereği yıkılınca bu dükkânların geliri paşanın oğlu General Şerif Bek Himşiev Acarskiy'in onayıyla yarısı Evliya Camii'ne yarısı da şehrin su şebekesine harcandı. General Şerif Bek Himşiev Acarskiy 1881 Temmuz ve Ağustos aylarında Kars valiliğine verdiği iki dilekçede babasının camisindeki halı ve kilimlerin de bulunmasını ve Evliya Camiine verilmesini istedi. Ayrıca Evliya Camii'nin kapısına babasının adını yazmak için izin istedi. Kafkas ordusu komutanlığı Eylül 1881'de bu izni verdi.[85]

84 Namestnik, *O pozemelnom ustroystve*, 1912, s. 8; STsSA, f. 545, op. 1, d. 3016, ll. 4-7.

85 STsSA, f. 545, op. 1, d. 3016, ll. 1-12. General Acarskiy'in iki dilekçesinden biri Arap harfli Türkçedir ve Kars valiliği mütercimi Mıgırdiç Der-Ağayev tarafından Rusçaya çevrilmiştir. Türkçe mektubun bir sureti çıkarılmış, altına yine valilik mütercimi İbrahim Efendi Mehmet Ağa-zade (Arabacızade) Arap harfleriyle Türkçe "İşbu suretin aslına mutabık olduğunu tasdik ederim" diye yazıp mührünü basmıştır. General Acarskiy'in ikinci dilekçesi Rusçadır, düzgün bir el yazısıyla bir kâtibe yazdırılmıştır, dilekçenin altında Acarskiy, Kiril harfleriyle "General Mayor Şarif Bek Acarskiy" şeklinde imza atmıştır. Türkçe dilekçenin altındaki imza da Arap harfleriyle "General Mayor Şerif Bek" şeklindedir.

Kars'taki Osmanlı vakıfları belli başlı camilerin bakımı için vakfedilmiş değirmenler, hamamlar, dükkânlar, binalar ve arsalardan oluşuyordu (bkz. Tablo 4.4). Bu gayrimenkullerin gelirleri vakfedildikleri cami ve medreselerin giderlerine harcanıyordu. Vorontsov-Daşkov'a göre Rusların eline geçtiği sırada Kars'ta 26 cami vardı. Bunlardan yalnızca beşi ibadete açık kaldı, ötekilerden ikisi Ortodoks kilisesine çevrildi, biri hapishaneye, biri okula çevrildi, biri de Ermeni Ortodoks kilisesine vermeye karar verilmişti.[86] Vakıfların başında genelde din adamı olan birer mütevelli bulunuyordu. Vakıf malları ve arazileri Osmanlı toprak hukukunda özel mülkten ve hazine arazisinden ayrı bir kategoriydi. Osmanlı devrinde vakıf gelirlerinin giderden fazla olan kısmı İstanbul'daki evkaf sandığına gönderilirdi ve hükümet bu sandığı çeşitli bahanelerle kendi amaçları için kullanırdı. Böylece Babıâli vakıf gelirlerinin bir kısmını elde etmeye çalışırken vakıf mütevellisi olan ulema da çeşitli yöntemlerle vakıf mülkünü zimmetine geçirmeye çalışmaktaydı. Kars'ın ilk Rus valisi olan General Frankini'ye göre Kars'ın Rusya'ya ilhakından sonra bu mütevelliler Rus idaresinin bilgisizliğinden yararlanarak vakıf mülklerini kendi mülkleriymiş gibi göstererek satıp gitmek istemişlerdi. "Ancak," diyor vali, "biz bu mütevellilerin sandığı kadar naif ve cahil değildik."[87] Frankini, ulemanın gayretlerine karşın Kars şehri gayrimenkul satış ve devir işleri komisyonunun başındaki memurun[88] dikkati, komisyon üyelerinin dürüst çalışması ve kendisinin verdiği kesin talimatlar sonucunda hiçbir vakıf mülkünün satılmadığını bildiriyor. Frankini, Ayastefanos Antlaşması'nın aksine İstanbul Antlaşması'nın vakıflardan söz etmediğini ve bu sayede vakıflar konusunda serbestçe hareket edebildiğini ekliyor. Müslüman cemaati temsilcileriyle görüşmelerinde vakıfların bütün cemaate ait olduğunu, mütevellilerin Osmanlı topraklarına göç etmesi halinde bunların vakıf üzerindeki yönetim ve tasarruf haklarını da cemaate devretmiş sayılacaklarını ifade ediyor. Vali bununla birlikte göç etmek isteyen ancak yol parası dahi olmayan yoksul imamlara, yoksul ailelere ve dul kadınlara vakıf parasından 2.492 ruble yol parası verildiğini de yazıyor. Ayrıca vakıfların yönetiminin geçici olarak devredildiği komisyonda şehir temsilcileri ve şehir mahkemesi kadısı da bulunmaktadır.

Mart 1880'de vakıf idaresi komisyonu faaliyetine son verdi ve vakıf demirbaşları ile 3.895,77 rublelik vakıf nakit parası valilik kançılaryasına devredildi. Frankini'ye göre Haziran 1880 itibarıyla Kars'ta savaştan önce var

86 Namestnik, *O pozemelnom ustroystve*, 1912, s. 9.

87 *Otçet* 1879, s. 73.

88 Frankini ismini vermiyor, ancak övdüğü bu memur, biyografisini Bölüm 2'de gördüğümüz İsa-Sultan Şahtahtinski'dir.

olan yirmi iki camiden on sekizi kapanmıştı ve dört cami vakıf gelirleriyle onarılarak Müslümanların hizmetine açılmıştı. Frankini, vakıf gelirlerinin tamamen camilerin ihtiyaçlarına ve Müslüman ruhban sınıfının maaşlarına harcanması gerektiğini ve hazinenin bu gelirlere kesinlikle dokunmaması gerektiğini de ifade ediyordu. Gelirler giderlerden fazla olursa artan kısmı yine sadece Müslümanların ortak ihtiyaçlarına harcanmalı, örneğin bir Müslüman okulu açılmalıydı.

Şuragel sancağındaki Aralık köyü ile Zaruşat sancağındaki Zoğrab köyünün öşür geliri Sultan III. Murat ve Sultan Mahmut tarafından bazı yerel dinsel kurumlara bırakılmıştı. Bu kurumların ortadan kalkmasıyla bu iki köyün öşür geliri İstanbul'daki evkaf sandığına devredilmişti. Kars'ın Rusların eline geçmesiyle birlikte bu iki köyün öşür geliri de hazineye geçmiştir. Frankini'ye göre bu iki köyün aşarı konusunun ele alınması ve karara bağlanması gerekmektedir. Frankini bu iki köyün aşarının da tekrar Kars vakıflarına bırakılması gerektiğini ima etmektedir.

Aralık 1882'de "Tiflis serdarı canib-i alisine" hitaben Arap harfli Türkçe bir dilekçe veren Ardahan kasabası imam, muhtar ve diğer Müslüman ahalisinden 37 kişi, "Geçen muharebede kasabamızı Rusya devlet-i fahimesi zabt ve istila eylediğinde hasb el yevm bir mikdar ahalimiz hicret eyledi ise de kasabamız beş mahalleden ibaret olup şimdi her mahallede birkaç hane İslam evleri mevcuddur" diyordu. İmzacılara göre muharebeden sonra Artvin ve Ahıska tarafından birkaç hane Hıristiyan gelip "kadimden ehl-i İslam'ın bina etmiş olduğu" ve halen içinde ibadet etmekte oldukları camilerini zaptetmek istiyorlardı. Mahallede sakin on beş hane Müslüman'ın başka bir camisi yoktu. Kars "vayenni gubernatorluğundan" (askeri valiliğinden) "ehl-i İslam mesacid ve evkafları hakkında ita buyurulan talimatta dahi bir kimesne tarafından müdahale olunamayacağı görüldüğünden" imzacılar bu müdahalelerin men edilmesini istiyorlardı. Tiflis'teki Kafkasya askeri-örfi idaresi bunun üzerine Kars valiliğinin görüşünü sordu, valilik de gönderdiği cevabında, bizzat Kafkasya ordusu başkomutanının Ardahan'da bulunduğu sırada söz konusu camiyi kiliseye çevirmesi için Ermeni cemaatine verdiğini ifade etti.[89] Dolayısıyla Ardahanlı Müslümanların talebi reddedildi.

89 STsSA, f. 545, op. 1, d. 2758, ll. 5-7. Dilekçenin Rusçaya çevirisini mütercim Binbaşı Gaytabaşi yapmıştır, çeviri aynı dosyada yer almaktadır. İmzalar arasında "muhtar-ı mahalle-i merkum", (ama mahallenin adı dilekçede yoktur), Kayabaşı mahallesi imamı, Hacı Hasan Efendi, Halil Efendi mahallesi imamı, Hafız Halil Efendi, Nasuh Kethüda mahallesi imamı Ahmed isimleri okunuyor.

Kars'ın cami ve vakıflarının yönetimi, Eylül 1884'te içişleri bakanının onayladığı bir yönetmelikle şehir kadısının başkanlığı altında şehrin Müslüman ahalisinin seçtiği iki üye ve imamların seçtiği bir imamdan oluşan bir komisyona devredildi.[90] Komisyon, vakıf gelirleriyle Kars'ta açık olan iki caminin (Evliya Cami ile Cami-i Cedid) ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Komisyon vakıf mallarına bakmak, ihaleye vermek, yedek sermaye oluşturmak ve imamlar, camiler ve medreselerin ihtiyaçlarını karşılamakla görevliydi. Kars'taki vakıf mülkü de biri tek taşlı ötekisi üç taşlı iki değirmen, Paşa Hamamı, Yeni Cami çevresinde üç dükkân, bir fırın ve tek katlı bir dükkândan ibaretti. 1884 yılında bütün bu gayrimenkuller bir yıllığına 1.044 ruble karşılığında kiraya verilmişti. Ayrıca 12.000 rublelik devlet tahviline yatırılmış olan vakıf yedek sermayesinden altı ayda 320 ruble faiz geliri elde edilmişti.[91] Görüldüğü gibi Müslüman ruhban sınıfı vakıfların yönetiminde söz sahibidir ancak vakıf mülkünün sahibi değildir. Hatta istediği gibi yönetmesi dahi söz konusu değildir, bu konuda bir yönetmelikle yetkileri sınırlanmıştır. İlber Ortaylı ise vakıf topraklarının "şimdi kast haline getirilen bir ruhban sınıfının mülkü haline" geldiğini iddia etmiştir.[92] Ortaylı'nın bu iddiasının herhangi bir dayanağı yoktur.

1888 yılında Kars şehrindeki vakıf idaresinin vakfa ait değirmen, hamam, arazi ve dükkânlardan elde ettiği gelir 761 rubleyken, faiz gelirleri 1.494 ruble olmuş. Vakfın aynı yıl içindeki 1.993 rublelik giderinin 957 rublesi, iki caminin imam ve müezzinlerine ödenen maaşlara, 346 rublesi kâtip ve kırtasiye ücretine, 22 rublesi iki caminin aydınlatmasına, 422 rublesi de Cami-i Cedid'in tamirine harcanmış. 1890 yılında vakıf sermayesi vakıf mallarının satışından elde edilen ve devlet tahvillerine yatırılmış olan 18.700 rubleden ibarettir.[93]

Kars'taki Osmanlı şehbender (konsolos) vekili Ahmed Mazhar Bey, 2 Temmuz 1898 tarihli raporunda Kars'taki açık iki camiden birinin "evkaf ve sairesinin akçe yaptırılarak hükümet hazinesine aldırılmış" olduğunu da yazmıştır.[94] Bu ifadeden vakıf mülkünün kamulaştırıldığı gibi bir anlam çıkabilir, ancak bu doğru değildir. Vakıf mülkü kamulaştırılmamış, fakat devlet tahviline yatırılmıştır. Geliri yine vakfa aittir. Ancak vakıf mütevellisinin vakfın devlet tahvilinden faiz geliri elde etmesini şeran caiz bulup bulmadığını bilmiyoruz.

90 Namestnik, *O pozemelnom ustroystve*, 1912, s. 9.
91 *Otçet* 1884, s. 31.
92 Ortaylı, *age*, s. 354.
93 *Otçet* 1890, s. 62.
94 *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ardahan*, İstanbul: T.C. Ardahan Valiliği, 2009, s. 136.

1899 yılı başında Kars şehri vakıflarının sermayesi devlet tahvillerine yatırılmış 19.200 ruble ile mevduat ve nakit 1.220 rublenin toplamı olan 20.420 rubleydi. Yıl içinde vakıf binalarından 276 ruble kira geliri, tahvillerden 729,6 ruble faiz geliri, 29,94 ruble mevduat faizi ve 120 ruble Vaizoğlu Camii'nin minaresinden çıkan malzeme bedeli olmak üzere 1.210,54 ruble gelir elde edilmiş, bunun da 1.081,86 rublesi giderlere harcanmıştı.[95]

Ek 4.1. Rus imparatoru tarafından onaylanıncaya kadar geçici olarak özel araziler tahsis edilen Kars vilayeti sakinleri ve kiliselerin listesi. Aksi belirtilmedikçe bu listedeki kişilere verilen araziler Kafkasya ordusu başkomutanının 30 Nisan (12 Mayıs) 1883 tarih ve 1917 sayılı emri üzerine verilmiştir. (Bir desyatin 1,0925 hektara eşittir). Kaynak: *Proekt o raspredelenii zemel Karsskoy oblasti*, Kars, 1888.

1. Kars şehrinden Laçin Yusuf-oğlu. Şehrin önde gelen Müslümanlarından biri, büyük itibar sahibi. Türk hükümeti zamanında kardeşi ve yeğeniyle birlikte çeşitli köylere dağılmış geniş arazileri kullanıyordu. Gösterdiği tapu ve koçan belgelerinden arazi komisyonu tarafından gerçek kabul edilenler 18,5 desyatinlik, kabul edilmeyenler ise 9,5 desyatinlik. Mağaracık köyü sınırında 363 desyatinlik arazi Ahmed Hasağası-oğlu ve İbrahim Mamed-oğlu ile birlikte kendisine tahsis edildi.
2. Kars şehri sakinlerinden Ahmed Hasağası-zade. Kars eski askeri valisi Korgeneral Frankini'ye büyük hizmetleri oldu, ahalinin zihniyeti hakkında önemli bilgiler verdi. Arazi komisyonunun kuruluşunun ilk günlerinden itibaren memur olarak çalıştı ve gayretli ve dürüst çalışmasıyla hazine için çok yararlı oldu. Arazilerine ait belgeleri kaybetmiş. Laçin Yusuf-oğlu ve İbrahim Mamed-oğlu ile birlikte yukarıdaki arazi kendisine tahsis edildi.
3. Kars şehri sakinlerinden İbrahim Mamed-oğlu Arabacızade. Vilayetin ilhakından 1883'e dek askeri valilik kançılaryasında tercüman olarak çalıştı. Halkı ve âdetlerini iyi bilen biri olarak yararlı hizmetleri oldu. Doğru kabul edilen belgesi bir desyatinlik. Laçin Yusuf-oğlu ve Ahmed Hasağası-zade ile birlikte yukarıdaki arazi kendisine tahsis edildi.
4. Kars'ta Rus hükümeti zamanında inşa edilen Rum kilisesine Kars şehrinde 104 desyatin tahsis edildi.
5. Koşavank köyü Ermeni manastırı. Türk hükümetinden kalma belgeleri bir şahıs üzerine, arazi miktarı belli değil. Ölçümde 615 desyatin çıktı. Bu arazi manastıra tahsis edildi.
6. Kars şehri sakinlerinden Arten Mıhçıyan. Şehrin önde gelenlerinden. Kabul edilen belgeleri 18 desyatinlik. Kendisine Arazoğlu köyü yakınlarında 126 desyatin arazi tahsis edildi.

95 *Otçet* 1899, s. 38.

7. Bayramkom köyünden Hame Hasan-oğlu. Etkili bir kişi. Doğru belgeleri 4,5 desyatin. Kendisine Ani köyü yakınlarında 144 desyatin arazi tahsis edildi.
8. Ani Ermeni manastırı. 195 desyatin tahsis edildi.
9. Şuragel kazası Müslüman Ağüzüm köyünden Zülfükar Cennet-oğlu ve kardeşi. Kabul edilen belgeleri 3 desyatin, onaylanmayanlar 38 desyatinlik. Daynalık köyü yakınlarında 129 desyatin arazi tahsis edildi.
10. Son savaşta hizmeti geçen müteveffa Asteğmen (*Praporşik*) Bayramkuli Bagir-oğlu'nun Karakilise köyünde yaşayan ailesi. 2 desyatinlik onaylanmamış bir belgeleri var. Kendilerine 221 desyatin arazi tahsis edildi.
11. Kars şehri sakinlerinden Mustafa Atbaşzade ve kardeşleri, üç sancakta geniş arazileri olan zengin toprak sahipleri. 140 desyatinlik arazi belgeleri kabul edildi, kabul edilmeyen 38 desyatinlik. Şuragel kazası Seyitcan köyü yakınında 226 desyatin ve Zaruşad kazası Kiziroğlu köyü yakınında 420 desyatinlik arazi tahsis edildi.
12. Delüler köyünden Hasan Şamşadinov. Başmuhtar olarak yöresindeki Kürtleri çok iyi yöneten etkili bir kişi. Tapusu yok. Şuragel kazası Terpenie köyü yakınında 373 desyatinlik arazi tahsis edildi.
13. Kars şehri sakinlerinden Kevork Ehramciyan. Samimi görüşleri ve geniş bilgisiyle arazi komisyonunda değerli hizmetleri oldu. Kars ilkokulunun mütevelli heyetinde yer aldı. Hatunzade'den savaştan önce aldığı ancak kendi üzerine çeviremediği 83 desyatinlik araziye ait belgesi onaylanmadı. Ayrıca 3,5 desyatinlik onaylanmamış bir belgesi var. Kendisine Küçük Kımılı adındaki 232 desyatinlik arazi tahsis edildi.
14. Dalaver köyü sakini Asteğmen (*Praporşik*) Mansur Ağa Namaz-oğlu. Savaşta yararlık gösterdi. Şuragel kazasında 127 ve Ağbaba kazasında 140 desyatinlik arazi tahsis edildi.
15. Zaruşad'ın Soskert köyünden Süleyman Mustafa-oğlu. Kardeşleriyle birlikte geniş arazileri vardı. 11 desyatinlik belgeleri kabul edildi, 1850 desyatinlik belge kabul edilmedi. Delaver köyü yakınında 118 desyatinlik arazi tahsis edildi.
16. Şuragel kazası Uzunkilise köyünden Malhas Aroyev. Ermeni nüfusu nezdinde itibar sahibi. Türkler zamanında iki kişiyle birlikte tasarrufunda geniş araziler vardı. 5 desyatinlik belgesi onaylandı, bir başka belgede miktar belirtilmemiş. 137 desyatinlik Kızıl Mağara arazisi tahsis edildi.
17. Asteğmen (*Praporşik*) Gaffar Ağa Hacıali-oğlu. Savaşta yararlık gösterdi. Taht kazası Sipkor köyü yakınında 126 desyatinlik arazi tahsis edildi.
18. Taht kazası Ağcakala köyünden Bayaz Hüseyin-oğlu. Kardeşleri ve yeğenleriyle birlikte toplam dört Kürt hanesinin başı. Türkler zamanında tasarruflarında geniş araziler vardı. Doğru kabul edilen belgeleri 90 desyatin, onaylanmamış belgeleri 67 desyatinlik. 530 desyatinlik arazi tahsis edildi.

19. Zaruşad kazası Meçetli köyünden Molla Cabbar Hasan-oğlu. Eski Şuragel kazası memurlarından. Hazineye ait olup şahıslarca işgal edilmiş olan arazileri dürüstçe gösterdi, böylece hazineye gelir akmasını sağladı. Daha sonra sancak kadısı oldu. Ağbaba kazası İlanlı köyü yakınında 134 desyatinlik arazi tahsis edildi.
20. Şuragel kazası Kızıldaş köyünden Asteğmen (*Praporşik*) Kasım Halil-oğlu. Savaşta yararlık gösterdi. Doğru kabul edilen belgeleri 14 desyatinlik, onaylanmamış belgeleri 4 desyatinlik. 242 desyatinlik arazi tahsis edildi.
21. Ardahan kazası Küçük Cincerob köyünden Derviş Hamza Ali-oğlu. Tanınmış eski hanedan ailelerinden. Türk hükümeti zamanında hazineye devredilen arazileri için maaş bağlanmıştı, ayrıca tasarrufunda bazı arazileri vardı. Doğru kabul edilen belgeleri 86 desyatinlik, onaylanmamış belgeleri 91 desyatinlik. Küçük Cincirob'ta 310 desyatinlik bir arazi ve Fahrel yakınında 602 desyatinlik Amamlı arazisi tahsis edildi.
22. Şevket Hacı Hüseyin Paşa-oğlu. Şimdi Erzincan mutasarrıfı olan eski mutasarrıfın yeğeni. Derviş Hamza Ali-oğlu ile aynı haklara ve maaşa sahipti. Şimdi Türk vatandaşı. Doğru kabul edilen belgeleri 69 desyatinlik, onaylanmamış belgeleri 234 desyatinlik. 306 desyatinlik Pirdaskol arazisi tahsis edildi.
23. Tümgeneral Aleksandr Aleksandroviç Acarskiy. Meşhur Ahmet Paşa'nın oğlu, tanınmış hanedandan, Türk hükümeti zamanında hazineye devredilen toprakları için maaş alıyordu ve ayrıca tasarrufunda Ur (1183 desyatinlik arazisi var), Alagöz ve Karabağ (2583 desyatin) arazilerini bulunduruyordu. Son iki araziyi oğlu Binbaşı Abbas Acarskiy'e devretti. Doğru kabul edilen belgeleri 16 desyatinlik, onaylanmamış belgeleri 385 desyatinlik. Ur köyü tahsis edildi. Tarım ve hayvancılığa elverişli arazisi 1183 desyatin ve elverişsiz arazisi 250 desyatin. Orman ise hazineye bırakıldı.
24. Degirmanköy'den Binbaşı Abbas Acarskiy. Bir öncekinin oğlu. 640 desyatinlik Derindere arazisi tahsis edildi.
25. Göle kazası Panik köyünden İzzet Aslan-oğlu. Kardeşleri ve yeğenleriyle birlikte geniş arazileri vardı. Doğru kabul edilen belgeleri 11,75 desyatinlik, onaylanmamış belgeleri 7,5 desyatinlik. 350 desyatinlik arazi tahsis edildi.
26. Göle kazası Senemoğlu köyü sakinleri İbrahim Ali-oğlu ve Evliya Hacı Mato-oğlu. Halkın nezdinde büyük itibarları var. Birincisinin yakınlarıyla birlikte 24 desyatinlik arazi belgesi onaylandı, ikincisi ve yakınlarının 5 desyatinlik arazi belgesi doğru kabul edildi. 684 desyatinlik arazi tahsis edildi (Kafkasya arazi komisyonu başkanının 29 Ekim (11 Kasım) 1883 tarih ve 60 numaralı yazısında belirtilen Kafkasya genel valisinin izniyle).
27. Göle kazası Kürt Demürkapı köyünden Bekir Evliya-oğlu. Halkın gözünde itibarlı bir kişi. Türk hükümeti döneminde geniş arazileri vardı.

Doğru kabul edilen arazi belgesi 1 desyatinlik. 312 desyatinlik arazi tahsis edildi.

28. Göle kazası Plormori köyünden Arif Hacı Mamed-oğlu. Halkın gözünde itibarlı bir kişi. Türk hükümeti döneminde geniş arazileri vardı. Doğru kabul edilen arazi belgesi 1 desyatinlik. 270 desyatinlik arazi tahsis edildi.

29. Çıldır kazası Zurzuna köyünden Dede Naim-oğlu. Bir zamanlar çok güçlü olan Çıldır beylerinin son temsilcisi. Hazineye devredilen arazileri için Türk hükümetinden maaş alıyordu. Meredis köyü yakınında 605 desyatinlik arazi tahsis edildi.

30. Çıldır kazası Çamardo köyünden Zabit Mamed-oğlu. Nüfuzlu bir şahıs. Türk hükümetinden toprak için değil hizmetleri için emekli maaşı alıyordu, toprağı yok. 841 desyatinlik arazi tahsis edildi.

31. Poshov kazası Digur köyünden Şakir Kâmil-oğlu. Nüfuz ve itibar sahibi bir adam, meşhur sancak beylerinin soyundan. Hazineye devredilen arazileri için maaş alıyordu, ayrıca arazisi vardı. Doğru kabul edilen arazi belgesi 11 desyatinlik, doğru sayılmayan 9 desyatinlik. Digur köyünde 14,5 desyatin, Çinoban Çiftlik'te 47 desyatin ve Cumatel-Vahla'da 17,33 desyatin olmak üzere toplam 78,83 desyatin arazi tahsis edildi.

32. Kağızman kazası Panavaz köyünden Hüseyin Abdulah Aziz-oğlu. Savaş sırasında casusumuzdu ve Türkler tarafından yakalanarak idama mahkûm edildi. Hapishaneden kaçarak kurtuldu ancak bu kaçış esnasında pencereden atlayarak sağlığı bozuldu. Türkler zamanında 3.000 desyatin kadar arazisi vardı. Sunduğu doğru belgeler 2 desyatinlik. Kağızman kazasında 250 desyatin arazi tahsis edildi.

33. Kağızman kasabasından Osman Sani-oğlu. 500 desyatinden fazla arazisi vardı. Komisyondan kabul edilmeyen belgelere göre 70 desyatin arazisi var. Yengice köyü yakınında 248 desyatin arazi verildi.

34. Mısto Feyzullah-oğlu.

35. Osman Mamed-oğlu.

36. Hacı Amo Ali-oğlu.

37. Şerif Hasan-oğlu Şamsutdinov.

38. Hasan Mahmud-oğlu.

39. Beşkilise Ermeni kilisesi. Arazisi var fakat belgesi yok. Nahçıvan kazası Digor köyü yakınında 250 desyatinlik arazi tahsis edildi.

40. Nahçıvan kazası Bayramkom köyünden Haso Kürdasi. Nüfuzlu bir Kürt, kardeşleriyle birlikte iki Kürt kışlağının arazilerini kullanıyordu. 18 desyatinlik doğru sayılan belgesi ve 33 desyatinlik kabul edilmeyen belgesi var. Karabağ köyü yakınında 257 desyatinlik arazi tahsis edildi.

41. Nahçıvan kazası Hali kışlak köyü sakinleri, müteveffa Asteğmen Tagi'nin oğulları ve ölmüş kardeşleri Aliekber'in mirasçıları Habil-Hasan ve Paşa. Halkın gözünde büyük itibarları var ve rahmetli babaları son savaş-

ta hükümetimize büyük hizmetlerde bulundu. Türkler zamanında Hali Kışlak arazisini işletiyorlardı. Kabul edilmiş belgelere göre 57 desyatin ve kabul edilmemiş belgelere göre 25,5 desyatin arazileri var. Daşnik köyü yakınında 163 desyatin arazi tahsis edildi.

42. Horasan kazası Balıhlı köyünden Hasan Teymuraz-oğlu. Hem Rusya hem de Türk toprağında nüfuzu var. Kabul edilmiş belgelere göre 88,75 desyatin ve kabul edilmemiş belgelere göre 18 desyatin arazileri var. Ağkilise köyü yakınında 545 desyatin arazi tahsis edildi.

43. Oltu kasabası sakini Hüseyin Mamed-oğlu. Ahali içinde büyük itibar sahibi. Türk iktidarında arazileri vardı. Arazi komisyonunca onaylanmamış bir belgeye göre 133 desyatinlik arazisi var. Oltu kazası Böcüklü köyü yakınında 160 desyatinlik arazi tahsis edildi.

44. Tavusker kazası Karnavaz köyünden Süleyman Hüseyin-oğlu. Tasarrufunda bulunan arazi miktarı onaylanmamış belgelere göre 58 desyatin. Merines köyü yakınında 121 desyatin arazi tahsis edildi.

45. Oltu kasabası sakinlerinden Emin Halil-oğlu. Türk iktidarında Oltu sancağında memurluk yapıyordu. Arazi kayıt işlerinde ve hazineden kaçırılan arazilerin bulunmasında hükümetimize büyük hizmetleri oldu. Arazisi vardı ancak belgesi yok. Nüsün köyü yakınında 75 desyatin arazi tahsis edildi.

46. Pagir kışlağından Mamed Tahir-oğlu-Karacib-oğlu. Çok nüfuzlu bir Kürt. Çok geniş arazileri vardı. Onaylanmış belgelere göre 60, onaylanmamış belgelere göre 305 desyatin arazisi var. Pagir kışlağında 700 desyatin tarım ve hayvancılığa elverişli ve 1072 desyatin elverişsiz arazi tahsis edildi. Orman ise hazineye bırakıldı.

47. Nahçıvan kazası Digor köyündeki Ermeni manastırı. Hasan-Can mevkisinde 286 desyatin arazi tahsis edildi (Knez genel valinin 23 Ekim (4 Kasım) 1887 tarihli ve 9320 sayılı yazısı uyarınca).

Türk tebaası: (Dışişleri bakanlığı Asya departmanının Kafkasya askeri-yerel idaresine 24 Kasım (6 Aralık) 1881 tarihli ve 4860 sayılı yazısı uyarınca)

48. Anesyan kardeşler. Onaylanmış belgelere göre 305 desyatin tarla ve 80 desyatin çayırları var. Horasan kazasında 654 desyatin arazi tahsis edildi.

49. Pehlül'ün oğulları Hacı Mustafa ve Mamed. Onaylanmış belgelere göre 9,5 desyatin arazisi var. 9,5 desyatin arazi tahsis edildi.

50. Galip Mamed-oğlu. Onaylanmış belgelere göre 4 desyatin arazisi var. Terpeng köyünde 4 desyatin tarla tahsis edildi.

Not 1: Kars şehri sakinlerinden Mamed Kurizade, Halil Amo-oğlu, Kars Ermeni kilisesi rahibi ve vekili Simon Avedisov ve Ardahan kazası Büyük Cincereob köyü sakinlerinden Hafız Tahir-oğlu (ölmüş olan Tahir Ferik-oğlu'nun oğlu) 1883 yılı arazi dağıtım projesine göre kendilerine ayrılan arazileri kabul etmemişlerdir.

Not 2: Yusuf Paşa ve Mamed Bek Madat-Bek-Uşakları Hatunzade'ye arazi tahsis edilmemiştir ve kendilerinin veya vekillerinin arz-ı vücut etmeyişinden dolayı Türk iktidarında onlara ait olan araziler hazineye devredilmemiştir.

İmza: Kars vilayeti askeri valisi Tümgeneral Tomiç.

Ek 4.2. Kars vilayetinde imtiyazlı kişilere tahsis edilen arazilerden 1903 yılında bu kişilerden alınıp hazineye devredilen ancak yine bu kişilere ihalesiz olarak uzun süreli kiraya verilen arazilerin listesi (Kaynak: HAA. f. 1262, op. 3, d. 9[II], ll. 142-144).

Arazinin tarifi	Erivan arazi dairesince önerilen kira koşulları
Todan. Kağızman'a 12 verst uzakta, toplam 248 desyatin. Bunun 160 desyatini elverişli. İçinde 2 desyatin meyve veren meyve bahçesi, 24 desyatin henüz meyve vermeyen meyve ağaçları bahçesi, 6 desyatin bostan, 70 desyatin tarla çayır ve 58 desyatin otlak var.	Arazi mevcut sahibi Gümrü sakini Aram Bişarov'a yılda 195 ruble karşılığında 24 yıllığına kiraya verilsin. Birim (desyatin başına) ücret: Bahçe ve bostanlar 3 ruble, tarla ve çayırlar bir ruble ve otlaklar 0,50 ruble. İlk 12 yıl bu fiyatlardan ödesin, daha sonra %20 zamlı olarak.
Devebük. Kağızman'dan 7 verst uzakta, 137 desyatin, 104 desyatin tarla çayır, 33 desyatin elverişsiz.	Arazi Mısto Feyzullah-oğlu'na 24 yıllığına yılda toplam 260 rubleye kiraya verilsin. İlk 12 yılda elverişli araziden desyatin başına 2,5 ruble, sonra %15 zamla.
Rizvan. Kağızman'dan 24 verst uzakta, 312,25 desyatin, 150 desyatin otlak, 48,25 desyatin tarla çayır, 114 desyatin elverişsiz. Kayalık ve tarıma pek elverişli değil.	Hasan Mahsud-oğlu Şamşadinov'a 12 yıllığına elverişli araziden desyatin başına 0,5 ruble hesabı yılda toplam 99,15 rubleye kiraya verilsin.
Cahin. Kağızman'dan 5 verst uzakta, 186,33 desyatin, 75 desyatin otlak, 66,33 desyatin tarla çayır, 45 desyatin elverişsiz.	Arazi Hacı Amo Ali-oğlu'na 24 yıllığına yılda 103,84 rubleye kiraya verilsin. İlk 12 yıl tarladan desyatin başına 1 ruble, otlaktan 0,5 ruble hesabıyla, daha sonra %15 zamla.

Arazinin tarifi	Erivan arazi dairesince önerilen kira koşulları
Saksan. Kağızman'dan 20-25 verst uzakta, 320 desyatin, 65 desyatin otlak, 29 desyatin tarla, 226 desyatin elverişsiz. Kayalık ve tarıma pek elverişli değil.	Arazi Osman Mamed-oğlu Bastambekov'a 12 yıllığına elverişli araziden desyatin başına 1 ruble hesabıyla yılda toplam 94 rubleye kiraya verilsin.
Karakala. Kağızman'dan 20-25 verst uzakta, 218,75 desyatin elverişli arazi 78 desyatin, elverişsiz arazi 150 desyatin.	Arazi Şerif Şamşadinov'un mirasçılarına 12 yıllığına elverişli araziden desyatin başına 1 ruble hesabıyla yılda toplam 68,75 rubleye kiraya verilsin.

Ek 4.3. Kars oblastında "Türk hükümeti zamanında" hazineye terk ettikleri araziler için maaş (yurtluk-ocaklık maaşı) almakta olan kişilerin listesi (Kaynak: *Otçet* 1879, Prilojenie 10, s. 140-142).

	Maaş alanın adı	Hangi köyler için	Yıllık Maaşı Kuruş	Yıllık Maaşı Akçe	Hangi süre için
1	Mamed Sefer Bek Ali Bek-oğlu	Acara kazasında Gavenez, Melik Hişnant ve başka köyler Tsem, Zeytun, Suravan ve başka köyler	5.863,8 918,9 501,6		Babadan oğula
2	Hüseyin Bek Ali Bek-oğlu	Acara kazasında Gavenez, Melik Hişnant ve başka köyleri Vele, Zeytun, Suravan ve başka köyler	5.863,8 918,9 501,6		Babadan oğula
3	Hüseyin Bek, Süleyman Bek ve Mamed Sefer Bek Ali Bek uşağı	Gavra, Romik, Mara, Robad-kala, Galda, Hisarveran, Mazra ve başka köyler		250.795	Babadan oğula

	Maaş alanın adı	Hangi köyler için	Yıllık Maaşı Kuruş	Yıllık Maaşı Akçe	Hangi süre için
4	Derviş Hamza Bek Ali Bek-oğlu	Çat, Karakala, Ponsorlı, Kışlak ve başka köyler	3.045 20.902		Babadan oğula Ömür boyu
		Ardahan'da Vacan köyü, Harosman köyünün orman alanından, Çamdan (Cambaz?) ve Urut köyleri	1.885		
5	Hasan Paşa Ali Bek-oğlu	Ardahan ormanından, Saskara köyü, Araz, Maçevan ve başka yerlerde	2.045	93.850	Ömür boyu Babadan oğula
		Ardanuç'ta Tanzot köyü, Oltu'da Kuzey (?) nahiyesi, Smurdan (?) köyü		125.102	Babadan oğula
		Çat, Karakala, Ponsorlı, Kışlak ve başka köyler	20.902	3.045	
6	Mehmet Naim Tahir Bek-oğlu	Çıldır'da Cambaz köyü (13.500 akçe) ve Şuşsal nahiyesinde Rado köyü	15.366	223.365 26.000	Babadan oğula Ömür boyu
7	Sabit Mehmet-oğlu		650	21.248	Ömür boyu
8	Cacun ağası Esad Bek Mustafa-oğlu		450		Ömür boyu

	Maaş alanın adı	Hangi köyler için	Yıllık Maaşı Kuruş	Yıllık Maaşı Akçe	Hangi süre için
9	Yengiköy ağası Dursun Bek İbrahim Bek-oğlu		450		Ömür boyu
10	Poshov sancak beyi Mehmet Şakir Bek Ahmet Kamil Bek-oğlu		12.510		Babadan oğula
11	Poshov sancak beyi Sadık Bek Teyfur Bek-oğlu		12.510		Babadan oğula
12	Mustafa İbrahim-oğlu	Kars sancağı, Kızılkala köyü		41.998	Ömür boyu
13	Raşid Abdullah-oğlu	Kars sancağı, Karacaveran köyü ve Geçevan'da Bacuhlı köyü ve başka köyler	350	31.999	Ömür boyu
14	Yusuf İsmail-oğlu	Geçevan'da Basan köyü		29.100	Ömür boyu
15	Ali Ömer-oğlu	Kağızman'da Güney nahiyesinde Karacaveran köyü ve başka köyler	750	41.000	Babadan oğula
16	Mahmut Mustafa-oğlu	Verişan nahiyesinde Karacakala, Gürük ve başka köyler	200	18.574	Babadan oğula
17	Abdullah uşakları Süleyman ve Halil	Erdost nahiyesinde Karaca köyü ve başka köyler		20.500	Ömür boyu

	Maaş alanın adı	Hangi köyler için	Yıllık Maaşı Kuruş	Yıllık Maaşı Akçe	Hangi süre için
18	Kağızman sakinlerinden Abdullah İsmail-oğlu			12.000	Ömür boyu
19	Kağızman sakinlerinden Yusuf Mehmet-oğlu	Geçevan nahiyesinde Mamrevan köyü Şuragel nahiyesinde Veran köyü	750	22.923	Ömür boyu
20	Kağızman sakinlerinden İsmail Abdullah-oğlu	Kağızman'da Haro köyü ve başka köyler		27.500	Ömür boyu

1 kuruş = 120 akçe.

Ek 4.4. Öküzdüzü ve Öküzdağı arazileri hakkında dilekçe vermek için Ardahan kazasına bağlı Börk, Könk, Gügübe ve Vel köylülerinin içlerinden seçtikleri vekillere verdikleri (muhtemelen Coşkun Efendi tarafından Arap harfleriyle yazılmış) Eylül 1900 tarihli vekaletname ile Gügübe köylülerinin verdiği Şubat 1907 tarihli vekaletnamenin transkripsiyonu. Metinleri olduğu gibi verdim, tam okunamayan sözcüklerden sonra soru işareti ekledim, metinde geçen Rusça sözcükleri *italik* yazdım ve köşeli ayraçla açıkladım (Kaynak: STsSA. f. 243, op. 5, d. 580 ve HAA. f. 1262, op. 3, d. 164).

> Badi-i terkim-i vekaletname ol(d)ur ki,
> İşbu 1900 senesi Eylül 10'uncu günü bizler aşağıda imza eden Ardahan kazasının kuraları Nakala merkezine tabi Gügübe, Börk, Vel,[96] Könk kura ahalileri veririk:
> İşbu vekaletname karyemiz ahalilerinden Emin Dede-oğlu ve Halil Şerif-oğlu ve Edhem Hurşid-oğluna anınçün ki,
> Bundan nice seneler evvel âbâ-i ecdadlarımızdan bizlere kalan Öküzdüzü ile Öküzdağı her ne kadar *kazonniye* [*kazyonnıy*, hazine (arazisi)] çıkmış ise

96 Bu köyün adı vav, ye, lam harfleriyle yazılmış olduğu için Veyl ya da Vil şeklinde okunması gerekir, ancak günümüzde Vêl olarak bilinmektedir.

de yine igirmi senedir *dahotiyle* (?) [*dohod*, "gelir"iyle?] bu ana kadar bizim elimizde idi. Şimdi *tolka* [*torg*'a, ihaleye] koyulmuş olduğundan yine elimizde kalmasına umum dört köy ahalileri tarafından bâlâda isimleri yazılan ademleri vekil edip o tarafa gönderdik. Bâki irade efendimizindir.

Gügübe karyesi ahalileri

Cevsi (Cevri?) Memed-oğlu, Derviş Hüseyin-oğlu, Sadık Memet-oğlu, İsmail Selim-oğlu, Arif Bekir-oğlu, Ahmet Dede-oğlu, Coşkun Ahmet-oğlu, Musa Memet-oğlu, Veysal Dede-oğlu, İhsan Kadir-oğlu, Memet Rüstem-oğlu, Şükrü İbrahim-oğlu, Nimet İbrahim-oğlu, Yusuf İbrahim-oğlu, Ali Hasan-oğlu, Aslan İsmail-oğlu, Teyfur Hamid-oğlu, Mevlüt Hamit-oğlu, Recep Dede-oğlu, Abbas Salih-oğlu, Muharrem Süleyman-oğlu, Abit İbrahim-oğlu, Murat Ahmet-oğlu, Mevlüt Dursun-oğlu, Hurşit İbrahim-oğlu, Eşref Ali-oğlu, Hüseyin Resul-oğlu,

Rızalarıyla yerlerine imza ettim. Coşhun Efendi Ahmet Efendi-oğlu.[97]

Bu vekaletname doğru olduğunu tasdik ederim. Gügübe muhtarı Dursun Osman-oğlu [mühür]

Börk karye ahalileri

Dursun Hayro-oğlu, Şirin Sülo (?) oğlu, Ali Yusuf-oğlu, Edhem Dursun-oğlu, Taştan Memet-oğlu, Derviş Memet-oğlu, Taşda (?) Murcum (?) oğlu, Kaya Kerim-oğlu, Bahri Ahmet-oğlu, Mahmut Tahir-oğlu, Süleyman (?) oğlu, İbrahim Halil-oğlu, Bayram Ahmet-oğlu, Şerif Osman-oğlu, Şakir Nakim (?) oğlu, Asker Mamo-oğlu, Süleyman Safer-oğlu, Eşref Muharrem-oğlu, Şerif Arif-oğlu, Şaban Mevlüt-oğlu.[98]

Yazı bilmediklerinden rızalarıyla ben kol çekdim. Coşkun Efendi Ahmet Efendi-oğlu.

Bu imzalar salim [sahih?] olduğunu tasdik ederim. Börk karyesi muhtarı Tayyar Sülo (?) oğlu. [mühür]

Könk karyesi ahalileri

Recep Halil-oğlu, Sülü (?) Numan-oğlu, Zait İsmail-oğlu, Ali Şirin-oğlu, Ali Şerif-oğlu, Coşkun Memet-oğlu, Resul Aziz-oğlu, Hurşit Memed-oğlu, Seyfi İbrahim-oğlu, Arif Salim-oğlu.

Yazı bilmediklerinden rızalarıyla ben kol yazdım. Coşkun Efendi Ahmed Efendi-oğlu.

Bu imzalar sahih olduğunu tasdik ederim. Könk karyesi muhtarı Halil Memed-oğlu. [mühür]

---

97 Kars vilayeti ve Kafkasya salnamelerine göre Coşhun (Coşkun) Efendi 1901-1906 yılları arasında Kars istinaf mahkemesi kadısı, 1910-1917 yıllarında da Ardahan sancak (bidayet) mahkemesi kadısıdır. Bkz. *PKAKKO* 1902, Tiflis, 1901, Adres Kalendar, s. 7; *PKAKKO* 1906, Kars, 1905?, otdel II, s. 8; *Kavkazskiy Kalendar na 1910 god*, çast II, Tiflis, 1909, s. 435.

98 Şaban Mevlüt-oğlu (1855-1933) benim baba tarafından dedemin dedesidir. Şerif Arif-oğlu da onun amca oğludur.

Vel karyesi ahalisi
Emin Muharrem-oğlu, Hurşit Latif-oğlu, Hoşa (?) Mustafa-oğlu, Ethem Hamid-oğlu, Murad Yusuf-oğlu, Tufan Emin-oğlu, Emo (?) Ömer-oğlu, Coşkun Safer-oğlu, Aziz Kulahmet-oğlu, Şahan Sait-oğlu, Kadir Kulahmet-oğlu.
Bu vekaletname sahih olduğunu tasdik ederim. Gügübe karyesi muhtarı Dursun Osman-oğlu [mühür]
Gügübe karyesi muhtarının *peçetini* [*peçat*, mühür] ben tasdik ederim. Ardahan kazasına tabi Nakala merkezi başmuhtarı Mevlüt Hamit-oğlu [mühür][99]
Vekaletname
1907 senesi *Fivral* [Şubat] ibtidasında Tikan merkezine tabi Gügübe karyesi ahalileri veririk. Bu vekaletname karyemiz ahalilerinden Sefer Hasan-oğlu'yla Şahbaz Dursun-oğlu'na anınçün ki karyemiz hududuna yapışık Öküzdüzi otlakiyesine arzuhal vermeden dolayı imza ederik.
Umum Gügübe karyesi ahalileri
Latif İsmail-oğlu, Sadık Memet-oğlu, Derviş Hüseyin-oğlu, Cevmi (Cevri?) Memet-oğlu, Murat Hurşit-oğlu, Hamit Bekir-oğlu, Ahmed Dede-oğlu, Molla Rüşdi Coşhun Efendi-oğlu, Yusuf Ferhat-oğlu, Musa Memed-oğlu, Veysal Dede-oğlu, Sait Kadir-oğlu, Dursun Osman-oğlu, İzzet İsmail-oğlu, Nimet İbrahim-oğlu, Edhem Hurşid-oğlu, Yusuf İbrahim-oğlu, Aslan İsmail-oğlu, Teyfur Hamid-oğlu, Mehdi Hamid-oğlu, Recep Dede-oğlu, Abbas Salih-oğlu, Muharrem Süleyman-oğlu, Feyzullah Abit-oğlu, Murad Ahmed-oğlu, Mevlüt Dursun-oğlu, Hurşid İbrahim-oğlu, Aziz Şaban-oğlu, Eşref Ali-oğlu, Hüseyin Resul-oğlu, Osman Memed-oğlu, Süleyman Ahmed-oğlu.
Bu ademler yazı bilmediklerinden kendi ricalarıyla yerlerine ben kol çektim. Coşhun Efendi Ahmet Efendi-oğlu.
Bu imzalar ve vekaletname doğru olduğunu ben tasdik ederim. Gügübe muhtarı Hüseyin Hamit-oğlu [mühür].[100]

99 Mühür içinde Kiril harfleriyle *Ard. Uç. Nakalakevsk. Markyaz Baş Muhtar* ibaresi okunuyor. Türkçesi: Ard(ahan) san(cağı) Nakalakevi merkez köyü başmuhtarı.

100 Mühür içinde Kiril harfleriyle *Ard. Uç. Pom. Star. Sel. Gyugyuba Tikan. Okr.* ibaresi okunuyor. Türkçesi: Ard(ahan) san(cağı) Tikan nah(iyesi) Gügübe (Rusçada ü harfi olmadığı için yu harfiyle yazılmış) köyü muh(tar) yard(ımcısı). Ortada üç kılıçlı Kars vilayeti arması var.

Tablo 4.1: Kars Oblastı Topraklarının Dağıtım Planı (1887) (hektar)

Kaynak: *Proekt o raspredelenii zemel Karsskoy oblasti*, Kars, 1888. 1905 yılı verileri HAA 1262/3/307/35.

	Tarla ve çayır	Otlak	Meyve bahçesi	Orman	Verimsiz arazi	Toplam arazi	Dağıtılan arazi (hektar)			Kiraya verilen	1886 nüfusu	Kişi başına 1886*	Kişi başına 1905
							verimli	verimsiz	Toplam				
Kars şehri ve kazası	66.203	56.427	0	0	21.435	144.065	111.455	18.726	130.181	12.875	18.452	6,04	3,67
Şuragel kazası	71.890	25.134	0	0	12.886	109.910	96.734	12.758	109.493	417	26.272	3,68	2,55
Zaruşat kazası	40.406	61.099	0	0	21.099	122.605	80.838	15.812	96.650	25.397	12.421	6,51	3,84
Taht (Soğanlı) kazası	47.196	44.491	0	19.011	15.203	125.901	79.463	13.912	93.375	5.241	14.126	5,63	3,62
Ağbaba kazası	15.309	38.499	0	0	7.854	61.662	40.342	6.564	46.905	14.299	6.557	6,15	2,92
Kars sancağı	241.004	225.649	0	19.011	78.478	564.142	408.832	67.772	476.604	58.229	77.828	5,25	
Ardahan kazası	33.595	134.844	0	9.429	19.118	196.986	124.117	15.316	139.432	48.134	15.447	8,04	4,54
Göle kazası	38.463	105.649	0	9.161	7.556	147.211	104.573	5.251	109.824	41.844	9.212	11,35	5,47
Çıldır kazası	19.816	48.328	0	0	34.461	102.604	55.748	18.475	74.223	15.511	8.789	6,34	3,96
Poshov (Posof) kazası	15.559	20.705	0	12.227	7.159	55.651	36.264	7.159	43.424	0	10.094	3,59	2,31
Ardahan sancağı	107.433	309.526	0	30.817	68.293	502.453	320.702	46.201	366.903	105.490	43.542	7,37	
Kağızman kazası	46.393	57.927	861	5.842	47.416	158.438	84.780	34.605	119.385	29.611	12.301	6,89	4,77
Horasan** kazası	42.354	47.825	0	12.441	27.663	119.253	73.054	18.861	91.915	20.151	9.100	8,03	3,73
Nahçıvan*** kazası	56.170	56.068	0	0	28.933	141.171	109.998	28.751	138.750	2.421	12.729	8,64	5,45
Kağızman sancağı	144.917	161.820	861	18.283	104.011	418.861	267.833	82.217	350.050	52.183	34.130	7,85	
Oltu kazası	38.410	52.238	211	40.467	77.656	208.982	86.245	76.678	162.923	4.076	12.786	6,75	4,53
Tavusker kazası	18.420	25.066	662	13.536	48.798	106.482	43.369	48.730	92.099	169	6.406	6,77	2,96
Oltu sancağı	56.830	77.304	873	54.003	126.454	315.464	129.614	125.408	255.022	4.245	19.192	6,75	
Kars vilayeti	550.184	774.300	1.734	122.114	377.236	1.825.568	1.126.981	321.598	1.448.579	220.146	174.692	6,45	
Yüzde	*30,1%*	*42,4%*	*0,1%*	*6,7%*	*20,7%*	*100,0%*	*61,7%*	*17,6%*	*79,3%*	*12,1%*			

* Verimli arazi, hektar.

** Erzurum Horasan ile karıştırılmamalıdır.

*** Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan ile karıştırılmamalıdır.

Tablo 4.3: Kars Oblastından Belli Köylere 1885 Yılı Başından İtibaren 6 Yıl İçin Tahsis Edilen Otlaklar
Kaynak: HAA, f. 1262, op. 2, delo 39, l. 27.

No	Otlağın adı	Hangi köylere tahsis edildiği	Yüzölçümü (desyatin)	Tutar (ruble)	Birim fiyat
1	Celaus Yayla	Novo Dubrovka ve Olşanka	901	270,30	3,33
2	Susuz Yayla	Vorontsovka	721	250,30	2,88
3	Mamaş Yayla	Bendevan	300	80,30	3,74
4	Zaruşad Yayla	Grenadarskoye	707	180,30	3,92
5	Hanum Yayla	Grenadarskoye	127	100,30	1,27
6	Babahasan	Küçük Parget ve Karakala	1.530	400,30	3,82
7	Begremeydan	İğnazor, Guzgunlı, Carci	1.003	150,45	6,67
8	Ziyaret	?	964	144,60	6,67
9	Gölbaşı	Troitskoe ve Gölbaşı	1.915	287,25	6,67
10	Hacı Kalo deresi	Dağköy	1.020	204,25	4,99
11	Gözeler	Kızılkilise	400	80,25	4,98
12	Almalı	Novopokrovka	276	69,25	3,99
13	Şamsi	?	147	117,60	1,25
14	Tepecik ile Tuman Ağa	Tepecik	367	73,40	5,00
15	Cavo Söğütli	Tergenie	80	52,40	1,53
16	Halifoğlu	Ortagedikler, Aşağı Gedikler ve Oğuzlu	758	113,70	6,67
17	Kiziroğlu	Novopokrovka	2.151	322,65	6,67
18	Y. Çatah	Büyük ve Küçük Çatah	2.919	437,85	6,67
19	Ergaç	Kümbet	120	48,85	2,46
20	Yasamal	Dedegül, Edegül, Şadıvan, Kinzotamal, Tebat, Çikolar, Manioh, Revaz, Yukarı Toroshev ve Karavank	6.351	635,10	10,00
21	Çullı	Senemoğlu ve Haraba Altunbulak	556	55,60	10,00
22	Varzigöl, Komtopuz ve Ali oğlu	Kirziyan	1.700	?	
23	Şaki, Laustan, Tombali, Kelpikor	Şaki, Laustan, Topdaş, Kelpikor, Haraba Altunbulak ve Senemoğlu	2.000	200,00	10,00
24	Ayrumdere	Pekraşen	800	80,00	10,00
		Toplam	**27.813**	**4.355,00**	**6,00**

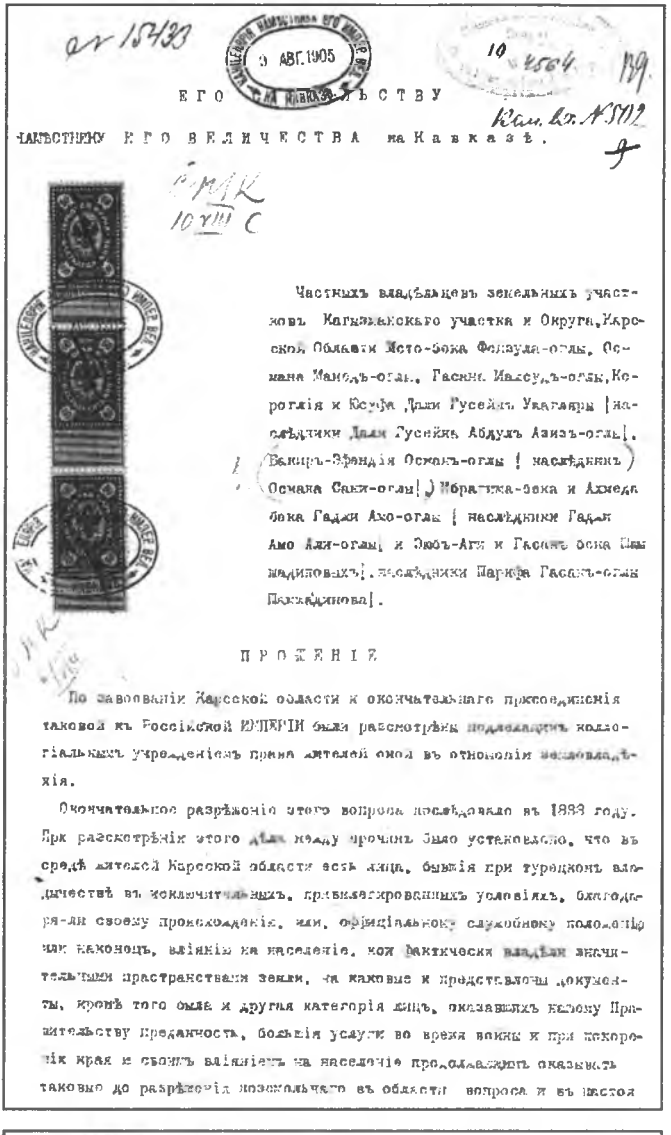
1 desyatin = 1,0925 hektar.

Tablo 4.4: Kars Şehrindeki Cami Vakıflarının Demirbaşları (1879)
Kaynak: *Otçet* 1879, *Prilojenie* 17, s. 205.

	Cami adı	Değirmen	Medrese	Medrese arsası	Dükkân	Ev	Boş arazi	Ev arsası	Köy	Hamam	Dükkan yeri	Kahvehane
1	Evliya Camii		9						1	1		
2	Kümbet Cami[1]	0,25										
3	Vaizoğlu Camii	1	4	1								
4	Cami-i Kebir[2]			2	3					0,33		
5	Tosun Paşa Camii				2		1				1	
6	Taş Cami			4	1							
7	Murtioğlu (Bejik?) Camii[3]			10	2							
8	Halil Efendi Camii		2	3		2						
9	Sağir Abdi Ağa Camii				3							
10	Kebir Abdi Ağa Camii		5									
11	Ömer Ağa Camii			2								
12	Abdijuruk (?) Camii		3	2								
13	Atik Cami		3		1							
14	Cami-i Cedid		2		5							
15	Yeniceoğlu Camii		1	6		1						
16	Yusuf Paşa Camii		10								1	
17	Gazi Şeref Camii		6	2	2							
18	Mustafa Ağa Camii		4	3							2	
19	Ahmet Paşa Camii		1			1						
20	Hacızade Camii		1	3		1		1				
21	Çarşı Camii (Yenicami)				3,5							3
22	Kale Camii[4]	0,5										
23	Hacı Seyit Camii		1	5								
24	Tasharap Camii			3			1					
25	Halifoğlu Camii			2								
	Toplam (adet)	**1,75**	**52**	**48**	**22,5**	**5**	**2**	**1**	**1**	**1,33**	**4**	**3**

1. Askeri katedrale çevrildi.
2. Depo yapıldı.
3. Yeniden kiliseye dönüştürülmek üzere Rum cemaatine verildi.
4. Kışla yapıldı.

Belge 4.1. Kağızman Kürtlerinin Kafkasya genel valiliğine Ağustos 1905 tarihli dilekçelerinin ilk sayfası ile son sayfada imza kısmı.
HAA. f. 1262, op. 3, d. 9II, ll. 139-141.

ЕГО ИМПЕРАТОРСКОМУ ВЕЛИЧЕСТВУ

ЧАСТНЫЙ ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА на Кавказѣ.

Частныхъ владѣльцевъ земельныхъ участковъ Кагызманскаго участка и Округа, Карсской Области Исто-Зока Фейзулла-оглы, Османа Мамедъ-оглы, Гасана Имамъ-оглы, Кероглія и Юсуфа Дали Гусейна Уваганы [наслѣдники Дали Гусейна Абдулъ Азизъ-оглы], Вакиръ-Эфендія Османъ-оглы [наслѣдники Османа Саки-оглы] Ибрагима-Зока и Ахмеда Зока Гаджи Ахо-оглы [наслѣдники Гаджи Амо Али-оглы] и Эюбъ-Аги и Гасана Зока Шахмединовыхъ [наслѣдники Шарифа Гасанъ-оглы Пахмединова].

ПРОШЕНІЕ

По завоеваніи Карсской области и окончательномъ присоединеніи таковой къ Россійской ИМПЕРІИ были разсмотрѣны подлежащимъ коллегіальнымъ учрежденіемъ права жителей оныя въ отношеніи землевладѣнія.

Окончательное разрѣшеніе этого вопроса послѣдовало въ 1883 году. При разсмотрѣніи этого дѣла между прочимъ было установлено, что въ средѣ жителей Карсской области есть лица, бывшія при турецкомъ владычествѣ въ исключительныхъ, привилегированныхъ условіяхъ, благодаря-ли своему происхожденію, или, официальному служебному положенію или наконецъ вліянію на населеніе, коимъ фактически владѣли значительными пространствами земли, на каковые и представлены документы, кромѣ того оныя и другія категорія лицъ, оказавшихъ казнѣ Правительству преданность, большія услуги во время войны и при покореніи края и своимъ вліяніемъ на населеніе продолжающихъ оказывать таковое до разрѣшенія окончательно въ области вопроса и въ числѣ

Надѣясь, что само Могущественное Русское Правительство не отниметъ отъ насъ оныя участки, ибо въ виду нами заслуги и преданность къ оному, продолжающіяся и по сіе время, о чемъ [illegible]

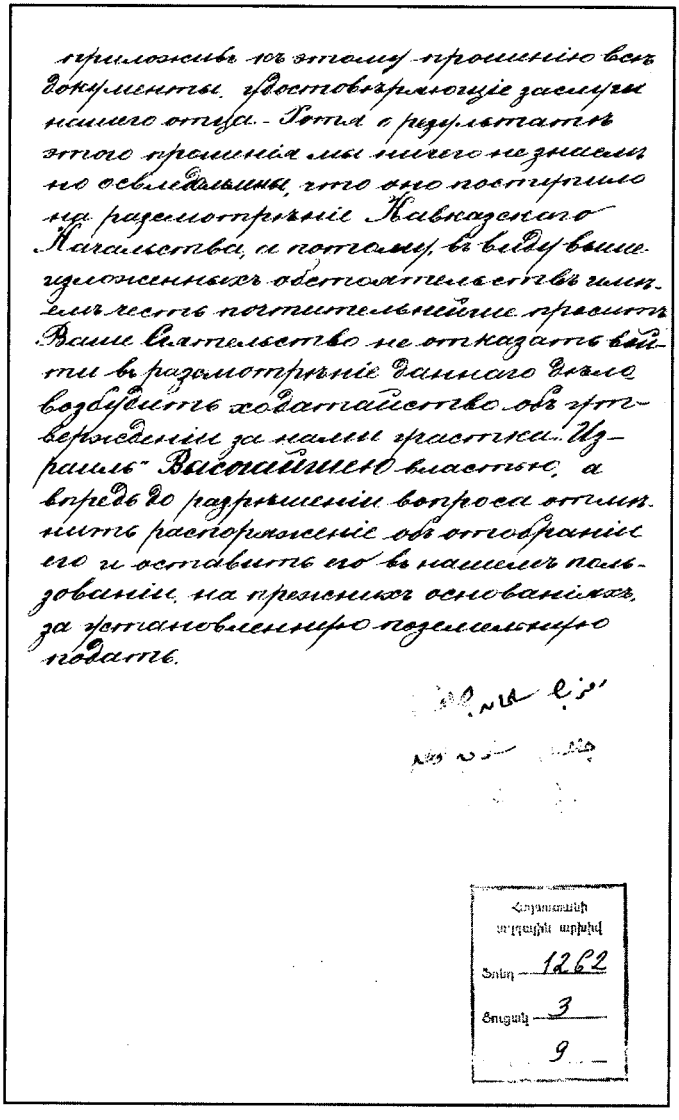
Тифлисъ 23 дня 1905 года.

Чест. Магометъ.

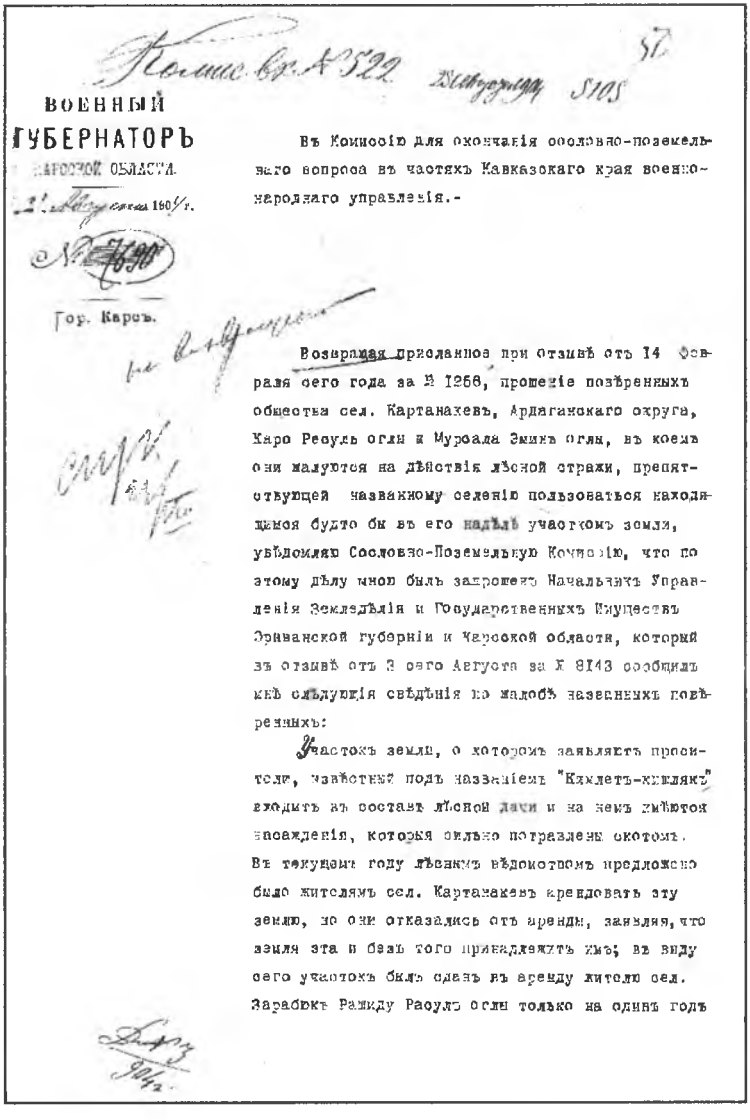
Belge 4.2. Oltulu Himşiyevlerin (Hamşioğulları) Kafkasya genel valiliğine Mayıs (Haziran) 1905 tarihli dilekçesi, birinci sayfa.
HAA. f. 1262, op. 3, d. 9, l. 116-119.

Belge 4.3. Oltulu Himşiyevlerin (Hamşioğulları) Kafkasya genel valiliğine Mayıs (Haziran) 1905 tarihli dilekçesi, son sayfa.
HAA. f. 1262, op. 3, d. 9, ll. 116-119.

Belge 4.4. Kars askerî valisinden Kafkasya arazi komisyonuna Kerteneköylülerin dilekçesi hakkında yazı (1904).

Комис. бр. № 522 Поступило 5105

ВОЕННЫЙ
ГУБЕРНАТОРЪ
КАРСКОЙ ОБЛАСТИ.

2 Августа 1904 г.

№ 1690

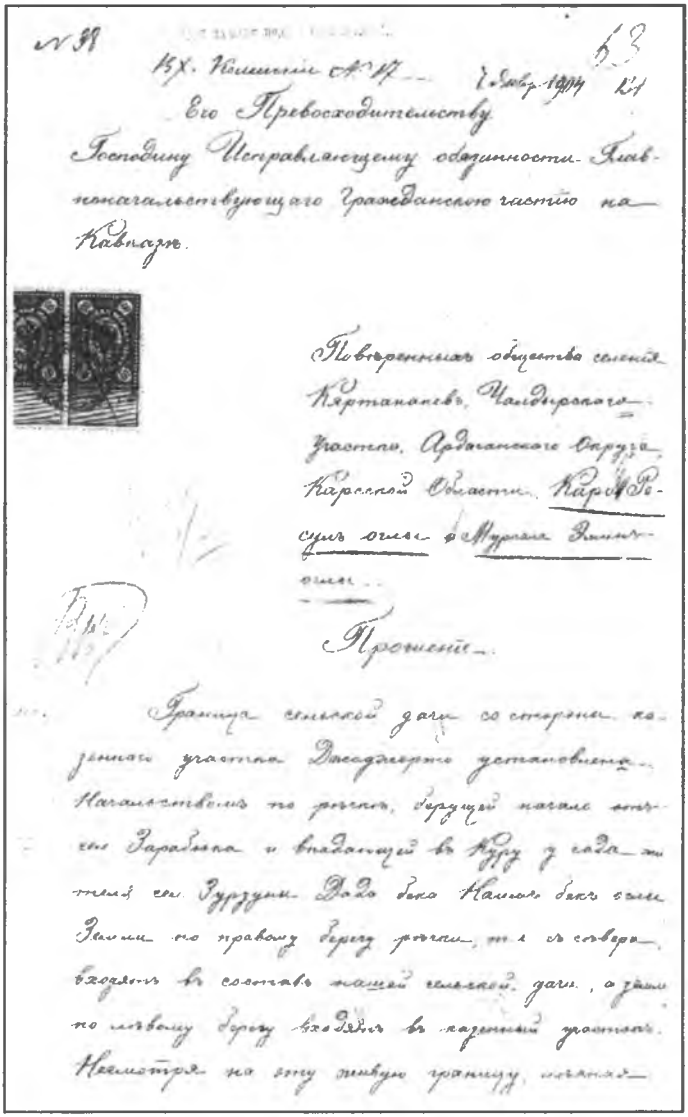
Гор. Карсъ.

Въ Комиссію для окончанія сословно-поземельнаго вопроса въ частяхъ Кавказскаго края военно-народнаго управленія.-

Возвращая приложеніе при отзывѣ отъ 14 Февраля сего года за № 1258, прошеніе поѣренныхъ обществъ сел. Картанахевъ, Ардаганскаго округа, Харо Расулъ оглы и Мурсала Эминъ оглы, въ коемъ они малуются на дѣйствія лѣсной стражи, препятствующей названному селенію пользоваться находящимся будто бы въ его надѣлѣ участкомъ земли, увѣдомляю Сословно-Поземельную Комиссію, что по этому дѣлу мной былъ запрошенъ Начальникъ Управленія Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ Эриванской губерніи и Карсской области, который въ отзывѣ отъ 3 сего Августа за № 8143 сообщилъ мнѣ слѣдующія свѣдѣнія по жалобѣ названныхъ поѣренныхъ:

Участокъ земли, о которомъ заявляютъ просители, извѣстный подъ названіемъ "Кямлетъ-хиклякъ" входитъ въ составъ лѣсной дачи и на немъ имѣются насажденія, которыя сильно потравлены скотомъ. Въ текущемъ году лѣснымъ вѣдомствомъ предложено было жителямъ сел. Картанахевъ арендовать эту землю, но они отказались отъ аренды, заявляя, что земля эта и безъ того принадлежитъ имъ; въ виду сего участокъ былъ сданъ въ аренду жителю сел. Зарабюкъ Рашиду Расулъ оглы только на одинъ годъ

Belge 4.5. Kerteneköylülerin vekilleri Karo Resul-oğlu ve Mürsel Emin-oğlu'nun Kafkasya genel valiliğine dilekçesi, birinci sayfa.
HAA. f. 1262, op. 3, d. 39I.

№ 39

15 X. Кошкинъ № 47 — 1 Ноября 1904 г.

Его Превосходительству

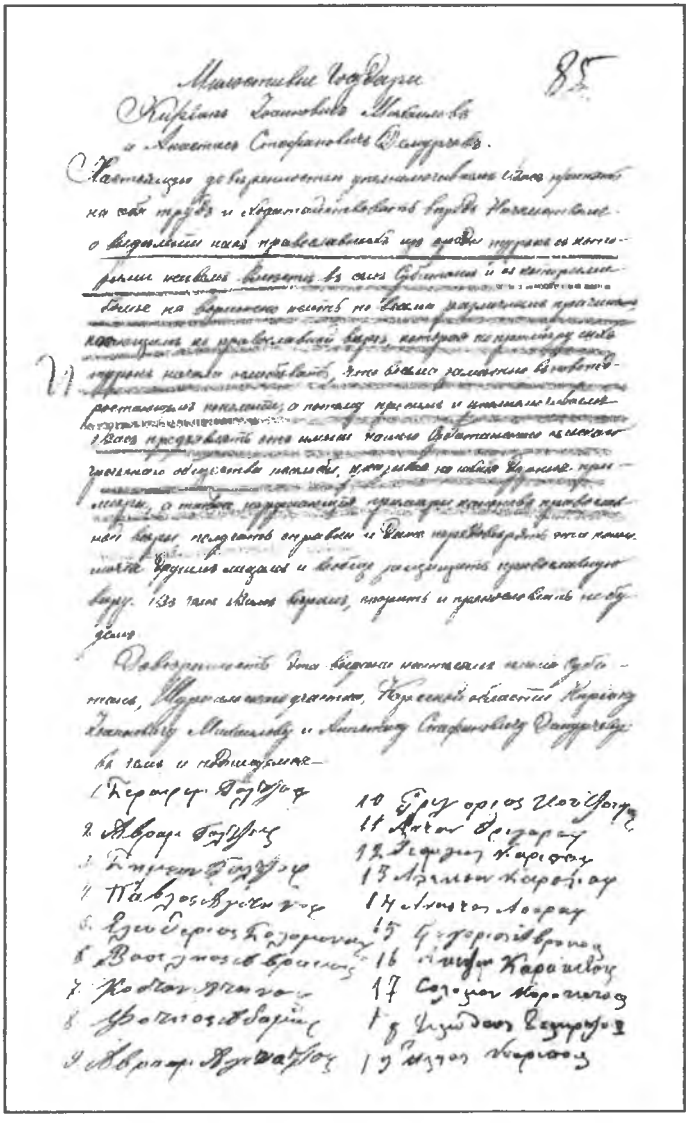
Господину Исправляющему обязанности Главнокомандующего Гражданскою частію на Кавказѣ.

Поверенные общества селенія Кяртанаевъ, Калининскаго участка, Ардаганскаго округа, Карсской Области, Карс Ю. Ресулъ оглы и Мурсалъ Эминъ оглы.

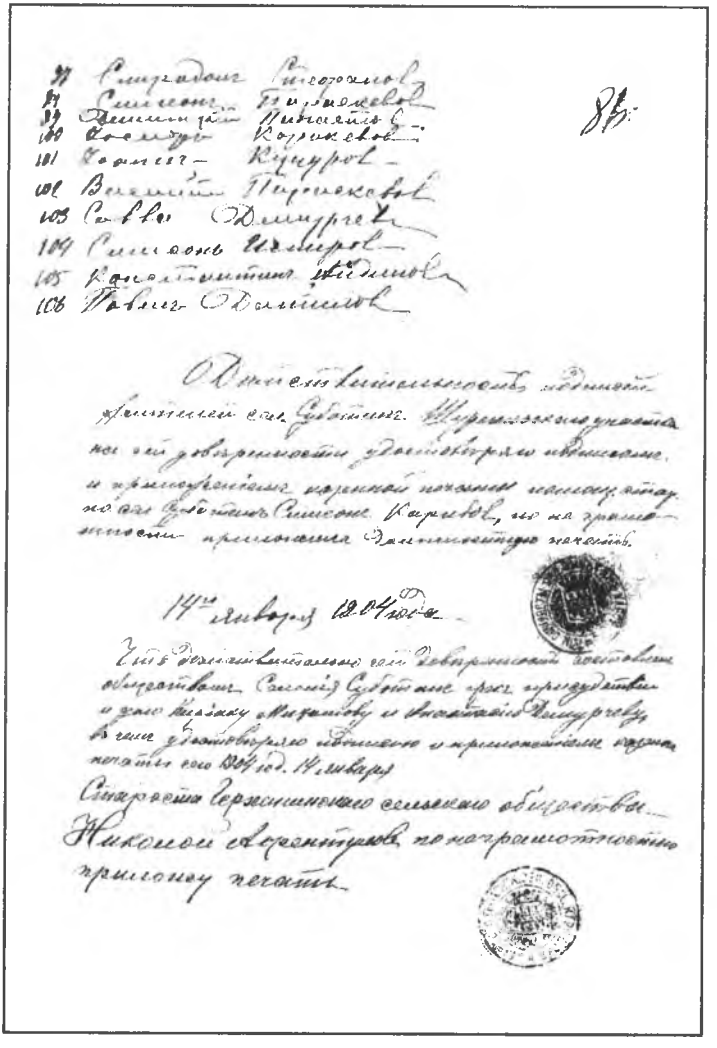
Прошеніе.

Граница сельской дачи со стороны полевого участка Высочайше установлена: Начало-отводомъ по рѣчкѣ, берущей начало отъ сел. Зарабхана и впадающей въ Куру у села Тепе сел. Зурзуни. Отъ сего бака Намаз бакъ отъ Земли по правому берегу рѣчки, т. е. къ сѣверо-востоку въ сторону нашей сельской дачи, а отъ по левому берегу входитъ въ полевой участокъ. Несмотря на эту живую границу, полевой—

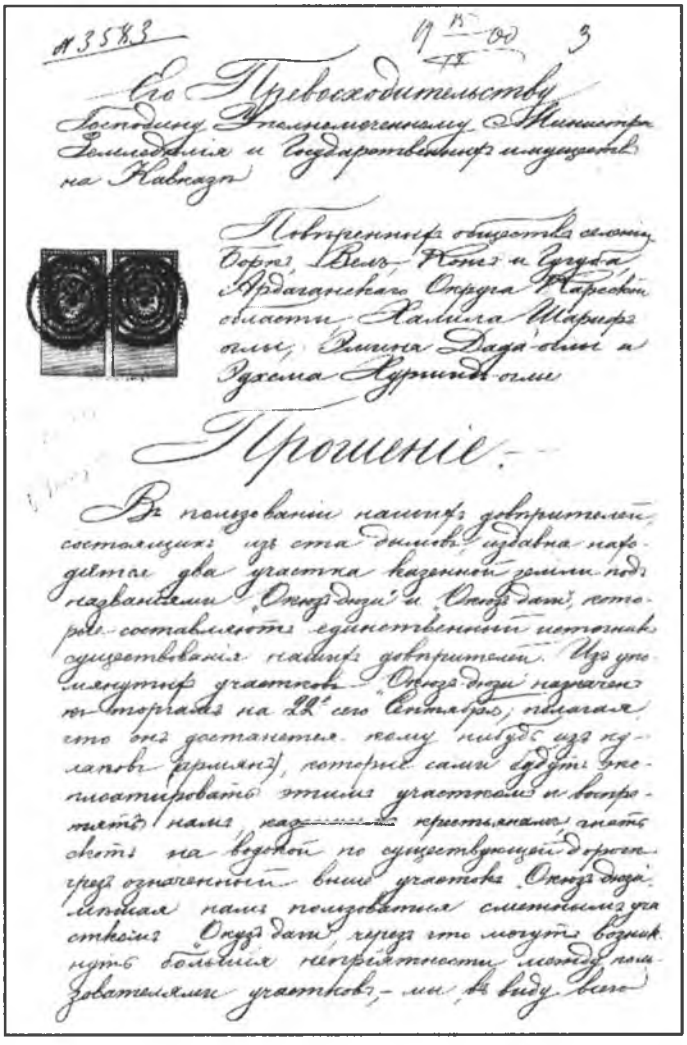
Belge 4.6. Subatan köyü Rumlarının Mart 1904 tarihli dilekçesinin ilk sayfası. HAA. f. 1262, op. 3, d. 391, l. 84.

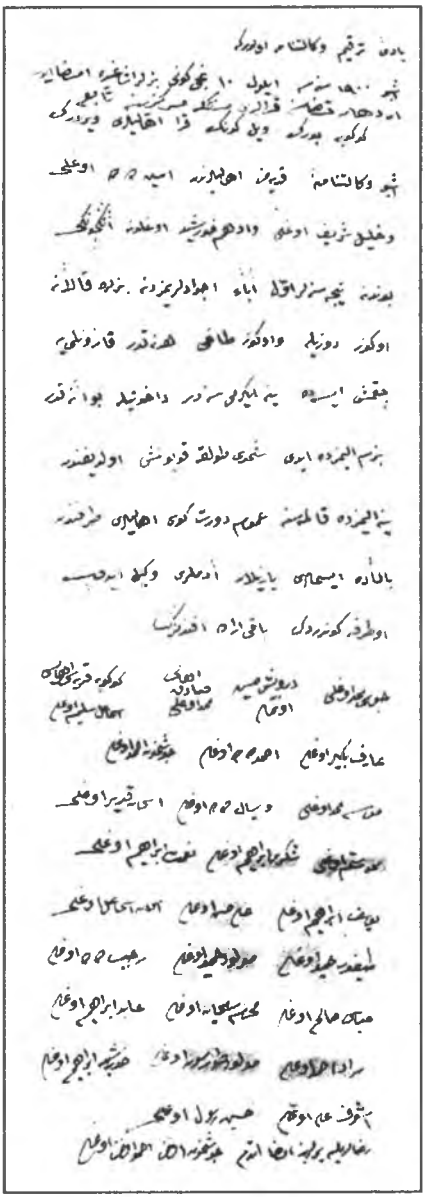
Belge 4.7. Subatan köyü Rumlarının Mart 1904 tarihli dilekçesinin devam sayfalarından.
HAA. f. 1262, op. 3, d. 39I, l. 84.

Belge 4.8. Börk, Könk, Gügübe ve Vel köyleri ahalisinin Öküzdüzü arazisi için verdiği Eylül 1900 tarihli dilekçenin ilk sayfası.
STsSA. f. 243, op. 5, d. 580.

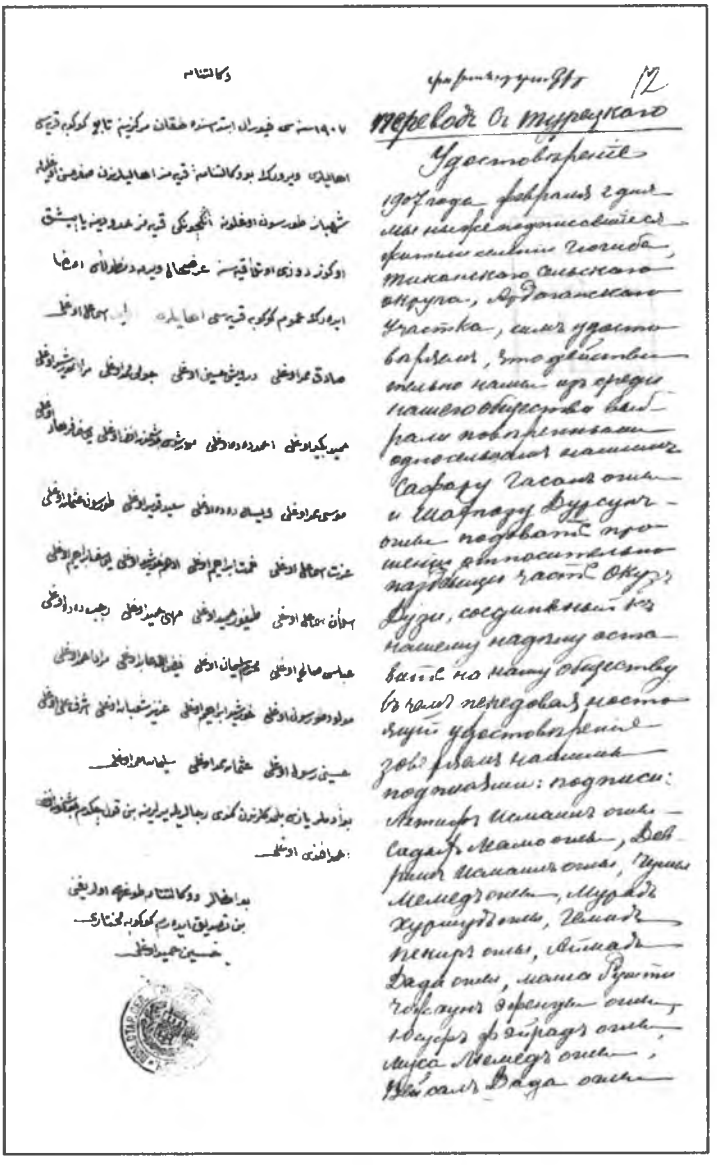

Belge 4.9. Börk, Könk, Gügübe ve Vel köyleri ahalisinin Öküzdüzü arazisi için dilekçe vermek üzere vekil tayin ettiği kişilere verilen Arap harfli Türkçe vekaletname.
Kaynak: HAA. f. 262, op. 3, d. 3.

Belge 4.10. Gügübelilerin 1907 Şubat tarihli vekaletnamesi.

BÖLÜM 5
EKONOMİ ve BAYINDIRLIK

Kars vilayeti ve Artvin sancağının incelediğimiz tüm dönem boyunca en önemli geçim kaynağı hiç kuşkusuz tarım (esas olarak tahıl ekimi) ve hayvancılık olmuştur. 1897 nüfus sayımına göre Kars oblastında bütün nüfusun %76'sı çiftçilikle, %6'sı da hayvancılıkla geçinmekteydi (bkz. Tablo 5.1.1). Kuşkusuz, tarımla uğraşanlar aynı zamanda hayvancılık ve hayvancılıkla uğraşanlar da bir miktar tarım yapıyordu. Toplamda halkın %82'sinin geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktı. Başlıca tarım ürünleri buğday ve arpaydı. Bunun dışında az miktarda pirinç, keten, pamuk, patates, tütün, mısır ve çeşitli sebze ve meyveler yetiştiriliyordu. Vilayette ayrıca arıcılık ve çok az miktarlarda ipek ve şarap üretimi yapılıyordu. Vali Frankini'ye göre Kars balı meşhurdu ve Türk hükümeti zamanında Kars'tan dışarıya satılan ürünlerden biriydi. Çıldır gölünde ve başka birkaç gölde balık tutuluyordu. Rus idaresi 1879 yılında Çıldır gölünü 280 ruble karşılığında kiraya vermişti.

Artvin sancağında nüfusun %81'i tarımla uğraşıyordu.[1] Kars vilayetinden farklı olarak Artvin sancağında tütün ekimi yaygındı. 1901 yılında sancakta 377 hektar alana tütün ekilmişti. Tütün işletmelerinin sayısı 2.198'di. Tütünü işlemek için Osmanlı tebaası olan tütün uzmanı Lazlar mevsimlik işçi olarak geliyorlardı. 1901 yılında 2.543 tütün işçisi gelmişti. Hektar başına ortalama 800 kg yaprak tütün elde ediliyordu. Artvin ve Ardanuç tütününün kilogramının fiyatı kalitesine göre 25 kopek ile 65 kopek arasında değişiyordu.[2] 1903 yılında tütün tarlalarında çalışan işçilerin yevmiyesi 80 kopekti.[3]

Tarım ve Hayvancılık

Kars'ta yerli halk bostancılığı pek bilmiyor ve bostancılığa elverişli yerleri vilayet dışından gelen Lazlara, İranlılara ve Ermenilere kiralıyordu. Rus yerleşimcilerinin ise hepsi mümkün olan her yerde sebze yetiştiriyordu. Bostancılığa uygun yerler Aras nehri vadisi, Kağızman, Oltu sancağı, Po-

1 Perepis 1897, LXVI. Kutaisskaya guberniya, 1905.
2 *Obzor Kutaisskoy gubernii za 1901 god*, s. 12.
3 *Obzor Batumskoy oblasti za 1903 god*, s. 12.

sof'ta ve Şuragel, Zaruşat ve Kars kazalarının bazı köylerindeydi. Ruslar patates, lahana, pancar, soğan, havuç, fasulye, domates, Grenaderskoe köyünde de hıyar yetiştiriyorlardı. Ancak bu sebzelerin kalitesi düşüktü ve üretim patates hariç genelde iç tüketime yönelikti. Pamuk üretimi Kağızman sancağının Nahçıvan kazasının sadece beş köyünde yapılıyordu. 1910 yılında 28 hektar alana pamuk ekilmiş ve 4.160 kg pamuk toplanmıştı.[4]

Meyve bahçeleri Kars oblastında yalnızca Kağızman, Oltu ve Poshov kazalarında vardı. Batum oblastında ise özellikle Batum tarafında çay ve portakal bahçeleri, Artvin sancağında ise üzüm bağları, elma, ayva, incir, erik, nar, kestane ve ceviz bahçeleri vardı. Çoruh nehri vadisinde zeytin ağaçları vardı.[5] Öte yandan geniş otlakları ve çayırlarıyla Kars vilayeti hayvancılık için çok uygundu. Ancak Kars valisi General Frankini'ye göre yerli halkın tarım ve hayvancılık kültürü ve tekniği çok ilkeldi. Yerli hayvan türleri de küçük ve verimsizdi (yıllara göre hayvan sayıları için bkz. Tablo 5.1.2). Tablodan görüldüğü gibi 1878-1882 yıllarında Müslüman ahalinin çoğunun göçümesiyle birlikte hayvan sayıları büyük oranda düşmüştür. 1882-1913 yılları arasında daimi nüfusa göre kişi başına hayvan sayısı 3,21'den 3,69'a yükselmiş görünüyor. Kişi başına düşen hayvan sayısının en yüksek olduğu yıl 4,44 ile 1900 yılıdır. Osmanlı dönemindeki nüfus kesin olmadığı için net bir karşılaştırma yapmak mümkün değilse de kişi başına düşen toplam hayvan sayısında Osmanlı dönemine göre bir miktar düşüş var gibi görülüyor. Bu düşüş davar sayısından kaynaklanmaktadır. At ve sığır sayıları ise artmıştır. Kars vilayet istatistik komitesi sekreteri Yarbay Boris Esadze'nin belirttiğine göre Kars'ın ilhakından sonra bölgedeki büyük koyun sürülerinin sahipleri mallarıyla birlikte Türkiye'ye göç etmişlerdi.[6] Davar (koyun) sayısındaki dalgalanmalar yazın Tiflis guberniyasından gelip Kars vilayetinde çeşitli otlakları kiralayan Gürcü celepçilerin (Tuşinlerin) sürülerinin bir kısmının kayda dahil edilip edilmemesinden de kaynaklanmış olabilir. Ağustos 1912'de, Ardahan Yasamal ve Kamara yaylalarındaki Tuşinleri ziyaret eden Esadze, Tuşinler ve öteki Gürcülerin Kars vilayetindeki koyunlarının sayısının 600 bin kadar olduğunu, bunun yarısının Ardahan yaylalarında otladığını yazmıştır.[7]

Esadze 1912 yılında davarlar içindeki keçilerin sayısını ise 73 bin olarak veriyor. Rus işgalinin ardından Anadolu'dan gelerek Sarıkamış yakınında-

4 Yarbay Boris S. Esadze, *Oçerki Karsskoy Oblasti*, Kars: Tipografiya Kars. Obl. Pravl., 1912, s. 19.

5 *Obzor Batumskoy oblasti za 1903 god*, s. 12.

6 Esadze, *age*, s. 24.

7 Esadze, *age*, s. 52.

ki Alisofi köyüne yerleşen Rumlardan Yakov ve Feodor Kilciyev kardeşler yanlarında 500 kadar Ankara keçisi de getirmişlerdi. Bunlar daha sonra keçilerinin bir kısmını Malakanlara ve başkalarına sattılar. Kars vilayetinde Ankara keçisi yetiştirme işi Rusya Hayvancılığı Geliştirme Cemiyeti Kafkasya şubesince de ele alınmıştı. Bu amaçla 1908 yılında uzman A. Kalantar bölgeye gelerek incelemeler yapmıştı. Artvin sancağında 1901 yılında büyükbaş hayvan sayısı 70.280'di.[8]

Kars vilayetinin toprakları genelde tahıl tarımına elverişli olmakla birlikte sert iklim yüzünden her yıl iyi hasat olmuyordu. Sık sık yaşanan dolu, kırağı, kuraklık, aşırı yağışlar ve salgın hastalıklar ekinlere ve hayvanlara zarar veriyordu. Bu felaketler halk ozanlarının destanlarına da konu olmuştur. Örneğin 1895 yazında Ardahan köylerinde ekinleri vuran dolu felaketi Hanaklı Âşık Mazlumi'nin "1311 [1895] Meşe Ardahan Dolu Destanı"na, 1907 baharında yaşanan saman kıtlığı Kağızmanlı Âşık Sezayi'nin "1323 [1907] Saman Destanı"na konu olmuştur.[9] Nitekim Kars valisinin 1895 yılı raporunda Ardahan sancağında hasatın kötü olduğu bildirilmişti. 1891 yılında ise Rusya'nın iç guberniyalarında kıtlık ve açlık çekenlere Kars vilayeti sakinleri 18.758 ruble para ve 23,5 ton buğday yardım göndermişti. Özellikle Poshov kazası köylüleri kendileri de doludan etkilenmiş olmalarına karşın çok yardımsever davranmıştı.[10]

Kars askeri valisi General Aleksandr Grosman'ın 1882 yılına ilişkin yıllık raporuna göre o yıl dolu, kuraklık ve çekirgeler yüzünden iyi bir hasat olmamıştı. Nitekim bütün vilayette resmi rakamlara göre yaklaşık 2.180 ton buğday ekilmiş ve yaklaşık 12.183 ton buğday alınmıştı.[11] Fakat buna rağmen buğdayın kabaca bire 5,5 ürün verdiği görülüyor ki, bu oran, bütün Rus yönetimi boyunca Kars'ta en yüksek oranlardan biridir (yıllara göre buğday ve arpa üretimi ve verimi için bkz. Tablo 5.1.3). Artvin sancağında da 1896 yılında buğdayın aynı şekilde bire 5,5 ürün verdiği görülüyor, halbuki bu katsayı Batum sancağında 20'dir. Artvinliler buğdayın yanı sıra tütüncülük ve meyvecilik yaptıkları için buğdaylarının bir kısmını meyve karşılığında Ardahanlılardan alıyorlardı.[12] Kars oblastında hektar başına ekilen tohumluk buğday miktarı 140 ila 280 kg arasında değişmekteydi.[13] Tohumluk miktarını ortalama 210 kg/hektar kabul edersek, bire 5,5 oranı

8 *Obzor Kutaisskoy gubernii za 1901 god*, s. 13.

9 Bkz. Fahrettin Kırzıoğlu, *Edebiyatımızda Kars*, İstanbul: Işıl Matbaası, 1958, s. 69-77.

10 *Kavkazskiy Kalendar na 1894 god*, Tiflis, 1893, s. 127.

11 STsSA, f. 229, op. 1, d. 9. Otçet o sostoyanii Karsskoy oblasti za 1882 god.

12 *Obzor Kutaisskoy gubernii za 1896 god*, s. 3.

13 *Otçet* 1899, s. 9.

1.155 kg/hektara denk düşmektedir. DİE verilerine göre bugünkü Kars, Ardahan ve Iğdır illerini kapsayan eski Kars ilinde buğday verimi 1950 yılında 696 kg/hektar, 1978-1980'de ise ortalama 976 kg/hektar olmuştu. Bu oranlar tüm Türkiye'de ise sırasıyla 770 ve 1.829 kg/hektardı.[14] TÜİK verilerine göre de 1988-2008 yılları arası Türkiye buğday verimi ortalaması hektar başına kabaca 2 tondur.[15] Ardahan il tarım müdürlüğü verilerine göre 1993-2002 yılları arası Ardahan buğday verimi ortalaması 1.625 kg/hektardır.[16] Kars il tarım müdürlüğü verilerine göre de Kars ilinde buğday verimliliği 2.211 kg/hektardır.[17]

Kafkas ordusu kurmay başkanlığından Yarbay Helmitskiy'in kitabında yer alan 1889 yılı verilerine göre vilayette buğday verimliliği, yani biçilen buğdayın ekilen buğdaya oranı, Kars sancağında bire 4,8 (Zarusat kazasında 5,7), Kağızman sancağında bire 6, Oltu sancağında bire 4,7 ve Ardahan sancağının Ardahan kazasında bire 3, Çıldır kazasında bire 2,3 olmuştu (Göle ve Posof'un verileri yok).[18] Helmitskiy köylerdeki buğday ve arpa ekim ve hasat miktarlarını ayrı ayrı vermiş olduğu için köy bazında karşılaştırma yapmak mümkün. Bütün köyler arasında en verimli buğday hasatının Ardahan kazasına bağlı Duhobor köyü Mihaylovka (Kodishara, Akyaka) ile Malakan köyü Nikolayevka'da (Sarzep, Sulakyurt) yapıldığı göze çarpıyor: Verimlilik Mihaylovka'da 10 kat, Nikolayevka'da ise 9,3 kat. Bu iki köyün geleneksel olarak bütün vilayetin en zengin tahıl ambarı sayılan Şuragel, Ağbaba ve Zarusat kazaları köylerini de geride bırakmış olması dikkat çekiyor. Veriler doğru ise bu denli büyük bir farkın nasıl oluştuğunu anlamak zor. Çünkü bu iki köyün arazisi buğday verimi açısından öteki köylerden çok farklı değil. Geriye gübreleme, sürme, nadas ve öteki etkenler kalıyor ki, Duhoborlar ve Malakanlar tarlalarını daha derin sürmüş ve çok iyi gübrelemiş olmalılar. Esasen bu küçük örnek bütün Kars valilerinin ve çarlık subaylarının raporlarında Duhoborları ve Malakanları çalışkanlıklarıyla bütün vilayete neden örnek gösterdiklerini de bir ölçüde açıklıyor. Öte yandan en azından teorik olarak bir olasılık daha var ki, onu da yazmadan geçmeyelim: Acaba öteki köyler ürünü olduğundan daha az gösterirken bu iki köy doğrusunu göstermiş olabilir mi? Bu konuda elimizde bir veri yoktur.

14 "Kars", *Yurt Ansiklopedisi*, 6. cilt, 1983, s. 4515.

15 http://www.tagem.gov.tr/gis/B%C3%BClten%20No4_Ekim_May%C4%B1s_2009.pdf (Erişim tarihi: 11 Aralık 2009).

16 http://www.ardahantarim.gov.tr/uretimverim.htm (Erişim tarihi: 11 Aralık 2009).

17 http://www.karstarim.gov.tr/taryapi.asp#bitkisel (Erişim tarihi: 20 Ocak 2010).

18 Yarbay P. Helmitskiy, *Karsskaya Oblast', çast 2, otdeli II i III*, Tiflis, 1893, s. 115-171.

Helmitskiy vilayetin 14 kazasının her biri için kişi başına düşen toplam tahıl (buğday ve arpa) hasatını da hesaplamıştır. Buna göre 1889 yılında en yüksek hasılat kişi başına 33,2 pud ile Ağbaba ve 25,2 pud ile Zaruşat kazalarında olurken en düşük oran 8,7 pud ile Soğanlı'da gerçekleşmiş, vilayet ortalaması ise 14,9 pud olmuş.[19]

1897 nüfus sayımı sonuçlarında işletme büyüklüklerine ilişkin veriler de vardır. Toplam 38.175 tarımsal, sınai, zanaatlara ait ve başka işletmeden 37.034'ü aile işletmesi, 721'i tek kişinin sahip olduğu işletme, 230 adedi akraba bağına dayanmayan işletmeler ve nihayet 190 adedi de resmi ve dinsel işletmelerdir. Aile işletmelerinin yarısına yakını (17.225 işletme) 6-10 kişiden, 5.771 adedi de 11 ve daha fazla kişiden oluşmaktadır. Aile işletmelerinin 2.183'ü aile üyesi olmayan ücretli hizmetçi/ırgat çalıştırmaktadır, bu işletmelerin büyük çoğunluğunda (1.782 işletme) sadece bir hizmetçi/ırgat çalışırken 6-10 kişi çalıştıran işletme sayısı 7, 4-5 kişi çalıştıran işletme sayısı da 24'tür. Aile işletmelerinde aileye dahil olmayan 5.301 erkek ve 1.107 kadın toplam 6.408 kişi çalışmaktadır. Aile işletmelerine dahil edilen nüfus 138.999 erkek ve 129.880 kadın olmak üzere toplam 268.879 kişi, yani toplam nüfusun %92'sidir. Tek kişinin sahip olduğu 721 işletmenin 650'si tek kişiliktir (işçi çalıştırmamaktadır), 71'nde ise 1 ila 3 kişi çalışmaktadır.[20]

Kars askeri valisi Kafkasya genel valiliğine 16 Temmuz 1901 tarihli yazısında 26 Haziran günü şiddetli dolu yağışının Ardahan'a bağlı 334 nüfuslu Degirmanköy'de 6.620 rublelik bir zarar verdiğini bildiriyor. Köylüler 4.000 ruble borç istemişlerdir. Vali bu miktarı ilk iki yıl geri ödemesiz sonraki üç yılda eşit taksitlerle yıllık %4 faizle ödemeleri için izin istiyor. Temmuz ayı başı itibarıyla vilayetin yardım (menfaat) sandığında 72.759,91 ruble olduğunu da ekliyor. Vali 5 Eylül'de tekrar Tiflis'e yazarak 30 Haziran günü Ardahan'ın Posof kazasına bağlı Arile, Çançah ve Yenikev köylerinde ekinlerin yarısını dolu vurduğunu bildiriyor. Bu köylere de yukarıdaki koşullarda sırasıyla 1.100, 720 ve 500 ruble borç verilmesini istiyor. 1 Eylül itibarıyla yardım sandığı bakiyesi 73.748,01 rubledir; 21 Ekim'de tekrar yazan vali 21-23 Temmuz günlerinde tüm Göle ve kısmen Ardahan kazası köylerinde ekinleri kırağı vurduğunu ve komisyonun belirlemelerine göre zararın 280.000 ruble olduğunu bildiriyor.[21] Kırağıdan etkilenen 28 köye toplam 23.800 ruble borç verilmesini istiyor. Kafkasya genel valisi 31 Ekim'de onaylıyor.

19 Helmitskiy, *age*, 1893, s. 42.

20 Perepis 1897, tetrad 1, Petersburg, 1900, s. 5.

21 STsSA, f. 229, op. 2, d. 333.

Ardahan'ın Şavşat'a yakın olan köylerini vuran dolunun Artvin sancağının Ardahan'a yakın köylerini de vurduğu anlaşılıyor. Kutaisi guberniyası valisinin 1901 yılı yıllık raporuna göre, Artvin okrugunun Hod, Orcoh, Boselt, Gümüşhane, Giyashana, Sıhaltetra, İrsa, Tanzot, Mamanelis, Çihishev, Okrobakert, Soporo, Dabaketil, Çihor köylerinde ekinleri vuran doludan dolayı 2.170 ruble geri ödemesiz yardım yapılmıştı.[22]

Resmi istatistiklere göre 1902 fiyatlarından bir desyatinlik (kabaca bir hektar diyelim) tarlanın sürme, ekme, biçme ve ürün toplama maliyeti ortalama 19,35 rubleydi.[23] Bir desyatin tarlaya ekilen tohum miktarını ortalama 200 kg olarak kabul edersek o yılki ortalama buğday fiyatından tohum maliyeti de kabaca 14 rubledir. Böylece ekilmiş buğday tarlasının birim maliyeti 34 rubledir. Bu birimden o yılki ortalamayla 4 kat buğday alındığını hesaba katarsak, köylünün bir desyatinlik buğday tarlasından elde ettiği buğdayın değeri kabaca 56 rubledir. Dolayısıyla bu hesaba göre vergi öncesi brüt kâr 22 rubledir. Bu durumda yukarıda vergiler kısmında verilen köylü hanesi başına ortalama 38 rublelik vergi yükünü ödeyebilmek için ortalama köylü hanesinin 1.73 desyatinlik ekili arazisinin net gelirini arazi vergilerine ödediği ortaya çıkıyor. Ortalama köy hanesi başına düşen ekili araziyi yine 1902 yılma ait resmi istatistiklerden 4,59 desyatin olarak hesaplıyoruz. Öyleyse ortalama köylü hanesinin ekili arazisinin %38'inin net gelirinin arazi vergilerine gittiği sonucunu çıkarıyoruz. Kuşkusuz, köylünün çayırlar, otlaklar ve hayvanlarından elde ettiği gelirleri ve ödediği öteki vergileri ayrıca hesaplamak gerekiyor. Ancak vurgulamak gerekir ki, bunlar sadece resmi istatistiklere dayalı ortalama hesaplardır, yaşanmış gerçekliğin ancak kaba ve yaklaşık bir resmini verebilir.

Yarbay Esadze'nin 1912 yılında yaptığı hesaba göre ise ortalama bir Rus ailesi başlangıçta şu ortalama masrafları yapıyordu: ev inşası için 400 ruble, ev eşyası 100 ruble, 10 baş sığırın yemi 150 ruble, tarım aletlerine 100 ruble, atlar ve mal davar için 500 ruble, toplam 1.250 ruble. Yıllık masraflar: giyim 150 ruble, yiyecek 400 ruble, vergiler 50 ruble, toplam ortalama 600 ruble. Gelirleri ise şöyleydi: Ortalama 7 kişilik aile ortalama 5 desyatin ekili araziden elde ettiği 300 pud arpa ve buğdaydan 450 ruble, ot ve samandan 200 ruble, süt ürünleri ve dana vb satışından 100 ruble, toplam yıllık ortalama gelir 750 ruble. Bu durumda ortalama bir ailenin yıllık gelirinin %6,66'sı vergiye gidiyordu.[24]

1885 yılında bütün vilayette 68.828 hektar olan toplam ekili arazi, 1907'de 157.425 hektara, 1910'da 164.510 hektara, 1914 yılında da

22 *Obzor Kutaisskoy gubernii za 1901 god*, s. 5.

23 *PKAKKO* 1904, Prilojenie k vedomosti 13.

24 Esadze, *age*, s. 8-9.

174.302 hektara ulaşmıştı. Böylece ekili alanlar 2,5 kat artmıştı.[25] Yarbay Esadze'nin 1912 yılındaki hesaplarına göre vilayetteki yaklaşık 300 bin desyatin (328 bin hektar) ekilebilir arazinin yarısı ekili yarısı nadastaydı. Çayırların miktarı da buna eşitti, otlaklar yaklaşık 700 bin desyatin, ormanlar 100 bin desyatin, meyve bahçeleri 2 bin desyatin ve elverişsiz araziler de yine yaklaşık 300 bin desyatin kadardı. Tahılların ve öteki ürünlerin toplam yıllık rekoltesi 7 milyon puddu (112 bin ton).[26] 1884-1913 yılları arasında hane başına düşen toplam tarımsal ürün 1.789 kilodan 4.381 kiloya; kişi başına düşen ürün miktarı da 246 kilodan 528 kiloya yükselmişti.[27] Georg Kobro'nun hesaplarına göre de tarımsal ürün miktarı endeksini 1884'te 100 alırsak, 1915'te 590'a yükselmişti.[28]

Tarımda makineleşme düşüktü ve hâlâ kara saban ve ilkel yöntemler kullanılıyordu. Malakan ve Duhoborlar daha ileri tarım aletleri ve teknikleri kullanıyorlardı ancak yerel halka etkileri sınırlı kalmıştı. İngiliz seyyah Lynch'e göre onların tarım yönetmeleri takip edilmiş olsaydı, bölgede ekonomik bir devrim olurdu. Lynch'e göre Ermeni köylülerin Rus köylülerin örneğini izlememiş olmasının sebebi kısmen Rusların yöreye yerleşim biçimiyle ilgiliydi. Rus köylüleri her şeylerini yanlarına alarak gelmişler ve birbirine yakın köylerde yerleşmişlerdi. Dolayısıyla kendi kendilerine yeterliydiler ve öteki köylerle fazla ilişkileri yoktu.[29]

1904 yılı raporuna göre birkaç bin hanesi hariç tamamı tarım yapan 33.693 köylü işletmesine (haneye) düşen pulluk sayısı 1.500'den biraz fazla, biçme makinesi 150 kadar ve harman savurma makinesi 420 adetti. Üstelik bu makinelerin çoğu (binden fazla pulluk, bütün biçme makineleri ve 300'den fazla harman makinesi) Rus köylülerin, kalanı da Ermeni ve Rum köylülerin elindeydi. Müslüman köylülerin ise hiç makinesi yoktu. 1912 yılında tüm vilayetteki 5.467 adet gelişmiş tarım aletinin büyük çoğunluğu yine Rusların elindeydi.[30] Makineleşmenin düşük olmasında arazi yapısının uygunsuzluğu yanında uygun makine arzının olmayışı da etken-

25 *Otçet* 1885, s. 12; *Obzor* 1907; Esadze, *age*, s. 42; *Kavkazskiy Kalendar* 1915, Otdel statistiçeskiy, s. 278, Kobro, *age*, s. 297. Hagopyan üç-dört yıllık dönemlerin ortalamalarını almış olduğu için 1884-1913 dönemine ilişkin biraz farklı iki sayı veriyor. Bkz. Ararat M. Hagopyan, *age*, 2000, s. 135. Hagopyan'ın 1976 ve 1977 tarihli makalelerinden aktaran Ortaylı, büyük olasılıkla Ermenice çevirmeninin hatasından dolayı, ekili araziyi "ekilebilir arazi" diye anlamıştır.

26 Esadze, *age*, s. 16.

27 Hagopyan, *age*, s. 135.

28 Kobro, *age*, s. 81.

29 Lynch, *age*, cilt 1, s. 457.

30 *Obzor* 1912'den aktaran Zavriev, *age*, s. 18.

di. Yerli halkın sığırları da Rusların getirdiği sığırlara göre daha küçük ve daha az verimliydi. Sığırlar daha çok Tiflis pazarında satılırken, koyunlar Türkiye'ye satılıyordu. 1882 yılında 20.890 haneli vilayette 1.724 at arabası, 13.638 de kağnı vardı. 1908'e gelindiğinde vilayetteki at arabası sayısı 6.937, kağnı sayısı da 14.818'di. Toplam 34.492 hanenin 22.215'i at sahibi değildi. Zavarov'un araştırmasına göre 1894'de Kars sancağındaki köylülerin %17,6'sının ve vilayetteki çiftçilerin %30'unun çifte koşulacak hayvanı (öküzü veya atı) yoktu.[31] Ayrıca köylülerin önemli bir kısmı sürekli borç içindeydi. Örneğin 193 haneli Başköy'de sadece 48 hanenin borcu yoktu.[32]

1900'lerin başlarından itibaren özellikle Rus yerleşimciler ve İsviçreli peynir üreticileri açtıkları yağ ve peynir imalathanelerinde (Rusçasıyla *zavot*larda) inek kalitesini ve süt verimini artırma ve kaliteli peynir üretme yönünde önemli başarılar elde ettiler. Zavot sözcüğü Rusçada genelde imalathane anlamına gelirken Kars'ta yerli halkın dilinde mandıra anlamını kazandı. 1901 yılında Kars'ın Küçük Vorontsovka (bugünkü İncesu) köyünden on hane bir araya gelerek Bazarcık adıyla bilinen hazine arazisinde (bugünkü Boğatepe köyü) bir zavot kurmuşlardı.[33] 1904 yılında Küçük Vorontsovka köylüleri Ardahan'ın Suludüz mevkisinde kurdukları mandırada (*zavot*) 54 işçi ile 17,6 ton peynir ve 5,7 ton yağ üretmişlerdi. Peynirin kilosu 0,5 rubleden, yağın kilosu ise 0,75 rubleden satılmıştı. Bunun gibi fakat daha küçük mandıralar Kars'ın Novo-Petrovka köyünde ve Çamurdağ mevkisinde de vardı.[34] 1907 yılında vilayetteki dokuz büyük zavotta (Ardahan sancağında Alagöz, Kars sancağında Malaya Vorontsovka, Bazarcık, Çamurdağ, Vladikars, Karakala, Novo Mihaylovka, Prohladnoe ve Novo Petrovka'da) 36 tondan fazla tereyağı ve 87 tondan fazla peynir üretilmişti. Bu zavotların ilk dördünde yerli ve Rus inekleri ile Siemental ve İsviçre damızlıklarının çiftleşmesinden elde edilmiş 1.945 inek besleniyordu. Bu ineklere Malakan ineği veya zavot ineği deniyordu. Öteki zavotların kendi ineği yoktu, sütün litresini 3,25-6 kopekten köylülerden satın alıyorlardı. Peynirin pudu 9-11 rubleden (kilosu 56-68 kopek), tereyağının pudu ise 11-16 rubleden (kilosu 0,68-1 ruble) Tiflis, Don-üstü-Rostov, Moskova ve Odesa'ya satılmıştı. Aynı yıl vilayetteki toplam 36.977

31 Zavarov, *age*, s. 264, 282.

32 Boğosyan, *age*, s. 103.

33 HAA, f. 269, op. 2, d. 4268, l. 21, aktaran Candan Badem, "Rus Yönetiminde Kars ve Kars'ta Peynir Üretimi", *Alplerden Kafkaslara Kars Peynirciliğinin 150 Yıllık Tarihi*, Ankara: Kars Boğatepe Çevre ve Yaşam Derneği ve Tarih Vakfı ortak yayını, 2014, s. 55.

34 *Obzor* 1904, s. 10.

haneden 30.281'i (%82'si) hayvan besliyordu ve bu hanelerde hane başına ortalama 6,6 inek ve dana vardı.[35] Malakanlar ayrıca Malakan atı denilen güçlü ve iri bir kadana cinsi de yetiştirmişti. Ancak bu ırk cumhuriyet döneminde iyi damızlık kullanılmadığı için dejenere olmuştur.[36]

Esadze'nin verdiği bilgilere göre 1911 yılında büyük çaplı zavotların sayısı 24'e ulaşmıştı. Aynı yıl içinde bu zavotlarda 6.946 pud (111.136 kg) yağ üretilmişti. Yağın fiyatını ortalama 15 ruble/pud (yaklaşık 0,94 ruble/kg) alırsak üretilen yağın bedeli yaklaşık 104 bin rubleydi. Ayrıca 12.964 pud peynir üretilmişti. Peynirin pudu ortalama 12 rubleden tutarı yaklaşık 155 bin ruble ediyordu. Böylece toplam ciro 260 bin ruble civarındaydı. Bu tutara çok sayıdaki küçük üretici dahil değildi. 1911 yılında bütün vilayette iki ve daha yukarı yaştaki ineklerin sayısı 122.667'ydi, ancak bunlardan sadece 8.093'ünün sütü zavotlara gidiyor, ötekilerin sütü ise hane içinde tüketiliyordu. Kafkasya hayvancılığı geliştirme cemiyeti eğitmenleri köyleri dolaşarak iyi peynir üretme tekniklerini öğretiyorlardı.[37]

1913 yılında yerli Müslüman halktan da zavot kurmak isteyenler çıkmıştır. Kars oblastı Ardahan sancağı, Çıldır kazasına bağlı Prut (Eşmepınar) köyünden Kahraman Halil-oğlu ile milis (zaptiye) memuru Kâmil Ağa Hacı-Nabi-oğlu Sarıçayır mevkisinde bir zavot kurmak istemişler ancak izin alamamışlardır. Sarıçayır otlağı hazine tarafından Prut köyüne yıllık 166,80 ruble karşılığı kiraya verilmiştir. Tarım ve köyişleri bakanlığı yetkilileri zavot kurulmasının yararlı olduğu ancak çayır ve otlaklar üzerinde değil, verimsiz arazide kurulması gerektiğini bildirmişlerdir. 1914 yılında Kars oblastında bir örnek çiftlik kurulması için oblast veteriner müfettişi ve oblast agronomu tarafından bir plan hazırlandığı ve onay için Tiflis'e gönderildiği arşiv belgelerinden görülüyor. Kars askeri vali vekili Albay Podgurskiy örnek çiftlik için en uygun yerin "Zaruşad Yayla" olduğunu belirtiyor. Zaruşad Yaylası, hara kurması için Kurban Efendi Hacı Veli-oğlu'na kiralanmıştır, ancak bu arazinin haracılık için uygun olmadığı veteriner ve agronom tarafından rapor edilmiştir. Dolayısıyla arazinin Kurban Efendi'den alınıp örnek çiftlik yapılması uygun görülmüştür.[38]

Vilayette üretilen bal miktarı 1896'da yaklaşık 31 tondan 1910'da yaklaşık 67 tona çıkmıştı (yıllara ve sancaklara göre bal üretimi ve fiyatı için bkz. Tablo 5.1.4). 1899'a kadar vilayetteki bütün arı kovanlarının ilkel tipte olduğunu, 1899'dan itibaren çerçeveli kovanların da kullanılmaya

35 *Obzor* 1907, s. 13-14.
36 Ortaylı, *age*, s. 355.
37 Esadze, *age*, s. 32-34.
38 Badem, *age*, 2014, s. 63-64.

başladığını görüyoruz. Kars askeri valisi 1883 yılına ilişkin yıllık raporunda yerel balın ithal ballardan daha pahalı olduğunu yazıyor.[39] Doğrusu aradan geçen 127 yılda Kars ve Ardahan balının göreli fiyatının değişmediği görülüyor: 2009 yazında Ardahan'ı ziyaretimde bir markette yerli bal yerine başka balların satıldığını görünce önce şaşırmıştım. Ancak gerçek şu ki, Ardahan balı her Ardahanlının kesesine uygun değildi ve bu markette satılan markalı ve ambalajlı ballar yerli baldan daha ucuzdu.

1917 yılı Ağustos ayında Rusya'da iktidarda olan Geçici Hükümet tarafından tüm Rusya'da toprak mülkiyeti durumunun anlaşılması amacıyla köylerde bir sayım yapıldı. Bu sayımın Kars oblastına ilişkin belgelerinin çoğu Ermenistan arşivinde mevcuttur. Kars oblastında (dört sancağın hepsinde) 77 köyde 3.442 köy işletmesinin ekonomik göstergelerini inceleyen Ararat Hagopyan, zengin köylülerin oranını %13,6, orta halli köylülerin oranını %43,6 ve yoksul köylülerin oranını da %42,8 olarak hesaplamıştır.[40]

Menafi Sandıkları

Osmanlı döneminde köylüye özellikle tarım aletleri, öküz ve kıtlık yıllarında tohumluk alabilmesi için ucuz kredi vermek amacıyla kurulmuş olan menfaat (çoğulu menafi) sandıklarının sermayesi buğday ve arpa hasılatından bir kez alınan %2 oranındaki vergiydi. 1293 salnamesine göre Kars sancağının menafi sandıkları sermayesi 671.200 kuruş, Çıldır sancağının sermayesi ise (Ardanuç kazasının sermayesini çıkardıktan sonra) 450.000 kuruştu.[41] Dolayısıyla Kars'ın ilhakından önceki menafi sandıkları sermayesi toplam 1.121.200 kuruştu ki, bu da o zamanki kurdan 64.133 gümüş ruble ediyordu.

1877-1878 Savaşı sırasında Osmanlı memurları menfaat sandıklarını Ruslara bırakmamak için yanlarında götürmüşlerdi. Kars'ın ilk askeri valisi General Frankini buğday ve arpa öşürü üzerinden %2 ek vergi alarak ilk sermayeyi oluşturdu ve menfaat sandıklarını devam ettirdi. Her sancakta kurulan bu sandıkların sermayesinin yarısı kredi olarak veriliyor, öteki yarısı devlet tahviline yatırılıyordu. Sandığın yönetimi sancak kaymakamı

39 STsSA, f. 229, op. 1, d. 45. Kars askeri valisinden Kafkas genel valisine, 5 Aralık 1884, "Otçet o sostoyanii Karsskoy oblasti za 1883 god."

40 Ararat Hagopyan, "Karsi marzi kyuğatsiutyan sotsialagan gazmı (ısd 1917 t. kyuğadndesagan haşvehamari nyuteri)", *Badma-panasiragan hantes*, sayı: 4, Erivan, 1982, s. 94-104.

41 *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, sene 1293, s. 96 ve 138.

başkanlığında sancak meclisi üyelerinden oluşuyordu. Sandık yönetici ve kâtipleri ücret almıyordu. Sandık köylüye en çok iki yıllığına ve 200 rubleyi aşmamak kaydıyla yıllık yüzde 6 faizle para veriyordu. Serbest piyasada faiz bunun iki katıydı. Krediyi alanın bütün köyü krediyi alana kefil oluyordu.

General Frankini'ye göre vilayette menfaat sandıkları yeniden kurulduğu zaman yerli halk eski sistemdeki kötü anılarından dolayı memnun kalmamıştı. Ancak 1879 yılındaki kuraklık ve kıtlıktan sonra bu sandıkların yararına inanmaya başladı. 1878 yılında ilk kuruluş sermayesini oluşturan %2'lik vergi 28.926 ruble tutmuştu. 1884 yılı başlangıcı itibarıyla menafi sandıkları sermayesi toplam 117.488,83 rubleydi.[42] 1888 yılına gelindiğinde menafi sandıklarının sermayesi 204.676 rubleye ulaşmıştı. Bu sermayenin 105.040 rublesi hazine bonoları ve tahvillere yatırılmışken verilen kredilerin toplamı 87.426 rubleydi. Sandıklar her sancak merkezinde vardı, Ardahan'da menafi sandığı Kasım 1887'de açılmıştı.[43]

Sanayi, Ticaret, Zanaat ve Madenler

Osmanlı döneminde Kars'ta halı dokuma tezgâhları ile birkaç deri ve sabun imalathanesini saymazsak, herhangi bir sanayi yoktu. Yollar düzgün olmadığı için ticaret de gelişmemişti. 1293 (1877) yılı Erzurum vilayeti salnamesine göre Çıldır sancağının sonradan Kars vilayetine girecek olan kısımları ile Kars sancağında toplam 9 hamam, 13 han ve 1.434 dükkân vardı. Bu dükkânların 943'ü Kars'taydı.[44]

Kars valilerinin 1879-1882 yıllarına ilişkin yıllık raporlarında vilayette ticaretin genelde Artvinli, Gümrülü ve Ahıskalı Ermeni tüccarın elinde olduğu, ancak bunların küçük cirolar yaptığı ifade ediliyor. Daha sonra İran uyruklu tacirler de gelmiştir. Yerli halk ise celepçilik dışında genelde ticaretle uğraşmıyordu. Ticaretin fazla gelişmeyişinin sebebi sermaye yetersizliği, kredi kurumlarının olmayışı ve ulaşım zorluklarıydı. Başlıca iç ticaret malları toprak ürünleri, hayvanlar ve tuzken, başlıca dış ticaret malları da mamul mallar, metal, cam, kâğıt, deri vb idi. Kars'ın ilhakından sonra Osmanlı devleti ile ticaret devam etti. Ayrıca Tiflis, Erivan, Moskova, Rostov ve Odesa'dan da çeşitli sınai mallar gelmeye başladı. Osmanlı devletinden ithal edilen başlıca mallar şunlardı: Avrupa sınai malları, kahve, kuru yemiş, deri, kürk, deri ayakkabı, fes, yağ, kâğıt. Osmanlı devletine ihraç

42 *Otçet* 1883, STsSA, f. 229, op. 1, d. 45.

43 *Otçet* 1888, s. 36.

44 *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, sene 1293 (1876-1877), s. 148-149.

edilen başlıca ürünler ise deri, ipek, canlı hayvan, buğday ve çeşitli yünlü mamullerdi. 1879 yılında Kars'ın Osmanlı devletinden ithalatı 165.385 ruble, ihracatı ise 473.074 ruble tutarında olmuştu.[45] 1882 yılında Kars vilayetinden yapılan ihracat 165.315 ruble olurken ithalat 95.659 ruble düzeyinde gerçekleşmişti. 1884 yılında Kars, Oltu, Karaurgan, Başköy ve Kağızman'da gümrük ve karantina noktaları vardı.[46] 1912 yılında Erzurum vilayetinden Rusya'ya başlıca ithalat malları ve ruble olarak tutarları şöyleydi: Tahıl 71.933, kuru yemiş 38.352, canlı hayvan 96.451, pamuk 47.232, kumaş 14.171, kurutulmuş et 13.880 vd. Aynı yıl Rusya'dan Erzurum vilayetine ihraç edilen başlıca mallar ve tutarları da şöyleydi: Şeker 534.000, kerosin 241.366, ispirto 152.615, kereste 97.503, demir 70.261, kibrit 28.339, bakır levha 18.060, cam ürünleri 14.254 vd.[47]

Kağızman, Kulp (şimdiki Tuzluca) ve Oltu'daki tuz madenleri işletiliyordu. Vali Frankini'ye göre Osmanlı döneminde Kağızman tuzlarının satışından hükümet yılda 15.000 altın ruble kazanıyordu. Rus yönetimi ise aynı tuzu yaklaşık yarı fiyatına (kilogramı 1,56 kopekten) sattığı halde 1878 başından 1879 Mayıs'ına kadar 31.916 ruble kazanmıştı.[48] Valinin verdiği sayılar doğru ise Rus yönetiminin daha çok tuz çıkardığı veya satışlardan daha az fire verdiği, yani hasılatın çoğunun aracıların değil hazinenin kesesine girdiği anlaşılıyor.

Kars valisi Kasım 1884'te Tiflis'e yazdığı bir yazıda Türkiye ile ilişkilerin gelişmesi için karantina ve gümrük ofisinin Kars'tan Karaurgan'a taşınmasını istiyor. Sınırdan 80 verst (85 km) uzaklıkta olduğu için Kars'tan ticareti yönetmek zor diyor.[49] Nitekim daha sonra gümrük kapısının Karaurgan köyüne taşındığını görüyoruz. 1895 yılında Karaurgan, Kağızman ve Oltu gümrük kapılarından ithalat ve ihracat yapılabiliyordu (ithalat ve ihracatın yıllara göre dağılımı için bkz. Tablo 5.2.1).

1886 sayımına göre vilayette toplam 129 dükkân, 516 değirmen (toplam yıllık geliri 25.000 rubleden az), 2 kerpiç imalathanesi, 18 büyük tüccar, 125 küçük tüccar, 95 terzi, 88 taş ustası, 69 demirci, 38 nalbant, 58 ayakkabıcı ve çizmeci, 38 fırıncı, 38 dülger, 29 berber, 28 faytoncu ve at arabacı, 20 bakırcı vd vardı. Tüccar, esnaf ve zanaatkârların toplam sayısı 1.204'tü.[50] 1890 yılında Kars'ta iki bira, bir sabun, iki boya, iki kerpiç, üç

45 *Otçet* 1879, s. 124-125.
46 *Otçet* 1884, s. 16.
47 *Kavkazskiy Kalendar* 1914, Tiflis, 1913, statistiçeskiy otdel, s. 212.
48 *Otçet* 1879, s. 7.
49 STsSA, f. 229, op. 2, d. 161.
50 Kavkazskiy Statistiçeskiy Komitet, *agy*, s. 276-283.

çömlek, iki kireç, bir maden suyu imalathanesi ve beş su değirmeni vardı. Kars sancağında 242 değirmen, Oltu sancağında 185 değirmen, Ardahan sancağında 230 değirmen, Kağızman sancağında ise 150 değirmen ve 13 yağ imalathanesi vardı.[51]

1895 yılında bütün vilayetteki tuğla, kiremit, kireç, çömlek, deri, şarap, yağ, sabun, boya, maden suyu, bira, fıçı imalathanelerinin toplam sayısı 59, değirmenlerin sayısı da 729'dur. Valinin raporunda yazdığı gibi vilayette gerçek anlamda tek bir fabrika yoktur. Değirmen ve imalathanelerde toplam 923 kişi çalışmaktadır. 277.177 rublelik yıllık cironun 231.580 rublesi değirmenlerden gelmektedir. Fırıncı, tatlıcı, kasap, ayakkabıcı, marangoz, dülger, tekerlekçi, berber, taşçı, boyacı, kuyumcu, bakırcı, demirci, kalaycı, tenekeci, sobacı, şapkacı, terzi, sepetçi vb esnaf ve zanaatkârların toplam sayısı da 1.640'tır. 1.039'u usta, 237'si kalfa ve 364'ü de çırak olan bu kişilerin 507'si Kars'ta, 127'si Kağızman'da, 112'si Ardahan'da, 26'sı Oltu'da ve geri kalanı da köylerde ikamet etmektedir.[52]

Esnaf ve zanaatkârların milliyetlerine baktığımızda belli bazı meslekle-rin büyük ölçüde belli milliyetlerin tekelinde kalmış olduğunu görüyoruz (bkz. Tablo 5.2.2). Örneğin, taş ustalarının ve kalaycıların çoğu Rum'dur. Terziler, kuyumcular, tenekeciler ve fırıncıların çoğu Ermeni'dir. Türklerin çoğunlukta olduğu meslek doğramacılıktır. Sobacılık Rusların tekelindedir. Nitekim Ruslar boruları oda duvarları içine döşenen soba sistemini Kars'a getirmişlerdir. Rusçada soba anlamına gelen *peç* sözcüğü Kars'ın yerel ağzında işte bu türden özel sobaların adı olarak halen kullanılmaktadır. Bu arada Kars valisinin 1895 yılı raporunda geçen tablodaki milliyetler arasında Türkler dışında Türkmenler veya Karapapaklar yoktur. Bu durumun üçünün aynı grupta toplanmasından mı yoksa öteki iki gruptan hiçbir zanaatkâr veya esnaf çıkmamış olmasından mı kaynaklandığı belli değil, ancak birinci olasılık daha yüksek görünüyor.

Kars vilayetinde tüccarın çoğu Ermeni olmakla birlikte Ermenilerin çoğu tüccar değildi. Bütün nüfus gibi Ermenilerin de ezici çoğunluğu çiftçiydi. Boğosyan'a göre Ermeni nüfusun en fazla %5'i ticaretle uğraşıyordu, %90'ı köylü ve %5'i zanaatkârdı.[53]

1896 yılında imalathane sayısı 62, buralardaki işçi sayısı 151 ve yıllık ciroları 44.572 rubledir. Bunun dışında 727 su değirmeninde 783 kişi ça-

51 *Otçet* 1890, s. 12-13.
52 *Obzor* 1895, s. 13-16.
53 Boğosyan, *age*, s. 125.

lışmaktadır ve yıllık ciroları toplam 345.486 rubledir.[54] 1899 yılına gelindiğinde 751 değirmen ve 87 imalathanede toplam 1.077 kişi çalışmaktadır ve yıllık ciro 603.462 rubledir. Cironun %91'i değirmenlerdendir. Değirmenlerin sadece 13'ünde mekanik bir aksam vardır, ötekiler çok ilkeldir.

1899 yılında esnaf ve zanaatkârlar daha iyi kayıt altına alındığı için sayıları 1895 yılına göre iki kattan fazla artarak 3.682 olmuştur (bkz. Tablo 5.2.2). Bu sayının 1.122'si Kars'ta, 268'i Kağızman'da, 111'i Ardahan'da, 91'i Oltu'da ve geri kalanı da köylerdedir. Artıştan en fazla payı Rum taşçılar almıştır, sayıları dört kattan fazla artarak 1.057'ye yükselmiştir. Böylece Rumların bütün zanaatlardaki oranı %26'dan %38'e yükselmiştir. Taşçılardaki artışla birlikte 1895'te görülmeyen camcı, badanacı ve sıvacı ustalarının varlığına bakarak bu dönemde inşaatlarda önemli bir artış olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Nitekim 1899 yılında 15 askeri bina inşa edilmiştir. Ancak bu artışın ne kadarının gerçek artış ve ne kadarının kayda geçirmeden ibaret olduğunu bilmiyoruz. Tabloya baktığımızda 1895-1899 arasında Rus esnaf ve zanaatkârların sayısının hem mutlak hem de oransal olarak ciddi bir biçimde azaldığını görüyoruz. Ruslar belli mesleklerden (fırıncı, kasap, şapkacı, tornacı, berber, çilingir) tamamen çekilmişler, en güçlü oldukları sobacılıkta da sayıları sekizde bir oranında düşmüş ve ağırlığı Ermeni ve Rumlara kaptırmışlardır. Hatta Türk sobacıların sayısı bile artık Rus sobacılardan daha fazladır. Görünen o ki, yerli nüfus sobacılığı çabucak öğrenmiş ve Rusların elinden almıştır. Ancak Rus esnaf ve zanaatkârların sayısındaki bu düşüş esas olarak Duhoborların 1898'den itibaren ABD'ye göçünden kaynaklanmış olmalıdır. Çalışkan, becerikli ve görece daha varlıklı olan Duhoborların göçü vilayet yönetimi için birçok açıdan ciddi bir kayıp olmuştur.

1899 yılında Tiflis-Gümrü-Kars demiryolunun işlemeye başlamasıyla ticarette ciddi bir artış gözlenmiştir. Ticari işletme sayısı 1.162'den 1.478'e, toplam ciro 3.762.927 rubleden 6.382.002 rubleye, toplam kâr 751.006 rubleden 1.192.006 rubleye yükselmiştir. Ticari işletmelerin ödediği harç ve vergiler 31.210 rubleyi bulmuştur. Kars-Tiflis demiryolu yöredeki ürünler için yeni pazarlar açınca birçok ürünün fiyatı artmıştır. Kars gazetesinde Mayıs 1900'de çıkan bir yazıya göre bir yıl önce bir pud (16 kg) yağ 10 ruble ederken şimdi 16 ruble olmuştu. Yüz yumurtanın fiyatı 0,80 rubleden 1.50 rubleye çıkmıştı.[55]

El sanatları dalında özellikle Kağızman sancağındaki Kürt aşiret kadınlarının yün ipliğinden dokudukları halı, kilim, çadır kumaşı, çuval, heybe

54 *Obzor* 1896, Vedomost 2.

55 "Pismo v redaktsiyu", *Kars*, 21, Kars, 23 maya 1900 goda, s. 3.

vb ile erkeklerin yünden teptikleri keçeler sayılabilir. Ancak bunlar genelde ihtiyaca yöneliktir ve pazara çıkmamaktadır. 1888 yılı tahminine göre vilayetteki 400 bin koyundan elde edilen 240 bin kg yünden elde edilen ürünler ya boyanmamış keçeler, çuvallar, heybeler şeklinde ya da boyanmış iplikle yapılmış halı, kilim vb şeklinde kullanılıyordu. Kürt kadınları yün iplik boyama işinde de ustaydı. Boya için kızılkök, kuzukulağı, kılıçotu, akdiken, sütleğen, aluç, nane gibi bitkiler ve kil kullanılıyordu. İndigo mavisi ve karmin kırmızısı renkleri ise şehirdeki boyacılardan alınıyordu. Kars valisine göre bitki boyalarıyla boyanan yünlerin rengi solmuyordu. "Ne yazık ki," diyor vali, "son zamanlarda bazı Kürtler boyacılarda satılan bazı madeni boyaların parlaklığına kapılıp onları kullanmaya başladılar."[56] 5x1,5 arşın boyutlarındaki (4 metrekare) bir halı 25-30 ruble, aynı boyutta bir kilim de 20-25 ruble ediyordu. O dönemde bir koyunun ortalama 4 rubleye satıldığını hesaba katarsak, elde dokunmuş yün halının metrekaresi yaklaşık iki koyun fiyatına denk gelmektedir. 1885 yılında Kağızman ve Oltu yöresini gezmiş olan resmi coğrafya cemiyeti Kafkasya şubesi üyesi Knez Masalskiy, 50 rublelik bir halıyı iki Kürt kadının 35 günde dokuduğunu ve iki üç ayda dokunan iyi bir halının ise 100 rubleye satıldığını kaydetmiştir. Yazar ayrıca keçi yününden siyah renkli "kon-çadır" adı verilen çadır kumaşının dokunduğunu ve büyük bir çadırın kumaşının 400 ruble ettiğini yazmıştır. Ayrıca büyüklüğüne göre kilimler 10-25 ruble, iyi palaslar 25 ruble, cicimler 10-15 ruble ve keçeler 10-30 rubleye satılıyordu.[57]

1910 yılı sonu itibarıyla bütün vilayette 837 imalathane vardı. Yıllık toplam geliri 489.246 ruble olan bu imalathanelerde 1.134 kişi çalışıyordu. İmalathanelerin 732'si değirmendi, bunlar 856 kişi istihdam ediyor ve toplam gelirin yarısına yakınını (227.991 ruble) elde ediyordu. İkinci büyük işkolu, 92 işçi ile 129.670 ruble gelir sağlayan 22 peynir imalathanesiydi.[58] Aynı yıl Batum vilayetindeki fabrika ve imalathanelerin geliri 3.715.930 ruble, Dağıstan vilayetindekilerin 1.296.510 ruble, Yelizavetpol (Gence) guberniyasındakilerin ise 7.511.731 ruble olmuştu. Görüldüğü gibi Kars vilayeti sanayi bakımından Kafkasya içinde çok geri kalmıştı.

1889 yılında Tiflis'te açılan Kafkasya tarım, hayvancılık ve sanayi ürünleri sergisine Kars vilayeti de katılmıştı. Kars valisinin bu sergiye vilayetin katılımının yüksek olması için epeyce çalıştığı belli oluyor. Kars vilayetinin sergideki on bir bölümün dokuzunda yer aldığı ve sadece şarapçılık dalında

56 *Otçet* 1888, s. 39-40.

57 Knez Vladislav İ. Masalskiy, "Oçerk yujnoy çasti Karsskoy oblasti", *İKOİRGO*, cilt 9, No. 1, 1885, s. 118.

58 *Kavkazskiy Kalendar* 1912, Tiflis, 1911, statistiçeskiy otdel, s. 303-305.

yarışmadığı anlaşılıyor. Vali Tomiç raporunda Kağızman kasabası ile Pakran ve Kers köylerinde az bir miktar şarap üretildiğini, bunun dışında vilayette şarapçılığın gelişmemiş olduğunu belirtiyor. Sonuçta Karslılar sergiye 200'e yakın ürünle katılıyorlar ve tarım ürünleri, hayvan ürünleri ve zanaatlar dallarında toplam 28 ödül alıyorlar. Bunlar arasında örneğin Terpeniye köyünden Vasiliy Vereşçagin yüksek kaliteli arpa ve buğdayı için bronz madalya, Ardahanlı Şerif Kadı-oğlu çeçil peyniri için bronz madalya, Kağızmanlı Kamber Molla Haso-oğlu peyniri için bronz madalya, Karslı Nikolay Tatiyaşvili peyniri için bronz madalya, Kağızmanlı Seyran ve Emine Şamsadinova ile Ahmed Gayaşioğlu karısı Bade hanımlar halıları ve kilimleri için küçük gümüş ve bronz madalyalar, Mustabek Feyzullah-oğlu eritilmiş yağı için mansiyon, Karslı Vartan Aloyants balları için mansiyon kazanıyorlar. Kağızman meslek okulu da ipek kozaları için küçük gümüş madalya kazanıyor. Valilik halı ustası bazı Kürt kadınlarını halı dokuma tekniklerini öğrenmeleri için sergi boyunca bulunmak üzere Tiflis'e gönderiyor.[59]

İmparatorluk hayvancılığı geliştirme cemiyeti Kafkasya şubesi 1912 yılı Haziran ayında Kars'ta Kars vilayeti hayvancılık ve hayvan ürünleri sergisi düzenledi. Kars'ın Rusya'ya fiilen ilhakının 35. yıldönümüne denk getirilen sergi Kars valisi General Fon Parkau ve görevlilerin katılımı ve Başrahip Komar'ın duaları ile açıldı. Ortodoks rahibinden sonra Malakanlar da kendi âdetlerince dua ettiler. Sergiye esas olarak Novo Aleksandrovka, Hacı Halil, Vladikars, Novo Selim, Blagodarnoe, Rodionovka, Novo Vorontsovka, Haram Vartan, Bendevan, Celaus ve diğer köylerden Malakanlar katılmışlardı. Açılış konuşmalarından sonra Malakanlar serginin bütün konuklarını Uman Kazak alayı kışlasında çaya davet ettiler. Konuklara çayın yanında Malakanların ürettikleri yağ, peynir, kaymak vb ikram edildi. Çay içilirken Yarbay Esadze de bir konuşma yaptı. Hayvan yetiştiricileri 165 baş hayvanla yarışmaya katılmışlardı. Jüri incelemeleri sonucunda büyük gümüş madalyayı kazananlar şunlardı: İki yaşındaki Siemental cinsi Yunga adlı boğayla Vladikars köyünden Kalmıkovlar şirketi ve altı yaşındaki Siemental cinsi Maşka adlı ineğiyle Novo Vorontsovka köyünden Fyodor Malofeyev. Ayrıca küçük gümüş ve bronz madalyalar ile mansiyon ödülleri de sahiplerine dağıtılmıştı. Her katılımcıya ayrıca beşer ruble verilmişti. Sergi boyunca sempozyumlar düzenlenmiş, çeşitli bilimsel bildiriler okunmuştu.

Artvin sancağı Zansul köyündeki bakır madenlerinde 1909 yılında 22.008 ton bakır cevheri ve 426 ton bakır üretilmişti. Cevher içindeki

59 *Otçet* 1889, s. 14-17.

bakır oranı ortalama %4'tü. Madeni, The Caucasus Copper Company Limited adlı şirket işletiyordu ve yöneticileri İngiliz'di. Şirket 1912 yılında 40.000 ton bakır cevheri ve 3.000 ton bakır üretti. Balkan Savaşı başlayınca madendeki vasıfsız Osmanlı işçilerinin bir kısmı askere çağrıldı. Ancak Osmanlı ordusunun yenilgisi üzerine bu işçiler madene geri dönmeye başladılar. 1913 yılında 203,123 pud (3.250 ton) ton bakır üretildi. Kötü hava koşulları ve Osmanlı işçilerinin yine askere çağrılması yüzünden üretim fazla artmadı. 1913'ün ikinci yarısında Poti'deki grev Zansul'a da sıçradı. Poti'deki işçiler %30 zam ve sekiz saatlik iş gününü kabul ettirdiler. Ancak Zansul'daki 120 işçinin grevini oblast yönetimi sert tebdirler alarak önledi. Jandarma 48 saat içinde işine dönmeyenleri oblast sınırları dışına çıkardı. İngiliz konsolosa göre Batum limanındaki işçilerin Müslüman olması sayesinde bunların da grev dalgasına katılması önlenmişti. Yine konsolosa göre Zansul'da çalışan işçilerin farklı milliyetlerden olması ve idarenin sert tedbirleri sayesinde grev bastırılmıştı. 1913 sonunda madende meydana gelen bir toprak kaymasında 30 işçi öldü.[60]

Ormanlar

Kars'ta ormanlar Sarıkamış (Taht) kazası ile Ardahan ve Oltu sancaklarında vardı. General Frankini, Temmuz 1878'de daha vali atanmadan önce Kars vilayet yöneticisi (*naçalnik Karsskoy oblasti*) olur olmaz ormanların muhafazası için bir subayın emrine bir miktar Kazak askeri tayin ettiğini belirtmiştir. Frankini'ye göre Osmanlı döneminde ormanlar iyi kullanılmamıştı. Frankini ormanlara izin belgesi olmadan kimsenin sokulmaması ve yaş ağaç kesilmemesi emri verdiğini de yazıyor. Nisan 1879'da Kars vilayetine orman mühendisi Bektaşev orman müfettişi olarak tayin edildi. Daha sonra hazırlanan orman ürünleri fiyat listesi Kafkasya naibi tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi.

Artvin sancağında 104.160 hektarlık alan ormanlarla kaplıydı. Bu da sancağın yüzölçümünün %32'sine denk geliyordu.[61]

Kars vilayetinde ormanlar yedi bölgeye bölünerek her birine bir orman muhafaza memuru atanmıştı. Kazak askerleri ve zaptiyeler (*militsiya*) de orman muhafazasından sorumluydu. Ormandan odun toplamak için şu prosedür uygulanıyordu: Odun kesmek isteyen vatandaş Ardahan ve Sa-

60 Batum İngiliz konsolosu P. Stevens'in raporu, *Adjara and the Russian Empire*, cilt 2, s. 584, 628-629, 640, 653-654.

61 *Obzor Kutaisskoy gubernii za 1901 god*, s. 20.

rıkamış'taki iki orman müdüründen birinden izin belgesini alıp vergisini peşin ödüyordu. Belgede hangi sürede ne kadar odun toplanacağı belirtilmişti. Vatandaş bu belgeyle orman muhafaza memuruna gidiyordu ve ormandan belli miktardaki odunu belli sürede topluyordu. Orman muhafaza memuru yaş ağaç kesmeme emrini hatırlatıyordu. Bu süre içinde kesimci izin belgesini hep yanında taşımak ve görevlilere göstermek zorundaydı. Bu belgeyle odununu pazara götürebilir ve satabilirdi. Odunlar satılıncaya kadar bu belgeyi saklamak zorundaydı. "Böylece," diyor Frankini, "usulsüz odun kesilebilmesi için birçok memurun birden yolsuzluk yapması gerekir ki, bu da pek nadir olabilir." 1879 yılında Şuragel kazasındaki savaştan etkilenmiş köylere evlerini yeniden yapmaları için ücretsiz tomruk verildi. Ayrıca yine Kafkasya naibinin onayıyla, askeri birliklere yedi bin tomruk verildi. 1879 yılında hazine odun satışından 37.326 ruble kazandı. Bu para o yılki tüm vergi, harç vb devlet gelirlerinin %10'undan fazlaydı. Orman gelirleri sonraki yıllarda da aşağı yukarı bu oranda gelir getirmeye devam etmiştir.

Vali General Tomiç'in Kasım 1886'da imzaladığı 1885 yılı raporuna göre Türk hükümeti zamanında ormandan bedava yararlanmaya alışmış olan yerli halk şimdi getirilen düzenden ve alınan ücretlerden dolayı zor duruma düşmüştü. Valiye göre odunun resmi tarifesi (0,72 ruble/m^3) çok yüksekti; üstelik 1887 yılında bu fiyata %10 zam yapılması öngörülmüştü. Bizzat orman idaresi fiyatın düşürülmesini istiyordu. Vali halkın kendi kullanımı için ihtiyaç duyduğu kadar odunun fiyatının yarı yarıya indirilmesini, cami, kilise, ibadet evi, okul, hastane yapımı ve doğal afetlerden sonra ev yapımı için ağaç kesiminin ise ücretsiz olmasını önermektedir.[62] Valinin önerisinin kabul edilip edilmediği hakkında bilgi bulamadım.

Kars vilayetindeki hazineye ait ormanların net yüzölçümü 1889 yılı raporuna göre 122.114 hektar, 1899 yılı raporuna göre ise 125.640 hektardı. Vilayetteki ormanlar iki müfettişlik, altı müdürlük (Göle, Soğanlı, Sarıkamış, Ardahan, Posof, Oltu, Horasan-Pancuret ve Ersinek-Boyalı) ve 87 şubeye (*obyezd*) bölünmüştü. Bu şubeler orman bakım memurlarının (*obyezdçik*, okunuşu abyestçik, yerel ağızda abeşik) denetimi altındaydı.[63] Vilayete yeni yerleşen göçmenlere evlerini yapmaları için hane başına 50 tomruk bedava veriliyordu.

Özellikle Poshov kazası köylerinin çoğu orman içindeydi ve bu köylerin ahalisi orman içinde yer alan otlakları ve çayırları kullanıyordu. Bu köylü-

62 *Otçet* 1885, s. 106.
63 *Otçet* 1899, s. 8.

lerin başka otlakları yoktu. Öte yandan orman içinde hayvan otlatılması ve ot biçilmesi ormana zarar veriyordu. Bu nedenle orman idaresi ile köylüler arasında sorunlar çıkıyordu. Kars valisi General Tomiç 1891 yılına ilişkin raporunda bu sorunun çözümü için bir komisyon kurduğunu ve komisyonun şu karara vardığını belirtiyor: Orman içinde bulunan büyük açık alanlar köylülerin kullanımında kalmalı, ancak seyrek orman bölgeleri ve küçük açık alanlar köylülerin arazisi olmaktan çıkmalı, bunun yerine köylülere başka hazine arazisinden yer verilmeli veya ödeyecekleri arazi vergisi azaltılmalıdır.[64]

Vergiler

1877'de Kars ve Çıldır sancaklarının çoğunu işgal eden Rus idaresi daha o yıldan itibaren halktan vergi toplamaya başladı. 1877 yılında sadece öşür vergisi alındı. 1878'den itibaren Osmanlı döneminde alınan bütün vergiler toplanmaya başladı. Kars'ta Osmanlı döneminde olduğu gibi Rus döneminde de devletin en önemli gelir kaynağı 1887 yılına değin öşür vergisi, daha sonra da onun yerini alan arazi vergisi oldu. Öşür kalemleri buğday, arpa, ot, mısır, darı, mercimek, keten, sebzeler, meyveler, yağ ve baldı. Son dört kalemin öşür vergisi ayni olarak (ürün olarak) değil nakden tahsil ediliyordu. Rus yönetimi ilk iş olarak iltizamı kaldırıp öşürü devlet memurları eliyle toplamaya başladı. Toplanan ürün daha sonra ihaleyle satılıyordu. İlk iki yıl böyle toplandıktan sonra öşür bedeli kazalara göre belirlenen fiyatlar üzerinden nakden tahsil edilmeye başladı.

Kars vilayetinin ilk askeri valisi olan Korgeneral Viktor Frankini 1879 yılına ilişkin yıllık raporunda 1877-1878 yıllarında vilayetin bazı yerlerinde ahalinin savaştan hiç zarar görmeyip, hatta ürünlerini Rus ordusuna oldukça yüksek fiyatlardan satarken, başka yerlerde ahalinin ekinlerinin savaş meydanlarında bulunmasından dolayı büyük zararlara uğradığını belirterek bu nedenle 1878 yılı vergilerinin sadece savaştan zarar görmeyen yerlerden toplandığını belirtiyor. Vali buna rağmen 263.114 ruble vergi toplanmış olmasını vilayet yönetiminin başarısına ve yerel halkın Rus yönetiminden memnun kalmış olmasına bağlıyor.[65]

Osmanlı devrinde köylülerden alınan başlıca dolaysız vergiler şunlardı: öşür, ağnam resmi, salyane ve gayrimüslimlerden alınan bedel-i askeri

64 *Otçet* 1891, s. 20-21.
65 *Otçet* 1879, s. 41-43.

(1291 Erzurum salnamesine göre 1288 [1872-1873] yılında Erzurum vilayetinin Kars ve Çıldır sancaklarından toplanan vergilerin ve daha sonra Rus yönetiminde toplanan vergilerin miktarları için bkz. Tablo 5.4.1). Osmanlı idaresindeki Çıldır sancağı Ardanuç kazası ve Şavşat nahiyesini de içermektedir. Bu küçük farklılığı dikkate alsak bile, Rus döneminde toplanan öşür, salyane ve ağnam resmi tutarlarının Osmanlı devrine göre ciddi bir düşüş gösterdiği görülmektedir. Bu azalmanın sebebi nedir? Kars askeri valisi General Tomiç'in 1884 yılı raporuna göre temel neden, Rus idaresinde iltizam usulünün kaldırılmış olmasıdır. Valiye göre Osmanlı döneminde mültezimler yardakçıları ve ispiyoncuları aracılığıyla köylünün bütün hayvanlarının ve ürününün miktarını tam olarak biliyordu. Oysa Rusya hükümeti memurları bu bilgilerden yoksundu.[66] Dolayısıyla köylüler hayvanları ve ürünlerinin bir kısmını vergi memurlarından saklıyorlardı.

Tablodan görüleceği üzere Kars vilayetinde öşür vergisinin yürürlükte olduğu 1879-1886 yılları arasında öşür gelirlerinin toplam gelirler içindeki payı %49 ila %56 arasında seyretmiştir. Yani bu dönemde Kars vilayetinde devletin gelirlerinin yarıdan fazlası öşürdendir. Bu oran Osmanlı devleti standartlarına göre de yüksek bir orandı. Donald Quataert'in hesaplamalarına göre, 1887-1896 yılları arasında Osmanlı devletinin Anadolu'dan elde ettiği gelirler içinde öşürün payı ortalama %31'di. Öşürün gelirler içindeki payının en yüksek olduğu Erzurum vilayetinde bile bu oran %46'ydı.[67] Rus hükümeti Kars vilayetinde 1887'den sonra öşür, salyane ve ağnam vergilerini iptal ederek yerine iki çeşit arazi vergisi alınmaya başlamıştır ki, bu iki verginin toplam gelirler içindeki payı yine yarıdan fazla olmuştur.

Osmanlı devrinde öşür vergisi tahıllar, sebzeler, meyveler ve bal hasılatından belli bir oranda (ortalama %10) ürün olarak veya nakden alınıyordu. Öşür toplama işi devlet tarafından ihaleye çıkarılıyor ve ihaleyi alan mültezimler tarafından toplanıyordu. Bu mültezimler köylünün ürününü daha biçilmeden denetliyor ve alınacak vergiyi belirliyorlardı. Daha sonra ürün doluya, kuraklığa vb uğrasa veya çürüse bile aynı miktarda vergiyi alıyorlardı. Ayrıca köylüyü ürün yerine gümüş para vermeye zorlamak için çoğu zaman öşürü toplamayı kasten geciktiriyorlar, sonra da çürümüş ürün yerine para talep ediyorlardı. Köylünün mültezim öşürü almadan ürününü harmandan kaldırmaya hakkı yoktu. Mültezimler ayrıca ölçek hakkı adı altında yasal olmayan vergiler alıyorlar, köylüyü öşürü kendi (mültezimin) ambarlarına taşımaya zorluyorlardı. Kadılar, naipler, müdürler, kayma-

66 *Otçet* 1884, s. 19.

67 Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, çev. N. Özök Gündoğan-A. Zana Gündoğan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008, s. 279.

kamlar, mutasarrıflar ve valiler de bu mültezimlerden rüşvet aldıkları için mültezim ve adamları ölçüde veya başka bir konuda haksızlık yaptığında köylünün şikâyete gidebileceği bir makam da çoğu zaman yoktu.

Kars valiliği kıdemli memurlarından İsa-Sultan Şahtahtinski'nin 1879 yılında Kars valisine sunduğu bir rapora göre Osmanlı devrinde alınan vergiler şunlardı: öşür (ya da aşar ya da başka bir deyişle behre), salyane, emlak vergisi, ağnam resmi, rüsum-i ihtisab, temettü vergisi, bedel-i askeriye, orman resmi, gümrük resmi, pasaport tezkiresi, mürur tezkiresi, tuz vergisi, müskirat resmi, tütün resmi, damga resmi, yaylakiye, balık tutma ihalesi. Şahtahtinski'ye göre 1870 yılında Kars sancağı aşarı ihalede 30.000 Osmanlı lirasına verilmişti ancak genelde 20 bin lirayı aşmıyordu. Bu ortalama 20.000 liranın kazalara dağılımı şöyleydi: Şuragel 8.500, Tahta (Soğanlı) 6.000, Zaruşat 3.000, Kağızman 1.700 ve Ağbaba nahiyesi 800 lira.[68] Öşürü mültezimin ambarına taşıma sorumluluğu köylünün üzerindeydi. Kağızman meyve aşarı yıllık 250 lira olarak belirlenmişti. Şahtahtinski, Osmanlı devletinin Çıldır sancağına giren Ardahan, Çıldır ve Poshov kazalarıyla Göle nahiyesinin aşar miktarlarının bilinmediğini, ancak tahminen Kars sancağı aşarının yarısından az olacağını ifade etmiştir. Ancak 1291 Erzurum salnamesine göre 1873 yılı Kars ve Çıldır sancakları aşar geliri toplam 50.000 Osmanlı altın lirasından biraz fazlaydı. O zamanki döviz kuruna göre bu para yaklaşık 350.000 rubleye eşitti.

Salyane, bir çeşit arazi vergisiydi. Nakit olarak ödeniyordu ve kaza bazında belirlenip daha sonra hanelere gelirine göre dağıtılıyordu. 1878 öncesinde salyane kaldırılarak yerine rüsumat-ı arazi adlı bir vergi getirilmişti ancak bu değişiklik sancağın her kazasına henüz ulaşmamıştı. Şuragel ve Zaruşat kazaları ve Ağbaba nahiyesi yine salyane ödemiş, öteki kazalar ise yeni vergiyi ödemişti. Salyane Şuragel'den 800 lira, Zaruşad'dan 450 lira, Kars'tan 250 lira, Kağızman'dan 400 lira, Taht'tan 850 lira, Ağbaba'dan 250 lira olarak alınıyordu.

Emlak vergisi, şehir ve köylerdeki binaların değeri üzerinden %0,4 oranında alınıyordu. Kars şehrinin emlak vergisi 700 lira, Kağızman kazasının 900 liraydı. Şahtahtinski'ye göre emlak vergisi yerel bütçeye katılması gerekirken Osmanlı ("Türk") idaresinde genel bütçeye katılıyordu.

Ağnam resmi davar (koyun ve keçi) başına 3 kuruş (kabaca 15 kopek) olarak alınıyordu ve öşür gibi ihaleye veriliyordu. Yıllık 7.000 ila 10.000 lira getiriyordu (1874'te 15.000 liradan fazlaydı). Şahtahtinski bu verginin kaza ve nahiyelere ve birer nahiye sayılan göçebe Kürt aşiretlerine dağılımını da vermiştir. Buna göre örneğin Taht(düzü) kazası 1.300, Şuragel 1.200

68 *Otçet* 1879, Prilojenie 11, s. 143-148.

ve Kağızman kazası 450 lira öderken Zilan aşireti 1.300, Kaskan 1.000 ve Cemaldini aşireti 750 lira ödüyordu.

İhtisab vergisi, sığırların satışı esnasında satış bedelinin %2,5'u oranında alınıyordu. Bu vergi tartı aletlerinden alınan *kantar resmi* ve tarım ürünleri satışından alınan *kile resmi* ile birlikte ihaleye çıkarılıyordu. Üçü birlikte Kars sancağında Osmanlı hazinesine yılda yaklaşık 2.000 liraya kadar gelir getiriyordu. *Temettü* vergisi bütün ticari işletmelerden kâr üzerinden %3 oranında alınan bir vergiydi. Yılda yaklaşık 500 lira getiriyordu (Kars sancağından). *Orman resmi* ormandan odun kesme vergisiydi ve yılda yaklaşık 500 lira getiriyordu. *Rüsum-i gümrük* ithal mallarından satış değeri üzerinden %8 (İran'dan gelen mallardan %6) oranında, ihraç mallarından ise %1 oranında alınıyordu. Kars sancağının gümrük gelirleri 10-12 bin lira arasında değişiyordu. *Damga vergisi* resmi yazışmalarda kullanılan kâğıt için ödenen paraydı. Kars sancağında yılda yaklaşık 600 lira ediyordu. *Pasaport tezkeresi* için ödenen harç bir yıllık 40 kuruştu. Bu vergiden de yıllık 400-500 lira gelir elde ediliyordu. *Mürur tezkeresi* ise ülke içinde sancak dışına çıkmak için gerekliydi ve bedeli 8 kuruştu. Yılda 100 lira getiriyordu. *Tapu harcı*, satılan gayrimenkullerin bedeli üzerinden %5 oranında alınıyordu. Yılda 400 lira getiriyordu. *Tuz resmi*, Kağızman tuzlarının satışından elde ediliyordu. Hazineye yılda 3.000 lira getiriyordu. *Rüsum-i müskirat*, içkilerden alınan vergiydi ve yılda 50-60 lira ediyordu. *Tütün vergisi*, birinci sınıf tütünün okkasından 30 kuruş, ikinci sınıf tütünden okka başına 25 kuruş, üçüncü sınıftan 20 kuruş ve dördüncü sınıftan 10 kuruş olarak alınıyordu. Ayrıca tütün ticareti ruhsatı için yılda 100 kuruş vergi ödeniyordu. *Yaylakiye resmi*, Kafkasya'dan Osmanlı yaylalarına yazın otlatmak için getirilen davar ve sığırdan davar başına 10 para ve sığır başına 20 para (yarım kuruş) olarak alınan vergiydi. Bu vergi yılda ancak 50 lira kadar getiriyordu.

Bedel-i askeri, gayrimüslim erkeklerin askerlik yapmamak karşılığında ödedikleri vergiydi. Şahtahtinski'ye göre Müslüman Karapapaklar, Kürtler ve Kafkas muhacirleri de askerlik yapmadıkları halde bu vergiyi ödemiyorlardı. Bu verginin miktarı bütün Kars sancağı için 15.000 kuruş olarak belirlenmişti, bu miktar salyane vergisi oranında kaza ve hanelere bölünüyordu. Yılda üç taksitte alınan bedel-i askeri askerlik çağındaki her erkek için yılda ortalama 28 kuruştu. Kurada askerlik çıkan her Müslüman yerine başka birini gönderebilir veya 50 altın lira bedel ödeyebilirdi. Ancak bu paranın daha azı karşılığında onun yerine askerlik yapacak kişiler bulunduğu için bedel-i askeri maliyeti gerçekte daha düşüktü. Askerlik bedelini ödeyecek kişinin bu parayı denkleştirmek için malını mülkünü satmaya

veya borç almaya hakkı yoktu, sadece elde nakit 50 lirası olanlar bu hakka sahipti.

Köylüler ve mahalle sakinleri ayrıca köy muhtarına veya mahalle çavuşuna hane başına yılda bir pud buğday veya 5 kuruş vermek veya hasat zamanı onun için bir gün çalışmak zorundaydılar. Bunların dışında ayrıca başta yol angaryası olmak üzere çeşitli angaryalar vardı. Bunların bir kısmı yasal olmadığı halde uygulanıyordu.

Şahtahtinski'nin hesaplarına göre Kars sancağının yıllık vergi ve harç gelirleri toplamı 52.710 Osmanlı lirasıydı. Bu paranın 33.400 lirası dolaysız vergilerden, 19.310 lirası da dolaylı vergilerden oluşuyordu. Dolayısıyla Osmanlı döneminde Kars sancağında hane başına ortalama vergi yükü yılda 5,50 liraydı (yaklaşık 38 ruble). Bu hesaba göre hane sayısı 9.584 oluyor, ancak 1293 (1877) salnamesine göre Kars sancağındaki hane sayısı 7.133'tür. Bu durumda hane başına vergi yükünün 7,39 lira olması gerekiyor. Şahtahtinski hane sayısını hesaplarken Osmanlı kayıtlarının gerçek sayının altında olduğunu düşünmüş olabilir. Bu olasılığı dikkate alırsak, hane başına ortalama vergi yükünün yaklaşık 6,50 lira dolayında olduğunu tahmin edebiliriz. Çıldır sancağının Ardahan kazası ve Çıldır, Poshov ve Göle nahiyelerinin toplam vergi geliri de yaklaşık 20.000 lira olarak tahmin ediliyordu.[69]

Mart 1880'de Oltu'dan bir grup Müslüman ve Ermeni tarafından verilen dilekçeden ahalinin Rusya devletine yedi yıl boyunca vergi vermeyeceğine inanmış olduğu anlaşılıyor. Bu yüzden kendilerinden vergi alınmaya başlanınca şaşırmış ve Osmanlı devletine göç etmeye karar vermiş görünüyorlar. İmzacılar "arazi ve emlak akçelerinin biletleriyle beraber yedlerimize itası ve sebillerimizin tahliyesi"ni istiyorlar.[70]

1882 yılından itibaren öşür, salyane ve ağnam vergilerinin yerine tek bir arazi vergisi koymak için çalışmalara başlandı. Bu amaçla 1882 yılında yapılan tahrirle (*kameralno-statistiçeskoe opisanie*) nüfus sayılmış ve bu nüfusun ekonomik durumu belirlenmişti. Ayrıca arazi komisyonunun çalışmaları sonucunda arazi ölçümü tamamlanmış ve toprak dağıtımı ve nüfus iskânı projesi hazırlanmıştı. 1883 ve 1884 yıllarında ise bütün araziler verimine ve gelirine göre kategorilere ayrıldı. Ekenek, biçenek ve otlaklar verimlilik esasına göre 13 ayrı kategoriye ayrılıp her kategori için desyatin (1,095 hektar) başına 5 kopek ile 1 ruble arasında değişen belli bir vergi tahsis edildi. Arazilerin kategorilere ayrılması ve her kategori için birim

69 *Otçet* 1879, Prilojenie 11, s. 148.
70 STsSA, f. 545, op. 1, d. 2395.

vergi miktarını belirleme işlemi özel komisyonlar tarafından yapıldı. Bu komisyonlarda devlet memurları yanında yerel halkın seçtiği temsilciler de çalıştılar.

Plana göre bütün vilayette vergi alınabilir toplam uygun arazi miktarı 1.193.834 desyatin, bu arazinin mevcut tahsisatına göre beklenen gelir 312.893 ruble ve arazinin tamamı dağıtıldığı zaman beklenen gelir 352.549 rubleydi[71] (bkz. Tablo 5.4.2). 1884-1886 yılları arasında tahsil edilen öşür, salyane ve ağnam vergileri toplamının yıllık ortalamasının 287.115 ruble olduğu göz önüne alınırsa, bu vergi reformuyla aslında köylünün üzerine daha ağır bir yük getirilmeye çalışıldığı açıktı (bkz. Tablo 5.4.3). Nitekim vali General Tomiç, 1884 yılına ilişkin raporunda yeni vergi sistemiyle hazineye son beş yılın aşar vergisi ortalamasından %30 daha fazla gelir kazandırıldığını ve buna rağmen nüfusun altıda beşinin yeni sistemden memnun kaldığını savunmuştur. Tomiç'e göre halk aşar sisteminden ve mültezimlerden öylesine nefret etmişti ki, onun yerine standart arazi vergisi koyulması için valilikten sürekli ricada bulunmuştu. Halkın yeni vergi sistemi hakkında gerçekten ne düşündüğünü bilemiyoruz.

Kars vali yardımcısının Tiflis'teki Kafkas genel valiliğine 3 Mart 1885 tarihli yazısından Kars sancağının Kars ve Şuragel kazaları 1884 yılı öşür hasılatının ihalesinin 1-2 Şubat 1885'te yapıldığını öğreniyoruz. Vali yardımcısı yazısında her iki kazanın buğdayı, arpası ve samanı için ayrı ayrı olarak öşür fiyatını (muhtemelen ürünün önceden belirlenmiş nakdi bedeli), ortalama piyasa fiyatını ve ihalede teklif edilen fiyatları bildiriyor. İhalede teklif edilen fiyatların ortalama piyasa fiyatlarından birkaç kopek daha düşük olduğu görülüyor.[72]

1887-1888 Vergi Reformu: Öşürün Kaldırılması

Öşür, salyane ve ağnam resmi vergileri Haziran 1887'ye kadar yürürlükte kaldı.[73] Tablolardan görüleceği üzere 1882-1886 arası beş yıllık dönemde Kars oblastında (şehirler dahil) hane başına ortalama öşür vergisi tutarı yaklaşık 8 rubleyken, Artvin sancağında bu miktar 4,50 ruble olmuştu, ancak Ardanuç ilçesinin ortalaması 6-7 ruble arasındaydı. 1887'de İmparator

71 *Otçet* 1884, Prilojenie 10 k glave III.

72 STsSA, f. 229, op. 2, d. 312.

73 Ortaylı (*age*, s. 354), "Temmuz 1887'den beri bu vergi kanunlaşmıştır" diye yazmıştır. Her halükârda bu ifade yanlıştır. Kanunlaşan öşür vergisi değil, onun yerine getirilen arazi vergisiydi.

III. Aleksandr'ın emriyle Kars vilayetinde bu vergiler kaldırılarak yerine 1883'te planlanan nakdi arazi vergisi dört yıllık süreyle deneme amaçlı olarak yürürlüğe koyuldu. 1887 yılı aşar, salyane ve ağnam vergileri de affedildi. Batum oblastında da 1888 yılından itibaren yeni vergiler geçerli oldu. Haziran 1888'de her iki oblastta askeri-örfi idarenin yönetimindeki miri araziler yeni kurulan Devlet Mülkleri Bakanlığı'na devredildi. Mayıs 1889'da Devlet Mülkleri Bakanlığı'na şu topraklar verildi: Kars oblastında, oblastın Rusya'ya ilhakından sonra gelen göçmenlere verilen topraklar, yerli halka dağıtılan topraktan sonra geriye kalan topraklar, hazinenin kiraya verdiği topraklar; Batum oblastında ise hazinenin kiraya verdiği toprak dışındaki akarlar, 12 bin hektarlık Sultan ormanı ve giden muhacirlerin toprakları. Devlet mülkleri bakanlığı ile Kafkasya idaresi arasında daha çok toprağı denetleme mücadelesi devam etti ve 1893'te bakanlık yetkilerini genişletti.

Yapılan ölçümler sonucunda arazi miktarı artmış olduğu için Kars vilayetinin ödemesi gereken toplam arazi vergisi 355.010,29 ruble olarak hesaplanmıştı. Bu vergi, haziran ve aralık aylarında iki taksitte ödenecekti. Verginin sancaklara göre dağılımı şöyleydi: Kars 162.908,40 ruble, Ardahan 88.291,12 ruble, Kağızman 48.796,30 ruble ve Oltu 55.015,10 ruble. Yeni verginin daha ağır olması sebebiyle Kars valisi General Tomiç'in dilekçesi üzerine 1987 yılı vergisi imparator tarafından affedildi. Yeni vergi Kars'ta da 1888 yılından itibaren alınmaya başladı. 1888 yılında vilayetin daimi nüfusunun 24.425 hane ve 187.028 kişi olduğu düşünülürse, ortalama olarak hane başına 14,5 ruble ve kişi başına 1,9 rublelik bir vergi ortaya çıkıyor. Arazi vergisi ödemeyen şehir nüfusunu kabaca 10 bin sayarsak, hane başına ortalama vergi yaklaşık 16 rubleye, kişi başına ortalama vergi de yaklaşık 2 rubleye çıkıyor. Öşür zamanına göre Kars'ta yeni verginin hane başına maliyetinin ruble cinsinden kabaca iki katına çıktığı görülüyor. Ancak aynı dönemdeki enflasyon oranını bilmediğimiz için tam bir değerlendirme yapamıyoruz. Kars valisinin 1888 yılı raporunda öşür, salyane ve ağnam resmi vergilerinin 1884-1886 yılları arası ortalama yıllık yükü hane başına 12,50 ruble, yeni vergiye göre ise ortalama 15,20 ruble olarak gösterilmektedir.[74] Ortalama artış %22'dir. Yıllık 15,2 rublelik ortalama verginin yaklaşık dört koyun değerinde olduğunu görüyoruz. Aynı yıl hane başına ortalama sığır sayısı 9, davar sayısı da 19'dur (bkz. Tablo 5.1.2). Bu durumda ortalama bir hane için yılda dört koyunu vergi olarak vermek ciddi bir vergi yükü olmalıdır.

74 *Otçet* 1888, Prilojenie 41 k glave XI.

1888 yılından itibaren imalathaneler, mandıralar (zavotlar) ve değirmenlerden *zemstvo* teşkilatı için %2 oranında bir vergi daha alınmaya başladı. Bu vergi yılda yaklaşık 5.500 ruble getiriyordu.[75]

1889 yılından itibaren yetişkin Müslüman ve Ezidi erkeklerden askerlik yapmadıkları için bedel-i askeri alınmaya başladı. Bu verginin miktarı tüm vilayet için 10.300 ruble olarak belirlendi ve dağılımı da arazi vergisine orantılı olarak yapıldı. Bu verginin de Hıristiyan olmayan hane başına kabaca ortalama 1,4 ruble dolayında bir yük getirdiği görülüyor.

Ayni ve nakdi vergiler dışında Kars vilayeti ahalisinin yükümlü olduğu bazı angaryalar da vardı. Birincisi 1884 yılından itibaren uygulanan yol angaryasıydı (bkz. Tablo 5.4.5). Yol angaryası yılda belli sayıda gün ücretsiz olarak yol yapımında çalışmaktan ibaretti. Bir çift öküz veya tek atlı bir araba iki işçi yerine geçiyordu. Örneğin 1892 yılında Ardahan-Ahıska yolunun onarımında Ardahan sancağından 845 kişi on gün çalıştı. Kars valisinin yıllık raporu o tarihteki bir ırgatın yevmiyesini 70 kopek kabul ederek yol angaryasının Ardahan sancağı ahalisine maliyetini 5.915 ruble olarak hesaplıyor. Aynı yıl Kağızman sancağından da 750 kişi angaryaya koşulmuş, öteki iki sancakta ise yol angaryası olmamıştı.[76]

İkinci angarya türü, askeri birlikler ve devlet memurlarının ulaşımı için araba ve at verme yükümlülüğüydü. Askeri birliklerin nakliyesi için kullanılan araba ve atların ücreti ödeniyordu ancak aşı memurları, ebeler vb bazı memurların nakliyesi ücretsiz olarak ahalinin yükümlülüğündeydi. Askeri birlikler en çok Gümrü-Sarıkamış hattında hareket ettiği için bu hat boyunca dizilmiş olan Malakan ve Duhobor köylülerinden yararlanıyordu. Zaten en iyi atlar ve at arabaları da onların elindeydi ve zaten onlar özellikle bu hat üzerindeki köylere yerleştirilmişlerdi. Yine askeri birliklere konut sağlama yükümlülüğü de pratikte büyük oranda bu köylerin üzerindeydi. Örneğin 1889 yılında Aleksandrovka, Vladikars, Novo-Petrovka ve Olşanka köylerinde 155. Kuba piyade alayından 1.070 asker konaklamıştı. İngiliz seyyah Lynch, 1893 yılında Malakan köyü Blagodarnoye'de Uman Kazak süvari alayından bir birliği ziyaret ettiğini yazmıştır. Nitekim 1893'te kayıtlara göre Blagodarnoye'de Uman süvari alayından bir bölük asker (101 kişi) vardı; 1895'te ise Blagodarnoye'de iki bölük asker (201 kişi), Vladikars'ta bir bölük (96 kişi), Novo Selim'de bir bölük (98 kişi) konuşlandırılmıştı.[77]

75 *PKAKKO* 1904, s. 40-41.

76 *Otçet* 1892, s. 56.

77 Lynch, *age*, s. 403; *Otçet* 1893, Vedomost o çislennosti voysk.., *Obzor* 1895, Lit K.

Dördüncü angarya türü yılda altı aylığına bir tür atlı veya yaya zaptiye veya bekçi (*razyezdnıye komandı*) verme yükümlülüğüydü. Bu kişiler jandarmalık ve sınır bekçiliği yapıyorlardı. Bunlara verilen maaş da (atlılara ayda 15, yayalara 10 ruble) halktan toplanıyordu.[78] 1889 yılında Kars sancağından 64, Ardahan sancağından 105, Kağızman sancağından 94 ve Oltu'dan 38 kişi olmak üzere toplam 301 atlı talep edildi. Bu atlılar 1889 yılında Kars sancağı ahalisine 9.060 ruble, Ardahan sancağına 6.500 ruble, Kağızman sancağına 8.460 ruble ve Oltu'ya 3.959 ruble olmak üzere toplam 27.979 rubleye mal oldu.[79]

Genel bütçeye verilen vergiler yanında şehir bütçesi için kesilen vergiler de vardı. Bunları Bölüm 7'de göreceğiz. Köy nüfusu ise köy, merkez ve nahiye yönetimlerinin sabit ve geçici çeşitli masraflarını da ödüyordu. Köy, merkez köy ve nahiyelerin sabit giderleri şu kalemlerden oluşuyordu: başmuhtarlar, muhtarlar, yardımcıları, kâtipler, tahsildarlar, imamlar, papazlar, atlı korucular, bekçiler ve başka görevlilerin maaşları ile köy okullarının giderleri. Geçici gider kalemleri arasında ise şunlar vardı: kilise, cami ve başka ibadet yerlerinin inşa ve onarımı, çobanların ücretleri, okul yapımı ve onarımı, yol yapımı vb (1896 yılı köy yönetimi giderleri için bkz. Tablo 5.4.6). Tablodan görüleceği üzere 1896 yılında bu giderlerin köy nüfusu üzerindeki maliyeti hane başına ortalama 10,13 ruble ve kişi başına 1,12 rubleydi. Böylece 1890'larda Kars vilayetinde ortalama bir Müslüman köy hanesinin ödediği yıllık dolaysız vergiler toplamı angaryalar hariç yaklaşık 27 ruble tutuyordu ki, bu da kabaca 7 koyun ediyordu (1905 yılı köy yönetimi giderleri için bkz. Tablo 5.4.7).

1900'de arazi ve zemstvo vergileri kaldırılarak yerine 1901 başından itibaren yeni bir vergi sistemi getirildi. Köylülerin daimi kullanımına verilmiş topraklardan devlet arazisi kirası (*gosudarstvennaya obroçnaya podat*) alınacaktı, hazinenin doğrudan tasarrufunda bulunan topraklar hariç öteki topraklardan ise desyatin başına 5 kopek vergi alınacaktı. Ayrıca zemstvo arazi harcı (*pozemelnıy zemskiy sbor*) adı altında bir arazi vergisi toplanacaktı. Bu vergilerin uygulanabilmesi için bütün arazilerin nicelik, nitelik ve yıllık gelir düzeyinin bilinmesi gerekiyordu. Ancak bu iş için yeterli zaman olmadığından kısmen yerel idarenin verilerinden, kısmen 1887 yılı toprak dağıtım planı verilerinden ve esas olarak da yerel halkın ifadelerinden yararlanıldı.

Toplanan bilgilere göre bütün vilayette yeni vergiye tabi elverişli arazilerin toplamı 1.107.842 hektar ve bunların yıllık ortalama geliri de 4.771.105,80 ruble olarak hesaplandı. Bu arazilerin 1.128 hektarı meyve

78 *Otçet* 1892, s. 88.
79 *Otçet* 1889, s. 69.

bahçesi ve geliri 79.640 ruble, 3.446 hektarı sulamalı tarım arazisi ve geliri 40.125 ruble, 306.961 hektarı sulamasız tarım arazisi ve geliri 2.608.607 ruble, 124.939 hektarı çayır ve geliri 1.492.769 ruble ve 671.367 hektar otlak ve geliri 549.964 rubleydi.[80] Toprak vergisi Kars vilayeti için 544.000 ruble *zemskiy sbor* da 310.080 ruble olarak belirlenmişti. Toplam vergi 854.080 rubleydi (verginin sancaklara dağılımı için bkz. Tablo 5.4.8). Yeni vergi 1901-1903 yıllarında uygulandı ancak bu arada maliye ve yerel yönetim vergilerin dağılımı ve toprakların miktar ve gelirlerinin hesaplanması çalışmalarını sürdürdü. Kars valisinin 1901 yılı raporuna göre arazi vergileri yükü ruble bazında %131 oranında artmıştı ve bir desyatin (1,0925 hektar) elverişli araziden alınan vergi 0,36 rubleden 0,84 rubleye çıkmıştı.[81] Kuşkusuz, burada doğru bir değerlendirme yapabilmek için enflasyon oranını da bilmemiz gerekiyor ancak bu konuda yeterli bilgiye sahip değiliz. Buğday ve arpa fiyatlarına bakacak olursak bir artış yoktur. Bu durumda köylünün vergi yükünün gerçekten ağırlaşmış olduğunu hükmedebiliriz.

Vergi çalışmaları 1903 yılında bitirildi ve vergilerde tekrar ayarlama yapıldı. Bu çalışmalar sonunda yukarıdaki arazi miktarları şöyle değişti: Tarım arazilerinin miktarı 42.134 desyatin kadar düşürüldü, otlakların miktarı ise 40.986 desyatin kadar artırıldı. Sonuçta vergiye tabi arazilerin miktarı 1.148 desyatin azalmış oldu. Vergi miktarları da ortalama yaklaşık %20 oranında düşürüldü. Böylece Kars vilayetinde 1904-1906 yılları için yıllık vergiler şöyle belirlendi: Toprak vergisi 438.000 ruble, *zemskiy sbor* 249.660 ruble, toplam arazi vergisi 687.660 ruble. Bu vergiyi ödeyecek olan köy hanelerinin sayısı 28.300 olduğuna göre hane başına ortalama arazi vergisi yükü 24,30 rubleydi. 1900 yılından itibaren uygulanan nahiye yönetiminin getirdiği yıllık 380.000 rublelik masrafları da eklersek, köy nüfusunun vergi yükü hane başına ortalama 38 rubleye, kişi başına da ortalama 4,40 rubleye çıkmaktaydı.[82] Angaryalar ve dolaylı vergileri de ekleyecek olursak, köylünün vergi yükü kuşkusuz daha da artıyordu.

1905 yılı Mart ayına ait bir narh listesinde Kars şehrinde 453 gr (bir libre) ekmeğin fiyatı 3 kopek, 453 gr koyun etinin fiyatı 10 kopek ve yağın libresi 30 kopekken balın libresinin de 30 kopek (0,66 ruble/kg) olduğu görülüyor.[83] Yani bir kilo bal üç kilo koyun etine eşit. Bu durumda bal fiyatına göre günümüzde koyun etinin daha pahalı olduğu sonucuna varmak mümkün.

80 *PKAKKO* 1904, s. 44.
81 *Obzor* 1901, s. 13.
82 *PKAKKO* 1904, s. 47.
83 *Kars*, sayı: 9, Kars, 1 (13) Mart 1905, s. 3.

Vergilerin ağırlığını Kars valisi bile kabul ediyordu. Vali, 1905 yılında Kafkasya naibi Vorontsov-Daşkov'a bir raporunda vergilerin çok yüksek olduğunu ve hafifletilmezse halkın dayanılmaz bir duruma düşeceğini bildiriyordu.[84] Yasin Haşimoğlu, Oltu'ya ilişkin anılarında vergiler başlığı altında şu bilgileri vermiştir:

> Köylerden yalnız toprak vergisi alınırdı. Vergiler köy namına tarh edilir ve senede iki taksitte köy muhtarı tarafından toplanarak doğruca vezneye yatırılırdı. Taksit zamanında yatırılmayan vergilere zam yapılırdı. Kasabalarda az miktarda bina vergisi vardı. Müslümanlara askerlik yaptırılmayarak askerlik çağına gelmiş olanlardan askeri mükellefiyet vergisi (Vayanni nalog) adı altında senede 1,5 ruble vergi alınırdı.[85]

Yazarın burada anlattığı toprak vergisi 1888'den itibaren uygulanan standart arazi vergisidir. Haşimoğlu birkaç paragraf sonra da şöyle diyor: "Vergilerin azlığı, tedrisatın mecburi olmaması, askerlikten muaf tutulması ve halkı cahil mollanın elinde bırakmasıyla Çarlık Hükümeti buralarda uyuşturucu siyaset takip etmiştir." Haşimoğlu gibi Kırzıoğlu ve Ural da vergi oranlarının düşürüldüğünü iddia etmiştir.[86] Ancak burada görüldüğü gibi 1880'lerde getirilen vergiler Osmanlı dönemine göre daha az olsa da 1900'den sonra vergiler artırılmıştır.

1910 yılında bütün Batum oblastında tahakkuk eden vergiler ve harçlar (orman gelirleri, içki, tütün, kerosin ve gümrük vergileri hariç) toplamı 219.914 rubleydi. Bu tutarın 56.000 rublesi devlet arazileri kirası, 49.900 rublesi *zemskiy sbor*, 48.290 rublesi fabrika ve imalathaneler vergisi, 15.012 rublesi bedel-i askeri ve 8.919 rublesi de emlak vergisiydi. Aynı yılda Kars oblastında vergi gelirleri toplamı 846.534 rubleydi. Bu miktarın 350.800 rublesi devlet arazileri kirası, 213.375 rublesi *zemskiy sbor*, 131.140 rublesi orman gelirleri, 71.814 rublesi içki, tütün ve kerosin vergilerinden, 53.262 rublesi gümrük vergisi, 10.084 rublesi bedel-i askeriden geliyordu.[87]

Belediye Hizmetleri

Osmanlı devrinde Batum ve Kars şehrinde şehir ahalisi tarafından seçilen üçü Müslüman, üçü Hıristiyan altı üyeli bir "meclis-i beledi" vardı.

84 Boğosyan, *age*, s. 144.
85 Haşimoğlu, *age*, s. 38.
86 Ural, *age*, s. 111.
87 *Obzor Batumskoy Oblasti za 1910 god*, s. 134; *Obzor Karsskoy Oblasti za 1910 god*, s. 58-68.

Bu meclisin başkanını Kars sancağının mülki amiri olan mutasarrıf tayin ediyordu. Ancak Kars'ın ilk askeri valisi olan General Frankini'nin 1879 yılı raporunda belirttiği gibi bu meclisin işlevi belirli değildi ve tamamen mutasarrıfın inisiyatifine bağlıydı.

General Frankini, Kars'ın alınmasından sonra ordunun şehrin bazı ihtiyaçları için zorunlu olarak kendi askeri bütçesinden harcama yapmak zorunda kaldığını, örneğin cadde ve meydanların aydınlatılması için 1878 yılında 6.000 ruble harcandığını yazıyor. Frankini vilayetin yönetimini ele aldıktan kısa bir süre sonra Ekim 1878'de belediye işleri için bir komisyon (*gorodskaya uprava*) kurar ve bu komisyona kadı ve şehrin Müslüman ve Hıristiyan ileri gelenlerinden dört üye daha tayin eder. Komisyon 30 Ekim 1878'de valilik kıdemli memuru İsa-Sultan Şahtahtinski'nin başkanlığında çalışmaya başlar. Komisyon yıl sonuna kadar belediye vergileri olarak 14.000 rubleden fazla gelir toplar. Rus ordusu 1878 yılında altı ay kadar bir süre için şehrin aydınlatmasına 6.000 ruble harcamışken, komisyon 1879 yılında şehrin aydınlatılması işini ihaleyle sadece 1.795 rubleye yaptırır.[88] Kars caddelerinde 100 adet kerosinli fener vardır. Şehir komisyonu bir hayli yararlı işler yapmaya başlar fakat hukuki temeli yoktur. Rusya'da Haziran 1870 tarihli yasa uyarınca "şehir toplumsal idaresinin" henüz yürürlüğe girmediği yerlerde belediye işleri polisin elindedir ve nihayet Kafkas ordusu komutanı General Knez Melikov'un talimatıyla 1879 yılı Mart ayında komisyon faaliyetine son verir ve işlerini polise ve ilgili kurumlara devreder. Komisyon üyelerinden Kurizade Mehmet Ağa ve Ohannes Akelyan Ağa'ya Ekim-Aralık 1878 dönemindeki çalışmaları için toplam 130 ruble maaş ödenmiş olduğunu görüyoruz. Öteki iki üye Kevork Ehramcıyan Ağa ve Hacı İbozade İsmail Ağa ücret almamıştı.[89] Adlarından anlaşılacağı üzere bu üyelerin ikisi Müslüman, öteki ikisi de Ermeni'ydi. Belediye işlerine bakan şehir komisyonuna 1882'den itibaren şehir halkından iki üye seçilmeye başladı. Ayrıca şehir imar işleri Kars vali yardımcısının başkanlığındaki Kars imar komisyonu tarafından yürütülüyordu. Komisyonun üyeleri Kars emniyet müdürü, şehir mimarı, vilayet mühendisi, valinin özel işler memuru ile halkın seçtiği iki kişiydi.

General Frankini'nin ifadesine göre Kafkas askeri birlikleri başkomutanı Büyük Knez Mihail Nikolayeviç'in savaştan sonra 1878 güzünde Kars'ı ilk ziyareti esnasında Kars Müslüman cemaatinin önderleri Kars'ta bulunan en eski kiliseden camiye çevrilmiş olan Kümbet Camii'nin tekrar ki-

88 *Otçet* 1879, s. 67.

89 *Otçet* 1879, Otçet o rashodah goroda Karsa za 1878 god, s. 190-191.

liseye çevrilmesine itirazlarının olmadığını bildirdiler. Kümbet Camii, 10. yüzyılda Ermeni Pakraduni kralı Abas tarafından 12 Havari Kilisesi olarak inşa edilmişti. Kilisenin restorasyonu için Rus hükümeti bütçeden 20.000 ruble ayırdı. 6 (18) Ocak 1879 Ortodoks Noel gününde, Mikail Aleyhisselam Ortodoks Katedrali top atışları ve tören eşliğinde ibadete açıldı.

Osmanlı döneminde şehrin gelir kaynaklarından biri şehir pazarına getirilen ürünlerden alınan ihtisap vergisiydi. Bu vergi davar başına 10 kopek, sığır başına 40 kopek, tarım ürünleri içinse araba başına 15 kopek olarak tahsil edildi. İhtisap vergisi 1879 yılında 8.837 ruble gelir yaratmıştı, 1880'lerde ortalama olarak yılda 6.000 ruble getiriyordu. Kafkasya genel valiliği bu vergiyi 1885 başından itibaren iptal ettiyse de Kars şehrinden bazı kişilerin bu verginin iki yıl daha alınması ve bu iki yılda toplanacak tahmini 12.000 rublenin şehirde yeni bir kız ortaokulu binası yapımına harcanması için dilekçe vermiş olduklarını görüyoruz. Nitekim bu dilekçe kabul edilmiş ve ihtisap toplanmaya devam etmiştir. 1885-1889 yıllarında toplanan 35.364 ruble Kars kız ortaokulunun inşası ve başka giderlerine harcanmıştır.[90] 1896 yılında 10.596 ve 1898 yılında 9.663 ruble tutarında ihtisap vergisi tahsilatı olmuştur.[91]

İhtisap vergisi dışında, şehirlerdeki dükkânlardan, mezbahalardan, meyhanelerden ve başka işletmelerden alınan vergiler, hazine arazileri ve dükkânlarının kiraları, inşaat ruhsatı ücretleri, ölçü aletleri kirası, gayrimenkul satışlarından alınan vergiler, her türlü harçlar ve para cezaları şehir bütçesine gidiyordu. Şehirlerdeki gayrimenkullerden emlak vergisi alınmasına 1890 yılından itibaren başlandı ancak fiilen tahsilata 1893'te başlandı.

1878 yılı şehir bütçesi gelirleri toplam 17.475 rubledir. Ayrıca bina alımı için genel bütçeden 15.000 ruble kredi verilmiştir. Gelirler içinde en büyük kalem 7.620 rubleyle temettü vergisidir. İkinci büyük gelir kalemi 2.312 rubleyle şehre ait dükkânların kirasıdır. Öteki kalemlerden bazıları şöyledir: kantar resmi 1.450 ruble, tapu harcı 1.355 ruble, bir buçuk aylık ihtisap vergisi 1.125 ruble. Kantar resmi ve ihtisap vergisi Osmanlı idaresinde olduğu gibi ihaleye verilmişti.

1878 yılı şehir (belediye) giderleri 3.117 rubledir. Ayrıca 11.725 rubleyle çeşitli arsalar satın alınmıştır. Bunlardan Karslı Ahmed Bek Sanizade'ye ait yanmış kervansarayın arsası için 7.500 ruble ödenmiştir. Şehir parkı yapmak için alınan Kars çayı üzerindeki adanın sahipleri olan Hacı

90 *Otçet* 1888, s. 106 ve Prilojenie 30 k glave VIII.
91 *Obzor* 1896 ve *Obzor* 1898.

Bek-oğlu Ahmed Bek ve Arif Yusuf oğulları Şakir ve Hacı Hafız'a arsa bedeli olarak toplam 3.750 ruble ödenmiştir. 1879 yılında bu parka Kağızman, Ardahan ve Ahıska'dan getirilen ağaçlar dikilmiş, bu ağaçlara ve park bahçıvanının maaşına 820 ruble harcanmıştır.[92]

1881 yılında Rus mimarları Kars'ın yeniden imar planını yaptılar. Plana göre düz ve geniş caddelerde taştan evler inşa edilecekti. Ana caddeler 10 sajen (21.3 metre), sokaklar ise 4-5 sajen (8,5-10,6 metre) genişliğinde olacaktı. Ancak bu planın uygulanması Kars vilayetindeki bütün arazilerin dağıtımı için genel planın bitirilmesine kadar ertelendi. Bu arada kısmi izinlerle şehirde bazı yerlerde plan uygulandı. 1883-1888 yılları arasında sadece birkaç kilometrelik yeni cadde, 50 kadar yeni konut ve 90 kadar atölye ve dükkân yapılabilmişti.[93] 1884-1888 yılları arasında Kars'ta caddelerin genişletilmesi, ev ve dükkânların düzenlenmesi ve kilise ve meydanlar için yapılan kamulaştırmaların (istimlak) ve hazine arazisinden ayrılan arazilerin miktarı Tablo 5.5'te verilmiştir. Tablodan görüleceği gibi yaklaşık 83 hektar arazi kamulaştırılmış, 298 hektar hazine arazisi de imar işleri için kullanılmıştır. Bundan sonra da şehir bütçesinin darlığı yüzünden çalışmalar çok yavaş ilerlemiş, her yıl ancak dört yüz-beş yüz metre uzunluğunda cadde döşenmiş ve düzene sokulabilmişti. Örneğin, 1895 yılında Kars şehrinin imarı için harcanan para sadece 9.278 rubleydi.[94] O zamanki fiyatlarla bu parayla bir okul binası yapmak bile mümkün değildi.

Osmanlı döneminde demirci, marangoz ve öteki dükkân ve atölyeler pazarın yanında ahşap binalarda yerleşmiş bulunuyordu. Dolayısıyla yangın tehlikesi büyüktü. 1886 yılında ateşle çalışan bütün atölyeler şehirde yeni ayrılan yere taşındılar. Bu dükkân ve atölye sahiplerine yeni iş yerlerinin paralelinde bir cadde üzerinde ev arsaları verildi. Yeni dükkân ve arsaların taştan yapılması zorunluydu. Şehir merkezinde yeni imar planına tabi yerlerde kamulaştırma çalışmaları çok yavaş ilerliyordu, çünkü imar planına göre minimum ev arsası 120 sajen kare (546 metre kare) olmalıydı ancak bu ölçüde arsalarda çoğu zaman birkaç hane, bazen beş ayrı hane bulunuyordu. Kars valisine göre bu ev sahipleri arsaları için çok yüksek fiyatlar istiyorlardı. Vali onları normal fiyata ikna etmek için zorlayıcı bir tedbir olarak imara tabi yerlerde her türlü tamirin yasaklandığını ve böylece ev sahiplerinin daha uygun fiyatlara razı olmalarının sağlandığını belirtiyor. Kamulaştırma bedeli şehir merkezine uzaklığa bağlı olarak sajen kareye 0,25 ila 2 ruble (metre karesi 5,4 ila 44 kopek) arasında değişiyordu.

92 *Otçet* 1879, s. 191-201.
93 *Otçet* 1888, s. 128.
94 *Obzor* 1895, s. 38.

Aynı arsaların piyasa fiyatını bilmediğimiz için bu kamulaştırma bedeliyle karşılaştıramıyoruz.

Rus tarihçi Şirokorad, "Kümbet camiini 1877'de Türklerin kendileri cephane deposuna çevirmişlerdi" diye yazıyor ve soruyor: "Acaba Türkler Rus topçularının camiye ateş etmeyeceklerine mi güveniyorlardı?"[95] Şirokorad'a göre yerli Müslüman halk evleri için fahiş fiyatlar istediklerinden dolayı imar planı çok yavaş ilerledi ve 1902'ye gelindiğinde sadece bir yeni caddede bir buçuk km uzunluğunda bir mesafe boyunca yeni evler inşa edilebildi. Kars'ın yerli halkının evleri için gerçekten fahiş fiyatlar isteyip istemediğini bilmiyoruz, ancak öyle olsa bile Kars'ta Müslüman nüfus çok azalmıştı, daha çok Ermeni nüfusu vardı. Göç edip giden Karslı Müslümanların sahip oldukları gayrimenkullerin ne kadarını sattıkları veya satabildikleri ise daha fazla araştırma istiyor.

Kars çayı üzerindeki 1887'de selin götürdüğü tahta köprü yerine 1889'da demirden bir köprü yapılmıştı. 1900'lerin başında Kars'ta içme suyu ve kanalizasyon şebekesi hâlâ yoktu. Kars'ta içme suyu şebekesi bütçe yetersizliği nedeniyle ancak 1907'de tamamlandı ve Kars caddeleri de ancak 1910-1914 arasında parke taşıyla döşendi. Yeni caddelerin iki yanında bir ya da iki katlı büyük kesme bazalt taşlarıyla örülmüş evler yapıldı. Kars'ta ilk inşa edilen neoklasik üsluptaki resmi binalar arasında üç katlı valilik binası, iki halk kütüphanesi, kız gimnazyumu, ilkokul ve orta okul, altı otel ve 1900 yılında açılan gar binası dikkat çekiyordu. Ayrıca garnizon için çok sayıda taş bina inşa edilmişti. Heykeltıraş Boris M. Mikeşin'in yaptığı Rus zafer anıtı 1910 yılında törenle açıldı. 19. yüzyıl boyunca dört kez Kars kalesini kuşatmış olan Rus askerlerine adanan 13 metre yüksekliğindeki anıtın kaidesinin dört yüzünde General Paskeviç, General Muravyov, General Büyük Knez Mihail Nikolayeviç ve General Loris-Melikov'un madalya biçimindeki bronz rölyefleri bulunuyordu.[96]

Kırzıoğlu, Rus döneminde Kars'ın şehir planı ve mimarisi konusunda şunları yazmıştır:

> Hiçbir istimlak hakkı tanınmadan Türklük izlerini şehir ve kasabalardan kazıyacak şekilde abidelere kıyıldı. Kars şehri eski Osmanlı çehresinden çıkarılarak şehirde çoğalıp Belediyeyi ellerine alan Ermeni ve Rumlara satrançlı dörder ana cadde ile bugünkü 8 geniş cadde açtırılarak *Baltık üs-*

95 Şirokorad, *age*, s. 270.

96 Kobro, *age*, s. 149-151. Dr. Yakov Kefeli, heykeli 1919 yılında İstanbul'un Avrupa yakasında bir sarayın duvarı dibinde yüzükoyun yere kapanmış şekilde gördüğünü yazıyor (Kefeli, s. 10). Bugün bu rölyeflerin Harbiye'deki Askeri Müze'de olduğu sanılıyor.

lubu'nda [vurgu Kırzıoğlu'na ait] ağır ve göze hoş gelmeyen görünüşteki kışlık yapılar yapıldı.[97]

Bugünkü Kars'ın başlıca turistik ürünü olan ızgara planı geniş caddeler ve Baltık mimarisi Kırzıoğlu'nun gözüne hoş gelmemiştir. Olabilir, ancak yine de insan sormadan edemiyor: Geniş caddeler ve "kışlık" yapıların nesi hoş değil? Şiddetli kışıyla bilinen Kars'ta Ruslar kışlık binalar değil de yazlık ahşap binalar mı yapsalardı?

Mimari üslup tartışmasını bir kenara bırakıp tarihsel gerçeklere dönersek, birincisi, Rusların istimlak hakkı tanımadığı doğru değildir. Rus otoriteleri Karslıların evleri ve arsaları için yüksek bedeller istediğinden yakınmaktadır. Fiyatların gerçekten yüksek olup olmadığını bilemiyoruz, ancak en azından bedelsiz kamulaştırma olmadığı bellidir. İkincisi, Kars'ın şehir planını Ermeni ve Rumların belirlediği de doğru değildir, Rus mimarlar tarafından belirlenmiştir. Şehir komisyonundaki iki Ermeni veya Rum üyenin etkisi ve yetkisi sınırlıdır. Ayrıca şehir komisyonunda 1900'lerde Müslüman üyeler de görev yapıyordu. Örneğin 1901-1902 yıllarında Kars imar komisyonunun (*Komissiya po blagoustroystvu goroda Karsa*) halktan seçilen üç üyesi Tavit Nersesoviç Mirimanov, Arif Ağa Molla Emin-oğlu ve Evfimios P. Petridi'ydi.[98] Adlarından anlaşıldığı gibi bunlar sırasıyla Ermeni, Müslüman ve Rumlardır. Öte yandan Osmanlı çehresinin yalnızca Ruslar elinde kalan Kars'ta değil, İstanbul ve Bursa'da bile silinmiş olmasının sebeplerinden biri tam da Osmanlı'nın "yazlık", yani ahşap yapıları değil midir? Ahşap yapılar her yangında yana yana yok olmuş, Rus yönetiminin yaptırdığı taş binalar ise ayakta kalmıştır.

1888 yılı Kars şehri gelir ve giderlerinin yaklaşık 43.000 ruble tuttuğunu, giderlerin yaklaşık yarısının polis ve itfaiye maaş ve masraflarına ait olduğunu görüyoruz. Ayrıca Kars şehrinin imar masrafları 2.898 ruble, şehir aydınlatması ve onarım giderleri 1.829 ruble, kız okulunun masrafları 2.000 ruble, cadde, meydan ve kaldırımların temizlik giderleri 717 ruble olarak gösterilmiş.[99] Öteki üç şehirden Ardahan'ın yıllık geliri yaklaşık 12.000 ruble, Kağızman'ın 7.000 ruble ve Oltu'nun 4.600 ruble görünüyor.

General Dr. Yakov Kefeli, 1916 yılında "Kars'ı birinci sınıf modern bir kale yapmak" göreviyle Kars'a atandı. Kars'ta 5 Şubat'tan Eylül 1916'ya

97 Kırzıoğlu, *age*, 1953, s. 553. Alıntıdaki vurgular ve imla Kırzıoğlu'na aittir.

98 *PKAKKO* 1902, Adres-Kalendar, s. 11. Komisyon başkanı vali yardımcısı General Timofey Davidoviç Golovkov, öteki üyeler polis müdürü Mihail Omanoviç Herheulidze, yardımcısı Yüzbaşı Emil Valter, vilayet mühendisi İosif K. Tsıvinskiy ve şehir mimar vekili Georgiy Davidoviç Taziev'di.

99 *Otçet* 1888, Prilojenie 35 k glave X.

dek kalan Kefeli, sıhhiye işleri yanında belediye başkanı gibi çalıştı. Kefeli, Kars'ın o zamanki durumunu çok sıkıcı ve bakımsız bulmuştu. Tren istasyonundan bugünkü Ordu caddesinin Kars çayına yakın kısmında bir yerde üç katlı bir binada yer alan otele kadar giden yolun üstünde tek bir ağaca rastlamadığını belirtiyor. Kefeli'nin iddiasına göre, Kars'ta bulunduğu bir yıldan az süre içinde su kemeri yapımı, yolların ağaçlandırılması, caddelere taş döşenmesi, su kanalları açma gibi bayındırlık ve yerli halkı aşılama gibi sıhhiye işlerini başarmıştı. Ancak Rus ordusunun önce Erzurum'u ve sonra da Trabzon'u alması Kars'ın önemini azaltmıştı. Nitekim Ekim 1916'da Kefeli de Trabzon'a atandı.[100]

Yerel Yönetim (*Zemstvo*)

Rusya'da 1864'ten itibaren özellikle Avrupa tarafındaki guberniyalarda kurulmaya başlayan zemstvo örgütü esas olarak eğitim, sağlık, ulaşım, itfaiye vb işlerle uğraşan bir yerel yönetim biçimiydi. Yerel soylular ve tüccar sınıfının denetimindeki bu kurumların üyeleri belli bir değerde taşınmaz mülk sahibi olanlardan ve köy cemaatlerinden seçiliyordu. Kasım 1904'teki kongrenin ardından zemstvolar yeni bir programla çalışmaya başladılar. 1909 yılında Kars vilayetinde de zemstvo kurulması için idarenin bazı girişimleri olduğu görülüyor. Kafkasya genel valisinin genelgesi üzerine Kars valisi sancaklara talimat göndererek sancak meclisinde veya toplantısında (*okrujnoe soveşçanie*) zemstvo kurulması konusunun görüşülmesini istemiştir. 22-24 Eylül 1909 günlerinde sancak mutasarrıfı (*okrujnoy naçalnik*) Albay Nadejin başkanlığında Ardahan'da toplanan bu mecliste şu kişiler yer almıştır: vergi müfettişi Şpitalskiy, sancak yönetici yardımcısı Yarbay Kuguşev, Çıldır kazası kaymakamı Yüzbaşı Gladış, Poshov kaymakamı (sivil amir) Canagov, Göle kaymakamı Teğmen Agapyev, sancak yazıişleri müdür vekili Ramfopulo ile halk temsilcileri olarak Ardahan sancak merkezinden Avgustin Stanislavov ve Derviş Ağa İsmail-oğlu, Ardahan kazası Nikolayevka köyünden Andrey Kobzev, Mihaylovka'dan Yevdokim Çuhno, Dedegül'den Molla Hüseyin Molla Muhammed-oğlu, Duduna'dan İsmail Kemal-oğlu, Maçivet'ten Ferhat Murat-oğlu, Çıldır kazası Koravel köyünden Kamil Abdullah-oğlu, Harıstav'dan Ağa Şerif-oğlu, Poshov kazası Sakire köyünden Ziya Bek Dursun Bek-oğlu, Vahla-Cumatel'den Mevlüd Ağa Yusuf-oğlu, Göle kazası Panik köyünden İzzet Bek

100 Yakov Kefeli, *Anılar (1916-1919)*, çev. Erdoğan Altınkaynak, Ankara: TTK, 2013, s. 9-51.

Aslanbekov, Urut köyünden Sako Kevorkov, Sivin'den Osman Bek Hacı Mato Bek-oğlu. Ana gündem maddesi olan Ardahan'da zemstvo kurulması konusunda memurlar ile halk temsilcileri arasında net bir görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. Nadejin, Şpitalskiy, Kuguşev, Gladış, Canagov, Agapyev ve Ramfopulo'nun görüşü toplantı tutanağında şöyle özetlenmiştir:

> Rusya vilayetleri içinde en genci olan Kars oblastı halen askeri-halk yönetimi altındadır ve halen vilayette örfi hukuka göre hüküm veren halk mahkemeleri vardır. Hem merkezi vergilerin hem de zemstvo vergilerinin temel nesnesi topraktır. Ancak Kars vilayetinde toprak işleri hâlâ bir düzene sokulmamıştır. Arazi miktarı askeri topoğrafya dairesinin yapmış olduğu "Kars vilayeti arazi dağılım planı"na göre hesaplanıyor, ancak bu planın somut ölçüm yapılan her durumda gerçek miktardan 100 ila 1.000 desyatin kadar saptığı yaşanmış örneklerle sabittir. Ardahan sancağındaki bütün iyi yaylalar ve otlaklar, köylülere kiraya verilmekte olan, halka dağıtılmamış hazine arazileridir. Sancakta hayvancılık tarımdan daha güçlü olduğu için bu otlaklar olmaksızın ahali yaşayamaz. Her köyün refahı bu otlaklardan ne kadarını kullanabildiğine bağlıdır ve bu mesele arazi vergisi oranlarından bile daha önemlidir. Kars vilayetinde toprak mülkiyeti yoktur, bütün topraklar hazineye aittir. Bu nedenle şehir ve kasabalardaki taşınmaz malların sahipleri kiracıdır ki, bu da şehirlerin büyümesini etkiliyor. Ardahan sancağında özel mülk sahipleri azdır ve başlıcaları Acara beyleridir. Bunlar da Kars vilayetinde arazi meselesi çözülünceye kadar geçici kullanıcılar sayılırlar ve bir çeşit kira bedeli sayılan (*obroçnaya podat*) ödemektedirler. Fakat en önemlisi şu ki, zemstvo reformunu yapmak için, kendi çıkarını düşünmeden halkın çıkarı için zemstvoda çalışabilecek yeterli sayıda entelektüel insana ihtiyaç var. Oysa sancağın Müslüman halkının okuma yazması yoktur ve devlet memuru veya halk okulunda öğretmen olabilecek tek bir kişi bile çıkarmamıştır. Böyle birkaç kişi, 250 köy içinde sadece 23 köyü oluşturan Rumlar ve Ermenilerden çıkmıştır. Müslüman nüfus doktorlara ve ebelere asla gitmiyor, Poshov'daki hastane yıllardır boş duruyor. Çıldır kazasından bir köyün sakinleri okul için bir bina vermeyi ücret karşılığında bile reddettiler ve bu sebeple öğretmenler köyü terk etmek durumunda kaldı. Şose boyundaki köylerde ahali şoseyi bozan sivri tekerlekleri değiştirip normal tekerlek takmak gibi bir yeniliğe bile karar veremediği için şose yanındaki kötü yollarda kağnılarıyla cızır cızır gidiyor.[101] Sonuç olarak zemstvo kurulursa zemstvo işlerini, kuşkusuz yönetime seçilecek olan, zenginlerin (*kulak*ların) komutası altında olup yerli halkın refahıyla ilgilenmeyen göçmen unsurlar yapacaktır. Halkın cehaleti ve beylere

101 Muhtemelen sivri tekerlekli kağnılarla şoseye çıkmak yasaktı ki, ahali şose yanında bile eski yollardan gidiyordu.

ve zenginlere, halkın içinden çıkmış nüfuzlu kişilere olan fanatik sadakati sayesinde bu *kulak*lar şimdi bile halk mülkiyetine göz dikme konusunda pervasızlar. Dolayısıyla 1890 tarihli zemstvo nizamnamesini uygulamadan önce Kars vilayetinde toprak sorunu çözülmeli, yani sınırlar çizilmeli ve otlaklar bölünüp dağıtılmalı, Ardahan'da ve öteki şehir ve kasabalarda en azından sadeleştirilmiş şehir yönetimi devreye girmeli ve vilayet öteki guberniyalarla eşit duruma gelmelidir.[102]

İdarenin temsilcileri daha sonra yöre halkının zemstvo kurulması için gerekli asgari kültürel olgunluğa sahip olmasa bile ödediği vergilerin harcanmasında söz sahibi olmaya hakkı olduğundan hareketle sancak naçalniki başkanlığında bir zemstvo komitesinin kurulabileceğini belirtiyorlar. Sancak zemstvo komitesi sancak naçalniki, vergi müfettişi, orman müfettişi, arazi memuru, sulh hâkimi, sancak ve köy doktorları, veteriner ve halkın seçeceği 16 temsilciden oluşacaktır. 16 kişinin 13'ü köylerden, 3'ü Ardahan merkezinden seçilecektir. Her nahiye bir temsilci ve onun olmadığı zaman yerini alacak bir vekil seçecektir. Temsilcilerin aralarından biri Ardahan'dan olmak üzere seçecekleri üç kişi vilayet zemstvo komitesinde görev alacaktır. Komiteler zemstvoların yetki alanına giren konularda çalışacaktır.

Toplantı tutanağı beş sayfa boyunca idarenin görüşünü anlattıktan sonra son paragrafta toplantıya katılan halk temsilcilerinin görüşünü bir cümleyle özetliyor: Temsilciler zemstvo vergilerinin miktarının artırılmaması koşuluyla Ardahan sancağında 1890 nizamnamesine göre tam teşekküllü zemstvo örgütünü hemen kurmanın mümkün olduğuna oybirliğiyle karar vermişlerdir. Ancak toplantıdaki halk temsilcilerinin bu tartışmadaki argümanlarını bilemiyoruz. Öyle veya böyle, sonuçta ilginç ve ezber bozucu bir durum ortaya çıkıyor: Rus idaresi ile ilişkilerini minimum düzeyde tutmaya çalıştığı söylenen, yeniliklere ve bu arada yeni vergi yükü getirecek her şey karşı çıkacağı düşünülen "kültürsüz" ve "cahil" Müslüman yerli halkın temsilcileri öteki Hıristiyan temsilcilerle birlikte yerel yönetim (zemstvo) kurulmasını istiyorlar, idarenin temsilcileri ise "Hayır, siz henüz buna hazır değilsiniz" diyorlar. Fakat öte yandan bu "halk temsilcilerinin" halkı ne kadar temsil ettiği de tartışmalıdır. Bunların çoğu, tam da idarenin sözünü ettiği beyler, ağalar ve "*kulak*"lardır. Peki, çarlık rejimi temsilcilerinin ahalinin beyler, ağalar ve "*kulak*"lara fanatikçe sadakatinden yakınması da bir çelişki değil mi? Bu terminoloji çarlık bürokrasisinden çok o rejimi yıkmaya çalışan Bolşeviklerin ve öteki devrimci partilerin söylemini andırmıyor mu?

102 HAA. f. 274, op. 1, d. 32.

Sonuçta Kars vilayetinde burada sözü edilen zemstvo komitelerinin kurulup kurulmadığını bilmiyoruz. Bizzat zemstvo örgütü ise yalnızca Kars vilayetinde değil bütün Kafkasya'da hiç kurulamadı. 1909-1915 yılları arasında hazırlanmış olan zemstvo projeleri içişleri bakanlığınca dört kez reddedildi, daha sonra da araya savaş girdi.[103]

Ulaşım

Osmanlı döneminde Batum, Çıldır ve Kars sancaklarında yapılmış hiçbir şose yoktu. Kars'ı, liman kenti Batum ve Trabzon ile vilayet merkezi Erzurum'a bağlayan yollar bozuktu. Halkın kullandığı ilkel kağnılardan başka bir taşıt da yoktu. Kars, Osmanlı devleti için olduğu gibi Rusya için de ücra bir serhat bölgesiydi. Ancak Batum ve Kars'ın ilhakından sonra ulaşımda önemli gelişmeler oldu. İlk iş olarak 89 km'lik Gümrü-Kars şose yolu ve 77 km'lik Kars-Kağızman stabilize yolu yapıldı. Şose yolların genişliği 2,5 sajen (5,32 m) olarak belirlenmişti. Kars-Gümrü yolunun Gümrü'den Paldırvan köyüne kadar olan 30 verstlik (32 km'lik) kısmı 1879'da, kalan 54 km'lik kısmı da 1880'de tamamlandı.[104] 1879 yılında Kömürlü köyü ile Kağızman arasındaki yol da ihale ile müteahhit Unciyev'e 59.849 ruble bedelle verildi. Daha sonra sancak merkezlerini Kars'a bağlayan yollar yapılmaya başladı. Kars, Kağızman, Ardahan, Oltu ve Sarıkamış'ta Rus Kafkas ordusuna bağlı birer alay bulunuyordu. Bu alayların birbiriyle iletişimi için de şose yollar gerekiyordu.

Bakü'den Poti'ye ve oradan da Batum'a ulaşan Güney Kafkasya demiryolu 1883 yılında bitirildi. Bu demiryolunun Batum kısmının inşası fikri 1878 yılında Osmanlı-Rus savaşının bitiminden hemen sonra ortaya atılmıştı. Batum stratejik bir noktadaydı ve Batum limanının Poti limanına göre üstün yanları vardı. Bakü'den çıkan petrol ürünleri esas olarak Batum limanından ihraç ediliyordu.

Kars valisi Frankini'ye göre ilk elden yapılması gereken şoseler şöyleydi: 1. Kars'tan Kağızman'a, oradan Erivan'a. 2. Gümrü-Kars şose yolunu Sarıkamış'a ve oradan sınıra dek uzatmak. 3. Ahılkelek'ten Ardahan'a ve oradan Oltu'ya, Batum'a ve Kars'a. Ayrıca sancak ve kaza merkezlerini birbirine bağlayan stabilize yollar yapmak gerekiyordu.

---

103 Roman A. Gorodnitskiy, "Uçrejdeniya Ministerstva Vnutrennıh Del na Kavkaze v 1905-1917 gg", *Vestnik Moskovskogo Universiteta, Seriya 21, No. 3*, 2004, s. 11.

104 *Otçet* 1879, s. 20.

1884 yılında Kağızman-Iğdır şose yolu çalışmaları devam ediyordu. Ayrıca angarya usulüyle Kars-Ardahan stabilize yolunun 69 km'lik kısmı ile Ardahan-Ahıska yolunun 16 km'lik kısmı yapıldı. Kars-Ardahan yolu şu noktalardan geçiyordu: Kars, Melikköy, Celaus (Cilavuz), Hasköy, Pankis, Gölebert, Ardahan. Aynı yıl, Kars ile Gümrü, Kağızman ve Sarıkamış arasında atlı posta seferleri vardı. Kars, Kağızman, Ardahan, Oltu ve Sarıkamış'ta telgraf istasyonları vardı. 1891 yılında atlı posta servisi Kars-Gümrü, Kars-Kağızman, Kars-Sarıkamış, Kars-Ardahan ve Ardahan-Ahılkelek hatlarında işliyordu. Kars ile Tiflis arasında haftada üç kez posta seferi vardı. Bu hatlar üzerindeki ara duraklarda posta atları bekletiliyordu. Yukarıdaki telgraf istasyonlarına Karakurt ve Karaurgan eklenmişti.

Tiflis-Kars Demiryolu İnşası

Kars, Rusya ile Osmanlı devleti arasında serhat bölgesi olarak kaldığı için Rusya açısından ilerideki savaşlara hazırlık amacıyla istihkâm edilmesi gereken stratejik bir noktaydı. Asker nakli için en önemli araç olan demiryolunun Tiflis'ten Kars'a ve Erivan'a kadar uzatılması gerekiyordu. Tiflis-Kars demiryolunun yapılmasına Mart 1894'te karar verildi ve o yıl sonunda ön çalışmalar bitirilerek projesi onaylandı. Projeye göre önce Tiflis-Gümrü-Kars hattı, ardından Gümrü-Erivan hattı inşa edilecekti. Toplam maliyetin 21,8 milyon ruble olacağı öngörülmüştü. Demiryolu inşası 1995'te başladı ve 1899'da bitti.[105] Erivan'a ise demiryolu üç yıl sonra, yani 1902'de ulaştı. Kars'ın öncelikli olmasının sebebi kuşkusuz askeriydi. Aynı sebeple 1912'de Kars-Sarıkamış demiryolu inşasına başlandı ve Haziran 1914'te demiryolu kullanıma açıldı. Bu demiryoluna 3.633.645 ruble harcanmıştı.[106] Nitekim Aralık 1914'te İmparator Nikolay demiryoluyla Sarıkamış'a dek gelmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında Kars'tan Merdenek'e (Göle) ve Sarıkamış'tan Erzurum'a uzanan birer dekovil hattı da işletmeye açıldı.

Tiflis-Kars demiryolunun inşasında çok sayıda Osmanlı uyruklu işçinin çalışmış olduğu anlaşılıyor. Demiryolu yapımında çalışan Türkler, Trabzon ve Erzurum vilayetlerinden ve başka yörelerden, genelde Kars oblastına komşu olan yerlerden geliyorlardı. Demiryolu yapımını duyunca iyi bir ücret kazanma ve ailelerini geçindirme umutlarıyla gelmişlerdi. Bu katego-

105 Boğosyan, *age*, s. 117-118.
106 Şirokorad, *age*, s. 272.

rideki işçiler hakkındaki bilgilerimizi tanık ifadelerinden ve kaza tutanaklarından alıyoruz. Örneğin, Osmanlı tebaasından Trabzonlu sondajcı Kadir Mustafa-oğlu, yine Osmanlı tebaasından Erzurum vilayeti Kiskim (Yusufeli) kazası Şadut (bugünkü adı Çıralı) köyünden Mustafa İsmail-oğlu ve Tortum köyünden İsmail Kurban-oğlu. Erivan valisinin bildirdiğine göre, 1896 yılında Tiflis-Kars demiryolu yapımında yaklaşık bin kişi çalışıyordu. Yerli işçiler toprak kazarken, Küçük Asyalı Rumlar ve Trabzonlu Türkler taş ustası olarak çalışıyorlar, İtalyanlar ise tünel yapımında çalışıyorlardı.

Tanınmış Ermeni yazar ve aydın Hovhannes Tumanyan, 1897 yılında "Demiryolu İnşaatında" adında bir öykü yazdı. Öykünün ilk varyantı *Novoe Obozrenie* gazetesinde "Nakanune" [Arife günü] başlığıyla yayımlandı (N4591, 13 Mayıs 1897). Daha sonra yazar öyküyü yeniden işleyerek 1908 yılında "Jeleznaya doroga" [Demiryolu] adıyla yayımladı. Öyküdeki olaylar Lori vadisinde yanından demiryolu geçen bir köyde geçer. Yol yapımı köylülerin sohbet konusu olmuştur, yararlarını ve zararlarını tartışmaktadırlar. O sırada onlara bir işçi yaklaşır ve kendisine biraz un satmalarını ister. Memleket neresi sorusuna işçi "Osmanlı toprağı" diye cevap verir. Hangi şehirden? "Sivas." Şaşıran köylüler sorarlar: Buraya gelmek ne kadar sürdü? "Üç ay." Üç aylık yolu aşarak gelen işçinin tek bir düşüncesi vardır: geçimini sağlamak.[107]

1897 yılı Kasım ayında işçiler müteahhitten ücretlerini alamadıkları için Rus makamlarına ve Kars'taki Osmanlı konsolosluğuna şikâyette bulundular ve bu durum Petersburg'taki Osmanlı büyükelçiliği tarafından Rusya dışişleri bakanlığına bildirildi. Dışişleri bakanlığının sorusu üzerine Tiflis'teki Kafkasya genel valisi General Knez Golitsın, bakanlığa 15 Ocak 1898 tarih ve 142 sayılı yazısında şunları bildirmektedir: Tiflis-Kars demiryolunun 5. kısmındaki bazı müteahhitler işçilerin parasını vermeden ortadan kaybolmuştur. İşçiler Kars valiliğine başvurmuşlardır. Kars'taki Türk konsolosluğu da resmi yoldan başvuruda bulunmuştur. Ancak işçiler valiliğin yanıtını beklemeden 6 Kasım günü kaza müdürünün makamına gelerek gürültü çıkarmışlar ve mühendis ve polisleri tehdit etmişler, paralarını istemişlerdir. Vali demiryolu inşaat şefi mühendis Vurtsel'e telgraf ile işçilerin parasının ödenmesini istemiş, ayrıca komisyon kurmuştur. Valiye göre aslında ödeme müteahhitlerin sorumluluğunda olsa da işçilerin parası hazineden ödenmiştir. 6 Kasım günü Türk uyruklu beş kişi gözaltına alınmış, sonra da salıverilmiştir.[108]

107 Sonya Mirzoyan, Candan Badem, *Tiflis-Gümrü-Kars Demiryolunun İnşası*, Lahey: IHJR, 2014, s. 24.

108 AVPRİ, f. 149: Turetskiy stol (noviy), op. 502/2, d. 3462, ll. 1-2.

Müteahhitler ile işçiler arası sorunlar bu olaydan sonra da sürmüş gibi görünüyor. Petersburg'daki Osmanlı elçiliğinden Rusya dışişleri bakanlığına verilen 15 Ocak 1900 tarihli Fransızca bir notada Tiflis-Kars demiryolu müteahhitlerinden Mösyö Rafailoff'un (Rafaelov) Osmanlı tebaasından işçilere toplam 3.244,88 ruble tutarındaki ücretlerini ödememiş olduğu bildiriliyor.[109] Bu kez sorun müteahhidin ölümüdür: Müteahhit Harutyun Rafaelov ölmüştür ve taşeronlarına borçları vardır. Dolayısıyla taşeronlar da işçilere ücretlerini ödememişlerdir.

1901 yılında Kars vilayetinde ulaştırma bakanlığının denetimindeki yollar şunlardı: 1. Tiflis-Kars demiryolunun vilayet sınırları dahilinde kalan 77 km'lik kısmı, 2. Ardahan-Ahılkelek şosesinin 57 km'lik kısmı, 3. Ardahan-Oltu stabilize yolu (119 km), 4. Kars-Karaurgan şosesi (170 km), 5. Kars-Ardahan şosesi (87 km) ve Ardahan'dan Yalnızçam geçidine kadar 43 km stabilize yol, 6. Gümrü Arpaçay demir köprüsünden Kars'a kadar uzanan şose yol (82 km), 7. Kars'tan Vorontsovka köyüne değin 20 km şose yol, 8. Kars-Karaurgan yolunun Begliahmet (Benliahmet) durağından Kağızman'a kadar 56 km şose yol, 9. Kars'tan Kağızman'a 47 km stabilize ve 40 km toprak yol. Ulaştırma bakanlığı tarafından 1901 yılında Kars vilayetinde yeni kara yolu yapımı ve onarım çalışmaları için 361.614 ruble harcanmıştı. Demiryollarının cari onarımları için de 33.900 ruble harcanmıştı.[110] Vilayet yönetiminin denetimindeki yollar ise angarya usulüyle ahaliye yaptırılan yollardı.[111] 1901 yılında dört sancağın ahalisi yedi günlük çalışma için 1.439 kişi, beş günlük çalışma için 1.258 kişi ile üç günlük çalışma için 1.050 araba ve bir günlük çalışma için 254 araba vermişti. Resmi hesaplara göre bir kişinin günlük ücretini 0,60 ruble ve bir arabanın günlük kirasını 1,5 ruble sayarsak yol angaryasının halka maliyeti 14.886 ruble olmuştu.

1901 yılı başında Batum, Borçka, Artvin, Ardanuç, Kars, Ardahan, Kağızman, Oltu, Sarıkamış, Karakurt ve Karaurgan'da posta ve telgraf şubesi; Celaus, Zurzuna, Kızılçahçah ve Tahtakıran'da da posta şubesi vardı. Bu şubelerin aynı yıl içinde geliri 69.893 ruble, gideri 39.078 ruble ve net ge-

109 AVPRİ, f. 149, op. 502/2, d. 3470, l. 1. İmza: Nasmy. Osmanlı elçiliğinin notasının antetinde "Ambassade Impérial de Turquie" yazılıdır. Demek ki daha o zamanlarda Avrupalılar gibi en azından bazı Osmanlı elçilikleri de Osmanlı devleti yerine Türkiye terimini kullanmaktaydılar.

110 *Obzor* 1901, s. 27-28.

111 İlber Ortaylı'nın "şose yolların işgalden hemen sonra angarya usulü ile ahaliye yaptırılmış" olduğu şeklindeki ifadesi eksiktir. Bkz. Ortaylı, *age*, 1978, s. 346; *age* (2004), s. 402. İşgalden hemen sonra değil, 1884 yılından itibaren ve şose değil, stabilize yollar angarya usulüyle yaptırılmıştır.

liri 27.815 ruble olmuştu. Çıldır kazası celepçileri Zurzuna'da telgraf istasyonu açılması için posta ve telgraf idaresine 400 ruble vermişler ve yılda en az 600 ruble gelir taahhüdünde bulunmuşlardı. Bunun üzerine Zurzuna'ya da telgraf gelmişti. 1912 yılına gelindiğinde yukarıdaki istasyonlara Merdenek de eklenmişti (Tiflis-Gümrü-Kars-Sarıkamış demiryolu ücretleri, Kars şehir içi fayton ücret tarifesi ve posta seferleri için bkz. Tablo 5.5, Tablo 5.5 ve Tablo 5.7). Demiryolu ücretleri 1899-1910 yılları arasında bir-iki kalemde bir-iki kopek dışında hiç değişmemiştir.

1912'nin yıllık raporuna göre Kars vilayetindeki şose ve stabilize yolların uzunluğu ulaştırma bakanlığı idaresinde 743 verst, vilayet idaresinde 241 verst olmak üzere toplam 984 verst, yani 1.043 km'ydi.[112] Kars askeri vali vekili Albay Aleksiy Podgurskiy'in İmparator II. Nikolay'a Kars'a geldiği zaman sunduğu 13 Aralık 1914 tarihli rapora göre ise Kars vilayeti dahilinde 136 km demiryolu, 622 km şose yol ve 196 km stabilize yol vardı.[113] Demiryolu Sarıkamış'a dek gelmişti. 1914 yılı Ekim ayı sonunda Rusya ile Osmanlı devleti arasında savaş çıkınca Rus çarı II. Nikolay, 9 Aralık'ta Tiflis'e gelmişti. Programa göre 13 Aralık 1914 Pazar günü saat 5:22'de Tiflis'ten trene binen Nikolay'ın, gezi programına göre aynı gün (yerel saat ile?) saat 18:15'te Kars'a varmış olması gerekiyor. O gün Kars Kalesi'ni ve askeri birlikleri denetleyen Rus imparatoru 1910 yılında açılmış olan zafer anıtını da ziyaret ettikten sonra ertesi gün Sarıkamış'a hareket etti. Sarıkamış'ta birlikleri denetleyen ve madalya dağıtan Nikolay oradan Tiflis'e geri döndü. Rus mühendisleri 1910-1912 yıllarında Kars'ta küçük bir havaalanı da inşa etmişlerdi. Rus hava kuvvetleri Birinci Dünya Savaşı sırasında bu havaalanını kullanmıştı.[114]

Konut Sorunu

Kars'a atanan Rus memurlar için uygun bir ev bulmak tüm Rus yönetimi boyunca önemli bir sorun olarak kaldı. Kars, Ardahan, Kağızman ve Oltu dışındaki yerlerde görev yapan askeri ve mülki memurlar için kalacak bir ev bulmak ciddi bir sorundu. General Tomiç köylerdeki yerli halkın yaşadıkları evlerin çok sağlıksız ve derme çatma olduğunu ve "entelektüel"

112 *Obzor* 1912'den aktaran Zavriev, *age*, s. 24. Boğosyan (*age*, s. 118) ise şose yolların uzunluğunu 862 km (813 verst) olarak veriyor, ancak kaynak gösterdiği 1912 Kars salnamesinden böyle bir sayı çıkmıyor.

113 RGVİA. f. 970, op. 3, d. 1939, list 8. 1 verst=1,06 km alınmıştır.

114 Kobro, *age*, s. 154.

bir insanın bu evlerde yaşamasının çok zor olduğunu yazmıştır. Tomiç'in raporlarına göre bu dört kaza ile Şuragel kaza merkezi (Ergine köyü) ve Soğanlı kaza merkezi (Aşağı Sarıkamış) dışındaki sekiz kaza (ilçe) merkezinde kaymakamlık binası olabilecek düzgün bir bina bulmak da mümkün değildi. Valinin ısrarlı talepleri sonucunda içişleri bakanlığı ancak 1887 yılında Zaruşat kaza merkezi Grenaderskoe köyünde ve Horasan kaza merkezi Karakurt köyünde birer kaymakamlık binası inşası için 20.000 ruble ödenek ayırır; inşaata 1888 yılında başlanır ve 1889'da bitirilir. General Tomiç bundan sonra öncelikle Göle (merkezi Okam köyü), Ağbaba (merkezi Amasya köyü) ve Nahçıvan kazaları (merkezi Digor köyü) kaymakamlık binalarının yapılmasını ister; bu üç bina için de 1890 yılında 35.621 ruble ödenek ayrılır, inşaata 1892 yılında başlanır, 1893 yılında bitirilir. İnşaat işleri ihale yoluyla müteahhitlere yaptırılmaktadır.[115] Askeri birliklerin konut açısından daha iyi durumda olduğu ve askeri bina yapımına daha fazla önem verildiği görülüyor. Örneğin 1895 yılında askeri birliklere yeni kışla inşaatı ve eski binaların yenilenmesi için 337.737 ruble, vilayet yönetimi binaları inşaatı ve onarımı için 22.728 ruble, devlet okulları ve yatılı okulları inşaat ve onarımı için 3.689 ruble harcanmıştır.[116] 1896'da Çıldır, 1897'de de Poshov (Posof) kazası hükümet konağının inşaatı bitirilmiş, aynı yıl Tavusker kaymakamlığı binası inşaatına başlanmıştır.

Kars valisi, Haziran 1882'de Kafkasya genel valisine bir yazısında Kars ve Kağızman'da özellikle dışarıdan gelmiş Ermenilerden oluşan bazı vurguncuların (*barışnik*) Türkiye'ye göç eden ahalinin evlerini ve ev arsalarını satın alarak ileride satmayı planladıklarını bildiriyor. Vali, "Bunu önlemek lazım" diyor, "çünkü şehirde konut sorunu ve düzensiz yapılaşma yaratabilir." Devamında idari önlemler almak için yetki istiyor.[117] Valinin bu yetkiyi alıp alamadığını bilmiyoruz, bunun için daha fazla araştırma gerekiyor.

20 Ocak 1913 tarihli *Kars* gazetesinde A. Bezrukov imzalı yazıda Kars'ta görev yapan küçük memurların sorunları şöyle ifade ediliyor:

> Görünüşte vilayet merkezinde yaşıyoruz ama gerçekte öyle değil. Bütün oblast ve guberniya merkezlerinde var olan rahatlıklar burada yok. En önemlisi de konut sorunu. Şehre yeni gelen insan daha girişte hayal kırıklığına uğruyor. Kars'ta tanınmış emlakçılar İvan ve Vasili de olmasa ya açıkta kalırdık ya da Yevropa, Berlin ya da İmperial oteline fahiş paralar öderdik. Kira için yılda 400-500 ruble ödeyebilen az çok varlıklı sınıf yine az çok

115 *Otçet* 1886, s. 58; *Otçet* 1888, s. 66-67; *Otçet* 1889, s. 27; *Otçet* 1892, s. 24; *Otçet* 1893, s. 64.

116 *Obzor* 1895, s. 33-34.

117 STsSA. f. 229, op. 2, d. 26.

rahat ediyor fakat küçük memurlar birtakım kulübelerde kalıyorlar. Rusya'nın ilçelerinden [*uyezd*lerinden] gelen biri bile burada Asya'ya geldiğini anlıyor. Bir de ev sahipleri kirayı üç ay ve hatta bazen bir yıllığına peşin istiyorlar. Oysa Tiflis'te böyle bir şey yok. Küçük memur bu parayı nereden bulsun? Ev sahipleri evin tamiratına da karışmıyorlar. Burada insan romatizma oluyor. Bütün bunlara bir de her şeyin pahalı oluşunu, özellikle yakacak fiyatlarını eklersek, o zaman belli oluyor ki, hayat ancak bizim olmadığımız yerde güzel.[118]

İlginç olan Bezrukov'un bunları vilayetin resmi gazetesinde (bütün vilayetteki tek gazetede) yazabilmiş olması. Buradaki yazar A. Bezrukov, 1912 Kars salnamesine göre *Kars* gazetesi yazıişleri sekreteri olarak görünen 10. derece memur (*kollejskiy sekretar*) Andrey Davidoviç Bezrukov olmalı.

Bezrukov'un bu satırları yazdıktan birkaç ay sonra Stavropol guberniyasına atandığı görülüyor. 31 Mart 1913 tarihli *Kars* gazetesinde yayımlanan 95 sayılı ve 26 Mart 1913 tarihli valilik emrinde *kollejskiy sekretar* Bezrukov'un Stavropol valisinin de onayıyla 12 Mart 1913 tarihinden itibaren Stavropol yabancılar idaresine atanmış olduğu bildiriliyor.[119] Bezrukov'un kendi isteğiyle mi, yoksa yukarıdaki yazısından ötürü mü gittiğini ya da zaten gideceği için mi bu yazıyı yazabildiğini bilemiyoruz.

118 A. Bezrukov, "Kvartirnıy vopros v Karse", *Kars*, no: 2, Kars, 8 (20) Ocak 1913, s. 3.
119 *Kars*, sayı: 12, Kars, 19 (31) Mart 1913.

Tablo 5.1.1A: Kars 1897 Nüfus Sayımı, Daimi ve Geçici Nüfusun Milliyet ve Mesleklere Göre Dağılımı

Kaynak: Perepis 1897, Tetrad 2, 1904, s. 78-81.

	Milliyetler	Büyük Rus				Küçük Rus (Ukraynalı)				Beyaz Rus				Polonez				Diğer Slav				Litvan-Leton				Moldovan				Fransız				Alman			
	Meslek ve iş kolları	Çalışan		Aile üyesi		Çalışan		Aile üyesi		Çalışan		Aile		Çalışan		Aile		Çlşn		Aile		Çalışan		Aile		Çlşn		Aile		Çlşn		Aile		Çalışan		Aile	
		Erkek	K	Erkek	Kadın	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
1	Yönetim, mahkeme ve polis	122		70	153	31		3	17					13		21	1							4										1			
2	Toplumsal ve zümresel hizmet	12		11	24	2								3																				2			
3	Özel hukuki faaliyet			1										1																							
4	Silahlı Kuvvetler	6.929		196	471	4.587		17	23	222		3	5	2.928		6	17	3				901				43		1						265		5	4
5	Ortodoks ruhban	18	1	7	23	3		1	3																												
6	Öteki hıristiyan ruhban																										2										
7	Gayrihıristiyan ruhban																																				
8	Kilise, mezarlık hademe ve bekçi								1																												
9	Eğitim, bilim, edebiyat, sanat	11	22	8	12									2				3		1										1		2		2	1	2	1
10	Hekimlik ve sağlık hizmetleri	69	3	16	42	12			4	1				14	1		4					6										1	6		1	
11	Gündelikçiler, ev hizmetçileri	121	88	42	46	128	2	49	1	1				45	1	12	4				1	2	2	1										9	5	8	1
12	Emlak ve sermaye gelirleri	40	12	142	68	2			2		1			3	1	1		1		1		4															
13	Hazineden maaş alan	18	8	7	4	3											1																				
14	Hükümlü ve tutuklu	6																																			
15	Tarım	1.654	69	4.480	6.305	96	2	190	85			1		13										2										19	1	34	35
16	Hayvancılık, arıcılık, ipekçilik	8			1			3						14																							
17	Ormancılık ve ağaç ürünleri imalatı	10		16	34									2		1	1																	1			
18	Balıkçılık ve avcılık	3			1																																
19	Lifli maddeler işleme																																				
20	Hayvan ürünleri işleme	4		6	7																																
21	Metal ürünleri imalatı ve madencilik	28		14	23	2								20		18						2												5			
22	Gıda, içki ve içecek üretimi	34	1	40	15									10		11																		1	1	2	2
23	Kuyumculuk, saat oyuncak polig.	4		1	5									5		2						4															
24	Terzilik, elbise yapımı	41	12	24	25		1			1				2		14																		1			
25	İnşaat ve tamir işleri	59		21	30	2								6		3																		2			4
26	Taşımacılık, ulaşım	73		64	127	2		1	2	2			3	6								2															
27	Posta, telgraf ve telefon	15	1	6	20					3		1	2	1		1																					
28	Ticari aracılık, simsarlık	4		10	11																	5												1		2	3
29	Canlı hayvan ticareti			4																		2															
30	Tahıl ve başka köy ürünleri ticareti	2		8	17																														1		
31	İnşaat malz. ev alt. kumaş deri vb	1		3	5											24	4					5															
32	Meyhane, otel, kulüp ve içki ticareti	13		12	19					1			2	1		4		1				6												1			
33	Temizlik ve beden hijyeni	1	10		5									1								2															
34	Mesleği belirsiz veya belirtmemiş	14	16	16	19				1	1												6				1									1		
35	Fuhuş		33				1																														
	Toplam	**9.314**	**276**	**5.225**	**7.512**	**4.870**	**6**	**264**	**139**	**232**	**1**	**5**	**12**	**3.090**	**3**	**118**	**32**	**8**	**0**	**2**	**1**	**947**	**2**	**1**	**6**	**44**	**0**	**2**	**1**	**0**	**1**	**0**	**3**	**316**	**10**	**54**	**50**

Tablo 5.1.1A: Kars 1897 Nüfus Sayımı, Daimi ve Geçici Nüfusun Milliyet ve Mesleklere Göre Dağılımı (devamı)

	Milliyetler	Rum				Ermeni				Fars				Kürt				Osetin				Diğer Hint-Avrupalı			
	Meslek ve iş kolları	Çalışan		Aile üyesi		Çalışan		Aile üyesi		Çalışan		Aile		Çalışan		Aile üyesi		Çalışan		Aile		Çlşn		Aile	
		E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
1	Yönetim, mahkeme ve polis	33		17	35	118		95	160	8		6	16	8		10	17	26		7	10				
2	Toplumsal ve zümresel hizmet	9		8	5	21		16	36	1		1		16		27	45	1		2					
3	Özel hukuki faaliyet					7		6	20																
4	Silahlı Kuvvetler	47		6	12	629		15	71	5		2	10	21		8	2	66		7	8	4			
5	Ortodoks ruhban	81	1	104	150	14		12	43																
6	Öteki hıristiyan ruhban	4		2	6	97		100	182																
7	Gayrihıristiyan ruhban									8		3		29		30	48	1		2	2				
8	Kilise, mezarlık hademe ve bekçi					5		5	11																
9	Eğitim, bilim, edebiyat, sanat	62	1	33	53	48	5	19	51	2		2	3	11		5	15	2							
10	Hekimlik ve sağlık hizmetleri	1		1	8	18	1	7	17		1														
11	Gündelikçiler, ev hizmetçileri	88	31	37	78	1.360	402	1.643	2.116	21	2	6	9	211	32	124	176	6		1		1		1	2
12	Emlak ve sermaye gelirleri	29	11	31	27	103	87	184	328	6		16	18	7	7	12	17					1		3	2
13	Hazineden maaş alan	15	14	7	18	143	55	40	110	2				30	18	39	45	7			5				
14	Hükümlü ve tutuklu	1				24				2				15											
15	Tarım	3.373	200	10.490	13.823	7.830	646	19.775	24.258	45		46	40	4.314	75	10.275	13.261	57	2	130	178	9	2	18	21
16	Hayvancılık, arıcılık, ipekçilik	237	8	516	549	258	105	278	214	6		9	12	2.119	29	4.825	6.049					5		9	5
17	Ormancılık ve ağaç ürünleri imalatı	5		4	15	114	1	150	212					11		22	37								
18	Balıkçılık ve avcılık	5			8	6		8	2					1			3								
19	Lifli maddeler işleme	1	5	3	11	19	17	29	34	5		2		2	1	1	3								
20	Hayvan ürünleri işleme					26		25	29	2		1	3												
21	Metal ürünleri imalatı ve madencilik	72	1	62	81	334	1	373	605	8		4	7	1		1	3							8	
22	Gıda, içki ve içecek üretimi	38		40	47	208	16	223	323	15		2	8	11		14	29								
23	Kuyumculuk, saat oyuncak polig.	3		4	11	120		46	77	1				1		1	2								
24	Terzilik, elbise yapımı	23	4	28	45	424	39	349	567	7		1	1	9	9	1	7							3	
25	İnşaat ve tamir işleri	150		141	249	362		313	598	8		6	8	3		7	8								
26	Taşımacılık, ulaşım	47		70	113	199		126	224	3		2		11		22	30								
27	Posta, telgraf ve telefon	5			4	12		2	15																
28	Ticari aracılık, simsarlık	23	1	32	84	162	54	163	257	9			5	4		2	2								
29	Canlı hayvan ticareti	1				19		26	39	2				19		65	71					2			
30	Tahıl ve başka köy ürünleri ticareti	56		131	188	429	5	491	881	28		22	23	3			10								
31	İnşaat malz. ev alt. kumaş deri vb	97	3	120	149	268	11	275	494	17		10	17	44		121	168								
32	Meyhane, otel, kulüp ve içki ticareti	12		14	17	122		111	214	11		10	6												
33	Temizlik ve beden hijyeni					70	43	97	159																
34	Mesleği belirsiz veya belirtmemiş	15	29	35	29	202	204	230	344	1		1	4	59	22	60	95					12		7	31
35	Fuhuş						11																		
	Toplam	4.533	309	11.936	15.815	13.771	1.703	25.232	32.691	223	3	152	190	6.960	193	15.672	20.143	166	2	149	203	34	2	49	61

Tablo 5.1.1A: Kars 1897 Nüfus Sayımı, Daimi ve Geçici Nüfusun Milliyet ve Mesleklere Göre Dağılımı (devamı)

	Milliyetler	Yahudi				Gürcü				Diğer Kartveli				Lezgi				Diğer Dağlı Kafkasyalı				Eston				Diğer Finli				Tatar [Azeri]				Türk			
	Meslek ve iş kolları	Çalışan		Aile		Çalışan		Aile		Çlşn		Aile		Çalışan		Aile		Çalışan		Aile		Çalışan		Aile		Çlşn		Aile		Çalışan		Aile		Çalışan		Aile üyesi	
		E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
1	Yönetim, mahkeme ve polis					17		3	17	4			2	5		2	4	9		10	11	1			1					31		13	10	31		31	61
2	Toplumsal ve zümresel hizmet					3			1					1				1			2									1			1	5		5	12
3	Özel hukuki faaliyet																																				
4	Silahlı Kuvvetler	895				67		14	40	68			1	150		2	4	70		3	4	177				4				374			1	34		23	34
5	Ortodoks ruhban					5		2	7																												
6	Öteki hıristiyan ruhban							2	1																												
7	Gayrihıristiyan ruhban	1		2						2				2		1	2													37		41	26	140		55	97
8	Kilise, mezarlık hademe ve bekçi								2																									3			
9	Eğitim, bilim, edebiyat, sanat					2		1	3					1																				18			
10	Hekimlik ve sağlık hizmetleri	3	1		2	3	1		2																							4		1		1
11	Gündelikçiler, ev hizmetçileri	12	1	17	1	34	11	6	14	4			3	2				11			4	1	10		1					25	4	11	19	248	17	157	241
12	Emlak ve sermaye gelirleri				1	1	1	3	3	1				2			3													6	2	7	8	27	14	35	62
13	Hazineden maaş alan					1	2							1																	1		2	20	14	28	36
14	Hükümlü ve tutuklu																																	17			
15	Tarım					18		8	11	6		3	6	46		100	97	21	1	29	33	57	5	74	99	25				209	3	500	819	11.247	128	19.285	28.656
16	Hayvancılık, arıcılık, ipekçilik	20						13						2		1	2	1												32		7	24	459	7	542	702
17	Ormancılık ve ağaç ürünleri imalatı									1				1		1							2		2					2		1	2	13		19	14
18	Balıkçılık ve avcılık																																				
19	Lifli maddeler işleme																																	2	1	3	2
20	Hayvan ürünleri işleme													1							2									1				5		9	11
21	Metal ürünleri imalatı ve madencilik	1			3	1								1		3						1			1					4			1	14		24	42
22	Gıda, içki ve içecek üretimi					2		1														13		2	4					5		9	6	19		24	42
23	Kuyumculuk, saat oyuncak polig.	2				1								15		3	7	6																1		2	1
24	Terzilik, elbise yapımı	29		26	19	4	1	3	2	1					1	1	1													1	1	1	7	27	3	25	29
25	İnşaat ve tamir işleri					5			1																					14		6	5	19		40	31
26	Taşımacılık, ulaşım	2		2	7	5		3	5													1								10			2	25		10	26
27	Posta, telgraf ve telefon					8		3	5																												
28	Ticari aracılık, simsarlık	6		8	9	2																			1									7		8	6
29	Canlı hayvan ticareti																													1		2	4	16		21	46
30	Tahıl ve başka köy ürünleri ticareti	11		13	10	11			1					4																5		4	1	36		49	58
31	İnşaat malz. ev alt. kumaş deri vb	17		8	9	5			1	8		1					6													1		1	1	8		27	14
32	Meyhane, otel, kulüp ve içki ticareti					20		8	8	1																				2				9		3	8
33	Temizlik ve beden hijyeni						1																							1		2		1	7	6	11
34	Mesleği belirsiz veya belirtmemiş							1	2					1				3						1	1					21	5			64	20	53	93
35	Fuhuş						2																														
	Toplam	999	2	76	61	215	19	71	126	96	0	4	12	235	1	114	126	122	1	42	56	251	17	77	110	29	0	0	0	783	16	605	943	12.515	212	20.484	30.336

Tablo 5.1.1A: Kars 1897 Nüfus Sayımı, Daimi ve Geçici Nüfusun Milliyet ve Mesleklere Göre Dağılımı (devamı)

	Milliyetler	Karapapak				Türkmen				Diğer Türk-Tatar				Asuri				Dili Belli olmayan				Toplam	Yüzde
	Meslek ve iş kolları	Çalışan		Aile üyesi		Çalışan		Aile üyesi		Çalışan		Aile		Çalışa		Aile		Çalış		Aile			
		E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K		
1	Yönetim, mahkeme ve polis	8		10	11					3		3	4									1.304	0,45%
2	Toplumsal ve zümresel hizmet	2		3	1	1																281	0,10%
3	Özel hukuki faaliyet																					35	0,01%
4	Silahlı Kuvvetler	11		4	3	14				100			3									19.639	6,76%
5	Ortodoks ruhban																					475	0,16%
6	Öteki hıristiyan ruhban													2			1					399	0,14%
7	Gayrihıristiyan ruhban	25		15	20	3		1	6	1												600	0,21%
8	Kilise, mezarlık hademe ve bekçi																					27	0,01%
9	Eğitim, bilim, edebiyat, sanat	1				1		1	8	2												418	0,14%
10	Hekimlik ve sağlık hizmetleri	1	2	2	1																	258	0,09%
11	Gündelikçiler, ev hizmetçileri	42	3	28	50	10	2		4	2			1	3			1					7.916	2,72%
12	Emlak ve sermaye gelirleri	3	3	7	5									2								1.363	0,47%
13	Hazineden maaş alan	4	5	3	10	5	1		3													725	0,25%
14	Hükümlü ve tutuklu																					65	0,02%
15	Tarım	3.986	55	11.210	13.983	1.149	15	3.104	4.009	36		72		82	2	213	269	1				221.526	76,22%
16	Hayvancılık, arıcılık, ipekçilik	78		44	89	10		13	17	1		1				1	1					17.326	5,96%
17	Ormancılık ve ağaç ürünleri imalatı	1		1	3	8																707	0,24%
18	Balıkçılık ve avcılık																					37	0,01%
19	Lifli maddeler işleme						1															142	0,05%
20	Hayvan ürünleri işleme																					132	0,05%
21	Metal ürünleri imalatı ve madencilik	3				2				4		2										1.780	0,61%
22	Gıda, içki ve içecek üretimi	1				1		3														1.225	0,42%
23	Kuyumculuk, saat oyuncak polig.	1								1												327	0,11%
24	Terzilik, elbise yapımı	3																				1.823	0,63%
25	İnşaat ve tamir işleri	1				1																2.103	0,72%
26	Taşımacılık, ulaşım	3		2	3					2												1.237	0,43%
27	Posta, telgraf ve telefon																					104	0,04%
28	Ticari aracılık, simsarlık	4		1	3																	889	0,31%
29	Canlı hayvan ticareti	2		2	3																	347	0,12%
30	Tahıl ve başka köy ürünleri ticareti	2		4	5																	2.509	0,86%
31	İnşaat malz. ev alt. kumaş deri vb	2		1	1																	1.947	0,67%
32	Meyhane, otel, kulüp ve içki ticareti					2																638	0,22%
33	Temizlik ve beden hijyeni	3		3	3																	426	0,15%
34	Mesleği belirsiz veya belirtmemiş	36	6	14	34	13	2	11	21	3		1		3	1	2	2	1				1.870	0,64%
35	Fuhuş																					47	0,02%
	Toplam	**4.223**	**74**	**11.354**	**14.228**	**1.220**	**21**	**3.133**	**4.068**	**155**	**0**	**79**	**8**	**92**	**3**	**216**	**274**	**2**	**0**	**0**	**0**	**290.645**	**100,00%**

Tablo 5.1.1B: Kars Oblastı Nüfusunun Milliyet ve Meslek Dağılımı (1897)
Kaynak: Perepis 1897, cilt 2, s. X

	Her 1.000 (bin) kişi içinde							
Milliyetler	(A) Üretim dışı, memur	(A) içinde silahlı kuv.	Serbest meslek, esnaf	Tarım	Hayvancılık	Sanayi zanaat	Nakliye	Ticaret
Ruslar	472	447	18	462	0,4	17	12	4
Rumlar	21	2	7	856	40	29	7	29
Ermeniler	26	10	75	715	12	74	8	55
Kürtler	7	0,7	13	650	303	4	1	12
Tatarlar*	225	160	25	652	27	27	5	9
Türkler	9	1	10	933	2	6	0,6	3
Karapapaklar	4	0,6	4	978	7	0,6	0,3	1
Türkmenler	4	2	2	980	5	0,9		0,2

* Azeriler.

Tablo 5.1.2A: Kars Oblastında Hayvan Sayıları
Kaynak: *Obzor* 1899, Lit G.

	Kars	Kars sancağı	Ardahan	Ardahan sancağı	Kağızman	Kağızman sancağı	Oltu	Oltu sancağı	Şehirlerde	Köylerde	Toplam
At	418	9.947	32	8.336	161	4.433	40	1.801	651	24.517	25.168
Eşek	42	907	15	916	994	2.895	92	1.594	1.143	6.312	7.455
Katır	2	2			143	12		20	145	34	179
İnek, boğa,öküz	3.180	80.540	1.600	87.113	1.365	57.371	402	9	1.182	225.033	226.215
Manda	64	9.924	38	8.013	127	4.201	9	1.182	238	23.320	23.558
Koyun, koç	920	134.213	700	141.333	1.500	100.212	260	29.194	3.380	404.952	408.332
Keçi	388	19.111	36	19.232	450	29.984	140	20.975	1.014	89.302	90.316
Domuz	135	82	39	583	100	36	10		284	701	985
Toplam	**5.149**	**254.726**	**2.460**	**265.526**	**4.840**	**199.144**	**953**	**54.775**	**8.037**	**774.171**	**782.208**

Tablo 5.1.2: Kars Oblastında Hayvan Varlığı (1877-1916)
Kaynak: Kars valilerinin yıllık raporları ve salnamelerden derlenmiştir.

Yıllar	Hane	At	Sığır	Davar	Eşek, katır	Domuz
*1877**	*16.055*	*16.150*	*167.000*	*649.250*	*11.200*	
1879	15.848	12.130	47.018	210.662	6.811	
1882	20.890	15.475	178.169	267.488	5.449	
1884	23.354	15.164	171.971	347.677	5.567	
1885	23.521	14.732	185.613	443.373	5.836	
1886	24.344	16.410	195.907	445.555	6.264	
1887	24.387	21.312	200.264	447.660	6.397	
1888	24.425	17.535	213.978	466.673	7.683	
1889	24.413	18.018	229.405	459.257	7.681	
1890	24.440	16.835	236.844	413.095	6.671	
1891	24.599	29.846	240.230	408.473	7.125	
1892	24.624	21.643	227.097	372.491	6.025	
1893	24.656	21.050	223.883	351.060	6.756	
1895	24.814	18.668	220.974	389.035	6.622	241
1896	25.298	26.685	267.277	480.756	8.273	352
1898	25.306	24.070	266.625	541.756	7.712	480
1899	25.592	25.168	273.479	498.648	7.634	985
1900	26.395	26.683	437.622	618.008	6.970	1.166
1901	28.307	28.646	367.482	590.748	8.460	896
1904	33.693	31.998	389.644	601.258	8.663	1.023
1905	33.784	32.406	380.204	537.689	8.287	1.080
1906	33.873	35.121	396.732		8.177	
1907	36.977	31.231	365.070	431.063	7.476	809
1908	37.492	30.015	381.415	389.471	7.487	797
1910	38.695	28.661	414.148	406.855	8.541	1.476
1913	41.024	29.402	556.316	634.656	8.632	3.221
1916		15.521	189.959	333.532	4.823	881

* 1293 Erzurum salnamesine göre Kars ve Çıldır sancakları toplamı.
1877 yılı hane sayısında Ardanuç ve Şavşat hariçtir ancak hayvan sayılarında dahildir. 1877'den sonraki yıllarda Ardanuç ve Şavşat dahil değildir.

Tablo 5.1.3: Kars Oblastında Buğday ve Arpa Hasadı
Kaynak: Kars valilerinin yıllık raporları, Erzurum 1293, Kars ve Kafkas salnameleri, Esadze (1912).

Yıllar	Tahıl	Ekilen (ton)	Toplanan (ton)	Verim[1]	Ort. Fiyat[2]	Değeri (ruble)
1877*	Buğday		37.683			
	Arpa		35.661			
1882	Buğday	2.181	12.184	5,59	60,2	733.097
	Arpa	1.871	13.097	7,00	36,5	478.568
1883	Buğday	3.440	15.456	4,49	43,1	666.540
	Arpa	2.997	17.958	5,99	23,1	415.288
1884	Buğday	3.646	19.585	5,37	39,4	771.154
	Arpa	3.374	20.976	6,22	21,3	445.733
1885	Buğday	4.349	22.790	5,24	35,0	797.658
	Arpa	4.269	23.858	5,59	18,8	447.332
1886	Buğday	4.651	20.630	4,44	33,8	696.268
	Arpa	4.215	20.743	4,92	18,8	388.923
1887	Buğday	4.714	21.535	4,57		
	Arpa	4.316	17.833	4,13		
1888	Buğday	4.763	20.557	4,32	62,5	1.284.787
	Arpa	4.507	17.985	3,99	43,8	786.825
1889	Buğday	4.874	22.468	4,61		
	Arpa	4.578	18.341	4,01		
1890	Buğday	5.184	22.544	4,35		
	Arpa	4.720	20.720	4,39		
1891	Buğday	5.678	28.698	5,05		
	Arpa	6.314	22.863	3,62		
1893	Buğday	5.070	17.098	3,37		
	Arpa	5.632	17.419	3,09		
1895	Buğday	6.260	34.216	5,47		
	Arpa	5.711	28.800	5,04		
1896	Buğday	7.331	38.086	5,20	56,3	2.142.360
	Arpa	5.483	33.272	6,07	31,3	1.039.750
1898	Buğday	8.654	37.923	4,38	65,6	2.488.710
	Arpa	7.850	41.306	5,26	40,6	1.678.040
1899	Buğday	8.850	30.333	3,43	76,3	2.312.876
	Arpa	8.342	34.722	4,16	48,1	1.670.977
1900	Buğday	8.740	41.978	4,80		
	Arpa	8.109	42.188	5,20		
1901	Buğday	7.752	39.718	5,12	65,0	2.581.696
	Arpa	8.093	37.400	4,62	40,6	1.519.375
1902	Buğday	9.937	40.518	4,08	62,5	2.532.383
	Arpa	9.983	42.426	4,25	40,0	1.697.059
1903	Buğday	11.665	46.944	4,02	62,5	2.934.017
	Arpa	10.870	46.478	4,28	39,4	1.830.081

Tablo 5.1.3: Kars Oblastında Buğday ve Arpa Hasadı (devamı)

Yıllar	Tahıl	Ekilen (ton)	Toplanan (ton)	Verim[1]	Ort. Fiyat[2]	Değeri (ruble)
1904	Buğday	11.906	48.436	4,07	66,3	3.208.898
	Arpa	10.450	43.452	4,16	43,1	1.873.879
1905	Buğday	11.356	51.322	4,52	68,8	3.528.402
	Arpa	9.582	51.951	5,42	43,8	2.272.837
1906	Buğday	12.968	38.452	2,97	68,8	2.643.541
	Arpa	11.075	47.680	4,31	40,6	1.936.982
1907	Buğday	10.851	35.125	3,24	93,8	3.292.988
	Arpa	10.721	39.201	3,66	62,5	2.450.047
1908	Buğday	8.990	24.489	2,72	106,3	2.601.921
	Arpa	9.264	37.528	4,05	75,0	2.814.594
1909	Buğday	9.417	37.027	3,93	103,1	3.818.400
	Arpa	10.255	50.884	4,96	70,0	3.561.888
1910	Buğday	10.926	40.981	3,75	81,3	3.329.746
	Arpa	12.976	71.456	5,51	39,4	2.813.586
1912	Buğday				81,3	0
	Arpa				49,4	0

* 1293 salnamesine göre Çıldır (Şavşat ve Ardanuç dahil) ve Kars sancakları toplamı.

1. Alınan ürünün ekilen tohuma oranı.
2. Ruble/ton. 1 pud = 16 kg hesaplanmıştır.

Tablo 5.1.3A: 1907 Hasadı
Kaynak: *Obzor* 1907.

Ürün	Ekili alan (ha)	%	Ekilen (ton)	kg/ha	Ürün (ton)	kg/ha	Verim
Kışlık buğday	13.415	8,5%	1.487	111	3.871	289	2,60
Yazlık buğday	73.069	46,4%	9.364	128	31.255	428	3,34
Arpa	67.961	43,2%	10.721	158	39.201	577	3,66
Çavdar	671	0,4%	77	114	305	454	3,98
Mısır	433	0,3%	12	28	374	864	31,26
Pirinç	66	0,0%	10	146	29	439	3,00
Patates	1.146	0,7%	301	262	1.380	1.204	4,59
Keten	665	0,4%	60	90	172	259	2,89
Toplam	**157.425**				**76.585**		

Tablo 5.1.3B: 1909 Hasadı
Kaynak: *Obzor* 1909.

Ürün	Ekili alan (ha)	%	Ekilen (ton)	kg/ha	Toplanan (ton)	kg/ha	Verim
Kışlık buğday	5.044	3,1%	756	150	3.326	659	4,40
Yazlık buğday	81.816	49,5%	8.661	106	33.700	412	3,89
Arpa	76.228	46,1%	10.255	135	50.884	668	4,96
Mısır	496	0,3%	17	35	506	1.020	28,95
Patates	1.664	1,0%	694	417	4.421	2.657	6,37
Toplam	**165.248**				**92.838**		

Tablo 5.1.4: Kars Oblastında Kovan Tipleri ve Bal Üretimi
Kaynak: Kars askeri valilerinin yıllık raporları.

	1899 YILI							1901 YILI						
	Kovan tipi			Üretim (pud)		Ort. Fiyat*		Kovan tipi			Üretim (pud)		Ort. Fiyat*	
Sancak	Kütük	Çizgisel	Çerçeve	Bal	Balmumu	Bal	Balmumu	Kütük	Çizgisel	Çerçeve	Bal	Balmumu	Bal	Balmumu
Kars	1.155	108	237	450	37	11	22,0	1.404	110	345	491	48	10,0	20
Ardahan	870		7	40	7	18	24,0	2.740			740	80	7,0	18
Kağızman	483		12	43	51	12	24,0	746		36	134	18	10,0	21
Oltu	1.730	40	23	27	2	12	18,0	4.133	127	33	165	25	7,0	21
Toplam	4.238	148	279	560	97	13	24,0	9.023	237	414	1.530	171	8,5	20
	1902 YILI							1903						
	Kovan tipi			Üretim (pud)		Ort. Fiyat*		Kovan tipi			Üretim (pud)		Ort. Fiyat*	
Sancak	Kütük	Çizgisel	Çerçeve	Bal	Balmumu	Bal	Balmumu	Kütük	Çizgisel	Çerçeve	Bal	Balmumu	Bal	Balmumu
Kars	697	67	308	306	33	9	20,0	664	81	130	291	88	9,8	20
Ardahan	2.580	90	60	748	72	7	19,0	2.552	410	108	562	60	7,5	18
Kağızman	764		34	152	18	10	16,0	934		70	134	37	8,0	17
Oltu	3.233	100	20	97	15	7	21,0	3.071		20	405	32	6,0	18
Toplam	**7.274**	**257**	**422**	**1.303**	**138**	**8,3**	**19,0**	**7.221**	**491**	**328**	**1.392**	**217**	**7,8**	**18,3**
	1904 YILI							1905 YILI						
	Kovan tipi			Üretim (pud)		Ort. Fiyat*		Kovan tipi			Üretim (pud)		Ort. Fiyat*	
Sancak	Kütük	Çizgisel	Çerçeve	Bal	Balmumu	Bal	Balmumu	Kütük	Çizgisel	Çerçeve	Bal	Balmumu	Bal	Balmumu
Kars	684	28	213	339	50	9,25	20,0	582	153	288	303	63	9,3	20,0
Ardahan	2.392	160	41	508	55	7,75	21,8	2.226	470	38	320	41	8,0	21,3
Kağızman	1.215		80	250	34	9,00	19,0	876		266	300	35	9,0	19,0
Oltu	2.929		20	421	24	6,75	21,5	4.465		18	376	18,75	7,0	21,0
Toplam	**7.220**	**188**	**354**	**1.518**	**163**	**8,20**	**20,5**	**8.149**	**623**	**610**	**1.299**	**157,8**	**8,3**	**20,3**
	1912 YILI							*19?? YILI*						
	Kovan tipi			Üretim (pud)		Ort. Fiyat*		Kovan tipi			Üretim (pud)		Ort. Fiyat*	
Sancak	Kütük	Çizgisel	Çerçeve	Bal	Balmumu	Bal	Balmumu	Kütük	Çizgisel	Çerçeve	Bal	Balmumu	Bal	Balmumu
Kars	1.801	2.088	461	1.466	287	10,0	18,0							
Ardahan	2.369	528	160	666	82	9,0	22,0							
Kağızman	1.519	1.295		1.422	270	10,0	20,0							
Oltu	4.207	4.207		341	55	8,0	21,0							
Toplam	**9.896**	**8.118**	**621**	**3.895**	**694**			**0**	**0**	**0**	**0**	**0,0**		

* ruble/pud. 1 pud = 16 kg.

Tablo 5.1.4: Kars Oblastında Kovan Tipleri ve Bal Üretimi (devamı)

Sancak	1906 YILI							1907 YILI						
	Kovan tipi			Üretim (pud)		Ort. Fiyat*		Kovan tipi			Üretim (pud)		Ort. Fiyat*	
	Kütük	Çizgisel	Çerçeve	Bal	Balmumu	Bal (pud)	Balmumu	Kütük	Çizgisel	Çerçeve	Bal	Balmumu	Bal (pud)	Balmumu
Kars	1.068	216	404	308	67,2	10,0	18,6	1.249	280	509	469	110	9,9	19,0
Ardahan	2.129	160	18	281	35,2	7,9	22,8	2.498	160	82	740	101	8,6	18,0
Kağızman	983		343	387	42,0	8,7	17,8	1.058	51	443	253	16	12,6	17,5
Oltu	4.071		4	580	45,0	6,5	21,0	3.060		60	223	27	10,0	20,0
Toplam	8.251	376	769	1.556	189,3	8,3	20,2	7.865	491	1.094	1.685	254	10,3	18,6
	1908 YILI							1909 YILI						
Sancak	Kovan tipi			Üretim (pud)		Ort. Fiyat*		Kovan tipi			Üretim (pud)		Ort. Fiyat*	
	Kütük	Çizgisel	Çerçeve	Bal	Balmumu	Bal	Balmumu	Kütük	Çizgisel	Çerçeve	Bal	Balmumu	Bal	Balmumu
Kars	1.437	573	1.260	573	85	10,0	18,3	1.641	187	2.249	1.035	196	8,5	20,0
Ardahan	2.482	120	54	711	75	9,0	24,0	1.788	122	37	407	51	8,0	23,0
Kağızman	1.147		713	381	38	10,3	15,5	1.516		851	1.150	260	10,0	18,0
Oltu	3.727		40	427	22	10,0	20,0	3.384		51	170	6	10,0	20,0
Toplam	8.793	693	2.067	2.092	220	9,8	19,2	8.329	309	3.188	2.762	513	9,2	19,1

* ruble/pud. 1 pud = 16 kg.

Tablo 5.2.1: Kars Oblastında İç ve Dış Ticareti
Kaynak: Kars valilerinin yıllık raporları, salnameler, Esadze (1912).

Yıllar	İthalat (ruble)	İhracat (ruble)	Dış Ticaret Hacmi	Ticaret ve sanayi cirosu
1878				
1879	165.385	473.074	638.459	
1883	111.451	326.142	437.593	
1884	190.186	416.550	606.736	2.918.000
1888	226.635	480.570	707.205	
1891	217.127	181.188	398.315	3.000.000
1895	302.266	159.575	461.841	
1897	401.295	222.449	623.744	
1898	390.195	301.017	691.212	
1899	455.883	227.777	683.660	
1902	807.393	248.966	1.056.359	5.101.393
1903	835.740	251.966	1.087.706	7.205.400
1904	1.150.940			
1905	835.722			7.363.476
1907	512.899	532.753	1.045.652	
1908	285.595	302.620	588.215	
1910				14.681.540
1912	375.507	1.262.098	1.637.605	10.152.892

Tablo 5.2.2: Kars Oblastında Esnaf ve Zanaatkârlar ve Milliyetleri
Kaynak: *Obzor* 1895, s. 15-16; *Obzor* 1899, s. 17.

	1895 YILI									1899 YILI								
Meslek	Rus	Ermeni	Rum	Türk	Kürt	Fars	Yahudi	Çingene	**Toplam**	Rus	Ermeni	Rum	Türk	Fars	Yahudi	Lezgi	Alman	**Toplam**
Fırıncı	2	83	32	26					**143**		115	45	8	21				**189**
Börekçi	2	9					2		**13**	1	21	2					3	**27**
Pastacı	2								**2**	1	9	1					3	**14**
Kasap	10	27		9	1	1			**48**		58		16	1				**75**
Terzi	6	154	8	5			5		**178**	11	238	16	16	1	12		2	**296**
Şapkacı	14	7					3		**24**		11	3	3		4			**21**
Ayakkabıcı	3	89	4	5			5		**106**	23	193	15	9				8	**248**
Sobacı	48	2	8						**58**	6	38	36	9	5				**94**
Marangoz	16	4							**20**	8	38		2				6	**54**
Doğramacı	31	48	16	114			6		**215**	53	200	28	79					**360**
Tornacı	6	1					1		**8**		4		19				2	**25**
Fıçıcı	1	2							**3**	7	5		2					**14**
Bakırcı		24					2		**26**	1	108		17					**126**
Tekerlekçi	13	4		4					**21**	18	10	3						**31**
Tenekeci		30	1						**31**		62							**62**
Demirci	21	98	79	21			6		**225**	30	236	61	51					**378**
Çilingir	2	19							**21**		24				3			**27**
Saatçi		7		1			2		**10**		37		2		4		4	**47**
Kuyumcu		25		9			4		**38**		35		15		2		6	**58**
Kalaycı		17	26	3					**46**		39	96	4			4	5	**148**
Döşemeci		8							**8**		6							**6**
Silahçı		11							**11**		21		2					**23**
Berber	8	40	10	41	15				**114**		70	10	45					**125**
Ciltçi		5					1		**6**	1	14							**15**
Taşçı			250	4					**254**		42	1.057	31					**1.130**
Sandalyeci		2							**2**		2		1					**3**
Boyacı		2							**2**		6							**6**
Sepetçi				2				2	**4**									**0**
Bıçkıcı		3							**3**		29	15	14					**58**
Camcı											3	2						**5**
Badanacı											2							**2**
Sıvacı											4	4						**8**
Araba ustası										7								**7**
Toplam	**185**	**721**	**434**	**244**	**16**	**1**	**37**	**2**	**1.640**	**167**	**1.680**	**1.394**	**345**	**28**	**25**	**4**	**39**	**3.682**
Yüzde	*11%*	*44%*	*26%*	*15%*	*1%*		*2%*		*100%*	*5%*	*46%*	*38%*	*9%*	*1%*	*1%*		*1%*	*100%*

Tablo 5.4.1: Kars Oblastında Tahakkuk Eden Vergi, Harç ve Gelirleri (ruble)
Kaynak: Kars valilerinin yıllık raporları, salnameler.

Vergi kalemleri	1873-74*	1879	%	1882	%	1883	%	1884	%	1885	%	1886	%	1887	1888	%
Öşür (arazi vergisi)	367.685	196.959	56,2%	175.891	56,9%	180.040	53,0%	187.215	49,0%	191.003	53,5%	178.932	56,1%			
Salyane (rüsumat-ı arazi)	79.645	20.140	5,7%	77.852	25,2%	33.942	10,0%	36.138	9,5%	38.578	10,8%	40.191	12,6%	0	355.010	74,9%
Ağnam resmi (koyunlardan)	122.288	31.709	9,0%			42.614	12,6%	53.870	14,1%	64.512	18,1%	65.111	20,4%			
Zemskiy sbor																
Büyükbaş hayvan satışından		7.786	2,2%													
Emlak vergileri + zemskiy nalog		8.103	2,3%													
Kira gelirleri (otlak, göl vb)		2.714	0,8%			36.362	10,7%	24.930	6,5%	24.452	6,8%	23.706	7,4%	24.396	26.778	5,6%
İçkilerden, meyhanelerden		21.090	6,0%	8.077	2,6%	7.050	2,1%	7.007	1,8%						12.379	2,6%
Tütün		5.647	1,6%	4.744	1,5%	3.572	1,1%	3.405	0,9%						3.724	0,8%
Tuzlalardan (Kağızman ve Oltu)		8.600	2,5%	11.570	3,7%	12.525	3,7%	17.831	4,7%	28.500	8,0%				1.921	0,4%
Ormanlardan		37.326	10,6%	25.830	8,4%			24.124	6,3%						28.546	6,0%
Bedel-i askeri	7.369	0		0		0		0		0		0			10.300	2,2%
Değirmen ve zavotlardan % 2						522	0,2%	473	0,1%	578	0,2%	581	0,2%		5.109	1,1%
Damga vergisi		9.418	2,7%							9.612	2,7%	10.542	3,3%	12.549	13.048	2,8%
Pasaport harcı		144	0,0%													
Diğer harçlar, ruhsatlar		886	0,3%												2.448	0,5%
Gümrük vergileri ve harçları				5.000	1,6%	22.878	6,7%	26.696	7,0%						14.882	3,1%
Toplam	**576.988**	**350.522**		**308.964**		**339.505**		**381.689**		**357.235**		**319.063**		**36.945**	**474.145**	

Tablo 5.4.1: Kars Oblastında Tahakkuk Eden Vergi, Harç ve Gelirleri (ruble) (devamı)

Vergi kalemleri	1889	%	1890	%	1891	%	1892	%	1894	%	1895	%	1896	%	1898	%
Öşür (arazi vergisi)																
Salyane (rüsumat-ı arazi)	355.010	79,2%	355.010	69,2%	355.010	71,7%	362.000	61,8%	362.218		362.218	66,3%	362.442	65,2%	363.058	55,9%
Ağnam resmi (koyunlardan)																
Zemskiy sbor											6.666	1,2%	6.667	1,2%	6.667	1,0%
Büyükbaş hayvan satışından																
Emlak vergileri + zemskiy nalog			3.141	0,6%			10.087	1,7%			5.154	0,9%	5.154	0,9%	12.034	1,9%
Kira gelirleri (otlak, göl vb)	28.417	6,3%	23.723	4,6%	31.194	6,3%	33.917	5,8%			34.943	6,4%	40.685	7,3%	47.302	7,3%
İçkilerden, meyhanelerden	12.981	2,9%	12.743	2,5%	13.116	2,7%	17.575	3,0%			16.225	3,0%	18.420	3,3%	22.033	3,4%
Tütün	3.776	0,8%	16.580	3,2%	4.133	0,8%					22.009	4,0%	7.646	1,4%	7.590	1,2%
Tuzlalardan (Kağızman ve Oltu)					18.319	3,7%	46.200	7,9%								
Ormanlardan	26.281	5,9%	46.747	9,1%			53.863	9,2%			72.387	13,2%	87.494	15,7%	110.364	17,0%
Bedel-i askeri	10.300	2,3%	10.300	2,0%	10.300	2,1%	10.117	1,7%			10.600	1,9%	10.300	1,9%	10.300	1,6%
Değirmen ve zavotlardan % 2			3.889	0,8%	3.729	0,8%	2.618	0,4%	4.924		4.883	0,9%	4.763	0,9%	4.837	0,7%
Damga vergisi	7.908	1,8%	10.036	2,0%	43.647	9,5%	49.235	8,4%			11.341	2,1%	11.540	2,1%	13.588	2,1%
Pasaport harcı	812	0,2%	723	0,1%									811	0,1%		
Diğer harçlar, ruhsatlar	2.591	0,6%	29.845	5,8%		0,0%									28.275	4,4%
Gümrük vergileri ve harçları					15.451	3,1%									23.138	3,6%
Toplam	**448.076**		**512.737**		**494.899**		**585.612**				**546.426**		**555.922**		**649.186**	

Tablo 5.4.1: Kars Oblastında Tahakkuk Eden Vergi, Harç ve Gelirleri (ruble) (devamı)

Vergi kalemleri	1899	%	1901	%	1903	%	1904	%	1905	%	1908	%	1909	%
Öşür (arazi vergisi)														
Salyane (rüsumat-ı arazi)	363.058	51,2%	544.000	47,4%	544.000	42,8%	438.000	40,9%	432.950	44,3%	438.721	42,3%	352.840	37,7%
Ağnam resmi (koyunlardan)														
Zemskiy sbor	6.667	0,9%	310.080	27,0%	310.080	24,4%	249.660	23,3%	246.764	25,2%	250.392	24,1%	214.611	22,9%
Büyükbaş hayvan satışından														
Emlak vergileri + zemskiy nalog	11.412	1,6%	15.520	1,4%	15.668	1,2%	15.496	1,4%	20.093	2,1%	35.239	3,4%	24.267	2,6%
Kira gelirleri (otlak, göl vb)	60.418	8,5%	73.203	6,4%	76.470	6,0%	77.316	7,2%	53.729	5,5%	52.372	5,0%	117.974	12,6%
İçkilerden, meyhanelerden	25.821	3,6%	26.456	2,3%	23.938	1,9%	24.978	2,3%	21.892	2,2%	58.170	5,6%	41.894	4,5%
Tütün	8.787	1,2%	8.939	0,8%	9.527	0,7%	9.494	0,9%	8.136	0,8%	9.491	0,9%	9.306	1,0%
Tuzlalardan (Kağızman ve Oltu)	34.750	4,9%		0,0%	34.750	2,7%								
Ormanlardan	108.638	15,3%	140.458	12,2%	130.562	10,3%	128.274	12,0%	79.002	8,1%	69.222	6,7%	88.385	9,5%
Bedel-i askeri	10.300	1,5%	10.300	0,9%	10.300	0,8%	10.300	1,0%	10.120	1,0%	9.714	0,9%	10.318	1,1%
Değirmen ve zavotlardan % 2	4.527	0,6%	5.425	0,5%	6130	0,5%	6.182	0,6%	6.220	0,6%	6.031	0,6%	6.060	0,6%
Damga vergisi	13.708	1,9%	14.240	1,2%	17.540	1,4%	15.325	1,4%	15.408	1,6%	27.434	2,6%	28.581	3,1%
Pasaport harcı														
Diğer harçlar, ruhsatlar	31.210	4,4%		0,0%	6.251	0,5%	1.846	0,2%	1.616	0,2%	46.038	4,4%	423	
Gümrük vergileri ve harçları	30.253	4,3%		0,0%	86.336	6,8%	94.237	8,8%	82.208	8,4%	35.152	3,4%	40.591	4,3%
Toplam	**709.549**		**1.148.621**		**1.271.552**		**1.071.108**		**978.138**		**1.037.976**		**935.250**	

* 1291 Erzurum salnamesine göre Kars ve Çıldır sancakları toplamı. Çıldır sancağı o zaman Ardanuç ve Şavşat kazalarını da içeriyordu.

870'lerde 1 gümüş kuruş=0,066 rubleydi.

Osmanlı devrinde burada gösterilenlerden başka tütün, içki, tuzla vb vergisi de alınıyordu, ancak bu vergilerin Kars ve Çıldır sancaklarının payına düşen kısmını hesaplamak zor olduğu için buraya alınmamıştır.

Not: Şehir vergileri ve gelirleri, gecikme faizleri, cezalar vb hariçtir. Tutarlar tahsilatı değil, tahakkuku gösterir.

Tablo 5.4.2: 1883 Yılı Arazi Vergisi Planına Göre Arazi Kategorileri ve Vergilendirme Oranları
Kaynak: *Otçet* 1884, Prilojenie 10 k glave III.

Arazi kategorisi	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	**Toplam**	Gelir	Ort.
Vergi (ruble/ha)	0,92	0,73	0,59	0,46	0,41	0,37	0,32	0,27	0,23	0,18	0,14	0,09	0,05	**arazi (ha)**	Ruble	ruble/ha
Kars	0	0	10.761	21.736	0	30.834	0	11.205	0	10.290	18.504	0	8.067	**111.397**	35.510	0,32
Soğanlı	0	0	0	14.608	0	18.281	0	8.656	0	37.150	35.841	8.571	1.205	**124.311**	28.317	0,23
Zaruşad	0	0	8.261	12.304	0	22.898	0	14.449	4.321	19.444	27.884	0	0	**109.561**	31.275	0,29
Ağbaba	0	0	0	0	0	33.559	0	0	361	1.890	11.801	0	0	**47.611**	14.336	0,30
Şuragel	22.235	10.720	24.197	9.026	0	18.262	0	1.469	0	0	10.625	0	109	**96.643**	55.282	0,57
Kars sancağı	22.235	10.720	43.219	57.674	0	123.834	0	35.779	4.681	68.775	104.654	8.571	9.381	**489.523**	164.720	0,34
Kağızman	0	0	0	0	0	0	0	14.694	0	17.048	23.487	44.891	0	**100.120**	14.490	0,14
Nahçıvan	0	0	0	0	0	0	0	20.735	0	12.851	11.364	66.983	2.688	**114.621**	15.861	0,14
Horasan	0	0	0	8.937	0	3.825	0	8.408	0	5.980	18.092	3.770	0	**49.012**	11.723	0,24
Kağızman sancağı	0	0	0	8.937	0	3.825	0	43.837	0	35.880	52.943	115.644	2.688	**263.752**	42.074	0,16
Ardahan	0	0	0	0	13.381	21.068	7.805	16.956	39.635	31.279	59.983	6.783	0	**196.889**	44.034	0,22
Göle	0	0	0	2.807	0	0	0	0	44.950	17.997	40.690	10.663	0	**117.106**	21.428	0,18
Çıldır	0	0	0	0	0	10.332	22.475	5.721	12.288	3.228	1.530	17.052	0	**72.626**	17.728	0,24
Poshov	3.298	5.281	3.713	1.630	0	0	0	1.052	0	0	22.876	0	0	**37.851**	13.271	0,35
Ardahan sancağı	3.298	5.281	3.713	4.437	13.381	31.400	30.280	23.729	96.873	52.504	125.078	34.498	0	**424.472**	96.461	0,23
Oltu	0	1.085	12.005	27.830	0	15.996	0	6.423	0	29.465	0	0	109	**92.914**	33.694	0,36
Tavusker	0	0	14.990	10.426	0	2.249	0	0	0	5.937	0	0	0	**33.602**	15.601	0,46
Oltu sancağı	0	1.085	26.996	38.256	0	18.246	0	6.423	0	35.401	0	0	109	**126.516**	49.294	0,39
Kars vilayeti top.	**25.533**	**17.086**	**73.928**	**109.304**	**13.381**	**177.304**	**30.280**	**109.768**	**101.554**	**192.561**	**282.675**	**158.713**	**12.178**	**1.304.264**	**352.549**	**0,27**
Dağıtılacak arazi	**25.533**	**16.016**	**73.366**	**106.802**	**13.053**	**166.996**	**30.280**	**98.054**	**91.920**	**156.471**	**165.001**	**106.904**	**0**	**1.050.396**	**312.893**	**0,30**
Yedekte kalan	0	1.070	563	2.502	328	10.308	0	11.714	9.635	36.090	117.673	51.809	12.178	**253.868**	39.656	0,16

1 desyatin = 1,0925 hektar.

Tablo 5.4.3: Kars Oblastında Öşür ve Nakdi Vergiler Tahsilatı
Kaynak: *Otçet* 1885.

		1883		1884		1885	
		Miktar (pud)	Bedeli (ruble)	Miktar (pud)	Bedeli (ruble)	Miktar (pud)	Bedeli (ruble)
Kars sancağı	Buğday	56.266	35.787	55.948	34.815	70.821	40.224
	Arpa	48.163	16.906	48.217	14.894	63.683	16.628
	Ot	174.209	31.117	70.144	34.379	207.828	33.940
	Keten	1.007	1.007	969	681	1.807	1.344
	Nakdi		21.927		24.774		31.824
Ardahan sancağı	Buğday	15.074	7.875	14.214	7.058	15.185	7.730
	Arpa	41.094	12.262	44.517	13.642	45.709	15.249
	Ot	136.952	21.309	145.011	15.251	164.489	18.553
	Mısır	747	298	646	323	644	322
	Nakdi		31.557		36.241		39.391
Kağızman sancağı	Buğday	16.221	12.477	29.486	17.206	35.497	17.244
	Arpa	9.988	3.747	17.579	5.267	19.821	4.690
	Ot	16.928	4.677	39.686	8.745	42.103	8.451
	Keten	347	347	785	785	1.067	667
	Nakdi		14.634		19.192		21.328
Oltu sancağı	Buğday	6.737	9.432	10.409	10.409	12.420	9.936
	Arpa	11.434	8.689	14.160	8.496	14.474	6.513
	Ot	30.567	10.698	37.669	11.300	30.684	9.205
	Keten	1.099	879	909	545	661	297
	Nakdi		12.285		13.683		15.285
Kars vilayeti	Buğday	94.298	65.571	110.057	69.488	133.923	75.134
	Arpa	110.679	41.604	124.473	42.299	143.687	43.080
	Ot	358.656	67.801	292.510	69.675	445.104	70.149
	Keten	2.453	2.233	2.663	2.011	3.535	2.308
	Mısır	747	298	646	323	644	322
	Nakdi		80.403		93.890		107.828
Toplam vergi geliri (ruble)*			**257.922**		**277.696**		**298.833**

* Tabloda gösterilmemiş olan kopekler (kuruşlar) dahil.

Tablo 5.4.5A: Kars Oblastında Angarya Yükü ve Köy Yönetimi Giderleri
Kaynak: Kars valilerinin yıllık raporları ve salnameler.

	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1894
Yol angaryası (iş günü)	135.073	200.849	196.633	206.160	215.960	195.400	183.980	10.150	15.950	
Çalıştırılan kağnı + bir çift öküz										
Kağnı kirası (günlük, ruble)										
Ortalama işçi yevmiyesi (ruble)	0,60	0,60	0,60	0,60	0,60	0,60	0,60	0,60	0,70	
Angaryanın ahaliye maliyeti (ruble)	81.044	120.509	117.980	123.696	129.576	117.240	110.388	6.090	11.165	3.956
Hane başına düşen ortalama maliyeti		5,16	5,02	5,24	5,04	4,80	4,50			
	1895	1896	1897	1899	1901	1903	1904	1905	1906	1909
Yol angaryası (iş günü)	10.150				16.300	2.341	9.100	23.290	5.000	0
Çalıştırılan kağnı + bir çift öküz	830				3.404	1.560	300		400	
Kağnı kirası (günlük, ruble)	2	2	2	2	1,50		1,75		1,75	
Ortalama işçi yevmiyesi (ruble)	0,60	0,60	0,60	0,60	0,60	0,60	0,60	0,60	0,60	
Angaryanın ahaliye maliyeti (ruble)	7.750	26.025	18.607	1.022	14.886	3.745	5.985	13.974	3.700	0
Hane başına düşen ortalama maliyeti		1,10								
Köy yönetimleri giderleri (yıllık, ruble)	156.092	248.035	298.291	285.631	366.295	381.783	387.377	406.236	417.019	448.990
Hane başına köy yön. giderleri (ruble)	6,50	10,13	12,65	11,39	12,94	13,37	11,50	12,03	12,33	12,82
Kişi başına köy yön. giderleri (ruble)			1,35	1,21	1,46	1,56		1,60	1,42	1,48

Tablo 5.4.1B: Artvin Okrugu Aşar Gelirleri (1882-1886)
Kaynak: *Obzor Kutaisskoy Gubernii za 1887 god*, Kutaisi, 1888, s. 26.

Aşar (öşür) geliri	Hane sayısı		Ruble cinsinden aşar tahsilatı					5 yıllık ort.	Hane başına
	1885	1887	1882	1883	1884	1885	1886		
Artvin kazası	1.723	1.508	8.778	8.179	7.391	7.528	6.692	7.714	4,47
Ardanuç kazası	2.517	2.501	18.473	15.691	13.222	16.183	17.694	16.245	6,49
Şavşet-İmerhevi kazası	2.693	2.693	11.198	13.690	12.204	11.214	9.849	11.613	4,32
Artvin kasabası	1.075	1.075	1.636	2.334	1.972	1.748	791	1.696	1,57
Artvin okrugu	8.008	7.777	40.085	39.894	34.789	36.673	35.026	37.293	4,21

Tablo 5.4.5B: Sancaklara Göre Yol Angaryası Günleri Sayısı
Kaynak: Kars valilerinin yıllık raporları.

Sancaklar ve Yıllar	1885	1886	1887	1888	1895
Kars sancağı	98.358	85.984	86.390	87.400	0
Ardahan sancağı	53.581	49.014	53.190	53.190	7.360
Kağızman sancağı	24.712	37.130	38.260	47.050	0
Oltu sancağı	24.198	24.505	28.320	28.320	390
Toplam işgünü*	**202.734**	**198.519**	**208.047**	**217.848**	**9.645**

* işçi x çalışılan gün

Tablo 5.4.7: Kars Oblastı Köy Merkezleri Giderleri (1905)
Kaynak: *Obzor* 1905.

1905 Yılı	Sabit giderler	Geçici giderler	Toplam (ruble)	Toplam köy hanesi	Köyler nüfusu	Hane başına maliyet	Kişi başına maliyet
Kars	99.176	82.508	181.684	14.469	111.514	12,56	1,63
Ardahan	53.908	57.932	111.840	7.417	67.466	15,08	1,66
Kağızman	42.424	36.782	79.206	6.674	50.888	11,87	1,56
Oltu	17.206	16.298	33.504	3.594	30.053	9,32	1,11
Toplam	**212.714**	**193.520**	**406.234**	**32.154**	**259.921**	**12,63**	**1,56**

Tablo 5.4.8: 1901 Yılı Arazi Vergilerinin Dağılımı
Kaynak: *Obzor* 1901.

Sancak	Gos. Obroç. Podat	Pozem. Zems. Sbor	Toplam (ruble)	Vergi payı	Nüfus payı
Kars	246.530	140.522	387.052	45%	44%
Ardahan	126.470	72.088	198.558	23%	25%
Kağızman	113.165	64.504	177.669	21%	20%
Oltu	57.835	32.966	90.801	11%	11%
Toplam (ruble)	**544.000**	**310.080**	**854.080**		
	64%	36%			

Tablo 5.4.6: Kars Oblastı Köy Merkezleri Giderleri (1896)
Kaynak: *Obzor* 1896.

	SABİT GİDERLER (ruble)						GEÇİCİ GİDERLER (ruble)												
1896 Yılı	İmam ve papazların maaşı	Başmuhtarlar, yardımcıları, katipler vb maaşı	Atlı bekçiler maaşı	Gece bekçileri ve arazi bekçileri maaşı	Köy okullarının giderleri	Toplam sabit giderler	Çobanların ücretleri	Kilise, cami vb ibadet yerleri inşası	Kilise, cami vb onarımı	Okul yapımı	Okul onarımı	Yol onarımı	Yazlık bekçi noktası inşası ve onarımı	Toplam geçici giderler	Genel toplam (ruble)	Toplam köy hanesi	Köyler nüfusu (kişi)	Hane başına (ruble)	Kişi başına (ruble)
Kars	16.234	14.310	1.330	17.620	9.171	58.665					340	1.063		1.403	60.068	9.878	94.974	6,08	1,58
Ardahan	10.450	7.130	2.770	9.510	2.690	32.550	40.410	550	250	3.600	50	16.241	100	61.201	93.751	6.347	55.489	14,77	0,59
Kağızman	8.345	11.410	3.600	6.548	6.106	36.009	18.340		1.121	3.560	219	6.815		30.055	66.064	4.804	44.821	13,75	0,68
Oltu	5.693	3.903	3.113	2.269	2.558	17.536	7.805		657	13	235	1.906		10.616	28.152	3.457	25.904	8,14	0,92
Toplam	**40.722**	**36.753**	**10.813**	**35.947**	**20.525**	**144.760**	**66.555**	**550**	**2.028**	**7.173**	**844**	**26.025**	**100**	**103.275**	**248.035**	**24.486**	**221.188**	**10,13**	**0,89**

Tablo 5.5: Kars Şehrinde Kamulaştırma ve Özelleştirmeler (1884-1888)
Kaynak: *Otçet* 1888, Prilojenie 32 k glave X.

Ne amaçla satın alındığı	1884		1885		1886		1887		1888		Toplam m2	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
1) Yeni açılan caddeler için	3.476		4.873		7.089		6.015		2.716		24.170	0
2) Ev arsalarının düzenlenmesinde	2.712	16.940	1.606	10.588	3.290	5.574	5.114	2.707	21.253	7.166	33.975	42.975
3) Yeni mahallelerde ev ve atölyeler için		7.444		12.795		47.093		157.362		5.651	0	230.344
4) Dükkanların düzenlenmesinde							1.647	1.784	15.420	17.572	17.067	19.356
5) Bütün bu operasyonlar için kale çevresinden	2.216		628		2.489		2.002		1.097		8.431	0
6) Şehir okulları önündeki meydanlar ve Ermeni Gregoryen kilisesi için						4.323		1.729			0	6.052
Toplam (m2)	**8.404**	**24.383**	**7.107**	**23.382**	**12.867**	**56.989**	**14.778**	**163.582**	**40.486**	**30.389**	**83.643**	**298.726**

A: Hazinenin satın aldığı özel arazi (m^2).
B: Hazine arazisinden verilen arazi (m^2).
1 sajenkare = 4,55 metrekare olarak hesaplanmıştır.

Tablo 5.6: Demiryolu Ücret Tarifesi
Kaynak: *Kavkazskiy Kalendar* 1902 ve 1915, *PKAKKO* 1912.

Kars'tan	km	Bagaj ücreti*	Ücret (ruble)			
			1. Mevki	2. Mevki	3. Mevki	
Mezra	14	0,75	0,45	0,27	0,18	
Başgedikler	33	1,78	1,13	0,68	0,45	
Karayal	53	2,88	1,80	1,08	0,72	
Gümrü	77	4,14	2,60	1,56	1,01	
Tiflis	297	16,04	8,45	5,06	3,38	
Kars'tan						4. Mevki
Benliahmet	25	1,33	0,88	0,53	0,35	0,18
Selim	35	1,90	1,25	0,75	0,50	0,25
Sarıkamış	60	3,22	2,10	1,26	0,84	0,42

* Her 4,5 kg için. 1 verst = 1,066 km olarak hesaplanmıştır.

Tablo 5.7: Kars Şehri Fayton Narhı (1912)
Kaynak: *PKAKKO* 1912.

Güzergâh		Ücret (ruble)
Normal günlerde bir saaatlik gezi		0,60
Şehirden tren garına		0,30
Tren garından şehre		0,40
Eski şehir mezarlığına gidiş dönüş*		1,20
Fadeyev (Karadağ), Rıdzevskiy		
(Arap Tabya), Kohanov (Muhlis),		
İmparator 2. Aleksandr (Veli Paşa) tabya-larından birine gidiş		1,00
	Gidiş-Dönüş*	1,20
Buçkiev (Tahmas) ve Çakmak tabyalarına gidiş		1,40
	Gidiş-Dönüş*	1,70
Alhazov (Hafız), Kn. Çavçavadze (Fevzi Paşa) ve		0,50
	Gidiş-Dönüş*	0,60
Askeri hastaneye gidiş		0,80
	Gidiş-Dönüş*	1,00
Kale alayı yukarı kışlasına gidiş		0,70
	Gidiş-Dönüş*	0,90
Garnizon hamamına gidiş		0,30

* En fazla 20 dk bekleme ile.
Tatil günleri ve saat 24:00-07:00 arası iki kat ücret alınır.

Tablo 5.8: Kars Oblastı Posta Seferleri (1891)
Kaynak: *Otçet* 1891.

Hatlar (haftada iki sefer)	Mesafe (km)	At adedi	Kira* (ruble)
1. Kars – Gümrü			
Kars		25	418,64
Melikköy	13,325	24	466,64
Zaim	18,9215	21	
Parget	18,9215	21	
Argino (Ergine)	23,452	21	
Gümrü	20,5205		
2. Kars – Kağızman			
Kars		25	418,64
Çermelü	24,518	15	517,64
Yukarı Kemerli	21,32	15	
Aşağı Kemerli	17,8555	15	
Kağızman	15,99	9	
3. Kars – Sarıkamış			
Kars		25	418,64
Begliahmet	22,6525	12	505,64
Karahamza	17,056	12	505,64
Sarıkamış	21,32	9	547,63
4. Kars – Ardahan			
Kars		25	418,64
Melikköy	13,325	24	466,64
Celaus (Cilavuz)	12,792	9	424,50
Kırhkilise	17,056	9	459,00
Hasköy	23,452	9	471,00
Gölebert	20,787	12	
Ardahan	12,792	12	402,00
5. Ardahan – Ahılkelek			
Ardahan		12	402,00
Gölebert	12,792	12	471,00
Begrehatun	20,787	9	414,00
Zurzuna	19,188	9	477,00
Kenarbel	15,99	9	469,50
Suldı (Ahılkelek uyezdi)	15,99	9	458,40

* Üç atlı arabanın yıllık kirası.
1 verst = 1,066 km alınmıştır.

BÖLÜM 6
EĞİTİM, KÜLTÜR ve SAĞLIK

Bu bölümde çarlık yönetiminin Kars, Ardahan ve Artvin'de eğitim, kültür ve sağlık alanındaki çabalarını bulabildiğim veriler ölçüsünde Osmanlı dönemi ile karşılaştırmalı olarak vermeye çalışacağım. Çarlık bürokrasisinin yaptığı ayrıntılı nüfus sayımları ve ayrıntılı istatistikler sayesinde bu illerin 1878-1918 dönemi eğitim durumuna ilişkin olarak Osmanlı döneminden daha çok ve ayrıntılı resmi veriye sahibiz.

Okullar, Öğrenci Sayıları ve Okuryazarlık Oranları

Osmanlı dönemi Erzurum ve Trabzon vilayetleri salnamelerine göre Kars ve Çıldır sancakları ile Lazistan sancağının Livane kazasında bulunan Müslüman ve Hıristiyan okulları, cami, kilise sayıları Tablo 6.1'de verilmiştir.[1] Kutaisi guberniyası valisinin 1887 yılına ilişkin yıllık raporunda Batum ve Artvin okruglarında toplam 258 camide medrese olduğu ve buralarda 6.325 erkek öğrenci okuduğu bildirilmektedir. 1896'da medrese sayısı 262, erkek öğrenci sayısı 4.950 ve kız öğrenci sayısı 2.850 olmak üzere toplam 7.800 öğrenci kayıtlıdır.[2] Osmanlı döneminde buradaki üç sancak halkının okuryazarlık oranı hakkında herhangi bir veriye sahip değiliz. Genelde Osmanlı Anadolusu'nda okuryazarlık oranının %10'un altında olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü 28 Ekim 1927 nüfus sayımına göre tüm Türkiye'de 7 yaş üstü nüfusta Arap harfleriyle okuma bilenlerin oranı %10,58'dir. Bu oran, Kars'ta %3,97, Artvin'de %5,79 olarak tespit edilmişti.[3] Osmanlı döneminde Aydın gibi görece gelişmiş yerlerde bile köylerde imamdan başka okuryazar olmadığını 1877'de Meclis-i Mebusan'da Aydın mebusu Yenişehirlizade Ahmet Efendi şöyle ifade etmişti:

1 *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, sene 1293, s. 148-149.

2 *Obzor Kutaisskoy gubernii za 1887 god*, s. 40-41. *Obzor Kutaisskoy gubernii za 1896 god.*

3 *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III*, Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası, 1929, s. 22-23. https://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0018326.pdf (Erişim tarihi: 27 Haziran 2018).

> Bizde bir nahiye teşkil edilirse, yazı bilen adam bulunmaz. Bir imam yazı bilir, o da, mürekkebi kuruduktan sonra yazdığını okuyamaz. Ben derim ki, bizde nahiye memurlarının hüsn-i idaresi mümkün olamaz. Bu yalnız bizim Aydın'a mahsustur. Başka yerleri bilmem... Bizim cihetlere bakılınca, herhangi köyde bir adam muhtar olsa yanıyor. Ne okumak biliyor, ne yazmak. Sandık eminleri bunları batırıyorlar. Arabistan başka imiş. Bizde ise beş, on köyde bir imamdan başka yazı bilen yoktur.[4]

Fahrettin Kırzıoğlu, Rusların Kars ve Kağızman'daki rüştiye mekteplerini Müslüman halkı cahil bırakmak için kapattığını yazmış, ancak genelde yaptığı gibi herhangi bir kaynak göstermemiştir.[5] Kırzıoğlu ayrıca başka bir kitabında "gerek savaş sırasında, gerekse 1882 yılına kadarki ilk büyük göçler sırasında göçenlerin çoğu(nun) okumuş, zengin veya Ruslarla savaşan ailelerden" olduğunu belirtmiştir.[6] Kars, Ardahan ve Batum'u (Artvin'i) terk edip Anadolu'ya göç edenlerin başında ulema ve devlet memurları (ve tabii ki onların çocukları) geldiğine göre rüştiye mekteplerinin öğretmen ve öğrencilerinin çoğu göç edip gitmiş olmalıdır. Dolayısıyla bu okullar da kendiliğinden kapanmıştır. Ben bu okulları Rusların kapattığına dair bir belge veya ipucu bulamadım. Ayrıca aşağıda görüleceği gibi Anadolu'ya kitlesel göç durduktan sonra 1886'da yapılmış olan ayrıntılı nüfus sayımına göre Ardahan ve Oltu'daki Müslümanlar arasındaki Türkçe okuryazarların sayısı ve oranı Kars ve Kağızman'dakinden çok daha yüksektir. 1886'da daimi nüfus içinde Türkçe okuryazarlığı olan Müslüman erkeklerin sayısı Kars'ta (şehirde) sadece 17, Kars sancağında 117 ve Kağızman sancağında ise sadece 28 kişidir. Buna karşılık Ardahan sancağında 801, Oltu sancağında 158 Türkçe okuryazar erkek vardır.[7] Bu durumda Kars ve Kağızman'dan daha fazla oranda okuryazar insanın Anadolu'ya göç etmiş olduğu ortaya çıkıyor.

Osmanlı döneminde (1877'de) Kars ve Çıldır sancaklarında 262 cami ve mescit ile 45 kilise, Rus egemenliğinde ise 1884 yılında 163 cami ile 73 kilise, 1886 yılında da 172 cami ile 114 kilise vardı (Malakan, Duhobor ve Subbotnikler ile Protestan Ermenilerin toplam 20 ibadet evi hariç) (bkz. Tablo 6.1). Kars'ın Müslüman nüfusunun büyük çoğunluğu göç edip gittiği için şehirdeki camilerin çoğu kapanmıştı, sadece ikisi açık kal-

4 Meclis-i Mebusan 1293-1877 Zabıt Ceridesi / Onuncu İçtima 21 Mart 1293 / 1 Nisan 1877, haz. Hakkı Tarık Us / Vakit, İstanbul, 1939, s. 67-68.

5 Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 553.

6 Kırzıoğlu, *Edebiyatımızda Kars*, s. 6.

7 Kavkazskiy Statistiçeskiy Komitet, *Karsskaya Oblast. Svod Statistiçeskih Dannıh, İzvleçennıh iz Posemeynıh Spiskov Naseleniya Kavkaza*, Tiflis, 1889, s. 134-159.

mıştı (1900'lerin başında Kars'ta üçüncü bir cami (Şii camisi) hizmete açılmıştı). Kars okrugundaki (Kars, Şuragel ve Zaruşat kazalarındaki) açık camilerin sayısı 65'ten 38'e düşmüştü. Kağızman okrugunda açık cami sayısı beşten üçe, Oltu okrugunda 122'den 25'e düşerken, Ardahan okrugunda (Ardahan, Poshov, Çıldır ve Göle) ise 70'ten 106'ya yükselmiş görünmektedir. 1886 yılında Kars'ta iki, Ardahan'da yedi, Oltu'da üç, Kağızman'da bir ve köylerde toplam 159 olmak üzere tüm oblastta 172 cami açıktı.[8] Aynı yıl 182 Ortodoks ve 280 Ortodoks Ermeni din adamına karşılık 56 Müslüman din adamı vardı.[9] Kars valisi General Tomiç, Kağızman'da öteki sancaklara göre daha az sayıda cami olmasını bu sancaktaki nüfusun çoğunluğunun Alevi Türkmen ve göçebe Kürt olmasına bağlıyordu.[10]

Kutaisi guberniyası valisinin 1887 yılına ilişkin yıllık raporunda Batum ve Artvin okruglarında toplam 258 camide medrese olduğu ve buralarda 6.325 erkek öğrenci okuduğu bildirilmektedir. 1896'da medrese sayısı 262, erkek öğrenci sayısı 4.950 ve kız öğrenci sayısı 2.850 olmak üzere toplam 7.800 öğrenci kayıtlıdır.[11]

Kars'taki Osmanlı şehbender (konsolos) vekili Ahmed Mazhar Bey, 2 Temmuz 1898 tarihli raporunda Kars'taki 26 camiden Müslümanların elinde ikisinin kaldığını ve birinin minaresinin yıkıldığını, Müslüman çocukları için mektep inşasına ve caminin harap yerlerinin tamirine müsaade edilmediğini bildirmektedir. Ahmed Mazhar Bey, ayrıca Rusların Türkistan ve Dağıstan Müslümanlarının Osmanlı dindaşlarından haberdar olmamaları ve gitgide İslam'ın unutturulması için Dağıstan ve Semerkant taraflarına Osmanlı tebaasından hiçbir şahsın girmesine izin vermediğini yazmıştır. Şehbenderin raporuna göre özellikle Kafkasya'da Müslümanların yeni mektepler açmaları ve Arapça ve Türkçe eğitimine birçok yerlerde müsaade edilmemektedir, müsaade edilen pek az yerde ise bin türlü müşkülat çıkarılmakta, Rusça eğitim ve programın Rus öğretmenler tarafından hazırlanması ve okulda Rus öğretmenler bulunması şart koşulmaktadır.[12]

Kars'ta ilk Rus okulu Rus subayları ve devlet memurları ile Rus yerleşimcilerinin çocukları için 11 Mayıs 1879'da açılan ilkokul oldu.[13] Bu ilkokul olağandışı koşullarda açıldığı için henüz Rusya eğitim bakanlığı standart-

8 *Otçet* 1886, Prilojenie 19 k glave IV.
9 Kavkazskiy Statistiçeskiy Komitet, *agy*, s. 174-175.
10 *Otçet* 1884, s. 30-31.
11 *Obzor Kutaisskoy gubernii za 1887 god, s. 40-41. Obzor Kutaisskoy gubernii za 1896 god.*
12 *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ardahan*, İstanbul: T.C. Ardahan Valiliği, 2009, s. 132-136.
13 *Otçet* 1879, s. 79.

larına tabi değildi. Yıl sonuna doğru öğrenci sayısı 50'ye yaklaşmıştı (36 erkek ve 14 kız). Okula alınacakların sınıfsal, dinsel ya da ulusal kimliklerine bakılmamıştı. Kuşkusuz, bugün için sıradan bir şey olan bu durumun o zamanki Rusya'da önemli olduğunu, çarlığın okullarına giriş için belli toplumsal kategorilere belli imtiyazlar tanındığını ve kotalar bulunduğunu hatırlayalım. Dolayısıyla valilerin yıllık raporlarında devlet okullarındaki öğrencilerin hangi zümrelere, mezheplere ve milliyetlere mensup olduklarını bildirmeleri zorunluydu. Tek sınıflı okulda dersler tamamen Rusçaydı. Verilen dersler de şunlardı: din dersi, Rus dili, aritmetik, coğrafya, el işi, resim ve güzel yazı. Okulun masrafları şehir bütçesinden, askeri gazinodaki kâğıt oyunlarından alınan harçtan, şehirde verilen konserlerden alman harçtan, bağışlardan ve üç aylığı iki ruble olan öğrenim harcından karşılanmaktaydı.

Kars'ta bu Rus ilkokulu dışında 1879 yılında Ortodoks Ermeni kilisesi okulu ve Katolik Ermeni kilisesi okulu açıldı. Buralarda din ve Ermenice eğitimi veriliyordu, ancak eğitim kalitesi düşüktü. Kars valisinin göreve geldikten sonra bu okulları ruhban okulu değil de kilise okulu olarak tanıması ve dolayısıyla kendi idaresine tabi görmesi nedeniyle Ermeni kilisesiyle arasında anlaşmazlık çıktı. Vali kilise okullarının vilayet yönetimine tabi olduğunu, Ermeni kilisesi ise eğitim açısından Eçmiyadzin'e tabi olduğunu ileri sürüyordu. Vali ile kilise arasındaki mücadele tipik bir eğitimin laikleştirilmesi mücadelesi gibi görünse de söz konusu kilisenin Ermeni kilisesi olması nedeniyle çarlığın milliyetler politikasıyla da ilgilidir. Nitekim İmparator III. Aleksandr merkezileştirme ve Ruslaştırma politikasının bir sonucu olarak Şubat 1884 tarihli fermanıyla Ermeni kilise okullarını eğitim bakanlığı denetimine tabi tutmuştu. Kars vilayetindeki Ermeni Ortodoks ruhban sınıfı kendi yönetimindeki kilise okullarının devlet denetimine tabi olmasını kabul etmediği için Kafkasya eğitim dairesinin kararıyla 1885 yılı başında Kars vilayetindeki bütün Ermeni Ortodoks kilise okulları kapatıldı.[14] Bütün Kafkasya'da kapatılan Ermeni kilise okullarının sayısı 160'tı. 1889 yılında çarın başka bir fermanıyla Ermeni tarihi ve coğrafyası okul müfredatından çıkarıldı.[15] Aralık 1892'de Rusya imparatorluğundaki Katolik kilisesine bağlı bütün okullar halk aydınlanması bakanlığına yani eğitim bakanlığına tabi kılındı.[16] Bu karardan Kars vilayetindeki az sayıdaki Ermeni Katolik okulu da etkilendi kuşkusuz. Bölüm 2'de gördüğümüz gibi Haziran 1903'te bütün Kafkasya'da Ermeni kilisesinin mallarını kamulaş-

14 *Otçet* 1885, s. 96.

15 Baberowski, *agy*, s. 345.

16 *Kavkazskiy Kalendar* 1900, Otdel II, s. 45-46.

tırıldı, kilise okulları da kapatıldı. Ancak tepkiler üzerine Ağustos 1905'te Ermeni kilisesinin malları iade edildi ve kilise okulları yeniden açıldı.

1880 yılında Kars'ta iki sınıflık bir şehir erkek ortaokulu (*gorodskoe uçilişçe*) açıldı. 1883 yılında okul Rusça hazırlık sınıfıyla birlikte dört sınıfı vardı ve sınıflar ikişer yıllık olduğu için yedi yıllık eğitim veriyordu. Okul için iki katlı yeni bir bina yapılmıştı. İlk yıl 28 öğrenciyle başlayan okul, 1884'te 160 öğrenciye ulaşmıştı. 1884 yılına gelindiğinde Kars'ta bir şehir okulu, bir kız okulu, Kağızman'da iki sınıflık bir "normal" okul (1882'den itibaren) ve Oltu'da bir ilkokul açılabilmişti. Bu okullardaki toplam öğrenci sayısı 255 erkek ve 67 kız olmak üzere 322'ydi. Kars şehir okulunda 149 erkek öğrenci vardı. Bu öğrencilerin %51'i Ermeni, %31'i Rum, %15'i Rus ve sadece bir öğrenci Türk'tü. Öğrencilerin ailelerinin zümrelere (*soslovie*) göre dağılımı da şöyleydi: %63 şehirli zümreler, %15 ruhban sınıfı, %12 köylü, %8 asilzade ve %1,7 asker.[17] Kağızman'daki okulu 1883 yılında ziyaret eden bir Ermeni gazetecinin gözlemleri şöyle: "Her milletten öğrencilerin kabul edildiği okuldaki eğitim parasız, yılda sadece 3 ruble yardım olarak alınıyor. Okulun müdürü Müslüman bir babadan, Ermeni bir anneden olan öğretmen Nevruzova Hanım'dır. O hem Ermenice, hem Rusça hem de Türkçe biliyor."[18] Kağızman sancağındaki tek Rus köyü olan Akçay'da 1904 yılında bir okul açılınca çevre köylerin Kürt aileleri de çocuklarını bu okula göndermek istemişlerdir.[19]

Batum oblastı valisinin 1910 yılı yıllık raporuna göre, Artvin sancağındaki okullar ve öğrenci sayıları şöyle: 1883 yılında açılan iki sınıflı okulda 108 erkek öğrenci okuyordu, kız öğrenci olmadığı görülüyor. Borçka'da 1909 yılında açılan tek sınıflı köy tipi ilkokulda (*odnoklassnoe selskoe naçalnoe uçilişçe*) 13 erkek ve 12 kız öğrenci, Satlel-Rabat köyünde 1898'de açılmış olan aynı tipte okulda 16 erkek ve yalnızca 2 kız öğrenci okuyordu. Artvin merkezindeki 1856'da (yani Osmanlı zamanında) açılmış Ermeni Katolik okulunda 96 erkek ve 174 kız öğrenci okuyordu. Yine Artvin merkezinde 1906 yılında açılmış ikinci Ermeni Katolik okulunda 20 erkek ve 30 kız öğrenci okuyordu. Bu iki Katolik Ermeni okulunda kız öğrenci sayısının erkek öğrencilerden fazla olması ilginç, bu durum eğer maddi bir hatadan kaynaklanmıyorsa, açıklanması gereken bir husus, ancak bu konuda bir bilgiye ulaşamadım. Ardanuç'ta 1896'da açılmış Ermeni Katolik

17 Kars valisinin 1883 yılı (el yazısı) raporu, STsSA, f. 229, op. 1, d. 45.

18 Rohat Alakom, *Kağızman. Kars'ın Tadı Tuzu*, Kars: Kağızman Belediyesi Yayınları, 2012, s. 109. Yazı Tiflis'te yayımlanan Ermenice *Mşag* gazetesinde 1883 yılı 151. ve 152. sayılarında çıkmış.

19 Alakom, *age*, 2012, s. 110.

okulunda da 76 erkek ve 69 kız öğrenci okuyordu. Batum oblastınm her iki sancağındaki tüm ilkokullarda okuyan Türk erkek öğrenci sayısı 428, kız öğrenci sayısı 20'yken, bu sayılar Ermenilerde 339 ve 348, Gürcülerde ise 218 ve 183'tü.[20]

Kars şehir erkek okulu, devlet okulu olmakla birlikte ücretliydi, ancak eğitime yardım derneği bazı yoksul öğrencilere yardımda bulunuyordu. 1885 yılı gelirleri hazineden 4.580 ruble, öğrencilerden 783 ruble ve bağışlardan 668 ruble olmak üzere toplam 7.065 rubleydi. Aynı yıl okulun giderleri 5.113 ruble tuttu. Yıllık öğrenim harcı öğrenci başına 6 rubleydi ancak 178 öğrenciden 44'ünden harç alınmamıştı. Bunlardan beşi öğretmen ve müdür çocukları, 29'u yoksul aile çocuğuydu, 10'unun harcı ise General Frankini'nin vakfetmiş olduğu 2.000 rublelik sermayenin faiziyle ödeniyordu. Devlet okullarındaki öğrencilerin %58'i Ermeni, %25'i Rum, %11'i Rus ve %4,5'i (8 öğrenci) Müslüman'dı. Öğrencilerin ailelerinin zümrelere göre dağılımı da şöyleydi: %57 şehirli zümreler, %11 ruhban sınıfı, %15 köylü, %10 asilzade ve %6 asker. Seçmeli dersler Ermenice, Rumca, jimnastik, müzik ve resimdi.[21] Yine valinin yıllık raporuna göre öğrencilerin başarı sıralamasında en başta Ermeniler, sonra Ruslar ve Rumlar geliyordu. Öğrencilerin toplumsal sınıflarına bakıldığında, en başarılı öğrenciler din adamlarının çocukları, en başarısız olanlar ise asilzade ve memur çocuklarıydı. Kars şehir okulu dışında 1885 yılında köy ve şehirlerdeki 9 ilkokul ve eğitim bakanlığı denetimi dışında 55 mahalle mektebi vardı. 9 ilkokuldan 3'ünde öğrenim sadece Rusçayken ötekilerde yerel dillerde ve yine Rusçaydı.

1880-1915 yılları arasında Kars vilayetinde bulunan devlet okulları, kilise okulları ve medreseler ile özel okullarda okuyan kız ve erkek öğrencilerin okul, mezhep ve milliyetlere göre dağılımına baktığımızda okul ve öğrenci sayılarının düşük olduğunu ve yıllar içinde pek yavaş bir biçimde arttığını görüyoruz (bkz. Tablo 6.2A, Tablo 6.2B ve Tablo 6.2C). Okul çağındaki çocukların nüfusun yaklaşık %10'unu oluşturduğunu kabul edersek, okula giden çocukların okul çağındakilere oranı 1914 yılında ancak %57'ye ulaşmıştır. Ayrıca bu sayıya medreseler ve köy camilerindeki Kuran kurslarının da dahil olduğu unutulmamalıdır. Okul açmanın maliyetleri yanı sıra hem Müslüman nüfusun hem de Rus sektantlarının (özellikle Duhoborların) isteksizliğinden dolayı Kars vilayetinde okullaşma oranı Kafkasya ve Rusya ortalamasına göre oldukça düşük kalmıştır. Rus hükümeti, imam ve

20 *Obzor Batumskoy Oblasti za 1910 god*, s. 83-84.

21 *Otçet* 1885, s. 86-90.

mollaların köylerde ve şehirlerde ders vermelerine engel olmamıştır. Ancak bu okullarda okuyan öğrenciler sadece mekanik bir biçimde Kur'an okumayı öğrenmişler, içlerinden çok azı, sadece en zeki olanları birazcık Türkçe okuyup yazmayı öğrenebilmiştir.

1886 yılı sayımına göre Kars vilayeti daimi nüfusu (geçici ikamet edenler ve askerler hariç) 90.387 erkek ve 83.657 kadından ibaretti. Erkeklerin 516'sı Rusça, 3.044'ü de başka bir dilde (Rumca, Ermenice, Türkçe vd) olmak üzere 3.560'ı okuryazardı. Yine erkek nüfustan evde Rusça konuşanların sayısı 5.489 ve Rusça bilenlerin sayısı da 6.004'tür[22] (%6,64) (bkz. Tablo 6.3). Demek ki, Rus olmayanlardan sadece 515'i Rusça bilmektedir. Bu 515 kişinin 288'i Ermeni, 173'ü Rum, 13'ü Türk, 5'i Karapapak ve biri Kürt'tür. Tüm vilayette yedi yaşın üzerindeki erkek nüfus 68.977 kişidir ve erkek nüfus içinde Rusça, Türkçe veya başka herhangi bir dilde okuryazar olanların sayısı da 3.560'tır. Buna göre sekiz ve yukarı yaştaki erkeklerin okuryazarlık oranı %5,16'dır. Kadınlara ilişkin okuryazarlık istatistikleri tutulmamış görünüyor, ancak kadınlar arasında bu oranın çok daha düşük olduğunu tahmin etmek zor değildir.

Kafkasya genel valiliğine bağlı istatistik komitesinin 1889 yılında yayımladığı Kars vilayetine ilişkin 1886 yılı ayrıntılı verilerine dayanarak okuryazarlık oranını sancak, kaza, milliyet ve mezhep bazında da hesaplamak mümkündür. Milliyet ve yaş kategorilerinin ikisi birden sadece Ardahan ve Oltu sancakları için verilmiş olduğu için sekiz yaş ve üzeri erkek okuryazarlık oranını bu iki sancak için hesaplayabiliriz. Kars ve Kağızman sancakları için ise ancak tüm yaş üzerinden hesaplayabiliriz. Buna göre Ardahan sancağındaki sekiz yaş ve üstü erkekler arasındaki okuryazarlık oranı %4,90 ile vilayet ortalamasına yakındır. Bu oran Türklerde %7,61, Türkmenlerde %0,66, Karapapaklarda %4,60, Kürtlerde %0,58, Rumlarda %6,49, Ruslarda %89,57, Ermenilerde ise %21,50'dir. Oltu sancağında 8 yaş ve üstü tüm erkeklerde okuryazarlık oranı (%5,19), vilayet ortalamasıyla hemen hemen aynıdır. Bu oran Türklerde %2,96, Ermenilerde %20,08 ve Rumlarda %17,09'dur.

Kars vilayeti genelindeki (Türkmenler ve Karapapaklar dahil) Türk erkeklerinin sayısı 38.616'dir, bunlardan sadece 6 kişi Rusça okuryazar ve 1.057 kişi de Türkçe okuryazardır. 1.057 kişinin 773'ü Ardahan, 154'ü Oltu, 17'si Kağızman ve 97'si (Kars hariç) Kars sancağında, 16'sı da Kars şehrinde ikamet etmektedir. Böylece Kars ve Kağızman ulemasından ve okuryazarlarından Anadolu'ya göçün Ardahan ve Oltu'dakilerden büyük

22 Kavkazskiy Statistiçeskiy Komitet, *agy*, s. 169.

olasılıkla daha fazla oranda olmuş olduğu anlaşılıyor.[23] Yine 1886 yılı sayımına göre bütün vilayetteki (memurlar ve askerler hariç) daimi erkek nüfus içinde Rusların %4,5'i, Rumların %9'u, Kürtlerin %0,2'si, Ermenilerin %5'i, Türklerin %4'ü, Karapapakların %1,5'u, Türkmenlerin %0,4'ü kendi dilinde veya başka bir dilde okuryazardı. Görüldüğü üzere en yüksek okuryazarlık oranı Rumlardaydı.[24]

Kars valisi General Tomiç, 1886 yılı raporunda köylerde binası, yakıtı ve aydınlatması köylüler tarafından karşılanmak koşuluyla devlet okulları açılması için köylülerin ikna edilmeye çalışıldığını, ancak bunu çoğunun istemediğini belirtiyor. Kars sancağında yalnızca Rum cemaati okul açılmasına sıcak bakmıştır. Vali, Rum köylerinden birkaçını bir araya getirmek suretiyle okullar açılabileceği yazmıştır. Ardahan sancağında hâlâ tek bir devlet okulu yoktur. Ancak şehirde iki sınıflı bir okulun açılması için bina inşaatına başlanmıştır. Ardahan köylerinden sadece Poshov kazasının Digur köyü ahalisi binanın devletçe yapılması veya hazineden 2.000 ruble verilmesi halinde okul açılabileceğini bildirmiştir. Kağızman sancağında yedi Rum köyünün ahalisi İvanpol köyünde bir okul binası inşasını ve yakıtıyla aydınlatmasını üstlenmiştir. Oltu sancağında dört Rum köyü (Merines, Ersinek, Bardız ve Posik) okul yapmayı üstlenmiştir. Bunlardan Bardız köyü Osmanlı sınırına yakın olmasına karşın büyük ve zengin bir köy olduğu için okul açılmasına elverişli kabul edilmiştir.

Vali Tomiç, Ardahan'da 1885 yılında kapatılmış olan Ermeni Ortodoks ve Ermeni Katolik erkek okullarının ve Kars'taki bir Ermeni Ortodoks erkek okulu ile bir Ermeni Ortodoks kız okulunun bakanlık denetimini kabul etmeleri üzerine 1886 yılı sonunda yeniden açıldığını kaydetmiştir. 1886 yılında Kars şehir erkek okulunda öğrenim harcı 6 rubleden 8 rubleye çıkarılmıştır. 179 öğrenci içinde harç ödemeyen veya burs alan öğrencilerin sayısı 74'tür. Öte yandan okulun binası normalde 150 öğrenciye yeterlidir; bu fiziksel yetersizlik yüzünden öğrenci sayısı fazla artmamıştır. Ortalama öğretmen maaşı da 35 rubledir. Öteki okullardaki öğretmenlerin ortalama maaşı ise 14,25 rubledir. Kars askeri valisinin eşi Olga Alekseyevna Tomiç'in başkanlığındaki Kars eğitime yardım derneğinin 165 üyesi

23 *agy*, s. 13, 168-169.

24 *agy*, s. 13, 160-169. Yunan yazar Stilianou Mavrogenous, "Türkiye'den Rusya'ya göçen Rum erkeklerin %80'i Yunanca okuma yazma biliyordu" diye yazmıştır. Burada Rusya'dan kastedilen tüm Rusya mı yoksa yalnızca Kars vilayeti mi belli değildir. Her durumda Kars vilayeti için bu oran resmi istatistiklere göre doğru değildir. Yazar bu bilgi için kaynak da belirtmemiştir. Bkz. Stilianou V. Mavrogenous, *To Kiverneion Kars tou Antikafkasou (Karskaya Omblast) kai to en avto Ellinikon Stoiheion kata tin Periodon 1878-1920*, Selanik, 1963, s. 49. Pasajı Yunancadan çeviren Murat Issı.

vardır. Dernek 1886 yılında 65 erkek ve 37 kız öğrencinin öğrenim harcını ödemiş ve bu öğrencilere ders kitabı ve elbise dağıtmıştır.

General Tomiç, 1888 yılına ait yıllık raporunun "halk eğitimi" başlıklı kısmında vilayette eğitim işinin çok önemli olduğunu, çünkü ancak "gençliğe verilecek rasyonel eğitim ve öğretim yoluyla yerli halkın manevi gelişimini dinamik bir biçimde etkilemenin ve imparatorluktaki egemen öğe (hâkim unsur) olan Rus öğesiyle bağlarını güçlendirmenin" mümkün olacağını savunmaktadır. Tomiç'e göre vilayetin sadece askeri olarak fethi ve ilhakı yeterli değildir, tıpkı Rusya'nın Asya'da fethettiği öteki yerlerde olduğu gibi burada da askeri fetih, manevi fetihle tamamlanmalıdır. Tomiç, Rusya'nın politikasının İngiltere ve Fransa'nın Asya ve Afrika'daki sömürgelerinden farklı olduğunu, çünkü oralarda egemen öğenin yerli halkla hiçbir ortak yanının olmadığını ve sömürge (koloni) ile metropol arasında maddi bağlar dışında bir bağ olmadığını da ileri sürmektedir. Vali, Kars köylerindeki ahalinin yoksulluğu ve "entelektüel açıdan geri kalmışlığından" dolayı okul açılmasına maddi katkıda bulunmak istemeyişine karşın kendisinin Kafkasya eğitim dairesi başkanıyla yaptığı görüşmeler sonunda dairenin köy merkezlerinde açılacak her "normal" okula Halk Aydınlanması Bakanlığı bütçesinden yılda 300 ruble yardımda bulunmayı ve öğretmen sağlamayı taahhüt ettiğini bildirmektedir. Ayrıca okul yapımı için bina planı bakanlıkça onaylanmak koşuluyla 1.000 ruble yardım yapılacaktır. Bir okulun yıllık masrafı en az 700 ruble olduğu için köy merkezinin de yılda en az 400 ruble vermesi gerekmektedir[25] (1888 yılındaki devlet okullarındaki öğrencilerin dağılımı için bkz. Tablo 6.4).

1889 yılında bütün vilayetteki devlet okulları ve öğrenci sayıları şöyledir: Kars erkek okulu (hazırlık dahil dört sınıflı, 181 öğrenci), Kars kız okulu (dört sınıflı, 80 öğrenci), Kağızman "normal" okulu (iki sınıflı, 68 erkek ve 9 kız öğrenci), Oltu "normal" okulu (55 erkek ve 17 kız öğrenci) ve aynı yıl açılmış olan Ardahan "normal" okulu (70 öğrenci). Kars erkek okulunda sadece 7 Müslüman öğrenci vardır. Kars'taki iki okulun öğrencilerinin %52'si Ermeni Ortodoks ve %39'u Ortodoks'tur. Kağızman'daki okulun öğrencilerinin %65'i Ermeni, %26'sı Rum'dur ve sadece iki Müslüman (bir Kürt ve bir "Tatar" [Karapapak?]) öğrenci vardır. Ardahan'da yeni açılan okula kaydolan öğrencilerin milliyetleri şöyledir: 31 Rum, 21 Ermeni, 17 Rus (8'i sektant) ve 1 Gürcü. Oltu'daki 72 öğrencinin 62'si Ermeni, üçü Rus, biri Rum, dördü "Tatar" (Karapapak?) ve ikisi "Dağlı", yani Kuzey Kafkasyalıdır (1899 yılı sayıları için bkz. Tablo 6.8).

25 *Otçet* 1888, s. 101.

Bu okullar dışında Zallice köyünde bir Rum köy okulu, Kars'ta bir Rum, bir Ermeni Ortodoks erkek ve bir Ermeni Ortodoks kız okulu ile Ardahan'da birer Ermeni Ortodoks ve Ermeni Katolik okulu vardı, ancak Kars'taki Ermeni kilise okulları dışında buralardaki eğitim düzensizdi ve öğrenci sayıları verilmemiştir. Eğitim bakanlığı denetimindeki bu okullardan başka bir de denetime tabi olmayan, imam ve papazların elindeki 284 köy okulu vardı. Buralardaki öğrenci sayısı da 5.956'ydı.[26] Bu imam ve papazların bilgi düzeyi hakkında bir fikir edinebilmek için Yasin Haşimoğlu'nun anılarına bakılabilir.

1890 yılı Kafkas salnamesine göre 1887 yılında Kafkasya'da 14 adet Rusça, 7 adet Ermenice, 5 adet Gürcüce yayımlanan gazeteye karşılık Türkçe veya Azerbaycan Türkçesinde sadece Tiflis'te haftalık *Keşkül* gazetesi yayımlanmıştır. *Keşkül*'ün haftalık tirajı 480'dir. Kars'ta 1883'ten beri Rusça çıkan vilayetin haftalık resmi gazetesi *Kars*'ın tirajı 325'tir. Tiflis'te çıkan Rusça günlük *Kavkaz* gazetesi 2.450 tirajıyla en çok satılan gazetedir. Gürcüce gazetelerin en yaygını günlük 1.000 tirajıyla *İveriya* gazetesi, Ermenice gazetelerin en yaygını da günlük 1.340 tirajıyla yine Tiflis'te çıkan *Nor tar* [Yeni Asır] gazetesidir.[27]

İmparator II. Nikolay'ın 13 Ocak 1896 tarihli emriyle Kars vilayetinde yeni ilkokullar açılması için yıllık 10,000 ruble bütçe ayrıldı.[28] Ocak 1898'den itibaren de Kars'ta devlet okulları müfettişliği kadrosu açıldı.

Şubat 1897'de yapılan Rusya genel nüfus sayımı sonuçlarına göre Kars oblastında her yaştan daimi ve geçici toplam nüfusun (askerler dahil) okuryazarlık oranı tüm oblastta %10,8, şehirlerde %38,8, erkeklerde %17,4 ve kadınlarda %2,5'ti. O sırada Kutaisi guberniyasına bağlı olan Artvin okrugundaki okuryazarlık oranları ise okrugda %6,6, Artvin merkezinde %24,7, köylerde %3,9'du[29] (Tablo 6.5 vilayet genelindeki, şehirlerdeki ve köylerdeki her yaştan kadın ve erkeğin okuryazarlık oranını ayrı ayrı göstermektedir. Tablo 6.6 ve Tablo 6.7 de okuryazarlık oranını sancak ve zümre/sınıf bazında vermektedir. Nüfusun yaş, cinsiyet ve medeni hale göre dağılımı için bkz. Tablo 6.10).

1886 yılında erkek nüfus içindeki okuryazarlık oranının yaklaşık %4 olduğu dikkate alınırsa 11 yıl içinde okuryazarlık oranının yine erkeklerde %17'nin üstüne çıkmış olması, yani dört kattan fazla artmış olması ilk

26 *Otçet* 1889, s. 50-59.
27 *Kavkazskiy Kalendar* 1890, s. 139-140.
28 AVPRİ, f. 149, op. 502b, d. 2477, l. 113.
29 Perepis 1897. *Kars oblastı*, Tetrad 2, 1904, s. VI ve Perepis 1897. Kutaisi guberniyası, s. 14-15.

başta inanılmaz bir başarı gibi görünüyor. Ancak burada unutulmaması gereken nokta 1886 oranının yalnızca daimi nüfus içindeki okuryazarlık düzeyini gösterdiği, 1897'de ise geçici nüfus ve askerlerin de hesaba dahil olduğudur. Kuşkusuz, özellikle Rus asker, subay ve memurların hesaba dahil edilmesi okuryazarlık oranını yükseltmiştir. Ayrıca sancak bazında Kars ve Kağızman sancakları şimdi okuryazarlık oranında Oltu ve Ardahan sancaklarını geçmiştir. 1897 sayımına göre Kars vilayetindeki toplam 31.339 okuryazar (28.019 erkek, 3.320 kadın) içinde üniversite mezunlarının sayısı 177'dir (173 erkek, 4 kadın). Tahmin edilebileceği üzere bu üniversite mezunlarının çoğu (136 kişi) Kars şehrindedir. Bütün okuryazarlar içinde üniversite dahil herhangi bir okulda okumuş olanların sayısı 1.212'dir.[30]

1903 yılı Rus resmi istatistiklerine göre her 10.000 nüfus başına devlet okullarındaki öğrenci sayısı Kafkasya'da 221, Kuzey Kafkasya'da 264, Güney Kafkasya'da 198, Kars vilayetinde ise 120'dir. Görüldüğü gibi Kars'taki öğrenci sayısının nüfusa oranı Kafkasya ortalamasına göre düşüktür ki, Kafkasya ortalaması da genel Rusya ortalamasının altındadır. Rus istatistikleri öğrenci başına yapılan harcamayı da vermektedir. Kars vilayetindeki öğrenci başına harcama miktarı 25 rubleyken Kafkasya ortalaması 32 rubledir. Ancak Kars'ın harcamalar açısından okullaşma oranı yüksek olan bazı guberniya ve oblastlardan daha iyi durumda olduğu görülüyor. Aynı yıl içinde her bin kişiye düşen ilkokul sayısı Kafkasya'da 4,7'ken, Kars vilayetinde 6,2'dir.[31]

Bakü'de kurulmuş olan İslam Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin Kars şubesi 1908'de açıldı. Cemiyetin Rusça-Türkçe iki dilde yayımlanmış olan tüzüğünün Türkçe kısmında cemiyetin adı "Kars Sancağında Müslüman Taifesine Ohuyub Yazmak Örgeden Cemiyet" olarak geçiyordu. Buradaki Kars sancağından kasıt Kars oblastıydı. Yine tüzükte kurucuların adları şöyleydi: Dava vekili Ali Bek Halilbekof, İbrahim Bek Cihangirof, Arif Ağa Emirzade, Molla Muhiddin Yemin-oğlu ve Abdullah Yakub-oğlu.[32]

30 Perepis 1897, *Kars oblasti*, Tetrad 2, 1904, s. 25.

31 *Kavkazskiy Kalendar* 1905, s. 92-94.

32 *Nizamname. Kars Sancakında Müslüman Taifesine Ohuyub Yazmak Örgeden Cemiyet için*, Tiflis: Gayret Matbaası, 1326 Hicri senesi, 1908 Miladi / *Ustav Karsskago Obşçestva Rasprostraneniya Gramotnosti Sredi Musulmanskago Naseleniya. Oblasti-Karsskoy*, Tiflis: Tip "Geyrat", 1908. Kırzıoğlu bu cemiyetin Kars'ta 1909'da açıldığını yazmıştır, yanlıştır (Kırzıoğlu, 1943, s. 29). Kırzıoğlu kurucuları şöyle saymaktadır: Şehirden İbrahim Beğ, Arif Ağa, Ali Ağa, Molla Muhiddin, İğnezor köyünden Kurban Efendi. Kırzıoğlu her zamanki gibi kaynak göstermemiştir ancak bu bilgileri bizzat Cihangiroğlu İbrahim Aydın'dan almış olmalıdır. İ. Aydın tarihleri yanlış hatırlamış da olabilir. Kurucular arasındaki Muhiddin Efendi Kırzıoğlu'nun dedesi olmalıdır, nitekim tüzüğün Rusça kısmında Molla Mugaddin Yeman-oğlu diye geçmektedir, ancak Kırzıoğlu nedense bu

Tüzüğün birinci maddesinde cemiyetin kuruluş amacı şöyle ifade edilmiştir (tüzüğün Arap harfli Türkçe kısmından transkripsiyon): "Cemiyetin maksudu Kars sancakında Müslüman taifesinin ohuyub yazmak bilmegine ve ibtidai talim almağına çalışmakdır. Cemiyet öz şubelerini Kars sancakında gayr yerlerde açabülür." Tiflis'te basılmış olan bu tüzüğün dilinden Azerbaycan Türkleri tarafından hazırlanmış olduğu anlaşılmaktadır.

1901 yılı Ekim ayı başına ait okul ve öğrenci sayıları listesinde Kars oblastındaki medreselerde okuyan oğlanların sayısı 1.105, kızların sayısı da 594 olarak görülüyor (Tablo 6.9'dan görüleceği gibi en çok medrese Oltu köylerinde mevcuttu. 1905 yılında en çok medrese öğrencisi yine Oltu sancağındaydı. Oltu'dan sonra Ardahan sancağı ve özellikle Poshov kazası geliyordu. En az medrese öğrencisi ise Kağızman sancağındaydı).

Yanoviç ve Arakskiy'in Görüşleri

Kars gimnazyumu öğretmenlerinden Filipp Yanoviç, 1900 yılına ilişkin bir yazısında Kars'ta eğitimin geri kalmasının sebepleri arasında halkın bir kısmının (Kürtler, Türkmenler ve Terekemelerin) göçebe yaşam tarzını ve ekonomik koşullarını da sayıyor. Bu aileler çocuklarını okula gönderseler bile çocukların okula devamı mevsime ve işlerin yoğunluğuna bağlı oluyordu. Dolayısıyla devamsızlık yaygındı. Yanoviç'e göre yerleşik Müslüman halk ise Rus okulunu istemiyordu ve çocuklarını mollalara gönderiyordu. Bu okullarda da çocuklar biraz Kur'an okumak dışında bir şey öğrenemiyorlardı. Bu mektep ve medreselerde öğrencilere dayak atıldığı için aslında onlar da popüler değildi. Yanoviç, Rus hükümetinin yeni okullar açmaktaki zorluklarını şöyle anlatıyor:

şahsın dedesi olduğunu belirtmemiştir. Halbuki bu durum kendisi için büyük övünç kaynağı olmalıdır. Kırzıoğlu, Cihangiroğlu İbrahim Bey üzerine 1983 tarihli bir makalesinde ise bu kez cemiyetin kuruluş tarihini 1907 olarak veriyor ve "azıtan Ermeni komitelerine karşı Türklerin de toparlanıp teşkilat kurmalarını teşvik eden Kars askeri-valisi Samoylof'un" İbrahim Bey ve başkalarına bu cemiyeti kurdurduğunu yazıyor. Bkz. Kırzıoğlu, 1983, s. 121. Bu örnekte Kırzıoğlu yine maddi hatalar yanında kendisiyle bir çelişki yaşamaktadır. Maddi hata şudur ki, General Samoylov'un Kars valiliği Haziran 1906'da bitmiş, yerine General Babıç gelmiştir. Dolayısıyla cemiyet 1907'de kurulmuş olabilir, yani tüzüğü kuruluştan bir yıl sonra yayımlanmış olabilir, ancak bu cemiyeti Samoylov kurdurmuş olamaz. Çelişki de şudur ki, Rusların her politikasını Türk düşmanı olarak gören Kırzıoğlu burada Rus valisinin Türklere Ermenilere karşı direnmesi için cemiyet kurdurduğunu ifade etmektedir.

Yeni okullar açılması yerli halkın, özellikle de Müslümanların Rus okuluna alışamaması ve ona karşı düşmanca davranmasa bile kayıtsız kalması yüzünden engelleniyordu. Aynı şey Rus sektantları için de geçerliydi. Bir köyde okul açabilmek için o köy halkını ikna etmek için bir yıl boyunca uğraşmak gerekiyordu. Bu müzakerelerde başarılı olmak için her etnik grubun karakteri, alışkanlıkları, dinsel ve toplumsal görüşleri hakkında geniş bilgi sahibi olmak gerekiyordu. Rus sektantları okula muhalefetlerini, çocukları okula giderlerse, babalarına saygılarını yitirmelerinden korkmakla açıklıyorlardı. Müslümanlar ve Müslüman sektantları ise çocukları Rus okuluna giderlerse, yalnızca toplumsal temelleri değil, dinsel temelleri de yıkmalarından korkuyorlardı. İslami ruhban sınıfının fanatizmi bu görüşü teşvik ediyordu. Rumlar son zamanlarda gittikçe daha çok sayıda kendi kilise ve ilkokullarını açmaya başladılar. Bunların Rus devlet okullarından daha az bir mali yük getireceğini düşünüyorlar. Ayrıca birçok Rum köyünde ahalinin bir kısmı Türkiye'den bir kısmı da Kafkasya'dan (Tiflis'in Borçalı ilçesinden) gelmiş olduğu için farklı gruplara bölünüyorlar ve bunun da eğitime olumsuz etkisi oluyor... Kars vilayetinde görüldüğü gibi böylesine çok parçalı bir toplumu herhangi bir eğitimin gerekliliğine ikna etmek çok zor.[33]

Halkın parçalı durumu eğitim yanında dinsel kurumlara da yansıyordu. Ortodoks Ruslarla aynı mezhepten olan Rumlar bile ayrı kilise istiyorlardı. 1899 yılı Ocak ayında Karslı Rum cemaati, avukatları aracılığıyla yaptıkları başvuruda Kars katedralinde (*sobor*) ayinler Slav dilinde yapıldığı için anlamadıklarını belirtip bu kilisenin Rum kilisesine çevrilmesini ya da katedralin parasıyla kendilerine yeni bir kilise yapılmasını veyahut katedral için harcadıkları 16.000 rublenin iadesini istemişlerdir.[34]

Kars, Ardahan, Artvin ve Kağızman'ın hali vakti yerinde ailelerinden bazıları çocuklarını ilkokuldan ve gimnazyumdan sonra öğrenime devam etmesi için Tiflis veya Kutaisi'ye gönderiyorlardı.

1910 yılında Kars oblastında "Halk Aydınlanması Bakanlığına" bağlı devlet okullarında (*realnoe uçilişçe*, gimnazyum, *uçilişçe*, meslek okulu, normal okul, köy okulu) 5.669 erkek ve 1.799 kız olmak üzere toplam 7.468 öğrenci, Ortodoks-Ermeni kilise okullarında 4.278 erkek, 1.373 kız olmak üzere toplam 5.651 öğrenci ve iş işleri bakanlığına bağlı 126 medresede ise 2.990 erkek ve 985 kız olmak üzere toplam 3.975 öğrenci okumaktaydı. Buna göre tüm öğrencilerin %23'ü medreselerde okumaktaydı.[35] Devlet okullarında okuyan 7.468 öğrencinin sadece 653'ü, yani %8,7'si Müslüman'dı. Böylece medreselerde okuyan Müslüman öğrencilerin sayısının

33 Yanoviç'ten aktaran Georg Kobro, *age*, s. 160.

34 STsSA, f. 229, op. 1, d. 715.

35 Boris Esadze, *Karsskaya oblast v yeya proşlom i nastoyaşçem*, Tiflis, 1912, s. 84-87.

devlet okullarında okuyan Müslüman öğrencilerin sayısından altı kat daha fazla olduğu görülüyor. Burada "medrese" denen okulların klasik anlamda medreseden ziyade camilerde açılan Kuran kursu veya sıbyan mektebi gibi bir okul olduğu unutulmamalıdır.

Öte yandan devlet okullarında okuyan Rus ve Ermeni öğrencilerin sayılarının kilise okullarındaki Rus ve Ermeni öğrencilerin sayılarından daha çok olduğu görülüyor. Devlet ve kilise okullarında okuyan öğrencilerin sayıları sırasıyla Ruslarda 1.376 ve 293, Ermenilerde 3.306 ve 1.665'tir. Rumların ise Müslümanlar gibi çocuklarını devlet okullarından ziyade dini (kilise) okullarına gönderdikleri görülüyor: Devlet okullarında okuyan 1.852 Rum öğrenciye karşılık kilise okullarında okuyan 3.644 Rum öğrenci vardır. Kuşkusuz, ahalinin çocuklarını okula gönderme oranında ve okul seçiminde yalnızca tercihlerin değil, aynı zamanda ellerindeki olanakların da rol oynadığını hesaba katmalıyız.

Kars kız gimnazyumunda okuyan 291 öğrencinin milliyetlere göre dağılımı şöyledir: 109 Rus, 120 Ermeni, 20 Gürcü, 42 diğer. Bu öğrencilerin dinlere göre dağılımı ise şu şekildedir: 158 Ortodoks, 114 Ortodoks Ermeni, 15 Katolik, 3 başka mezheplerden Hıristiyan, 1 Yahudi. Görüldüğü gibi gimnazyumda Türk veya Müslüman kız öğrenci yoktur. Aynı öğrencilerin sınıfsal dağılımı da şöyle verilmiştir: Orta sınıflar ve zanaatkârların çocukları 86, imtiyazlı vatandaşlar ve tacirlerin çocukları 66, kişisel asilzadeler ve devlet memurlarının çocukları 63, asilzadelerin çocukları 40, köylü çocukları 15, ruhban sınıfının çocukları 13 ve diğerleri 8. 1910 yılında Kars oblastında sadece bir kız gimnazyumu varken, Batum oblastında bir kız ve bir erkek gimnazyumu, Bakü'de üç kız ve üç erkek gimnazyumu, Tiflis guberniyasında beş erkek ve yedi kız gimnazyumu, Erivan guberniyasında bir erkek ve iki kız gimnazyumu vardır.[36] Dolayısıyla Kars vilayetinin bağlı olduğu Kafkas bölgesi (*krayı*) içinde eğitim açısından da geri bir konumda olduğunu söyleyebiliriz.

Arakskiy'in 1910 yılında Petersburg'da yayımlanan kitabı yazarın kısa süre önce Kars'a yaptığı gezinin izlenimleriyle doludur. Yazar, Kars ve köylerine ilişkin ilginç gözlemler ve saptamalar yapmakta ve yörenin geri kalmışlığından dolayı hükümeti ve yerel yöneticileri suçlamaktadır. Yazar, Rusya'da ders kitapları ve "yurtsever" literatürün Rusya'nın doğuya doğru genişlemekteki tarihsel misyonunun oraya uygarlık ışığını götürmek olduğu hususunda bizi temin ettiğini kaydettikten sonra Kars vilayetini bu

36 *Kavkazskiy kalendar na 1912 god*, Tiflis, 1911, s. 310, 314. Kişisel asilzadelik derken kastettiğimiz, kayd-ı hayat şartıyla verilmiş, babadan oğula geçmeyen asilzadeliktir.

açıdan ele alıyor ve bizzat resmi verilerde bile durumun hiç de parlak olmadığını saptıyor. Öncelikle vilayetin yeterince incelenmemiş olduğunu ve iyi bilinmediğini belirtiyor. Yerel halkın (özellikle Ermeniler, Rumlar ve Rus sektantlarının) eğitime önem verdiğini, ancak yönetimin gereken önemi vermediğini ifade ediyor. Örneğin, yazara göre halk 1896'dan beri Kars'ta bir erkek gimnazyumunun açılmasını istemiştir, ancak halk aydınlanması bakanlığı 1902 yılında erkek gimnazyumu yerine kimsenin istemediği kız progimnazyumunu açmıştır.[37] Rusya genelinde ortalama 1.528 kişi başına bir okul düşerken Kars vilayetinde 2.494 kişi başına bir okul düşmektedir.[38] Rusya'da okuryazarlık oranı %21,1'ken, Güney Kafkasya'da bu oran %10,5'tir. Arakskiy, yaygın kanının aksine Müslüman ahalinin de eğitime düşmanca yaklaşmadığını ve çocuklarını okutmak istediğini bildirmektedir. Örneğin, Kars vilayetindeki Malakan köyü Novo-Nikolayevka'da 1904 yılında okul açılması üzerine komşu köydeki Kürtler de çocuklarını bu okula göndermek için izin istemişlerdir. 1909 yılında Kağızman'da Türkler hükümetten hiçbir yardım almaksızın 60 öğrencilik bir okul açmışlardır.[39]

Arakskiy şu soruyu sormaktadır: Güney Kafkasya'da devlet yerel halkın refahı, sağlığı, eğitimi vb için neden bu kadar az çaba harcamıştır? Sorunun yanıtını da kendisi vermektedir: Çünkü, demektedir, devlet memurlarının önemli bir kesiminin Güney Kafkasya'ya karşı tavrı ya soğuk bir bürokratik tavırdır ya da doğrudan düşmanca bir tavırdır. Yazara göre Rusya'dan gelen memurların çoğu hakkında büyük Rus şairi Aleksandr Puşkin'in 1829'daki *Erzurum Yolculuğu*'nda söyledikleri hâlâ geçerlidir: Genç memurlar buraya bir derece terfi almak için gelmektedirler ve buradaki günlerini bir sürgün olarak görmektedirler.[40] Bu memurlar yöreyle ilgilenmemekte ve yerel halkı da anlamamaktadırlar. Fakat bu ilgisiz memurların yanında bir de yazarın "Taşkentliler" dediği memurlar vardır ki, bunlar yerel halka açıkça düşmanca davranmaktadırlar. Basında bunların faaliyetleri hakkında haberler sadece bir suikasta uğradıkları zaman yer almaktadır. Arakskiy'e göre bu memurlar sadece astları değil, aynı zamanda en üst düzeydeki amirleri de içermektedir. Kafkasya genel valileri Dondu-

37 Öte yandan Kars askeri valisi 1897 yılı raporunda, Kars halkının 1896'da Kars'ta hem erkek hem de kız progimnazyumu açılmasını istemiş olduğunu ifade etmiştir. Bkz. *Obzor* 1897, s. 62.

38 İ. F. Arakskiy, *V Zakavkaz'e. Oçerki*, St. Petersburg, 1910, s. 75.

39 Arakskiy, *age*, s. 92.

40 Bkz. Aleksandr Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, çev. Ataol Behramoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008, s. 32.

kov-Korsakov, Şeremetyev ve Golitsın da ona göre yöre halkına düşmanca yaklaşmışlardır. Sonuçta ahali devlete sadece ceza veren veya vergi alan bir organ olarak bakmaktadır. "Güney Kafkasya'nın birçok yerinde," demektedir yazar, "ahali hükümet sözcüğünü bilmiyor, onun yerine hazine sözcüğünü kullanıyor." "Demek ki," diyor, "hükümetin işlevleri arasında ahali yalnızca mali olanını biliyor."[41] Arakskiy'in kitabının çarlığın başkentinde yayımlanabilmiş olması o sırada çarlık sansürünün gerçekten de bir hayli yumuşamış olduğunu gösteriyor.

Ardahan'ın Ölçek köyünden 1317 (1900) yılı doğumlu Mehmet Doğru, köyündeki eğitim hakkında şunları yazmıştır: "Rus istilası müddetince ne halk askere alınmış ne de okul açılmıştır. Yalnız 1900'dan sonra Gölebertte rumlar halka rusça öğreten bir okul (işkol) açmışlardı ve buna Ölçek'ten devam edenler vardı."[42] Rumların yaşadığı Gölebert köyündeki okul 1909 veya 1910 yılında açılmış olmalı, ilk kez 1910 yılı Kafkas salnamesinde adı geçmektedir.[43] Buradaki "işkol" sözcüğü de Rusçada okul anlamına gelen *şkola* sözcüğünden bozmadır. Mehmet Doğru'nun sözleri Arakskiyi doğrular niteliktedir: Ölçekli Müslüman Türklerin ve Kürtlerin bir kısmı çocuklarını Rum-Rus okuluna göndermişlerdir.

1910 yılında Kars'ta bir Rus-Müslüman okulu açılmıştı. Okulda Rusça yanında Türkçe eğitim de yapılacaktı. Okulun müdürü Mamed Kocayev (muhtemelen Rusya Müslümanlarından), "yerli dili" öğretmeni Ömer Şerif-oğlu (muhtemelen yerli Müslümanlardan) ve ikinci bir öğretmeni de İrina Politova'ydı[44] (muhtemelen Rus). Ancak Kars'ın Müslüman ahalisinin bu okula dahi çocuklarını göndermekte isteksiz kalmış oldukları anlaşılıyor. 16 Ekim 1911 tarihli *Kars* gazetesinde yer alan bir habere göre Kars vilayeti 2. bölge devlet okulları müfettişi A. İ. Semyonov, Kars şehri Müslümanlarının temsilcileri Kadı Ali Efendi Hasretzade, Nazif Efendi Atbaşzade ve öğrenci velilerine Kars Rus-Müslüman okulu ve Rus-Türk kız okulunun özellikle yerli Müslüman kız ve oğlan çocukları için açılmış olduğunu beyan etmiş. Haberde halen erkek okuluna sadece 40 öğrenci, kız okuluna da sadece beş öğrencinin devam ettiği ve 27 Ekim'e kadar yeterli sayıda öğrenci kayıt olmazsa bu okullardaki mevcut boş sıralara başka milletlerden öğrenci alınacağı duyurulmaktadır[45] (Tablo 6.2B'den görüle-

41 Arakskiy, *age*, s. 95.

42 Mehmet Doğru, *Ardahan'ın Ölçek Köyü Tarihi*, Ankara: Atak Matbaası, 1972, s. 10. Yazarın imlasına dokunmadım.

43 *Kavkazskiy Kalendar na 1910 god*, çast II, s. 438.

44 *Kavkazskiy Kalendar na 1910 god*, çast II, s. 426.

45 *Kars*, sayı: 40, Kars, 4 (16) Ekim 1911.

ceği gibi devlet okullarındaki Müslüman öğrenci oranı 1910'a değin %4 ila %7 arasında seyretmişken 1911'de %14, 1915'te de %12,4 olmuştur. Bu önemli bir dönüm noktasıdır. Araya Birinci Dünya Savaşı girmeseydi, bu artışın süreceğini tahmin etmek zor değildir).

1914 yılı sonuna ilişkin resmi rakamlara göre Kars vilayetinde bir "real" okul (lise), bir kız gimnazyumu, 11 şehir okulu ve "normal" okul, bir meslek okulu, 220 köy okulu, 62 Ortodoks kilise okulu, 26 Ermeni kilise okulu ve 139 medrese (Kuran okulu) vardı. Bu okullarda kız ve erkek toplam 22.000 öğrenci okuyordu.[46] Aynı yıl nüfus 385.000 kişi olduğuna göre tüm nüfusun %5,71'i ve okul çağındaki çocukların kabaca %57'si okula gidiyordu. Bu oran düşük olmakla birlikte komşu Erivan guberniyasına göre daha yüksektir. Çünkü Erivan valisinin (gubernatörünün) raporuna göre 1914 yılı sonu itibarıyla Erivan guberniyasında tüm nüfusun %3'ü ve okul çağındaki çocukların kabaca %30'u öğrenciydi.[47] Bu durumda Kars vilayetini kendi içinde değerlendirirsek, 1912-1914 yılları arasında hiçbir ilerleme olmamış gibi görünüyor. Çünkü 1912 yılında devlet okulları ve dini okullardaki toplam öğrenci sayısı 22.023'tü.[48] Ancak Kars valisinin verdiği sayı (22.000 öğrenci) yuvarlak olduğu için kesin olmaktan ziyade kaba bir tahmin de olabilir.

Kırzıoğlu, Karslı Müslümanların ana vatandan (yani Osmanlı devletinden) Kur'an ve Mevlid'den başka kitap getirtemediğini yazmıştır.[49] Bu derecede olmasa da çarlık rejiminde sansür kuşkusuz vardı. Ancak II. Abdülhamit sansürünün çarlık sansüründen beter olduğunu unutmamak gerekiyor. Abdülhamit, Müslüman ülkelerden ve Rusya'dan (İran'dan, Mısır'dan, Kazan'dan) Kur'an ithalini dahi yasaklamıştı.[50]

Yasin Haşimoğlu'nun Anıları

Yasin Haşimoğlu'nun 1900'ler başında Oltu'daki medrese ve Rus okuluna ilişkin anıları çok ilginçtir. Haşimoğlu medresede okumaktan neden hoşlanmadığını ve Rus mektebini neden istediğini şöyle anlatmaktadır:

46 Kars askeri vali vekili Albay Aleksey Podgurskiy'den İmparator II. Nikolay'a rapor, Kars, 13 Aralık 1914. RGVİA, f. 970, op. 3, d. 1939, ll. 172-173.

47 Erivan guberniyası valisinin İmparator II. Nikolay'a raporu, Gümrü, 14 Aralık 1914. RGVİA, f. 970, op. 3, d. 1939, ll. 229-235.

48 *Obzor* 1912'den aktaran Kobro, *age*, s. 157.

49 Kırzıoğlu, *age*, 1953, s. 553.

50 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 76-77.

Okumağa çok hevesim vardı. Fakat sabahları, soğukta, kolunda odun götürmek ve sokakta medresenin önünde bağırarak dua okumak zoruma giderdi. Sessiz, sükut içeri girip okumak isterdim. Medresede bizden yukarı derste olanları "Kalfa" diye çağırırdık. İçeride kızlar bir tarafta, erkek çocukları bir tarafta oturur, herkes ayrı olan dersini yüksek sesle ve başını sallayarak okurdu. Rus mektebinden erken çıkan çocuklar gelir medresenin önünde durur, içerdeki anlaşılmaz uğultuyu gürültüyü dinlerdiler. Rus mektebine muntazam suretle çocukların devam etmesi hoşuma giderdi. Ben de onlar gibi talebe olmak istiyordum. Nihayet babam 1904 yılında beni Rus mektebine kaydettirdi. Mektepten hoşlandım.[51]

Görüldüğü gibi medresede uygulanan eğitim yöntemlerinin ilkelliği küçük Yasin'in hoşuna gitmemiş, buna karşılık Rus okulundaki o zamana göre ileri olan eğitim tekniğine ve oradaki öğrencilere imrenmiştir.

Yasin Haşimoğlu'nun öğrencilik dönemine ilişkin anılarında adını andığı hiçbir Rus öğretmen veya yetkili hakkında olumsuz bir yargıda bulunmamış olması dikkat çekiyor. Tersine o yıllardan adını andığı Ruslar onda hep olumlu izlenimler bırakmışlardır. Örneğin, Rus okulunda Rus Kazak süvari yüzbaşısı Kibirof'un Ksenya adındaki kızıyla bir sırada oturduğunu ve Ksenya'nın kendisini çok sevdiğini ve kendisine "moy Turçonok (benim küçük Türküm)" dediğini anlatıyor.[52] Haşimoğlu'na göre bunun sebebi Kibirof'un ve kızının Türk soyundan olmasıymış.[53] Her halükârda Haşimoğlu öteki Rus öğretmen, müfettiş ve idareciler (örneğin İnspektör (Müfettiş) Belskiy)[54] hakkında da olumlu bir yargıya sahiptir. Hatta küçük Yasin'in sevilen ve şımartılmış bir öğrenci olduğunu anlıyoruz.

Yasin Haşimoğlu öğleye kadar Rus mektebine, öğleden sonra yine medreseye gittiğini kaydediyor. Yazar okuldaki Ermeni ve Rum çocuklarıyla ilişkilerini de şöyle anlatıyor:

51 Yasin Haşimoğlu, *Oltu Şura Hükümeti'nin Ermeni Mücadelesi. Oltu Şura Hükümeti Mebusu Yasin Haşimoğlu'nun Hatıraları*, yay. haz. Erdal Aydoğan, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları, 2005, s. 16.

52 Haşimoğlu, *age*, s. 17. Kitapta Turçonok kelimesi "Turçünok" şeklinde yazılmıştır, ancak Rusçada böyle denmez. Bu bir dizgi, tashih veya transkripsiyon hatası veya Haşimoğlu'nun yaşlılığında Rusçayı kısmen unutmasından kaynaklanan bir hata olmalıdır. Daha düşük bir olasılık ise Ksenya'nın yanlış telaffuzudur.

53 Haşimoğlu'nun sözünü ettiği Kibirof, 1908 Kars salnamesine göre, Oltu'daki Terek Kazak birliklerinden 1. Dağlık Mozdok süvari alayı önyüzbaşılarından (*podyesaul*) Safron Alekseyeviç Kibirov olmalıdır. Daha sonraki salnamelerden Kibirov'un Kars vilayetinden başka bir yere gitmiş olduğu anlaşılıyor. Tüm Kars vilayetindeki Kazak askerlerinin Rus Kazaklarından olduğunu ve Türk soyundan olan Kazakistan Kazaklarıyla ilgisi olmadığını unutmayalım.

54 Kars ve Kafkas salnamelerinde ve başka belgelerde Oltu'da görev yapan Belskiy adında bir eğitim müfettişine veya bu adda başka bir memura rastlayamadım.

> Mektepte Ermeni ve Rus [Rum? - CB][55] çocukları (Rus talebe pek az idi) Türkleri çok huylandırırdılar. Bilhassa ciddi olsun şakada olsun "Türk" kelimesini tahkir makamında kullandıklarında çok sinirlenirdim. Bu yüzden aramızda kavgasız gün hemen yok gibi idi. Dört Türk çocuğu birleşmiş bir halde bütün mektebi (180 talebe) yıldırmıştık. Çocukların muallimlere şikâyetlerinde, dinimizi tahrik ettiklerini ileri sürerdik, bu suretle güya haklı çıkardık, halbuki "Türklük" tahrik ediliyordu.[56]

Haşimoğlu'nun anlatımında bir abartı yoksa, dört Türk öğrencinin 180 öğrencilik koca bir okulun Hıristiyan öğrencilerini terörize etmiş oldukları ve Rus öğretmenlerin de buna göz yummuş oldukları ortaya çıkıyor. Bu durumda en azından bu öğretmenlerde Türk düşmanlığı olmadığı, hatta düşmanlık şöyle dursun, bizim Yasin'i resmen kayırmış oldukları anlaşılıyor.

1910 yılında Rus okulunu bitiren küçük Yasin 1911 yılında dört sınıflı bir şehir okulunun açılması üzerine bu okula devam etmek ister, ancak babası, "Oğlum yeter okudun, daha çok okursan gâvur olursun" diyerek karşı çıkar. Fakat küçük Yasin babasını dinlemez ve amcasının yanına giderek okula devam eder. Haşimoğlu'nun anlatımına göre Balkan Savaşı sırasında Türklerin yenilgisi üzerine okuldaki Ermeni ve Rum öğrenciler sevinçlerini gizlemezler. Buna sinirlenen bizim Yasin sınıf arkadaşlarından (Ermeni?) Osipof'u okulun arkasına götürür ve ona "adamakıllı bir dayak" atar. Dayağın sebebini de kendisine söylemez. Sonra ne yaptığını kendi ağzından dinleyelim: "Suçlu düşmemek için İnspektörün yanına koşarak dinime sövdüğünden şikâyet ettim. Bana çok itimadı olan İnspektör, Osipof'a ceza verdi." Görüldüğü gibi bizim Yasin hem suçlu hem güçlü. Kuşkusuz, Osipof da düşmanca hareket etmiş olmalı, ancak hem dayak yiyip hem de ceza almak herhalde adil değildir. Haşimoğlu daha sonra öğretmenlerin de Türklerin yenilgisine sevindiklerini fakat sevinçlerini Türk öğrencilerden saklamaya çalıştıklarını yazıyor. Sonra da "Elbet sevinirlerdi hepsi de aslında Türk düşmanı" diye ekliyor.

Öğretmenler de Türk düşmanı olsalar, dayak yiyen ve ceza alan neden Haşimoğlu değil de Osipof? Haşimoğlu neden bir kez olsun dayak yediğinden bahsetmiyor? Nasıl olmuş da dört Türk öğrenci bütün okulu yıldırmış? Haşimoğlu öğretmenlerden kendisine yönelik tek bir zalimce ve ayrımcı davranıştan söz etmiyor, aksine ona güveniyorlar ve her seferinde "Dinime sövdüğü için dövdüm" diye yalan söylemesine karşın ona inanı-

55 Cümlenin yapısına göre bu kelimenin Rum olması daha muhtemel görünüyor. Bir dizgi hatası olabilir.

56 Haşimoğlu, *age*, s. 18.

yorlar. Haşimoğlu kendi ağzıyla bu olayların çok sık olduğunu söylüyor. Peki, nasıl oluyor da bu "Türk düşmanı" öğretmenler hep bizim Yasin'e inanıyorlar? Burada bizim tipik Türk milliyetçisinin suçlu olduğu durumda bile ikiyüzlü bir şekilde mağduru oynama huyunu pek erken yaşta edindiği ortaya çıkıyor. Üstelik bunu kendi ağzıyla itiraf etmiş bulunuyor. Haşimoğlu çalışkanlığı sayesinde okulda tutunduğunu, yoksa yaptığı kavgalardan ötürü çoktan atılmış olacağını da yazıyor. Acaba öğretmenler Türk düşmanı olsaydılar, ne kadar çalışkan olursa olsun bir Türk öğrencinin okulda terör estirmesine müsamaha gösterirler miydi? Haşimoğlu itiraflarına devam ediyor:

> Milliyetimin rencide edilmesi yüzünden çıkardığım kavgalarda, dinimin rencide edilmiş olduğundan kavgaları yaptığımı her vakit iddia ederdim. Çünkü mektepte din serbest olduğu gibi Türk talebeye dini ders vermek için ücreti hükümet tarafından verilerek hoca Yakup Efendi tayin edilmişti ve bu zat haftada bir defa din dersi verirdi. Hristiyanlar kendi milletiyle övünürdüler. Onlara yasak değildi. Türklere milliyetçilik yasaktı. Ben Rus'um, Müslüman'ım dedirtmeye ve bu suretle milli hisleri söndürmek ve halkı din yoluyla uyuşturmak Rusların ana prensipleri idi.[57]

Haşimoğlu öğrenci arkadaşlarının davranışları dışında Rus yetkililerin onun milliyetini rencide ettiğine dair somut bir olay anlatmıyor. Dolayısıyla bu husus muğlak kalıyor. Ayrıca Haşimoğlu'nun dediğinin aksine, Rus hükümetinin yalnızca Türk milliyetçiliğini değil Ermeni ve Rum milliyetçiliğini de hoş görmediğini eklemeliyiz. Haşimoğlu bu noktada tek taraflı bakmaktadır. Öte yandan Rus hükümetinin Müslümanlığı engellemediğini, aksine teşvik ettiğini doğrulayan Haşimoğlu, Kırzıoğlu türünden öteki milliyetçilerden ayrılıyor, en azından dinsel baskı olmadığını, tersine dinin teşvik edildiğini ifade ediyor. Haşimoğlu laik bir milliyetçidir. Oysa Kırzıoğlu ve onu tekrar eden öteki milliyetçilere göre Ruslar, Türk halkının hem dinini hem de milliyetini köreltmeye çalışmışlardır. Bunun en azından kısmen doğru olmadığını başka bir milliyetçi olan Haşimoğlu itiraf etmiş bulunuyor.

Haşimoğlu Rus (orta) okulunda gördüğü derslerin "bilgi edinme bakımından çok yararlı olduğunu ancak okula haftada bir iki gün gelen imamın almakta oldukları bilgileri engellemek istediğini" de yazıyor:

> İmam derse geldiği vakit, son öğrenmiş olduğumuz derslerden söz açardık, imam bize, "Ben size kaç defa dedim, Allahın işine karışmayın, gâvurların sözüne inanmayın." İşte bize bilgi aşılamaya dinimizi öğretmeye gelen ho-

57 Haşimoğlu, *age*, s. 23-24.

camız... Kendisi okul görmemiş, cahil bilgisiz, üstelik softa. Bu gibilerden ne öğrenebilirdik. Dünya dönüyor dedik mi; "Kâfir oldunuz" diyordu. Bu gibi hocalar dini bilgi veremedikleri gibi milli hisleri de öldürüyor, din ve milli düşmanlarımıza yardımcı oluyorlardı.[58]

Acaba imamın bu cehaleti ve bu tavrı ulemanın genel karakteri miydi yoksa Rus idaresi özellikle böyle bir imamı mı seçmişti? İmamın tavrının istisnalar hariç ulemanın genel tavrını yansıttığını söylemek mümkün görünüyor, çünkü bu tavır Rus yönetiminin tercihi olsaydı, o zaman Ermeni öğrencilere din dersi veren Ermeni papazının da bu karakterde olması beklenirdi. Ancak Yasin Haşimoğlu, Ermeni papazının Ermeni öğrencilere Ermeni milli marşı Mer Hayrenik'i [Vatanımız] dahi öğrettiğini yazıyor. "Bizim imamlar ise" diyor, "Türk kelimesini ağızlarına almazlar. Hep Türk yerine 'Müslüman' kelimesini kullanırlar. Ecnebiler de Türklüğü unutturmak için Türk yerine Müslüman kelimesini kullanırlardı." Ancak çarlık yönetimi açısından Türk milliyetçiliği kadar Ermeni milliyetçiliği de tehlikeliydi. Dolayısıyla Türk milliyetçiliğini bastırırken Ermeni milliyetçiliğine izin vermek Rusya imparatorluğunun çıkarlarına uygun değildi. Bu hususu geçiştiren Haşimoğlu anılarında "tedrisat" başlığı altında ayrıca şu önemli bilgileri veriyor:

> İlk tedrisat [ilköğretim – CB] mecburi değildi. Türkler mekteplere girmek hususunda diğer milletlerle aynı hukuka malik bulunuyordular. Bazı Türk köylerinde hükümet tarafından mektep açılmıştı ise de Türklerin Rus dilinde okumaktan ürkmeleri ve Rusların da buna icbar etmemeleri [zorlamamaları – CB] yüzünden mekteplere devam edilmemiş ve kapanmıştır. Rum ve Ermeni köylerinin hepsinde dolgun mevcutlu mektepler vardı. Türklerin kendi dillerinde mollalar tarafından okutulmasına mâni olunmazdı. Ancak, köylerde imam olan ve çocukları okutanların Rus tebaasında bulunması ve Rusyaıda okumuş olması şart idi. Rus mekteplerinde mevcudu pek az olan Türk talebeye ücreti hükümet tarafından verilmek suretiyle mollalar tarafından haftada iki saat din dersi verilirdi.[59]

Burada köylerdeki çocukları okutan imamların Rusya'da okumuş olması şartı gerçekçi görünmüyor ve tam da anlaşılmıyor. Rusya'da okumaktan kasıt dini bir okulda okumuş olmak mıdır yoksa herhangi bir Rus okulunu bitirmiş olmak mı? Bu kural ne zaman getirilmiştir? Oltu'nun köyündeki imam nasıl Rusya'da okumuş olsun ki? Oltu köylüleri Tatar veya Azeri imamlar mı ithal edecekti? Bu tamamen işi yokuşa sürmek olurdu. Üstelik

58 Haşimoğlu, *age*, s. 24.
59 Haşimoğlu, *age*, s. 38.

böyle bir tavır Rus hükümetinin Haşimoğlu'nun da belirttiği dini teşvik politikasına aykırı olurdu. Nitekim Kars valilerinin raporlarında böyle bir şarttan söz edilmemektedir. Ayrıca Haşimoğlu nahiye müdürlerinin halk tarafından seçildiğini ve okuryazarlık şartı aranmadığını yazıyor. Nahiye müdüründe (başmuhtarda) okuryazarlık şartı aramayan Rus yönetiminin köy imamında Rusya'da okumuş olmak şartı araması pek olası görünmüyor. Dolayısıyla, bu noktada Haşimoğlu'nun yanılmış olması veya kasten yanlış bilgi vermesi mümkündür. Bu konu daha fazla araştırılmayı bekliyor.

Haşimoğlu anılarında ayrıca din ve kıyafet başlığı altında verdiği bilgilerde Rus hükümetinin Müslüman halkın ibadetine engel olmadığı gibi aksine onları teşvik ettiğini ve dini bayramlarda memurların ileri gelen Müslümanları ziyaret ve tebrik ettiklerini anlatıyor. Müslümanların kıyafetlerine de karışılmadığını, hatta Rus okuluna giden Türk çocuklarının öteki öğrenciler gibi şapka giymeye bile mecbur olmadıklarını belirtiyor. Fakat ona göre Rusların getirdiği bütün bu "serbestlik ve refahın" sebebi, Rusların takip ettiği "uyuşturucu siyaset"ti. Öyle ki, Rus hükümeti Müslüman halka iyi davranarak onları uyutmayı, milliyetlerini unutturmayı amaçlıyordu.[60]

Kültür

Kars, Ardahan ve Artvin kültürünün belki de en çok öne çıkan ortak özelliği halk ozanlarının, âşıklarının bol olmasıdır.[61] Buralar Dede Korkut ve Köroğlu destanlarının geçtiği yerlerdir. Yörenin âşıkları Rus yönetiminde de eserler vermeye devam etmişlerdir. En iyi bilinen örneklerden biri Çıldırlı Âşık Şenlik'tir. Ayrıca Hanaklı Âşık Ahmet Mazlumi, Posof Suskaplı Âşık Zülali, Ardanuç Cuğolu Âşık Nebi Efkâri, Yusufeli Zor köyünden Âşık Huzuri sayılabilir. "Dördüncü Yol" denen mistik bir öğretinin kurucusu olan Georgi Gürciyev'in çocukluğu 1880'ler ve 1890'larda Kars'ta geçmiştir. Gümüşhane'den Gümrü'ye göç etmiş Rum bir baba ile Ermeni bir anneden doğan Gürciyev ailesi Kars'a taşınınca ilk öğrenimi

60 Haşimoğlu, *age*, s. 38-39.

61 Bu âşıklar ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Fahrettin Kırzıoğlu, *Edebiyatımızda Kars*, İstanbul: Işıl Matbaası, 1958; Adil Özder, *Doğu İllerimizde Âşık Karşılaşmaları*, Bursa: Emek Basımevi, 1965; Hayrettin Tokdemir, *Artvin Destanı*, Ankara: Fon Matbaası, 1978; Yunus Zeyrek, *Hanaklı Mazlumi*, Ankara, 2001 ve *Posoflu Zülali*, Ankara, 2004 (Zeyrek, kitaplarını kendi yayımlamıştır).

1880'lerde Kars'ta almıştır. Babası Adaş takma adıyla Türkçe ve başka dillerde söyleyen bir halk ozanı ve âşıktır. Âşık Adaş, Binbir Gece masallarını, Gılgamış Destanı'nı da ezbere söylemekteydi. Bu destanın sözlü olarak babasına dek ulaştığını anlatır Gürciyev. O tarihte Gılgamış destanı henüz keşfedilmemişti. Gürciyev bir gün bir dergide arkeologların Babil harabelerinde buldukları dört bin yıllık tabletlerdeki destanı okuyunca bunun babasının anlattığı destanla tıpatıp aynı olduğunu anlar. Çocukken babası onu İran'dan, Türkiye'den, Kafkasya'dan, hatta Türkistan'ın uzak köşelerinden gelen âşıkların kalabalık insan toplulukları önünde yaptıkları atışmalara götürmüştü. Bu atışmalardan biri Van'da, ikincisi Karabağ'da, üçüncüsü de Kars'ın Subatan köyünde olmuştu. Gürciyev değişik milletlerden âşıkların ortak dil olarak "Türk-Tatar" dilini kullandıklarını da yazıyor.[62]

17. yüzyılda yazan Kâtip Çelebi, *Cihannüma* eserinde Gürcistan'ın "bilad-ı İslam'a muttasıl" (komşu) olan yerleri için "mahlut esnaf-ı muhtelifedir" [karışık ve çeşitli sınıflardan ahalidir – CB], "anlara çinçavat derler" diye yazmıştır. Çinçavat sözcüğü imanı eksik anlamında pejoratif bir sözcüktür, bugün pek az işitilmekte ve anlamı unutulmuş olmakla birlikte Kars-Ardahan-Artvin yöresinde hâlâ bilinir. Yöredeki her Türkçe olmayan sözcüğe bir Türkçe etimoloji uydurma işini üstüne almış olan Kırzıoğlu, bu çinçavat sözcüğünün de Türkçe olduğunu göstermek için âdeti üzere bin dereden su getirmiş, bütün Türk boylarını taramış ve bu kez de Çin'e kadar uzanmıştır. Kırzıoğlu'na göre, "Çin-Çavat adındaki ilk söz, Orbelyan da denilen eski Türk boyunun 'Cenasdan'dan geldikleri için vaktiyle 'Çenavulk', Çenaçik' de denilen adlarının sonraki şekilleridir. İkinci kelime 'Çavat' ise, Çıldır-Ahılkelek-Ahıska'nın eski sancak adındaki 'çav, cav' kökünün k yerine t ile de cemilenişini gösterir." Kırzıoğlu bu Çav'ları da Oğuzların Üçok kolundan Çavuldur veya Çavdar boyuyla ilişkilendirir.[63] Buradaki zırva hakikaten tevil götürmüyor. Kırzıoğlu'nun bu yakıştırmalarını bilim dünyasında, ciddi Türkologlar arasında ciddiye alan yoktur. Halbuki sözcüğün etimolojisi gayet basittir: Ermenicede "çınç" çok az, "havadk" da inanç demektir. Çınç-havadk sözcüğü halkın ağzında çinçavat

62 Georg Gurdjieff, *Olağanüstü İnsanlarla Karşılaşmalar*, İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 2009, s. 48-53. Moskova'da Görsel İşitsel Belgeler Arşivi'nde 1911 yılında doldurulmuş Kars ve Gümrü yöresi âşıklarının ses kayıtlarını içeren çelik diskler var, ancak bu diskleri seslendirecek eski tipte gramofonlar bulunmadığı için dinleyemedim. O disklerde önemli kültürel hazineler olabileceğini düşünüyorum.

63 Kırzıoğlu, *Dede Korkut Oğuznameleri, 1. Kitap*, İstanbul: Burhanettin Erenler Matbaası, 1952, s. 28-29.

olmuştur. Çinçavat, Ermenicede inançsız, imansız, inancı az anlamlarına gelmektedir. Sözcük Ermeniceden Türkçeye geçmiştir. Yöre halkı Osmanlı egemenliğine girmeden önce birkaç kez İslam ve Hıristiyanlık dinleri arasında gidip gelmiştir. Dolayısıyla daha eski Müslüman olanlar yeni (ve genelde kılıç zoruyla) Müslüman olanlarla alay etmek için bu sözü kullanmışlardır. Muhtemelen Hıristiyan Ermeniler de sonradan zorla Hıristiyan olan çoktanrılı Ermenilerle böyle alay ediyorlardı. Köroğlu destanının bir Ermenice versiyonunda Köroğlu'nun, Kars'ın yerel Ermenicesiyle Bolu beyine şu seslenişi ilginçtir:

Şat mi hosir du Poli bek,
Mohirıd amperin kı hanem
Cartem kı bitun zorkıt
Çınç havat kıristonya em[64]

Çok konuşma sen Bolu bey
Külünü buluta çıkarırım
Kırarım bütün leşkerin
Az inançlı Hıristiyanım

Ardahan'ın Sindiskom köyü Rumlarından olup Selanik'e göç etmiş olan emekli öğretmen İraklis Killahidis anılarında Ardahan ve Göle çevresinde bulunan Rum köylerindeki günlük yaşama, Rum kültürü ve eğlencelerine ilişkin olarak şunları yazmıştır:

> Köy sakinlerinin hepsi Rumca (Pontus diyalekti) konuşurdu... Ardahan ve Göle kazalarındaki Rumlar... bütün Yunanlıların ortak vatanı olan Anavatan Yunanistan'a gidip yerleşme hayalinden hiçbir zaman vazgeçmediler. Zaten bundan ötürü de Pontus gelenek ve göreneklerine fanatikçe bağlandılar. Çocuklarına hem Rusça hem de özel öğretmenlere ücret ödeyerek Yunanca öğretiyorlardı... Balkan savaşlarında Yunan ordularının zaferlerinin yarattığı coşkuyla şarkılar söyleniyordu... Türk ve Kürt köyleriyle hayvan alım satımları dışında başka ilişkileri yoktu. Rus köyleriyle az vardı... 28-29 Haziran tarihlerinde kilise, Aziz Bedros ve Pavlos bayramlarını kutlardı... İki gün süren panayırlarda, Cuma gecesinden itibaren sabaha kadar, ertesi gün de yine aynı şekilde genç kızlar ve erkekler dans ederlerdi. Sonra gruplar halinde ev ev dolaşarak iyi temennilerde bulunurlardı... Haziran'dan itibaren Ağustos sonlarına kadar yaylalara çıkılırdı... İnsanlar için de çok sağlıklı olan bu yaylalarda 20 Temmuz'da İlyas Peygamber'in anısına kutlamalar yapılırdı. Davul-zurna ve ölümsüz lirin melodileri dağ-

64 HH GAA Hnagitutyan yev Azgagitutyan İnstitut, *Kars. Hayots Banahyusakan Mşaguyt*, Erivan: HH GAA Gitutyun, 2013, s. 353.

ların zirvelerinde ve ormanlarda yankılanırdı. Eğlence geceye kadar devam eder ve sonra yorgunluktan romantik Aziz İlyas zirveleri geride bırakılarak evlere dönülürdü...[65]

Sağlık

Kars valileri yıllık raporlarında sağlık başlığı altında Kars şehri ve sancaklar bazında çok ayrıntılı bilgiler vermişlerdir. Kuşkusuz bu bilgiler, vilayet doktoru ve öteki doktorlar tarafından hazırlanmış raporlara dayanıyordu.

Kars askeri valisi General Tomiç'e göre vilayetin iklimi çok sağlıklıydı. Bu nedenle salgın hastalık ve ölüm oranları Rusya'nın öteki guberniyalarından daha düşüktü. Çocuk ölümleri de daha düşüktü. Halkın sağlığını olumsuz etkileyen en önemli etken ona göre kirli, karanlık, dar, havasız ve sağlıksız evlerde yaşamalarıydı. Vilayet merkezi Kars'ın kötü döşenmiş dar caddeleri, ince tozlu toprak yapısı, çöplük haline gelmiş ev harabeleri, kanalizasyon ve temiz içme suyu eksikliğiyle her yıl pazar meydanında oluşan ve ancak yaz sonunda kuruyan Gölbaşı bataklığı sağlığı olumsuz etkiliyordu. Ancak şehirde devam eden imar çalışmaları epey mesafe kat etmişti.

1888 yılında 4.474 daimi ve 5.000 kadar da geçici olmak üzere toplam 9.474 nüfusu barındıran Kars şehrinde hastalıklardan ölenlerin sayısı 183 kişiydi. Ölenlerin milliyetleri şöyleydi: Ermeni 136, Müslüman 22, Rum 16 ve Rus 9. Bu sayılar nüfusun milliyetlere göre dağılımıyla orantılı görünüyor. En çok ölüm solunum yolları hastalıklarından (51 kişi) olmuştu. Ölenlerin 65'i bir yaşın altındaki bebekler, 49'u 1-5 yaş arası, 12'si 5-10 yaş arası çocuklar ve 17'si 10-25 yaş arası çocuklar ve gençlerdi. Yıl içinde Kars şehir doktoruna toplam 867 hasta başvurmuştu, bunların 259'u akciğer, 151'i mide ve bağırsak, 13'ü frengi, 38'i göz hastalıklarından şikâyetçiydi. Bulaşıcı hastalıklara yakalananlar ve bunlardan ölenlerin sayıları şöyleydi: difteri, toplam dokuz hastadan sekizi; kızıl, dört hastadan biri; kızamık, sekiz hastadan ikisi; tifo, altı hastadan ikisi ve çiçek, üç hastadan biri.[66]

207 yatak kapasiteli Kars askeri hastanesinin 1886-1888 yıllarında yapılan yeni binaları Eylül 1888'den itibaren Kars çayının kuzeyindeki Çakmak tepelerinde yer alıyordu. Binalar merkezi sıcak hava üfleme sistemiyle

65 İraklis Killahidis, *To Kserizomos tou Horiou Sintiskom*, cilt 1, Selanik, 1960, s. 6-16. Daktilo metni. KMS. Katalog no. KAYK 3. Yunancadan çeviren Murat Issı.

66 *Otçet* 1888, s. 70-73.

ısıtılıyordu. Yıl içinde hastaneye 25 subay, 1.211 asker ve zaptiye ve 233 sivil olmak üzere toplam 1.469 hasta başvurmuş, 59 hasta ölmüştü. En çok görülen hastalık kategorisi bulaşıcı hastalıklardı (284 kişi). Vilayette askeri hastaneden başka hastane yoktu. Kars sancağında 1888 yılı içinde ölen 1.200 kişiden 525'i bir yaşın altındaki bebeklerdi. Kağızman sancağında 1.107 sıtma vakası görülmüştü. Sancak doktoruna başvuran hasta sayısı 254'tü. Kuşkusuz, köylülerin çoğu doktora ulaşamıyordu. Kars sancağının Aysor (Asuri) köyü Samovat ve Ukraynalı köyü Haroşeye'de ve Kağızman sancağının Ermeni köyleri Başköy, Armutlu, Çürük, Sitagan, Gülentepe ve Zıbni'de birkaç yıldan beri frengi hastalığı yayılmıştı. Oltu sancağında da 67 frengi hastası doktora başvurmuştu.

1887 yılında bütün vilayette 4.764 çocuğa ve 1888 yılında 5.876 çocuğa çiçek aşısı yapılmıştı. Aşı başına 20 kopek (0,2 ruble) ücret alınıyordu. Valiye göre aşılanan çocuk sayısının az olmasının nedenleri aşıcıların sayısının yetersiz (bütün vilayette yedi kişi) oluşu ve yerel halkın cehaletiydi. Kürtler ve Karapapaklar çocuklarına aşı yaptırmıyorlar, ötekiler ise idarenin talebine uymakla birlikte aşıya inanmıyorlar ve güvenmiyorlardı. 1888 yılında bütün vilayette 6 sivil ve 27 askeri doktor ile 3 veteriner vardı. Doktorların 12'si Kars'ta, 4'ü Kars sancağında, 9'u Kağızman sancağında, 4'ü Ardahan sancağında, 3'ü Oltu sancağındaydı.

1899 yılında bütün vilayetteki sivil doktorların sayısı şöyleydi: Kars'ta dört, Ardahan, Kağızman ve Oltu'da birer, Grenadarskoye ve Başköy köylerinde birer ve Karaurgan gümrük ve karantina dairesinde bir, toplam 10 doktor. Bunlardan yalnızca Kağızman'daki sancak doktoru kadındı. Kars'ta ise biri kadın iki diş doktoru vardı. Ayrıca 17 sağlık memuru, 8 ebe ve 9 çiçek aşıcısı vardı. Yıl içinde 7.129 çocuğa çiçek aşısı yapılmıştı. Çiçek aşısı ücreti 1884 yılında aşı başına 20 kopekti.[67] O yılki sivil sağlık hizmetleri giderleri 28.466,52 ruble tutmuş ve bu miktarın 14.938,47 rublesi iç işleri bakanlığı bütçesinden, 1.560 rublesi maliye bakanlığından, 7.800 rublesi zemstvo gelirlerinden, 3.000 rublesi şehir gelirlerinden ve 1.168 rublesi sancak menafi sandıkları ve idari para cezalarından karşılanmıştı. Yıllık giderlerin dağılımı da şöyleydi: Sancak doktorları ve sağlık memurları maaşları toplamı 10.668,47 ruble, köy doktorları giderleri 7.260 ruble, vilayet doktoru, yardımcısı ve sağlık memuru maaşları toplamı 3.970 ruble, Karaurgan karantina müdürü ve memuru maaşları toplamı 1.560 ruble, şehir doktoru, sağlık memuru ve ebenin maaşları toplamı 2.000 ruble, çiçek aşıcılarına 540 ruble, ilaç giderleri 978 ruble, kırtasiye giderleri 300

67 *Otçet* 1884, Polojenie ob ospoprivivanii v Karsskoy Oblasti.

ruble, diğer giderler 1.189,30 ruble. Kars, Kağızman ve Ardahan'da birer eczane vardı. Bu üç eczaneye 1899 yılında toplam 14.418 reçete gelmiş, bu reçetelerden 8.028 rublelik, reçetesiz olarak da 3.465 rublelik ilaç ve tıbbi malzeme satılmıştı. Ayrıca sancak doktorlarının yönetimindeki ilaç depolarından halka ücretsiz ilaç da veriliyordu. Bu ilaçların giderleri sancak menafi sandıklarından karşılanıyordu.[68]

Yaygın hastalıklar arasında çoğu zaman olduğu gibi yine birinci sırada sıtma vardı. Doktora başvuran 2.803 sıtma hastasından 26'sı ölmüştü. Sıtma en çok Kağızman ve Oltu'daki alçak ve nemli yerlerde, özellikle sulamalı tarım yapılan yerlerde görülüyordu. Kars şehrinin güney kısmındaki Gölbaşı denen bataklık bölgenin kurutulması gerekiyordu. Çiçek, difteri, kızamık, boğmaca, grip, tifüs, kolera da öldürücü hastalıklar arasındaydı. 1910 yılında 175'i Kars'ta gerisi taşrada olmak üzere toplam 650 kişi koleradan öldü.[69] Genelev kadınlarının muayenesi de şehir ve sancak doktorlarının görevleri arasındaydı. 1899 yılında Kars şehrinde 34 genelev kadını muayene edilmiş, 12'si tedavi için askeri hastaneye gönderilmişti.

Köy ahalisi sağlık hizmetlerinden çok az yararlanabiliyordu. Her sancakta bir doktor ve iki köy sağlık memuru vardı. Hasta köylü sancağa kadar gelebilse bile doktoru veya sağlık memurlarını her zaman yerinde bulamıyordu çünkü onlar da muayene için başka yere gitmiş olabiliyordu. 1899 yılında tıbbi yardım için sadece 14.130 kişi başvurmuştu ki, bu sayı tüm nüfusun yaklaşık %5'iydi. Oysa Güney Kafkasya'nın öteki vilayet ve guberniyalarında bu oran %10-15 arasındaydı, Rusya'nın içlerinde ise %50'ye dek varıyordu. Doktorların çalışma koşulları da çok zordu, maaşları azdı, gece gündüz çok sayıda hastaya bakmaları gerekiyordu, sağlıksız ve pahalı kiralık evlerde yaşıyorlardı ve genelde hayat pahalıydı. Yalnızca Müslüman kadınlar değil, Ermeni kadınları da erkek doktorlara muayene olmak istemiyorlardı. Valinin resmi raporuna göre "yıllarca Türk idaresinde yaşamış olmaktan dolayı Ermeniler de Türk göreneklerini benimsemişler"di.

Kars askeri hastanesinin mekânı dardı ve birçok eksiği vardı. 1899 başında hastanede 198 hasta vardı. Yıl içinde 2.539 hasta daha geldi, 2.425 hasta taburcu oldu, 40'ı sevk edildi, 80'i ise öldü. Gelen hastaların 2.265'i asker, 71'i subay, 21'i milis (zaptiye), otuzu sivil mahkûm, beşi askeri mahkûm, 148'i de sivil halktandı.

Kars'taki vilayet veterineri başkanlığında sancaklarda ve gümrük-karantina noktalarında veterinerler bulunuyordu. Bunların sayıları yeterli olma-

68 *Otçet* 1899, s. 49-59.
69 *Otçet* 1910. HAA, f. 1262, op. 3, d. 914.

dığı için Tiflis'ten görevlendirilen veterinerler de bulunuyordu. 1898-1899 yıllarında veterinerlerin başlıca uğraşı veba salgınıyla mücadele etmekti. Veba önlendikten sonra Türkiye sınırının denetimine sıra geldi. Sınırdan içeriye çok sayıda hayvan girişi olduğu için sınır boyunca beş kontrol noktası oluşturuldu.

1912 yılına gelindiğinde vilayetteki askeri doktorlar hariç sivil doktorların sayısı vilayet merkezinde beş, sancaklarda 12 olmak üzere 17 kişiye ulaşmıştı. Ayrıca iki diş doktoru ile 48 sağlık memuru ve ebe görev yapıyordu. Hastanelerin sayısı, sekizi köylerde olmak üzere 10'a ulaşmıştı. Ayrıca 8 sağlık ocağı vardı. Buralarda 1912 yılında 115.345 hasta muayene olmuştu. Kars'ta iki, Ardahan, Kağızman, Sarıkamış ve Oltu'da birer eczane vardı.[70]

Ek 6.1. Kars, Ardahan, Artvin Ağzında Bazı Rusça sözcükler

Yerel ağız	Rusçası	Anlamı
abeşik**	*объездчик*	Orman memuru
abrigoz*	абрикос	Kayısı
afiser**	офицер	Rus subayı
akuşke, akuşka	окошко	Pencere
astarşina	старшина	Başmuhtar veya nahiye müdürü
bamedor*, bomador***	помидор	Domates
boçka	бочка	Fıçı
çaynik	чайник	Çaydanlık, demlik
furğun	фургон	Furgon, at arabası
gazonni	*казённый*	Hazineye ait, devlet malı
gılava	глава	Başkan, kaymakam
hazayin	хозяин	Patron, mal sahibi
istarosta	староста	Muhtar
istarçin (bkz. astarşina)		
istikan	стакан	Bardak
istol	стул	Sandalye
istrajnik	стражник	Atlı jandarma, muhafız
işkaf	шкаф	Dolap
kaloş*	галош	Lastik ayakkabı
kapik	копейка	Kopek, rublenin kuruşu
kartol, kartopi	картофель	Patates
katlet*	котлет[71]	Kızartılmış et (Alakom'a göre). Çağdaş Rusçada köfte.

70 *Obzor* 1912'den aktaran Zavriev, *agy*, s. 25.

71 Rusçada ayrıca *katorjnıye rabotı* şeklinde bilinir. *Katorga*, kadırga gemisi anlamındaki Yunanca *katergon* sözcüğünden gelir.

Yerel ağız	Rusçası	Anlamı
katreç**	каторга	Sürgün, kürek cezası
knişke, kınıçga	книжка	Kitapçık, nüfus cüzdanı
kofta	кофта	bluz
kuruşka	кружка	Madeni bir kap, maşrapa
kuşka	кучка	Tarla sınırı gösteren taş yığını
matuşke*	матушка	Anne, kadın
neçelik (naçalnik)	начальник	Müdür
neft	нефть	Gazyağı
paçınka	починка	Onarım
patval, badval***	подвал	Bodrum
patnos*	поднос	Tepsi
peç	печь	Soba (boruları duvarların içinden geçen soba)
piyan*	пьян	Sarhoş
put	пуд	Put (16 kg'lık ağırlık ölçüsü)
qaçqa	тачка	At arabası
qanfet	конфеты	Şekerleme
qunut	кнут	Kırbaç
rezin*	резина	Lastik
saldat	солдат	Rus askeri
semaver	самовар	Semaver
sımışka	семечка	Çekirdek, tohum
sipişka, pişka	спичка	Kibrit
şinel	шинель	Palto
talrik*	тарелка	Tabak
vedira, vedro	ведро	Kova
yeşik,yaşik	ящик	Kutu, sandık
yubka [72]	юбка	Etek
zagon**	закон	Yasa
zanka	санка	Kızak
zavot, zağot	завод	Mandıra

Bu liste Kırzıoğlu, Kobro ve Alakom'un kitapları ve benim derlemelerimden oluşmaktadır. Kuşkusuz, eksiktir ve tamamlanmayı beklemektedir. (*) işaretli sözcükler Rohat Alakom'un Kağızman yöresi Kürtlerinden derlemeleridir.[73] Bu sözcükler Kağızman yöresine veya Kürtçeye özgü olmalıdır, bildiğim kadarıyla bunlar Ardahan yöresinde kullanılmaz. Başka yerlerde kullanılıp kullanılmadığını bilmiyorum. (**) işaretli sözcükler Fahrettin Kırzıoğlu'nun *Edebiyatımızda Kars* adlı kitabında verdiği küçük

72 Mutlu Öğün'ün ifadesine göre bu kelime Bozat köyündeki Osetinler arasında kullanılıyordu.

73 Rohat Alakom, *Kars Kürtleri*, s. 156-157. Alakom "lord" sözcüğünü de listeye dahil etmiştir, ancak bilindiği gibi bu sözcük İngilizcedir ve Rusçada kullanılmadığı için Kürtçeye Rusçadan geçmiş olamaz.

sözlükten alınmıştır. Kırzıoğlu'nun sözlüğünde birkaç yanlış vardır. Örneğin, "polçovnik" (zaptiye eri) sözcüğü ve tanımı var, ancak her ikisi de yanlıştır. Rusçada "polçovnik" diye bir sözcük yoktur, *polkovnik* vardır ve zaptiye değil, albay anlamına gelir (zaptiyeye ise *militsioner* deniyordu). Ayrıca "çinel" (hâkim, yargıç) diye bir sözcük vermiştir ki, bu da her haliyle yanlıştır. Rusçada böyle bir sözcük yoktur, *çin* rütbe ve *çinovnik* devlet memuru demektir. Yargıç anlamı kesinlikle yoktur. Kırzıoğlu *sud* sözcüğüne de "hapis cezası" anlamını vermiştir, oysa *sud* mahkeme demektir. Ancak sözcük halk ağzında bu anlamıyla yerleşmiş olabilir. (***) işaretli sözcükler de Kobro'nun kitabından alınmıştır. Kobro *şırat* (peynir suyu) sözcüğünün de Rusça *sworotka* sözcüğünden geldiğini yazmıştır, ancak bu bence şüphelidir.

Tablo 6.1: Osmanlı ve Rus Devrinde Okul, Cami ve Kilise Sayıları

Kaynak: *Salname-i Erzurum* 1292, s. 132, *Salname* 1293, s. 148-149. *Otçet* 1884, s. 30, *Otçet* 1886, Prilojenie 19/IV.

	OSMANLI 1877						RUSYA 1884				RUSYA 1886			
	Sıbyan mek.		Medrese	Rüşdiye	Cami ve mescid	Kilise	Ortodoks kilisesi	Greg. Erm.Kil.	Katolik Erm.Kil.	Cami	Ortodoks kilisesi	Greg. Erm.Kil.	Katolik Erm.Kil.	Cami
	İslam	Hrist.												
Kars kazası*	20	4	38	1	40	7	15	11	1	13				
Şuregel kazası	8	1	10	0	10	23		23		5	25	40	2	38
Zaruşad kazası	6	0	0	0	15	0	1	2		12				
Kağızman kazası	14	4	8	1	5	6	1	14		4	11	21	1	3
Kars sancağı	48	9	56	2	70	36	17	50	1	34	36	61	3	41
Oltu kazası	25	3	3	1	50	5	1	1		24				
Penek nahiyesi	15	0	1	0	31	0					1	4	1	25
Tavusker nahiyesi	12	0	0	0	18	0								
Ardahan kazası	20	0	3	0	33	0	1	1	1	53				
Göle nahiyesi	8	0	0	0	17	0				9				
Poshov nahiyesi	7	0	0	0	13	0				31	5	2	1	106
Çıldır nahiyesi	8	0	0	0	7	0				12				
Ardanuç kazası	22	4	1		35									
Şavşet nahiyesi	17	2	1		15									
Çıldır sancağı	134	9	9	1	219	5	2	2	1	129	6	6	2	131
Kars oblastı	182	18	65	3	289	41	19	52	2	163	42	67	5	172

* Soğanlı dahil.

Malakan ve Duhoborların ibadet evleri, kiliselere dahil değildir.

Tablo 6.2A: Kars Oblastında Öğrenci Sayıları (yılsonu itibariyle)

Kaynak: Kars valilerinin yıllık raporları, Kars ve Kafkas salnameleri.

	Devlet okulları			Kilise okulları			Medrese			Özel okullar			Genel toplam			Nüfus*	Öğr. /
Yıllar	Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Topl.	Erkek	Kız	Topl.	Erkek	Kız	Top.	Erkek	Kız	Toplam		nüfus
1880			28													114.282	
1881			53													95.086	
1882			127													145.412	
1883			142										2.145	446	2.591	162.018	1,60%
1884			160													174.309	
1885	178		263							653	251	904	1.076	371	1.447	181.694	0,80%
1886	235	24	259							108	91	199	343	115	458	187.438	0,24%
1888	359	66	425			3.397 erkek ve 1.220 kız							3.632	1.286	4.918	197.944	2,48%
1889	374	106	480						5.956						6.436	202.367	3,18%
1893	495	155	650	4.657	1.699	6.356	Kilise okulları içinde sayılmış						5.152	1.854	7.006	220.407	3,18%
1895	561	173	734	5.993	1.698	7.691	Kilise okulları içinde sayılmış						6.554	1.871	8.425	234.447	3,59%
1896	628	238	866	1.724	327	2.051	693	322	1.015	2.874	995	3.869	5.919	1.882	7.801	259.240	3,01%
1897	843	278	1.121	2.510	313	2.823	1.627	520	2.147	1.098	499	1.597	6.078	1.610	7.688	265.992	2,89%
1898	1.160	340	1.500	2.124	295	2.419	2.162	858	3.020				5.446	1.493	6.939	268.331	2,59%
1899	1.470	370	1.840	1.407	277	1.684	733	319	1.052	1.721	757	2.478	5.331	1.723	7.054	273.124	2,58%
1900			2.552	1.037	172	1.209	1.105	594	1.699	387	125	512			5.972	278.616	2,14%
1901	2.181	603	2.784	1.425	259	1.684	1.539	622	2.161				5.145	1.484	6.629	233.521	2,84%
1902	2.557	615	3.172	2.098	402	2.500	1.596	680	2.276				6.251	1.697	7.948	297.123	2,67%
1903	2.682	692	3.374	2.912	583	3.495	1.512	766	2.278				7.106	2.041	9.147	304.193	3,01%
1904	2.857	658	3.515	3.090	757	3.847	1.658	728	2.386				7.605	2.143	9.748	308.422	3,16%
1905	2.696	705	3.401	2.998	599	3.597	1.605	681	2.286				7.299	1.985	9.284	309.189	3,00%
1906	3.081	878	3.959	3.639	890	4.529	2.343	982	3.325				9.063	2.750	11.813	321.387	3,68%
1907	3.875	964	4.839	3.070	638	3.708	2.604	983	3.587				9.549	2.585	12.134	337.836	3,59%
1908	3.996	1.267	5.263			3.772	2.884	1.003	3.887				6.880	2.270	12.922	337.827	3,83%
1909			5.681			3.735			4.120						13.536	349.482	3,87%
1910	5.669	1.799	7.468	4.278	1.373	5.651	2.990	985	3.975				12.937	4.157	17.094	367.787	4,65%
1911	6.381	2.060	8.441														
1912									4.822						22.023	380.000	5,80%
1914															22.000	391.213	5,62%
1915	8.360	2.953	11.313														

* Daimi ve geçici nüfus, askerler hariç.

Tablo 6.2B: Kars Oblastı Devlet Okullarındaki Öğrencilerin Mezheplere Göre Dağılımı
Kaynak: Kars valilerinin yıllık raporları, Kars ve Kafkas salnameleri.

	1886	%	1895	%	1899	%	1905	%	1906	%	1907	%	1908	%	1909	%	1911	%	1915	%
Ortodoks	84	47%	255	35%	739	40%	1.434	42%	1.534	39%	1.870	39%	1.890	36%	1.979	35%	2.439	33%	2.819	25,1%
Gregoryen Ermeni	70	39%	385	52%	877	48%	1.076	32%	1.399	35%	1.598	33%	1.940	37%	2.016	35%	2.196	29%	5.366	47,8%
Katolik	4	2%	37	5%	65	4%	103	3%	93	2%	147	3%	134	3%	170	3%	137	2%	323	2,9%
Protestan	3	2%					71	2%	119	3%	140	3%	42	1%			306	4%		
Rus sektant	9	5%					568	17%	645	16%			930	18%	1.025	18%				
Müslüman*	7	4%	27	4%	127	7%	136	4%	160	4%	196	4%	299	6%	363	6%	1.041	14%	1.396	12,4%
Yahudi	2	1%					9	0%	9	0%	18	0%	28	1%	50	1%	9	0%	14	0,1%
Diğer			30	4%	32	2%	4	0%			870	18%			78	1%	1.322	18%	1.319	11,7%
Toplam	**179**		**734**		**1.840**		**3.401**		**3.959**		**4.839**		**5.263**		**5.681**		**7.450**		**11.237**	

* Müslüman öğrenciler resmi raporlarda mezheplere ayrılmadan verilmiştir.

Tablo 6.3: Kars Oblastı Erkek Nüfusunda Okuryazarlık (1886)
Kaynak: *Karsskaya oblast. Svod Statistiçeskih Dannıh*, Tiflis 1889, s. 169.

		"Ev dili"		Okuryazarlar			Rusça bilgisi	
Şehir ve sancak	Erkek nüfus*	Rusça	Başka dil	Rusça okuryazar	Başka dilde	Okuryazar değil	Biliyor	Bilmiyor
Kars şehri	2.077	141	1.936	73	278	1.726	297	1.780
Kars sancağı**	37.881	4.806	33.075	376	1.106	36.399	4.941	32.940
Ardahan sancağı	22.493	540	21.953	19	971	21.503	576	21.917
Kağızman sancağı	17.954	0	17.954	14	293	17.647	35	17.919
Oltu sancağı	9.982	2	9.980	34	396	9.552	155	9.827
Toplam	90.387	5.489	84.898	516	3.044	86.827	6.004	84.383
Yüzde		*6,1%*	*93,9%*	*0,6%*	*3,4%*	*96,1%*	*6,6%*	*93,4%*

* Askerler ve geçici nüfus hariç.
** Kars şehri hariç.

Tablo 6.4: Kars Oblastı Devlet Okullarında Öğrenci Sayıları (1888)
Kaynak: *Otçet* 1888.

		Sınıflara/zümrelere göre							Mezheplere göre						Milliyete göre				
Okulun adı	Açılış yılı	Asilzade	Ruhban	Şehirli	Köylü	Asker	Yabancı	Toplam	Ortodoks	Greg-Erm.	Katolik	Müslüman	Diğer	Toplam	Rus	Ermeni	Rum	Diğer	Toplam
Kars şehir erkek ortaokulu	1880	16	21	102	62	12	2	215	99	96	8	5	7	215	25	104	74	12	215
Kars kız okulu*	1881	2	4	46	8	6	0	66	26	36	0	0	4	66	6	36	19	5	66
İki sınıflı "normal" okullar																			
Kağızman	1882	1	3	25	45	0	0	74	24	47	0	3	0	74	1	47	23	4	75
Oltu**	1886	1	2	19	11	2	0	35	8	18	5	4	0	35	2	23	6	4	35
Toplam		20	30	192	126	20	2	390	157	197	13	12	11	390	34	210	122	25	391
Yüzde		5%	8%	49%	32%	5%	1%		40%	51%	3%	3%	3%		9%	54%	31%	6%	

* 1890'dan sonra Kars İmp. Mariya kız okulu. Yeni binasına 1888 yılında geçmiştir.

** Oltu'da milliyete göre "diğer" hanesindeki 4 öğrenciden üçü Türk, biri "Dağlı" Kuzey Kafkasyalı Müslüman) olarak gösterilmiştir.

Tablo 6.5: Artvin Okrugunda Cinsiyet ve Yaşa Göre Okuryazar Sayıları
Kaynak: Perepis 1897, Kutaisskaya guberniya, s. 14-15.

Yaş aralığı	Artvin okrugunda				Artvin kasabasında				Köylerde			
	Tüm nüfus		Okuryazar		Şehir nüfusu		Okuryazar		Köy nüfusu		Okuryazar	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
0 - 9	8.022	7.700	80	21	852	850	38	17	7.170	6.850	42	4
10 - 19	4.583	4.524	533	265	597	780	241	185	3.986	3.744	292	80
20 - 29	5.243	3.660	1.028	175	1.208	472	597	112	4.035	3.188	431	63
30 – 39	4.163	3.776	567	82	329	389	154	48	3.834	3.387	413	34
40 - 49	2.800	2.688	377	35	282	315	150	25	2.518	2.373	227	10
50 - 59	1.783	1.969	227	26	188	222	81	14	1.595	1.747	146	12
60 - 69	1.364	1.540	143	15	142	170	48	9	1.222	1.370	95	6
70 - 79	751	757	68	4	80	105	20	2	671	652	48	2
80 - 89	265	302	27	1	28	42	6	1	237	260	21	0
90 - 99	71	124	4	0	9	22	2	0	62	102	2	0
100 - 109	15	29	1	0	1	3	0	0	14	26	1	0
110+	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Belirsiz	4	7	0	1	0	5	0	1	4	2	0	0
Toplam	**29.064**	**27.076**	**3.055**	**625**	**3.716**	**3.375**	**1.337**	**414**	**25.348**	**23.701**	**1.718**	**211**
	56.140		**3.680**		**7.091**		**1.751**		**49.049**		**1.929**	
Okuryazar oranı			**6,6%**				**24,7%**				**3,9%**	
Okuryazar oranı			**10,5%**	**2,3%**			**36,0%**	**12,3%**			**6,8%**	**0,9%**

Tablo 6.5A: Kars Oblastı Devlet Okullarındaki Öğrenci Sayıları (1899)
Kaynak: *Obzor* 1899.

		Zümrelere göre							Mezheplere göre					
Okulun adı	Açılış yılı	Asilzade	Ruhban	Şehirli	Köylü	Asker	Yabancı	Toplam	Ortodoks	Gregoryen Ermeni	Katolik	Müslüman	Diğer	Toplam
Kars şehir erkek ortaokulu	1880	15	12	240	122	9	7	405	159	209	24	5	8	405
Kars İmp. Mariya kız okulu*	1890	9	3	174	4	21	1	212	60	143	3		6	212
İki sınıflı "normal" köy okulları														
Kağızman	1882	11	4	231	17			263	28	222		12	1	263
Ardahan	1889		3	63	31			97	43	37	12	4	1	97
Oltu	1886	1	1	12	75			89	14	64	11			89
Sarıkamış		1	3	40	41		20	105	17	86	1	1		105
Bir sınıflı "normal" okullar														
Grenaderskoe	1892		2	6	24			32	15	9	0	2	6	32
Karakurt	1892		2	6	50			58	46	12	0	0	0	58
Digor	1891			5	30			35	1	23	1	1	9	35
Begli Ahmet	1898			3	53			56	45	10			1	56
Kızıl Çahçah	1898		3		47			50		49		1		50
Çatak	1898		0		49			49	42			7		49
Okam [Göle]	1898		1		29			30	23	3		4		30
Digur [Posof]	1898	1			26			27				27		27
Ersenek	1898				28			28	26	2				28
Bardız	1898		2		58			60	60					60
Olur	1898				24		1	25	1	2	13	9		25
Amasya	1899		1		2			3		3				3
Abulvart	1899			1	40			41	41					41
Camuşlu	1899		3		29			32		1		31		32
Oluhlu	1899		1		60			61	61					61
Orta Hanak	1899				28			28	19			9		28
Zurzuna [Çıldır]	1899	3			8			11	2	2		7		11
Bahçacuk	1899				7			7				7		7
Mihaylovskoe	1899		1		35			36	36					36
Toplam		41	42	781	917	30	29	1.840	739	877	65	127	32	1.840
Yüzde		2%	2%	42%	50%	2%	2%	100%	40%	48%	4%	7%	2%	100%

* 1881-1890 arası Kars kız okulu. Yeni binasına 1888 yılında geçmiştir.

Tablo 6.5B: Kars Oblastı Devlet Okullarındaki Öğrenci Sayıları
Kaynak: *Obzor* 1899.

		Milliyete göre					OKULLARIN GELİRLERİ 1899 (ruble)								
Okulun adı	Açılış yılı	Rus	Ermeni	Rum	Diğer	Toplam	Hazine yardımı	Şehir bütçesinden	Köy gelirleri ve kiliseden	Bağış, konser, müsamere	Öğrenim harcı	Faiz geliri	Ders kitabı satışı ve diğer	Toplam gelir	Giderler
Kars şehir erkek orta okulu	1880	34	232	124	15	405	3.474			94	5.234			8.802	8.674
Kars İmp. Mariya kız okulu*	1890	38	146	24	4	212	1.000	2.000		1.113	2.439			6.552	6.858
İki sınıflı "normal" köy okulları															
Kağızman	1882	13	222	13	15	263	1.283	1.418		300	1.042	17	24	4.084	3.747
Ardahan	1889	6	48	38	5	97	1.300	668						1.968	
Oltu	1886	7	75	7	0	89	1.173	1.066			174			2.413	3.276
Sarıkamış		3	87	14	1	105	6.192		2.368		145			8.705	8.705
Bir sınıflı "normal" okullar															
Grenaderskoe	1892	19	9	2	2	32	277		371			515		1.163	1.166
Karakurt	1892	1	12	45		58	300		735					1.035	1.035
Digor	1891	1	24		10	35	300		601				56	957	957
Begli Ahmet	1898	4	10	42		56	1.238		443				65	1.746	1.681
Kızıl Çahçah	1898		49		1	50	900		261	52				1.213	1.157
Çatak	1898			42	7	49	821		281				25	1.127	1.082
Okam [Göle]	1898		3	22	5	30	1.301		213				13	1.527	1.527
Digur [Posof]	1898				27	27	619		300					919	919
Ersenek	1898		2	26		28	837		171					1.008	935
Bardız	1898	1		59		60	765		250					1.015	885
Olur	1898	1	15		9	25	753		204					957	910
Amasya	1899		3			3	215		302					517	517
Abulvart	1899			41		41	362							362	362
Camuşlu	1899		1		31	32	434		280					714	714
Oluhlu	1899			61		61	501		54					555	55
Orta Hanak	1899			19	9	28	424		156	29				609	609
Zurzuna [Çıldır]	1899	2	2		7	11	504		185					689	689
Bahçacuk	1899				7	7	1.236		324					1.560	1.560
Mihaylovskoe	1899	35			1	36	554		184					738	738
Toplam		**165**	**940**	**579**	**156**	**1.840**	**26.763**	**5.152**	**7.683**	**1.588**	**9.034**	**532**	**183**	**50.935**	**75.107**
Yüzde		**9%**	**51%**	**31%**	**8%**		**53%**	**10%**	**15%**	**3%**	**18%**	**1%**	**0%**	**100%**	**147%**

* 1881-1890 arası Kars kız okulu. Yeni binasına 1888 yılında geçmiştir.

Tablo 6.6: Kars Oblastında Cinsiyet ve Yaşa Göre Okuryazar Sayıları (1897)
Kaynak: Perepis 1897, Karsskaya Oblast, cilt 2, s. 4-5.

Yaş	Tüm vilayette				Şehirlerde				Köylerde			
	Tüm nüfus		Okuryazar		Şehir nüfusu		Okuryazar		Köy nüfusu		Okuryazar	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
1 yaş altı	4.089	3.701			380	380			3.709	3.321		
1	4.727	4.699			371	390			4.356	4.309		
2	5.180	5.136			379	406			4.801	4.730		
3	4.966	4.934			371	379			4.595	4.555		
4	4.303	4.305	2	1	369	326	2		3.934	3.979		1
5	4.756	4.632	32	8	372	332	7	3	4.384	4.300	25	5
6	4.374	4.278	85	19	379	322	26	8	3.995	3.956	65	11
7	3.872	3.817	212	52	368	367	44	33	3.504	3.450	168	19
8	5.245	5.343	408	97	416	381	73	47	4.829	4.962	335	50
9	2.165	2.107	346	98	232	250	65	56	1.933	1.857	281	42
0 - 9	**39.588**	**39.251**	**1.085**	**275**	**3.257**	**3.153**	**217**	**147**	**36.331**	**36.098**	**874**	**128**
10	5.375	4.898	582	176	413	357	133	101	4.962	4.541	449	75
11	1.433	1.270	395	143	193	177	107	87	1.240	1.093	288	56
12	4.155	4.093	697	217	397	371	185	124	3.758	3.722	512	93
13	2.162	2.008	546	134	267	234	152	85	1.895	1.774	394	49
14	2.097	1.952	511	163	261	218	137	102	1.836	1.734	374	61
15	3.671	3.692	553	133	293	245	123	80	3.378	3.447	430	53
16	1.778	1.652	404	128	200	204	124	88	1.578	1.448	280	40
17	1.286	1.246	337	87	176	153	102	55	1.110	1.093	233	32
18	2.661	2.610	439	134	306	257	120	97	2.355	2.353	319	37
19	948	581	260	81	157	112	94	50	791	469	166	31
10 - 19	**25.566**	**24.002**	**4.724**	**1.396**	**2.663**	**2.328**	**1.277**	**869**	**22.903**	**21.674**	**3.447**	**527**
20	4.119	5.117	492	158	445	460	171	116	3.674	4.657	321	42
21	4.566	517	1.892	69	2.378	80	1.152	43	2.188	437	740	26
22	6.671	1.503	3.260	93	3.313	189	2.101	59	3.358	1.314	1.159	34
23	6.357	1.090	3.349	80	3.302	160	2.103	54	3.055	930	1.246	26
24	5.944	989	3.309	76	3.127	143	2.039	50	2.817	846	1.270	26
25	7.769	7.123	1.652	134	1.449	516	805	84	6.320	6.607	847	50
26	2.006	1.052	577	68	422	140	262	51	1.584	912	315	17
27	1.434	890	377	65	266	147	170	51	1.168	743	207	14
28	2.455	1.934	451	93	286	202	134	59	2.169	1.732	317	34
29	538	341	176	49	120	61	82	35	418	280	94	14
20 - 29	**41.859**	**20.556**	**15.535**	**885**	**15.108**	**2.098**	**9.019**	**602**	**26.751**	**18.458**	**6.516**	**283**
30	7.311	7.744	732	141	632	629	202	86	6.679	7.115	530	55
31	481	286	149	22	92	34	69	15	389	252	80	7
32	1.168	766	289	42	170	109	98	28	998	657	191	14
33	873	523	234	33	138	69	87	22	735	454	147	11
34	508	389	166	31	103	51	76	24	405	338	90	7
35	6.296	5.062	651	71	591	362	197	48	5.705	4.700	454	23
36	837	665	230	39	123	87	80	28	714	578	150	11
37	632	356	170	28	98	62	60	20	534	294	110	8
38	1.179	790	274	32	183	61	102	18	996	729	172	14
39	278	226	105	18	57	24	42	12	221	202	63	6
30-39	**19.563**	**16.807**	**3.000**	**457**	**2.187**	**1.488**	**1.013**	**301**	**17.376**	**15.319**	**1.987**	**156**
40	6.018	5.470	575	40	537	418	177	26	5.481	5.052	398	14
41	251	175	76	13	40	18	34	11	211	157	42	2
42	643	404	179	15	104	53	65	7	539	351	114	8
43	379	281	109	14	59	24	40	7	320	257	69	7
44	287	193	91	16	55	23	41	9	232	170	50	7
45	3.754	2.937	404	22	312	207	102	15	3.442	2.730	302	7

Tablo 6.6: Kars Oblastında Cinsiyet ve Yaşa Göre Okuryazar Sayıları (1897) (devamı)

Yaş	Tüm vilayette				Şehirlerde				Köylerde			
	Tüm nüfus		Okuryazar		Şehir nüfusu		Okuryazar		Köy nüfusu		Okuryazar	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
46	436	291	124	11	63	33	41	8	373	258	83	3
47	304	190	79	7	48	25	38	4	256	165	41	3
48	602	487	124	17	88	40	44	7	514	447	80	10
49	149	123	51	5	28	13	21	4	121	110	30	1
40 - 49	**12.823**	**10.551**	**1.812**	**160**	**1.334**	**854**	**603**	**98**	**11.489**	**9.697**	**1.209**	**62**
50	4.192	4.360	372	30	352	362	92	16	3.840	3.998	280	14
51	190	119	53	4	21	8	16	1	169	111	37	3
52	333	247	100	10	42	25	27	3	291	222	73	7
53	199	159	62	9	30	18	23	1	169	141	39	8
54	168	137	47	6	27	13	15	2	141	121	32	4
55	2.064	1.554	248	17	179	131	59	10	1.885	1.423	189	7
56	274	182	75	3	39	10	27		235	172	48	3
57	178	121	46	7	25	14	16	4	153	107	30	3
58	255	203	57	4	25	17	15	2	230	186	42	2
59	65	61	17		4	3	2		61	58	15	
50 - 59	**7.918**	**7.143**	**1.077**	**90**	**744**	**601**	**292**	**39**	**7.174**	**6.542**	**785**	**51**
60	3.465	3.183	246	19	276	247	62	11	3.189	2.936	184	8
61	100	78	13	1	7	1	4		93	77	14	1
62	155	103	31	3	19	14	9	1	136	89	22	2
63	123	63	32	3	14	4	11	1	109	59	21	2
64	67	54	17	3	5	4	5	1	62	50	12	2
65	1.064	753	98	6	95	56	18	2	969	697	80	4
66	98	53	25	3	8	6	5	3	90	47	20	
67	83	54	22	1	11	7	6	1	72	47	16	
68	119	80	32	1	10	5	7	1	109	75	25	
69	32	3	3			1			32	36	3	
60 - 69	**5.306**	**4.458**	**524**	**40**	**445**	**345**	**127**	**21**	**4.861**	**4.113**	**397**	**19**
70	1.758	1.761	108	9	107	94	23	3	1.651	1.667	85	6
71	37	47	4		3		2		34	47	2	
72	82	39	16	1	8	3	4	1	74	36	12	
73	41	25	6	4	2	1	2	1	37	23	5	
74	18	24	1	1	2	2	1		16	22		1
75	365	294	38		24	21			341	273	31	
76	32	33	3		1	1			31	32	3	
77	25	16	3	1	1	1			24	15	3	1
78	33	21	5		3	2	1		30	19	4	
79	4	10							4	9		
70 - 79	**2.395**	**2.270**	**184**	**12**	**153**	**126**	**38**	**4**	**2.242**	**2.143**	**145**	**8**
80	847	796	31	2	31	44	5		816	752	26	2
81	21	17							21	17		
82	12	11	3						12	11	3	
83	9	18	1	1	1	6	1	1	8	12		
84	7	6							7	6		
85	85	80	5		5	1			80	79	5	
86	5	5	1						5	5	1	
87	9	6	1		1				8	6	1	
88	4	4	1						4	4	1	
89	8	9	1	1					8	6	1	

Tablo 6.7: Kars Oblastında Sancaklara Göre Okuryazarlık (1897)
Kaynak: Perepis 1897, cilt 2, s. 7-9.

	Bütün nüfus			Okuryazar sayısı			Okuryazar oranı		
Şehir ve sancak	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Genel
Kars şehri	14.374	6.431	20.805	6.969	1.333	8.302	48,5%	20,7%	39,9%
Kars sancağı*	61.078	52.259	113.337	15.939	2.119	18.058	26,1%	4,1%	15,9%
Kağızman sancağı	33.344	25.886	59.230	6.561	483	7.044	19,7%	1,9%	11,9%
Oltu sancağı	16.845	14.674	31.519	1.903	244	2.147	11,3%	1,7%	6,8%
Ardahan sancağı	34.930	30.833	65.763	3.616	474	4.090	10,4%	1,5%	6,2%
Toplam	**160.571**	**130.083**	**290.654**	**34.988**	**4.653**	**39.641**	**21,8%**	**3,6%**	**13,6%**

* Kars şehri hariç.

Tablo 6.8: Kars Oblastında Zümrelere Göre Okuryazarlık (1897)
Kaynak: Perepis 1897, cilt 2, s. VI.

Yaş	Her 1.000 kişi içinde okuryazarların sayısı									
	Zadegan		Ruhban		Şehirli		Köylü		Ecnebi	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
0 - 9	198	146	128	51	60	33	22	3	7	3
10 - 19	562	575	633	287	541	423	163	26	106	54
20 - 29	801	715	833	200	551	282	366	14	121	44
30 - 39	845	738	831	200	479	172	115	9	143	20
40 - 49	860	579	861	80	474	90	100	5	127	14
50 - 59	825	512	1000	10	419	50	102	7	132	6
60 ve üzeri	651	256	927	53	303	46	62	3	77	2
Her yaşta	657	489	638	139	411	178	183	10	91	23

Tablo 6.9: Kars Oblastında Medreseler (Ekim 1901)
Kaynak: *PKAKKO* 1902.

	Erkek	Kız		Erkek	Kız
Kars Ulu Cami	18		**Oltu sanc. (devam)**		
Kağızman Pifik Sufla	16		Keyvank	10	
Ardahan sancağında			Sogomon	8	4
Ardahan	21	15	Göllet	7	3
Ölçek	35	25	Eznos	7	3
Aşağı Tikan	10	7	Penek Tecereki	8	5
Yukarı Tikan	10	8	Pertevan	10	6
Orta Hanak	30	10	Penek	10	5
Nakalakevi	30		Örtülü	10	3
Gügübe	25		Ekazor	5	3
Badele	15	18	Kosor	5	
Cilvana	20	15	Göreşken	25	15
Digur	80	10	Zakim	10	8
Ğınya	6	6	Nüsüng	20	10
Çaboriya	8	6	Balkaya	5	
Samhliya	12	8	Libi	3	2
Hunamıs	6	5	Alicuh	5	4
Surkab	17	14	Aşağı Panaskert	5	6
Vahla-Cumatel	10	8	Urek	8	7
Kvel	15	10	Kızılköy	20	15
Agara	10	5	Kelaşut	7	6
Obola	4	2	Kank	10	6
Varhana	8	4	Pirdanos	15	10
Oltu sancağında			Gesmanlı	10	8
Lespek	10	10	Culaker	12	9
Sehzor	10	10	Yukarı Panaskert	20	10
Avdost	9	3	Kemhis	10	10
Torpeng-Avdost	4	3	Narpet	3	6
Bahçalı Kışlak	5	3	Akurtis	14	12
Bahçacuk	7	4	İniset	20	10
Böcüklü	6	4	Mohoş	4	2
Torpeng Bardız	8	3	Ori	50	25
Sırdasor	3	2	Ortiz	31	21
Tecerek Narman	6	3	Salaçur	20	5
Kotik	10	8	Kivi	15	10
Yukarı Anzov	10	10	Malakez	6	5
Kelger	10	9	Haynes	8	7
Keçek	21	11	Kah	12	8
İsadzor	8	7	Parasor	10	10
Kinepos	6	7	Tavusker	25	12
Erük Anzov	11	12	Ukem	45	15
Barık	15		Pirakez Hosor	12	3
			Toplam öğrenci	**1.095**	**594**

Belge 6.1. Tiflis'te çıkan günlük *Kavkaz* (üstteki) ve Kars'ta çıkan haftalık *Kars* gazetelerinin birinci sayfaları.

Пятница, 12 января 1879 г. № 8.—ГОДЪ ТРИНАДЦАТЫЙ—№ 8. Пятница, 12

КАВКАЗЪ

ГАЗЕТА ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ЛИТЕРАТУРНАЯ

Годъ изданія XXIX. Отдѣльно № 6 коп. Вторникъ. 13-го декабря 1911 года.

КАРСЪ

ВЫХОДИТЪ ПО ВТОРНИКАМЪ

№ 50

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА ГАЗЕТУ

„КАРСЪ"

НА 1912 ГОДЪ

Условія подписки см. въ заголовкѣ газеты.

ПРОДАЖА ВЫИГРЫШНЫХЪ БИЛЕТОВЪ

BÖLÜM 7
SAVAŞ, KIYIM ve DEVRİM

Birinci Dünya Savaşı'nda Artvin, Ardahan, Oltu, Sarıkamış ve Kars bölgesindeki muharebeler ve Teşkilat-ı Mahsusa (TM) operasyonları hakkında her zaman tutarlı ve doğru olmasa da ayrıntılı bilgiler veren çeşitli kaynaklar vardır.[1] Dolayısıyla burada o bilgileri tekrarlamaya gerek yok. Ancak bu kaynakların hemen hepsi resmi ideoloji doğrultusunda yazılmıştır. Bunlar Müslümanların uğradığı zulümleri çoğu zaman abartarak yazarken, bölgedeki Ermeni, Rum, Rus ve diğer gayrimüslimlerin özellikle çetelerden gördüğü zulmü tamamen görmezden gelmişlerdir.[2] Nesnel Batılı tarihçilerin eserlerinde ise burada incelediğimiz bölge araştırılmamıştır.[3]

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı devletinin Tiflis, Batum ve Kars'taki konsoloslukları ve İttihatçıların tüccar kılığında gönderdiği subay-ajanları yerel Müslüman halkı örgütlemek ve istihbarat toplamak için çaba sarf ediyorlardı. Aynı şekilde Rus Kafkas ordusu kurmay başkanlığı da Osmanlı topraklarında istihbarat çalışmaları için ciddi bir bütçeye sahipti. Örneğin, 1904-1905 yıllarında Kafkas askeri dairesi bu çalışmalar için yıllık 56.890 ruble harcıyordu ki, bu miktar Rusya'nın bütün öteki sınır boyu askeri dairelerinin toplam istihbarat bütçesinden daha fazlaydı.[4]

---

1 Bkz. M. Adil Özder, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Ankara: Artvin Turizm ve Tanıtma Derneği Ankara Merkezi Yayınları, 1971; Hakkı Altınbilek, Naci Kır, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekatı*, cilt I, Ankara: Genelkurmay ATASE, 1993; Halit Özdemir, *Artvin Tarihi*, Ankara: Egem Matbaacılık, 2002; Arif Cemil, *Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul: Arma Yayınları, [2005?]; Hatice Yalçın, "Harp Ceridesi", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi-osmanpaşa Üniversitesi SBE, Tokat, 2008; Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkiyye Dairesi) Tarihi*, cilt I, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014; Mehmet Bilgin, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017. Sonuncu sıradaki en kapsamlı kitap hakkındaki değerlendirmem için bkz. Badem, "Teşkilat-ı Mahsusa Üzerine Yeni Bilgiler ve Sorulmayan Sorular", *Toplumsal Tarih*, sayı: 280, Nisan 2017, s. 52-55.

2 Türkçe birincil kaynaklar arasında bunun istisnası 1918 baharında Kars, Ardahan ve Artvin'den geçmiş olan Ahmet Refik Altınay'ın 1919 tarihli *İki Komite İki Kıtal* ve *Kafkas Yollarında* adlı eserleridir.

3 Örneğin bkz. Michael Reynolds, *Shattering Empires*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011 ve Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011.

4 V. M. Gilensen, "'Osinıe Gnezda' pod konsulskoy krışey", *Voenno-istoriçeskiy jurnal*, sayı: 5, 1997, s. 49.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) 1906'dan beri Kafkas Müslümanlarıyla ilişkisi olduğu biliniyor. 1905 Devrimi sonucunda Rusya'da sansür zayıfladığı için Rusya Müslümanlarıyla yazışmak da kolaylaşmıştı. 1905 yılındaki Azeri-Ermeni çatışmaları sırasında bazı Kafkas Müslümanları İTC'nin Paris'teki lideri Ahmed Rıza Bey'e bir mektup göndermişler ve bu çatışmalarda öksüz ve dul kalanlara yardım istemişlerdi. Doktor Bahattin Şakir onlara mektubunda başka şeylerle birlikte Kafkas Müslümanlarından çocuklarını eğitmelerini ve ortak amaç için bir araya gelmelerini istemişti. Paris'teki cemiyet merkezinden yine Baha Şakir imzasıyla 23 Kasım 1906 tarihinde gönderilmiş "Kafkasya'daki Müslüman Kardeşlerimize" başlıklı bir başka mektupta daha somut bir eylem planı vardı: Bahattin Şakir onları her şehirde İTC benzeri komiteler kurmaya, Lehler ve Yahudilerle ilişki kurup onlardan yararlanmaya, para toplamaya, Ruslardan kurtuluşlarının başlıca engellerinden biri olan Ermenilerin servetine saldırmaya çağırırken Türkiye'yle birleşme fikrini yüreklerinde saklayıp Rusya ile açıktan çatışmaya girmemeyi tembih ediyordu.[5] Ancak yine Paris'teki İTC merkezinden gönderilmiş başka bir mektupta ise Müslümanlar daha güçlü olan Rus düşmana karşı daha zayıf olan Ermenilerle ittifak yapmaları isteniyordu. Rusya'dan kurtulduktan sonra Ermenileri kontrol etmek kolaydı, çünkü Müslümanlar çoğunluktaydı.[6]

Batum'daki Rus makamları daha Şubat 1912'de İTC ajanlarının faaliyetlerinden haberdardı.[7] Bu ajanlar ve casuslar, Mart 1914'te Batum'da ve Kars'ta Osmanlı donanması için bağış topluyorlardı.[8] 1912-1913 yıllarında Osmanlı istihbaratı ile Rus istihbaratı arasındaki mücadele özellikle Tiflis, Batum ve Kars çevresinde yoğunlaşmıştı. Buralardaki Osmanlı konsoloslukları bu mücadelenin merkezi olmuştu. Erzurum'daki Rus konsolosu Adamov'un Erzurum İTC'nin Kafkasya'ya gönderdiği ajanlar hakkında çeşitli raporları mevcuttur. Bu ajanlar arasında Selim Polat, Tahir Bey, Abdürrahim Efendi, İbrahim Efendi, Yüzbaşı İsmail Celal Bey, Mülazım İbrahim Ethem Efendi sayılabilir.[9] 1914 yazında Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından çeşitli ittifak arayışlarına giren İTC yönetimi en sonunda Almanya ile Ağustos ayı başında gizli bir ittifak antlaşması imzaladı.

5 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara: TTK, 1991, cilt 1/I, s. 343.

6 Bayur, *age*, s. 34.

7 STsSA, f. 157, op. 1, d. 241.

8 STsSA, f. 157, op. 1, d. 302, l. 21. Batum jandarma şefi Albay Gavrilov'dan Batum 5. kısım polis amirine, Mart 1914.

9 Gilensen, *agy*, p. 55; Yervant K. Sarkisyan, *Ekspansionistskaya Politika Osmanskoy İmperii v Zakavkazye Nakanune i v Godı Pervoy Mirovoy Voynı*, Erivan: İzdatelstvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR, 1962, s. 101-125.

Kafkas cephesinde çete savaşı yürütme görevi verilmiş olan TM yöneticisi Süleyman Askeri Bey, Erzurum'da bulunan Doktor Bahattin Şakir'e Ağustos 1914 tarihli mektubunda şöyle diyordu: "Avusturya ve Almanya'ya biz bizzat harp ilan edinceye kadar özel vasıtalar ile yardım mecburiyetindeyiz. İlk temin edebileceğimiz fayda Kafkasya'daki Rus askeri kuvvetlerinin batı tarafına naklini menetmek ve bu suretle mühim bir askeri kuvveti tahkim etmesidir... En büyük rol Gürcistan'da oynanabilir."[10] Buna göre TM çeteleri cephe gerisinde istihbarat toplayacak ve demiryollarını, köprüleri, telgraf hatlarını tahrip edecekti.

1905 ve 1906'da Kafkasya'da Ermenilerle Azerbaycan Türkleri arasındaki çatışmalardan sonra Osmanlı makamları Rusya'da faaliyet gösteren Ermeni komitacılarına karşı Eleşkirt ve Pasinler'de "Canbizar" adıyla bir örgüt kurmuşlardı. Kars'ta da bazı Müslümanlar 1912 başında Canbizar örgütünün şubesini kurmuşlardı. Bu örgüt daha sonra TM'ya katılmıştı.[11] Ne var ki, ben Rusya, Gürcistan ve Ermenistan arşivlerinde Kars oblastı makamlarının yazışmalarında bu örgütün varlığına dair bir işarete rastlamadım. Batum ve Kars çevresinde çalışan İTC casusu ve TM istihbaratçılarından biri de Fahrettin Piroğlu'ydu (Erdoğan). Fahrettin Erdoğan'ın Sarıkamış'ın Asbuğa köyünde akrabaları vardı. Erdoğan'ın anıları ilginçtir, ancak birçok sorunun cevabını vermez. Kars'a ilk kez 1897'de gelmiş olan Erdoğan 1900'lerin başlarında Batum, Tiflis ve Kars'ı sık sık ziyaret etmişti. Ağustos 1914'te TM üyesi olarak yine Kafkasya'ya gönderildi. Eylül 1914'te Batum'da tutuklandı, ancak Artvin Katolik Ermenilerinden olan Batum polis müdür yardımcısı Agop "Piçunyan'ın" yardımıyla hapisten kurtuldu. Erdoğan'ın yazdığına göre Piçunyan, Sarıkamış'ta on yıl kaymakamlık yapmıştı ve Erdoğan'ın kaynatası olan Asbuğalı İsmail Ağa'nın dostluğunu unutmamıştı. Fahrettin Erdoğan o sırada İsmail Ağa'nın oğlu Feyzullah Efendi'nin pasaportunu kullanıyordu. Böylece polisten kurtulup Asbuğa'ya gelen Erdoğan ailesini toplayarak yanında on bin altın lirayla birlikte Yelizavetpol'e (Gence) gitmeye hazırlanırken bir Ermeni çetesinin baskınına uğradı ve soyuldu. Ardından Rus makamlarınca tutuklandı ve Sibirya'ya sürgüne gönderildi.[12] Fahrettin Erdoğan, 1918'de Sibirya'dan

10 Arif Cemil, *I. Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul: Arma Yayınları, 1997, s. 39-42.

11 Fahrettin Kırzıoğlu, *Edebiyatımızda Kars*, İstanbul: Işıl Matbaası, 1958, s. 80-84. Ancak Kırzıoğlu, âdeti üzere, bu bilginin kaynağını söylemiyor.

12 Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, Ankara: Mevsimsiz Yayınları, 2007, s. 48-51. Erdoğan, emniyet müdürü Piçunyan diyor ama Kafkas salnamelerine göre 1910-1915 yılları arasında Batum emniyet müdür yardımcısı Yüzbaşı Yakov Petroviç Puçinyan'dır. Bkz. *Kavkazskiy Kalendar na 1910 god*, çast II, adres-kalendar, s. 323,

dönerek Kars'ta İttihatçıların kurdurduğu Milli Şura'ya katıldı, 1919'da kurulan Cenubigarbi Kafkas Cumhuriyeti'nin dışişleri bakanı oldu. Nisan 1919'da görüşmeler için Erzurum'da bulunduğundan İngilizlerin tutuklamasından ve Malta'ya gönderilmekten kurtuldu.

Ağustos 1914'te İTC, Almanya ile gizli bir ittifak anlaşması imzaladığı sırada Rusya'nın Kafkasya makamları henüz Babıâli'nin tavrının ne olacağını kestiremiyorlar ve Batum ve Kars oblastlarındaki Ermeniler ve Türkler ("Tatarlar")[13] arasında 1905-1906'daki gibi çatışmalar çıkmasından kaygılanıyorlardı. Kafkasya naibinin yardımcısı Nikolay Peterson, Kars askeri valisi Albay Aleksey Podgurskiy'e 22 Ağustos 1914 tarihli yazısında Ermeni ve Müslüman ahalinin hal ve hareketinin yakından izlenmesini, idarenin bu iki gruba karşı tavrının "dikkatli, sabırlı ve kesinlikle adil" olmasını ve tarafsızlığını korumasını istiyordu. Peterson her iki tarafı yatıştırmak için Ermenilerden ve Müslümanlardan akil adamların kullanılmasını da istiyordu.[14] Podgurskiy ise 27 Ağustos tarihli yazısında Oltu sancağı naçalniki ile Papaz Safaryants ve Papaz Gosdanyants'ın Oltu'da halihazırda halkın panik içinde olduğuna dair telgraf çektiklerini bildirdi. Valiye göre halkın panik içinde olmasının haklı gerekçeleri vardı. Oltu'da sadece iki bölük asker ve sınır muhafızı vardı. Bu bölüklerin karargâhı Sarıkamış'taydı, ancak Oltu ile Sarıkamış arasında kestirme yol yoktu, Kars daha yakındı, o yüzden Oltu birliği ancak Kars'tan takviye alabilirdi. Merdenek-Melikköy şosesi henüz inşa halindeydi. Türkiye'den kaçan Ermenilerin anlattığına göre Türkler Oltu'ya saldırıp oradan Acara'ya girmeyi ve orada isyan çıkarmayı planlıyorlardı. Vali, Oltu'da halkı sakinleştirmek ve her halükârda olası bir Türk saldırısına karşı en azından bir alay ve top-

---

Kavkazskiy Kalendar na 1914 god, Tiflis, 1913, adres-kalendar, s. 129 ve *Kavkazskiy Kalendar na 1915 god*, Tiflis, 1914, adres-kalendar, s. 140. Yakov, Ermenice Hakob (Agop) adının Rusça varyantıdır, yani Yakov ve Agop aynı addır. Baba adı Petroviç de Ermenice Bedros adının Rusça varyantıdır. Dolayısıyla Erdoğan'ın sözünü ettiği Agop "Piçunyan" bu Yakov Puçinyan olmalıdır. Puçinyan, yine salnamelere göre 1897-1900 yılları arasında Batum okrugu mütercimiydi. Erdoğan, Puçinyan'ın soyadını Piçunyan diye hatırlamış olmalıdır. Ayrıca Kars ve Kafkas salnamelerinde Puçinyan diye bir Sarıkamış kaymakamı yoktur. Dolayısıyla Erdoğan bu hususu da yanlış hatırlamış. Puçinyan'ın 1900-1910 yılları arasında ne işle meşgul olduğunu bulamadım, Sarıkamış'ta bir görevde çalışmış olabilir.

13 O zamanki Rus terminolojisinde Osmanlı tebaasından olan Türklere "Türk", Rusya tebaasından olan Müslüman Türklere ve Azerbaycan Türklerine ise "Tatar" deniyordu.

14 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3561, ll. 9-10, Kafkasya naibinin mülki işlerden sorumlu yardımcısı (Gofmeyster) Nikolay Peterson'dan Kars oblastı askeri valisine 1458 sayılı ve 9 (22) Ağustos 1914 tarihli gizli yazı.

çu bataryası, Merdenek'te de iki tabur yedek bulundurmayı öneriyordu.[15] Anlaşıldığı kadarıyla, TM'nın Acara'ya yönelik planına dair daha Ağustos 1914'te Rus makamlarına duyumlar geldiği halde bunlara fazla ihtimal verilmemişti.

Teşkilat-ı Mahsusa Planları ve Faaliyetleri

TM daha Rusya ile savaş başlamadan önce Batum, Artvin, Ardahan ve Kars çevresinde yerli halkın içinden çeteler örgütledi. Bu çeteler orduya yardım edecek ve cephe gerisinde faaliyet göstereceklerdi. 12 Eylül 1914'te dahiliye nazırı Talat Bey valilere gönderdiği emirde hapishanelerdeki mahkûmlar arasında savaşta yararlı olabilecek nüfuzlu kişilerin belirlenmesini istedi. 29 Ekim 1914'te Osmanlı bayrağı taşıyan Alman savaş gemileri Yavuz ve Midilli'nin Rusya'nın Karadeniz limanlarını savaş ilan etmeksizin bombalaması üzerine Osmanlı devleti de Rusya'ya karşı savaşa girmiş oldu. Rus Kafkas Ordusu hemen sınırı geçerek Osmanlı saldırısına karşılık verdi. Osmanlı çeteleri Rusya sınırından içeriye girdiği zaman çok sayıda Müslüman çetelere katıldı. Birçok köyde önceden hazırlanmış erzak depoları vardı. Örneğin, Ardahan köylerinden Degirmanköy, Kunzulut, Şadıvan, Lori ve başka köylerde Rus makamları erzak depoları buldu. Rus ordusunun ikmal yolu olan şose yolu boyundaki köylerde çok sayıda Müslüman köylü Rus askerlerine karşı savaştı. Rus makamlarına göre tüm Ardahan Müslüman nüfusu Türk ordusuna yardım için daha önceden örgütlenmişti. 1914 Aralık ayında Ardahan Rus makamları Yalnızçam geçidindeki karları temizleyip yolu açmak için köylülerden ırgat istemişlerdi. Ancak bazı muhtarlar ırgat göndermişlerdi. Yalnızçam'da Türk askeri bu ırgatları tutuklamış, onları gönderen muhtarları da çeşitli şekillerde cezalandırmışlardı. Çikolar köyü muhtarı Haydar Hüseyin-oğlu'nu Türk askerleri Rus yanlısı diye öldürmüşlerdi.[16]

Adil Özder, savaşın başlarında, Ağustos 1914 sıralarında, "Van'dan gelen 70-80 kişilik silahlı bir Ermeni çetesi gurubu Murgul'da bir dere içinde köylüler eliyle yakalanmıştı" diyor ve şöyle devam ediyor: "Bunlar getirildi ve ne suretle ise Seyitler (Süved) köyünde istarşinalık yapan Vaziryalı (Vezirköy) Kantaroğlu Sefer Ağa'ya teslim edildi. Sefer Ağa Ermenileri nahiye

15 HAA, f. 1262, op. 3, d. 1503, ll. 1-2. Voennıy Gubernator Karsskoy oblasti. 14 avgusta 1914 g. No. 1291. Gor. Kars. Kopiya. V. Ekstrenno. V Kantselyariyu Namestnika EİV na Kavkaze.

16 RGVİA, f. 2100, op. 2, d. 567, ll. 106-142.

binasına (kanselya) hapsetti. Bir süre sonra Ermeniler Batum'a gönderildiler. Orada hepsinin serbest bırakıldığı öğrenilmişti."[17] Bu ifade birçok yönden olgulara aykırı ve doğruluğu çok şüphelidir. 1914 yazında kurulan Ermeni gönüllü çetelerinin hedefi Osmanlı devletiydi ve Artvin Murgul civarı bu hedefler içinde değildi. O sırada Rusya sınırları içinde yer alan ve Ermeni nüfusu da olmayan Murgul'a 70-80 kişilik bir Ermeni çetesi göndermenin bir mantığı yoktur. Savaşın başında Rusya Kafkasya makamlarıyla anlaşarak gönüllü birlikleri kuran Ermeni milliyetçilerinin Murgul'a gizli bir çete göndermesi de olası ve rasyonel değildir. Ayrıca 70-80 kişilik bir silahlı çeteyi köylülerin yakalaması da mümkün değildir.

Kars oblastı askeri valisine göre, savaşın başında Kars, Kağızman, Oltu ve başka yerlerdeki Müslümanlar, Rusya lehine vatanseverlik duygularını izhar etmişlerdi ve Kızıl Haç ve orduya küçük bağışlarda bulunmuşlardı. Bağışları Hıristiyan nüfusa göre azdı. Bu bakımdan özellikle Kağızman Kürtleri popüler aşiret reisi Hasan Bek Şamşadinov'un çabaları sayesinde daha cömert çıkmışlardı. Kağızman Kürtleri ve Ardahan Türkleri gönüllü süvari bölüklerine yazılmışlardı (bkz. Ek 7.1). Ancak vali bu bölüklerin uygulanabilir olmadığı için kâğıt üzerinde kaldığını ve Ermeniler de kendi gönüllü birliklerini (*drujina*) kurmaya başlayınca Müslümanların hevesinin kaybolduğunu, çünkü bunu Ermenilerin Müslümanlara karşı savaşma arzusu olarak gördüklerini yazmaktadır.[18]

Yerel Müslümanların dostça davranışlarına karşın vali onlara kuşkuyla baktığını ifade etmektedir. Çünkü bunun tamamen dış görünüş olduğunu ve Müslümanların hakiki ruh halini göstermediğini düşünüyordu. Valiye göre Müslüman ahalinin Türkiye ile savaşa karşı tutumları ise şimdilik kayıtsızlıktı. Müslüman psikolojisi sadece güce boyun eğerdi. Rus ordusu başarılı olduğu sürece sadakatlerinden şüphe edilmemeliydi, ancak yenilgiler başlarsa ve özellikle de Türkler Rus toprağına girerse o zaman Müslümanlar kesinlikle Türklerin tarafına geçerdi. Nitekim Artvin topraklarına Türklerin girdiği haberi yayılınca Ardahan'ın komşu köyleri heyecanlanmış ve Türkleri karşılamaya hazırlanmaya başlamıştı. Ancak valiyi şaşırtan Ardahan Hasköy'ün Kürtleri olmuştu. Hasköylüler ajitatörleri kovalamışlar ve daha Rus askeri yardıma gelmeden önce Türk ordusuna karşı savaşmaya hazır olduklarını bildirmişlerdi.

Kars valisi tedbir olarak Müslüman erkekleri yol vb işlerde çalıştırmaya ve evlerinde silah aramaya başladı. Amacı "mevcut sağlıklı Müslüman erkek

17 Özder, *age*, s. 98.

18 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3561, ll. 7-8. Kars valisinden Kafkasya idaresi özel departmanına (*osobıy otdel*). İvedi. Çok gizli. Kars, 23 Kasım [6 Aralık] 1914, N1859.

nüfusu zayıflatmaktı." Artvin yöresindeki isyanın başından beri vali Ardahan sancağından binden fazla Müslüman'ı Sarıkamış cephe gerisinde çalışmaya göndermişti. Sarıkamış'ta ve Kars kalesinde çalışanların yerini almak üzere daha fazla adam göndermeyi planlıyordu. Gerekçesi şuydu: Ardahan uzakta olduğu için o zamana dek Ardahanlı Müslümanlar ordu ihtiyaçlarında kullanılmamışlardı ve Müslümanlar askerlik yapmadığı için de işçi olarak yardım etmeliydiler. Kafkasya genel valiliği de bu önlemi onaylıyordu.[19]

1914 yılı başında Kars Osmanlı şehbenderi Cemaleddin Bey hariciye nezaretine gönderdiği yazısında Kafkasya vali-i umumisinin (naibinin) Tiflis'te Ermenilerin ileri gelenlerini çağırarak onlara Rusya hükümetinin Ermeniler lehine bir programı olduğunu söylediğini ve Türkiye'deki Ermenilerin selameti için silahlı çeteler teşkili ve sevkinden dahi bahsetmiş olduğunu bildiriyor. Ancak Cemaleddin Bey, Kars'ta Ermenilerle beş yıllık temas ve tanışıklığına nazaran Ermenilerin Rusları pek iyi anlamış olduğunu ve böyle entrikalara kapılarak kendi elleriyle kendi milletlerini mahvetmeyeceklerini düşündüğünü ifade ediyor.[20] Ağustos 1914'te Erzurum'da yapılan Taşnaktsutyun Partisi 8. kongresinde Rusya ile Türkiye arasında savaş çıkması halinde partinin kesinlikle tarafsız kalması kararı alınmıştı. Kongre ayrıca, İTC ile işbirliğini terk etme kararı almıştı. Ne var ki Eylül 1914'te Kafkasya'daki Ermenilerin ruh hali radikal biçimde değişti. Anadolu'dan kaçarak Kafkasya'ya gelmiş olan Ermeni mülteciler de Rusya'nın yanında savaşa destek veriyordu. Taşnaktsutyun Partisi de gönüllü Ermeni taburları örgütleme işine girişti.[21] Eylül-Ekim 1914'te oluşturulan dört Ermeni gönüllü taburundan Hamazasp ve Keri'nin komuta ettikleri 3. ve 4. taburlar Sarıkamış muharebelerine katıldı.

Dahiliye nazırı Talat Bey, 1 Kasım 1914'te Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis ve Diyarbekir hapishanelerine savaşta işe yarayacak bütün mahkûmların salıverilmesi emrini verdi. 26 Kasım 1914'te valilere gönderdiği emrinde Kafkasya'ya çete savaşında kullanılmak üzere haftada 200 adam bulmalarını istedi. Bunun için hapisteki hükümlü ve eşkıyalar da kullanılabilecekti.[22] İTC Merkez-i Umumi ve TM üyesi Bahattin Şakir ve Yusuf Rıza beyler Erzurum ve Hopa'da TM faaliyetlerini yönetmek üzere bulu-

19 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3561, l. 11. 23 Aralık 1914 [5 Ocak 1915], N2648.

20 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri III*, s. 91-92.

21 Rusya içişleri bakanlığı Taşnaktsutyun'un bu kongresi hakkındaki istihbarat raporunu nedense 11 (24) Ocak 1915 gibi çok geç bir tarihte Kafkasya naipliğiyle paylaştı. Bkz. STsSA, f. 13, op. 27, d. 3574, ll. 1-11.

22 BOA, DH. ŞFR. 44/224, 46/134 ve 47/196, aktaran Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005, s. 84-89.

nuyorlardı. İTC'nin meşhur fedailerinden Yakup Cemil de Kastamonu ve Sinop cezaevlerinden azılı mahkûmlardan derlediği iki bin kişilik çetesiyle bölgeye gelmişti.[23]

Rus Kafkas ordusu Hopa-Artvin-Ardanuç hattında Çoruh nehri boyunca uzanan sınır bölgesinden ciddi bir saldırı beklemediği için burada büyük güçler konuşlandırmamıştı.[24] Savaş başladığı zaman TM çeteleri yol boyunda bu zayıf birliklere ateş açtılar. Artvin, Ardanuç ve Şavşat yöresindeki Rus Çoruh müfrezesinin (1. Kuban Kazak piyade taburu ile biri süvari olmak üzere dört sınır muhafız bölüğü, toplam 1.500 kişi) komutanı olan Albay Georgiy N. Rastorguyev, saldıran çetelerin gücünü abartarak üstün Türk güçlerinin saldırısına uğradığını bildirdi ve Borçka'ya çekilmek için izin istedi. Batum Kalesi ve müstahkem mevzi komutanı General Aleksandr Yelşin buna izin verdi.[25] Böylece Rus askerleri ve sivil bürokrasi 18 Kasım'da Artvin'i ve 20 Kasım'da Ardanuç'u terk ettiler. Rus askerleri Borçka'da toplanırken, sivil bürokrasi 22 Kasım'da Ardahan'a geldi.[26] Rus asker ve bürokratlarının kaçışını gören Artvin'in Ermeni ahalisi de panik içinde yaya olarak ve atlı arabalarla Batum'a doğru kaçmaya başladı. Batum'dan haberi duyan yakınları da onları karşılamak için faytonlarla yola çıktılar. Faytonları ele geçirmek için aralarında hançerli kavgalar çıktı. Gebe kadınlar yolda doğurdular, ölenler oldu.

Batum jandarma komutanı Yarbay Nikolay Martınov'a göre Rus askerlerinin bu geri çekilmesi askeri açıdan o kadar gereksizdi ki, "Türk birlikleri Rus askerlerinin çekilmiş olduğuna inanamayarak Artvin'e ancak birkaç gün sonra girmeye cesaret edebilmişti." Yine Martınov'un raporuna göre, "Batum oblastı sakinlerinin çoğunluğunu oluşturan Acaralılar doğal

23 Refi Cevat Ulunay, *Eski İstanbul Kabadayıları*, İstanbul: Arma Yayınları, 2003, s. 199-216.

24 Bkz. Rus Çoruh müfrezesine talimat, hazırlanışı 1906, gözden geçirme 1908 ve 1912, RGVİA, f. 2100, op. 1, d. 727, l. 236. Ayrıca bkz. Tavit Mardirosyan, "Tragediya Batumskih armyan: Prosto reznya ili predvestnik genotsida?", *Rodina*, sayı: 4, Moskova, Nisan 2010, s. 68-71.

25 RGVİA, f. 2100, op. 1, d. 724, ll. 43, 94-98. Batum askeri valisinden Kafkasya naibi yardımcısına şifreli telgraf N75, 18 Kasım 1914; General Yelşin'den Kafkas ordusu kurmay başkanlığına, 23 Kasım 1914. Ayrıca bkz. Batum jandarma komutanının raporu, 28 Aralık 1914, RGVİA, f. 13138, op. 1, d. 54, ll. 2-4. General Maslovskiy Yelşin'in adım kısaltarak General Y. şeklinde vermiştir. Bkz. Yevgeniy V. Maslovskiy, *Mirovaya Voyna na Kavkazskom Fronte 1914-1917 gg.*, Paris: Vozrojdenie, 1933, s. 67. Mehmet Bilgin, Yelşin'in adını "Yeltsin" şeklinde yanlış yazmıştır. Bkz. Bilgin, *age*, s. 294.

26 RGVİA, f. 2100, op. 1, d. 724, l. 80. Batum valisinden Kafkasya naibinin yardımcısı Peterson'a şifreli telgraf, 22 Kasım 1914, N81.

olarak dindaşlarının tarafına geçtiler, her yerde, açıktan ya da gizlice, Türklere yardım ettiler ve aralarında dağıtılmış olan bildirilere bakarsak başka türlü de olamazdı."[27] Martınov, buna karşılık Rus askerlerinin de Müslüman halka aynı şekilde davrandığını, çetelerle birlikte kaçıp gitmeyen halkı soyup eziyet ettiğini ekledi. Rus askeri makamları suçlu suçsuz ayrımı yapmaksızın ele geçirdikleri Müslümanları casuslukla suçladılar, tutukladılar ve Batum'a yolladılar. "Yetmiş yaşında adamlar, kadınlar ve çocuklar bile savaş esiri ilan edildiler." Ancak bu insanlar aslında Rus hükümetine sadık kalmış olanlardı.

Martınov'un Batum'da sorguladığı İran uyruklu Tebrizli et tüccarı 46 yaşındaki Meşed Cevat Hacı Hüseyin-oğlu, 17 Ocak 1915 tarihli ifadesinde şu bilgileri verdi:

> Aşağı Acara ilçesi Acariskali köyünde yaşıyorum. Bir buçuk ay önce, satın aldığım sığır ve koyunlarla Ket-Kedi köyü yakınında geçerken 150 kadar Türk çetecinin saldırısına uğradım. Malları nereye götürdüğümü sordular, Acariskali deyince "demek Rus askerlerini besliyorsun" diyerek bana söydüler ve dövmeye başladılar. Yüz ruble paramı, gümüş saatimi ve ayağımdan çizmelerimi ve mallarımı aldılar, beni de elli kadar çeteci ile Acaris-Sağmati köyünde bıraktılar. Orada ellerinde bir ay beş gün esir kaldım. Sonra bunlar kaçmaya başlayınca karışıklıktan yararlanıp ellerinden kurtuldum... Çetecilerin çoğu yerli Müslümanlardan, Acaris-Skali, Maradit, Ket-Kedi, Acaris-Sağmati ve Maçahel köylerindendiler. Maçahellilerden Yusuf Bek ile kardeşi Rıza Bek'i tanıdım, ikisi de daha önce korucu (*strajnik*) ve polis memuru (*uryadnik*) olarak devlete hizmet etmişlerdi. Türkler Murgul'u alır almaz bunlar da çetelere katıldılar, çevre köylerden insanları çağırdılar ve birçok insan bunlara katıldı. Çete liderleri Batumlu Aslan Bek ve Çürüksulu Ali Paşa-oğlu iki kardeşti. Silahları Aslan Bek veriyordu. Acaris-Sağmati köyüne gelen falan köyden 10-15 kişilik gruplara 50-60 silah dağıtılıyordu... Köyde depo yoktu, her gelen grup için tam istenen sayıda silahı bir yerden getiriyorlardı. Esaretimin üçüncü gününde Hulo köyünden gelen yüz elli kişi 700 tüfek aldılar. Acara, Keda ve Milis köylerinden gelenler kaç silah aldı bilmiyorum. Hohnolular elli tüfek aldılar. Silah alanları gördüğüm için şimdi görsem tanırım. Uçheti köyünden Acariskali köyü eski muhtarı Memed Bek silah dağıtırken silah alanlara Türk askeri gelince birlikte hareket etmelerini, asker geri çekilirse de silahları toprağa gömüp yerlerinde kalmalarını öğütlüyordu. Çetelere katılanlardan ismen tanıdığım kişiler: Maradit köyünden orman bakım memuru Ali Efendi, Maçaheli'den

27 RGVİA, f. 13138, op. 1, d. 54, ll. 2-4. Batum jandarma komutanı Yarbay Nikolay Martınov'dan Peterson'a, çok gizli, 28 Aralık 1914.

Osman Bek, Er?net Bek [bir harf okunamadı - CB], Memet Ferhatoğlu, Osman Ferhat-oğlu, Receb Ferhat-oğlu, İsa Bek, Osman Ağa Bekir-oğlu.[28]

Yarbay Martmov, ertesi gün, 18 Ocak 1915'te, Kafkasya naibi yardımcısı Peterson'a gönderdiği gizli raporunda Borçka'da mevzilenen Türkleri iki haftadır söküp atamadıklarını bildirdi. Keda-Hulo hattının kuzeyinde Türk askeri yoktu. "Kale komutanının Acariskali ile Keda arasındaki ahalinin kurşuna dizilmesi emri gelmeden önce ilçenin naçalniki ahaliye derhal Keda'nın gerisine tekrar yerleşme emrini verdi ve ahali bölgeden iki gün içinde tahliye edildi." Martınov'un elde ettiği istihbarata göre, Borçka'dan Liman'a kadar uzanan hattaki Türk askerlerinin sayısı 12.000'di. Şavşat tarafındaki durum şöyleydi: Geçen Kasım ayı sonunda Ardahan tarafından 600 kadar Türk çeteci Mamanelis (Yavuz) köyüne gelmişti. Bu çeteciler mavzer tüfekleri taşıyordu. Çetecilere ilk katılanlar Satlel köyü muhtarı (*starşina*) Yusuf Bek ve "Gimerhel" köyünden "Muraş-oğlu" oldu. Bu ikincisi köyleri gezerek köylüleri çeteye katılmaya ikna etti. "Kandırılan köylüler" Satlel'de oturan "Meci-Bek Hamşioğlu'nu kaymakam" seçtiler.[29] Bu adam çok zengindi, birçok köyde evi ve toprağı vardı. Bu kişilerin yardımıyla yaklaşık 5.000 kişi çetelere yazıldı, yani her on kişiden dokuzu. Silahlar Satlel'den dağıtılıyordu. Silahların bir kısmını da yerel Ermenilerden ele geçirdiler. Çetenin erzakı yoktu, Ermenileri soyarak geçiniyorlardı, sonra da onları katletmeye başladılar. Satlel'de yeni kurulan çeteye Murgul fabrikasının eski ustası Zabit Bek binbaşı olarak tayin edildi. Bu birliğin karargâhı 20 gün önce Kuçen köyüne geçti. 23 Aralık'ta 1.000 kişilik bu çete, Zabit Bek komutasında Ardahan'a doğru yola koyuldu.[30]

Martınov'un istihbarat kaynağı ayrıca şu bilgileri vermekteydi ki, bunların bir kısmının doğruluğu şüphelidir: Ardanuç'ta 1.500 kadar nizam askeri vardı. 8-10 gün önce 500 kadar Kürt atlısı Satlel ve Yalağuzçam geçidi üzerinden Ardahan'a doğru yola çıkmıştı. Ardahan yakınında esir alınan Ahmet Paşa'nın yerini Oltu'dan gelen "Şükrü Paşa" ve üç bin nizam askeri almıştı ve bunlar Ardahan'da savaşıyorlardı.[31] Duduna, Ur, Ölçek, Orağaz,

28 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3550, ll. 1-2.

29 Burada adı geçen kişi Hamşioğlu Necip Bey (Acar) olmalıdır. Necip Acar, Adil Özder'e yazdığı mektubunda Haziran 1914'te Melo hudut komutanının kendisine gönderdiği ve iki kişinin getirdiği mektupta, "Ruslarla harp başlarsa bize yardım edebilir misiniz?" diye sorduğunu ve kendisinin elinden geleni yapacağını söylediğini ifade etmiş. Necip Acar ayrıca, "Hopa ve Erzurum'dan silahlar geldikten sonra zamanın Erzurum valisi Tahsin Bey (Uzer) beni Ardanuç'a kaymakam vekilliğine tayin etmişti" diyor. Bkz. Özder, *age*, s. 105-106, 119.

30 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3550, ll. 3-4.

31 Ardahan'da savaşan Osmanlı ordusunda Ahmet Paşa veya Şükrü Paşa diye biri yoktu.

Yukarı ve Aşağı Tikan, Nakalakevi ve Begrehatun köylerinde "bütün yetişkin erkek nüfus Ruslar ve Ermenilerce kırılmıştı."[32] Ur köyünde birkaç bek esir alınmıştı. Halen Artvin'de 3 (rakam silik? - CB) bin nizam askeri ve topları vardı. Borçka ve Murgul'da 14 bin kişi ve topları vardı. Artvin halkı ve hatta Hıristiyan nüfusu bile sakin yaşıyordu, askerlerle iyi geçiniyorlardı, askerler de aldıkları malların parasını ödüyorlardı.[33] Ardahan'da Alman albayı Graf fon Şullenburg bir birliğin kurmay başkanıydı ancak Tiflis'teki eski Alman konsolosu ile soyadı benzerliği dışında bir ortak yanı yoktu.[34] Martınov, sonuç olarak Batum oblastmdaki 15 ila 40 yaş arasındaki hemen hemen tüm Acaralı Müslüman erkek nüfusunun (on kişiden dokuzunun) Türklere katıldığı kanısındaydı.

Yusuf Rıza Bey komutasındaki Osmanlı güçleri, 24 Kasım'da Artvin'e girdiler ve Ardahan yolu üzerindeki Ardanuç'u da tehdit eder hale geldiler. Aynı gün Ardanuç çevre köylerinden bir Müslüman çete, Ardanuç'a

---

Ahmet Paşa denilen subay, Yarbay Stange'nin emrindeki taburlardan birinin komutanı olan Binbaşı Ahmet Tevfik Bey olabilir. Bkz. Mehmet Bilgin, *age*, s. 251, 261, 354, 418. Binbaşıya halk arasında paşa demiş olmalılar. Şükrü Paşa denilen şahıs da, Ruslara esir düşen Yüzbaşı İzzet Bey'in anlattığına göre, Dr. Bahattin Şakir'di. Bkz. Arif Cemil, *age*, s. 163. İkinci ve zayıf bir ihtimal de Adil Özder'in kitabında geçen, "Ardanuç Naldöken köyünden Kahyaoğullarından Şükrü Bey" olmasıdır. Özder'e göre, Şükrü Bey, Rus idaresinde Şavşat'ta orman muhafaza memuruydu (*abeşik*). Türk kuvvetleri Ardanuç'a gelir gelmez, o da Ardanuç'tan 300 kadar gönüllü toplamış ve bunların başında Ardahan taarruzuna katılmıştı. Bkz. Özder, *age*, s. 135.

32 Ardahan'ı geri almak için Ahıska, Ahılkelek, Çıldır üzerinden gelen Sibirya Kazak tugayının şose üzerinde kendilerine ateş açan Müslüman köylerinde önlerine çıkanları kırdığı başka kaynaklarca da doğrulanıyor. Ancak bir Rus memuru olarak Martınov'un "bütün yetişkin erkek nüfus Ruslar ve Ermenilerce kırılmıştı" (*russkimi i armyanami perebito vse vzrosloe mujskoe naselenie*) şeklindeki ifadesi çok ilginçtir. Failin "Ruslar ve Ermeniler" şeklinde belirtilmesi bir muğlaklık içeriyor, çünkü buradaki Rusların ve Ermenilerin asker mi, sivil mi, çete mi olduğu belirsizdir. Ardahan sancağı içinde sadece iki Rus Malakan köyü vardır ki, bunlar da insan öldürmeyi, hele hele sivil insanları öldürmeyi asla hoş görmeyen insanlardı. Nitekim Malakanlar Müslümanları katletmiş olsaydılar, 1918'de Ardahan Türk ordusunca geri alındığı zaman Ardahan'da duramazlardı. Ayrıca nüfusları azdı. Dolayısıyla fail Malakanlar olamaz, Rus askerleri, daha da net bir ifadeyle Rus Kazak askerleri ve yöre Ermenilerinden bazıları olmalıdır. Bu durumda bir Rus memurunun faillere falanca birliğimiz demek yerine "Ruslar" demesi gariptir. Ayrıca katliama uğrayanları Rus devleti açısından "işbirlikçiler, hainler" ve benzeri pejoratif bir tanım yapmaksızın "bütün yetişkin erkek nüfus" olarak tanımlaması da ilginçtir. Böyle bir tanımlamayı da ancak tarafsız davranan bir insan veya Türk tarafı yapabilirdi. Martınov, muhtemelen kendisine bu bilgileri veren kişilerin ifadesini değiştirmeden aynen kullanmış olmalı.

33 Artvin'in Hıristiyan (Ermeni) nüfusu çetelerin yaklaştığını duyunca Batum'a kaçmıştı. Bu bilgi doğru ise bir kısmının kaçamayıp şehirde kaldığı anlaşılıyor.

34 Ardahan'a giren Osmanlı ordusunda Şullenburg adında bir Alman subayı yoktu, burada sözü edilen subay Yarbay Christian Stange olmalıdır.

gelerek kasabayı kontrol altına aldı. 3 Aralık'ta TM güçleri Çoruh nehrini geçerek Ardanuç'a girdiler. Burada düzenli ordu birlikleri, TM çeteleri ve yerel gönüllülerden oluşan birkaç bin kişi toplandı. Ancak İTC ile TM yöneticileri arasında anlaşmazlık vardı. Yusuf Rıza Bey öncelikle Batum'un işgal edilmesi gerektiğini düşünürken, Bahattin Şakir Bey önce Ardahan'ı almak istiyordu.

Ardanuç halkının çoğu Katolik Ermenilerden oluşuyordu, kilise kayıtlarına göre kasabada kadın ve erkek toplam 1.329 Katolik Ermeni yaşıyordu.[35] Çevre köylerin halkının çoğu ise Müslüman'dı. Tiflis'te yayımlanan *Kavkazskoe Slovo* gazetesinin muhabirinin bildirdiğine göre, Rus yönetiminin 20 Kasım'da Ardanuç'u terk etmesinden birkaç saat sonra Türk sınır muhafızlarından on asker ile Osmanlı tarafından kalan Aşağı Hod (bugünkü adıyla Aşağı Maden) köyünden silahlı bir çete kasabaya gelmişti. Çete üyeleri Ardanuç halkına normal hayatlarına devam etmelerini söyledi. Ancak o gece en zengin iki dükkânın kapısı kırıldı ve yağmalandı. Ertesi günden başlayarak çeteler Ermenileri soymaya başladılar. Osmanlı düzenli ordu birliklerinin henüz gelmediği bir ay boyunca Hod ve öteki köylerin çeteleri kasabada istedikleri gibi davrandılar. Bu çeteler hem Ermenileri hem de birbirini soyuyordu. Birinci çetenin lideri kendine çavuş diyordu, ancak bir kaymakam gelince bu sahte çavuşu dövdürüp kovaladı. TM çeteleri ile yerel çeteler arasında da rekabet vardı. TM çeteleri Ermenileri soyma hakkının sadece kendilerinde olduğunu düşünüyordu. Yerel çeteler ise TM çetelerini küçümsüyorlar, bunların "Sultan'ın askeri değil, birtakım baldırıçıplak Çingeneler" olduğunu söylüyorlardı. TM çeteleri yerel çetelere ganimet alma haklarının olması için gönüllü yazılmaları gerektiğini söylediler. Ancak yerel çeteler Osmanlı ile Rus orduları arasındaki muharebelerin sonucunu görmeden gönüllü yazılmakta tereddüt ediyorlardı. Bunun üzerine TM çeteleri şöyle bir oyun oynadılar: Havaya ateş edip davul zurna çalarak Batum'un alındığını ilan ettiler. Halk buna inandı ve şenlik yapmaya başladı. Bu kez TM çeteleri ancak gönüllü yazılanların oynamaya hakkı olduğunu ilan ettiler.[36]

35 Rusya Katolik Ermenileri lideri Sarkis Der-Abrahamyan'dan Kafkas Ordusu Kurmay Başkanlığına, 8 (21) Ocak 1915, aktaran Sonya Mirzoyan, "Batumskaya Oblast. Eşçe Odna Tragediya Armyan", *Hayakidutyan hartser*, sayı: 3, Erivan, 2014, s. 168. 1915 yılı Kafkas salnamesine göre ise Ardanuç'ta 1.487 Ermeni yaşıyordu. Bkz. *Kavkazskiy Kalendar na 1915 god*, Tiflis, 1914, otdel statistiçeskiy, s. 90. Aradaki fark büyük olasılıkla Ortodoks Ermenilerden oluşuyordu.

36 İ. R., "Turki v Ardanuçe (Pisma korrespondenta "Kavk. Sl."), II, Çetniki i Povstantsı", [Ardanuç'ta Türkler. (*Kavk. Slovo* muhabirinin mektupları), II, Çeteciler ve İsyancılar], Ardahan, 22 Ocak (4 Şubat), *Kavkazskoe Slovo*, N27, Tiflis, 4 (17) Şubat 1915, s. 2.

Kars askeri valisi Albay Podgurskiy, 22 Kasım 1914 günü Kars'tan Tiflis'e Kafkas ordusu karargâhına ve Kafkasya naibi yardımcısı Peterson'a gönderdiği telgrafta Ardanuç'un Türklerce işgali ve tanınmış beylerden Aslan Bek'in Artvin okrugunda yaptığı soygunların Ardahan okrugunda panik yarattığını, halkın Ardahan'daki askeri kuvvetlerin korucuların takviyesini istediğini belirterek yardım gönderilmesini istedi. Ardahan okrugu naçalnikinin Yalağuzçam geçidinde Türk atlıları olduğunu bildirdiğini de ekledi.[37]

Podgurskiy, 30 Kasım 1914 günü bu kez Ardahan'dan Tiflis'e Kafkasya naibi yardımcısı Peterson'a gönderdiği şifreli telgrafında sınır muhafızları ve askerler gelmeden Ardanuç ve Artvin'e gitme kararından vazgeçtiğini, Hıristiyanların durumunun korkunç olduğunu (*polojenie hristian ujasno*), yardım gelmesi için dua ettiklerini, her geçen günün daha büyük acılar getirdiğini yazdı. Podgurskiy, emrinde sadece 50 korucu (*strajnik*) olduğunu ve bunların 300'den fazla Hıristiyan'ı Şavşat'tan çıkardığını, alay komutanı ve sınır muhafızları naçalnikinden asker istediğini, ancak alay komutanının isteğini reddettiğini, naçalnikin de Batum komutanından izin istediğini belirterek, Peterson'dan sınır muhafızları gönderilmesine yardım etmesini istiyordu. Podgurskiy nedense Kazak askerinin "kullanılamaz" (*neprimenimi*) olduğunu ekliyordu. Podgurskiy ertesi gün bu kez Kafkasya naibi özel kalemine gönderdiği şifreli telgrafında, bir yanlış anlamadan söz ederek, Şavşat ilçesi (uçastoku) Ermenilerini oradan çıkarmak istediğini, sınır muhafızlarını geri çağırmamak için Ardanuç'a gitmek istediğini, ancak şimdiki görevin başka olduğunu, yardım müfrezesinin ne zaman geleceğinin belli olmadığını, tehlikenin Türkler (Osmanlı Türkleri) olmadığını, Ardanuç ve Artvin'de Türk (Osmanlı Türkü) olmadığını, Ardanuç ve Artvin'i almanın askeri açıdan bir zorluğu olmadığını ancak zorluğun kar yağışından dolayı olduğunu belirterek, Kars'a döndüğünü, Ardahan'da yardımcısı Şmerling'i bıraktığını yazıyordu. Podgurskiy'in telgrafından Ardanuç ve Artvin'in çetelerin denetiminde olduğundan henüz habersiz olduğu anlaşılıyor. Ayrıca savaş zamanı olduğu için askeri birliklerin askeri valinin emrinde olmadığı, doğrudan askeri makamların emrinde olduğu anlaşılıyor.[38]

Ardahan'dan "Vekiller Minasov ve Madoyan" imzasıyla Tiflis'e Kafkasya naibine gönderilmiş 30 Kasım 1914 tarihli bir yıldırım telgrafta "Vali (gubernator) ve askeri naçalnik Okrobaket ve Satlel'deki Hıristiyanların tahliyesine yardım etmeyi kategorik olarak reddettikleri ve işin Hıristiyan-

37 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3376, l. 2.
38 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3376, ll. 10-11.

ları dövmeye dek vardığı" bildirilmekte ve "Yalvarırız yardım edin" ifadesi geçmektedir. Buradaki Minasov ve Madoyan'ın kimlerin (Ermenilerin? Bütün şehir halkının?) vekilleri oldukları belli değildir.[39]

Ardahan sancağı yöneticisi Klimenko, Kars valisine 2 Aralık 1914 tarihli raporunda, 25 Kasım'da Artvin okrugunun Ardanuç ve Şavşat-İmerhevi kazalarının naçalnikleri, koruculari ve öteki ilçe memurlarının Ardahan'a gelmelerinin Ardahan ve çevre köylerde panik yarattığını, çünkü halkın Artvin'i işgal eden Türk ordusunun Ardahan'a da saldırmasından korktuğunu bildirdi. Artvin sancağından kaçarak gelen Ermenilerin Türk ordusunun Yalağuzçam geçidinde olduğunu söylemeleri ise Ardahan merkezde ve Ardahan'ın bütün Rus ve Rum köylerinde paniği daha da artırmıştı. Bu köylerin ahalisi malını mülkünü bırakıp çoluk çocuklarıyla birlikte Ardahan'a kaçmaya başlamışlardı. Klimenko bunun üzerine Ardahan kazası geçici kaymakam vekili, sözlü tercüman Anişçenko'yu 20 korucuyla birlikte Yalağuzçam geçidine gönderdi. Anişçenko, Ardanuç'a en yakın köye kadar giderek Ardanuç'ta Türk askeri olmadığını, yerli Müslümanlardan oluşan çetelerin olduğunu saptadı. Anişçenko 350 kişiden oluşan 100 Ermeni ailesini Ardahan'a getirdi. Klimenko'ya göre Anişçenko büyük bir cesaret ve gayret göstermişti ve halen de Ardahan kazasında evlerde aramalar yapıyor, halkın elindeki silahları topluyordu. Klimenko, Anişçenko'ya Aziz Vladimir nişanı verilmesini arz ediyordu.[40]

Ardahan'da bulunan Albay Şmerling, Podgurskiy'e 4 Aralık 1914 tarihli raporunda, eldeki istihbarata göre Ardanuç ve Şavşat'ta çok az Türk askeri olduğunu ve orada esas olarak Türk (Osmanlı) köyü Hod-Sufla'dan (Aşağı Hod) çetelerin yönetimi ele almış olduğunu bildirdi. Bunlara yöredeki Müslümanlardan bir kısmı katılmıştı, bunların zaten her zaman bir köşede silahları bulunuyordu, ayrıca Türkler silah ve fişek dağıtmışlardı. Şmerling, hemen hepsini ismen ve sima olarak tanıdığını belirttiği bu çete reislerine mektuplar göndererek yanına gelmelerini istemişti. Şmerling en azından birkaçının geleceğini ve onlardan Ardanuç'taki durum hakkında net bilgiler alacağını tahmin etmekteydi. Şmerling'e göre Rus askeri Yalağuzçam geçidinden aşar aşmaz Ardanuç halkı itaat edecekti. Şmerling, Rus askerleri ve memurlarının kaderine terk ettiği halkın tamamını "vatana ihanet" ve Türk ordusuna destekle suçlayamayacağını, ancak birçok

39 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3376, l. 20.

40 GARF, f. 826, op. 1, d. 253, ll. 4-5ob. Kopiya s kopii raporta Naçalnika Ardaganskago okruga ot 19-go noyabrya 1914 goda za No. 4562, na imya voennago Gubernatora Karsskoy oblasti / sekretno, liçno/. Bu dosyadaki üç raporu arşivde okuyup birebir istinsah eden Sergey Koryagin'e müteşekkirim. Çeviri bana aittir.

kişinin bu suçu işlediğini ve buna göre ağır cezalarını çekmeleri gerektiğini belirtti. Bunlardan yakalayabildiklerini mahkemeye verecekti, ancak birçoğunun Türk askeriyle birlikte kaçacaklarını ve yakalanmayacaklarını tahmin etmek zor değildi. Şmerling bu kaçacak olanlara ceza olarak evlerini ve bütün malını mülkünü yakmanın gerekli olduğunu bildiriyordu. Şmerling altını çizerek, özellikle Türklere katılan koruculara (*strajnikami politseyskoy straji*) karşı acımasız olmak gerektiğini yazıyordu. Şmerling, "ancak böyle sert önlemlerle Artvin sancağı halkını hızla yatıştırmak mümkündür" diye ekliyordu. Halkı itaatte tutmak için Artvin, Ardanuç ve Satlel'de asker bulundurmak gerekliydi. Şmerling raporunun sonunda amiri Podgurskiy'e önerdiği cezai işlemleri yerinde bulup bulmadığını ve Batum oblastı yetkilileri gelinceye kadar bu önlemleri uygulamakla görevli kılıp kılmadığını soruyordu.[41]

Vali Podgurskiy ise amiri olan Kafkasya naibi mülki işlerden sorumlu yardımcısı Peterson'a, Kars'tan 7 Aralık 1914 tarihli raporunda, Ardahan'dan gönderdiği telgrafları açıklamak için ilişikte yardımcısı Şmerling'in raporunu da eklediğini belirtip şunları ifade ediyordu: Vali, 24 Kasım'da Ardahan'a gitmişti. Orada Yalağuzçam'da görülen ve Türk askeri sanılan atlıların Artvin'den çekilen Rus sınır muhafızları 8. bölüğü olduğu anlaşılmıştı. 295 atlıdan oluşan bu sınır muhafızlarının Ardahan'a gelmesiyle halkın paniği yatışmaya başlamıştı. Anlaşılan sınır muhafızları komutanı düzenli Türk birliklerinin saldırısından dolayı değil, sadece Türklerin sınırdan geçtiği haberi üzerine geri çekilmişti. Sınır muhafızlarının ve kaymakamlık memurlarının çekilmesi sonucunda kendi başına kalan halk isyan edenlere katılmaya başlamıştı. Podgurskiy, 8. bölük komutanı Rotmistr Kann'a bölüğüyle birlikte Ardanuç ve Artvin'e gitmek üzere kendisine katılmalarını önermiş, Kann da Kafkas ordusu başkomutanı izin verirse geleceğini bildirmişti. Bunun üzerine Podgurskiy başkomutanlığa telgraf çekerek izin istemiş, ancak 29 Kasım'da General Bolhovitinov imzalı telgrafta beklemediği bir şekilde red cevabı almıştı. Kafkas ordusu karargâhı, muhtemelen Peterson ile askeri yardımcı General Mışlayevskiy arasındaki konuşmadan habersiz olduğu için Podgurskiy'in bu talebinde yetki sahasının dışına çıkıp askeri işlere karıştığını düşünmüştü. Anişçenko ile Şavşatlı bir zaptiye subayı Ermenileri getirmişti. Ermeniler Okrobaket'te kalan 200 aile, Satlel-Rabat'taki 120 aile ve "İhikal"'de (?) kalan 18 ailenin de getirilmesi için valiye yalvarmaya başlamışlardı. Bu arada kar yüzünden Sahara

41 GARF, f. 826, op. 1, d. 253, ll. 12-12ob. Kopiya s kopii raporta Pomoşçnika Voennago Gubernatora Karsskoy oblasti ot 21 noyabrya 1914 goda za No. 176, na imya Voennago Gubernatora Karsskoy oblasti.

geçidi kapanmış ve vali Kars'tan İmparator Nikolay'ın Kars'a geleceğine dair telgraf gelmişti. Podgurskiy yardımcısı Şmerling'i Ardahan'da bırakarak Kars'a dönmüştü. Şmerling eskiden (1908-1913 yıllarında – CB) Artvin okrugu naçalniki olarak görev yapmış olduğu için yöreyi iyi biliyordu. Podgurskiy raporunun sonunda Şmerling'in önerilerini, cezalandırma (tenkil-tedip) işlemleri haricinde, onayladığını belirtiyordu. Vali, "Bu hususta ben öncelikle titiz bir soruşturma ve askeri mahkemeye sevk etmeyi tercih ederim. Her halükârda bu konuda bir talimat vermeye kendimi yetkili görmüyorum ve dolayısıyla taraf-ı devletlerinin iş'arını bekliyorum" diye ekliyordu. Nihayet, Kars valisi emrinde çok az personel olduğunu, personelin bir kısmının savaş ilanından sonra askeri görevlere geçtiğini bildirerek Batum valisinin Artvin'e memur göndermesini istiyordu.[42]

Azerbaycanlı milliyetçi tarihçi Musa Gasımlı, Klimenko, Şmerling ve Podgurskiy'in yukarıda özetlenen raporlarına referans vererek Kasım 1914 sonunda Ermenilerin askeri harekât bölgesinden Artvin okruguna kaçtıklarını, burada Türklerin saldırısına dair yaygara kopardıklarını, yerel Müslüman halkın ise Türk ordusuna sempati duyduğu için ayaklandığını yazıyor. Gasımlı, buna karşılık olarak, Kars askeri valisinin ayaklananların evlerinin yakılmasını emrettiğini ve Türk tarafına geçenlerin ise "halkın gözü önünde öldürüldüğünü" iddia ediyor.[43] Ancak yukarıda görüldüğü üzere Gasımlı'nın referans verdiği arşiv belgelerinden böyle bir sonuç çıkarmak mümkün değildir. Gasımlı düpedüz belgeleri tahrif etmiş ve belgelerin söylemediği şeyleri söyletmiştir.

Yaklaşık üç bin subay ve askerden oluşan Osmanlı 8. Alayı'nın iki taburu Ardanuç'a yağmurlu bir akşam ulaştılar. 22 Aralık 1914 sabahı 8. alay, Melo hudut taburu ve çeteler, Ardahan'a doğru yürüyüşe geçtiler. İki kola ayrıldılar, bir kol Şavşat üzerinden, öteki kol da Yalnızçam geçidinden Ardahan'a girecekti.[44] Nizami taburlara Alman Yarbay Christian August

42 GARF, f. 826, op. 1, d. 253, ll. 1-3ob. Voennıy Gubernator Karsskoy oblasti. 24 noyabrya 1914 goda No. 1910, gor. Kars. Ego Prevoshoditelstvu Pomoşçniku po grajdanskoy çasti Namestnika EGO İMPERATORSKAGO VELİÇESTVA na Kavkaze Gofmeysteru Petersonu.

43 Musa Gasımlı, *Anatoliya i Yujnıy Kavkaz v 1724-1920-e gg.: V Poiskah İstoriçeskoy İstim*, Moskova: İnsan, 2014, s. 301. Aynı kitabın İngilizcesi için bkz. Musa Gasimli, *From the "Armenian Issue" to the "Armenian Genocide": In Search of Historical Truth (1774-1920)*, Bakü: N print Studiya LLC, 2015, s. 274-275. Türk tarafına geçenler hakkında Rusça versiyonda "halkın gözü önünde öldürüldüler" (*oni bili ubitı na glazah u naseleniya*) ifadesi, İngilizce versiyonda ise "halkın gözü önüne boğazlandılar" (*They were slaughtered before the eyes of the population*) ifadesi kullanılmıştır.

44 İ. R., "Turki v Ardanuçe (Pisma korrespondenta "Kavk. Sl."), III, V Ardagan i obratno", Ardahan, 25 Ocak (7 Şubat), *Kavkazskoe Slovo*, N28, Tiflis, 5 (18) Şubat 1915, s. 2.

Stange komuta ediyordu, çeteler de Bahattin Şakir ve Yakup Cemil'in komutası altındaydı.[45] Doktor Bahattin Şakir, 23/24 Aralık 1914'te Ardanuç-Artvin üzerinden İstanbul'a, Talat Bey'e gönderdiği telgrafında TM taburlarının operasyona başladığını ve ertesi gün Stange Bey ile birlikte Ardahan'a gideceğini bildiriyordu.[46] Batum'da General Yelşin'in yerini alan General Vladimir Lyahov'a göre, Aralık ayında bütün Batum oblastının Müslüman halkı Rus hükümetine karşı isyan içindeydi.[47]

Bahattin Şakir ve Yakup Cemil komutasındaki TM çeteleri,[48] Celal ve Ramiz Hamşioğlu beylerin önderlik ettiği yerel çetelerle birlikte Şavşat Sahara üzerinden 27 Aralık 1914 günü, Ardahan'a yakın Sarzep (Nikolayevka, bugünkü adıyla Sulakyurt) ve Degirmanköy'de toplandılar. Yarbay Stange taburları da Ardanuç Yalağuzçam üzerinden Ardahan'a yaklaştılar. Stange taburları ve çeteler, 29 Aralık günü Ardahan'daki Rus kuvvetlerine iki koldan saldırdılar ve çetin çatışmaların ardından o günün akşamı Ardahan'a girdiler. Nizam taburlarının kaybı 149 şehit (üçü subay), 411 yaralı (yedisi subay) ve 15 kayıp oldu.[49] Çetelerin kaybı ise 33 kişiydi.[50] Ardahan'da TM çeteleri çevre köylerden talan için Ardahan'a doluşanlara silah dağıttılar ve çetelere kaydettiler. Bu arada General Genik komutasındaki Rus garnizonu şose yoluyla Çıldır üzerinden Ahılkelek'e doğru kaçıyordu. Ardahan 29 Aralık 1914 akşamından 3 Ocak 1915 akşamına değin Osmanlı güçlerinin denetiminde kaldı. Rus nüfus istatistiklerine göre o sırada 4.113 nüfuslu Ardahan kasabasında (köyler hariç) 2.063 Ermeni, 511 Rum ve 200 kadar Malakan yaşıyordu.[51] Ardahan ve köylerindeki Ermeniler, Rumlar ve Ruslar günler öncesinden Osmanlı ordusu ve çetelerin yaklaştığını duyduğu için büyük çoğunluğu Kars, Ahıska ve Ahılkelek yö-

45 Genelkurmay'ın kitabında ve başka birçok yerde Yarbay Stange'nin emrindeki 8. Alay, Melo taburu ve çetelere "Ştanke Bey Müfrezesi" adı verilmektedir. Bkz. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, cilt 1, s. 599-619.

46 BOA, DH. ŞFR. 455/12, 10/11 Kanun-ı Evvel 1330, şifreli telgraf, imza: Ardanuç'ta Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Baha Şakir.

47 RGVİA, f. 2100, op. 1, d. 724, ll. 224a-225a. Batum'da General Lyahov'dan Kafkas ordusu komutanına şifreli telgraf, 8 (21) Aralık 1914, N1040.

48 Yakup Cemil çetesine "İstanbul çetesi" deniyordu. Bkz. Hayrettin Tokdemir, *Artvin Destanı*, Ankara: Fon Matbaası, 1978, s. 208.

49 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekatı*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993, cilt I, s. 603-604.

50 M. Adil Özder, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Ankara: Artvin Turizm ve Tanıtma Derneği Ankara Merkezi Yayınları, 1971, s. 120.

51 *Kavkazskiy Kalendar na 1915 god*, otdel statistiçeskiy, s. 234-237; ayrıca bkz. *PKAKKO 1914*. 1916 yılına ait Kafkas salnamesinde Kars oblastının Ardahan ve Oltu sancaklarının nüfus bilgileri yer almazken Kars ve Kağızman sancaklarının bilgisi vardır.

nünde kaçmıştı. Ancak pek az ailenin atlı arabası vardı ve sert kış koşullarında yaya yürümek de zordu.

Tiflis'te yayımlanan *Kavkaz* gazetesindeki habere göre Kars oblastının dört sancağındaki 74 Rum köyünün çoğunun ahalisi 25-26 Aralık 1914'teki ani Türk saldırısından dolayı yanlarına bir şey alamadan kaçıp Kars ve çevresinde bir yerlere sığındılar. Yirmi kadar Rum erkek Türkler tarafından öldürüldü, bunlar arasında Verişan köyü kilise okulu öğretmeni Georgiy Tahçianov da vardı. Elli kadar Rum esir alınmıştı, akıbetleri bilinmiyordu. Kadınlara tecavüz vakaları da olmuştu. Bardız, Laloğlu, Nariman, Ersenek köylerinin kiliseleri yağmalanıp tahrip edilmişti. Ersenek kilisesi papazı Adamov'u esir almışlardı. Ersenek Türkleri 200 ruble fidye vererek papazı esaretten kurtarmışlardı, ancak olaylardan etkilenen papaz, 18 Ocak 1915 günü Bölükbaş köyünde ölmüştü. Zarar gören köylerin sayısı elliydi: Ardahan sancağında Beberek, Hasköy, Toroshev, Sindiskom, Hanak, Fahrel, Gölebert, Türkeşen, Dört-Kilise, Samzalek, Konk, Keşar, Salut, Şaraf, Müzarat, Merdenek, Tahtakıran, Üçkilise, Vargenis; Kağızman'da Karaurgan, Abulvart, Sırbasan, Yeniköy, Köroğlu, Mecingert, Handere; Oltu'da Nariman, Pancuret, Ersenek, Yukarı Merines, Aşağı Merines, Posik, Barduz, Yukarı Çermuk, Aşağı Çermuk, Kars'ta da Yolkeçmez, Divik (?), Çatah, Yağbasan, Yeyce (?), Zallice, Emirhan, Bezirgan-Geçit, Kamışlı, Bölükbaş, Laloğlu, Çıplahlı, Aşağı Salut ve Verişan köyleri. Tüm bu köylerin Rum nüfusu ihtiyaç içinde yardım bekliyordu. Aynı gazetenin bir hafta sonra Ahılkelek'ten bildirdiğine göre, şehirde ve çevre köylerinde bulunan Ardahan sancağı kaçkınları evleri, dükkânları yağmalanmış olduğu için geri dönmüyorlardı. Şehirde 700, ilçede 5.000 kaçkın vardı. Kars ve Gümrü çevresindekilerle birlikte 20.000 kadar kaçkın vardı.[52]

Yalağuzçam geçidi ile Ardahan arasında yer alan Sindiskom (şimdiki adıyla Yalnızçam) köyü Rumlarından İraklis Killahidis kaçışlarını anılarında şöyle anlatıyor:

> Ruslar ve Rumlar, yanlarına sadece yaşamaları için gerekli olan birkaç şeyle biraz yiyecek alarak köylerini ve mallarını terk ettiler. Çünkü kıştı, taşıma araçları sınırlıydı, ancak bu kadar taşıyabilirlerdi ve vilayetin içlerine doğru yola çıktılar. Kışın yola çıkanlar pek çok zorluklarla, eziyetle ve soğukla sınandılar. Fakat bunların hiçbiri köyünü terk edip gittiği için pişman olmadı. Oysa köyde kalmaya karar verselerdi, onları bekleyen aşağılama, işkence ve belki ölüm olacaktı. Köyde kalan hasta iki yaşlı adamı Türkler astılar... Bölge sakinleri mülteciliğin pek çok zorluklarından sonra, yani yaklaşık iki

52 S. G. H., "O bejentsah-grekah", *Kavkaz*, no: 12, Tiflis, 16 (29) Ocak 1915, s. 3; "Po Kavkazu. Hronika", *Kavkaz*, no: 18, 23 yanvarya 1915 goda, s. 3.

üç ay sonra köylerine döndüler. Evlerini yıkılmış, mülklerini yağmalanmış bir şekilde buldular ama yine de umutlarını kaybetmediler. Gece ve gündüz hiç durmadan çalışarak çok kısa bir süre içinde evlerini düzelttiler.[53]

Yine Tiflis'te yayımlanan Ermeni gazetesi *Mşag* muhabirinin yazdığına göre, daha 24 Aralık'ta Osmanlı ordusunun Oltu'ya girdiği, Penek'e kadar geldiği ve Merdenek üzerinden Ardahan'a doğru geldiği haberleri Ardahan'a ulaşmıştı. Bu haberler üzerine Ardahan'ın Ermeni halkı panik içinde kaçmaya başladı. Ardahan'daki Rus makamları sivil halk için arabalar kiralamış ve onları Ahılkelek'e tahliye etmişti. Böylece Ardahan boşaltılmış ve malını mülkünü terk etmek istemeyen birkaç kişi dışında Ermeni nüfustan kimse kalmamıştı. Gazete şehirde çıkan yangında birçok dükkânın yandığını ve çetelerin şehri yağmaladığını da yazıyor. Acara beyleri Hamşioğlu Rasim, Casim ve Celal beyler, Boğos Aleksanyan ve Garabed Tsranyants adında iki Ermeni'yi "Türk komutana" teslim etmişler, o da bu ikisine işkence yaparak 20.000 ruble fidye istemişti. Türk askerlerinin vurduğu dört Ermeni'nin cesedi günlerce caddede kalmıştı.[54] Rus makamlarının kasabadaki bütün Ermeniler için araba bulmuş olması mümkün görünmüyor, dolayısıyla bir kısmının yaya olarak yollara düştüğünü düşünebiliriz.

Tiflisskiy Listok gazetesinin muhabiri Atrpet'in yazdığına göre, Oltu'nun yedi köyünden 3.766 Rum, Osmanlı çetelerinden kaçarken yolda Türk ve Kürt çeteleri tarafından soyulmuş, açlık ve soğukla boğuşmuştu. Maddi kayıpları 260.000 ruble olarak hesaplanıyordu. Ardahan sancağındaki 20 köyden 6.209 Rum da malını mülkünü bırakarak panik içinde kaçmıştı, onların tahmini maddi zararı da bir milyon rubleyi geçiyordu.[55] Ardahan Rus (Malakan) köylülerine gelince, bunların çoğu 26-28 Aralık'ta ve öncesinde kaçmış olmakla birlikte bazıları kaçamamıştı. Örneğin, Sarzep köyündeki Malakanlar ailelerini Ardahan'a bırakıp 26 Aralık'ta köye döndükleri zaman köyleri yerli Türkler ve Kürtler tarafından işgal edilmişti. Bu Malakanlar tutuklandılar.[56]

Sarzep'e ve Ardahan'a yakın köylerden Degirmanköylü Mehmet Mermer'in anlatımına göre Osmanlı ordusu, TM çeteleri ve Celal Bek'in başını çektiği yerel çeteler Ardahan'daki Rus, Ermeni ve Rum evlerini yağmala-

53 İraklis Killahidis, *To Horio tou Sintiskom* [Sindiskom Köyü], KMS, KAYK 3. Yunancadan Türkçeye çeviren Dr. Murat Issı.

54 "V Ardagane" [Ardahan'da], *Mşag* gazetesinden aktaran *Tiflisskiy Listok*, N13, Tiflis, 17 (30) Ocak 1915, s. 2.

55 Atrpet, "Olti", *Tiflisskiy Listok*, N39, Tiflis, 18 Şubat (3 Mart) 1915, s. 3.

56 RGVİA, f. 2100, op. 1, d. 567, ll. 42-50. Kafkasya divanıharbinin Ardahanlı 37 Müslüman'a karşı iddianamesinden, Malakan tanıkların ifadeleri.

dılar. Çeteciler kadınlara tecavüz ettiler, ele geçirdikleri gayrimüslimlere altınlarının yerini söyletmek için işkence yaptılar. Altının yerini söylemeyenlerin ellerini bağlayıp gece sokakta donmaya bıraktılar. Bu kurbanların cesedini köpekler yedi. Celal Bek'in çetecileri topladıkları "ganimeti" Degirmanköy'de bölüştüler.[57]

Artvinli Ermenilerin Tanıklıkları

Ardanuç'tan kaçan bazı Ermenilerin Rus gazetecilere anlattığına göre, Ardahan'ın Türklerin eline geçtiği haberi Ardanuç'a 30 Aralık 1914 günü ulaştı ve o gece çeteler ev ev dolaşarak 150 Ermeni'yi öldürdüler. Harau (Haravul?) köyünden bir "bek" şahsen tanıdığı Ermenilere karşı özellikle soğukkanlı ve vahşice şiddet uygulamıştı. Bu "canavar", aile üyelerinin cesetlerini saymış ve eksik olursa tehdit ederek hemen teslim edilmesini istemişti.[58] Çeteciler ayrıca Ardanuç hapishanesinde kalan 50 kadar Ermeni mahkûm ve tutukluyu da Cehennem Deresi uçurumuna atarak öldürdüler. Çeteciler o güne kadar sadece 15 Ermeni'yi silahlı olduğu için kasabanın dışında öldürmüşlerdi. O güne değin çeşitli soygun ve şiddet olayları olmuş ancak katliam başlamamıştı. Hayatta kalanların çoğu çocuklar ve genç kızlardı. Ardanuç Ermenileri kızlarını taş evlerin gizli bölmelerinde saklamışlardı. Çeteciler kasabada hiçbir genç kadın olmamasına şaşırmış, ancak evleri iyice aramamışlardı.[59] Ardanuç kilisesi papazı Emmanuil Cuhunyan da Kasım 1914'te kilise cemaatinden 136 kişiyle birlikte öldürülmüştü.[60]

Ardanuç'un Tanzot (Danzot, bugünkü adıyla Aydın) köyünde 120 hane Ermeni, 200 hane de Türk yaşıyordu. Tanzot nüfusu Ardanuç merkezden daha büyüktü.[61] Batum'da görülen Tanzot katliamı davasındaki

57 Mehmet Mermer (1905-2002) bunları Sarzepli yazar Kenan Karabağ'a 1996 yılında anlattı. Bkz. Karabağ'ın tarihsel romanı, *Kura Çözüldü*, İstanbul: Su Yayınları, 2015.

58 Burada sözü edilen Haravullu bek, Halit Özdemir'in sözünü ettiği, Müker (Tepedüzü) köyünden olup "Haravul (Harmanlı) köyünde yarıya tütün ekerken Ermeni gençlerinin saldırısına uğramış" olan Molla Bek olabilir mi? Bkz. Özdemir, *age*, s. 221.

59 "Turetskie zverstva v Ardanuçe" [Ardanuç'ta Türk Mezalimi], *Russkoe Slovo*, N30, Moskova, 7 (20) Şubat 1915, s. 2. İ. R., "Turki v Ardanuçe (Pisma korrespondenta "Kavk. Sl."), V.", Ardahan, 28 Ocak (10 Şubat), *Kavkazskoe Slovo*, N30, Tiflis, 7 (20) Şubat 1915, s. 2.

60 Mirzoyan, *age*, s. 170.

61 Tanzotlu Ermenilerden Vartan Mazmanyan'ın tanık ifadesi, Albert Kirimyan, "Vartan Mazmanyani vgayutyunneri Batumi marzi Artvini okrugi Ardanuçi tağamasi Tanzot kyuği hay pnagçutyan godoradzneri sasin", *PanPer hayasdani arkkmivneri*, sayı: 1, Erivan, 2005, s. 4. 1915 yılı Kafkas salnamesinde Tanzot nüfusu 2.561 Ermeni olarak

tanık ifadelerine göre çeteler ve yerli Müslümanlar Tanzot'ta 150 Ermeni'yi öldürdüler, kadınları ve çocukları kaçırdılar. Bu tanıklar arasında Süleyman Reşid-oğlu ve Veysel Mahmud-oğlu gibi Tanzotlu Müslümanlar da vardı.[62] Tanzot Ermeni okulunun öğretmeni ve müdürü Vartan Mazmanyan kendisini öldürmeye götüren çetelerin elinden kurtulmayı ve Rus askerleri Ardanuç'a gelinceye değin köyde bir evde saklanmayı başarmıştı. Mazmanyan'a göre çeteler Tanzot'ta Ermenilerden 180 erkek, 48 kadın ve kızla birlikte 12 çocuk öldürdüler.[63] Şavşat-İmerhevi kazasının (uçastok) merkezi olan Satlel-Rabat köyünden 109 erkek ve üç kadın ile Mamanelis köyünün hemen hemen bütün erkekleri de katledildiler.[64] 21 Kasım 1914 günü Şavşat-İmerhevi kazası yönetimi Türklerin Ardanuç'a yaklaştığını duyunca Ardahan'a kaçmıştı. Şavşat-İmerhevi kazasından Artvin'in tanınmış beylerinden olan Fuat Bek Atabekov'un dahil olduğu 76 kişi daha sonra Rus makamları tarafından Satlel-Rabat Ermenilerini katletmek ve Türk ordusuna katılmak suçlamasıyla Batum'da askeri mahkemede yargılandı. Fuat Bek Atabekov, Bağdasar Gargaryan dahil yedi Ermeni'yi şahsen öldürmekle suçlandı, divanıharp tarafından idam cezasına çarptırıldı, ancak cezası müebbet hapse çevrildi.[65]

Tanzot köyü muhtarının 30 yaşındaki oğlu Osman Ahmet-oğlu aleyhindeki resmi iddianameye göre Tanzot Ermenilerinin katliamı 28 Kasım 1914 gecesi oldu.[66] Sayım yapılacak bahanesi ile Ermeni erkekleri evlerden toplandı. Tanık Makrita Makramyan'ın ifadesine göre, muhtar

---

gösteriliyor ancak bu sayının köydeki Müslümanları da içerip içermediği belli değildir. 1897 ve 1910 salnamelerinde Tanzot nüfusu Türk olarak gösterilmiştir. Bkz. *Kavkazskiy Kalendar na 1915 god*, Tiflis, 1914, otdel statistiçeskiy, s. 186; *Kavkazskiy Kalendar na 1910 god*, çast I, stat. otdel III, s. 374. 1910 salnamesine göre 1905 yılında köyde 2.120 Türk yaşıyordu. 1835 yılı Osmanlı Çıldır eyaleti nüfus defterine göre Danzot köyü Ardanuç livasına tabi Ermeni köylerindendi. Bkz. BOA. NFS.d. 2799. Tanzot ve Danzot şeklinde iki ayrı telaffuz Doğu ve Batı Ermenicesi farkından dolayıdır. Köyün adı Ermenice dantzot (armut) sözcüğünden gelir. Tanzotlu Nekdar Gasparyan'ın anlattığına göre köyde 13 çeşit armut yetişiyordu.

62 Tavit Mardirosyan, *age*, s. 70-71. Türkçesi için bkz. Cemil Aksu, "Artvin Ermenilerine ne oldu?", *Tarih ve Toplum. Yeni Yaklaşımlar*, sayı: 16, Yaz 2013, s. 119-120.

63 Kirimyan, *age*, s. 17.

64 Batum Mihailov Kalesi Divanıharbi Askeri Savcısı Yarbay İvaşçenko, Mamanelis köyünden Aslan Davud-oğlu aleyhine iddianame, Mart 1916. RGVİA, f. 13138, op. 1, d. 482, l. 368. Ayrıca bkz. "Veçernıya Telegrammı "Tiflisskago Listka" (ot naşih korrespondentov), Kars, 27-go marta", *Tiflisskiy Listok*, N69, Tiflis, 28 Mayıs (10 Haziran) 1915, s. 3. Mirzoyan, *age*, s. 170.

65 RGVİA, f. 13138, op. 1, d. 596.

66 Mardirosyan ve Aksu, özgün belgedeki Rumi tarihi Miladi takvime çevirmedikleri için 28 Kasım 1914 tarihini 15 Kasım 1914 diye vermişlerdir. Bkz. Aksu, *agy*, s. 119.

Ahmet ve oğlu Osman evlerine gelerek kocası Tumas ve oğlu Boğos'un ellerini bağlayarak götürdüler. Ermeni erkeklerini Nuricanyan'ın evinde topladılar. Makramyan daha sonra kocası ve oğlunu bir daha görmedi. Ertesi gün Zipan Isdepanyan ve Maryam Sakoyan kırk adamın cesedini gördüler. Bir grupla birlikte cesetleri gömmeye gelmiş olan Osman Ahmed-oğlu orada ağlayan Maryam Sakoyan'a şöyle dedi: "Bu köpekler için ne ağlıyorsun? Defol git, ben yirmi iki kişi öldürdüm, yoksa yirmi üçüncüsü sen olursun!"[67] Tanzotlu tanık 60 yaşındaki Süleyman Reşidoğlu'nun ifadesine göre de köyün imamı Molla Ahmet Afar-oğlu, muhtar Ahmet Mehmet-oğlu ve Tanzot nahiye müdürü ya da başmuhtarı (*starşina*, yöresel ağızda *istarçin*) Osman Ağa Ezir-oğlu Ardanuç'a giderek silahlandılar ve çetelere katıldılar. Muhtarın oğulları Osman ve Behlül ile orman memuru Muhammed Hüseyin-oğlu da onlara katıldı. Bunların hepsi daha sonra Türkiye'ye kaçtılar. 28 Kasım gecesi katliamından dört Ermeni saklanarak kurtuldu. Bunlardan Sarkis Kürdi-oğlu ve Agop Krikorov'u tanık Süleyman Reşid-oğlu tanıyordu. Fakat Osman Ahmet-oğlu onları bularak öldürdü. Yine Tanzotlu tanık Veysel Mahmut-oğlu da katliamı doğruladı ve köyde yüze yakın çeteci toplandığını söyledi. İmam, muhtar ve nahiye müdürü gençleri çeteye katılmaya teşvik etmişti.[68]

Yukarıdaki tanıklar Tanzotlu Ermenilerin katliamını 28 Kasım 1914 gününden başlatırken, Vartan Mazmanyan 29 Aralık günü başladığını belirtiyor. Mazmanyan, daha savaş öncesinde köyde ve çevredeki Türk köylerinde sessiz ve derinden bir hareket başladığını, medreselerde, nahiye merkezlerinde ve başka yerlerde toplantılar yapıldığını, Türkiye'den, Bakü'den, Tiflis'ten gelen ajanların çeşitli kılıklar içinde gezdiğini, Tanzot starşinası Osman Ağa Çağal-oğlu, muhtar Ahmet Recep-Hoca-oğlu ve oğullarının yüz kadar gönüllüyü Türkiye'deki Hod köyüne gönderdiklerini, Türk ordusu için hazırlıklar yaptıklarını, gerekli maddeleri çeşitli kurnazca yöntemlerle Ermenilerden aldıklarını, eşyalarını satıp paraya çevirdiklerini ancak bir yere gitmediklerini anlatıyor. Devamında Mazmanyan, "Köydeki tanıdıkları Türklere neler oluyor diye sorduklarında onlar da bir şey söylemezler" diye anlatıyor. Bu gelişmeler üzerine Mazmanyan, köyden dört Ermeni ve Noraşen (Yenirabat, şimdiki adı Bulanık köyü Çamlık mahallesi) köyü papazı Bedros Der-Harutyunyan, 14 Kasım 1914 günü Ardanuç naçalniki "Hanov"un (İvanov?) yanına giderler ve güvenliklerinin sağlanmasını veya güvenli bir yere göç etmelerine izin verilmesini ister-

67 RGVİA, f. 13138, op. 1, d. 769, l. 2.

68 Mardirosyan'dan aktaran Aksu, *agy*, s. 119-120.

ler. Naçalnik onlara kızarak, yerli Türklerin sadakatinden emin olduğunu söyler ve köyden bir yere çıkıp gitmelerini yasaklar. Çaresiz köye dönen Mazmanyan ve arkadaşları, tanıdıkları Müslümanlara, köye Türklerin gelmesi halinde ne yapacaklarını sorup göç edelim mi yoksa kalalım mı diye danışırlar. Müslümanlar onları camiye götürüp Kuran'a el basarak yemin ederler ve onları kanlarının son damlasına dek koruyacaklarına söz verirler. Çok geçmeden 19 Kasım'da Ardanuç'a Türkiye'den bir çete gelir. Ardanuç'tan kötü haberler gelmeye başlayınca Tanzotlular kar ve kışa rağmen Ardahan'a doğru kaçmaya başlarlar. Ancak daha Türk köyü Güllice'de (şimdiki adıyla Ballı köyü) silahlı Müslümanlar yolu keser. 21 Kasım günü Tanzot ve çevresindeki silahlı Türk çeteleri de Güllice'ye gelerek Tanzotluların önce silahlarını ve atlarını alırlar. Ardından komşu Türklerin hazırladığı listeye göre 40.000 ruble, 2.000 Osmanlı lirası, 500 çift ayakkabı ve başka şeyler talep ederler. Taleplerinin yerine getirilmesi için iki saat süre verirler ve Tanzotlulardan tanınmış on kişiyi bir eve hapsederek talepleri yerine gelmezse herkesin önünde keseceklerini söylerler. Tanzotlu Ermeniler yüzyıllık komşuları olan Türklerden talebi hafifletmelerini rica ederler ve 500 lira, 10.000 ruble, 500 çift çorap, 500 çift ayakkabı, 50 İngiliz altını, 100 eski Mahmudiye altını, 300 Gazi altını teslim ederler. Bu çeteyi tatmin ettikten çok geçmeden bu kez Ohor ve Hirs köyleri çetesi gelerek daha büyük taleplerle yirmi kişiyi hapseder ve bir saat süre verir. Bu çeteye de 5.000 ruble, 125 Mahmudiye altını, 150 Gazi altını, 100 lira verirler. Çeteciler kadınlar ve çocuklar dahil herkesin üstünde başında ne bulurlarsa alırlar. Dolayısıyla Tanzotluların elinde hiçbir şey kalmaz. Ama çileleri daha bitmemiştir: Yeni gelen çete, "Öncekiler eşkıyaydı, biz padişahın askeriyiz" diyerek yeni talepler öne sürer. Tanzotluların verecek bir şeyi kalmadığı için bu çete çeşitli işkenceler yapar. Çocukları ana babalarının gözü önünde yere yatırıp boynuna bıçak dayarlar. Üç gün süren bu işkencelerden sonra Ermeniler kamçı ve dipçik darbeleriyle Tanzot'a geri götürülür. Tanzot'a gediklerinde köyde kalmış olan Ermenilerin de aynı şekilde soyulmuş ve işkence görmüş olduklarını görürler.[69]

28 Kasım günü Melo'dan beş yüz kişilik Laz çetesi Tanzot'a gelir. Bu çete de bir hafta köyde beslendikten sonra 200 baş sığır, 400 baş davar, 50 pud (800 kg) yağ alarak 4 Aralık günü Ardahan'a doğru gider. Aynı gün Tortum'dan gelen elli kişilik Mustafa Çavuş çetesi Sarkis Harutyunyan'ın evine yerleşir ve çok miktarda silah ve fişek ister. Köyden Molla Mustafa Gazi-oğlu ve Ali İsmail-Hoca-oğlu'nun gösterdiği kişilerin elini

69 Kirimyan, *age.*

ayağını bağlayarak sokağa bırakır ve istekleri yerine gelinceye kadar öyle kalacaklarını söyler. Mustafa Çavuş çetesi çeşitli işkencelerle evlerde ve dükkânlardaki bütün malları da toplayıp elli eşit parçaya böldürerek çetesine dağıtır ve gider. Ardından 10 Aralık'ta gelen Murgul çetesi on yaşından büyük bütün erkekleri kilisede toplar. Muhtar da elinde liste ile bütün evleri gezerek kimse evde kalmaksızın herkesin kilisede toplanmasını sağlar. Ardından çete ve yerli Müslümanlar Ermeni evlerini gezerek tekrar talan ederler. Sabah saat sekizde kilisenin kapısını açarak fidye olarak 10.000 ruble isterler. Mazmanyan ve Çiplağyan bu parayı da toplayıp verirler ve kilisedekiler serbest kalırlar.

13 Aralık günü köye Ardahan "kaymakamı" Adil Bek'in atlı çetesi gelir. Adil Bey de para ve başka şeyler yanında kırk kız da ister. Bu iğrenç talep üzerine Ermeniler bütün genç kadınlara, kızlara ve gelinlere gerektiğinde içmek üzere zehir (arsenik) dağıtırlar. Adil Bek kızarak Ardanuç'a gider, sonra Ardanuç'tan on asker gelerek altı Ermeni'yi çeşitli işkencelerle Ardanuç'ta Taşhana denen hapishaneye götürürler. Bu Tanzotlular da bir süre sonra para vererek kurtulurlar. 15 Aralık'ta gelen Hasan Çavuş'un redif bölüğü bundan sonra şiddet ve talan olmayacağını, bunu yapanların cezalandırılacağını söyler. Hasan Çavuş'un tek isteği askerler için çeşitli giysiler dikilmesidir. Tanzotlu terziler gece gündüz çalışarak isteklerini hazırlarlar. 25 Aralık'ta Oltu Tavusker çetesi gelir ve tütün, gazyağı (neft), giysi vb ister. Lambalardaki gazyağını bile boşaltıp alırlar.

29 Aralık akşamı Ardanuç'tan yüz kişilik bir çete gelir. Çetede Rizeli Lazlar, Bayburtlu Türkler, Şavşat ve Ardanuç'tan da yirmi kadar yerli Müslüman vardır. Hepsinin koluna kırmızı kurdele bağlıdır, süngülü tüfekler taşırlar. Çete lideri muhtara şöyle der: "Ardahan'ı kurtardık. Bu gece buranın nüfusunu saymalıyız, çünkü yarın Ardahan'a geçeceğiz. Köyün ileri gelenlerinden on kişi gelsin." Mazmanyan bu gelen çetenin reisi olan "efendinin" güzel Türkçe konuşan ve Avrupa dilleri de bilen bir kişi olduğunu söylüyor. O akşam sözde sayım amacıyla evlerden teker teker alınan Ermeni erkekleri Haçavur ve Darahan vadilerinin başına götürülerek hançerlenerek öldürülür ve aşağıya, suya yuvarlanır. Mazmanyan kendisini götüren çetecinin tüfeğinin namlusundan yakalar, boğuşmaya başlar, Hasan adında bir çeteci yardıma gelir, ancak Mazmanyan ellerinden kurtulup aşağıya doğru yuvarlanır. Arkasından ateş ederler ama o suya girerek kaçmayı başarır. Daha sonra köye dönerek bir samanlıkta otların arasında gizlenir. Bundan sonra köy içinde çeşitli evlerde çeşitli yöntemlerle gizlenmeyi başarır. Bir keresinde çetecilerin eline düşmemek için zehir içerek ölen kadınların ya-

nında çarşafın altında gizlenir. Bu arada çeteciler her yerde onu ararlar ve köy halkına ve ailesine işkenceler yaparlar. Yerini söylemezlerse hepsini öldüreceklerini söylerler. Hafif yaralı olarak kurtulup ormanda saklanan birkaç kişi hariç on yaşın üstündeki bütün erkekleri öldürmüşlerdir. 26 Ocak günü Rus askerlerinin geldiğini duyan Mazmanyan, Noraşen köyüne oradan Yalnızçam geçidine giderek Rus askerlerine rastlar ve 30 Ocak 1915 günü askerlerle Tanzot'a gelerek kadınlar ve çocukları çetecilerden kurtarırlar.[70]

Ardanuç ve köyleri Ermenilerinden 550 kadın ve çocuk daha sonra Yalağuzçam geçidinde Rus askerleri tarafından Kürt çetelerin elinden kurtarılarak Ahılkelek'e getirildi.[71] *Tiflisskiy Listok* gazetesi muhabiri Atrpet'e göre, Şavşat'ın İmerhevi vadisindeki 18 köyde yaşayan Müslümanlar, Kadir Ağa ve öteki çetecilerin çabalarına rağmen çetelere silahla karşı koydular ve Ermeni komşularını da vermediler.[72] Burada adı geçen Kadir

70 Kirimyan, *age*. 1910 Tanzot doğumlu Nekdar Gasparyan da 1914 yılına kadar köydeki Ermeni ve Müslümanların iyi geçindiğini, katliam başlayınca annesiyle birlikte zehir içtiklerini, kendisine turşu suyu içirerek ölümden kurtardıklarını ancak annesinin Çoruh ırmağına atladığını ve cesedini sudan çıkardıklarını anlatıyor. Gasparyan, Tanzot okulunun müdürü ve annesinin dayısının oğlu olan Vartan Mazmanyan'ı annesinin ve teyzesinin ölüsünün yanına koyup çarşafın altında gizlediklerini anlatarak Mazmanyan'ın yukarıdaki anlatımını doğruluyor. Gasparyan, Mazmanyan'ın Müslüman bir kadının getirdiği kıfayeti giyerek ve o kadının yanında giderek köyden çıktığını da anlatıyor, ancak Mazmanyan anılarında bundan bahsetmiyor. Bkz. Verjine Svazlian, *Ermeni Soykırımı. Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları*, İstanbul: Belge Yayınları, 2013, s. 292-293.

71 N. K., "Po mestam boev. Ujası voynı", *Kavkazskoe Slovo*, N26, Tiflis, 1 (14) Şubat 1915, s. 2. Muhabir N. K. haberi Ardahan kaymakamı Nikolaev'den aldığını yazıyor. Ayrıca bkz. "Po Kavkazu. Hronika (Ahalkalaki)", *Kavkaz*, N26, 3 (16) Şubat 1915, s. 3.

72 Atrpet, "Vernıe sosedi", *Tiflisskiy Listok*, N113, Tiflis, 21 Mayıs (3 Haziran) 1915, s. 3. Ayrıca bkz. Sarkisyan, *age*, s. 212. Sarkisyan ayrıca Kars askeri valisinin Aralık 1914 tarihli bir yazısına referans vererek "Artvin sancağındaki Kürtlerin" de Türk ajanlarını kovduğunu yazıyor, ancak Sarkisyan yukarıda geçen Ardahan sancağına bağlı Hasköylüleri Artvin sancağına bağlı sanmış olabilir. Sarkisyan'ın Ardanuç Ermenilerinin uğradığı katliamın ve yerli halkın çetelere katılımının kapsamını ve ayrıntılarını bilmediği ve yerli Türklerin Osmanlı çetelerine karşı koymasına vurgu yaptığı görülüyor. Bunun, yazarın Sovyet (çarlık dönemi) arşivlerinde yeterince araştırma yapmamış olmasından dolayı mı yoksa o zamanki Sovyet politikası gereği mi olduğu sorulması gereken bir sorudur, ancak bu satırların yazarının hazır bir yanıtı yoktur. Phikur ya da Phikiur köyünün tam yerini bulamadım, Şavşat Yenimahalle veya Okrobaket (Köprülü) köyünün bir mahallesi olması mümkündür. Şavşat'ın Turmanidze (Kayabaşı) köyünden 1930 doğumlu Kazım Aydın, Şavşat'ta diğer adları Rabat olan iki köy olduğunu, birinin Okrobaket ötekinin de "Pirikurabat" olduğunu söylemiştir. Bkz. Yücel Öztürk, "Bir Anlatı Çerçevesinde Şavşat'ta Türk-Ermeni İlişkileri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Ankara: TTK, 2014, 4. cilt, s. 68.

Ağa, Rus idaresinde jandarma (zaptiye) asteğmeni olan Sinkot (Sümbüllü) köyünden Çil Hüseyin-oğlu Kadir Ağa olabilir.[73] Adil Özder ve Halit Özdemir'in anlatımına göre, savaşın başlangıcında Rus makamları Kadir Ağa'yı Batum'a çağırıp yerli Müslümanlardan toplayacağı ücretli-gönüllü kuvvetlerin başına geçmesini teklif etmişler, o da kabul etmiş görünmüştü. Ancak aslında Kadir Ağa o sırada TM ve Bahattin Şakir ile ilişkiliydi ve çeteleri örgütleme görevini üzerine almıştı. Kadir Ağa ve yeğeni Ahmet Ağa, Artvin'in önde gelen çete liderleriydi. Kadir Ağa Ardahan'da vuruldu, Ahmet Ağa ise yaralı olarak Ruslara esir düştü ve Batum'da divanıharp kararıyla idam edildi.[74]

Okrobaket (Köprülü) köyü kilisesi papazı Mıgırdiç Ayvazyan'ın Mart 1915'te kilise makamlarına verdiği iki raporuna göre Şavşat-İmerhevi ilçesinde 55 Türk köyü ve şu Ermeni köyleri vardı: Okrobaket, Satlel, Mamanelis ve Phikur. Okrobaket'te 1.200 kadar Ortodoks Ermeni yaşıyordu. Köylülerin çoğunun toprağı yeterli olmadığı için çevredeki Türk köylerinde zanaatkârlık ve yarıcılık yapıp geçinmeye çalışıyorlardı. Ekim ayında çevre köylerdeki Türklerin tehditlerini işitince Artvin ve Batum makamlarından yardım istemişlerdi. Köye on iki asker gönderilmişti, ancak bu askerleri Türklerin saldırısından birkaç gün önce geri çekmişlerdi. Okrobaketliler kaçmak istemiş ancak çevre köylerdeki Müslümanlar yollarını kesmişlerdi. Bu Müslüman köylüler çetelerin yardımıyla Okrobaketlilerin hayvanlarını alıp götürmüşlerdi. 25 Kasım 1914 günü komşu Kuçen köyünden davul zurnalarla gelen 80 kadar çeteci "Ermanilerin sonidir" diye şarkılar söyleyerek köye girmişti. Bu çetelere yöredeki Türkler de katılmıştı. Bu Türklere yörenin beyleri öncülük ediyordu. Bunlar arasında Gürnatel (Susuz) köyünden "Yüzadı" Bek,[75] Cemal Bek, İsa Bek ve oğlu, Vel köyünden Fuad Bek, Şerif Bek, Sefer Bek ve Aslan Bek de vardı. Okrobaketliler iki ay boyunca köye yerleşen çeteleri beslemek zorunda kalmışlardı. Dükkânlar, evler ve kilise talan edilmiş, köyden iki genç kız kaçırılmıştı. Çeteler köylülerin 15.000 ruble parasını da gasp etmişti. Komşu Satlel köyünde otuz

73 Çil-Hüseyin-oğlu Kadir Ağa, jandarma asteğmeni (*praporşik militsii*) rütbesinde ve Artvin okrugu sözlü mahkemesi üyesiydi. Bkz. *Kavkazskiy Kalendar na 1915 god*, Tiflis, 1914, s. 140.

74 Adil Özder, *age*, s. 101-104; Halit Özdemir, *age*, s. 220-221, 239.

75 Burada "Yüzadı" Bek şeklinde yazılan bu ad Yusuf Bey olmalıdır. Halit Özdemir şu bilgileri veriyor: "Şavşat'ta on yıllık Satlel istarşinası bulunan Gürnatel (Susuz) köyünden Yusuf Bey ilkin emrine aldığı birkaç silahlı ile (...) 1914 Kasım'ın ilk haftası Sahara'mn Göller mevkiine çıktı"; "Şavşat Gürnatel (Susuz) köyünden Yusuf Bey (1854-1919) milis kumandanıydı." Bkz. Özdemir, *Artvin Tarihi*, Ankara: Egem Matbaacılık, 2002, s. 229, 237.

hane Ortodoks, seksen hane de Katolik Ermeni yaşıyordu, onlar da aynı soygun, katliam ve kız kaçırmalara maruz kalmışlardı. Satlel köyü kilisesi papazı Tateos Marukyan ve kilise görevlisi Harutyun Banduryan da ölenler arasındaydı. Çeteler Okrobaket'te 24 Ermeni erkeği öldürmüştü, 2 kadın da korkudan ölmüştü. Çetelerin elinde ilk başta Martini, Berdan ve Kapaklı tüfekleri vardı. Aralık ayı başında yeni Alman silahlarıyla donanmışlardı. Komşu köylerde yaşayan Müslümanlardan bazıları köyde kimin güzel kızı veya gelini olduğunu bildikleri için evlerin kapılarını kırıp erkekleri dışarı çıkarıyor, güya silah saklıyorlar diye kadınların üzerini arıyorlardı. Papaz Mıgırdiç'e işkence ederek güya kilisenin altındaki gizli geçidi ve saklı paraları göstermesini istemişlerdi. Köyde çetecilerin yönetenler arasında Osmanlı tebaasından Zabit Bey diye biri de vardı. Kadınlar kucaklarında çocuklarla karla kaplı ormana kaçmışlar, birkaç gün sonra geri dönmüşlerdi. Satlel-Rabat köyünde 40 kadar Ortodoks Ermeni öldürülmüştü. Phikur köyündeki Katolik Ermenilerini ise Müslüman komşuları koruduğu için sağ kalmışlardı.[76]

Noraşen köyü kilisesi papazı Bedros Der-Harutyunyan'ın 14 Nisan 1915 tarihli raporuna göre, köyde 260 Ermeni yaşıyordu, bunların da toprakları olmadığı için komşu Müslüman köylerin topraklarında tütün ekip yarıcılık yapıyorlardı. Ekim 1914'te Oltu'da askeri harekatın başladığını duyunca Tanzot ve Noraşen'in Ermenileri tedirgin olmuş, papazı ve öteki temsilcilerini Ardanuç'a göndermişlerdi. Ancak Ardanuç kaymakamı onlara kızarak, "Evinize dönün, bir tehlike yok" demişti. Papaz köye döndükten beş gün sonra Artvin'den rahip Grigori Yesayan'dan gelen mektupta, "Aslan Bek'in 3.500 kişilik çetesi Melo sınırında bekliyor ve Ermeni köylerine saldırmaya hazırlanıyor" diye yazıyordu. Birkaç gün sonra Ardanuç'tan bazı ailelerin Ardahan'a göç ettikleri görülmüştü. Sonra devlet memurlarının Ardahan'a kaçtıkları ve Borçka'da çatışmaların başladığı duyulmuştu. Doktor Paruhov da papaza Müslümanların onu öldürmek istediklerini söyleyip kaçmasını öğütlemişti. Der-Harutyunyan Ardahan'a gitmiş, burada 21 Kasım 1914 günü köyden kaçarak gelen iki kişi, köye çetelerle birlikte çevre köylerden Müslümanların doluştuğunu ve ilk önce papazı sorduklarını bildirmişti. Ardından bu çeteler ve köylüler kiliseyi talan edip kırıp dökmüşler, papazı sakladıkları bahanesiyle köydeki bütün evleri soyup soğana çevirmişlerdi. Ermenilerin kaçmasını engellemek için Ardahan yolunu da kesmişlerdi. Köyün erkekleri ormana, kadınları komşu Longothev (yeni adıyla Bulanık) köyüne kaçmışlardı. Ancak çeteciler

76 HAA, f. 221, op. 1, d. 221 ve op. 1, d. 8, ll. 16-21, aktaran Mirzoyan, *age*, s. 170-177.

oraya gelmişler ve kadınları kocalarının yerini söylemeleri için tehdit etmişlerdi. Papaz Ardahan'dan Kars askeri valisine telgraf çekmiş, ertesi günün akşamı vali Ardahan'a gelerek papazı dinlemiş ve Noraşen'e bir subayın emrinde 25 atlı göndermişti. Bu müfreze Noraşen'e giderken Yalağuzçam geçidinde yoğun kardan dolayı yolu kaybetmiş ve Noraşen'den kaçıp gelen Ermeni gençlere rastlamıştı. Bu gençlerden ayağı donmuş olan Ardaşes Simonyants müfrezeyle birlikte Longothev köyüne dek gitmişti. Köydeki Müslüman çetenin bir kısmı gasp ettikleri Ermeni mallarını taşımakla meşgul olduğu için o sırada köyde değildi. Çetenin kalan kısmı ise büyük bir askeri birliğin geldiğini sanarak kaçmışlardı. Müfreze, köydeki Ermenileri alarak 27 Kasım'da Ardahan'a dönmüştü. Ardahan'da 26 Aralık'a kadar kalan Noraşenliler bu tarihte Ardahan halkıyla birlikte Gümrü tarafına göçmüşler ve köylere dağılmışlardı. Ardanuç ve çevresindeki bu katliam ve soygunlara yöre halkından tanınmış Müslümanlar öncülük etmişlerdi: Molla Mustafa, "Halep" Bek ve "Nemzi" Bek.[77]

Rusya Ermeni Katolik kilisesi yöneticisi Sarkis Der-Abrahamyan, Kafkasya naibine Ağustos 1915 başında yazdığı mektubunda Artvin Ermeni Katolik kilisesi başpapazı Der-Garabed Dirgulyan'ın bildirdiğine göre Satlel ve Phikur köylerindeki Ermenilerin çevredeki Türklerden korktukları için başka yere göç etmek istediklerini bildirdi. Abrahamyan bu Ermenileri Türkiye'ye kaçan ve geri dönmeyen Türklerin Ardanuç ve Artvin'deki evlerine yerleştirmeyi öneriyordu.[78]

Der-Abrahamyan, Kasım 1915'te Kafkas Cephesi Mültecileri İskân Dairesi başkanına yazdığı dilekçesinde Artvin okrugu kiliseleri ve cemaatlerinden her gün aldığı mektup ve telgraflardan dolayı Artvin Ermeni Katolik kilisesi başpapazı Der-Garabed Dirgulyan'ı çağırarak dinlediğini ve şu bilgileri aldığını bildiriyordu: Mamanelis, Satlel, Phikur, Tanzot köyleri ve Ardanuç kasabasının hayatta kalan sakinleri (çoğu kadın ve çocuk) hem can güvenliği hem de Artvin'le ulaşımın kesilmesi durumunda ihtiyaçlarını karşılama açısından yaklaşan kışı nasıl geçireceklerini düşünerek kaygılanıyorlardı. Tanzotlular Ardanuç'a, Mamanelisliler Satlel'e yerleşmişlerdi, şimdi de Satlel ve Phikurlular Ardanuç'a yerleşmek isterken, Ardanuçlular ise Artvin veya Batum'a yerleşmek istiyorlardı.[79]

---

77 HAA, f. 221, op. 1, d. 8, ll. 22-23, aktaran Mirzoyan, *age*, s. 177-179. Sonraki iki Müslüman adı daktilo edenin hatası olarak yanlış yazılmış olabilir.

78 HAA, f. 316, op. 1, d. 21, ll. 127-129, aktaran Mirzoyan, *age*, s. 179-180.

79 Otnoşenie apostolskogo administratora Arhimandrita S. Der-Abrahamyana Glavnoupravlyayuşçemu po ustroystvu bejentsev Kavkazskogo fronta, 10 noyabrya 1915 g., HAA, f. 316, op. 1, d. 21, ll. 154-157, aktaran Mirzoyan, *age*, s. 180-181.

Murgul'daki Zansul bakır işletmesindeki okulun öğretmenlerinden Yervant Muradov, Tiflis'te mülteciler arasında 1919'da yapılan bir zarar ziyan tespiti anketine verdiği cevabında, 17 Kasım 1914 günü Türklerin saldırısında okulun yanmış olduğunu ve kişisel zararının 2.900 ruble olduğunu beyan etti. Muradov'un anlattığına göre, Türkler gelmeden bir hafta önce Zansul maden işletmesi çalışanları ve sakinleri kaçmak istemişler, ancak Batum oblastı valisi Romanovskiy bir tehlike olmadığını ve yerini terk edenlerin cezalandırılacağını bildirmişti. Ancak 17 Kasım'da Türkler saldırınca çoluk çocukla birlikte yaya olarak Batum yoluna düşmüşlerdi. Mart 1915 başında Türkler gidip onlar da geri döndükleri zaman okul dahil bütün binaların yakılıp yıkılmış olduğunu görmüşlerdi. Yine 1919'da Tiflis'te bulunan Tanzotlu Maryam Sakoyants, Türk askerleri ve çetelerin 1914'te kardeşi Kaspar'ı, 1918'de babası Garabed'i, annesi Manuşag'ı, kız kardeşi Melaniya'yı, kızları Sabet ve Anuşik'i, torunu Ankin'i öldürdüklerini ve zararlarının 39.300 ruble olduğunu bildirdi. Tanzotlu Oski Mıgırdiçyants da Türk çetelerin kaynatası Garabed, kocası Movses, oğulları Yeğyazar, Harutyun, Avak ve Arsen'i öldürdüklerini bildirdi.[80] Zansul bakır işletmesinin İngiliz yönetici ve çalışanlarına üç aylık ücretli izin verilerek İngiltere'ye gönderildiler.[81]

Ardanuç'un Katolik Ermeni sakinlerinden 54 yaşındaki Hagop Saruhanyants'ın Mart 1919'da Tiflis'te Ermenilerin savaş kayıplarını tespit etmek için kurulan büronun sorgusunda verdiği ifadesi şöyle:

> Ardanuç'ta savaşın başlangıcından iki ay öncesinde kasabanın ileri gelenleri "Mezim" [Müezzin? Mülazım) - CB] Efendi, Mami Bey, Halit Bey, Molla Bey, Yusuf Efendi ve çevre köylerin Müslüman muhtarları cuma geceleri Kadı Efendi'nin evinde toplanıp Türk makamlarından gelen mühürlü paketleri açıyorlardı. Bu paketleri onlara kaçakçılar getiriyordu, ben de bunu kaçakçılardan öğrendim. Bunlar arasında tanıdığım iki kaçakçı, bu Müslümanlara Türkiye'den silah da getirdiklerini söyledi. Gümüşhane köyünden Kaya Hüseyinov da bunu teyit ederek Ardanuç Naçalnik'ine konu hakkında dilekçe verdi ancak Naçalnik İvanov aldırış etmedi.[82] İvanov'un Türklerden yana olduğundan ve kaçakçılardan konyak ve başka çeşitli iç-

80 Mirzoyan, *age*, s. 182-184.

81 Batum İngiliz konsolosu Stevens'ten İngiliz dışişlerine, Tiflis, 24 Kasım 1914. *Adjara and the Russian Empire 1878-1917*, cilt 2, s. 696. Stevens, 1 Şubat 1915 tarihli raporunda Rusların Başköy'ü alarak Zansul'a üç km kadar yaklaştıklarını, ancak ilerlemenin çok yavaş olduğunu, çünkü Türklerin umutsuzca savaştıklarını ve her karış toprağı (*every foot of ground*) inatla savunduklarını ifade ediyordu (*age*, s. 708-709).

82 1915 yılı Kafkas salnamesine göre Ardanuç ilçe (uçastok) kaymakamı Nikolay Andreyeviç İvanov'du. Bkz. *Kavkazskiy Kalendar na 1915 god*, Tiflis, 1915, s. 139.

kiler ve hediyeler aldığından kuşkum yok, bu içkileri evinde gördüm. Ben bunun üzerine Kaya Bek Hüseyin-oğlu'na aynı dilekçeyi Batum valisine vermesini öğütledim. Görünüşe göre valiye verilen dilekçe de sonuçsuz kaldı. Kaya Bek'ten Müslümanların bu toplantılarında Türklerin işgaline nasıl yardımcı olacaklarını konuştuklarını da öğrendim. Türkler Artvin'i işgal edince, Ardanuç Ermeni cemaati kaymakam İvanov'a başvurarak Ardahan'a kaçmak için izin istedi, çünkü yüz Kazak askerinden oluşan Ardanuç garnizonu da kaçmıştı. İvanov bizi reddetti ama kendisi Türkler gelmeden bir gün önce Ardahan'a kaçtı.[83] Bundan sonra ben Ardanuç Tatar [Türk- CB] ileri gelenlerine giderek Ermenileri korumalarını istedim. Onlar da bana koruyacaklarına söz verdiler ve bir yere gitmememizi, Türkler gelince onlarla birlikte tuz ve ekmekle karşılamamızı istediler. Ermeniler bunu kabul ettiler ve Türklerin Ardahan'a yaklaştığı duyulunca 19 Kasım 1914'te onları karşılamaya çıktılar. Ardanuç'un bir km önünde on iki çeteciyi karşıladık, tuz ekmek sunduk. İçlerinden biri sınır muhafızı üniforması giyiyordu. Bizden köydeki silahları toplayıp vermemizi istedi. Bunun üzerine çetecilerden ikisi bizimle Ardanuç'a geldi, öteki on kişi orada kaldılar. İki gün boyunca biz Ardanuç Ermenileri evlerimizdeki bütün silahları topladık ve kadı efendiye verdik. Bundan sonra yavaş yavaş Ardanuç'a Türkler gelmeye başladı ve yerli Türkler silahlanmaya başladılar. Gelen Türklerin talebi üzerine biz Ermeniler onlara yiyecek maddeleri, kap kacak ve yatak yorgan verdik. Türkler ayrıca sığırlarımıza ve atlarımıza el koydular. Yerli Ermenileri soymaya Aralık ortasına dek devam ettiler. Bu sürede Türkler 35 büyük mağazayı, 30 küçük dükkânı ve 30 bin pud [480 ton] tütün yaprağını yağmaladılar. Bu arada önce zengin Ermenileri sonra da yoksulları tutuklayıp fidye karşılığında serbest bıraktılar. Bu fidyelerin toplam miktarının en az 100 bin ruble olduğunu sanıyorum. Türkler fidye olarak paranın yanında altın ve gümüş mücevherleri de aldılar. Bu sırada Ardanuç'ta Türk komutanı Halil Bey'di. Sonra onun yerine adını bilmediğim biri geldi. Bu komutan Ardanuç'un bütün Ermeni nüfusunu çan çaldırarak kiliseye çağırdı. Gelmeyenleri de kamçıyla döverek getirtti. Sonra kapıları kapatıp nöbetçi dikti. Üç gün dışarıya çıkarılmayan halk tuvalet ihtiyacını içeride giderdi. Üç gün sonra Papaz Cuhunyan'ın aracılığıyla kilisede tutulanlar komutana 1.500 ruble nakit para ve 3.500 rublelik senet vererek salıverildiler. Ardından bizim Ermenilere mühimmat taşıttılar. Ben kilisede hapsedilenler arasında değildim, çünkü evimin çardağında 45 gün gizlendim. Saklandığım yerden cemaatin "padişahım çok yaşa" diye bağırtılarak yürütüldüğünü gördüm. Mühimmat taşıyan Ermeniler Arda-

83 İvanov'un jandarmalarıyla birlikte Ardahan'a kaçtığını Adil Özder de yazmıştır. Ancak Özder İvanov'u Şavşat'taki Rus naçalniki olarak tanıtmıştır ki yanlıştır. Bkz. Özder, *age*, s. 115.

nuç'a dönmediler, bunlardan yaklaşık otuz kişiyi yolda öldürdüler. Papaz Cuhunyan komutana gidenlerin neden dönmediklerini sorunca komutan "birkaç güne hiçbiriniz kalmayacak" demiş. Bir gün gece eve inmiştim, kapı çalındı, gelen Ardanuçlu Türklerden Aslan Pehlivan idi. Aslan Pehlivan bana sarılarak sağ olduğuma sevindiğini söyledi. On dakika oturup gitti. Gittikten çeyrek saat sonra kapı yine çalındı, Aslan Pehlivan seslenerek kapıyı açmamızı istedi. Kapıyı açınca içeri Ardanuç komutanı ve on Türk daldı. Komutan bana kiliseye niye gelmediğimi sordu. Ben hasta olduğumu söyledim. Komutan hakkımda şikâyet olduğunu söyledi ve beni merkeze götürdüler. Orada komutan bana Taşnaktsutyun partisi lideri olduğumu ve 100 mavzer sakladığımı söyleyerek yerini göstermemi istedi. Ben bunun yalan olduğunu, sadece tüccar olduğumu söyledim. Bunun üzerine beni aradılar, üzerimden bir çakı çıktı. Çakıyla birlikte 1.450 ruble paramı, altın zincirli altın saatimi, nişan yüzüğümü ve eşimin küpelerini aldılar. Sonra beni dipçikle dövmeye başladılar, başımda üç yara açtılar, üst çenemde iki dişimi kırdılar, bayıldım, birkaç kez bayıltıp tekrar ayılttılar ve tekrar dövdüler. Pencere camları kırık, soğuk bir yere elleri bağlı bir şekilde attılar. Çok acı çektim. İkinci gün yine silahların yerini sordular ve çok dövdüler. Üçüncü günün gecesi bıraktılar, meğer kayınpederim evini Türklere rehin verip 1000 ruble almış ve komutana vermiş. Beni bırakan iki Türk'ün tavsiyesiyle artık evde kalmadım, on beş gün boyunca tanıdıkların evlerinde kaldım. Bu on beş gün boyunca Tatarların [Türklerin - CB] alaycılığına tanık oldum. Bir evde on iki yaşında güzel bir kız vardı ve genç bir Türk kızın annesinden kızını gece kendisine göndermesini istedi ve ekledi: Nasıl olsa Türkler gelince tecavüz edecekler. Kızın anası tabii buna yanaşmadı ve kızını sakladı. 30 Aralık günü kendi evime geldim. O gün Ardanuç'a hapisten salıverilmiş iki yüz mahkûm geldi. Bu mahkûmlar Ardanuç'a dört koldan girip kapıları kırmaya ve Ermenileri öldürmeye başladılar. O sırada ben ailemle birlikte çardağa çıkmıştım ve oradan bakıyordum. Gece olunca Türkler evlerden cesetler ve yaralıları ayaklarını bağlayarak taşımaya başladılar. Yaralıların kendilerini bırakmaları için nasıl yalvardıklarını duydum ama Türkler dinlemediler. Ertesi gün ortalıkta ceset kalmamıştı. Türkler yerli Türklerin yardımıyla kimlerin öldüğü ve kimlerin sağ kaldığının listesini yaptılar. Sonra artık kimsenin öldürülmeyeceğini ilan ettiler. Yetmiş kadar Ermeni buna inanıp komutanlığa geldiler. Burada hepsi tutuklanıp hapse atıldılar. Ben daha sonra Türk ordusunda süvari subayı rütbesini alan Ahazi köyünden Mahmud Neciboğlu'ndan duydum ki, Halit Bek hapisteki bazı Ermenilerin gözünü bıçakla çıkarmış. Halit Bek, Kevork Çavuşyan'ın iki gözünü çıkarmış, Arakel Nigoğosyan'ın başını baltayla ezmiş. Gece olunca Türkler bütün Ermenileri Cehennem Deresi'ne götürdüler, orada kurşunlayıp uçurum-

dan aşağı attılar. Ben kendim çardaktan o Ermenileri hapisten Cehennem Deresi'ne nasıl götürdüklerini gördüm. Mahmud Neciboğlu da Türklerin Ermenileri uçuruma doğru götürürken geride kalan Ermenileri nasıl süngülediklerini ve sonra kurşunlayıp uçurumdan aşağı nasıl attıklarını anlattı. Aynı Mahmud Neciboğlu'nun beyanına göre ilk gece Türkler Ardanuç'ta 15 ile 80 yaş arası 90 Ermeni'yi öldürdüler, Cehennem Deresi uçurumu başında da yetmiş kişiyi kurşunladılar.

Ardanuç'ta Türkler ayrıca on kadına önce tecavüz edip sonra öldürdüler, cesetler çırılçıplak duruyordu. Türkler çocukları öldürmediler. 31 Aralık'ta bu Türkler Ardanuç'u bırakıp Tanzot köyüne gittiler. Ertesi gün komşu köylerden gelen Türkler davul zurnayla Ermenilerin yok edilmesini kutladılar. Evlere girip bir şey kalmışsa aldılar. Ölen Ermenilerin elbiselerini dahi soydular. Mahmud Neciboğlu'nun dediğine göre Türkler Ardanuç'ta sağ kalan 15 ile 40 yaş arası bütün Ermeni kadınlarının listesini yaptılar ve aralarında bölüştüler. Geri kalanları öldürmeye karar verdiler. Ancak onlar bu kararlarını gerçekleştiremeden Ardanuç'a Rus askeri girdi. 3 Ocak günü komutan bütün askerlerin ve silahlı Türklerin Ardahan'a gitmesini emretti. Ardanuç'ta sadece on beş kişilik bir takım kaldı. Ardanuç'a kaymakam atanan Necib Bey gelinceye kadar bu takım, Ermeni kadınlarına tecavüz etti, Necib Bey bu tecavüzleri kısmen engelledi. Ardahan'dan çekilen Türk askerinin bir kısmı Ardanuç'a geldi. Komutan ve öteki Türk yöneticileri benim üç katlı evimde kalıyordu. Ben de çardaktan tavandaki yarıklardan konuşmalarını duyuyordum. Adı geçen Mahmud Neciboğlu da oradaydı. Yerli Türkler gönüllülerin yüzde yirmisini vermişti ancak bunların çoğu Türk mevzilerine varmadan kaçmışlardı. Türk komutanı yerlilere yine de Ermenileri kırma sözlerini yerine getirdikleri için teşekkür etti. 13 Ocak günü Ardanuç'ta duyuldu ki Rus askerleri kasabaya yaklaşıyor. O zaman Ardanuç'taki bütün Türk askerleri ve çevre köylerdeki "Tatarlar" [Türkler - CB] kaçtılar. Ardanuç ve çevresinde Türk kalmadı. Kadınlar Hevi'deki Rus askerlerinin yanına koşarak Ardanuç ve çevresinde Türk kalmadığını söylediler. 17 Ocak 1915 günü yüz kadar Rus Kazak askeri Ardanuç'a geldi. Ben ve kadınlar Rus askerlerini sevinçle karşıladık, kadınlar Kazakların elini ayağını ve hatta atlarını öptüler. Kazaklar Osmanlı Türklerinin ve yerli Türklerin Ermenilere yaptığı zulümden dolayı öyle öfkelendiler ki Ardanuç dışında ihtiyar bir Türk gördüklerinde hemen başını kestiler. Kazaklar öfkelenmekte haklıydılar, kilisenin tarumar edilmiş ve kirletilmiş halini de gördüler. Bu onların dini duygularını da incitti. Kazaklar Ardanuç'ta dört yerli Türk buldular, biri adı geçen Mahmud Neciboğlu idi. Bunlardan sadece benim ricam üzerine Mahmud Neciboğlu'nu sağ bıraktılar, ötekileri öldürdüler. Mahmud Neciboğlu Ermenilerden gasp edilen malların yerli Türk elebaşlarının evlerinde olduğunu

söyledi. Bunlar Mulezim lakaplı İskender Süleyman-oğlu, Mehdi Depr-oğlu, Sülo Depr-oğlu, Yusuf Efendi Kurban-oğlu, İmam Asriya İsmail-oğlu ve ötekilerdi. Gerçekten de bunların evlerinin Ermenilerden gasp edilmiş mallarla dolu olduğu görüldü. Bu mallar sahiplerine iade edildi. Mahmud Necib-oğlu'dan yine öğrendim ki Türk (Osmanlı) çeteciler papazımız Cuhunyan'ı öldürdükten sonra iki de köpek öldürüp Cuhunyan'ın göğsüne yerleştirmişler ve kollarını köpeklere dolamışlardı. Cehennem Deresi'nde papazın cesedini bulduk, gerçekten de Mahmud Neciboğlu'nun tarif ettiği şekilde yatıyordu. Kız kardeşimden ve başka Ermeni kadınlardan öğrendiğime göre Mahmud Neciboğlu da Ermenileri soyma işine katılmıştı ve ikisi yeğenim olan üç Ermeni'yi öldürmüştü. Daha doğrusu, o sadece fidye almıştı, talimatı üzerine adamları öldürmüştü. Ayrıca Mahmud Neciboğlu Türkler Ardanuç'ta iken iki güzel Ermeni kadına tecavüz etmişti, bunları Kazaklar gelinceye kadar evinde tutmuştu.[84]

Ardanuçlu Müslümanların Anlattıkları

1987 yılında Ardanuç köylerinde yaşayan yaşlıların Ardanuç Lisesi öğrencilerinin ev ödevi için verdikleri cevaplar Yusufeli'nden, Hod köyünden ve başka yerlerden gelen çetelerin Ermenileri kırdığını, kurtulabilen Ermenilerin kaçtığını ve daha sonra, yani Osmanlı ordusu ve çeteler yenilip çekildikten sonra geri gelerek Müslümanlardan intikam almaya çalıştığını doğrulamaktadır.[85] Yüzden fazla sayıdaki bu ödevlerdeki cevaplara baktığımızda çoğunun Ermeni katliamlarını Yusufeli köylerinden ve Hod köyünden gelen çetelerin yaptığını ifade ettiğini görüyoruz. Örneğin, Hoft (Hamurlu) köyünden 1319 veya 1323 doğumlu[86] S. A. şöyle demiş: "Çeteler Ermenileri kırdılar. 10-15 kişiyi öldürdüler. Ermeniler Türklerin baskısından kurtulmak için burayı terk etmek zorunda kaldılar." A. D. şöyle demiş: "Osmanlı devletinden çeteler Hod, Aydın, Yusufeli'nden gelen çeteler Ardanuç'taki Ermenilere baskı yaptılar ve bir kısım Erme-

84 Protokol doprosa jitelya mesteçka Ardanuç A. Z. Saruhanyana, 27 fevralya 1919 g., Tiflis, HAA, f. 221, op. 1, d. 8, ll. 6-15, aktaran Mirzoyan, *age*, s. 185-191.

85 Ardanuç Lisesi'nde İnkılap Tarihi öğretmenliği yapmış olan ve *Artvin Tarihi* kitabının yazarı Halit Özdemir'in 1986-1987 öğretim yılı 2. sömestrinde öğrencilerine verdiği yıllık ödev, yörenin tarihinde Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan olaylara dair yaşlılardan bilgi toplamak üzerineydi. Bu amaçla 20 sorudan oluşan bir anket hazırlamıştı. Bu ödevlerin kopyalarını bana veren Sn. Halit Özdemir'e çok teşekkür ederim. Burada yaptığım yorumların Sn. Özdemir'i bağlamadığını da ifade ederim.

86 S. A. ile dört ayrı öğrenci anket yapmış. Doğum tarihini birisi 1319 [1903], biri 1323 [1907] ikisi de 1904 diye kaydetmiş.

nileri öldürdüler ve yağmaladılar... Türk çeteleri toplanarak Ardanuç'un Şavşat'ın Ermeni'sini Cehennem Deresi'ne döktüler... O zaman Ermeniler gelerek Ardanuç'taki evleri yaktı. İnsanları öldürdüler. Buranın ahalisi çekilerek Yusufeli'ne indiler." Gümüşhane köyünden 1318 doğumlu S. Ş.: "Ermenilere sonradan Türkler de baskı yaptılar. Ermenilerin yirmi tanesini ipe dizip Cehennem Deresi'nin başına götürürlerdi. Arkadan bir kurşun atıp yirmisini birden ölüme terk ederlerdi. Burda ölenler öldü, kalanlar da Rusya'ya kaçtılar." Örtülü köyünden 1325 doğumlu İ. P.: "Ermeniler Türklere baskı yapmazlardı çünkü Ermeniler ve Türkler Rusların idaresi altındaydı... Türkler Ermenilere çeşitli yollardan baskı yaparak Ardanuç'u terk etmelerine sebep oldu. Ermenilere ait olan dükkânlarını evlerini ve kendilerini yakıp yıktılar ve Ermeniler de mecbur kalmıştır." 67 yaşındaki A. D.: "Kaçakaçlık zamanı Osmanlı devletinden çeteler Hod, Aydın, Yusufeli'nden gelen çeteler Ardanuç'taki Ermenilere baskı yaptılar ve bir kısım Ermenileri öldürdüler ve yağmaladılar. Ermeniler de kaçtılar... Türk çeteleri toplanarak Ardanuç'un Şavşat'ın Ermeni'sini Cehennem Deresi'ne döktüler... Ruslar Ardahan'ı aldıktan sonra Ermeniler gelerek Ardanuç'taki evleri yaktı. İnsanları öldürdüler. Buranın ahalisi çekilerek Yusufeli'ne indiler. Yusufeli'nde aç susuz kalarak baharda İspir kazasına çıkarak kurtulmaz bir hastalığa tutularak birçoğu öldü."

Geçitli köyünden 1329 doğumlu M. Ö.: "Kaçakaçlık zamanında Ermeniler bize önceden herhangi bir baskı ve kötülüklerini görmedim. Ancak buranın çeteleri Ermenileri soyup katliama giriştiler. Bazıları öldü. Yakamadıkları kaçtılar. 1326 doğumlu M. E.: "Kaçakaçlık zamanında Ermeniler bize önceden herhangi bir baskı zulüm eziyet ve kötülüklerini görmedim zaten demiştim ya kardeş gibi yaşardık... Ancak Türkler boyunduruk altında yaşayamazlardı. Türker asırlarca bağımsız yaşamış devletleri boyunduruk altına almış fakat devletlerin boyunduruğu altına girmemişti. Onun için Ardanuç'un ileri gelenleri çeteler kurmuşlardır. Türk çeteleri Ermenileri soymuş ve katliama girişmişlerdi." Adı belirsiz bir dede: "Biz Ermenilere bir şey demezdik onlar da bize bir şey demezdiler... Fakat Hod'dan ve başka yerlerden gelen Türkler gelmeseydi, bize hiçbir şey demiyorlardı. Onlar geldi ve Ermenileri öldürdüler. Biz de onlar da bize kötülük yapacak diye muhacir olduk... Hod'dan Melo'dan ve Artvin'den gelen çeteler burdaki Ermenilerin malını soydular, öldürdüler. Adı belirsiz bir dede: "Kaçakaçlık zamanında Yusufeli çetesi gelerek Ermenilere baskı yaptılar. Ondan sonra da burada kalan Ermeniler Türklere dizgin vurup Ekşinar'a kadar sürdüler. Birisini ise soyup üzerine pekmez sürerek öğlen sıcağında sineklerin

sarması için dut ağacına bağlamışlar ve akşama kadar bekletmişler. Bunun gibi zulümler yapmışlardır." Karlı köyünden 1325 doğumlu S. A.: "Karışıklık çıktığı zaman Rus askerleri çekildi. Ermeniler kaldı sadece. Hodlular Ermenilere saldırdılar. Hepsini öldürdüler. Tabii bu arada kaçanlar oldu ve onlar kurtuldu." A. D.: "Savaştan önce herhangi bir baskı yoktu. Savaş başlayınca baskılar da başladı. Savaş öncesi Ermenilerle Türklerin arası çok iyiydi. Bildikleri sanatları Türklere öğretiyorlardı. Amcam soba yapımını onlardan öğrendi... Ermenilerin yaptıkları kötülükler baskılar işkenceler karşısında Türkler de öç almak için onları Cehennem Deresi'ne atmışlardı. Mereğe doldurup yakmışlardı."[87]

Ankete cevap veren yaşlıların çoğu, Rus idaresinin Türklere hoş davrandığını, Ermeniler ve Türkler arasındaki kötülüklerin karşılıklı yapıldığını söylemiş bulunuyor. Ayrıca yukarıda adı geçen Şavşat'ın Turmanidze köyünden 1930 doğumlu Kazım Aydın da babasından ve dedesinden duyduklarını anlatırken, "Pirikurabat civarında eşkıya başı olan Moktalı Cevri'nin Ermenilere karşı yaptığı soygun"dan söz ediyor. Aydın, savaş yıllarında Turmanidze'nin ağalarının Şavşatlı Ermenileri koruduğunu, ancak Şavşat'ta Ermenilere karşı hareketler hız kazandığı için artık onları koruyamaz olduklarını anlatıyor. "Yani öldürülen Ermeniler de vardır?" sorusuna şu yanıtı veriyor: "Elbette ama eşkıya... Kanunsuz insanlar yapmış. Devlet yapmamış. Osmanlı'nın burada günahı kabahati yok. Kesinlikle bunu başıbozuk insanlar yapmış. Bunları vurun, kırın, mallarını alın diye devlet tarafından öyle bir şey yok. Bunu yapan eşkıya."[88] Kuşkusuz, Aydın'ın Osmanlı'nın kabahati olmadığı iddiasına katılmak mümkün değildir. Başıbozukları örgütleyen, teşvik eden Osmanlı'nın TM'sı ve başka memurlarıdır.

Aşağı Hod köyünden Osman İlker'in köyün yaşlılarından dinleyerek yazdığına göre, Ruslar Yukarı Hod köyündeki karakolun araç gerecini hayvanlara yükleyip Ardanuç'a götürürlerken daha köy sınırlarını çıkmadan içlerinde Yukarı Hodluların da bulunduğu çeteler pusuya girerek yolu keserler. Ruslar eşyalarını bırakıp canlarını kurtarırlar. Ele geçen araç gereç aynı kişler ve aynı hayvanlarla Oltu cephesine sevk edilir. Ruslar çekildikten sonra Aşağı Hod zaten hepsi asker ve çeteyken, Yukarı Hod'dan da kırktan fazla kişi gönüllü çete yazılır.[89]

87 Adil Özder ve onu izleyen milliyetçi yazarlar Ermenilerin zanaatlarını Türklerin öğrenmemesi için çabaladığını yazmışlardır. Bkz. Özder, *age*, s. 79. Bu örnekte görüldüğü gibi bu milliyetçi propaganda doğru değildir, Ermeniler aleyhinde nefret söylemidir.

88 Öztürk, *age*, s. 71.

89 İlker, *agy*, s. 44. 1878'de sınır çizildiğinde Yukarı Hod köyü Rusya'da, komşu Aşağı Hod ise Osmanlı tarafında kalmıştı.

27 Aralık 1914 akşamı Ahıska'da bulunan Sibirya Kazak tugayına Tiflis'teki Rus Kafkas ordusu komutanlığından gelen telgrafta Ardahan'daki güçlerin yardımına gitmeleri emredildi. Tugay, iki alay ve topçu bataryasından oluşuyordu. Ertesi gün tugayın birinci alayı ve topçu bataryası Ahılkelek üzerinden Ardahan'a gitmek üzere yola çıktı ve öncü güçler 29 Aralık akşamı Zurzuna'ya (bugünkü Çıldır ilçe merkezi) ulaştı. Burada Ardahan ve köylerinden kaçan Ermeni ve Rum sivil halka rastladılar. Bu kaçan halkın kafilesi kilometrelerce uzayan bir kervan oluşturuyordu. Kaçkınlar Ardahan'daki General Genik birliğinin tamamen kuşatılıp yok edildiğini anlatıyorlardı. 30 Aralık günü Sibirya tugayının birinci alayı iki bölük ve atlı bataryayı Zurzuna'da bırakıp kalan dört bölük Kazak askeri ve iki mitralyözle Ardahan'a doğru ilerlemeye başladı. Kazaklar yolda General Genik'in kaçan askerlerine ve arabalarına rastladılar. General Genik'in kendisi de panik içinde kaçıyordu. Genik, Ardahan birliğinin %70'inin yok edildiğini ve geri kalanların akıbetini bilmediğini söyledi. Sibirya tugayı komutanı Tuğgeneral Kalitin bunun üzerine öncelikle Zurzuna'da bıraktığı iki bölük ve atlı bataryayı Ardahan'a doğru gönderdi ve General Genik birliklerinin toplanmasını bekledi. O günün akşamı Genik'in birliğinin kaybının 200 kişiden ibaret (yarısı ölü) olduğu anlaşıldı. Genik'in birliği Ardahan'ın 12 km doğusundaki Gölebert (şimdiki adıyla Çamlıçatak) köyünde 700 bin fişek bırakmıştı, ancak Türk ordusu Ardahan'dan dışarı çıkmamıştı.

31 Aralık günü Sibirya Kazak tugayının ikinci alayı da Zurzuna'ya geldi. Gölebert'in batısındaki tepeleri tutan birinci alayın istihbaratçıları Türk düzenli birliklerinin Ardahan'ın doğusuna geçmediğini, ancak "Kürt çetecilerin" gözüne kestirdikleri Rus askerlerine ateş açtıklarını tespit etti. 1 Ocak 1915 günü toparlanmış olan General Genik birliği de Zurzuna'dan Gölebert'e geldi. 2 Ocak günü ordu karargâhından gelen telgrafta Oltu tarafından gelen General İstomin birliğinin 3 Ocak şafağında Ardahan'a saldıracağı ve birlikte hareket edilmesi emrediliyordu. Bu arada ikinci alayın iki bölüğü General İstomin birliğiyle bağlantı kurmuş ve geri dönmüştü. Oltu'dan gelen General İstomin müfrezesinde Ermeni gönüllülerin bulunmadığı anlaşılıyor.[90] 1 Ocak 1915 günü akşamı Kazaklar Gölebert

90 Keri'nin dördüncü gönüllü taburu (*drujina*) Aralık 1914 başında Sarıkamış ve Merdenek'teydi (Göle'de), ancak Ardahan muharebesine katılmadı. Hamazasp ve Keri'nin taburları Narman, Alagöz ve Sarıkamış civarında muharebelere katıldı. Bkz. HAA, *Armyane v Pervoy Mirovoy Voyne (1914-1918 gg.)*, Moskova, 2014, s. 88-91; Gavriil Korganov (Korganoff), *La Participation des Armeniens a la Guerre Mondiale sur le Front*

çevresindeki köylerdeki Kürt çetelerine saldırdılar, 400 kadar Kürdü öldürdüklerini tahmin ettiler ancak saymaya vakitleri olmadı. Ur köyünde de Kazaklara ateş açıldı, burada bir evden Rus subayı üniforması giymiş iki kişi çıktı, bunlardan birinin adı Cemal Bek'ti.[91]

3 Ocak 1915 sabahı saat 3:30'da Sibirya tugayı birinci Kazak alayı, Gölebert'ten Ardahan'ın kuzeyinde Fahrel-Tikan yolunu kesmek üzere hareket etti. Tugayın ikinci Kazak alayı güneydoğudan saldıracaktı (sol kol), sağ kolda ise 14. ve 16. piyade Kazak taburları yer alıyordu. Şafakta Ardahan'a doğru harekete geçen Rus birlikleri yoğun sis sayesinde top atışı mesafesine dek görünmeden şehre yaklaştılar ve top atışlarına başladılar. Saat sekizde mevzilere tüfek atışı mesafesine kadar yaklaştılar ve müstahkem mevzilerdeki Türk askerinin ateşiyle karşılaştılar. Ruslar henüz General İstomin'in birliği ortada görünmediği için hücuma cesaret edemediler. Saat 13:25'te General İstomin birliğinin top atışları duyulmaya başladı. Nihayet o günün akşamı Rus ordusu Ardahan'a girdi. Ardahan'dan kaçan çeteler, yerli halktan çetelere yazılmış olanlar ve taburlar İstomin birliğinin ateşiyle karşılaştılar ve ağır kayıplar verdiler.

Mehmet Doğru, Ölçek köyünden adlarını saydığı dört kişinin de Ardahan'dan çemberi yararak çıkan Türk ordusu içinde olduğunu belirtip, "Bunlar diğer köylüler gibi Ardahan'a talana gitmiş ve Rus çevirmesi karşısında mahsur kalmışlardır" diye eklemiştir.[92] Yazar, Türk ordusunun Ardahan'dan çekilmesi sırasında "tek bir Rusun bile burnunu kanatmayan ve hatta Türk kuvvetleriyle hiçbir ilişki kurmayan silahsız ve zavallı yerli halkın" kılıçtan geçirildiğini iddia etmektedir. Ancak Ardahan yerli halkının Türk kuvvetleriyle hiçbir ilişkisi olmadığı doğru değildir, birçok köyden TM çetelerine çok sayıda katılım olduğu gibi Alagöz, Cincirob, Orağaz ve Ur gibi bazı köylerin halkı da elde silah Rus ordusuna karşı savaşmışlardır. Yazar, Ardahan'ın belli köylerinin halkının Osmanlı (Türk) ordusuna verdiği silahlı desteği yok saymaktadır. Fahrettin Kırzıoğlu, Rus ordusunun 1915 yılı Ocak-Nisan ayları arasında Çıldır'dan Göle'ye değin Ardahan

---

du Caucase (1914-1918), Paris, 1927. Özel adları Fransızcada yazıldığı gibi (örneğin Çoruh yerine Tchorock) yazan bir çeviri için bkz. Hikmet Özdemir, *Ermeni Asıllı Rus General Korganoff'a Göre Kafkasya Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri*, İstanbul: Genelkurmay Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 2010, s. 55-60. (Korganov'un kitabını çevirenler Aytekin Cantekin, Mahir Yücel Sarıoğlu).

91 RGVİA, f. 2100, op. 1, d. 911, ll. 15-21. Kratkoe opisanie voennıh deystviy Sibirskoy Kazaçey brigadı i pridannıh k ney çastey za vremya s 15-go po 31-oe dekabrya 1914 goda pod gorodom Ardaganom i Oltami. İmza: General Kalitin, Kurmay Albay Boriseviç.

92 M. Doğru, *age*, s. 12.

köylerinde ve Kars genelinde silahsız halktan "en az 40 bin Türkü yok ettiğini" iddia etmiş, Mehmet Doğru da Rus ordusunun Ardahan'ı alırken ve sonrasında yol boyundaki Çıldır, Ardahan, Göle köylerini kılıçtan geçirip "iki gün içinde 40.000 kişi" öldürdüğünü yazmıştır. "Çıldır'ın Kenarbel köyünden Göle'nin Heve köyüne ve Tavusker'e kadar 70 köyün halkı kılıçtan geçirilmiştir" diye de eklemiştir.[93] Buradaki 40.000 sayısı aşırı abartılıdır ve herhangi bir somut, mantıklı hesaba dayanmaz, çünkü yol boyundaki köylerin sayısı yetmişe, o tarihteki nüfusları toplamı da kırk bine ulaşmaz. Kardan dolayı şosede bile güçlükle ilerleyen Kazak askerlerinin iki gün içinde bir yandan Ardahan'daki Türk kuvvetleriyle savaşıp bir yandan da köylere girerek 40.000 insana ulaşması mümkün değildir. İki gün içinde değil de Kırzıoğlu'nun dediği gibi birkaç ayda olduğunu varsayarsak, o zaman da şose üzerindeki ve yakınındaki köylerin halkının Rus ordusunun kırım yaptığını duymamış ve kaçmamış olması mümkün değildir. Ayrıca bu denli büyük bir katliamın yörede her ailede iz bırakması gerekirdi ki, böyle bir iz yoktur. Nitekim Doğru'nun anlattığına göre, Ölçek'ten Ur köyüne doğru kaçan "Bozolardan 18 kişi" Ur'da kılıçtan geçirilmiş, "Pozraşların Hamo" da yolda Rus askerlerine rastlayıp kılıç darbeleri almış, yere düşünce askerler öldüğünü sanmış ve bırakıp gitmişler. Doğru'ya göre Ölçek'te Rus askerleri 92 kişiyi kılıçtan geçirmişlerdi. Ancak yöredeki öteki köylerde de böyle büyük bir katliam olsaydı, o köylerden geriye çok az insan kalması gerekirdi, oysa bu köylerin halkının çoğunun yaşamaya devam ettiği torunlarınca bilinmektedir. Nitekim Mehmet Doğru'nun adını verdiği Ardahan merkeze bağlı 28 köyün sadece birkaçında (Cincorop, Ur, Orağaz, Ölçek) böyle bir katliam anlatısı vardır. Ardahan'a yakın ve Kazak askerlerinin kendilerine ateş açıldığını söyledikleri köylerden olan Alagöz köylülerinin torunlarından biri olan 1948 doğumlu Ali Şirin, savaşın başında köyden 21 kişinin Kars kalesinde hapsedildiğini, bunların çoğunun orada işkenceden, soğuktan, hastalıktan öldüğünü, "Ermeni çetelerin" köylere baskın yaptığını, böyle bir saldırı esnasında "Mehmet ve Hacıhalil Belek'in babaları Veli dede"nin öldürüldüğünü ifade ediyor ve ninesinden dinlediği şu sözleri aktarıyor: "Ermeni çeteleri çok merhametsiz ve kadın kıza tecavüzkârmış, köylerden evlerden yatak, kap, ziynet eşyaları vb alıp götürürlermiş. Bu yıllarda Ruslar tarafından da baskına uğramışlar. Yalnız

93 Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul: Işıl Matbaası, 1953, s. 554; Doğru, *age*, s. 12-13. 1915 yılı başında bütün Kars oblastının toplam Türk nüfusu 134 bin, Kürtler ve diğerleriyle birlikte toplam Müslüman nüfusu da 200 bin kadardır. Bu durumda Ruslar her on Türk'ten üçünü veya her beş Müslüman'dan birini öldürmüş demektir ki, ne kadar fantastik bir sayı olduğu daha net görünür. Bu iddianın hiçbir dayanağı yoktur.

Rus askerleri köye geldiklerinde kendilerine silahlı karşı gelenlerle çarpışırlarmış. Sivil halka hiç dokunmazlarmış."[94] Yine Alagöz-Türkeşenlilerden 1924 doğumlu Halay Yolcu da babasından dinlediklerini şöyle yazmıştır: "Ermenilerin teşvikiyle Alagöz köyünden önde gelen, hatırı sayılır Veli Ağa'yı Rus saldatları (askerleri) halkın arasından alarak bir binanın içine sokup şehit etmişler. Hacıhalil Belek'in babası, kadınların ağlaması, şivanına hakaretler etmişler. Ermeniler köyden birkaç kişiyi de 'Türklere yardım ediyorlar' diye Rus askerlerine ihbar ederek tutuklatıp Kars hapishanesine göndermişler."[95] Yolcu, dedesi Abdullah Ağa ve üç arkadaşının da köyden alınıp Kars kalesine hapse gönderildiğini, bunlardan birinin (Samet) hapiste tifüsten öldüğünü ve ötekilerin 1917'de devrimden sonra serbest kalıp köye döndüklerini yazıyor. Buna göre Ali Şirin'in sözünü ettiği 21 kişinin sadece Alagöz'den değil, başka köylerden tutuklananları da içermesi olası görünüyor. Görüldüğü üzere, Alagöz köyünde Ruslar bir kişiyi muhtemelen çetelere katıldığı için kurşuna dizmişler, ancak köy halkına dokunmamışlardır. Kırzıoğlu ve onu papağanca tekrarlayan şövenistlerin iddia ettiği gibi Ruslar Alagöz köyünde herkesi veya köyün çoğunu katletmiş olsaydılar, Ali Şirin'in ninesi ve Halay Yolcu'nun babası bunu anlatırdı, dahası Ali Şirin, Halay Yolcu ve öteki Alagöz-Türkeşenliler dünyaya gelemezdi, çünkü Alagöz köyünden geriye kimse kalmamış olurdu.

Burada "40.000" sayısını katliamlar için genellikle kullanılan edebi bir abartı veya folklorik bir ifade olarak görmek gerekiyor. Gerçek sayının yukarıda Kazak tugayı komutanı General Kalitin'in raporunda ifade edilen 400 civarında olması gerekir. Kalitin'in raporu propaganda malzemesi olmadığı, amirlerine verilmiş operasyonel, gizli bir rapor olduğu için değerlidir. Kırzıoğlu'nun öteki uydurmaları gibi bu "40.000" uydurmasının da şimdiye dek hemen hiçbir akademik tarihçi tarafından sorgulanmamış olması Türkiye'deki tarih yazıcılığının bir ayıbıdır.

---

94 Ali Şirin, *A'dan Z'ye Türkeşen (Yiğitkonağı)*, İstanbul: Yaz Yayınları, 2017, s. 22. Alagözlüler 1920 yılında Rumların Türkeşen köyünü terk etmeleri üzerine bu köye yerleşmişlerdir.

95 Halay Yolcu, *Terekeme Karapapak Sözleri ve Hatıralar*, İstanbul: Yaz Yayınları, 2017, s. 24-25. Yolcu, ayrıca şu olayı anlatıyor: Göle'den Poladik üzerinden Ardahan'a giden bir Rus süvari bölüğü Alagöz'de mola verir. Asklerden biri, köy halkının neden ortalıkta görünmediğini sorar. Köylülerin, Ermenilerin daha önce sebep olduğu olaylar yüzünden tedirgin olduğunu öğrenir. Bunun üzerine köylüleri toplayarak cebinden küçük bir Kuran çıkarır ve kendisinin de Kazan şehrinden bir Müslüman olduğunu söyler. Sonra da Ardahan'a varınca köyü koruması için bir manga asker göndereceğine söz verir ve sözünü tutar.

Yasin Haşimoğlu da anılarında Rus Kazaklarının Türk ordusuna yardım ettiklerinden dolayı Oltu okrugunun Havdos köyünün erkeklerini "kâmilen", Terpink ve Bahçecik köylerinin erkeklerinin de "büyük kısmını" kestiğini ve bu hadiselere Ermeni ve Rumların önayak olduğunu yazıyor. Haşimoğlu'nun Ruslar ve Ermeniler aleyhindeki iddialarına başka bir kaynakça doğrulanmadığı sürece daima şüpheyle bakmak gerekir, çünkü anılarına baştan sona abartılı bir Ermeni, Rus ve Rum düşmanlığı hâkimdir. Bölüm 6'da gördüğümüz üzere Haşimoğlu küçük yaştan itibaren Ermenilere düşman olduğunu ve Ruslara yalan söylediğini kendi ağzıyla itiraf etmiştir. Ermeni ve Rumların gördüğü zulme dair tek bir satırı yoktur. Örneğin tam da yukarıdaki cümlesinden sonra şöyle yazıyor: "Türk ordusunun Oltu'ya ilk girişinde burada 350 can Ermeni kalmıştı. Bunlar Türklerden şefkat, merhamet ve himaye gördükleri halde Türk ordusunun çekilmesinde ve Rus ordusunun Oltu'ya yaklaştıkları zaman kudurmuş gibi ortalığa düştüler, tanıdık tanımadık Türk canlarını yakmaya başladılar."[96] Kuşkusuz, burada da bir abartı var ancak bir gerçek payı olduğunu da düşünebiliriz. Burada Haşimoğlu ve benzeri milliyetçilerin yanıtını vermek istemediği soru şudur: Oltu'da neden sadece 350 Ermeni kalmıştı? Öteki Oltulu Ermeniler neden kaçmışlardı? Acaba geride kalan Ermeniler yakınlarına yapılan zulümden dolayı intikam alma güdüsüyle mi hareket ediyorlardı? Haşimoğlu ilginç bir şekilde farkında olmadan yine kendi karakterini ele veriyor: "Bize kalacak yer göster" diyen Rus askerlerini komşuları olan Ermeni Yaşka'nın evine götürüyor. Belli ki Yaşka evinden kaçmıştı. Haşimoğlu, Rus askerlerine yine Yaşka'nın kümesinden tavuk ve yumurta veriyor. Kümese çoktan beri kimse uğramadığı için çok yumurta birikmiş olduğunu da söylüyor. Rus askerleri tavuk ve yumurtaların parasını verirken bizim Haşimoğlu önce ikiyüzlü bir şekilde "Ben Türküm. Türkler misafirden para almaz" diyor, sonra da Rusların ısrarla verdikleri parayı alıyor. "Aldığım para yumurta ve tavukların iki misli bedeli idi" diye de övünüyor.[97] Ermeni komşusunun tavuklarını ve yumurtasını Rus askerine satıyor, arada bir de "Ben Türküm, misafirden para almam" diye övünüyor. Bu arada Haşimoğlu, Yaşka'nın kızı Maryam'ın evlerinde (Haşimoğlu'nun evinde) kaldığını belirtiyor ama neden kendilerinde kaldığını, Maryam'ın ailesine ne olduğunu veya nereye gittiklerini bize söylemek istemiyor. Ancak soru ortadadır: Yaşka'ya ne olmuştu? Neden evini terk etmişti ve neden kızını Türk komşusuna bırakmıştı?

96 Erdal Aydoğan (ed.), Haşimoğlu, *agy*, 2013, s. 36-37.
97 Aydoğan, *age*, 2013, s. 41-42.

Mart 1915 başında Osmanlı Tahran elçiliğinden hariciye nezaretine ve oradan başkomutanlığa ve dahiliye nezaretine giden bir yazıda "Kars ve Ardahan havalisinde hükümetin tahrikiyle bil-hassa Ermeniler tarafından itlaf edilen Müslüman erkeklerin adedi otuz bine vardığı ve hanelerinin ihrak edildiği ve karlı ve buzlu dağlara dökülen biçare kadın ve çocukların hali dil-hıraş bulunduğu ve muhafazası Ermenilere verilen Osmanlı üserasının bunlar tarafından enva-i su-i muamelata maruz kaldıkları ve tüfenk dipçiğiyle döğülerek itlaf edildikleri mevsukan istihbar kılındığını" bildirmektedir. Üçüncü Ordu kumandanlığı da bu haberi teyit etmişti.[98] Buradaki otuz bin sayısı da yine yukarıdaki sebeplerden ötürü abartılı görünüyor.

Bazı tarihçiler yöredeki anlatılara dayanarak Rusların ve Ermenilerin Ardahan'ı geri aldıktan sonra, 5 Ocak 1915'te 370 Müslüman'ı Halil Efendi mahallesindeki Yanık Cami denen bir camiye doldurup yaktıklarını iddia etmektedir.[99] Buradaki 370 sayısını kimin, nasıl tespit ettiği belli değildir. Yanık Cami alanı incelendiği zaman küçük bir cami olduğu görülmektedir. Dolayısıyla böyle küçük bir mahalle camisine 370 kişinin sığması da mümkün değildir. Alanda yapılan kazıda on kişinin iskeleti bulunmuş, bunun üzerine aynı tarihçiler cesetlerin mahalle mezarlığına gömüldüğünü iddia etmeye başlamışlardır. Bu tarihçilerin iddia ettiğinin aksine Ardahan'ı alan Rus kuvvetlerinin yanında herhangi bir Ermeni çetesi veya gönüllü taburu bulunmuyordu. Böyle bir toplu kıyım olsaydı, Doğru ve Kırzıoğlu gibi daha eski kuşaktan birçok insanla konuşmuş olan ve Rus ve Ermeni karşıtı olduklarından kimsenin kuşku duymadığı iki yerel tarihçi bunu mutlaka yazardı. Nihayet, Rus ordusunun bizzat Ardahan'ın içinde ve şehir alındıktan sonra böylesi bir kıyım yapması olası değildir. Nitekim Ardahan'da hastanede bulunan yaralı Türk savaş esirlerinin tedavisi yapılmıştır. Bunlar arasında bulunan Yüzbaşı İzzet Bey, Rusya'da esaretteyken Türkistan'dan İran'a kaçmış ve oradan İstanbul'a sağ olarak geri dönmüştür.[100] Rus ordusu kıyımcı olsaydı, İzzet Bey ve arkadaşlarının da yaşamaması gerekirdi. Yörede anlatılan başka bir versiyona göre burası 1877'de savaşta yanmış bir camiydi ve daha sonrasında virane olduğu için terk edilerek onun yeri-

98 *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I*, Ankara: BOA, 1995, s. 50; *Osmanlı Rus Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III*, Ankara: BOA, 2006, s. 131-132.

99 Örneğin bkz. Levent Küçük, "Tarihi Belgeler ve Tanıkların Beyanatları Işığında Ardahan'da Ermeni Mezalimi", *Yeni Türkiye*, sayı: 62, Ermeni Meselesi Özel Sayısı III, Eylül-Aralık 2014, s. 2285-2298. "Beyanatlar" ifadesi yanlıştır. Yazarın "Halit Paşa" dediği Halit Bey de o sırada yüzbaşı rütbesindeydi.

100 Arif Cemil, *age*, s. 160.

ne başka bir cami yapılmıştı. 1919'da Gürcü idaresi sırasında köylerde yağmacılık yapan bir çetenin yakalanan kırk kadar üyesi burada yakılmıştı.[101] Ancak bu versiyonu da teyit edecek bir belgeye rastlamadım.

Ardahan koruculari komutanı Anişçenko ve 3. Kazak bölüğü önyüzbaşısı (*podyesaul*) Abrezov'un 30 ve 31 Ocak 1915 tarihli raporlarına göre, 30 Ocak günü Kazak bölüğü, yirmi korucu ve on beş atlı milisle birlikte Ardahan'ın Aşağı ve Yukarı Zurmal köylerinde bulunduğu söylenen Şavşat'tan gelmiş Türk asker ve "haydut" çetesini yakalamak üzere yola çıkmışlardı. Saskara, Verana Nakalakev, Taneydan köylerinden geçerlerken köylüler kaçmamıştı. Ancak Aşağı ve Yukarı Zurmal köylerine yaklaştıkları zaman bazı köylüler sağa sola kaçışmaya başladılar. Bunların içlerinde kadın ve çocuklar yoktu. Anişçenko kaçanları geri çevirmek için otuz kadar korucu gönderdi. Bazı köylüler döndüler ancak bazıları dönmediler ve korucularla yakındaki Kazaklara ateş açtılar. Korucular bunlardan dördünü vurdu. Kar çok yüksek olduğu için atlar ancak karda açılmış dar patikalardan geçebiliyordu. Arkadaşlarından ayrı düşen korucu Kuzma Dulgarov ve atı, Y. Zurmal'dan Cumatel-Vahla köyüne giden yolda ölü bulundu. At sol yanından kurşun mermisiyle vurulmuştu, Dulgarov ise sağ ayağından vurulmuş ve sonra kılıçla doğranmıştı. Tüfeği, fişekliği ve çizmeleri alınmıştı. Kazaklar ve korucular kardaki izleri takip ettiler, yarı yolda "Krnka" modeli bir tüfek buldular. İzlerin sonunda Poshov ilçesinden olduğunu söyleyen iki Türk buldular. Bunlar koruculara teslim edildi. Çatışma üç saat kadar sürdü ve çetecilerden yaklaşık kırkı öldürüldü. Dulgarov'u öldürenler de bulundu ve öldürüldü. Dulgarov'un tüfeği de bulundu. Ölenlerin bir kısmı Poshov köylerinden bir kısmı da Zurmallılardandı. Bu arada Aşağı ve Yukarı Zurmal köylerinden hemen herkes kaçmıştı. A. Zurmal'da kalan ihtiyar Mamed Mustafa-oğlu köylülerin Poshov ve Şavşat tarafına göçmüş olduğunu ve iki köyde sadece çetecilerin kaldığını söyledi. Daha sonra Y. Zurmal köyünde, Türklerin Ardahan'ı elinde tuttuğu sırada oluşmuş, Koçali'nin evinde kalan Cumatel-Vahla'dan üç Türk'ün önderliğinde bir çete olduğu anlaşıldı. Çete sayıca koruculaların beş katıydı.[102]

Ardahan'ın Ruslarca geri alınmasından sonra Ardahan'daki birliğin komutanı olan General İstomin'in bazı emirleri bazı Rus askerlerinin yerli Müslüman halka çeşitli eziyetlerini göstermektedir. 17 Ocak 1915 tarihli

101 Bkz. Kenan Karabağ, *Kura Çözüldü. Kızaktaki Ölü*, İstanbul: Su Yayınları, 3. cilt, 2018.

102 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3957, ll. 52-54. Kopiya s kopii doneseniya Komanduyuşçago 3-ey sotney podyesaula Abrezova ot 18 yanvarya 1915 goda v 10 ças utra. Kopiya s ekstrennago raporta ofitsera politseyskoy straji po Ardaganskomu Okrugu ot 17 Yanvarya 1915 goda za N 2, Naçalniku Ardaganskago Okruga.

emrinde General İstomin emrindeki askerlerden bazılarının yerel halkın hayvanlarını yakalayıp satılmak üzere Ahılkelek ve Kars'a gönderdiklerini saptadığını bildirerek birlik komutanlarından suçluları bulup divanıharbe teslim etmelerini istemektedir.[103] İki gün sonraki emrinde ise bazı askerlerin, özellikle Kazak askerlerinin, Kürt köylerinde kadınlara karşı şiddet uyguladığının rapor edildiğini ve suçluların divanıharbe verileceğini ifade etmiştir.[104] Sekiz gün sonra, bu kez uzun ve sert bir emirde General İstomin, askerlerinin Müslüman halka karşı yeni şiddet olaylarını saymaktadır. Bunlar arasında Rus askerlerine ateş etmekle suçlamak tehdidi altında para koparmak, soygun ve tecavüz vardır. İstomin, Ardahan halkından çok sayıda şikâyet almıştı. Ancak çoğu olayda suçluların kimliği belli değildi. İstomin askerlerin posta paketlerinin açılıp inceleneceğini de belirtmektedir. Bu paketlerde çalıntı veya çalıntı olduğu bilinerek satın alınmış halılar, kumaşlar ve ev eşyası bulunuyordu. Bu türden bütün mallara el koyularak sivil makamlara teslim edilecekti. Emre göre yakındaki bir köyde bir Kazak birliğinden (hangisi belli değil) birkaç asker, biri reşit olmayan beş kadına karşı bir "şiddet" suçu işlemişti ve soruşturma açılmıştı. Sorumlular er geç ortaya çıkarılacaktı. General İstomin bu suçluların kim olduğunun yakın çevrelerinde biliniyor olması gerektiğini ifade ederek ilgili birim komutanların kendi birliğinin şerefini korumak için onları teslim etmelerini istiyordu. Emirde ayrıca Kafkas ordusu komutan vekilinin Kars valisinden aldığı raporda her yerden cephe gerisindeki Rus askerlerine ve özellikle yerel Hıristiyan çetelerin başındaki askerlere yönelik şikâyetler geldiğini ifade ettiği bildiriliyordu. Kafkas Ordusu komutan vekili de bunlara karşı önlem alınmasını ve suçluların divanıharbe verilmesini istiyordu.[105]

Kazak askerlerinin Müslüman çetelerin Ermeni, Rum ve Rus halka zulmünün ve Türk ordusuna yardım etmenin intikamını alacağından korkan Ardahan Müslüman halkının birçoğu çekilen Osmanlı güçleriyle birlikte Şavşat'a doğru kaçmıştı. Artvin köyleri halkı da Osmanlı tarafına doğru kaçtı. Sonuçta tıpkı Ermeniler ve Rumlar gibi Müslümanlardan da hiçbir olaya karışmayan insanlar kendileri de zarar görecekleri korkusuyla kaçmak zorunda kaldılar, soğuk ve açlıkla boğuştular, bazıları Çoruh nehrini geçemediler. O hengamede kardeş kardeşi bulamaz oldu. Deyim yerindeyse

103 RGVİA, f. 5633 (Ardaganskiy otryad), op. 1, d. 1, l. 116. General İstomin'den Ardahan müfrezesine 4 sayılı emir, Ardahan, 5 (17) Ocak 1915.

104 RGVİA, f. 5633, op. 1, d. 2, l. 30. Ardahan müfrezesine 7 sayılı emir, Ardahan, 7 (19) Ocak 1915.

105 RGVİA, f. 5633, op. 1, d. 2, ll. 38-39 (ayrıca şurada mevcut: d. 1, ll. 126-127). Ardahan müfrezesine 15 sayılı emir, Ardahan, 15 (27) Ocak 1915.

kurunun yanında yaş da yandı. Yöre halkı bu kaçışı "kaçakaçlık" olarak adlandırmaktadır. Yöre halkı ile Şavşat, Yusufeli, Hod çeteleri Sahara dağını tutarak bir süre daha Ruslara direndiler. Adil Özder, askeri valinin (Batum askeri valisi Romanovskiy olmalı) Şavşatlılara "Siz çok fenalık yaptınız. Bu yaptıklarınız cezasız kalmıyacaktır" dediğini ve Rusların katliam hazırlığı yaptığını, ancak valinin nedense bundan vazgeçtiğini yazıyor. Özder'e göre Şavşat'ta katliamı Server Atabek, Hamşioğlu Temür Bey ve kardeşi Cemal Bey ile Şavşat'tan Mikeletli Hacı Şakir Efendi'nin çabaları önlemiş. Server Atabek, Ahıska'dan Şavşat'a gelerek Rus hükümet adamlarının karşısına geçip "hiç çekinmeden tehdit edici bir dil de kullanarak" onlara "Burada kimse öldürülemez. Rusya'nın böyle bir emri yoktur" demiş. Burada beylerin rolü abartılıyor gibi görünüyor ancak aşağıda okuyacağınız gibi Batum askeri valisi gerçekten de Acara beylerinin nüfuzunun önemli ve Rus idaresi için "gerekli" olduğunu düşünüyordu. Özder, Sahara'nın dibindeki Mamanelis (Yavuz) köyü ahalisinin Ruslara karşı kadınlı erkekli kahramanca savaştığını yazıyor.[106] Mamanelis'te savaştan önce muhtemelen Ermenilerle Müslümanlar birlikte yaşıyordu.

Hamşioğullarından Ahmet Acar'ın yazdığına göre, İsa, Haşim, Rasim ve Celal Hamşioğlu kardeşler, Ardahan'da Rus askerleri tarafından gözaltına alınmıştı ve bir samanlıkta tutuluyorlardı. Bunların Ermeni katliamına karıştıklarından şüphe ediliyordu. Ancak bu kardeşler Acara'daki akrabaları Temür Bek'e haber göndermeyi başardılar. Temür Bek de Tiflis'teki kardeşi Yarbay Cemal Bek Acarskiy'e haber gönderdi. Cemal Bek Rus hükümetine veya çara ulaştı ve Ardahan'daki Hamşioğlu kardeşler doğrudan çarın emriyle serbest bırakıldı.[107] Bu ifadeye de biraz şüpheyle bakmakta fayda var.

Kazak alayı komutanı Albay Raddats, Yarbay (*voyskovoy starşina*) Bokov, Yüzbaşı (*yesaul*) Asanov ve Vasilev ile Teğmen (*horunjiy*) Psarev'in Eylül 1915'te Tiflis'teki divanıharpteki ifadeleri ilginç bilgiler vermektedir. Bu subaylara göre, Türklerin Ardahan'a saldıracağı duyulduğu zaman çevre köydekilerin çoğu Kars'a ve Ahıska'ya doğru kaçtığı halde Helevan, Ur, Orağaz, Yukarı ve Aşağı Tikan, Fahrel, Hopal, Pankis, Gölgeli, Gürcibek, Alagöz ve Poladik köyleri boşalmamıştı. Bu köylerde silahlı yerli

106 Özder, *age*, s. 122-128. Özder savaştaki kahramanlığından dolayı 1926'da bu köye Yavuz adı verildiğini yazıyor ama eski adının Mamanelis olduğunu eklemiyor.

107 Ahmet Acar, *Tarihte Hamşioğulları*, Ankara: Turizm Geliştirme Vakfı, 1995, s. 43-44. Acar, Yarbay Cemal Bek'ten "Cemal Paşa" diye söz etmektedir. Acar ayrıca, "Ardahan'ı Rum ve Ermenilerden temizleyen (...) Hamşioğullarıdır" diye yazmıştır (*age*, s. 44).

Müslümanlar vardı ve bunlar Rus askerlerine ateş ediyorlardı. Kazaklar Yukarı Tikan köyünde kendilerine ateş eden bir Kürdü kılıçlamıştı. Gürcibek köyünde de ciddi çatışmalar olmuştu. Kazaklara köye yaklaştığında önlerine çıkan David Tetsoşvili adında bir "Ermeni"[108] bütün köyün mevziye yatmış olduğunu söyleyerek onlara yol göstermişti. Kazaklar, Tetsoşvili'nin yardımıyla bu köyden 78 kişiyi tutuklayıp karargâha gönderdiler. Köyde bol miktarda mavzer tüfeği ve fişek bulundu. 2 Ocak 1915 gecesi Kazaklar Ur köyüne yaklaştıkları zaman köylüler onlara ateş ettiler. Kazak subaylarının ifadelerine göre, Kazaklar köye girdiği zaman evlerden birinde Rus askeri üniforması giymiş iki kişiyi tutukladılar. Biri başçavuş öteki de yarbay üniforması giymişti. Bunların Acara beyleri oldukları ortaya çıktı. Kaldıkları evde çeşitli tipte yirmi tüfek ve bolca fişek bulunmuştu. Ayrıca Müslümanlara hitaben yazılmış ve çara hakaret eden bir mektup da bulunmuştu. Köydeki evlerden bir kısmı barikat kurmuşlardı ve Kazaklara ateş açmışlardı. Çıkan çatışmada Kazaklar, köylülerden yirmi kadarını öldürmüştü.[109] 3 Ocak günü Kazaklar, Ardahan üzerine yürürken de Orağaz, Ur, Hopal, Pankis, Gürcibek ve Alagöz köylerinden ateş açılmıştı. Yerli Müslümanlar, Ardahan içinde Rusların İstanbul'dan gelen 8. alayın sancağını ele geçirdiği çatışmalara da katılmışlar, Rus ordusuna karşı savaşmışlardı. Bu durum ertesi gün ölü ve yaralılar incelenince ortaya çıkmıştı.

Ur köyünde yakalanan iki Acara beyine daha sonra ne olduğu hakkında bilgimiz yok. Acara beylerinin (Hamşioğulları sülalesi) Acara, Ahıska ve Ardahan'da nüfuz sahibi olduklarını, Batum oblastı valisi Romanovskiy de doğruluyor. Ancak valiye göre bu nüfuz "şimdiki halde sadece Batum oblastında değil, aynı zamanda komşu Ahıska uyezdinde ve Ardahan okrugunda da çok gerekli"ydi.[110] Savaş başladığı sırada Yarbay Cemal Bek Acarskiy, Yukarı ve Aşağı Acara'da bazı Rus birliklerine komuta ediyordu.[111]

Ardahan'da yakalanmış ve salıverilmiş olan Hamşioğullarının Ardahan'daki katliamlardaki rolü kısa süre sonra ortaya çıkınca Rus makamları bunları (Rasim ve Casim hariç) aramaya başladı. Nisan 1915'te Kars va-

108 Tetsoşvili Ermenice değil, Gürcüce bir soyaddır. Ancak Gürcü soyadı taşıyan Ermeniler de olabilir veya yarı Gürcü yarı Ermeni de olabilir.

109 RGVİA, f. 2100, op. 2, d. 567, ll. 106-142.

110 RGVİA, f. 2100, op. 1, d. 724, ll. 111-113. Batum valisinden Kafkasya naibine şifreli telgraf, 26 Kasım (9 Aralık) 1914, N1408.

111 1911 yılı Kafkas salnamesine göre, Yarbay Cemal Bek Şerif-bek-oğlu Himşiyev-Acarskiy Batum oblastı askeri valisinin emrinde bir kurmay subaydı. Onun oğlu Celil Bek Acarskiy de Yukarı Acara ilçesi kaymakamıydı. Bkz. *Kavkazskiy Kalendar na 1911 god*, Tiflis, 1910, s. 107.

lisinin arzı üzerine Kafkasya naibi, Acara beyleri Zekeriya (Zahariy), Haşim, İsa, Celal ve Ahmet kardeşlerin savaş süresince Kars oblastı dahilinde ikamet etmelerini yasakladı.[112] Haziran 1915'te Kafkas ordusu divanıharp başkanı General Mokulskiy Celil (Celal?) ve Haşim beylerin tutuklanmasını emretti. İlginçtir ki, Mokulskiy, Kafkasya naibine yazısında Haşim Bek'in bir uyezd kaymakamı tarafından tutuklanmış olduğunu fakat Haşim Bek'in kaçmış olduğunu belirtmektedir. Bu durum Haşim Bek'in Rus bürokratlarına rüşvet vermiş olması olasılığını akla getirmektedir.[113] Yine ilginçtir ki, Ahıska kaymakamı, Hamşioğullarının Batum oblastında saklandıklarını rapor ederken, Batum jandarma komutanı Yarbay Gavrilov da onların Ahıska uyezdinde olduğunu ifade etmektedir. Burada yine rüşvet veya ihmal sezilmektedir. Erivan jandarma komutanı, General Mokulskiy'den bu iki kardeşi bütün Kafkasya'da aramak için bir arama emri çıkarmasını istemiştir.[114] Yine ilginçtir ki, Tiflis guberniyası valisi, Kafkasya naibine yazısında Haşim Bek'i tutuklama emrini 13 Temmuz 1915 günü aldığı zaman adı geçenin ortadan kaybolmuş olduğunu ifade ediyor.[115] Bu durum da yine bürokraside yolsuzluk veya ihmal şüphesi uyandırmaktadır.

Kafkasya naipliği arşivindeki jandarma istihbarat raporlarında Hamşioğulları (Himşievler) "güvenilmez" olarak nitelenmiş olmalarına rağmen devlet görevlerinde kalabilmiş olmaları ilginçtir. Örneğin, Kutaisi guberniyası jandarmasının Batum'daki yardımcısı tarafından Mayıs 1912'de hazırlanan, "savaş halinde tehlikeli olabilecek Türkiye yanlıları" başlıklı 21 kişilik bir listede 14. sırada "Himşiev kardeşler, Acara'da toprak sahibi beyler, Batum, Acarskaya Cad., no. 5" ibaresi, 15. sırada da "Camal Bek Himşiev. Yarbay. İlçe kaymakamı (*naçalnik uçastka*), Batum, Acarskaya Cad., no. 5 ve Hulo köyü" ibaresi vardı.[116] 1916 yılında ise Cemal Bek Acarskiy ve oğlu Celil Bek Acarskiy hakkında anonim bir şikâyet mektubu ve Batum okrugu mutasarrıfının bu şikâyete dair ifadesi mevcuttur. 23 Ocak 1916 tarihli mektup Hulo köyünde "Batum oblastı Batum okrugu Yukarı Acara uçastoku sakinleri" adına yazılmıştı. Mektuba göre Cemal

112 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3701, ll. 6 ve 32. Kafkas ordusu komutanlığı askeri mahkeme kısmı başkanı General Mokulskiy'den Kafkasya naibi kançılarya müdürlüğüne, 4 (17) Nisan 1915. General Mokulskiy'in başka bir raporunda bazı tanıklar Celal Bek'i çetecilerin elebaşlarından biri olarak göstermektedir. Bkz. RGVİA, f. 2100, op. 2, d. 567, ll. 42-50, Ağustos 1915.

113 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3701, l. 17. 27 June (10 July) 1915. N18700.

114 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3701, l. 18. 24 June (7 July) 1915.

115 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3701, l. 29.

116 STsSA, f. 157, op. 1, d. 241, l. 97. Spisok lits, priverjentsev Turtsii, so storoni kotorih, v sluçae voyni, mojno ojidat opasnost.

Bek'in kaymakamlığı sırasında hayvan hırsızlığı, cinayet ve kundaklama suçları artmıştı, Cemal Bek rakiplerinin birçoğunu öldürtmüş veya başka yöntemlerle susturmuştu. 29 Kasım 1914'te Türk çetelerinin Aşağı Acara'ya girdiğini öğrenen Cemal Bek ilçe (uçastok) yönetimini terk etmiş ve bir çete kurarak terk edilmiş hükümet binalarını yağmalamıştı. Daha sonra da kendisinin ve oğlunun cinayetlerini ve suçlarını gizlemek için Batum Mihaylov kalesi komutanına yerel halkın "devlete ihanet" ettiğini bildirmiş ve takviye istemişti. Cemal Bek, Yukarı Acara yönetimine dönmeyi başarmış ve zenginlerden şantaj yoluyla para koparmaya başlamıştı. Mektubu yazanlar, bazı isimlerin Tiflis'e çağrılarak sorgulanmasını istiyorlardı. Cemal Bek'in kuzeni Arslan Bek'e de sorulabilirdi. Tanıklar, Batum oblastında ve Ahıska ilçesinde Cemal Bek'ten gelebilecek tehlikelere karşı kendilerini güvende hissetmiyorlardı.[117]

Mektubu alan Kafkasya naibi, konuyu, soruşturması için Batum valisine aktardı. Batum valisi de mektubu Batum sancağı mutasarrıfı Albay İoann'a gönderdi. Mutasarrıf mektubun Cemal Bek ve Celil Bek'in düşmanları tarafından onları itibarsızlaştırmak için yazıldığını rapor etti. Albay raporunda Cemal Bek'in çok sayıda adamı olduğunu, Acara'da büyük bir nüfuza sahip olduğunu, halkın kendisine sık sık koyun, yağ, yumurta gibi hediyeler getirdiğini ve tarlalarında ücretsiz çalıştığını yazmaktadır. Ona göre her nüfuzlu insan gibi Cemal Bek'in de düşmanları vardır ve albaya göre bu anonim mektup Ocak ayında yapılan mahkeme üyeleri seçiminde üç üyenin üçünü de Acara beylerinin kazanması üzerine rakipleri tarafından onları itibarsızlaştırmak için yazılmıştı.[118] Batum okrugu naçalnikinin bu raporunu okuyunca insan ister istemez Acara beylerinin nüfuzunun onu da etkilemiş olabileceği düşüncesine kapılıyor. Sonuçta Celal Bek, Cemal Bek ve öteki Acara beyleri ceza almaktan kurtuldular. Bunlardan Ramiz ve Casim beylerin adları Kafkasya naibinin Nisan 1915 tarihli emrinde geçmediği için bir yıl sonra Ardahan'a gidip mal ve mülklerine sahip çıktılar.[119]

Ardahan'ı ele geçiren çetelerin yağmacılık yaptığını Erzurum valisi Tahsin Bey dahiliye nazırı Talat Bey'e 7 Ocak 1915 tarihli telgrafında doğrulamaktadır. Vali telgrafında "Rusların Ardahan'a pek faik kuvvetle vuku bulan hücumları neticesinde Stange Bey kuvve-i nizamiye ile çetelerimizin sokak ve dağ muharebeleri yaparak ricate mecbur oldukları ve muharebat-ı vakıada epeyce şehit ve mecruh bırakıldığını" ve Bahattin Şakir'in

117 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3701, ll. 42-43.
118 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3701, ll. 44-46. Protokol 1916 goda Aprelya 10/26 dnya.
119 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3701, ll. 35, 36, 51.

telgrafında Ardahan'daki kuvvetler arasındaki ihtilafın ve çetelerin yaptığı "yağmagirlik ve buna mümasil sair münasebetsizliklerin" bu sonucu verdiğini bildirdiğini yazmaktadır.[120] Bahattin Şakir, Artvin'de çete lideri Halil Bey'in halktan 65.000 kuruş değerinde altın gasp ettiğini ve bunları postaneden Bayramiç'teki babasına göndermek isterken yakalandığını da bildirmiştir.[121]

Ardahan Türk ordusunun eline geçtiği zaman, Tiflis'e kaçan eski Duma vekili Zahariy Bek Acarskiy, Tiflis'te *Kavkazskoe Slovo* gazetesine verdiği demeçte Ardahan sancağında Meryem, Helevan, Sekerek, Ur, Pangis, Ölçek, Sazara, Sabgara, Kermak, Dedegül, Edegül, Revaz, Şadıvan, Çikora, Kinzodamal, Alabala ve başka köylerin yağmalanıp yakıp yıkıldığını ve erkeklerinin öldürüldüğünü bildirdi. Ona göre ancak kadınlar ve çocuklar sağ kalmıştı ve bunlar da Şavşat, Poshov ve Ahılkelek yolunda soğuktan perişan olmuşlardı. O ve kardeşleri de binlerce sığır ve başka mallar yitirmişlerdi. Ardahan okrug naçalniki Nikolay Nikolayev'in bildirdiğine göre dağlarda 85.000 kadar sahipsiz sığır dolaşıyordu ve açlıktan kırılıyordu. Acarskiy kardeşlerden biri, 18 Ocak 1915'te Tiflis hayvan pazarında kendilerine ait 227 baş sığır tespit etmişti ve bu sığırlara el koymuşlardı. Ancak Acarskiy kardeşlere göre bu miktar sahip olduklarının yüzde biriydi. Gazetedeki makalede Zahariy Bek, babası Şerif Bek Rus tarafına geçmiş olduğu için Türklerin Acara beylerini hain olarak gördüklerini de ifade etmişti. Savaşın başında Türklerin Acara'ya girdiği duyulunca Acara beyleri Hulo köyündeki tarihsel konaklarını bırakıp Ardahan'a gelmişlerdi. Türkler Hulo'yu da yağmalamıştı. Aralık 1914'te Rus yönetimi Ardahan'ı terk edince onlar da Ardahan yakınlarındaki mülkleri olan Ur köyüne gitmişlerdi. Türkler Ardahan'a girince o ve 36 kadın ve çocuktan oluşan ailesi de yola düşerek Ahılkelek'e ve oradan da Tiflis'e gelmişlerdi. Ahılkelek'teki bir askeri birlikte yarbay rütbesinde olan bir kardeşi (Cemal Bek Acarskiy olmalı) durumdan haberdar olup Kafkasya naibinin askeri yardımcısı General Mışlayevskiy'e başvurmuştu. Mışlayevskiy de Kazak askerlerini göndererek karlar içinde kaybolan aileyi kurtarmıştı. O yarbayın kızı ve Zahariy Bek'in yeğeni olan bir kadın da yoldaki zorlukları gazetenin muhabirine anlatmıştı. Anlattığına göre yolda kadının biri dört çocuğundan ikisini taşıyamadığı için bırakmak zorunda kalmıştı.[122] Ancak bu makale-

120 BOA, DH. ŞFR. 456/112, 25 Kanun-ı Evvel 1330 (7 Ocak 1915). Ahmet Tetik, *age*, s. 340-341.

121 BOA, DH. ŞFR. 49/91, aktaran Erdal Aydoğan, *age*, s. 93.

122 "Po mestam boev. Ujası voym", *Kavkazskoe Slovo*, N26, Tiflis, 1 (14) Şubat 1915, s. 2. Ayrıca bkz. Sarkisyan, *age*, s. 213. Sarkisyan bu haberi çok kısaca geçmektedir.

nin yayımlanmasından birkaç gün sonra, Zahariy Bek ve yeğeni, *Kavkaz* gazetesine yazdıkları bir mektupta böyle bir demeç vermediklerini yazdılar. *Kavkazskoe Slovo* gazetesinin muhabiri olan N. K.'yı da hiç görmediklerini beyan ettiler.[123]

N. K. hemen ertesi gün gazetesinde bu mektuba cevap verdi. Acara beyleriyle 9 Şubat 1915 günü Tiflis'te Kavkaz otelinde görüşmüştü. Önce Yarbay Cemal Bek Acarskiy'i görmüş, onun aracılığıyla öteki kardeşleriyle tanışmıştı. Otel restoranında başlayan konuşmaları odalarında devam etmişti. Sohbete bütün kardeşler katılmıştı, ancak o, olayları Cemal Bek'in dikte ettiği gibi yazmıştı. Görüşmenin sonunda N. K. kardeşlere sormuştu: Röportaj kimin adına yazılacaktı? Bütün kardeşlerin adlarını yazmalı mıydı? Bu soruya cevaben Cemal Bek, röportajı Zahariy Bek adına yazmasını istedi, çünkü o eski bir Duma vekili ve serbest bir adamdı, ötekiler ise devlet hizmetindeydiler, adlarını vermek uygun olmayabilirdi. N. K. Zahariy Bek'i kardeşler arasında sanmıştı. N. K. ayrıca gazetede yazdıklarının Zahariy Bek'in Kafkas makamlarına yazdığı dilekçesinde geçenlerle aynı olduğunu ve bu dilekçenin içeriğinden haberdar olduğunu da yazdı.[124] Burada Acara beylerinin hayatta kalabilmek için hem Türk hem de Rus tarafını idare etmeye çalıştıklarını, bazılarının Türk ordusuna çete toplarken, ötekilerinin Rus ordusunda subay olduğunu, ancak nihai amaçlarının mallarını, mülklerini ve feodal ayrıcalıklarını korumak olduğunu görebiliyoruz. Kimin kazanacağı belli olmayan bir savaşta kendilerini garantiye almaya çalışıyorlardı.

Batum oblastı valisi Romanovskiy, Kafkasya naibi yardımcısına 13 Şubat tarihli yazısında Ardanuç garnizonu naçalnikinin Ardanuç'ta yerli Ermenilerden 15 korucu (*strajnik*), başmuhtar (*starşina*) ve kâtip (*pismovoditel*) tayin etmiş olduğunu bildirmişti. Batum valisinin 16 Şubat tarihli yazısında bildirdiği üzere Ardanuç'un Rus askerlerince alınmasından sonra Kars askeri valisi kendisiyle yazışarak Kars'ta bulunan Ardanuç ilçesi naçalniki ve muhafızlarını Ardanuç'a geri göndermişti. Batum valisi de Batum'daki Ardanuç mektupçusunu Ardanuç'a göndermişti. Ancak Ardanuç naçalnikinden rapor alamadığı için 2 Mart tarihinde Yüzbaşı Zosimoviç'i yanında yerel dilleri bilen bir kâtiple birlikte Ardanuç'a göndermişti. Zosimoviç'in ve Ardanuç kaymakamının bildirdiğine göre General Genik'in karargâhı Ardanuç'ta, askerleri de çevredeki dokuz köyde bulunmaktaydı. Ardanuç

123 "Pismo v redaktsiyu", *Kavkaz*, N28, Tiflis, 5 (18) Şubat 1915, s. 3. Sarkisyan bu mektuptan söz etmiyor.

124 N. K., "Po povodu pisma Zahariya Beka Adjarskago", *Kavkazskoe Slovo*, N29, Tiflis, 6 (18) Şubat 1915, s. 2. Sarkisyan bu makaleye de değinmiyor.

ilçesi ve köylerinde, üç köyde kaderine terk edilmiş yedi yaşlı kadını saymazsak hiç kimse kalmamıştı. Yörenin Müslüman nüfusu Türk askerinin Ardahan'da bozguna uğradığı haberini alınca malını mülkünü bırakıp Artvin ilçesi Türkiye sınırındaki köylere kaçmıştı. Türklerin elindeki Şavşat-İmerhevi ilçesi sınırındaki Ardanuç köylerinde çatışmalar sürüyordu. Artvin yönünde de Dolishana köyüne dek varan Rus askerleri ile Türkler arasında çatışmalar sürüyordu. Ardanuç merkezinde sadece 120 hane Ermeni kalmıştı. 20 Kasım 1914 günü Ardanuç'tan ilçe yönetiminin kaçmasının ardından kasabadaki Kazak piyade bölüğü (100 asker) de kaçmış ve aynı gün Hod (Maden) köyünden gelen yedi çeteci yönetime el koymuş, ardından Artvin ve Şavşat taraflarından gelen çeteciler ve Müslüman ahali kasabaya doluşmuş, Ermenilere yönelik soygun ve katliamlar başlamıştı. Bu soygun ve katliamların yöneticileri arasında atabekler sülalesinden Şakir Bek, Fuad Bek, Aslan Bek ve Şerif Bek vardı. 29 Aralık 1914 günü Rus askerinin Ardahan'dan kaçtığı haberi Ardanuç'a ulaşmış ve Ardanuç'ta Ermeni kıyımı başlamıştı. Sonuçta 109 Ermeni erkek ve kadın öldürülmüştü. Şimdi Ardanuç'ta sağ kalmış olan Ermeniler kendi anlattıklarına göre orada burada saklanarak Rus askerlerinin gelişine kadar beklemişlerdi. Tanzot köyünde 250 kadar Ermeni erkek öldürülmüş, kaçabilenler Ahılkelek'e kaçmışlardı.[125]

O sırada Artvin okrugu kâtibi olan Süleyman Tabahidze (Taşkan'a) göre, "Ruslar yeniden işgal ettikleri arazide, eskiden yaşayan 65 bin nüfustan ancak 300'e yakın insan buldular. Diğerleri tamamıyle Türkiye'ye hicret etmişti."[126] Mart 1915'te Artvin okrugunda Rus idaresi yeniden kurulduktan sonra Ahılkelek ve başka yerlere kaçmış olan Ermeniler evlerine dönmeye başladılar.

Kars oblastı askeri valisi Suşçinskiy, 17 Şubat 1916 tarihli bir idari soruşturma raporunda ilginç bir olaydan söz etmektedir. Ardahan sancağı Sors, Erzedeköy, Tepeköy, Seydi-Oran ve başka köyler ahalisinin dilekçesine göre, 1915 yılında Damal nahiyesi başmuhtarı Abdal Mustafa-oğlu, nahiye kâtibi Şakar Aznavurov ve nahiye postacısı Şahan Vali-oğlu yöredeki birçok Müslüman'ın Türk ordusuna yardım etmekle suçlandığını bildikleri için köyleri gezerek belli kişilerden tehdit ve şantajla para toplamışlardı. Adı geçen üç kişi bu şekilde Verana Nakalaköy'den 100 ruble, aynı köyden Halil Hasan-oğlu'ndan 220 ruble, Aşağı Tamallı Cuma Hasan-oğlu'ndan 15 ruble, Dursun Mustafa-oğlu'ndan 5 ruble, Dereköy'den 70

125 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3376, ll. 71-72.
126 Özder, *age*, s. 145.

ruble, Saskara'dan 100 ruble, Sorslu Halil Mamed-oğlu'ndan 100 ruble, Aşağı Zurmal'dan 200 ruble ve başka birçok kişiden para toplamışlardı. Soruşturma sonucunda şahısların ayrıca savaş gerekleri için halktan sık sık hayvan, araba ve işçi alınmasından yararlanarak hayali talepler yaratıp halktan rüşvet karşılığında adlarını sildikleri, gerçekten talep olduğu zaman da halktan resmi talepten fazlasını talep ederek yine rüşvet karşılığında fazlalığı sildikleri ortaya çıkmıştı. Bu şekilde Aşağı Gündeş köyünden 40 ruble, Dereköy'den 50 ruble, Saskara'dan 40 ruble ve başka kişilerden para almışlardı.[127] Bu arada Şakar Aznavurov, 1916'da Ardahan sancağı sözlü tercümanı olmuştu. Soruşturmanın sonucunu bulamadım. Köylülerin şikâyetleri doğruysa, bu durum bazı kişilerin krizi fırsata çevirmeye çalıştıklarını ve rüşvet ve maddi çıkar söz konusu olunca farklı milliyetlerden insanların bir araya gelebildiğini ortaya koyuyor.

Hıristiyan Ahalinin ve Askerlerin Müslüman Ahaliye Saldırıları

29 Ekim 1914'te Osmanlı devleti Rusya'ya savaş ilan etmediği halde Yavuz ve Midilli gemileriyle Rusya'nın Sivastopol, Odesa ve başka limanlarını bombalayınca Rusya, Osmanlı'ya derhal savaş ilan etti ve derhal Kafkasya sınırını geçerek Osmanlı topraklarına girdi. Batum ve Kars oblastlarında savaş durumu yasaları geçerli oldu. Esasen bu serhat illeri zaten 1878'den beri askeri yönetim altında olduğu için aslında çok fazla bir değişiklik olmadı. Batum'da Mihaylov kalesi komutanı General Aleksandr Yelşin, Batum oblastına geçici General-Gubernator olarak atandı. Kars'ta da Kars kalesi komutanı General Sergey Zubov, Kars oblastı geçici General-Gubernator'u olarak atandı. General Zubov, oblastın resmi gazetesi *Kars*'ta 17 Kasım 1914 tarihli duyurusunda yerel Rumları ve Ermenileri yerel Müslümanlara karşı şiddetten kaçınmaları konusunda uyardı. "Savaşın başlangıcından beri oblastın Rum ve Ermeni nüfusunun yerel Müslümanlara karşı düşmanca tavırları hakkında bilgiler alıyorum. Müslüman nüfus ise Hıristiyan nüfusa karşı sakin ve hiçbir düşmanlık göstermiyor... Rusya barışçıl Türk nüfusuyla değil, Türk hükümeti ve ordusuyla savaş halindedir." Zubov'un duyurusu, soygun veya şiddete karışanların savaş zamanı kanunlarına göre divanıharbe verileceği uyarısıyla son buluyordu.[128]

127 HAA, f. 1262, op. 3, d. 1666, ll. 3-4.

128 "Obyavlenie Vremennogo General-Gubernatora Karsskoy Oblasti" [Kars oblastı Geçici General-Valisinin Duyurusu], *Kars*, no. 45, Kars, 4 (17) Kasım 1914, s. 1-2. Ge-

Karslı bazı Ermenilerin saldırıları yüzünden Kars şehrindeki Müslümanların bir kısmı daha savaş başlamadan, bir kısmı da savaştan sonra şehri terk edip çevre köylerdeki akrabalarının yanına gitmek zorunda kaldılar. Zubov, 4 Ocak 1915'te yeni bir duyuru yayımladı. Duyuru şöyle başlıyordu: "Oblastın bazı az-kültürlü Hıristiyan nüfusunun Türkiye ile savaşın başlangıcından beri gözlemlenen düşmanca tavırları son günlerde açık saldırılara dönüştü ve sonuçta birkaç barışçıl Müslüman öldürüldü." Zubov bir kez daha bu suçların savaş zamanı kanunlarına göre cezalandırılacağı uyarısı yaptı ve "erdemli" Hıristiyan nüfustan Müslümanlara karşı saldırılara son vermesi için "az kültürlü" Hıristiyanlar üzerinde etkilerini kullanmalarını istedi.[129] Ancak Zubov'un uyarılarını dinleyen olmadı. 25 Ocak 1915'te Zubov, Kars oblastına 2 numaralı emirini yayımladı. Burada yazdığı üzere, uyarılarına rağmen Müslümanlara karşı düşmanlıklar azalmamış, artmıştı. Cinayetlerin yanı sıra Hıristiyanlar Türklerin istilasından intikam alma bahanesiyle bazen Müslüman köylerinde silahlı soygun da yapmışlardı. General Zubov bir kez daha böyle kanunsuz eylemlere izin verilmeyeceğini bildirdi. Bazı Müslümanlar düşmanla işbirliği yapmışsa, kanuni makamlara teslim edilmeliydiler, linç kabul edilemezdi. Zubov ayrıca Kars valisi Albay Podgurskiy'den emirlerini halka ulaştırmasını ve okrug yöneticilerini de uyarmasını istedi. Podgurskiy de Ardahan, Oltu ve Kağızman okruglarına gönderdiği telgrafında Müslümanlara saldıranların yakalanıp divanıharbe verilmesini istedi.[130]

General Zubov'un emri Tiflis'te, Batum'da ve Bakü'de çıkan gazetelerde de yayımlandı.[131] Kars emniyet müdürünün Kars kalesi komutanına 29 ve 30 Aralık tarihli iki yazısına göre, 28 Aralık akşamı saat 5 civarında

neral Zubov'un emirleri Kars valisi Podgurskiy tarafından tekrarlandı ve *Mşag* gazetesinde Ermenice olarak da yayımlandı. Bkz. *Mşag*, Tiflis, 28 tegdemper 1914, no. 295, s. 3.

129 "Vozzvanie k naseleniyu Karsskoy oblasti" [Kars Oblastı Nüfusuna Çağrı], *Kars*, no. 1, Kars, 6 (19) Ocak 1915, s. 1. Tekrarı *Kars*, no. 3, 20 Ocak (2 Şubat) 1915. Bu duyuru hem Rusça hem de Ermenice yapılmıştı.

130 *Kars*, no: 3, Kars, 20 Ocak (2 Şubat) 1915, s. 1-2. Ayrıca bkz. RGVİA, f. 2100, op. 2, d. 460, l. 75, aktaran Mehmet Perinçek, *Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2013, s. 127. Perinçek bütün kitap boyunca Rumi tarihleri Miladi tarihe çevirmeden vermiştir. Muhtemelen bu ikisi arasında bir fark olduğundan habersizdir. Bu belgede verdiği 12 Ocak tarihi de 25 Ocak'a denk gelmektedir. Perinçek, Rus arşivlerinden Ermeni çetecilerin Müslümanlara zulmüne dair belgeleri toplarken Ermenilerin ve başka Hıristiyanların gördüğü zulme dair belgeleri ise görmezden gelmiştir.

131 *Kavkaz* gazetesinden aktaran *Batumskiy Den*, N461, Batum, 16 (29) Ocak 1915, s. 3 ve N489, 19 Şubat (4 Mart) 1915, s. 3. Bakü'de yayımlanan *Baku* ve *Kaspiy* gazeteleri arasında bu yüzden polemik çıktı.

Kars oblast hapishanesine götürülmekte olan Rus uyruklu 16 tutuklu Müslüman'a askerler saldırıp hepsini öldürdüler, tutukluları götüren memurlara ise dokunmadılar. Savcı olay yerine giderek soruşturma başlatmıştı. Öldürülen 16 kişiden onu Olor köyüne saldıran eşkıya çetesine mensup olmakla, dördü Türk casusu olmakla suçlanıyordu, ikisi de kimlik belgesi olmadığı için Erivan'a gönderiliyordu. Ertesi gün gündüz saat 2 civarında yolda sakince yürüyen beş kişi sadece Müslüman oldukları için Ermenilerce öldürülmüştü. Gün içinde şehirde iki Müslüman daha öldürülmüş, biri de yaralanmıştı. Cinayetlerle ilgili olarak Kağızmanlı Mıgırdiç Sarkisov Ağababov, Tiflisli Vahan Darçoyev Der-Krikorov ve Türk uyruklu Ermeni gönüllülerden Nado Bağdasarov Krikorov tutuklanmıştı.[132] Tiflis'teki Rus Kafkas Ordusu kurmay başkanı General Mışlayevskiy, 10 Şubat 1915 tarihli yazısında General-Gubernator Zubov'dan Kars'ta 28 ve 29 Aralık 1914 günlerinde "22 Müslüman'ın" öldürülmesi olayının sonucunu sordu ve soruşturmanın hızlandırılmasını istedi.[133]

Kars'taki Müslümanlara yönelik saldırılar Erivan, Bakü, Tiflis ve başka yerlerdeki Azerbaycan Türklerini de kaygılandırıyordu.[134] Bakü ve Yelizavetpol guberniyaları Müslümanları aralarından üç kişi seçerek Tiflis'e Kafkasya naibinin yanına gönderdiler. Avukat Ali Merdan Topçibaşev ile tüccardan Ağa Bala Guliyev ve Ağa Hüseyin Tagiyev'den oluşan heyet, naipten bu olaylarda zarar gören Karslı Müslümanlar için bağış toplamak ve Kars'a gidip dağıtmak için izin istediler. Naip taleplerini kabul etti.[135] Erivan guberniyası jandarma komutanı da Tiflis'teki Kafkasya makamlarına gönderdiği raporunda yerel Müslümanların bu haberlerden dolayı gergin olduğunu ve idareyle ilişkilerinin bozulduğunu bildiriyordu.[136]

---

132 HAA, f. 1262, op. 3, d. 1503, l. 3. Kopiya s raporta Karsskago Politseymeystera ot 16 dekabrya 1914 goda za N350. Kopiya s raporta Karsskago Politseymeystera ot 17 dekabrya 1914 goda za N351. Ego Prevoshoditelstvu Komendantu Karsskoy kreposti. 28 Aralık günü öldürülen Müslümanlardan on üçünün adları şöyleydi: Mahmud Mamed-oğlu, Rüstem Emin-oğlu, Mustafa Mamed-oğlu, muhtar Ziya Redub (?) oğlu, İsmail Hüseyin-oğlu, Gülpaşa Süleyman-oğlu, Şamo Hüseyin-oğlu, Ali Abdurrahman-oğlu, Mamed Dura(n?)-oğlu, Süleyman Mamed-oğlu, Ahmet Bunut-oğlu, Merut Dursun-oğlu, Macit Baba-oğlu.

133 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3957, l. 51.

134 Bakü'deki *İkbal* gazetesinde bu konuda yazanlar arasında Mehmet Emin Resulzade ve Ahıskalı Ömer Faik Numanzade de vardır. Bkz. Resulzade, *Eserleri 1915-16*, 3. Cilt, Bakü: Elm, 2012, s. 44-63.

135 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3957, l. 130. Tiflis jandarma komutanı Albay Pastryulin'den Kafkasya naibinin özel kalemine, Gizli, 17/29 Şubat 1915, N 392.

136 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3957, l. 23, 20 Aralık 1914 (2 Ocak 1915), N6720. Erivan jandarma komutanı olan bu albayın adını imzasından okuyamadım.

Erivan'dan başka bir jandarma raporunda Ermenilerin "Tatar" (Azerbaycan Türkü) halka karşı taşkınlıklarının arttığının gözlendiği belirtiliyordu. Erivan'da bazı Ermeniler 20 Ocak 1915 günü şehirden geçen Müslüman gönüllülere saldırmıştı[137] (kuşkusuz, bu Müslüman gönüllüler Rus ordusunun gönüllüleriydi). Erivan jandarma komutanlığı, Ocak 1915 tarihli başka bir gizli raporunda, aldıkları istihbarata göre Kars oblastında Müslüman ahalinin birçoğunun yerel Ermenilerin baskısından şikâyetçi olduğunu bildirdi. Bu Ermeniler Müslümanların mallarını zorla götürürken, genelde Rum veya Ermeni kökenli olan küçük rütbeli memurlar bu duruma seyirci kalıyordu.[138] Dolayısıyla Müslüman halk bu memurlara başvurmayı yararsız buluyordu. Raporda idareye karşı bu antipati devam ederse, Müslümanların hoşnutsuzluğunun protestoya dönüşebileceği ve Ermenilerin de her türlü protestoyu Müslümanların "Türkseverliğine" yorarak işleri daha da karmaşıklaştıracağı uyarısı vardı.

Yukarıdaki raporu alan Peterson, General-Gubernator Zubov'a yazarak milliyet farkı gözetmeksizin herkese eşit muamele edilmesini, Müslümanlara eziyet eden Ermenilerin cezalandırılmasını ve bu eziyetleri görmezden gelen memurlara soruşturma açılmasını istedi.[139] Peterson bu durumun yalnızca Kars oblastında değil, Güney Kafkasya'da Müslüman nüfusun yoğun olduğu başka yerlerde de zorluklar çıkaracağı uyarısını yaptı.

Kars oblastında Müslümanlara karşı cinayet ve soygun olayları hakkında Erivan bölge mahkemesi savcısı Vladimir Girçenko'nun hazırladığı ve Tiflis'teki yüksek mahkemeye gönderdiği dava dosyaları da arşivlerde bugüne ulaşmıştır. Örneğin, Girçenko'nun raporuna göre, Aralık 1914 sonunda dört silahlı Kazak'ın Kızılçakçak köyünde (bugünkü Kars Akyaka ilçe merkezi) herkesi bir araya toplayarak halktan zorla para istemiş, sadece sekiz ruble toplanınca memnun olmamışlar, köylüleri tehdit etmişler ve yirmi bir baş koyun alarak uzaklaşmışlardı. Birkaç gün sonra Kazaklar köye geri gelmiş ve beş koyun daha götürmüşlerdi. Bu olayda failler meçhul kalmış ve dosya kapanmıştı.[140] Ocak 1915'te yine yirmi kadar Kazak, Müslüman köyü Karapunğar'dan elli beş koyunu gasp etmişti. Yine Girçenko'nun raporuna göre, Ocak 1915 başında tüfekli ve kamalı iki Ermeni milisi (*drujinnik*) Kars oblastında Müslüman köyü Perdik'te Mirza İbet-oğlu'nun evine girmiş, döverek ve tehdit ederek 400 rublesini almış

137 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3957, l. 16.

138 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3957, l. 28.

139 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3957, ll. 29-30.

140 GARF, f. 124 (*Tiflisskaya Sudebnaya Palata*), op. 61, d. 160, l. 71. 16 (28) Mart 1915, no. 2274.

ve kaybolmuşlardı. Bu soygunun failleri de bulunamamıştı.[141] Kars oblastı ve Erivan guberniyasına bakan Erivan bölge mahkemesi arşivinde bu şekilde yirmi faili meçhul olayın kaydına rastladım. Bu durum Kars ve Erivan polis ve jandarmalarının ya sayıca yetersiz olduklarını ya da Müslümanlara karşı işlenen suçlara kayıtsız kaldıklarını düşündürmektedir. Bir kısmının rüşvet alıyor olması veya Ermeni çetecilere sempati duyması veya Türklere veya Müslümanlara antipati duyması da kuvvetle muhtemeldir.

Savcı Girçenko'nun Tiflis yüksek mahkemesine gönderdiği rapora göre, Kars oblastındaki ve işgal edilmiş Türk topraklarındaki Müslümanlara yönelik şiddet olaylarının esas olarak Ermeni nüfus tarafından yapılmakla birlikte Rumlardan ve Kafkas ordusu askerlerinden de şiddete karışanlar olmuştu.[142] Bununla birlikte savcının bu olayları, özellikle de askerlerin Müslüman halka şiddetini kayda geçirebilmiş olması önemlidir. Bu da Rusya hükümetinin veya Kafkasya naipliğinin genelde Müslümanlara karşı düşmanca bir devlet politikası olmadığı anlamına gelir. Nitekim Kars oblastında Müslümanların parasını gasp eden bir olayda on bir ve başka bir olayda altı silahlı Ermeni tutuklanıp hapse girmişti.[143] Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi temsilcileri Ocak 1915'te Ardahan'a gelerek inceleme yapmışlar ve ardından resmi izinle yöre halkına insani yardım ulaştırmışlardı. Hatta Kars valisi Albay Podgurskiy, başkanı olduğu Kars Oblastı Harpzedelere Yardım Komitesi'nin Kars şehrinde ve oblastta Müslüman entelijensiyası bulunmadığı için Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'ne 24 Ocak 1915'te telgraf çekerek onları davet ettiğini yazıyor. Oblast yardım komitesinin yürütme kurulunda hem Ermeni hayır cemiyeti hem de Müslüman hayır cemiyeti temsilcileri bulunuyordu. 1915 Mart ayında komite yürütme komisyonu üyesi Müslüman temsilcisi Doktor Sultanov, Ardahan sancağına gönderilmişti. Sultanov yöre halkının büyük zorluklar yaşadığını, 200 kadar tifüs vakası tespit ettiğini bildirmişti. Komite, Ağustos 1915'e değin oblastta 25.673 Rusya uyruklu, 26.811 de Osmanlı uyruklu toplam 52.484 kaçkın harpzedeye (yani savaştan dolayı köyünden kaçıp başka yerlere sığınanlara) yardım etmişti.[144] Mehmet Doğru, cemiye-

141 GARF, f. 124, op. 61, d. 160, l. 72, 14 Mart 1915, no. 2233.

142 GARF, f. 124, op. 61, d. 160, ll. 36-37, 42. Sekretno. Kopiya predstavleniya Prokurora Erivanskago Okrujnago Suda Prokuroru Tiflisskoy Sudebnoy Palatı ot 10 Fevralya 1915 goda za N52.

143 Perinçek, *age*, s. 119-120, 143-144.

144 Albay Podgurskiy, "Otçet o deyatelnosti Karsskogo Oblastnogo Komiteta po okazaniyu pomoşçi postradavşim ot voynı, za vremya s sentyabrya 1914 goda po 1-oe avgusta 1915 goda", Kars, 23 avgusta 1915 g., *Armyane v Pervoy Mirovoy Voyne (1914-1918 gg.)*, Moskova: Rossiyskiy Pisatel, 2014, s. 330-336. Valinin sadece Kars şehrinde

tin Ardahan'da bir şube ve eczane açtığını, 22 bin mağdura yardım ettiğini, dolayısıyla kendi köyü Ölçek'te de her eve öküz parası, beyaz un, giyecek eşya, ilaç ve sargı dağıtıldığını yazıyor. Ayrıca "Katliama göz yuman Kars, Ardahan ve Çıldır'daki Rus hükümeti temsilcileri, yine Bakülülerin şikâyeti üzerine sürgün edilip mahkemeye verildi" diyor.[145] Kuşkusuz, yöre halkının en büyük mağduriyeti "kaçakaçluh"tandı, yani katliam korkusuyla sert kış havasında oraya buraya kaçışmaktan, soğuktan, açlıktan, hayvanlarının kaybolmasından kaynaklanıyordu. Kaos ortamında herkes önüne geleni yağmalamıştı. Kars askeri valisi General Suşçinskiy, Ardahan sancağının Bağdat köyü Rumlarının, Haziran 1916'da, köylerindeki Müslümanlarla aralarında sürekli milliyet ve din farkından dolayı anlaşmazlıklar çıktığını ve 1914'te Türk ordusunun saldırısı sırasında komşularının kiliseyi ve terk edilen evlerini yağmaladığını ifade edip Müslümanların başka bir köye gönderilmesini isteyen şikâyet mektubuna özetle şu yanıtı verdi: Yapılan soruşturma sonucunda köydeki anlaşmazlıkların sebebinin din veya milliyet farkı değil, ekonomik olduğu anlaşılmıştır. 1914'teki yağmalara gelince, o dönemin kaos ortamında herkes bulduğunu götürmüştü, sorumluları tespit edildikçe yasal işlem yapılmaktadır.[146] Türk ordusu çekildikten sonra evlerine geri dönenler evlerini talan edilmiş halde bulmuşlardı.

Kars Oblastı Harpzedelere Yardım Komitesi'nin yürütme komisyonu başkanı Razumovskiy, komisyonun Şubat-Aralık 1915 arasında Ardahan'da incelemeler yaptığını belirtip şu saptamaları yapıyor: Gölebert köyünde 160 haneden 70 hane reisi köye dönmüştü, ancak aileleri hâlâ Ahılkelek ve köylerindeydi. Ardahan'ın en zengin köylerinden olan bu köy şimdi harabeye dönmüştü, çevre köylerdeki Müslümanlar kilise ve okulu da yağmalayıp viran etmişlerdi. Köyde kapı pencere ve çerçevesi sağlam ev dahi kalmamıştı. Köyün ambarlarındaki 800 ton un ve 480 ton buğdaydan geriye bir şey kalmamıştı. Köylüler Rus askerlerini de suçluyorlardı, askerler köyü Türklerden savaşla alınmış ganimet gibi görüyorlar, evleri ahır gibi kullanıyorlardı. Velikoknyajeskoe köyü sakinlerinin bir kısmı aileleri ve hayvanlarıyla birlikte köye dönmüştü. Köylüler komşu Alagöz köyü Türklerini suçluyordu. Nikolaevka (Sarzep, Sulakyurt) köyünde çok sayıda

değil bütün oblastta Müslüman "inteligentsiya"sının bulunmadığını söylemesi ilginçtir. Oblasttaki okuryazar Müslümanlar nereye gitmişlerdir? Anadolu? Tiflis? Ahıska? Ahılkelek? Rapora göre Rusya uyruklu kaçkın harpzedelerin 62'si hariç hepsi Ermeni, Rus veya Rum milletindendi. Osmanlı uyruklu 26.811 kişinin ise esas olarak savaştan önce de Kars oblastında bulunan Osmanlı Ermenileri (mülteciler) olması gerekiyor. O zaman yerli Müslüman kaçkınlar neredeydi?

145 Doğru, *age*, s. 13.

146 HAA, f. 1262, op. 3, d. 1680.

Türk askeri kaldığı ve köyden geçtiği halde köyde bir tahribat izi yok gibiydi. Köyde dükkânlar ve arpa yağmalanmıştı ancak köylüler [Malakanlar] Rus askeri kadar çevredeki Müslüman köyler olan Degirmanköy, Alabala ve Dedegül halkını da suçluyorlardı. Köyün 105 hanesinden 70 kadarı dönmüştü, birkaçı ailesiyle birlikte gelmişti. Rum köyü Toroshev'de 30 kişi kalmıştı, aileler Ahılkelek'teydi. En çok zarar gören köylerden Kürt köyü Hasköy'de 65 haneden 40 hanenin reisi dönmüştü, aileler yoktu. Köy Yalnızçam geçidine yakın olduğu için zarar görmüştü. Ortodoks Rusların yaşadığı Mihaylovka köyünde 104 haneden 25 hanenin reisi dönmüştü, aileler Trotskoe, Prohladnoe ve Romanovka köylerindeydi. Köy neredeyse hiç zarar görmemişti. Rum köyü Beberek'te okul ve kilise yağmalanmış ve kilise Türkler tarafından un ambarına çevrilmişti. Köylüler Müslüman komşu köyleri suçluyordu. 100 haneden 70'inin reisi köye dönmüştü, aileleri hâlâ Gümrü ve köylerindeydi. Yine Rum köyü Sindiskom'un 119 hanesinden 30'u dönmüştü, aileleri Ahılkelek köylerindeydi. Müslüman ve Rumların yaşadığı Bağdat'ta 60 haneden[147] yarısı köye dönmüştü, aileleri Ahılkelek ve Gümrü'deydi. Komşu köyler hayvanları götürmüş, kilise ve okulu yağmalamıştı. Türk köyü Cincirob'ta 360 kadın ve çocuk toplanmıştı. Erkekler Türk askeri ve çetelerle birlikte kaçmıştı. Köyde hayvan kalmamıştı. Rum köyü Fahrel'de 80 haneden 35'inin reisi köye geri dönmüştü, aileleri gelmemişti. Fahrel'i de komşu Müslüman köyleri halkı yağmalamıştı. Rum köyü Aşağı Hanak'ta 96 hane reisinden sadece 20'si geri dönmüştü, aileleri Gümrü ve Ahılkelek'teydi.[148] Rus parlamentosu Duma vekillerinden Kadet partisi üyesi Azerbaycan Türkü Mamed Yusuf Cafarov da Aralık 1914-Ocak 1915 aylarında Kars oblastında Kızıl Haç adına incelemeler yaptı.[149] Açıktır ki, Rus hükümeti, Müslümanlara yönelik katliam siyaseti izlemiş olsaydı, askerlerinin katliam yaptığı köylere Yusuf Cafarov'un veya Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi'nin girmesine izin vermezdi.

Cafarov, Rus başkomutanı Büyük Knez Nikolay Nikolayeviç'e dilekçesinde General Zubov'un duyurusuna değinip Müslümanlara yönelik saldı-

147 General Suşçinskiy, yukarıdaki yazısında 1914'te Bağdat köyünde 50 hane Müslüman ve 40 hane Rum olduğunu, Müslümanların bir kısmının Türk ordusuyla birlikte gitmesinden dolayı köyde 28 Müslüman hanesi kaldığını yazıyor.

148 HAA, f. 1262, op. 3, d. 1562.

149 Cafarov 1912'de Bakü, Yelizavetpol ve Erivan guberniyalarından milletvekili olarak Duma'ya seçildi. Petersburg'ta Anayasal Demokrat (Kadet) Partisi'ne katıldı. Mart-Kasım 1917'de OZAKOM ve Zakavkazskiy Komissariat üyesiydi. 1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti sanayi ve ticaret bakanı ve Gürcistan büyükelçisi oldu. 1919-1920'de Musavat Partisi'ne katıldı ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti dışişleri bakanı olarak çalıştı.

rıları saydı ve basında yer alan haberlerin gerçekte olanların çok küçük bir kısmı olduğunu yazdı. Örneğin, 23 Ocak 1915 günü Ardahan'ın Turkaşen köyünden on yerli Müslüman karakola giderken 3. Yekaterinodar alayından Kazaklar onlara saldırmış ve karakol komutanı müdahale edinceye dek üçünü öldürmüştü. 30 Aralık 1914 günü Oltu sınır muhafızlarından bir subay karakolda kimlik tespiti için getirilmiş üç "Tatar'ı" (Türk'ü) dövmeye başlamıştı. Karakol komutanı onu durdurmuş, fakat muhafız subay askerlerine emrederek o üç kişiyi dışarıda öldürtmüş, karakol komutanı da seyretmişti. Aralık ayı sonunda Rum köyü Tahtakıran yakınındaki bir Kürt köyündeki bütün erkekler öldürülmüştü. Kars istasyonunda askerler 18-20 Müslüman'ı öldürmüş, cesetler birkaç gün yerde kalmıştı.[150]

Cafarov ayrıca şose boyundaki Müslüman köylerinde bütün erkeklerin öldürüldüğünü birkaç kişiden duyduğunu belirtti. Kendisi de Ardahan-Merdenek yolunun iki yanında yatan birçok silahsız Müslüman cesedi görmüştü. Cafarov bu bölgede çatışmalar olmadığı için bu türden kitlesel katliamların çatışmalarla açıklanamayacağını iddia etti. Ne var ki, Rusların 3 Ocak'ta Ardahan'a hücumu sırasında kaçan çetelerin Merdenek yolunda Oltu'dan gelen General İstomin kuvvetlerince öldürülmüş olması mümkündür. Cafarov'un bunu duymuş olması gerekirdi. Dolayısıyla Cafarov'un verdiği bu örnek doğru olmayabilir.

Cafarov, Kızıl Haç'ın aç kadın ve çocuklara baktığı Ardahan'da, Büyük Cincorop ve Kirman köylerinden 11-13 yaşlarında üç kızın gözyaşları içinde subayların onlara tecavüz ettiği anlattığını bildirdi. Cafarov, Müslümanlara karşı şiddetin "Türkler gelmeden önce başladığını" da savundu. Cafarov'un kopyasını eklediği, Ardahan mutasarrıfının Kars valisine 22 Aralık 1914 tarihli bir raporuna göre, Ardahan sancağındaki Rus askeri birlikleri köylerdeki Müslümanlara kötü davranıyorlardı ve halk şikâyet için Ardahan'a gitmekten korkuyordu, çünkü Kazak askerleri onları şikâyet edenleri öldürmekle tehdit ediyorlardı. Ardahan'daki Ermeniler de şehre gelmeye cüret eden her Müslüman'ı casus diye ihbar ediyordu. Ardahan mutasarrıfı, yine Cafarov'un sunduğu rapor kopyasına göre, başına buyruk davranan askerler üzerinde denetimin yetersiz olduğunu bildiriyordu. İlginçtir ki, mutasarrıf Ardahan'a gelmeden önce Kağızman'da mutasarrıf olarak görev yaptığını ve orada General Prjevalskiy'in sıkı denetimi sayesinde askerlerin hırsızlık bile yapmadığını belirtiyordu. Ardahan'da ise çabaları sonuç vermemişti ve halk canını kurtarmak için oraya buraya kaçmıştı.[151]

150 GARF, f. 124, op. 61, d. 160, l. 30-35, 20 Şubat (5 Mart) 1915.

151 GARF, f. 124, op. 61, d. 160, l. 34. Cafarov, Ardahan mutasarrıfının adını vermiyor ancak Yarbay Stanislav F. Lisovskiy olması mümkündür. Lisovskiy, *PKAKKO* 1912

Cafarov'un dilekçesi başka bir bilgi daha veriyor. Ona göre Ardahan'dan kaçıp Şavşat yolundaki Sahara geçidinde bekleyen yerli Müslümanlar, General İstomin'e elçi göndermişler ve can güvencesi verilirse silahlarını teslim edip köylerine dönmek istediklerini bildirmişlerdi. General İstomin kabul etmişti, ancak Tiflis makamları kabul etmemişti. Ahıska'da da Müslümanlar tedirgindi. Bakü'de yayımlanan *İkbal* gazetesinde, "Ahıska'dan" başlığıyla çıkan haber şöyleydi:

> Ara karışdırmaktan menfaat gözleyen bazı müfsidler çoktan beridir ki bizi dürlü dürlü bahaneler ile rahatsız etmektedirler. Türk şpionu [casusu - CB] ve silah dutturmak bahanesi ile evleri basdırırlar. Arayı kızışdırmak içün Müselmanların din ve mezheplerine sögürler. Her köyden günde birçok Müselman cevanlarının kaçup Osmanlılara koşulduğu haberini ortaya salup Rus askerlerini, hatta zabitlerini heyecana getirirler. Öz gözleriyle birçoklarını da gördüklerini elave edirler. Bunun neticesi korkuludur.
> Cemaat bunların şerrinden cana gelüp Ahıska komandirinin yanına gittiler. Dediler ki bizim hiyanetliğimize dair Rus koşununun [askerlerinin - CB] içine min dürlü yalan haberler bırakup onları heyecana getirirler. Rica ederiz ki naçalnike, pristavlara emir edesiniz cemaati siyahi [liste - CB] ile yoklayup eger bizden bir nefer de olsa Osmanlıya teref giden varsa bu saat biz cevap vermeğe ve her dürlü cezaya müstahakız. Aksi takdirde bu haberin yalan ve uydurma olmasını koşunlara ilan etmeginizi -böyük Rusya'nın muhafaza-i hukuk riayet-i kanuna riayeten- rica ediyoruz. Kumandar ve naçalnik cenapları Müselmanların sadakati onlara malum olduğunu, müfsidlerin ise bir şey yapabilemeyeceklerini deyip bizi arhayın ettiler [rahatlattılar - CB].[152]

1915 baharında Rus ordusu bölgeye yeniden hâkim olduktan sonra yerli Ermeniler Artvin, Ardanuç, Şavşat ve Ardahan'a geri döndüler. Rus makamları asayişi sağlamaya çalışmakla birlikte yakınları çeteler tarafından öldürülmüş olan bazı Ermeniler suçsuz Müslümanlardan intikam almaya çalıştılar. Örneğin, Artvinli Hampartsum Isdepan Kevorkyan, Mart 1915'te 12 yaşındaki Müslüman Rehiye Hacı Çakmakçı-kızı'na tecavüz etti. Kevorkyan, General Lyahov'un emriyle divanıharbe verildi.[153]

---

ve *PKAKKO* 1914'e göre Ardahan'dan önce Kağızman mutasarrıfıydı. Ancak Aralık 1914 sonunda ortada görünmüyor, çünkü Ocak 1915'te Ardahan mutasarrıf vekili Nikolay Nikolayev diye biriydi. Bkz. *Kars* gazetesinin Ocak 1915 sayıları ve N. K.'nın haberi, *Kavkazskoe Slovo*, N26, Tiflis, 1 (14) Şubat 1915, s. 2.

152 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3957, l. 81, *İkbal*, no. 848, 26 yanvarya (9 Şubat) 1915.

153 RGVİA, f. 13138, op. 1, d. 482, ll. 252-253. Prikaz po Mihaylovskoy kreposti, voyskam Batumskoy oblasti i vremennomu General-Gubernatoru Batumskoy oblasti. N370. 29 Aralık 1915 (11 Ocak 1916).

Ardanuç'taki başka bir olayda, Mayıs 1915'te köy koruculari, Kaptahor ormanında gizlenen birkaç Müslüman kadın ve kız çocuğu bularak Tanzot köyüne getirmişlerdi. Kaptahor'dan Tanzot'a gelirken, koruculardan biri, 27 yaşındaki Hovhannes Nalbandyan, geride kalmış ve 12 yaşındaki Seher Mustafa-kızı'na tecavüz etmişti. Seher olayı annesine ve öteki kadınlara söylemişti ancak kadınların elinden bir şey gelmemişti. Ertesi gün Nalbandyan olayı Tanzotlu dört Ermeni delikanlısına daha anlattı ve onlar da Seher'in kaldığı eve geldiler. Burada bunlar da Seher'e tecavüz ettiler. Seher'in annesi Ardanuç kaymakamı Makar Gorbuladze'ye şikâyette bulunmuş, o da bu beş Ermeni gencini tutuklamıştı. Mahkemede Seher'in akrabaları olan Müslüman kadınlardan başka Ermeni korucu Soğos Saruhanyan da tanıklık ederek davalıların tecavüz olayından söz ettiklerini duyduğunu söyledi. Doktor Sokolovskiy, Seher'i muayene ederek tecavüzü doğruladı. Ne var ki mahkeme sürerken Seher'in yakınları şikâyetlerini geri aldılar. Sebebini bilmiyoruz, muhtemelen davalıların tehdidinden korkmuşlardı. Buna rağmen Batum divanıharbi 21 Mart 1916'da dört Ermeni gencine idam cezası verdi. İdama mahkûm edilenlerin anneleri oğullarının gençliğini ve cehaletini öne sürerek affedilmelerini dilediler. Bu anneler dilekçelerinde oğullarının babalarının, kardeşlerinin, amcalarının ve başka akrabalarının Ardanuç'ta Kasım 1914'te Müslüman çeteciler tarafından öldürülmüş olduğunu da yazdılar. Mahkûmlar General Yudeniç ve General Nikolay Nikolayeviç'e dilekçe yazarak suçlarını kabul ettiler ve telafi etmek için Kafkas ordusunda savaşmak istediklerini bildirdiler. Rusya Ermeni Katolik Kilisesi'nin başı ve Duma üyesi Papacanov da merhamet diledi. Büyük Knez idam cezasını Nalbandyan'a 15 yıl, üçüne sekiz yıl ve sonuncuya dört yıl ağır hapis cezasına çevirdi. Mahkûmların orduya alınma isteği de kabul edilmedi.[154] Bu olayın açıkça gösterdiği gibi Rus makamları Ermeni nüfusun Müslüman nüfusa karşı işlediği suçlara müsamaha göstermemiştir. Büyük Knez Nikolay'ın sadece Ermenilerin değil, ceza alan Müslümanların çoğunun cezasını da hafiflettiği görülmektedir. Örneğin, yukarıda adı geçen Tanzotlu Osman Ahmed-oğlu'nun idam cezasını da 10 yıl kürek (katorga) cezasına çevirdi.[155]

Kafkasya naipliğine verilen Haziran 1915 tarihli jandarma raporunda Taşnaktsutyun Partisi'nin hükümet aleyhine faaliyetlerinden söz ediliyor ve partinin savaşa katılan gönüllü Ermenilere savaş bittiğinde Rus hükümeti Ermenilere özerklik vermezse, bu kez Rus hükümetine karşı savaş-

154 RGVİA, f. 2100, op. 2, d. 784 ve f. 13138, op. 1, d. 721.
155 RGVİA, f. 13138, op. 1, d. 770, l. 48. 31 Mayıs (13 Haziran) 1916.

mak için silahlarını teslim etmemelerini söylediği belirtiliyordu. Ermeni askerlerin savaşta ele geçirdikleri ganimet silahlarını sivil Ermenilere sattıkları bildiriliyordu. Bunun üzerine yapılan aramalarda üç aylık dönem içinde Güney Kafkasya illerinde sivil halktan toplam 1.534 tüfek, 434 tabanca ve 53.378 fişek ele geçirilmişti. Bunlardan 384 tüfek, 52 tabanca, 22.662 fişek Kars oblastında; 302 tüfek, 36 tabanca ve 355 fişek de Batum oblastında toplanmıştı. Silah bulunduranların hangi milliyetten olduğuna dair döküm yapılmadığı için Peterson yerel makamlara yeniden talimat vermişti.[156]

Osmanlı Ordusuna ve Çetelere Yardım Eden veya Katılan Müslümanların Mahkemesi

Rus resmi makamlarının raporları ve divanıharp hükümlerine göre, Batum ve Kars oblastlarında yaşayan binlerce Müslüman savaşın başında Osmanlı ordusu ve çetelerine katılmış veya yardım etmişti. Ocak 1915 sonunda Kafkasya naibinin yardımcısı Peterson, Rusya içişleri bakanlığından Türk tarafına geçmiş ve Rus ordusuna karşı hareket etmiş olan bu Rusya Müslümanlarını nereye göndereceğini sordu. Kafkasya naibi ve Kafkas ordusu komutanı Kont Vorontsov-Daşkov haklarında divanıharbe vermek için yeterli kanıt olmayan Müslümanları Rusya'nın iç (kuzey) guberniyalarına göndermek istiyordu. Bu durumdaki Müslümanların tam sayısı belli değildi ancak her halükârda beş binden az değildi.[157]

Kars valisi Albay Podgurskiy, Kafkas ordusu komutanlığı ve naiplik makamına 21 Ocak 1915 tarihli telgrafında, General Yudeniç'in emri gereği iki köyün tüm erkek nüfusunun Türklere destek verdikleri için tutuklanarak Kars'a gönderildiğini, ancak Kars'taki hapishanenin dolu olduğunu ve şehirde tutukluları alacak başka bina da olmadığını belirtmektedir. Ayrıca böyle kalabalık Müslüman gruplarını linçe karşı korumak da zor olacaktı. Kars valisi telgrafını şöyle bitirdi: "Naibin beyanına göre, suçlular sahada divanıharbe verilmelidir. *Stop*. Yığınsal karakterinden dolayı normal bir soruşturma mümkün değil."[158] Kars valisi ordu komutanlarının Müslüman

156 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3686, ll. 1-25.

157 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3966, l. 7. Kafkasya naibi yardımcısı Peterson'dan içişleri bakanına, 12 (25) Ocak 1915.

158 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3966, l. 1. Kars'tan Tiflis'e General Mışlayevskiy'e telgraf, 8 (21) Ocak 1915. Kopyası Peterson'a. Buradaki iki köyden birinin adı Zakim, ötekinin adı okunmuyor.

"işbirlikçileri" olduğu yerde divanıharbe vermeyip neden Kars'a gönderdiklerini anlamıyor ve kızıyordu. "Suç mahallinde" divanıharp kararıyla kurşuna dizilmeye dair arşivlerde sadece bir örneğe rastladım: Sinkot köyünden dört Müslüman, Gaku (Hakkı?) Ahmet-oğlu, Hasan Faradus-oğlu, Mahmud Ahmet-oğlu ve Musa Memed-oğlu Türk ordusuna aktif destek suçlamasıyla 31 Ocak 1915'te divanıharp tarafından idama mahkûm edildiler ve 3 Şubat 1915'te Ardahan'da kurşuna dizildiler.[159]

4 Şubat 1915'te, Vali Podgurskiy, Kafkasya polis departmanına, Osmanlı ordusunun Aralık 1914 sonunda Kars oblastına girmesi sırasında Müslüman nüfusun çoğunun Türk ordusuna maddi destek vermek suretiyle sempatisini gösterdiğini, bazı Müslümanların da Türk çetelerine katıldığını ve bazı Kürt köylerinin sakinlerinin Hıristiyanları soyduğunu bildirdi. Podgurskiy, Hıristiyan nüfusun da kendi payına savaşın başından beri yerel Müslümanlara düşmanca davrandığını da ifade etti. Bu düşmanlık Aralık 1914'te açık saldırılara ve yağmalamaya dönüşmüştü. Kars'ta "canavarlaşmış bir Hıristiyan kalabalığı" bazı barışçıl Müslümanları öldürmüştü.[160]

Kafkasya yönetimi Kars ve Batum valiliklerine 21 Ocak 1915 tarihli yazısında Müslüman nüfusun Türkiye ile kitlesel işbirliğini neden önleyemediklerini sordu ve onları edilgenlikle suçladı. Her iki vali de kendilerini ve memurlarını savunmaya çalıştı. Kars valisi ise sadece Türklerin işgal ettiği yerlerdeki Müslümanların işbirliği yaptığını, oysa başka yerlerde, örneğin Kars, Şuragel, Kağızman ve (Küçük) Nahçıvan'da yapmadığını savundu. İşbirliği sadece Türklerin etkisinde olan yerlerle ve sadece kısa bir süreyle sınırlıydı. Dolayısıyla memurlardan kimsenin suçu yoktu. Eğer düşman uzun bir süreden beri hazırlanmış olsaydı ve yönetim bunu fark etmemiş olsaydı suçlanabilirlerdi. İşbirliği önceden hazırlanmış planların bir sonucu değildi, "tesadüfi bir fenomendi." Vali Podgurskiy ayrıca kendi memurları bu hazırlıkları gözden kaçırmış olsaydı bile, istihbarata büyük paralar harcayan askeri makamların kaçırmayacaklarını iddia etti. Ne var ki askeri makamlar da işbirliğine dair bir hazırlık sezmemişlerdi.[161] Şimdi Türkler püskürtüldüğüne göre, Müslüman nüfus çok sadıktı ve ürkekçe her an cezalandırılmayı bekliyordu. Hiçbir aktif gösteri yapmıyorlardı. Aslında valiye göre "savaşın bütün zorluklarına katlanan, bütün görevlerini yapan

159 RGVİA, f. 5633, op. 1, d. 2, l. 45 (şurada da mevcut d. 1, l. 132).

160 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3957, l. 44.

161 Podgurskiy'in ifadesi doğru görünüyor, çünkü Kars kalesi askeri istihbaratının Ağustos 1914'teki raporuna göre serhattaki Müslüman nüfus içine kapanık bir haldeydi ve mollaların vaazları etkisizdi; Hıristiyanlara karşı şüpheli, Ermenilere karşı ise düşmanca bir tavır içindeydiler. Bkz. RGVİA, f. 2100, op. 1, d. 510, ll. 11-12.

ve şimdi de Hıristiyan nüfusun bariz taşkınlıklarına sabreden Müslüman nüfusun alçakgönüllülüğüne ve kayıtsızlığına şaşırmak gerekiyordu."[162]

Vali savunmasında, başka bir kanıt olarak da kitlesel işbirliğinin görüldüğü Oltu ve Ardahan'da halk Türklerin istilasından kısa süre önce yılın ikinci yarısının tüm vergilerini ödemişken, hiçbir eylemin olmadığı Şuragel kazasında ise büyük vergi borçları olmasını saydı. Vali örnek olarak Oltu'nun Tavusker kazasının Norpet köyü muhtarı Mami Ağa Osman-oğlu'nu gösterdi. Mami Ağa Türklerin istilasından iki gün önce Oltu'daki posta ofisinde iki bin rubleden fazla vergi ödemişti. Aynı Mami Ağa, Türkler yakına geldiği zaman onların tarafına geçen ilk kişi olmuştu. Önceden hazırlık olsaydı, Rus makamlarına o vergiyi ödemezdi. Taraf değiştirmesi tesadüfiydi. Türk askerinin gelişinden önce Mami örnek bir muhtardı, hizmetlerinden ötürü madalyası bile vardı.

Aynı suçlamaya Batum oblastı valisi de yanıt verdi. Ona göre Rus makamları ve askerleri Türklerin saldırısı üzerine Artvin sancağını tamamen, Batum sancağını da kısmen terk etmiş oldukları için halkın Türklere karşı direnmesi mümkün değildi.[163] Vali ayrıca, Türklere katılanların Aslan Bek Abaşidze gibi siyasi mülteciler, Dede Bek Bejanidze gibi aranan caniler ile Maçahel'in bazı beyleri ve Şavşat'ın atabeklerinden ibaret olduğunu yazdı. Ancak valinin kendini aklamak için Türklere katılan isyancıların sayısını olduğundan daha az göstermeye çalıştığı kesindir. Çünkü Mayıs 1915 tarihli jandarma raporuna göre Artvin sancağında sadece Berta, Cansul, Kabarcet, Aduça, Durça, Koridet, Bucur, Gurbin, Baga, Kura, Kvamçiret, Başköy, Trapen, Dampal, Avana köylerinde Türk tarafına geçenlerin sayısı 213'tü. Aralık 1914-Nisan 1915 arasında Batum hapishanesine getirilen tutuklu sayısı da 393'tü.[164] Batum valisi, "Polis memurlarının çoğu Müslüman olduğu için onlardan Müslüman halkın durumunu gözetleme görevini beklemek mümkün değildir" diye de ekledi. Müslüman nüfus isyan belirtileri göstermemişti ve savaş zamanının vergileri ve gereklerini sadakatle yerine getirmişti.

Kars Geçici General-Gubernatoru'nun kararıyla 22 Eylül 1914-19 Şubat 1915 tarihleri arasında Türkiye lehine casusluk şüphesiyle, propaganda ve yardım suçlamasıyla veya zararlı ve tehlikeli şahıs yaftasıyla Kars şehrinden ve oblastından Rusya'nın iç guberniyalarına sürgüne gönderi-

162 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3561, l. 3-5. Kars oblastı askeri valisinden Kafkasya naibinin kançılarya müdürü Nikolay V. Nikolskiy'e, Kars, 25 Ocak [7 Şubat] 1915, N125.

163 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3561, ll. 12-14. Batum oblastı askeri valisinden Kafkasya naibinin kançılarya müdürü Nikolay V. Nikolskiy'e, Batum, 10 [23] Şubat 1915, N74. Bu sırada General Lyahov Batum oblastı askeri valisi olarak atanmıştı.

164 STsSA, f. 157, op. 1, d. 352, ll. 258-261, 273-289.

len Kars ve Batum oblastı (Ardanuç ve Şavşat köyleri) sakinlerinden olan 42 Müslüman'ın adını arşivde tespit edebildim (bkz. Ek 7.3). Bunlar arasında Yukarı Sarıkamış'tan Tomsk'a sürgün edilen "cephe gerisindeki düzene zararlı ve tehlikeli şahıs" Aziz Cihangirov adı dikkat çekiyor. Bu Aziz Cihangirov, İbrahim Cihangirzade'nin (Cihangirov) kardeşi olmalıdır.

Kafkas ordusu kurmay başkanı General Mışlayevskiy, Kars general-gubernatoru General Zubov'a 15 Şubat 1915 tarihli telgrafında, iç guberniyalara sürgün edilmesi gereken "işbirlikçi" Müslümanların sevkiyattan önce mutlaka kendisine ayrıntılı listelerinin gönderilmesini ve ancak kendisinden izin alındıktan sonra sevk edilmelerini istedi. Sevkiyattan önce her birinin titiz tıbbi muayeneye tabi tutulması ve hasta olanların iyileşinceye dek gönderilmemesi gerekiyordu. Daha önce sözü edilen 160 kişinin sevki ayrıntılı listesi gelinceye dek durdurulacaktı. Mışlayevskiy, daha önce gönderilmiş olan 194 Müslüman'ın da ne zaman sevk edildiğinin, tıbbi muayenelerinin yapılıp yapılmadığının ve sonucunun da bildirilmesini istiyordu.[165] General Zubov bu telgrafa yanıtında, 194 kişinin sevkinin 4 Şubat günü acil durum gereği yapıldığını ve tıbbi muayenelerinin yapılmadığını bildirdi. Hapishane hastanesi ve şehir hastanesi dolup taştığı için sağlıklı olanların acilen gönderilmesi gerekiyordu. Şehirde tifüs salgını vardı 160 kişinin listesi gönderilmişti (bkz. Ek 7.4).[166] Bu arada Harkov gubernatoru Kafkasya naipliğine telgrafında, Şubat ayında Kafkasya'dan gelen "Kürtlerin" aç perişan bir halde geldiğini, sevk edilen 181 kişiden 108'inin ulaştığını, ötekilerin yolda öldüğünü, bir kısmının yolda hastahanelere bırakıldığını belirterek bu kadar çok sayıda bulaşıcı hastalıklar taşıyan ve çalışma gücü olmayan insanı barındıracak imkân ve mekânı olmadığından içişleri bakanlığına başvurarak Harkov'a daha fazla Müslüman gönderilmemesini istediğini bildiriyordu.[167]

Şubat 1916'da Kars oblastının yeni geçici general-gubernatoru General Aleksey fon Şvarts, Kafkasya naipliğine yazısında 1915 yılı Şubat ayında General Mışlayevskiy'in emriyle Müslümanların sevkinin durdurulduğunu ve o zamanki general-gubernator Zubov'un emriyle 16 Şubat 1915 tarih ve 36 sayılı 160 kişilik listedeki (Ek 7.4) kişilerden İran uyruklu Cabbar Rüstemoğlu ile Laustan köyünden on kişinin suçsuz olduğunun anlaşılarak serbest bırakıldığını, kalanların da okrug naçalniklerine gönderilerek durumlarının soruşturulmasının emredildiğini bildirdi. Kars, Ardahan ve Oltu naçalniklerine sevk edilen 149 kişiden 65'i muhtemelen tifüsten öl-

165 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3966, l. 31.
166 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3966, l. 42.
167 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3966, l. 39.

müştü. Kalan 84 kişi aleyhine maddi deliller bulunamadığı için köylerine gönderilmişti. Bunlarla ilgili bütün yazışmalar soruşturma heyetinden jandarma yüzbaşısı (*rotmistr*) Rıbkin'e devredilmişti. General Şvarts, Müslüman ahaliden Türkiye tarafına geçenlerin durumu Tiflis'ten gelen soruşturma heyeti tarafından aydınlatılmış ve suçlular cezalandırılmış olduğu için bu şahısların sürgün edilmesine artık gerek kalmadığı düşüncesinde olduğunu bildirdi.[168]

Batum ve Kars Soruşturma Heyeti

Kafkasya naipliği "işbirlikçileri" kovuşturmak üzere 1915 baharında Batum ve Kars'a bir soruşturma heyeti gönderdi. Heyetin raporuna göre Kafkasya naibi hükümete Müslüman "işbirlikçileri" Rusya uyruğundan çıkarmayı ve mallarına el koymayı önerdi. Savaş bakanı ile dışişleri bakanının itirazlarına karşın Rusya bakanlar kurulu bu öneriyi onayladı.[169] İşbirlikçilerin isimlerini ve mallarını belirlemek üzere Batum ve Kars oblastlarında komisyonlar kurulacaktı. Komisyonlarda vergi müfettişi ve devlet arazileri idaresi temsilcileri de olacaktı. Ancak personel yetersizliği ve hukuki prosedürden dolayı çok sayıda "işbirlikçiyi" saptamak, bulmak ve mallarını saymak kolay bir iş değildi.[170] Ayrıca Türkiye'ye kaçanların bir kısmı kendi isteğiyle değil, çetelerin zoruyla gitmişti. Bu gidenler bir süre sonra geri dönmeye başladılar. Örneğin, Batum valisinin Mart 1916 tarihli bir yazısında belirttiği üzere, Kasım-Aralık 1914'te Melo, Hopa, Arhavi, Rize ve ötesine kaçmış olan oblast sakinleri buraların da Rus işgaline girmesi üzerine evlerine geri dönmeye başlamışlardı. Ancak bu dönenlerin kendi isteğiyle mi gitmiş oldukları, yoksa çetelerin zoruyla mı gitmiş olduklarını tespit etmek zordu. Bu sebeplerle Batum oblastında komisyonların kurulması ve çalışması ertelenmişti. Batum valisi Ocak 1917'de artık geri dönüşlerin tamamlandığını ve komisyonun çalışmaya başlayabileceğini bildirdi. Vali, 1 Şubat 1915'ten başlayarak üç yıllık yasal süre içinde, yani 1 Şubat 1918'e dek geri dönmeyenlerin sahip oldukları gayrimenkuller üzerindeki haklarını yitirmiş sayılmaları gerektiğini belirtiyordu.[171] Mart 1917'de başlayan Rus

168 STsSA, f. 13, op. 27, d. 3966, ll. 81-82.

169 HAA, f. 1262, op. 3, d. 1557, ll. 1-15. Nisan 1915.

170 Batum valisinden Kafkasya naibi yardımcısına, Nisan 1915. HAA, f. 1262, op. 3, d. 1583.

171 HAA, f. 1262, op. 3, d. 1583, ll. 37, 46. Voenmy Gubernator Batumskoy oblasti 8 yanvarya 1917 g. N22. Gor. Batum. V Kantselyariyu Namestnika EİV na Kavkaze po Osob. Otdelu.

devrimi (Şubat Devrimi) Batum komisyonunun çalışmasını yine engelledi. Kars oblastında da gidenlerden geriye dönenler olduğu halde komisyonlar kurulmuş ve çalışmıştı. Nisan 1915'te Ardahan ve Oltu sancağı komisyonları Aralık 1914'te Türk ordusuyla birlikte kaçanların isim ve mallarının listesini hazırlamaya başlamıştı (bkz. Ek 7.6 ve Ek 7.7). Ardahan komisyonu 1916 yazında Ardahan ve Göle kazalarına bağlı Büyük Cincirob, Bağdat (Türk), Şadıvan, Dedegül, Revaz, Piçhazgom, Tanızgom, Alabala, Manioh, Heva ve Tebat köylerinde inceleme yaptı, Osmanlı tarafına kaçanların mal ve arazilerini tespit etmeye çalıştı. Cincirob, Bağdat ve Şadıvan köylerinde kaçanların arazilerinin sınırları belli değildi, çünkü bu köyler arazileri ortak kullanıyorlardı. Bağdat ve Cinciroblular köylerinden kaçanların arazilerini bütün köy ortak kullanmayı ve onların payına düşen vergileri de yine köyde kalanların birlikte ödemesini önerdiler. Şadıvanlılar ise köyden kaçanların payına düşen toplam 455 desyatin (495 hektar) kadar bir araziyi ayırıp hazinenin tasarrufuna devretmek istediklerini bildirdiler.[172] Haziran 1915'te Kağızman komisyonu sancakta 277 erkek ve 265 kadının Türk tarafına geçtiğini bildirdi. Balıklı ve Zaraphane köyleri Kürtlerinin tamamı Aralık 1914'te aileleriyle birlikte Türk tarafına geçmişlerdi. Temmuz 1917'de Kafkasya makamlarına (OZAKOM) sunulan rapora göre Kars oblastının Kağızman, Ardahan ve Oltu sancaklarında Türk ordusuna katılan Rusya uyruklu Müslümanların sayısı 489, bunların geride bıraktıkları mallarının toplam değeri de 51.607 ruble olarak tespit edilmişti.[173]

1914-1917 yılları arasında Artvin okrugu mektupçuluğu yapan Süleyman Tabahidze (Taşkan), Adil Özder'in aktardığı anılarında, Ermenilerin tahkikat heyeti istediğini, Tiflis Ermeni piskoposu Mesrob'un Kafkasya naibi Vorontsov-Daşkov'un "eşi olan Ermeni kadının" vasıtasıyla Türkiye'ye göçen Türklerin arazilerine Ermenilerin yerleştirilmesini hükümete teklif etmesini sağladığını ve Artvin ve Ardahan çevrelerine birer tahkikat heyeti gönderdiğini yazıyor.[174] Taşkan'a göre, bu heyet, Artvin'e gelmezden evvel, Tiflis Ermeni Cemiyeti azasından biri, Artvin, Ardanuç, Şavşat çevrelerini dolaşıp Ermenilere gerekli direktifleri vermişti. Yine Taşkan'a göre, 29 Nisan 1915'te Artvin'e gelen heyet üç ay süren tahkikat sonunda o havali

172 HAA, f. 1262, op. 3, d. 1583, ll. 97-103. Akt. 1916 goda avgusta 2 dnya, mest. Ardagan. Akt. 1916 goda sentyabrya 7-go dnya mest. Ardagan.

173 HAA, f. 1262, op. 3, d. 1583, ll. 60-75. Kantselyariya Osobogo Zakavkazskago Komiteta. İyulya 1917 g. Sud. Otd. Doklad po voprosu otkrıtii deystviy osoboy komissii v Batumskoy oblasti dlya registratsii prisoedinivşihsya k turkam russko-poddandıh musulman i uçeta ostavlennago imi imuşçestva.

174 Özder, *agy*, s. 144. Vorontsov-Daşkov'un eşi Yelizaveta Andreyevna, Şuvalovlar soyundan bir Rus'tu, Ermeni değildi, Ermenilere sempatisi de yoktu.

Türklerinin kâmilen "vatan haini" olduklarını, 840 kişinin de Ermenilerin katledilmesiyle ilgili bulunduklarını tespit etmişti. Ardahan Tahkik Heyeti de aynı kanaatte bulundu. Vorontsov-Daşkov, Artvin ve Ardahan muhitindeki Türklerin Sibirya'ya sürülmesini ve yerlerine Ermenilerin yerleştirilmesini hükümete önerdi. Hükümet, Ağustos 1915'te bu öneriyi onayladı. Batum'da Rus Harp Divanı kuruldu ve yargılamalar başladı. Bakü'deki Türk avukatları yargılanan Türkleri ücretsiz savundular. Sonuçta 72 kişiye idam, sürgün ve hapis cezaları verildi. Avukatlar bunun üzerine Tiflis'te Azerbaycan ve Acara beyleriyle gizli bir toplantı yaptılar ve üç murahhas seçerek o sırada Borjomi'de bulunan çarın "amcası Mihail Aleksandroviç'e" gönderdiler. Mihail Aleksandroviç çara giderek durumu anlattı. Çar Nikolay da General "Yolicin"i tahkikat için Batum'a gönderdi. Bu tahkikat sonunda Vorontsov-Daşkov görevden alındı ve yerine çarın amcası Nikolay Nikolayev tayin olundu. Hükümetin kararı hükümsüz kaldı.[175]

Gerçekten de Kafkas ordusu divanıharbi tarafından 1915 yazında "vatana ihanet" suçlamasıyla çok sayıda Müslüman aleyhine Batum ve Tiflis'te davalar açıldı ve Eylül 1915'te Kafkasya naipliğine çarın amcası Nikolay Nikolayeviç getirildi. Taşkan'ın verdiği 840 sayısı da doğru görünüyor (Artvin sancağından isim listeleri için bkz. Ek. 9.5). Batum'daki bir davada Ardahan'dan 377 kişi yargılanıyordu. Başka bir davada 37 kişi divanıharbe verilmişti.[176] Batum oblastı general-gubernatoru General Lyahov, 5 Kasım 1915 tarih ve 263 sayılı emriyle, Sinkotlu Ahmet Çil Hüseyin-oğlu hakkında yapılan soruşturma sonucunda, Rus tabiyetinde olduğu halde 1914 Kasım ve Aralık aylarında Batum oblastına giren Türk askerlerine açıkça katıldığı ve Rus askerlerine karşı savaştığının belli olduğunu ve dolayısıyla ceza kanunun 108. maddesi 3. bendi 3. paragrafı gereğince Mihaylov kalesi mahkemesine verildiğini ifade ediyor. Lyahov'un emrine göre, Tanzot köyünden İsmail Yusuf-oğlu, Süvet köyünden Ali Süleyman-oğlu ve Vazkiya köyünden Ahmet Pingal-oğlu hakkındaki soruşturma ise ölümlerinden dolayı kapatılmıştı. Sinkotlu Kadir Ağa Çil Hüseyin-oğlu, Hüseyin Molla-oğlu, Ardanuçlu İskender Süleyman-oğlu, Unushevli Ömer Kadir-oğlu, Şevket Ediz-oğlu, Derviş Arif-oğlu, Tanzotlu Mamet Yusuf-oğlu, Receb Yusuf-oğlu, Gümüşhane köyünden Mevlüt Mahmud-Çavuş-oğlu

175 Özder, *age*, s. 145-147. Mihail Aleksandroviç, çarın amcası değil kardeşiydi. General "Yolicin" diye bir general yoktur, bu şahıs General Poroşin veya General Knez Golitsın olmalıdır. Bkz. Malhaz Sioridze, *Batumskaya oblast v imperialistiçeskih planah zapadnıh derjav 1914-1921 gg.*, yayımlanmamış doktora tezi, Tiflis, 1986, s. 79. Vorontsov-Daşkov'un görevden alınması bundan dolayı değil, sağlık sorunları sebebiyledir.

176 RGVİA, f. 2100, op. 2, d. 567, ll. 42-50, 106-142.

ve İlyas Keskin-oğlu ise henüz yakalanmamıştı. Lyahov'un Kadir Ağa'nın Ardahan'da vurulmuş olduğundan haberi olmadığı belli oluyor.[177]

Batum hapishanesinde yatan Artvin sancağının Vanta ve Mokta köylerinden Molla Davud Mustafa-oğlu, Ali ve Hafiz Eziz-oğlu ile Şahin İzzet-oğlu 28 Haziran 1915 tarihli dilekçelerinde 30 Mayıs günü Yarbay Piralov'a verdikleri ifadelerinin doğru olduğunu, çetelere katılıp katılmadıklarının köylerindeki Ermeni ve Müslüman tanıklardan sorulabileceğini belirttikten sonra, "Acaba Ermeni olan tercüman ifademizi bizim aleyhimize olacak şekilde mi tercüme etti diye şüpheye düştük" deyip başka bir tercüman istediklerini bildiriyorlar.[178]

Batum'da Savcı İvaşçenko'nun Ardanuçlu Hasan Pertevan-oğlu ve altı arkadaşı hakkındaki iddianamesine göre, Ardanuç geçici naçalnik vekili Gorbuladze ve korucular (*strajnik*ler), köyünden kaçmış olan bazı Müslümanları 20 Mayıs 1915 günü Kaptahor köyü yakınındaki ormanda yakaladı. Aralarında Kaptahorlu İsmail Şuayip-oğlu, Tanzotlu Hasan Pertevan-oğlu ve Mustafa Şaban-oğlu da vardı. Yerli Ermeni tanıklardan Bedros Vartanyan, Manuşag Sakoyan ve Garabed Sakoyan'ın ifadelerine göre bu kişiler çetelere katılmışlardı. Manuşag Sakoyan, İsmail ve Mustafa'yı Türk tüfekleriyle gördüğünü eklemişti. Bunların çetecilere katıldığını, ayrıca İsmail Ömer-oğlu, Süleyman Reşid-oğlu ve Harutyun Mahdesyan da doğrulamıştı. Sanıklar suçlamaları kabul etmediler, Kazaklardan korktukları için iki buçuk aydır Kaptahor ormanında saklandıklarını ifade ettiler. Manuşag'a göre Kasım 1914 başında köyleri Tanzot'a yüzden fazla çeteci gelmiş, köyünden isimlerini saydığı bazıları da onlara katılmıştı. Sanıklar ifadelerinde çetecilerin köylüleri yardıma zorladığını, köyde 20-25 gün kalıp Ardahan'a gittiklerini ve oradan da 10-15 gün sonra geri geldiklerini ve köyden ayrılırken bütün köylüleri kendileriyle birlikte gitmeye zorladıklarını bildirdiler. Erkinis köyü yakınında Ruslarla çatışma çıkmış ve çeteciler Türkiye'ye kaçmışlardı. Rusya Müslümanlarının bir kısmı onlarla kaçmış, sanıkların kendileri ise kaçmayıp saklanmışlar ve ertesi gün Rus askerini bayrakla karşılamışlardı.[179]

177 STsSA, f. 157, op. 1, d. 358, l. 355. Prikaz po Mihaylovskoy Kreposti, Voyskam Batumskoy Oblasti i Vremennomu General-Gubernatorstvu Batumskoy Oblasti. N 263, 22 Sentyabrya 1915 goda, Gor. Batum. Podpisal: Komendant Mihaylovskoy kreposti, Naçalnik voysk Batumskoy oblasti i Vremennıy General-Gubernator Batumskoy oblasti, General-Mayor Lyahov.

178 STsSA, f. 157, op. 1, d. 358, l. 11. Dilekçede Molla Davud ve Ali Eziz (Aziz)-oğlu'nun Arap harfli imzası var, öteki ikisi okuryazar değil.

179 RGVİA, f. 2100, op. 2, d. 567, ll. 2-2a. Obvinitelniy akt po delu o jitelyah Ardanuçskago uçastka Batumskoy oblasti Hasan Pertevan-Oglı i drugih v çisle 7 çelo-

Kafkas ordusu karargâhı hukuk dairesi başkanının 17 Ağustos 1915 tarihli raporuna göre, Aralık 1914'te Türklerin Oltu'dan Merdenek ve Yalağuzçam yoluyla Ardahan'a saldırısı sırasında Türk askerleri Göle kazası (uçastoku) köylerinden geçmediler, o yüzden kitlesel bir "ihanet" (Türk ordusuna katılım) olmadı. Ancak Ardahan sancağı mutasarrıfı (okrug naçalniki) Nikolay Nikolayev'e göre bazı istisnalar vardı. Türkler Ardahan'ı aldıktan sonra Pankis köyünden Hamo Kalo-oğlu at üstünde çevre köyleri gezerek "Gözünüz aydın, Türkler Ardahan'ı aldı" demişti. Hacıali köyünden İzzet Serdar-oğlu ve Sığırpet'ten Bayaz Bek Raşid-Bek-oğlu Hasköy'e gelip şoseyi tutmuşlar ve Hasköy'den Kars'a kaçan Rumlara ateş açmışlardı.[180] Çevre köylerden Kürtler, Rumlara saldırıp onları soymuşlardı. Uryadnik (Kazak askeri veya polis memuru) Konstantin Fedorov'un ifadesine göre Bayramoğlu köyünden Tamo İsmail-oğlu, Ardahan'a gittiğini ve Ruslarla çatışıp ölü numarası yaparak kurtulduğunu övünerek söylemişti. Ardahan'ın alınışı sırasında Panik'ten İzzet Bek Aslan-bek-oğlu, onun oğlu Cemşit ve damadı Bali-bek Derviş-bek-oğlu da vardı, bunlar Türk askerinden silah almışlar, Kazaklarla çatışmaya katılmışlardı. Strajnik Faik Hüseyin-oğlu da Tamo İsmail-oğlu'nun Ardahan'ın Türklerce alınışı sırasında orada olduğunu söylediğini bildirmişti. O da kurnazlıkla Rusların elinden kurtulduğunu da söylemişti. Yerli Kürtlerin tanık Fedorov'a dediğine göre İzzet-Bek Aslan-bek-oğlu, Cemşid ve Bali-Bek ve Kor Sülo da o sırada Ardahan'daydılar. İzzet-Bek çatışmaya katılmıştı. Sığırpetli Süleyman Hüseyin-oğlu'nun ifadesine göre Ardahan alındıktan sonra Bayaz Bek Aslanbek-oğlu yirmi silahlı atlının başında köye gelmiş ve onu Ardahan'daki Türk paşasına götürmüştü, çünkü tanık Süleyman Hüseyin-oğlu Ardahan'da kaçak yaşayan Müslümanları Rus idaresine bildiriyordu. Paşa, Süleyman Hüseyin-oğlu'nu tutukladı ancak o iki-üç gün sonra kaçtı. Süleyman Hüseyin-oğlu, köylerine gelenler arasında Çıldır'ın Korovel köyünden Abdullah Nasip-oğlu, Hüseyin Nasip-oğlu ve Hacıali'den İzzet Serdar-oğlu'nu tanımıştı, gerisi Kürtler ve Türk çetecilerdi. İzzet Serdar-oğlu'nun babasının dediğine göre oğlu İzzet soygunculuktan dolayı beş-altı yıl Sibirya'da ceza çekip geldikten sonra gene ortadan kaybolmuştu.

---

vek. 11 avgusta 1915. Batum. Prokuror İvaşçenko.

180 Bu Bayaz Bek, Yasin Haşimoğlu'nun anılarında geçen Aslanzade Beyaz Bey'dir. Ardahan ağzında beyaz sözcüğü bayaz şeklinde telaffuz edilir. Beyaz Bey, Ekim 1919'da Oltu Şura Hükümeti'ne verdiği ifadesinde şöyle diyor: "Harbin bidayetinde Ardahan, Ardanuç, Artvin muharebelerinde Bahattin Şakir ve Sait Beyler maiyetinde ifa-i hüsnü hizmet etmişimdir" (bkz. Aydoğan (der.), Haşimoğlu, *age*, 2013, s. 113).

Panikli İzzet Bek ifadesinde, "25 Haziran 1915 günü Ardahan'daki düşmanlarımızın ihbarı üzerine tutuklandık ve Kars hapishanesine gönderildik. Vatana ihanetle suçlanıyoruz. Ben evde hasta yatıyordum, Cemşid ve Bali ise köyden dışarı çıkmadılar" diyor. Sanıklar tanıklarla aralarında alacak verecek davası olduğunu veya tanıkların da bir şeyler çaldıklarını gördükleri için iftira attıklarını söylemişler.[181]

Bedros Hacayants ifadesinde, Panik beylerini Ardahan'da Türk işgali sırasında gördüğünü, bu beylerin Türklerden silah aldığını ve Ruslara karşı savaştığını söylemişti. Göle Kürtleri bir yandan Türklere yardım edip bir yandan da Rum köylerini soymuşlardı. Muzaret köyündeki Rumlar köylerine gelen çetecileri tanımışlardı. Çetecilerin yanında Acaralılar da vardı. Muzaretli Molla Eşref-oğlu köylüleri Türklere yardıma çağırmıştı, "35 yıl sonra güneş doğdu" demişti. Şaraf köyü Rumlarından Yakov Kuyumçev de köylerine yaklaşık 100 kadar silahlı yerli Kürt ve Türkmen'in saldırarak bütün mallarını aldıklarını bildirdi. Saldırganlardan Kelpikorlu Abdal Yusuf-oğlu, "Bu toprak şimdi bizim, sizin malınız da bizim" demişti.[182]

Haziran 1915'te soruşturma heyetine Göle emniyet amiri (*pristav*) Kadimov (veya Kadımov) hakkında da bazı şikâyetler ulaştı. Tanık Mamed Hamo-oğlu ifadesinde Kadimov'un halkı Türklere katılmaya teşvik ettiğini ve bir keresinde Arpaşen köyündeki yaşlıları Türklerden yana olmaya çağırdığını söylüyor. Tanığa göre Kadimov Türk yanlısı olduğu için Göle'de kimse Türklere yardımdan dolayı tutuklanmamış ve silah araması yapılmamıştı. Şaraf, Salut ve Merdenek köylerinde Türkler kiliseyi soymuşlar, tanık Mamed Hamo-oğlu da bunu Pristav Kadimov'a bildirdiği zaman Kadimov onu Rus yanlısı olduğu için tutuklamıştı. Göle kazasının yaşlıları Kadimov'dan onun tutuklanmasını istemişlerdi, yoksa her şeyi Ruslara bildireceğini söylemişlerdi. Kadimov tanığı dövmüş ve elinden bazı belgeleri almıştı. Öteki tanıklardan Ardahan pristav vekili ve Ardahan sözlü mahkemesi üyesi Sürmeli Yusuf-oğlu Kahramanov, Kadimov'un suçsuz olduğunu savundu. Ardahan okrugu naçalnik vekili Nikolay Nikolayev de Kadimov'u çok dürüst bir insan olarak tanıdığını belirtip onun Rus uyruklu Müslümanların düşman tarafına geçmesine yardım edeceğini sanmadığını söyledi. Nikolayev, Kadimov'un İranlı Şii olduğunu ve Ardahan sancağındaki Müslümanların ise Sünni olduğunu da ekledi. Nikolayev

181 RGVİA, f. 2100, op. 2, d. 569, ll. 19-20.

182 RGVİA, f. 2100, op. 2, d. 567, ll. 11-31. Zavedıvayuşçiy voenno-sudnoy çastyu pri ştabe Kavkazskoy armii 4 avgusta 1915 g. N 6559, g. Tiflis. Doklad po delu o perehode jiteley Karsskoy oblasti Ardaganskago okruga, Gelskago uçastka na storonu turok. Ego Siyatelstvu Glavnokomanduyuşçemu Kavkazskoy armiey.

ayrıca Kadimov'un, Yalağuzçam geçidini kardan temizlemeleri için emir geldiğinde 2.000 Müslüman işçi gönderdiğini ifade etti. Göle'nin Okam nahiyesi kâtibi Mahmud Bek Kabulov da Kadimov'un herkese eşit davrandığını söyledi.[183] Sonraki gelişmelerden anladığımız kadarıyla Kadimov ceza almadı.

Ardahan'dan Badal Arif-oğlu, Abdul Mevlüd-oğlu ve 37 kişi hakkındaki iddianameye göre, bunlar Nikolaevka (Sarzep) köyü Malakanlarım soyanlardı. Nikolaevka Malakanlarından tanıklar ifadelerinde, Türklerin yaklaştığını duyunca ailelerini Ardahan'a götürdüklerini ve kendileri mallarını almak üzere köye döndüklerini, ancak 27 Aralık'ta Türklerin köyü işgal ettiğini söylediler. Türklere yerli Kürtler de katılmışlardı. Malakanları Lori köyündeki Türk "paşasına" götürmüşlerdi. Çeteciler arasında Degirmanköylü Dada Bayram-oğlu'nu ve Abdullah Mevlüd-oğlu'nu tanımışlardı. Okrobaket köyünden Hagop Der-Zaharyan, Ardahan'ı Ruslar geri aldıktan sonra köylerine Ardahan'dan çok sayıda çeteci geldiğini ifade etti. Çeteciler arasından tanıdıkları şu kişilerdi: Alabala köyünden Ziya Hasan-oğlu, Aslan Raşid-oğlu ve Degirmanköy'den Celal Bey'in ulağı Şükrü Hurşud-oğlu. Sindiskomlu Dmitri Marantov'a göre köyden herkes kaçmış, bir kendisi ve iki yaşlı kalmıştı. Komşu köylerden gelen Müslümanlar kaçanların mallarını toplayıp kilisede yığmışlar, çetecilere ekmek pişirmişlerdi. Çikolar'dan Alikop Ahmet-oğlu ve Paşa başı çekiyordu.

Şavşat Satlel-Rabat köyünden Sofya Derderyants, 1915 yılında Büyük Perhiz'in ikinci haftasında (Nisan ayında) babasının evine yirmi kadar silahlı çetecinin gelerek ölüm tehdidi altında onu çetecilerden Kuli Bahtiyar-oğlu ile evlendirdiklerini, zoraki kocasıyla üç-dört hafta yaşadığını, sonra altınları alıp kaçtığını ifade etti. Kuli-Bek, Fuat-Bek'in çetesine katıldığını ve kendisine Artvin'de silah verdiklerini Sofya'ya anlatmıştı. Kuli Bahtiyar-oğlu daha sonra çetecilerle gitmeyip Hıristiyan olmaya karar vermiş ve Ruslara teslim olmuştu. Aslan Raşid-oğlu çetecilere katılarak onlarla Şavşat'ta bulunmuştu, Burhan Hurşud-oğlu ve Kâmil Mevlüd-oğlu bir çetenin başındaydılar. Çetecibaşı Celal Bey'in ulağı Şükri Hurşud-oğlu Türklerin Ardahan'dan çekilişinde onlarla birlikte Şavşat'a, oradan da İmerhev'e kaçmıştı.[184]

183 RGVİA, f. 2100, op. 2, d. 569, ll. 1-4. Komandirovannıy dlya proizvodstva doznaniya o perehode naseleniya nekotorıh mestnostey Karsskoy oblasti na storonu turok, Praporşçik Kroneberg. Zaveduyuşçemu voenno-sudnoy çastyu pri Glavnokomanduyuşçem Kavkazskoy armiey. 9 iyunya 1915, N132. Raport. Vıpiski iz protokolov pokazaniy svideteley, kasayuşçiyasya deyatelnosti g.s. KADIMOVA.

184 RGVİA, f. 2100, op. 2, d. 567, ll. 42-50.

Tanıkların bildirdiğine göre, Ardahan'a giren düzenli Türk askerlerinin sayısı 3.000 kadar, çeteciler ise 9.000 bin kadardı. Ardahanlılar, Artvin ve Ardanuç'taki Müslümanların çoğunun Türk askerine yardım ettiğini ve çetelere katıldığını biliyorlardı. Başlarında, yörede tanınan nüfuz sahibi kişiler vardı. Ardahan sancağı ve kazasının Hıristiyan nüfusunun ezici çoğunluğu 26-28 Aralık 1914'te Ahıska, Ahılkelek ve Kars'a kaçmıştı. Malları ortada kalmıştı. Hıristiyanların kaçışlarının sebebi Müslümanların daha Ardahan alınmadan önce başlayan baskı ve soygunlarıydı. Aşağı Hanak köyünden Rumları bir süre saklayan Müslüman komşuları sonra onları kovmuşlar ve mallarına el koymuşlardı. Türkler Ardahan'dan çekilirken Müslüman nüfusun çoğu da ailelerini de alarak Şavşat'a çekilmişlerdi, çünkü Kazaklardan korkmuşlardı. Sanıklar on üç kişiydi, aralarında Yukarı Tikan köyünden 28 yaşındaki Molla Sofi Mehmet-oğlu da vardı.[185]

Eylül 1915'te Tiflis'te Ardahan sancağından 377 kişinin yargılandığı davada askeri yargıç General Mokulskiy'in Kafkasya naibine sunduğu raporda şu bilgiler yer alıyor: Aralık 1914 ortasında Türk askerleri Ardahan okrugunun bir kısmını işgal ettiği zaman Rus askerleri geçici olarak çekilerek Ardahan'ı terk ettiler. Müslüman halk ise çekilen Rus askerlerinin yolunu kesmek için üzerlerine ateş etti. Müslüman ahali, Türk ordusuna çok büyük bir destek verdi, önceden depolarda erzak ve nakliye araçları hazırladı, kılavuzluk etti, köylerde zengin gayrimüslimleri gösterdi ve hatta Rus ordusuna karşı savaşa katıldı. Türk ordusuyla birlikte hareket eden Kürtler ve Türkler orduyla birlikte veya ayrı gruplar halinde Rus, Rum ve Ermeni köylerine girerek soygun ve zulüm yaptılar. Tanıklardan Ardahan sancağı vergi müfettişi Aleksandr Milov'un ifadesine göre, daha 1913 güzünde Müslüman nüfus arasında, çoğu kez Hıristiyanlara yönelik tehditler biçiminde tecelli eden sessiz bir dalganın yayıldığı hissediliyordu. Ancak o zaman buna bir önem verilmemişti. Türk ordusuna yardım etmek isteyen çok sayıda Müslüman, Ardahan kasabasına gelerek tüfek almaya çalışmıştı. Bunlar arasında Zurzunalı (Çıldırlı) Yasin Aslanov Çeloyev de vardı. Tanık Boğos Aleksanyants, Ardahan'da hapsedildiği yerden, Türk çetecilerin yerli halka Abdullah Hacı Hüseyin-oğlu'nun evinden beş yüz kadar silah dağıttığını görmüştü. Aleksanyants, bunların arasında eski memurlardan Hamdi Halit-oğlu'nu tanımıştı.

Tanık Bedros Hacayants, 27 Aralık günü Ardahan'da kalmayı tehlikeli bularak ailesiyle birlikte Gürcibek köyüne gitmişti. Orada Gürcibeklilerin Türk ordusunu karşılamaya nasıl hazırlandığını görmüştü. Türk ordusu

185 RGVİA, f. 2100, op. 2, d. 567, l. 53.

yaklaşınca ellerinde silahla karşılamışlar, köye götürmüşler ve yemek yedirmişler, ekmek vermişlerdi. Ardından Rusların Ardahan'dan çekiliş yolunu kesmişlerdi. Gürcibekliler Türk ordusuyla birlikte Ardahan'a girmişler ve yağmaya katılmışlardı. Hacayants'ı da Ardahan'a götürmüşlerdi, tanık Acara beylerine başvurarak kurtulmak istemişti ancak beyler ona bakmamıştı. Hacayants Türk paşasının ikamet ettiği mühendislik binası yakınında yerli Müslümanlara silah dağıtıldığını görmüştü. Ardahanlılardan şu kişileri tanımıştı: Yasin Aslanov Çeloyev, Karabek Abdurrahman-oğlu, Aziz Dursun-oğlu, Hamdi Halit-oğlu, Dursun Şaban-oğlu ve Haydar Derviş-oğlu.

Öteki tanıklardan Süleyman Mustafa-oğlu, Ardahan'ı terk eden orman müfettişi Hacıyev'in kasabadaki malına mülküne bakıyordu. İyi bir aşçı olduğu için Alman subayının aşçısı olmuştu. Ardahan'da Türklere katılmış olan çok sayıda yerli Müslüman görmüştü. Bunlar arasında tanıdıkları şu kişilerdi: Yasin Aslanov Çeloyev, Hamdi Halit-oğlu, Aziz Dursun-oğlu, Dursun Şaban-oğlu, Halit Dada-oğlu, Aşur Hasan Kalender-oğlu, Haydar Derviş-oğlu, Aşur Ahmet-oğlu, Mevlüd Mahmud-oğlu, sözlü mahkeme üyesi Rızali Esad-oğlu ve Kâmil Ağa Abdullah-oğlu, orman memuru Sefer Hasanov.

Tanık Boğos Aleksanyants, Ardahan'da Türkler tarafından gözaltına alındığını, ancak Kadir Ağa Çil Hüseyin-oğlu'nun kendisini tanıdığı için koruduğunu söyledi. Kadir Ağa tanık ile sohbetinde İslam'ın zaferi için Türk tarafına geçtiğini söylemişti. Başka bir seferinde tanığa Türklerin dağıtmak için beş yüz tüfek getirdiğini ve Müslümanlardan çeteciler topladığını, Ahılkelek'e giderek Rus ordusunun Gümrü yolunu keseceklerini de söylemişti.

Tanık David Sataraşvili, Türk paşası ve Acara beylerinin yanında Ölçekli Emin Ömer-oğlu'nu görmüştü. Emin Ömer-oğlu, Sataraşvili'nin hapsedildiği evin avlusunda ata binmişti, kalabalık bir Müslüman grubu yağmalanmış eşyayı topluyordu. Paşanın ve Acara beylerinin yanında ayrıca Rüştü Rüstem-oğlu, önemli ve sözü geçen biri olarak duruyordu. Tanık İsmail Ahmed-oğlu, Ardahan'da paşanın oturduğu evden Türk subayı ile birlikte sözlü mahkeme üyesi Şamil Ağa Memed-oğlu'nun çıktığını görmüştü. Tanık Avgustin Stanislavov, Ardahan'ın alınışının dördüncü günü Cincirob köyünün öldürülen muhtarının oğlu Kahriman Arathliev'in evine askerlerle birlikte Hamdi Halit-oğlu'nun gelip arama yaptıklarını ve bazı belge ve kitaplara el koyduklarını söyledi.[186]

186 RGVİA, f. 2100, op. 2, d. 567, ll. 106-142. Zavedıvayuşçiy voenno-sudnoy çastyu pri ştabe Kavkazskoy armii, 14 sentyabrya 1915 g. N8441, gor. Tiflis. Doklad po delu o jitelyah seleniy Ardaganskago okruga Karsskoy oblasti, obvinyaemıh v prestuplenii,

Tanık papaz İoann Popandopulo, Acara beylerinin "komitesinde" bulunup Türk ordusuna yardım toplayanlar arasında Adahan Hüseyin-oğlu ile Ardahan Degirmanköy'ün ileri gelenleri ve Ardanuç Heva köyünden Şerif Arif-oğlu olduğunu söyledi. Dedegül ve Şadıvan köylerinde Türk ordusu için erzak depoları hazırlanmıştı.[187]

Tiflis'teki askeri savcılık Ardahan'dan 116 Müslüman'ı "vatana ihanetten" yargılayarak suçlu buldu. Bu Müslüman 116 kişilik listenin en başında şu kişiler vardı: Yasin Aslanov Çeloyev (18 yaşında), Karabek Abdurrahman-oğlu (35 yaşında), Dursun Şaban-oğlu (67), Haydar Derviş-oğlu (35), Aşur Hasan-oğlu (25), Halit Dado-oğlu (50), Aşur Ahmed-oğlu (25), Fazli Mahmud-oğlu (25), Mevlüd Mahmud-oğlu (23), Tayyar Hasan-oğlu (35), Kürt Mahmud Yusuf-oğlu (50), Vahla köyünden Şamil Ağa Mamed-oğlu (50), Şadıvanlı Molla Beyruz Loman-oğlu, Kinzotamallı Hasan Mamed Caşo-oğlu, Kürt İsmail Hasan-oğlu ve Sabgaralı Şamil Sadık-oğlu. Sanıklar bu köyler dışında Zurzuna, Vahla, Bozat, Ölçek, Cincirob, Alagöz, Sirazgom, Revaz, Maniyoh, Heva, Degirmanköy ve Tebat köylerindendi.[188]

Batum'da, Fuat Bek Atabekov 76 kişiyle birlikte yargılanıyordu. Askeri savcı Yarbay İvaşçenko'nun iddianamesine göre, 21 Kasım 1914 günü Şavşat-İmerhevi kazası yöneticilerinin Ardahan'a kaçmasından sonra çevredeki Müslümanlar o gece kaymakamlık binasını yağmaladılar. Okrobaket köyü Ermenileri durumu öğrenince yörenin nüfuzlu beyleri olan Fuat Bek, Sefer Bek ve Aslan Bek Atabekov'lara başvurarak Türkler gelince kendilerini korumalarını istediler. Bu beyler Ermenileri korumaya söz verdiler. 24 Kasım'da Satlel'de Zabit Bek, Fuat Bek, Cemil Bek, Memed Bek ve Aslan Bek emrindeki ilk çeteciler belirdi. Fuat Bek, Ermenilere zulmetmeye başladı, onlardan para istedi. Okrobaket'ten 1.250 ruble, Satlel'den de 1.200 ruble aldı. Fuat Bek kendini kaymakam ilan etti. Türk ordusuna yardım için erzak, para ve gönüllü topladı. Satlel-Rabat'ta 109 Ermeni'nin katliamına karıştı, bunlardan Bağdasar Gargaryan ile birlikte yedisini kendi eliyle öldürdü. Tanık Evinnas Zinahyan'ın ifadesine göre, Fuat Bek'in oğlu 17 yaşındaki Musa Bek de babasıyla birlikte hareket ediyordu. Musa

predusmotrennom 108 st ugolovnago ulojeniya. Doznanie pervoe. Ego Siyatelstvu Glavnokomanduyuşçemu Kavkazskoy armiey. General-Mayor Mokulskiy. Vorontsov-Daşkov bu rapora el yazısıyla düştüğü 29 Eylül 1915 tarihli notta raporun önerilerini kabul ettiğini ve adı geçen 114 kişiyi divanıharbe verdiğini, kalan 14 şüpheli hakkında ise takipsizlik kararı verdiğini belirtmiş. Toplam yargılanan 377 kişi olduğuna göre geri kalan şahıslar hakkında ne işlem yapıldığını bulamadım.

187 RGVİA, f. 2100, op. 2, d. 567, l. 132ob.

188 RGVİA, f. 2100, op. 2, d. 567, l. 135-295.

Bek, Satlel-Rabat'ta Karapoğos'un evinde 300 Ermeni kadını toplayıp yaktı. 5 Ermeni'yi kendi eliyle öldürdü. Ardından Ardahan'a gitti.

Tanık Krikori Boyacıyan'ın ifadesine göre Aslan Bek Atabekov, Okrobaket köyüne gelip Ermenilere, çetecilere direnmemelerini ve silahlarını teslim etmelerini söyledi. Ermeniler 50 kadar tüfek verdiler. Tanık öğretmen Petr Der-Manuelyan'ın ifadesine göre de Aslan Bek, Kuçen köyündeki Türk karargâhında savaş meclisine katıldı. Orada Ardahan'ı alma planı yapıldı. Aslan Bek, Ardahan'a giderken dönüşte Ermenileri keseceğini söyledi. Tanıklar Magar Der-Movsesyan ve Popçan Ogvanyan'ın ifadesine göre, Yukarı Süles (Y. Koyuncu) köyünden Şavşat-İmerhevi kazası sözlü mahkemesi kadısı Vekifi Efendi Hüseyin Efendi-oğlu Hmiadze (53), cihad vaazı verdi, Müslümanları toplayarak gâvurlara ölüm istedi, herkesi Ruslara karşı silahlanmaya çağırdı, silahı olmayanları dirgen ve baltayla Rusları kovmaya çağırdı. Kadı, Vel köyünde de Ermenileri katletmeye yönelik vaaz verdi çünkü Ermeniler her şeyi Ruslara haber veriyordu.

Elli yaşındaki Fuat Bek ifadesinde Şakir Paşa'nın emriyle Şavşat kaymakamı atandığını kabul etti, ancak önce "Okuryazar değilim" diyerek itiraz ettiğini, bununla birlikte Erzurum paşasının emri olduğu söylendiği için itaat etmek zorunda kaldığını söyledi. Yardımcılarının adlarını da verdi. Öteki Atabekovlar çetelere katılmadıklarını ifade ettiler. Kadı Vekifi Efendi de cihat için vaaz vermediğini söyledi. 14 Haziran 1916'da Kafkas ordusu komutanı Nikolay Nikolayeviç, mahkemenin idam ve ağır cezalar verdiği sanıkların cezalarını hafifletti. Musa Bek Atabekov, Aslan Bek Atabekov, Ali Kâmil-oğlu, Dursun Menteş-oğlu, Şevket Mustafa-oğlu ve Hamza Hüseyin-oğlu'nun cezaları üçer yıl hapse, ötekilerin cezaları 10'ar, 15'er, 20'şer yıl kürek (katorga) cezasına çevrildi. Fuat Bek'e de zümre imtiyazları da alınmak üzere süresiz kürek cezası verildi.[189]

Çetecilerden Çil Hüseyinoğlu Ahmet Ağa, İsmail Yusuf-oğlu, Ali Süleyman-oğlu ve Ahmet Pingal-oğlu hakkında yürütülen soruşturma kapsamında Mayıs 1915'te Ardanuç naçalnik vekili kâtip Makar Gorduladze, Ardanuç'ta bazı Ermeni tanıkların ifadesini aldı. Bunlardan Markar Harutyun Camciyan'ın ifadesine göre Ahmet Ağa 20 Kasım 1914 günü öteki çetecilerle birlikte Ardanuç'a gelmiş ve o gece Masalahet (Naldöken) köyüne geçerek Ardanuç'tan çekilen Kazak bölüğüne saldırmak istemişti. Ertesi gün bölük çok kalabalık olduğu için ateş edemediğini anlatmıştı. Masalahet'e giderken Ardanuçlu Isdepan Badaryan'ın elindeki beylik Berdan tüfeğini alarak yanındaki bir çeteciye vermiş, Badaryan'a da bir yazı vermiş-

189 RGVİA, f. 13138, op. 1, d. 596.

ti. Ahmet Ağa sonradan öldürülmüş olan Zakar Madoyan ve Hovhannes Onanyan'dan 1.500 ruble almış ve bu paranın bir kısmı çetecilere ayakkabı almak için harcanmıştı. Ahmet Ağa, Ardanuç'ta çetelere adam yazmaya başlamıştı. Bu arada Artvin'den Ahmet Ağa'nın amcası milis asteğmeni Çil Hüseyin-oğlu Kadir Ağa ve çetesi gelmişti. Kadir Ağa ve çetesi Ruslara karşı Yalağuzçam geçidini tutmak için Heva köyüne gitmişti. Ahmet Ağa da Ardanuç ile Heva arasında gidip gelerek Heva'ya birbirinden farklı tüfeklerle donanmış genç çetecileri götürmüştü. Aralık ayında İstanbul'dan gelen düzenli taburlarla birlikte Ahmet Ağa da Ardahan'a gitmiş ve orada esir düşmüştü.[190]

Ardanuçlu tanık 47 yaşındaki Boğos Matevos Şilingiryan da ifadesinde şöyle dedi: "Markar Camciyan'ın ifadesini tasdik ediyorum. Ek olarak: 21 Kasım 1914 günü Ahmet Ağa, Ardanuç ilçe sözlü mahkemesi üyesi Kurbanoğlu Yusuf Efendi'yi bana göndererek çetecilere çarık yapmak için sığır derisi istedi. Ben dört adet deri verdim, parasını sonra ödeme sözü verdi. Sonra Ahmet Ağa kendisi bana gelerek yine deri istedi, ben reddettim, bunun üzerine dükkânı arayarak satmak için hazırladığım 15 çift çarıklık deriyi buldu, ayrıca beş çift çorap ve iki çift yünlü eldiven aldı. Giderken bütün bunların parasını ödeyeceğini söyledi ancak hiçbir şey alamadım. Ahmet Ağa benim aracılığımla Ardanuç çarıkçılarından çeteciler için çarık istedi, onlardan aldığı çarıkların parasını ödedi. Çarık vermeyenleri tehdit etti. Bir keresinde Ahmet Ağa bin kadar yerli Türk'ü toplayarak onlara dedi ki: "Kardeşlerim, artık gâvurlardan kurtulduk. Bugün burası Türkiye'dir. Her birimiz eline tüfek alarak Ruslarla savaşmalıdır. Elimizden geldiğince sultanımıza yardım etmeliyiz." Ahmet Ağa hemen oradakilerden 18 kişiyle Yalağuzçam geçidine gitti.[191]

Başka bir tanık, 46 yaşındaki Agop Bedros Birincyan'ın ifadesine göre, Ahmet Ağa 20 Kasım günü Ardanuç'un önde gelen Ermenilerini toplayarak Ardanuç naçalnikinin kasabayı terk ederken güya onlara dağıtmış olduğu tüfekleri teslim etmelerini istemişti. Bunun üzerine onlar bizde tüfek yok demişlerdi. Ahmet Ağa da onlardan yazılı taahhüt alarak birinin tüfeği olduğu ortaya çıkarsa hesap vereceğini söylemişti. Bir süre sonra çete lideri Hasan Efendi ve Ahmet Ağa 150 kadar yetişkin Ermeni erkeğini kiliseye doldurarak 4.000 ruble istemişlerdi. Kiliseye hapsedilenler arasında Birincyan da vardı. Sonra Ahmet Ağa, 1.500 rubleye razı olarak onları serbest bırakmıştı. 54 yaşındaki Agop Sarkisov Abramyan da şöy-

190 STsSA, f. 157, op. 1, d. 342, ll. 354-356. Protokol.
191 *agy.*

le ifade verdi: 1914 Aralık ayında Yalağuzçam geçidinden Ardanuç'a Hasan Efendi'nin çetesi geldi. Çeteciler savaşmaktan yorulduklarını ve şimdi onlar dinlenirken mevzilerini Çil Hüseyin-oğlu Ahmet Ağa'nın çetesinin alacağını söylediler. Ahmet Ağa şimdi ölü olan Hovhannes Onanyan'dan 1.500 ruble almış, Ardanuçluların aralarında para toplayarak ona bu parayı ödemesini söylemişti. Onanyan'a kimse bir şey ödemedi. Duyduğuma göre Ahmet Ağa Ruslarla savaşıp esir düşmüş ve şimdi Kars hapishanesinde. Son olarak Tanzot köyünden 22 yaşındaki tanık Agop Mesrobov Mahdesyan şöyle ifade verdi: İsmail Yusuf-oğlu Tanzotludur, Ardanuç'a çetecilerin gelmesiyle çeteye yazıldı, dokuz fişekli tüfekle gezip öteki çetecilerle birlikte yerli Ermenileri soydu. İsmail Yusuf-oğlu'nun kardeşleri Mamet ve Recep ile birlikte Ardahan'da savaştığını iyi biliyorum. Mamet ve Recep Tanzot'a döndüler, İsmail ise esir alındı. Mamet Tanzot'a döndükten sonra birkaç kadına tecavüz etti. Mamet ve Recep Yusuf-oğlu gizleniyorlar, sanırım Kaptahor ormanında. Çetelerin Ardanuç'a geldiği gün Çil Hüseyin-oğlu Ahmet Ağa kendini kaymakam ilan etti. Bu makamda üç gün kaldı, sonra çetecilerin lideri onun yerine Şavşatlı Necib Bek'i kaymakam yaptı. Ahmet Ağa'yı bir keresinde Yalağuzçam geçidinde Ruslar bozguna uğrattı. O zaman Ahmet Ağa çetesini yenileyerek yeniden savaşa gitti. Ardahan'da savaştı ve duyduğuma göre esir olmuş, Kars hapishanesindeymiş.[192]

Batum'da Çil Hüseyin-oğlu Ahmet Ağa'yı sorgulayan Kutaisi savcılığının kayıtlarına göre, Ahmet Ağa, Türklerin Artvin okrugunda kendisini de kılavuz olarak aldığını ve Ardahan'da yaralandığını, hastanedeyken tutuklandığını söylemişti. Tanıkların ifadelerine göre Ahmet Ağa 20 Kasım akşamı 16 silahlı adamla Ardanuç'a gelmişti. Ahmet Ağa gece bekçisi Omeh Asaduryan'ın tüfeğini elinden almıştı. Ertesi gün yerli Ermeni tüccardan Hovhannes Onanyan ve Zakar Magdoyan'dan zorla 1.500 ruble almış ve bu parayla çetecilere ayakkabı almıştı. Başka Ermenilerden de elbise almıştı. 23 Kasım'da Ardanuç'ta çevre köylerden gelen Müslümanlar toplanmış, Ahmed Çil-Hüseyinoğlu onlara konuşma yaparak Türk askerine yardıma çağırmıştı. Ardından birkaç yüz kişi çetelere yazılmıştı. Kadir ve Ahmet ağalar daha sonra çeteleriyle birlikte Ardahan'a gitmişlerdi.[193]

Mart 1916'da Batum'da Fuat Bek'lerle birlikte Kerim Teyfur-oğlu ve dört kişi daha yargılandı. Soruşturma heyetinden Yarbay Piralov, Satlel köyünde 25 Mayıs 1915'te tanık Hovagim Ayvazyan'ı (36 yaşında, Ermeni Ortodoks, çiftçi) sorgulamıştı. Ayvazyan ifadesinde, atabeklerden Fuat Bek

192 *agy.*
193 RGVİA, f. 2100, op. 2, d. 567, ll. 186-187.

ve iki oğlu Zekeriya ve Musa beklerle Fuad Bek'in kardeşi Şamil Bek ve onun oğlu Mustafa Bek ile Aslan Bek ve Himşievlerden (Hamşioğullarından) Necib Bek ve Teymur Bek'in Ardanuç'tan çetecileri Kasım 1914'te köye getirdiğini kendi gözüyle gördüğünü söyledi. 400 kadar çeteci içinde Osmanlı tebaasından 30 kişi vardı, öteki çeteciler yerliydi.[194]

Kafkasya divanıharbi yargıcı General Mokulskiy'in Kafkas ordusu komutanına raporuna göre Vel köyünden Kerim Teyfur-oğlu (33 yaşında) ve Vehbi Nigar-oğlu (33) Kasım 1914'te çetelere katılmıştı. Tanık Mıgırdiç Panduryan'a göre Kerim ve diğerleri Sahara'da Rus askerleriyle çatışmışlardı. Panduryan, Kerim ve ötekileri Okrobaket köyünde pazar yerinde silahlı olarak Sahara'ya doğru giderken görmüştü. Tanık Zadig Lomoyants ise Vehbi Nigar-oğlu'nun silahlı olarak çatışmaya katılmak üzere gittiğini ve geri döndüğünü görmüştü. Ayrıca tanık Mikirtiç Mazmanyan'a göre Kuçen köyünden Ahmet İshak-oğlu (61) ve Şevelet Süleyman-oğlu (41) silahlı olarak çetecilerle birlikte Ardahan çatışmasına katılmışlardı. Hagop Der-Zaharyan da Okrobaket köyündeki Ermeni katliamından önce Müslümanların açıkça Rusları öldürmeye gideceklerini söylediklerini doğrulamıştı. Ahmet İshak-oğlu, Okrobaket köyü kilisesini soyanlar arasındaydı. Tanık Garabed Çauşyants da Şevelet Süleyman-oğlu'nun silahlı olarak Sahara'ya gittiğini görmüştü. Bütün sanıklar suçlamaları reddettiler. Ahmet İshak-oğlu çetecilerin geldiği zaman köyde evinde hasta yattığına ve dışarı çıkmadığına dair Okrobaket köyünden Isdepan Toroyan, Mıgırdiç Grehyan, Isdepan Nersesyan ve Şavşat-İmerhevi kazası "naçalniki" Nikolenko'yu tanık gösterdi. Kerim Teyfur-oğlu mahkemede beraat etti. Kafkas ordusu komutanı Nikolay Nikolayeviç de Vehbi'nin idam cezasını sürgün, Şavelet ve Ahmet'in cezalarını ise dörder yıl kürek şeklinde hafifletti.[195]

Batum'da mahkemenin verdiği idam cezası Kafkasya naibinin onayıyla yerine getirilen Rusya tebaasından Çil Hüseyin-oğlu Ahmet Ağa dışında tespit edebildiğim bir başka örnek de Erzurum Tortumkaleli Memed Mustafa-oğlu'dur. Osmanlı tebaasından olan 38 yaşındaki Memed Mustafa-oğlu, Ardanuç'ta Avanes ve Agnes Boyacıyan'ı öldürmekten suçlu bulundu. Sanık Kafkasya ordusu başkomutanına arz ettiği Rusça dilekçesinde, Türk çetelerinin 30-31 Aralık gecesi Ardanuç'taki Ermenileri katletmesinden dolayı Ermenilerin Türklerden intikam almak istediğini ve kendisinin olay-

194 RGVİA, f. 13138, op. 1, d. 779, ll. 4-5.

195 RGVİA, f. 13138, op. 1, d. 777, ll. 2-3. Zavedıvayuşçiy voenno-sudnoy çastyu pri ştabe Kavkazskoy armii General-Mayor Mokulskiy, 29 fevralya 1916 g. N13042, g. Tiflis. Kafkas salnamelerine göre Şavşat kaymakamları arasında Nikolenko diye biri yok. Nikolenko başka bir memur veya vekaleten naçalnik/kaymakam olan biri olmalı.

la bir ilgisinin olmadığını savundu. Boyacıyan çifti de o gece öldürülmüştü. Memed Mustafa-oğlu kendisinin de Türk olduğunu ancak yıllardır Batum oblastında yaşadığını ve çetelere katılmadığını söylüyordu. Savcının iddianamesine göre, 31 Aralık 1914 gecesi Diruhi Anarcanyan komşusu Agnes Boyacıyan'ın imdat deyişini duymuştu. Anarcanyan ve başka komşular ay ışığında Memed Mustafa-oğlu'nun Agnes'e ateş ederek öldürdüğünü görmüştü. Boyacıyanların evli kızı Makrida Mazmanyan 2 Ocak 1915'te babasının evine gelmiş, orada Memed Mustafa-oğlu ona "Git buradan, seni de öldürürüm" demişti. Memed Mustafa-oğlu öldürülen Hovhannes'in evinde kaldığını, o gece Ermeni kırımı olduğunu, çok silah sesi duyduğunu kabul etmiş ama o gece evden dışarı çıkmadığını iddia etmişti. Memed Mustafa-oğlu, General Potapov başkanlığındaki askeri mahkemenin kararı ve Kafkas ordusu başkomutanının onayı üzerine Aralık 1915'te Batum'da idam edildi.[196]

Fuat Bek ve öteki sanıklar 1917 Şubat Devrimi ile hapisten kurtuldular. Hapisten salınanlar arasında Artvin'e Türk ordusu girdiği zaman ilk kurbanı kesen Sirya köyünden Kaşif (Keş) oğlu Yusuf Ağa da vardı.[197] Şubat Devrimi'nin ardından kurulan Geçici Hükümet'in atadığı özel Güney Kafkasya komitesi (OZAKOM), Temmuz 1917'de o zamana dek Kars oblastmdan 489 Rusya uyruklu Müslüman'ın Osmanlı ordusuna katılan işbirlikçiler listesinde yer aldığını bildirdi.[198] OZAKOM'un yerini alan Güney Kafkasya komiserliği, 26 Ocak 1918'de dosyayı tamamen kapattı.

Osmanlı güçleri Sarıkamış, Oltu, Artvin, Ardanuç, Ardahan ve Acara muharebelerini kaybettikten sonra bölgenin Müslüman nüfusu sakinleşmişti. Çetecilerle gitmiş olanların bir kısmı köylerine geri döndü.[199] Ahıska ve başka yerlere kaçmış olan Ermeniler de evlerine döndüler. Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki gerginlik devam etse de Rus makamları artık duruma hâkimdi. Her iki taraf da ötekini suçluyordu. Ermeniler Müslümanları Osmanlı çetelerine karışmış olmakla, Müslümanlar da Ermenileri tecavüz, soygun ve başka şiddet olaylarıyla suçluyordu. Her iki tarafın da suçlamalarında gerçek ve iftira birbirine karışıyordu. *Çveneburi* dergisinin Gürcü tarihçi Malhaz M. Sioridze'den Türkçeye çevirerek yayımladığı bir makalede yazar, TM çetelerinin Acara'daki faaliyetinden hiç söz etmeksizin, General Lyahov'un ordusunun Maçaheli köylerinde evleri yaktığını,

196 RGVİA, f. 2100, op. 2, d. 775, ll. 1-13.

197 Özder, *age*, s. 114.

198 HAA, f. 1262, op. 3, d. 1583, l. 60.

199 HAA, f. 1262, op. 3, d. 1583, l. 37. Batum oblastı askeri valisinden Kafkasya naibine, Batum, 8 (20) Şubat 1917, N22.

erkekleri tutukladığını ve kadınların namusunu kirlettiğini yazmaktadır. Bu makalede Sioridze, sanki Rus Kazak askerleri durduk yerde Maçaheli köylerine saldırmış gibi anlatmakta ve "Acara sivil halkı bu vahşetten korkup Osmanlı ordusunun peşinden gitti" demektedir. Sioridze, Artvin ve Ardanuçlu Ermenilerin, tutuklanmış olan Müslümanlara karşı yalancı şahitlik yaptığını da yazıyor.[200] Aynı yazar, Gürcistan Bilimler Akademisi'ne sunduğu 1986 tarihli Rusça doktora tezinde ise, Batum oblastına giren "Türklerin işgal ettikleri yerlerde gerçek bir sömürge rejimi" (*kolonizatorskiy rejim*) kurduklarını, halka zorla silah, mühimmat ve levazım taşıttıklarını, halkı soyduklarını ve zulüm ettiklerini, Ardanuç'un 43 köyünden 34'ünü yaktıklarını, bunların sonucunda 20 bin kişilik nüfustan 18 bininin dağlara kaçtığını, Artvin halkından 20.000 ruble aldıklarını yazıyor.[201]

Rus makamları Müslümanlarla Ermenilerin birbirine karşı suçlamalarındaki doğruyu ve yanlışı birbirinden ayırmakta çoğu zaman acizdi, çünkü kanıtlar, kadrolar ve vakit yetersizdi. Kars ve Batum oblastlarında çalışan Türk, Kürt, Ermeni, Gürcü, Oset ve başka milletlerden memurların birçoğu Rus devletinin çıkarlarını değil, kendi kişisel çıkarlarını ya da kendi milletlerinin çıkarlarını düşünüyorlardı. Ayrıca feodal aşiret ve akrabalık ilişkileri ve rüşvet de yaygındı. Memurların ve seçimlik bazı makamlarda oturanların (örneğin örfi/sözlü mahkemeler) önemli bir kısmı da hem Osmanlı hem de Rusya tarafını idare eden, ancak nihai olarak sadece kendi imtiyazlarını sürdürmek isteyen feodal hanedanların kalıntılarıydı. Müslüman memurların birçoğunun TM ile, Ermeni memurların birçoğunun da Ermeni milliyetçi partileriyle ilişkileri vardı. Rus devleti bu memurların ilişkilerinden çoğu zaman habersizdi veya bunların ilişkilerini bildiren istihbarat raporları bürokratik çarkın içinde etkisiz kalıyordu. Örneğin, Art-

200 Malhaz Sioridze, "Birinci Dünya Savaşı'nda Maçaheli Bölgesi", *Çveneburi*, sayı: 39, Ocak-Mart 2001, s. 8. Makalenin Gürcüce özgün metnini bulamadığım için TM faaliyetini gizlemek şeklindeki bu sansürün veya seçmeciliğin Sioridze'ye mi yoksa *Çveneburi* dergisine mi ait olduğunu (Gürcüce bilenler aracılığıyla) ortaya çıkarma fırsatım olmadı. Mehmet Bilgin ise bu makaleyi alıntılarken buradaki çarpıtmaya kendisi de başka bir çarpıtma eklemiştir. Bilgin, Sioridze'den yaptığı alıntıda, Lyahov'un Kazakları mezalim yaparken sözü edilen Ermenilerin "yol göstererek, hedef göstererek" Ruslara yardımcı olduğunu (tırnak içinde!) yazmıştır (bkz. Bilgin, *age*, s. 247). Halbuki Sioridze'nin makalesinde "yol göstermek" ve "hedef göstermek" ifadeleri yoktur, sadece tutuklulara karşı yalancı şahitlik ettikleri vardır. Kuşkusuz, Ermeniler yol ve hedef göstermiş de olabilirler, ancak bunu Sioridze'nin sözüymüş gibi vermek bir çarpıtmadır.

201 Sioridze, 1986, s. 65. Sovyet zamanında görünüşte enternasyonalist bir üslupta eserler veren birçok Sovyet tarihçisi SSCB yıkıldıktan sonra milliyetçi ve Rus düşmanı oldular. *Çveneburi* dergisindeki makale cımbızlanmış veya sansürlenmiş değilse ve gerçekten Sioridze'ye aitse, o zaman onun da bu türden tarihçilerden olduğu söylenebilir.

vin sancağı mektupçusu Süleyman Tabahidze (Taşkan), TM ile ilişkilerine rağmen 1917'ye dek görevinin başında kalabilmişti. Adil Özder'in yazdığına göre, TM üyesi ve Ardanuç'un Müker köyünden olup Rus devletinde memur olan Nazım Efendi'den Ruslar şüphelenmemişti bile.[202]

Rus makamlarının kadro eksiği öteden beri süregelen bir durumdu. Savaştan dolayı sivil makamların emrindeki jandarma ve korucular askeri makamların emrine verilmiş ve bunlar cepheye gönderilmişti. Nisan 1915'te Batum ve Kars valilerinden, Türk ordusuna katılan Batum ve Kars oblastları Müslümanlarının geride bıraktıkları eşya ve gayrımenkulün tespiti ve kaydı için birer komisyon kurulması istendiği zaman Batum valisi General Romanovskiy, Namestnik'in yardımcısına 24 Nisan 1915 tarihli yazısında emrindeki zaten az sayıdaki personel askeri makamların emrine tahsis edildiği için komisyon kurmak için personeli olmadığını bildirdi. Valinin yardımcısı Yüzbaşı Laçinov orduya katılmıştı. Artvin sancağında naçalnik Yüzbaşı Lavrov ve korucu (strajnik) Tkaçenko, Türklerin elinde esirdi. Sancak yönetimine Lavrov'un yardımcısı Yüzbaşı Zosimoviç vekalet ediyordu. Sancak merkezindeki öteki memurlar kâtip Tabahidze [Süleyman Taşkan], mütercim Kiliptari, tercüman Sautiev, kançılarya memuru Badaryan, pristav Karacimirlinskiy ve yardımcısı Toloraya'dan ibaretti. Artvin kazası memurları naçalnik Dekanozov[203] ve kâtip Zakaryan'dan, Ardanuç kazası memurları naçalnik İvanov ve kâtip Gorduladze'den, Şavşat-İmerhev kazası memurları ise sadece kâtip Gedenidze'den ibaretti. Oblastın Batum sancağında da durum aynıydı. Aralık 1915'te Batum valisi hâlâ emrinde yeterli personel olmadığını söylüyordu. Ayrıca Kutaisi guberniyası vergi memurları da çok meşguldü. Nisan 1916'da namestnik, komisyon kurulmasını ertelemeyi kabul etti.[204] Kars şehir polisi emniyet müdür ve yardımcısı ile iki polis memuru ve iki memur yardımcısından ibaretti. General Şvarts'm Kafkasya naibine bildirdiğine göre, savaş başladığından beri bu polisler kendi görevleri yanında askeri makamların emirlerini de uygulamak zorunda kalıyorlardı. Polis yetersizdi, beş polis memuru gönderilmesini istiyordu. Ancak Rusya içişleri bakanlığı 13 Mart 1916 tarihli yanıtında Kars'a gönderilebilecek serbest polis memuru olmadığını bildirdi.[205]

202 Özder, *age*, s. 147.

203 Dekanozov'un adını Özder, "Rusların Dakanof dedikleri Gürcü Dakanidze" şeklinde vermektedir (*age*, s. 94). Başka bir yerde Dakanozov şeklinde yazıyor (*age*, s. 114). Rusça belgelerde ve Kafkas salnamelerinde adı Dekanozov olarak geçmektedir.

204 HAA, f. 1262, op. 3, d. 1583, ll. 1-4.

205 HAA, f. 1262, op. 3, d. 1661. Yanvar 1916. Komendant Karsskoy kreposti General-Mayor Şvarts, Namestniku. Ob usilenii sostava Karsskoy politsii.

Ruslar Anadolu'da işgal ettikleri yerlerin idaresi için de mülki memur atamak zorunda kalıyorlar ancak oralara da kadro bulamıyorlardı. Örneğin, Mayıs 1915'te, General Bolhovitinov işgal edilmiş olan Van vilayeti için mülki personel istediği zaman, Peterson, Van'a gönderecek memur veya polislerinin olmadığını, dolayısıyla kurmay subayları kullanmalarını söyledi.[206] Haziran 1915'te, Rusların işgal ettiği Eleşkirt bölgesindeki mülki personel sadece bir memur ve 19 polisten ibaretti.[207]

General Romanovskiy, Kafkasya naibine 29 Mart 1916 tarihli ve 313 sayılı raporunda, Türk askeri birlikleri ve çetelerinin Batum oblastını istila ettikleri sırada savaşın zorluklarını ve sefaletini en çok çekmiş olan oblasttaki Müslümanların, genelde kendi işiyle gücüyle ve ailesinin refahıyla meşgul olan insanlar olarak savaşı onlara felaket getiren bir şey olarak gördüklerini ve şimdiki sükunu ve barışçıl hayatı takdir ettiklerini ifade etmekteydi. Vali, Müslümanların "az kültürlü" olmalarından dolayı savaşın gidişine dair bir düşüncelerinin olmadığını ve düşüncelerinin kendi maddi durumlarından öteye geçmediğini ekliyordu. Rapora göre Ermeniler ise hâlâ "Türkiye Ermenistanı'nın Türk boyunduruğundan kurtuluşu" ve Rusya Ermenistanı ile birleşmesi şeklindeki "dar-milliyetçi" hayalden vazgeçmemişlerdi. Ermeniler Müslümanların bırakacağı toprakları almayı da umuyorlardı. Batum'daki Acaralı Müslüman "işbirlikçiler" aleyhindeki davalarda tanıkların çoğu Ermeniler olduğu için Ermenilerle Müslümanlar arasındaki zaten gergin olan ilişkiler daha da gerginleşmişti. Valiye göre, Türkiye'den gelen çetelerin ve "yerel Müslümanlardan tekil şahısların" (*otdelnımi liçnostyami iz mestnih musulman*) giriştikleri Ermeni kıyımları, oblastın Rus askerleri tarafından geri alınmasından sonra Ermenilerin bütün Müslümanlara yönelik toptancı suçlamaları ve olayların ezmiş olduğu Müslümanlar üzerindeki keyfilikleri artık geçmişti, ancak her iki tarafın kini birikmişti ve uygun bir anda patlayabilirdi. Bir milliyet olarak Gürcülere gelince, onlar da kendilerini en az Ermeniler kadar özerkliğe layık görüyorlardı. Ermenilerle Gürcüler arasındaki ilişkiler de gergindi, çünkü bu iki millet de ötekine özerklik verilip kendilerine verilmeyeceğinden şüpheleniyordu. Müslüman ve Hıristiyan Gürcüler arasında ise Ermenilere ulusal düşmanlık temelinde bir yakınlaşma vardı ancak Müslüman Gürcülerin "az kültürlülüğünden" (*malokulturnost*) dolayı siyasal bir kaynaşma ihtimali yoktu. Savaştan dolayı hayat pahalılığı şikâyetlere yol açıyordu. Memur maaşları iyice değer kaybına uğramıştı. Zorunlu çalışmalar için verilen ücret, ancak

206 RGVİA, f. 2100, op. 1, d. 566, ll. 36-37.

207 RGVİA, f. 2100, op. 1, d. 566, l. 60. Albay Podgurskiy'den Kafkas Ordusu Komutanına. 20 Haziran (3 Temmuz) 1915, N2063, Kars.

çalışma sırasında karnını doyurmaya yettiği için bu angaryadan kaçınma eğilimi de vardı. Oblastta kooperatifler ve tüketici dernekleri yoktu.[208]

Batum valisinin bu raporunda kesinlikle Ermenilerden yana olmadığı, hatta bir miktar Müslümanlardan yana olduğu söylenebilir. Çünkü Ermeni kıyımlarının "yerel Müslümanlardan tekil şahıslarca" yapıldığını söylemek mümkün görünmüyor. Kuşkusuz, yerli Müslümanların çoğu Ermenilere saldırmamıştı ancak saldıranların tekil şahıslar olmadığı da açıktı. Saldırganlar, TM çeteleriyle daha savaş başlamadan ilişki içinde olan, onlardan talimat alan, örgütlü hareket eden ve zaten yörede tanınan nüfuzlu kişiler ve onların çevresindeki çok sayıda insandı. Batum valisinin Ermenileri tehdit olarak görmesi, o sırada Rus hükümetinin genel siyasetinden dolayıydı. Çünkü Rus hükümeti Anadolu'da işgal ettiği topraklara Rus köylüleri ve Kazaklar yerleştirme planları yaparken Ermeni milliyetçileri de bu topraklarda Ermenistan'ı kurmak istiyorlardı.

Kutaisi guberniyası jandarma komutanının Batum oblastındaki yardımcısı Albay Gavrilov'un Batum general-gubernatoruna 1 Mayıs 1916 tarihli raporuna göre, Türk ordusu ve çetelerle birlikte kaçmış olan Müslüman Acaralıların oblasta geri dönmesiyle Müslüman ve Ermeni nüfus arasındaki düşmanlık yeniden keskinleşmişti. Gavrilov örnek olarak şu olayı aktarmaktadır: Aşağı Acara ilçesinden Türkiye'ye kaçmış olanlardan iki Acaralı aile evlerine dönüş yolunda Batum'a gelmişler ve geçici olarak bir otelde kalıyorlardı. Bu iki aileden Şükrü Efendi Halvaşi'nin ailesinde Türkiye'den getirilmiş yedi yaşında bir Ermeni kızı olduğu söylentisi Ermeniler arasında yayılmıştı. Kızın anne babası Türkiye'deki "genel Ermeni kıyımı" sırasında Türkler tarafından öldürülmüştü. Bazı Ermeni kadınları bu kızın kendileriyle Ermenice konuştuğunu ve bu durumu anlattığını iddia ediyorlardı. 27 Nisan 1916 günü Halvaşi ailesinin kaldığı otelin önünde çoğu Ermeni kadınları ve çocuklarından oluşan bir kalabalık toplandı. Bir Ermeni kadın, otel odasına girip çocuğu almaya çalıştı. Halvaşi ailesinin yakın akrabası olan milis asteğmeni (*podporuçik militsii*) İshak Efendi Halvaşi kadına engel olmuş ve Ermeni kadınların ve birkaç çocuğun ifadesine göre kılıcını çekmişti. Bunun üzerine kalabalık daha da galeyana gelmiş ve her iki taraf da Albay Gavrilov'un gelmesini istemişti. Gavrilov, Batum emniyet müdürü (*politseymeyster*) vekili Yüzbaşı Puçinyan'ı yanına alarak olay yerine gitmişti. Gavrilov kalabalığa dağılmasını söylemiş, kalabalık da zorluk göstermeden dağılmıştı. Daha sonra Ermeni nüfusun temsilcilerinden

208 STsSA, f. 13, op. 27, d. 4475, ll. 2-3. Batum oblastı askeri valisinden Kafkasya naibinin özel departmanına. Batum, 16 (29) Mart 1916, N313. Çok gizli. Bu sırada Batum şehri askeri valinin yetki alanından çıkmış ve general-gubernatora bağlanmıştı.

birini, Halvaşi'yi ve küçük kızı 2. polis şubesine çağırmış ve orada kızın Ermeni değil, Şükrü Efendi Halvaşi'nin "kanuni" (ya da meşru) kızı (*zakonnaya doç*) olduğuna ikna olmuştular. Gavrilov raporunun sonunda, 6 Mayıs 1916 günü Batum Mihaylov Kalesi mahkemesinde Artvin okrugundan Acaralıların ceza kanunu Madde 108'den ("vatana ihanet" suçlamasıyla) yargılamasının başlayacağını ve mahkemeye Ermenilerin ve Müslümanların tanık olarak çağrılacağını belirterek bu durumun düşmanlıkları keskinleştireceği, ancak ciddi bir olay beklemediğini de ifade etmekteydi.[209]

Mayıs 1916'da Kars oblastı askeri valisi vekili de Kafkasya naibine gönderdiği raporunda belli başlı olarak Ermeniler, Rumlar ve Müslümanlardan oluşan oblast nüfusunun sakin olduğunu ve hükümetin aleyhinde bir faaliyetin olmadığını bildirdi. Oblastta yerel yönetimler, zümre örgütleri, dernek vb toplumsal örgütler yoktu. Oblastta yayımlanan tek gazete valiliğin resmi yayını olan *Kars* gazetesiydi. Hıristiyan nüfus Rusya'nın düşmanlarına karşı zafer kazanmasını umuyordu. Müslüman nüfus ise savaş hakkında hiçbir yorum yapmamaya dikkat ediyordu. Esas olarak ulaşım ve demiryollarının yetersizliğinden dolayı birçok zorunlu ihtiyaç maddesi pahalanmıştı ancak halk şikâyet etmiyordu. Pahalılığa karşı kooperatif veya tüketici birlikleri kurma çabası da görülmüyordu.[210] Temmuz 1916'da Artvin okrugu dağları ve ormanlarında yöreye gizlice geri dönen ancak köyüne gitmeye çekinen bazı çetecilerin yol kesip geçenleri soymaları, korucularla küçük silahlı çatışmaları gibi olaylar görülmüştü. Ancak eski General-Gubernator Lyahov'un askeri göreve aldığı korucular hâlâ geri gelmemişti, dolayısıyla okrugdaki korucu sayısı yetersiz olduğu için geri dönen çetecileri yakalamak mümkün olmuyordu.[211]

1917 Şubat ve Ekim Devrimlerinin Etkileri

1917 Mart ayında (Ortodoks takvime göre Şubat ayında) Rusya'nın başkenti Petrograd'ta başlayan devrim sonucunda İmparator II. Nikolay tahttan çekildi ve Duma içinden bir Geçici Hükümet kuruldu. Geçici Hükümet müttefik İngiltere ve Fransa ile birlikte Almanya, Avusturya ve Osmanlı devletine karşı savaşı sürdürme karar aldı. Kafkasya naipliğini de

209 STsSA, f. 13, op. 27, d. 4475, l. 7. Burada adı geçen Batum emniyet müdür vekili Yüzbaşı Puçinyan hakkında bkz. bu bölümde dipnot 12.

210 STsSA, f. 13, op. 27, d. 4310, l. 2.

211 STsSA, f. 13, op. 27, d. 4475, l. 12. Batum valisinden Kafkasya naibine. Batum, 14 (27) Ağustos 1916. N888.

lağvederek Osobıy Zakavkazskiy Komitet (OZAKOM, Özel Güney Kafkasya Komitesi) adıyla bir kurul atadı. Devrimin ardından Rus ordusunda disiplin bozuldu, Türkiye cephesindeki askerler kitlesel biçimde firar etmeye başladılar. Tüm Rusya ordusunda olduğu gibi Kafkas ordusunda da askerler subayları dinlemiyorlar, kendi komitelerini ve temsilcilerini dinliyorlardı. Petrograd'da Bolşevik bir hükümet vardı, ancak Güney Kafkasya'da ve Kafkas ordusunda Bolşeviklerin değil, SR'lerin (Sosyalis Devrimcilerin), Menşeviklerin, Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan milliyetçilerinin etkisi fazlaydı. Kısa sürede Kafkas ordusu içinde Rus ordusundan ayrı Gürcü ve Ermeni ulusal birlikleri oluşmaya başladı. Müslümanlar da kendi milislerini kurmaya başladılar. OZAKOM eski köy, nahiye, ilçe, sancak ve vilayet yönetimlerini iptal ederek yerlerine yürütme komiteleri ve komiserler seçtirmeye veya atamaya başladı. Vilayet (oblast veya guberniya) yürütme komitesi, alt birimlerin temsilcileri ile işçi ve asker temsilcileri sovyetinden temsilcilerden oluşuyordu. Nisan 1917 başında Kars oblastı komiserliği, Kars oblastı yürütme komitesinin şu dört üyesinden oluşuyordu: Stepan A. Şçetinin, eğitim müfettişi Nikolay V. Politov, dava vekili Alihan Kantemirov ve dava vekili Grigoriy S. Dzamoev. Komiserler arasındaki işbölümü de şöyleydi: Mahkemeler, cezaevi, asker alma işleri, belediye işleri Dzamoev'in, köy işleri, polis ve milis, sağlık, veterinerlik, harpzedelere yardım işleri Kantemirov'un, muhasebe, finans, müfettişlik, inşaat işleri, pasaport, matbaa işleri Politov'un ve iaşe, agronomi, istatistik, Kızıl Haç işleri de Şçetinov'un sorumluluğundaydı.[212]

OZAKOM yerel komitelerin seçimlerini denetlemek üzere her sancağa (okruga) iki vekil gönderiyordu. Mayıs 1917'de M. Cafarov imzasıyla Oltu okrugunun bir vekili Dr. Esat Hacıyev tayin edildi. Haziran 1917'de Knez İosif Argutinskiy ve Rızabek Karaşarov Kars oblastı vekilleri olarak atandılar. Kars sancağı vekilleri de Mardiros Sahakyan ve öğretmen Subhangulov oldu. Ağustos 1917'de Oltu OZAKOM vekili yardımcılığına Müslümanları temsilen Yasin Gaşimbekov (Haşimoğlu), Ermeni tarafını temsilen de Dr. Binatyan atandı.[213] Bu arada Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Kars oblastında Müslümanları İslam Komitesi veya İslam Şurası adı altında örgütlemeye başladı. Yasin Haşimoğlu da anılarında devrimden sonra Oltu'da gizli bir İslam Komitesi teşkil ettiğini ve komitenin Cemiyet-i Hayriye "perdesi altında" iş gördüğünü ifade ediyor. Haşimoğlu,

212 STsSA, f. 1818, op. 1, d. 319, l. 2. Vremennıy Komissariat po upravleniyu Karsskoy Oblastyu v Osobıy Zakavkazskiy Komitet, 31 marta 1917 g. No. 3692, Kars. İmza: Predsedatel İspolnitelnago Komiteta G. Dzamoev.

213 STsSA, f. 2081, op. 1, d. 332, ll. 14-15; d. 623, ll. 3, 12; f. 2080, op. 1, d. 859.

Komite'nin Oltu sancağındaki nahiye ve kaza yönetimleri seçiminde Ermenilere ve Rumlara karşı her yerde Türklerin adaylarını seçtirmek için "her türlü vasıtaya müracaat ederek" muvaffak olduğunu ve seçimlerin "güya kanuni şekillerine uygun olmasına ve bitaraf görünmeye çok dikkat" ettiğini de itiraf ediyor.[214] Haşimoğlu bu seçimlerde yaptığı hilelerin bir kısmını açıkça yazmış bulunuyor. Haşimoğlu gerçekten de tipik bir milliyetçidir: Bir yandan mağduriyet edebiyatı yaparken bir yandan da yaptığı kanunsuzlukları ve hileleri övünerek anlatmaktadır.

Kars kalesindeki sosyal demokrat askerlerden Aleksandr Metelyov, 1923'te *Proletarskaya Revolyutsiya* dergisinde yayımlanan anılarında Kars'ta Şubat Devrimi'nin nasıl karşılandığını yazmıştır. Metelyov, Mart 1917 başında Petrograd'tan haberler gelmeye başlayınca 200-300 kadar askerin Kars'ta sokağa çıktığını anlatıyor. Askerler bir subay otomobilini durdurup içindeki kale kurmay başkanı ve öteki subayları tutukladılar ve otomobile el koydular. Demiryolu taburunun askerleri isyancılara katıldılar. Askerler "Yaşasın devrim! Kahrolsun çar!" diye bağırmaya başladılar. Her yandan Kars merkezine gelen askerler devrimcilere katılmaya başladılar. Sayıları birkaç yüzden birkaç bine çıktı. Dükkânlar kapandı, polis ve jandarmalar ortadan kayboldu, tek tük işçiler askerlere katılmaya başladılar. Askerler yakaladıkları Kars valisi, yardımcısı, polisler ve subayların silahına el koyup onları gözaltına alıyorlardı. Akşam olduğunda Kars garnizonundaki bütün birliklerde devrimcilerin duruma hâkim olduğu anlaşıldı. Subaylarla yapılan toplantıda insancıl tavrıyla bilinen Albay Karamışev yeni kale komutanı seçildi, yardımcıları Metelyov ve Kurelenko adında iki asker oldu. 8 Mart günü bir Kazak generalinin devrimi bastırmak için Kars'a doğru yürüdüğü haberini alan Metelyov asker temsilcilerini Kazak tümenini karşılamaya gönderdi. Kazaklar devrimci askerleri dinlediler ve kendi subaylarını gözaltına aldılar. Sonraki günlerde askerler Kars'ta asker temsilcileri sovyetini kurdular. Sovyetin başkanlığına Sosyal Demokrat (Menşevik) Teğmen Markaryan seçildi.

Sovyet içinde Sosyal Demokratlar ile Sosyalist Devrimciler (SR'ler) arasında uyuşmazlıklar çıktı. Askerlerin çoğu Sosyal Demokratlardan yanaydı, subaylar arasında ise SR'ler güçlüydü. İki ay geçtikten sonra sovyet içinde SR'ler ve Menşevikler bir yanda, Bolşevikler ise öteki yanda kutuplaştı. Ancak Bolşevikler ve Menşevikler 1917 Ekim Devrimi'ne değin tek parti (Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi) olarak hareket ettiler. İşçi temsilcileri sovyeti ise zayıftı, şehrin yönetimini ele almak için insiyatif göstermedi.

214 Aydoğan, *age*, 2013, s. 48-49.

Askerler demokratik düşüncelerden dolayı sivil yönetime karışmadılar.[215] Şehrin yönetimi kolayca Taşnaklar ve Kadetlerin eline geçti. Taşnaklar ve Kadetler Geçici Hükümeti destekliyorlar, toprak sorunu ve barış gibi temel meselelerin çözümünü ise toplanacak olan Kurucu Meclis'e havale ediyorlardı. Bolşevikler ise hemen barış ve toprak reformu istiyorlardı. Askerler hapse attıkları subayları da bir süre sonra serbest bıraktılar. Kars'tan sonra Mart 1917'de Sarıkamış'ta Bolşevik Isdepan Allahverdiyan'ın öncülüğüyle işçi ve asker temsilcileri sovyeti kuruldu. Kısa sürede Sarıkamış, Kars vilayetinde Bolşeviklerin en güçlü olduğu yer oldu. Bu dönemde Bolşeviklerin dışındaki eski devrimci partiler artık düzen güçlerini temsil ediyordu. Ancak Müslüman ahali içinde ne Bolşeviklerin ne de öteki sosyalist partilerin bir etkisi oldu. Taşnakların ise Müslüman halkla arasında hiçbir bağ olamayacağı açıktı. Kars oblastının son askeri valisi olan General Aleksandr Suşçinkiy, OZAKOM başkanına gönderdiği 21 Nisan 1917 tarihli telgrafıyla iki ay maaşlı izin ve ardından istifasının kabulünü istedi.[216]

Eylül 1917'de Kars Şehir Meclisi (*Gorodskaya Duma*) için yapılan seçimlerde SR'ler %50, Taşnaklar %35, Sosyal Demokratlar (SD) %7, Rum Demokratik Bloku %3, Hınçaklar %1,3 oy aldılar. Bu sonuçlarla 60 üyeli meclise 30 SR, 21 Taşnak, 4 SD, 2 Rum, bir Rus Demokratik Birliği üyesi, bir tüccar ve bir Hınçak girdi. Toplam 12.296 oy kullanılmıştı.[217] Kasım ayındaki Ekim Devrimi'nde Bolşevikler Geçici Hükümet'i dağıtınca Tiflis'teki Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan milliyetçileri Zakavkazskiy Komissariat (Güney Kafkasya Komiserliği) adında bir hükümet kurdular. Komiserlik ile Bolşevikler arasındaki mücadele keskinleşti. Komiserlik Rus ordusunda Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan ulusal askeri birlikleri kurmaya girişti. Kafkas ordusundan firar edip evine dönen Rus askerlerin silahlarına el koyup kendi birliklerine vermek ve bu askerlerin Rusya'ya dönüp bolşevizmi güçlendirmesini engellemek için demiryoluyla Rusya'ya dönen askerlere saldırmaya başladı.

Aralık 1917'de Osmanlı ve Rus Kafkas orduları temsilcileri Erzincan'da bir ateşkes imzaladılar. Tiflis'teki Rus Kafkas ordusu komutası başkent Petrograd'daki Bolşevik hükümeti değil, Tiflis'teki Bolşevik karşıtı hükümeti tanıyordu. Bu arada Bolşeviklerin çağrısıyla Brest-Litovsk şehrinde Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osman-

215 Alexander Balistreri, "Bir Rus Askerinin Şubat Devrimi Hatıraları. Kars'ta Kızıl Bayrak", *Toplumsal Tarih*, sayı: 253, Ocak 2015, s. 34-39.

216 STsSA, f. 13, op. 26, d. 16.

217 *İzvestiya Karsskago Soveta Soldatskih, Raboçih i Krestyanskih Deputatov i Ofitsialniy Otdel Oblastnago Komissariata*, no. 98, Kars, 12 sentyabrya 1917, s. 3.

lı devleti arasında barış görüşmeleri başladı. Kafkasya Rus ordusu toplu halde Anadolu'yu terk ederken, Rus ordusu içindeki Ermeni subaylar ve erler cepheyi tutamadılar. Batı'da Alman cephesindeki Ermeni subay ve askerlerin Kafkasya'ya nakli de zaman aldı. Rus askerler çekilirken silah depolarını bazen Müslümanlara bazen de Ermenilere bıraktılar. Batum ve Kars oblastlarında Rusların çekilmesiyle otorite boşluğu oluştu. Kars ve Ardahan'da Ermeniler, Rumlar, Ruslar ve Müslümanlar sovyet modelini izleyerek kendi "milli şura"larını kurdular. Ayrıca çeşitli soyguncu çeteler oluştu, bunlar hem adi soygun ve yağmacılık hem de birbirine karşı etnik temizlik yapıyorlardı. Köylüler kendilerini korumak için köy milislerini kurup Güney Kafkasya komiserliğinden silah istiyorlardı. Örneğin Ekim 1917'de Ardahan kazasının Börk köyü, Hurlem Rüşti-oğlu, İbrahim Abbas-oğlu ve Mecnun Eşref-oğlu'nu milis seçip üç tüfek ve 200 mermi istemişlerdi. Poshov kazasının Çilvana nahiyesi köylüleri de köy milisi için Tiflis'ten silah getirmek üzere Server Bek Atabekov Kobliyanskiy'e vekalet vermişlerdi.[218]

Ocak 1918'de Sarıkamış'ta Bolşevikler askeri-devrimci komite kurup Tiflis'teki Güney Kafkasya Komiserliği'ni tanımadıklarını ilan ettiler.[219] Ocak 1918'de Bolşevikler Kurucu Meclis'i dağıtınca, Kurucu Meclis'in Kafkasya delegeleri (Bolşevikler hariç) Tiflis'te Zakavkazskiy Seym adıyla bir parlamento kurdular. Seym bir hükümet oluşturdu. Osmanlı Üçüncü Ordusu, Erzincan ve çevresinde Sivaslı Murad, Arşag ve başka Ermeni çetecilerin Müslümanlara yönelik intikam ve katliam eylemlerinden dolayı ve Rus ordusunun cepheden çekildiğini bildiği için, Şubat 1918'de saldırıya geçerek Erzincan'ı, Bayburt'u, Trabzon'u ve 12 Mart 1918'de Erzurum'u aldı.[220] 14 Mart'ta Hopa da alınarak kuzeyde 1914 sınırlarına ulaşıldı. Aynı gün Trabzon'da Osmanlı devleti ile Seym arasında görüşmeler başladı.

218 STsSA, f. 2081, op. 1, d. 613, ll.7-81. 1917 g. sentyabrya 30 dnya, sel. Berk (Börk). Mirskie prigovori ob obrazovanii selskih militsiy. Zakavkazskiy Komissariat. Admin. Otdel. Kâğıdın arkasında Komissar Tikanskago selskago okruga (Tikan nahiyesi komiseri) Hafız Baki Mevlüd-oğlu ve Börk karye muhtarı Molla Şükrü İbrahim-oğlu'nun imzası var. Çilvana nahiyesi vekaletnamesinde ise nahiye komiseri Servet Bek Hasanov'un imzası ve mührü var.

219 Boğosyan, *age*, s. 180.

220 Kasım 1917'de Tiflis'te Kafkas ordusu içinde kurulan Ermeni kolordusunun komutanı olan General Foma Nazarbekov, 1929 yılında yazdığı anılarında Murad, Arşag ve öteki çetecilerin Müslümanlara yönelik mezaliminde kuşku olmadığını, ancak Üçüncü Ordu komutanı Vehib Paşa'nın bu mezalimin boyutlarını abarttığını ve Kürtlerin Ermenilere yönelik saldırılarını görmediğini öne sürmüştür. Bkz. "Armyanskiy Korpus protiv Turetskih Voysk (Noyabr 1917 g. - İyul 1918 g.). Vospominaniya Generala F. İ. Nazarbekova", *Panper Hayasdani Arkivneri* 3(94), Erivan, 1992, s. 48.

Ardahan Göle'nin Tikoş (şimdiki adıyla Dağcı) köyünden Gülizaroğlu[221] Kürt Abdullah'ın çetesi Ardahan'a güneyden, Kars tarafından Ermeni çetelerinin girmesine engel oluyordu. Ardahan'da Rumların, Ermenilerin ve Müslümanların milli şuralarının silahlı milisleri vardı ve aralarında başlangıçta bir denge vardı. Ancak Mehmet Doğru'nun yazdığına göre, Şubat 1918'de bir gece Rumların Türk kışlasını kuşatıp ateş açmaları üzerine ertesi gün çevre köylerden, Şavşat'tan, Posof'tan gelen binden çok silahlı Müslüman ve Abdullah'ın çetesi Ardahan'a girerek birkaç yüzer kişiden ibaret olan Ermeni ve Rum milislerini silahsızlandırdılar. Ertesi gün yine Doğru'nun yazdığına göre, "Ermeniler tamamen temizlendi, fakat Rumlara dokunulmadı."[222] Mehmet Doğru'nun temizlik dediği şeyin katliam ve etnik temizlik olduğu yeterince açıktır.

Gülizaroğlu Abdullah çetesi başka gayrimüslimlere de katliam yaptı. Örneğin Çıldır'ın Tezeköy'ünden çıkıp Ardahan'a giden 200 kadar silahsız, sivil Asuri'nin tamamını katletti. Bu Asurilerden 35 kadarını ailesi Kazak askerlerince kılıçtan geçirilen Ölçeklilerden biri "misilleme amacıyla" öldürmüştü. Çetelerin Ardahan'da Ermenileri öldürmesine misilleme olarak Ermeniler de Ahılkelek'te Müslüman köylerine saldırdılar.[223]

Ermeni milis bölüğünde bulunmuş olan 30 yaşındaki Aram Garabedoviç Kasabyants, Ardahan'daki olayları şöyle anlatıyor:

> Şubat 1918'de Ardahan'da yerli ahaliden Rum bölüğü, Ermeni bölüğü ve 500-600 kişilik "Tatar" (Türk) kıtası oluşturuldu.[224] Ermeni bölüğünde Yefimov adlı bir Rus subayı da vardı. Türk milisini yerel beylerden Celal Bek, Cabarov adında dışardan gelen biri, Ardahanlı Mehmet Tsahilov, Ardahanlı zenginlerden Kara Abdullah ve Kars'ta komiser yardımcılığı yapmış olan Karaşarov diye biri yönetiyordu. Şubat'ın yirmilerinde Katolik Ermeni köyü Satlel'den iki kişi Ardahan'a gelerek köye saldıran Tatar çetesine karşı Ardahan Ermeni milli şurasından (*natsionalniy sovet*) yardım istedi. Hrant Minasov, Agop Der-Bağdasarov ve Sarkis Amilbaşev'den oluşan Ermeni milli şurası yönetimi Rum ve Müslüman milli şuralarıyla görüştü, her üç milli şuradan ellişer kişiden oluşan 150 kişilik ortak bir

221 Gülizar, Abdullah'ın anasının adıdır. Mehmet Doğru'nun anlattığına göre, Abdullah Ermenilerce öldürüldüğü zaman çeteye anası kumanda ederek Osmanlı ordusuyla birlikte Ahılkelek'e gitmişti. Abdullah'ın babasının değil de anasının adını lakap olarak taşıması anasının babasından daha çok tanınmış bir insan olduğunu gösterir. Anasının adıyla anılmak Kürtlerde rastlanabilen bir durumdur.

222 Doğru, *age*, s. 14.

223 Doğru, *age*.

224 Rusya tebaası olan Müslüman Türkleri Osmanlı Türklerinden ayırt etmek için birincilere Rusçada Tatar deniyordu. Sadece Osmanlı Türklerine Türk deniyordu.

müfreze oluşturuldu. Ermeni müfrezesinde ben de vardım, müfreze komutanı Mıgırdiç Surinyan'dı. Türk müfrezesinin başında Cabarov ve Şagilov, Rum müfrezesinin başında da Tahtakıran köyü muhtar yardımcısının oğlu bulunuyordu. Ardahan'dan 25 verst ötede Orakilisa köyünün Müslümanları geçişimize engel oldular, ufak bir çatışma oldu, neyse ki kimse zarar görmedi. Sonra bütün milliyetlerin temsilcilerinden oluşan bir heyet gönderdik, amacımızı açıkladık. Burada Müslüman müfrezesi yorulduğunu öne sürerek yola devam etmedi, Ardahan'a geri döndü. Rumlar ve Ermeniler devam ettiler, altı verst ötede Sasatpeli köyüne yaklaştılar. Siperlere yatmış olan "Tatar" haydutları bunları görünce bir tarafa kaçtılar. Sasatpeli köylüleri ertesi gün Rum ve Ermeni müfrezelerinin koruması altında eşyalarını ve hayvanlarını da alarak on verst ötedeki Rum köyü Turkaşen'e taşındılar. Buraya 12 verst ötedeki Tahtakıran'dan iki Rum gelerek, Tahtakıran'dan 26 verst ötedeki Rus köyü Rodionovka'da,[225] Kars'tan Ardahan'a Rum milis bölüğü için iki mitralyöz, 80 bin fişek ve 500 tüfek ile 500 takım üniforma taşıyan 400 kişilik Rum birliğini "Tatarların" kuşatmış olduğunu bildirdi. Sonradan anlaşıldığı gibi, bu kuşatılmış Rumların arasında Ardahanlı Ermenilerden Isdepan Vartabedov ve Taniel Aznavurov da vardı.

Ertesi gün sabah erkenden yardım için yola koyulduk. Ben ve Ardahanlı Arşag Koçaryan keşif için önde gidiyorduk. Okam köyünde yerel kançılaryanın yakınında benim iyi tanıdığım olan Ortaşenli tanınmış zenginlerden Sürmeli Derviş Ağa-oğlu'na rastladım. Bana ziyaret sebebimizi sordu. Bu arada köyün önce üst sonra da alt tarafından birer kurşun sesi duyuldu. Sürmeli Derviş Ağa-oğlu, "Herhalde çocuklar eğleniyorlar" dedi. Bu sırada üstümüze ateş açıldı, kurşun papağımı deldi. Ben ve Arşag attan inerek yakındaki hastane binasının arkasına siper aldık. Yanımıza gelen Rum müfrezesi komutanı ile birlikte biz de ateş etmeye başladık. Kısa sürede bizim müfrezenin askerleri kızaklarla yanımıza yetiştiler ve Tatarlarla çatışmaya başladılar. Amcamın oğlu Şakar Kasabyants sol kolundan yaralandı, Haçatur Sarkisyan başından berelendi. Çatışma yaklaşık iki saat sürdü. Sonunda kançılaryada gizlenmiş olan Sürmeli bana bağırarak çatışmanın yanlış anlamadan çıktığını söyleyerek ateşi kesmemizi istedi. Sürmeli daha sonra köye girerek Tatarların da ateş kesmesini sağladı. Sonra amacımızı öğrenen Okamlı Tatarlar müfrezemizde bulunan Tahtakıranlı Rum öğretmen Pilicev'in kendileriyle giderek Rodionovka'daki problemi barış içinde çözmelerine yardım etmesini istediler ancak müfrezemizin Ardahan'a dönmesini şart koştular. Tatarlara inanan Pilicev bizi Ardahan'a dönmeye ikna etti, kendisi de Sürmeli ve başka Tatarlar ve Tahtakıranlı Rumlarla birlikte Rodionovka'ya gitti. Olayların devamını kuşatma altındaki müfrezede

225 Rodionovka köyü 1911'de kurulmuştu. Bkz. *Kavkazskiy Kalendar na 1913 god*, otdel IV, s. 337.

bulunan Isdepan Vartabedyants, Taniel Aznavurov ve Avgustin Stanislavov'dan dinledim. Söylediklerine göre, yukarıdaki heyetle görüştükten sonra Tatarlar kuşatma altındaki Rumların Rodionovka'dan elindeki silahlarla birlikte çıkmasına izin verdiler. Rum müfrezesi bir şeyden şüphelenmeden yoluna devam etti. Rodionovka'dan altı verst ötedeki Kürt köyü Lala-Verginis yakınında bir vadide çok sayıda silahlı Tatar'ın saldırısına uğradı. Birkaç kişi vurulduktan sonra Rumlar teslim oldular. Teslim olanların elinden bütün silahları, giysileri, paralarını ve başka şahsi eşyalarını da alarak onları bıraktılar.

25 Şubat'ta Ardahan'a çevre köylerden 300 atlı silahlı Rum gelerek Ermeni milli şurasına Rum müfrezesi silahsızlandırıldığı için buradaki Müslüman milisini silahsızlandırmayı önerdiler. Ancak yerli Tatarlarla barışçıl ilişkilerini bozmak istemeyen Ermeni milli şurası bu öneriyi reddetti. Aynı günün akşamı dışardan gelen Rumlar ile Ardahanlı Müslümanlar arasında çatışma çıktı, iki Rum ve bir Müslüman öldü. Bundan sonra şehirde durum kaygı verici bir hal aldı.

26 Şubat günü Ermeni ve Müslüman bölükleri Ardahan meydanında toplandılar. Karaşarov onların önünde bir konuşma yaparak Rus ordusunun çekilmesinden sonra Kafkas halklarının kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmeleri ve barış içinde yaşamaları gerektiğini söyledi. Sözleri beğeni topladı. 1 Mart günü çevre köylerden Ardahan'a atlı ve yaya düzenli kollar halinde tüfekli, kamalı, bazıları da sadece baltalı ve hatta kürekli olmak üzere dört bine yakın Tatar girdi. Ermeni milli şurasının sorusuna Müslüman milli şurası gelenlerin Müslüman milisini güçlendirmek için süvari birliği oluşturmak üzere geldiği cevabını verdi. Aynı günün ortasında Müslüman milli şurası, sancakta çoğunluğu oluşturan Müslümanların bundan sonra asayişi temin işini üzerine aldığını beyan ederek Ermeni milli şurasından Ermeni milisini silahsızlandırmasını talep etti. Müslümanların ezici çoğunluğundan dolayı Ermeniler bu talebe uymak zorunda kaldılar. Müslümanlara 32 top, 400 tüfek ve 50 bine yakın fişek teslim ettiler. Ayrıca 30 bin pud (480 ton) arpa ve un ve başka levazımı teslim ettiler. O sırada çevredeki Tanzot, Şavşat, Rabat ve başka köylerden ve Ardanuç kasabasından Ahılkelek'e gitmek üzere çok sayıda Ermeni Ardahan'da toplanmıştı. 2 Mart günü Ermeniler bir okulda toplantı yaparak taşıt bulması ve geçiş izni için Müslüman milli şurasına başvurdular. Müslüman milli şurasının temsilcileri yardım etmeye hazır olduklarını ve gidecek olanlar için araba sipariş ettiklerini, furgon başına 200 ruble, araba başına 100 ruble ödemek gerektiğini bildirdiler. 4 Mart'ta Ardahan'dan Ermeni mili şurasının Ahılkelek'in Karzah köyünden getirttiği 16 kızakla ilk Ermeni grubu yola çıkacaktı. Aralarında ben de vardım. 150 kadar kaçkın (*bejentsı*) Ermeni eşyalarımızı kızaklara yükledik ve sabah saat onda yola çıktık. Ardahan

köprüsü yakınında bizi Magomet (Mehmet) Tsahilov komutasındaki yerli Müslüman askerler durdurdular, mallarımızı, paramızı gasp ettiler. Benim 400 gümüş rublemi, 10 bin rublelik manifatura malımı, beş pud yağımı, yamçımı ve bir çift çizmemi aldılar. Bizi soyan Müslümanlar kışlalarına çekildikten sonra atlı Müslümanlar gelerek bizim gitmemize izin verilmediğini söyleyip Ardahan'a dönmemizi istediler. Biz de dönmeye mecbur olduk. Ardahan'da Gölebert köyünden tanıdığım Dali-Kosta Şayinov ile birlikte köyüne dönen dokuz Rum'a rastladım ve Ardahan'da kalmak tehlikeli olduğu için onlara katılmaya karar verdim. Ardahan anıtının yakınında bize ateş açtılar ve on silahlı Tatar bizi sıraya sokup ellerinizi havaya kaldırın dediler ve üstümüzde ne varsa her şeyimizi, üst başımızı ve ayakkabılarımızı bile aldılar. Hatta benim çoraplarımı bile aldılar, gömlek ve içlikle kaldım. O gün Gölebert'e vardık, ben Dali-Kosta'nın evinde on gün kaldım. 14 Mart günü Ardahan'dan iki furgon içinde Ermeni memurlar Gölebert'e geldiler. Aralarında bizim bölük komutanı Vahabedyants, takım komutanı Yefimov, veteriner Davtyan ve Rus karısı ve Kazakeviç adında biri de vardı, toplam 15 kişiydi. Bunlara Müslüman milli şurası Ahılkelek'e gitme izni vermişti. Burada 20-30 kişilik Müslüman birliği gelenlerin üzerini aradı ve Müslüman milli şurasının taşıma iznine rağmen Yefimov'un tüfeğini elinden aldılar.[226]

Ben de bu grupla gitmek istiyordum ancak başında Ardahanlı Müslümanlardan olup beni tanıyan "Heyrabin" olan Müslüman birliği benden 1.000 ruble istiyordu. O gün memurlar gittiler, bunların çoğunu Zurzuna köyünde Müslümanlar öldürdüler. Sadece Rus olduğu için Yefimov ve üç kadın ölümden kurtuldu: Davtyan'ın karısı ve iki çocuğu ile Zaruhi Coşhunyants ve Şuşanig Vartabedyants adındaki Ermeni kadınları. Olayı bunlardan öğrendim. Müslümanlar onları öldürmeden önce mallarını gasp etmişlerdi. O grup Gölebert'ten gittikten sonra Sakire köyünden Mirza adında bir Müslüman, 800 Nikolayev rublesi karşılığında beni Ahılkelek'e götürmeye söz verdi. Bende para olmadığı için Mirza ile Ardahan'a gittik, orada akrabalarımdan 1.000 ruble borç aldım ve Mirza'nın parasını verdim. Ancak Mirza yola çıkmak için anlaştığımız saatte gelmedi, ben de Ardahan'da kaldım. O günün gecesi, 14-15 ya da 15-16 Mart gecesi Kürt çeteleriyle güçlenmiş olan Ardahan yerli Müslümanları yirmi-otuz kişilik gruplar halinde Ermenilerin evlerine girip bütün değerli mallarını gasp ettiler, sonra da erkekleri soyundurarak sokağa çıkarıp öldürdüler. O sırada Ardahan'da bu-

226 Aynı grupta bulunan ve Rus subayı Yefimov'un Ermeni olduğu anlaşılmasın diye annesi diye tanıttığı 45 yaşındaki Şuşanig Vartabedyants, askerlerin Ardahan Müslüman milli şurasına telefon ederek sorduğunu ve tüfeği geri verdiğini, daha sonra yolda kendilerine katılan Davtyan'ın yardımcısı olan Müslüman'ın nedense Yefimov'un tüfeğini aldığını söylüyor (bkz. aşağıda Şuşanig Vartabedyants'ın ifadesi).

lunan Kutuz-Hora[227] köyünden Rus köylüleri Platon Koroteov ve soyadını hatırlamadığım Afanasiy bana daha sonra Müslümanların onlara Ermeni ölülerini zorla gömdürdüğünü ve 4.500 kadar ceset saydıklarını söylediler. Müslümanlar Ermeni ölülerini domuz ve köpek leşleriyle birlikte çukurlara gömdüler. Ben bu katliam sırasında şehirden kaçıp ormanda dört gün aç kalıp saklanmayı başardım. Bu süre boyunca Ardahan'dan kurşun sesleri duydum. Önümden geçen şose yoldan Müslümanların Ermeni kızlarını ve kadınlarını ve yağmalanmış eşyayı köylerine götürdüklerini gördüm. Daha sonra tekrar Gölebert'e gittim, Dali-Kosta Şayinov'un samanlığında saklandım. Benimle birlikte samanlıkta Oltulu Arşavir Haçadurov ve Karslı Grigori Kotancıyan vardı. Öteki Rum evlerinde de yedi Ermeni saklanıyordu. Altı gün sonra Rumlar bize Müslümanların evlerde Ermeni aradıklarını, evlerinde bizi bulurlarsa onları da keseceklerini söyleyip köyden ayrılmamızı istediler. Bize iki de tüfek verdiler, biz de gündüzleri gizlenerek ve geceleri yürüyerek dört günde Kars'a vardık. Kars'ta ben üçüncü Ermeni alayının dokuzuncu bölüğüne katıldım, 12 Nisan'da (25 Nisan'da? - CB) Kars'tan Tiflis'e doğru yola çıktık.[228]

Rus subayı Yefimov ile birlikte Yefimov'un annesi rolünde Ahılkelek'e giden Şuşanig Vartabedyants da komisyona ifadesinde grupta yukarıda adları geçenlerin yanında Rus müteahhiti Dudin, Ermeni askeri Bego Nazaretyants ve adını bilmediği başka bir Ermeni askeri olduğunu, Yefimov'un Zaruhi Coşhunyants'ı da kız kardeşi olarak tanıttığını söylüyor. Vartabedyants'ın ifadesine göre, Zurzuna'ya vardıklarında orada bulunan Ardahan posta-telgraf memuru Müslüman Gürcü Abaşidze ve Osetin kökenli olan Zurzuna köyü komiseri, Zurzuna'dan öteye yolun tehlikeli olduğunu söylediler. Grup Zurzuna'da üç gün kaldı. Köyün komiseri tehlikeden dolayı onları bırakmıyordu. Üçüncü gün Ardahan'dan katliam haberleri geldi. Bunun üzerinde köyde bulunan Türk (Osmanlı Türkü) savaş esirinin önderliğindeki yerli Müslümanlar grupta bulunan Vahabedyants ve öteki Ermeni erkekleri çayın kenarına götürüp iç çamaşırlarına dek soyduktan sonra öldürdüler. Rusları ve kadınları (onları da Rus sanarak) köy komiserliği kançılaryasına götürdüler. Orada iki gün kaldıktan sonra Türk savaş esiri, Davtyan'ın yardımcısı olan Elyaz adındaki Müslüman ve bir genç gelerek Davtyan'ı alıp götürdüler. Daha sonra Zurzunalı Müslüman kadınların dediğine göre Davtyan'ı yerel komiser Bekir Bek'in emriyle öldürdüler. Yine

227 Kodishara, Rusların verdiği adla Mihaylovka, şimdiki adıyla Akyaka.

228 HAA, f. 200, op. 1, d. 199, ll. 65-67ob. 21 Ocak 1919. Tiflis. Komissiya po izsledovaniyu nasilstvennıh deystviy nad armyanami za vremya vsemirnoy voyni (Cihan Harbi Boyunca Ermenilere Yönelik Mezalimi Araştırma Komisyonu). İfadeyi alan: A. Loginov.

onun emriyle gruptan geri kalanları Zurzuna'da yaşayan Malakan ailesi Afanasyevlerin evine götürdüler. Ermeni kadınlar yerel beylerden Dada Bek'in evinde kalırken Davtyan'ın karısı Malakanların evinde kaldı. İki gün sonra Bayan Davtyan ağlayarak Dada Bek'in evine geldi ve yerli Müslümanların Afanasyevlerin evine zorla girerek kendisine tecavüz ettiklerini söyledi. Dada Bek onu da eve aldı, ancak kocasından kalan paltoyu vermesi şartıyla. İki gün sonra Bayan Davtyan çocuklarıyla birlikte Ardahanlı Latif Bey'in yanında Ardahan'a gitti. Bu arada Ahılkelek'ten Mamed-Ali Bek, Zurzuna'ya gelerek esir değiş tokuşu için Ardahan'a gittiğini, dönüşte Zurzuna'dakileri de alacağını söyledi. Sonra başında Türk savaş esirinin olduğu bir grup Dada Bek'in evine gelerek gruptan geri kalanları götürmek istedi. Dada Bek'in karısı iki kadını sağ bırakmalarını, onların Müslüman olacaklarını söyledi. Türk askeri Şuşanig ve Zaruhi'ye diz çöktürüp onlara Ayşe ve Fatma adını vererek yere çizdiği haça tükürmeye zorladı. Sonra ellerine bir kâğıda yazılı dua vererek ezberlemelerini istedi. Beş gün sonra Mamed-Ali Bek Ardahan'dan döndü ve onları Ahılkelek'e götürmek istedi ancak yerel komiser Bekir Bek buna izin vermedi. Daha sonra Türk savaş esiri iki kadınla Dudin ve Yefimov'u Ardahan'a götürerek bir Türk paşasının karşısına çıkardı. Paşa onlara nereye gitmek istediklerini sorarak Yefimov ve Dudin'i Rus (Malakan) köyü Sarzep'e, kadınları da yerli Tatar (Müslüman) beyi Tsahilov'a gönderdi. Zurzuna'dan Ardahan'a geri geldiklerinde Ardahan'da sokaklarda çok sayıda ve çoğu erkek olan Ermeni cesedi gördüler. Türk savaş esiri onlara dönüp zevk içinde "İşte sizin Ermeniler" dedi. Kışlalarda çok sayıda yerli Ermeni kadını vardı. Bunları yerli Müslümanlar zevklerine göre alıp götürüyorlardı. Tsahilov'un evinde Şuşanig'in kaynı Mıgırdiç Vartabedyan'ın iki kızı vardı: Tiflis'te gimnazyum bitirip Ardahan'da öğretmenlik yapan 23 yaşındaki Satenik ile Ardahan'da okula giden 12 yaşındaki Varsenik. Tsahilov, Satenik'i kapatması yapmıştı, Varsenik'i de aynı amaçla Şuşanig ve kadınların yanında Ardahan beylerinden Abaşidze'ye vermişti. Tsahilov'un evinde esir tutulan Ermeni kadınlar arasında Şuşanig'in dışında Takuhi Garabedyan, Hayganuş Garabedyan, 12 yaşındaki Hayganuş ile Zaruhi Coşhunyants da vardı. Tsahilov, Türk subayları için her akşam evinde içkili sefahat âlemleri düzenliyordu, onlar da içtikten sonra Takuhi, Hayganuş, 12 yaşındaki Hayganuş Garabedyan ve Zaruhi Coşhunyants'a tecavüz ediyorlardı. Şuşanig, Tsahilov'un evinde tüm bunlara ilk gün şahsen tanık olmuştu. Sonra onu ve Varsenik'i Ardahan'dan iki üç verst ötedeki bir Rus köyüne (Sarzep?) gönderdiler. Orada Ruslar onları sevinçle karşıladı, bir ailenin yanında kaldılar, orada ikisin-

den başka yedi Ermeni kadını ve kız çocuğu vardı. Dördüncü gece eve bir Tatar (yerli Müslüman) birliğinden dört asker zorla girdi. İçlerinden biri Satenik'e tecavüz etti. Bir hafta geçtikten sonra Tsahilov araba göndererek onları Ardahan'ın 30 verst uzağında bir Müslüman köyüne gönderdi. Orada Şuşanig, Satenik Vartabedyan hariç öteki kadınları da gördü. Satenik kendini kirletilmiş olarak gördüğü için yakınlarının yanına dönmektense Tsahilov'un yanında kalmayı tercih etmişti. Tsahilov ve Ardahan beyleri de köye geldiler ve burada dört gün boyunca her gece Ermeni kadınlara tecavüz ettiler. Ardından kadınları Ahılkelek'e gönderdiler.[229]

Sindiskomlu İraklis Killahidis, anılarında Ardahan'da Rum, Ermeni ve Türk alayları (milisleri) arasındaki ilişkilerin bozulmasını Kasabyants'a benzer biçimde anlatıyor:

> Asayişin sağlanması için Ocak 1918'de ulusal alaylar oluşturuldu. Ayrı ayrı Rum, Ermeni ve Türk alayları. Rus ordusunun terk ettiği silahlarla bu ordu birimlerinin hepsi mümkün olduğu kadar silahlandırıldı. Kars Rum Alayı'na bağlı olarak Ardahan'daki Yunan köylerinden Ardahan ve Göle'deki gençlerden bir tabur oluşturuldu. Burada sadece Ermeni taburu vardı. Her iki tabur da, Rus ordusuna hizmet veren subaylar ve askerlerden oluşuyordu. Ayrıca Ardahan'da Rus ordusundaki Rus subaylardan yardım alan bazı Türk beyleri, 1.500-2.000 eğitimsiz Türk'ten bir askeri birlik oluşturdular. Çünkü Ruslar Türk köylerinden kimseyi askere almamışlardı.
>
> İlk başlarda bu taburlar barış içinde yaşıyorlardı. Aralarından hiçbiri diğerine, en azından göründüğü kadarıyla, düşmanlık beslemiyordu. Tek ilgilendikleri bölgenin düzeni ve ahalinin güvenliğinin korunmasıydı. Fakat bu huzurlu yaşamları uzun sürmedi. Bölgenin çoğunluğunu oluşturan Türkler, depolarda Ruslardan kalan silah, askeri malzemelerin vb dağıtımında her zaman aslan payını istiyorlardı. Böylece her zaman bir anlaşmazlık ve ağız kavgası oluyordu. Çoğunluk olan Türklerin amacı, yavaş yavaş kurumları ele geçirmek, yönetmek ve bu sayede daha sonraki sinsi hedeflerini uygulamaya geçirmekti. Yani mülklerin gasp edilmesi, onurların zedelenmesi, yağmalama ve Hıristiyanların, özellikle de fazlasıyla nefret ettikleri Ermenilerin katledilmesiydi.
>
> İlk çatışma Türkler ve Rumlar arasında çıktı. Bir gece Göle bölgesindeki Türklerin "zabıtaların" yerini aldığı şehirde şanssız bir olay yüzünden içeriden ihanet ve pazarlıkla Ardahan Rum taburu Türkler tarafından silahsızlandırılır ve Kars'tan tabur için getirilen tüm silahlar el konulur. Bu olay

229 HAA, f. 200, op. 1, d. 199, ll. 71-72ob. 22 Ocak 1919. Tiflis. Komissiya po izsledovaniyu nasilstvennıh deystviy nad armyanami za vremya vsemirnoy voyni [Cihan Harbi Boyunca Ermenilere Yönelik Mezalimi Araştırma Komisyonu]. İfadeyi alan: A. Loginov. Ermeniceden Rusçaya çeviren: Al. Markaryan.

nedeniyle Ardahan Rum taburu dağıtılır ve taburdakilere köylerine dönüp ellerinden geldiği kadar örgütlenip yağmalamalara karşı korumalarını söylerler.

Rumların başına gelenlerden sonra Türkler önceden planlanmış amaçlarını (Ermenilerin katledilmesi) daha iyi başarmak için ve hiç kimsenin onlardan kurtulmaması için Ermenilerle anlaşıp şehrin tüm sakinlerini toplantıya çağırırlar. Toplantıda etnik kökenlerinden bağımsız olarak herkesi sevgi ve kardeşliğe çağırırlar. Böylece yüzeysel kardeşlik başlamış olur. Ne yazık ki sadece iki gün için... Binlerce Türk şehirde toplanmaya başlar ve üçüncü gün, önce silahlı Ermenilere saldırırlar. [Ermeniler] sıkı direnmelerine rağmen yenilir ve öldürülürler. Daha sonra kadın çocuk ayrımı yapmadan insafsız bir kıyım başlar. Yüzlerce Ermeni'yi keserler. Çok azı cellatların elinden kurtulmayı başarır. Böylece Türkler Ardahan şehrinin ve çevresinin tek hâkimi oldular. Bölgede yaşayan Kürtleri de toplayan çeteler, iki ay boyunca Ardahan ve Göle bölgesinde köy köy dolaşıp, artık savunmasız olan Rum köylerini de yağmaladılar. Köylüleri vahşice dövüp para ve silah istiyorlardı. Rum nüfusu açısından, kendilerine hiçbir servet kalmamasına rağmen, ki Rumlar bir kısım eşyalarını saklamayı başarmışlardı, yağmacılar birkaç istisnai durum dışında yaşamlarına ve namuslarına saygı duydular. Bu anarşi ve yağmalama resmi Türk ordusunun bölgeyi Arpaçay nehrine kadar alıp buralara kurumlarını yerleştirinceye, yani 1918'in Nisan ayma kadar devam etti.

Rumlar bir yıl boyunca Türk işgali altında kaldılar. Kürtler ve Türkler ne isterlerse yapıyorlardı. Cezalar çok sertti ve kabaca uygulanıyordu. Kimse karşı çıkmaya cesaret edemiyordu. Örnek bir sessizlik ve düzen bölgemize hâkim olmuştu. Ayrıca yaşayanların can ve mal güvenliği sağlanmıştı. Askerlerin ağır angarya işleri, insanlara ve hayvanlarına en fazla eziyet veren işlerdi... 1919'un Nisan ayında Türkler Ardahan'dan geri çekilmek zorunda kaldılar, çünkü bulundukları bu bölgeler Ermeni ve Gürcü devletlerine paylaştırılmıştı.[230]

Ardahanlı Ermeni kadınlarından 15 yaşındaki Anuş Ohancanovna Ayvazyan da 31 Ocak 1919'da Tiflis'te komisyona verdiği ifadesinde Abdullah'ın çetesinin Ardahan'a girmesinden sonra katliamların başladığını söylüyor:

> Tatarlar ve Kürtler bizim eve komşu olan eniştem Ohancan Boyacev'in evine de girdiler, evi yağmaladılar, eniştemi, eşi Şuşanig ve on altı yaşındaki kızı Satenik'i de soydular. Evdekilerin gözü önünde eniştemi kurşunladılar ve Şuşanig ve Satenik'e tecavüz ettiler. Çığlıkları duyunca ben tandırın içinde saklandım. Annem Maryam benim üstümü tahtalarla örttü. Evimiz-

230 İraklis Killahidis, *age*.

de annem ve benden başka kardeşlerim, on üç yaşındaki Aşot, on bir yaşındaki Vartan ve yedi yaşındaki Zahari ile dört yaşındaki kız kardeşim Aşhen vardı. Babam ve ağabeyim o sırada evde değillerdi. Tatarlar bizim eve de girdiler, kuzenlerim yirmi iki yaşındaki Rupen ve yirmi yaşındaki Beno Ayvazyan bacadan çatıya çıkıp kaçtılar. Evi yağmalayan Tatarlar çocukları döverek benim yerimi ve değerli eşyamızın yerini öğrenmeye çalıştılar ama çocuklar onlara bir şey söylemedi. Tatarlar kardeşim Aşot'u öldürmek istediler, ancak annem onlara beş bin ruble vererek kurtardı. Sabahleyin çatıdaki kuzenlerimi de gördüler ve annem onlar için de beş bin ruble verdi, ancak buna rağmen Tatarlar onları avluya indirip kurşuna dizdiler. Katiller gittikten sonra eniştemin evine geçtik. Bu sırada eve dalan Tatarlar güzel Satenik'i götürmek istediler, annesi karşı koyunca ikisini de oracıkta kurşunladılar.

Eniştemin evinde çoğu genç, iki yüze yakın Ermeni kadın toplandı. Bu evde Temür Bek oturduğu için onlara dokunmayacaklarını düşündüler. Satenik ve annesinin ölülerini bizim eve taşıdık, kadınlar da bizim eve geldiler. Kısa süre sonra bizim eve yine çok sayıda Tatar ve Kürt doluştular, en güzel 150 kadını seçip alıp götürdüler. İçlerinde teyzem Varsenik Banduryan da vardı. Bir daha ondan haber alamadım. Aynı gün paçavralara bürünerek bir gözümü örtüp kolumu da keserek yanıma on kadar çocuk aldım ve tanıdığımız "Tatar"lardan Dursun'un evine gittim. Dursun benim sığınmamı kabul etti, ancak Müslüman olmam ve oğlu Nuri Bey'le evlenmem şartıyla. Bunun üzerine ben kabul etmedim ve geri döndüm. Yolda başka bir grup kadın ve çocuk gördüm, onlara katılarak kışlaya gittik. Yolda babamın ve ağabeyimin cesetlerini gördüm. Babamın gözleri oyulmuş ve burnu kesilmişti, ceset çırılçıplaktı. Ağabeyimin cesedi de çıplaktı ancak parçalanmamıştı.

İki gün sonra silahlı Tatarlar kışlaya geldiler, karıları olmayı kabul etmeyenleri nehre atacaklarını söylediler. Bin kadar kadın arasından en güzel iki yüzden fazlasını seçip götürdüler. Ben kışlada kaldım. Dördüncü gün yanımıza tanıdığımız Sofya Tatevosyan geldi, Tatarların annemi de güya beni onlara vermediği için öldürdüklerini söyledi. Kışlada bir haftadan çok kaldık. İçimizden Müslümanlarla birlikte yaşamayı kabul edenlere biraz özgürlük verdiler, ötekileri hiçbir yere bırakmadılar. Sonra bizi Ahılkelek'e gönderdiler, yol üzerindeki Tatar köylerinde duraklayarak iki haftada ancak Ahılkelek'e varabildik. Yolda da Müslümanlar rahat durmadılar ve aramızdan seçtiklerine tecavüz ettiler. Ben deli numarası yaparak tecavüzden kurtuldum. Ahılkelek kazası sınırında Ermeniler önce esir değiş tokuşu yapmak istemediler çünkü bizim aramızda sadece kadınlar vardı, onların elinde ise çok sayıda Müslüman erkek vardı. O gece Tatarlar bizimle eğlendiler, birçok kadına tecavüz ettiler, dövdüler, değiş tokuş olmazsa hepimizi

keseceklerini söylediler. Ertesi gün içimizden genç ve enerjik olan bazıları, ben dahil, çaydan geçerek Ermenilerin yanına kaçtık. Kısa süre sonra değiş tokuş oldu ve öteki kadınlar da bize katıldılar.[231]

Ardahanlı Ermeni kadınlardan 24 yaşındaki Siranuş Krikorovna Tevosyants, Ocak 1919'da Tiflis'te komisyona verdiği ifadesinde kocası Vağarşak Tevosyants'ın Ardahan'da manifatura dükkânı olduğunu belirterek, 1918 Mart ayında Müslümanların Ermenileri yağmalamaya önce şehirdeki dükkânlardan başladıklarını söylüyor. Tevosyantsların dükkânı da soyulmuştu. Büyük Perhiz'in birinci Pazartesi günü (Nisan 1918) Türk düzenli birlikleri Ardahan'a girdi. Bir tabur Osmanlı Türklerinden oluşuyordu. Türkler daha gelmeden önce Ardahanlı beylerden Celal Bey ve Abdulla Bey yerli "Tatar"lardan (Müslümanlardan) iki bölük örgütlemişti. Ayrıca çevre köylerden çok sayıda silahlı "Tatar" geldi. Türkler geldiğinde yerli Ermeniler onları tuz ekmekle karşıladılar ve hiçbir direniş göstermediler. Erzurum'dan Abdullah Bey geldikten sonra Ermenilere saldırılar başladı. Ermeniler kendilerini savunabilmek için belli evlerde toplandılar. Mart ayı başlarında bir gece Ermenilerin kaldığı bir eve Türk askerleri, Kürtler ve Tatarlar saldırarak Ermenileri soymaya başladılar. Ertesi sabah Ermeni erkeklerini evlerin önünde, yakınlarının gözleri önünde kurşunla, kamayla ve hatta baltayla öldürmeye başladılar. Siranuş ve Vağarşak Tevosyants çocukları ve yakınlarıyla birlikte, o sırada Krikor Gazaryants'ın evindeydiler. Müslümanlar evden otuz kadar erkeği sokağa çıkardılar. Evin yakınında Erzurumlu Abdullah Bey'in bütün adamları dizilmiş, "Asya müziği" [davul zurna? – CB] çalıyorlardı. Ermeni erkekleri sokağa çıkınca Müslümanlar tüfekle ateş ettiler, yirmi kadarını öldürdüler. Ölenler arasında Siranuş'un kaynı Vahan, Semen Çoşhunyants ve Agop Şahunyants da vardı. Öteki erkekler oraya buraya kaçışarak saklandılar. Saklanan erkekleri o gün boyunca Türkler, Kürtler ve Tatarlar yakalayıp öldürdüler. Siranuş birkaç bin Ermeni erkeğinin öldürüldüğünü düşünüyordu çünkü Ardahan'da Ardahanlı Ermenilerden başka Ardanuç, Tanzot, Urut, Şavşat ve başka köylerden Ermeniler de toplanmıştı. Siranuş'un tanıdıklarından öldürülenler şunlardı: Vahan, Toros ve Marcan Kömürciyants, Mıkırdıç Pahçiniyants, Agop Der-Bağdasaryants ailesi, Garabed Der-Bağdasaryants, karısı Voski, onun kardeşleri Vartan ve Hampartsum Mıgırdiçyants... Agop Der-Bağdasaryants'ın karısı çok güzel bir kadındı, Türkler onu yakalamak istedikleri

231 HAA, f. 200, op. 1, d. 199, ll. 91-92. 31 yanvarya 1919 g. Tiflis. Komissiya po izsledovaniyu nasilstvennıh deystviy nad armyanami za vremya vsemirnoy voyni [Cihan Harbi Boyunca Ermenilere Yönelik Mezalimi Araştırma Komisyonu]. İfadeyi alan: A. Loginov. Ermeniceden (Rusçaya) çeviren: Al. Markaryan.

zaman koynundaki çocukla birlikte nehre atladı. Bu olaydan sonra Türkler nehrin yanında nöbet tutup benzer olaylar yaşanmaması için kadınları dipçikle kovaladılar. Erkekleri böylece katleden Türkler kadınları ve çocukları kışlalara doldurdular. Oradan birçok kadını yakındaki köylere kaçırdılar. Koharik Arzunyants adında 17 yaşında bir kız kaçarak samanların arasına girdi, Türkler ateş açarak onu da öldürdüler. Şehirde beş kışla vardı, bunlara birkaç bin kadın ve çocuk doldurulmuştu. Siranuş'a göre, kendi kaldığı kışlada bin beş yüz kadar kadın vardı. Kışlada o kadar sıkışık yaşıyorlardı ki, tuvalete bile gidemiyorlardı. Kadınlar ve çocuklar oldukları yerde tuvalet ihtiyacını gidermek zorunda kalıyorlardı. Gebe kadınlar, çocuklarını pislik içinde doğurdular ve iki gün boyunca aç susuz kaldılar. Ertesi gün kadınları başka bir kışlaya götürdüler. Yolda Siranuş nişan yüzüğünü parmağından çıkarıp ağzında saklamak istedi, bunu göre asker onu dipçikle döverek yüzüğü aldı. Geceleri askerler ve yerli Müslümanlar kışlalara geliyorlar, kibrit ışığında kadınlara bakıp beğendiklerini alıp şehirde bir eve veya yakın köylere götürüyorlar, tecavüz ettikten sonra sabahleyin geri getiriyorlardı. Daha birinci kışlaya gelmeden önce geçici olarak bir evde kalırken Siranuş, askerlerin çocukları süngüleyeceğiz diye bağırmalarını duyunca kucağındaki kızını üçüncü kattan attı. Siranuş'un kardeşi Mardiros'un karısı Parantzem ve 15 kadar kadın akıl sağlığını yitirerek çocuğunu pencereden attı ve bu bebekler öldü. Siranuş ise kendi bebeğini sabah bulduğunu ve mucize eseri ölmemiş olduğunu söylüyor. Siranuş, öyle bir haldeydim ki Türkler beni hasta sanıp dokunmadılar diye ekliyor. Kışlalardan alınıp götürülen iki yüz kadar genç kadın kayboldu ve bir daha haber alınamadı. Kadınlar 15 gün boyunca kışlada kaldılar ve tecavüze ve hakaretlere uğradılar. Bir gece Türkler Siranuş'u da alıp götürmek istediler ancak çocuklar ağlamaya başladı. Siranuş da direndi, bunun üzerine askerler Siranuş'u kamçılarla dövdüler, vücudunda hâlâ kamçı izleri vardı. Esas olarak çocuksuz kadınlar ve on ve yukarı yaşta kızlar tecavüze uğradı. On yaşındaki Maryam'a tecavüz ettiler, kız aklını yitirdi. On beş gün sonra Ermenilerle Türkler arasında esir değiş tokuşu başlayınca Türkler kadınları yeniden soyarak ellerinde avuçlarında ne varsa aldılar. Açlık ve soğukla boğuşarak bir aylık yürüyüşten sonra birkaç bin kadın ve çocuk Ahılkelek'e ulaştı. Yoldaki her Müslüman köyünde birkaç gün bekletip oralarda da kadınlara tecavüz ettiler. Kadınları ve çocukları ahırlarda geceletiyorlardı. Yolda birçok kadın ve çocuk açlık ve soğuktan öldü. Bazı anneler doyuramadıkları ve ısıtamadıkları çocuklarını yolda bırakmak zorunda kaldılar. Türkler Ardahan'daki Ermeni kilisesini tavlaya çevirdiler. Askerler ve yerli "Tatarlar" kiliseyi yağ-

maladılar, kırıp döktüler ve kadınlarla alay ettiler. Sizin inancınızın ve kilisenizin bir faydası yok, İslam'a geçin dediler. Ardahan'daki Rum kilisesi ve Ortodoks kilisesi de aynı akıbete uğradı. Yerli Tatarlar, Ermeni Ortodoks kilisesi papazını da evinde kurşunlayıp öldürdüler. Veteriner Der-Tavityan ve Rus karısı da yolda öldürüldü.[232]

Ardahanlı Ermeni kadınlardan Satenik Aznavuryants'ın (17) öyküsünde ötekilerden farklı olan husus Satenik'in Ardahanlı bir Müslüman'ın evinde saklanabilmiş olması. Satenik'in ifadesine göre, babası Harutyun Aznavuryants'ın manifatura dükkânı vardı. Şubat sonu veya Mart başında Ardahan'a çevre köylerden gelen iki yüz kadar silahlı "Tatar", Rum ve Ermeni bölükleriyle birlikte şehirde asayişi sağlıyordu. Ancak bir hafta sonra Ardahan'a Temür Bek komutasında bin kadar daha silahlı Tatar gelmişti. Gelenler, Ermeni bölüğünü silahsızlandırmıştı. Bir hafta sonra Abdullah'ın birliği Ardahan'a gelmiş ve Ermeni kırımı başlamıştı. Ertesi sabah Satenik'in anne babası ve iki kardeşi bir yere gitmişler, Satenik'i ise tanıdıkları Sarvad (Servet?) Bey evinde saklamıştı. Satenik, Sarvad Bey'in evinde 15 gün kaldıktan sonra yola çıkmış ve sağ salim Ahılkelek'e ulaşmıştı. Satenik kaldığı evin pencerelerinden sokaklarda çok sayıda ceset görmüştü. Daha sonra annesi ve kardeşlerinin kurtulduğunu, ancak babası, amcası ve eniştesinin öldürüldüğünü öğrendi. Satenik'in babasının dükkânından mallarla birlikte 18 bin ruble para çalınmış, evleri de yağmalanarak 20 bin rublelik eşyaları gasp edilmişti.[233] Ancak Satenik, Ardahan'dan Ahılkelek'e nasıl gittiğini, yolda neler yaşadığını anlatmıyor. Acaba gerçekten rahat mı gitti, yoksa başına gelenleri anlatmak istememiş olabilir mi?

1918 yılı Şubat sonu ve Mart ayı başında Ardanuç'ta da çevre köylerden gelen Müslümanlar Ermenileri tehdit etmeye başladılar. Bu sebeple Ardanuç Ermenilerinin büyük kısmı Ardahan'a bağlı (Rum köyü) Sindiskom'a göçtüler. Ardanuç'ta en yoksul Ermeniler kaldı. Birkaç gün sonra bunlar da Artvin'e gittiler. Sindiskom'daki Ermeniler Ardahan'daki durumu da kaygılı bulmakla birlikte Ardanuç'a dönmektense Ardahan'a yerleşmeye karar verdiler. Ardahan'da Ermeni milli şurası Ardanuçlu erkekleri milise dahil etti, kadınları ve çocukları da Ahılkelek'e gönderdi. Ancak milis ya-

232 HAA, f. 200, op. 1, d. 199, ll. 50-52. 17 yanvarya 1919 g. Tiflis. Komissiya po izsledovaniyu nasilstvennıh deystviy nad armyanami za vremya vsemirnoy voynı [Cihan Harbi Boyunca Ermenilere Yönelik Mezalimi Araştırma Komisyonu]. İfadeyi alan: A. Longinov. Ermeniceden (Rusçaya) çeviren: Al. Markaryan.

233 HAA, f. 200, op. 1, d. 199, ll. 90-90ob. 31 yanvarya 1919 g. Tiflis. Komissiya po izsledovaniyu nasilstvennıh deystviy nad armyanami za vremya vsemirnoy voynı [Cihan Harbi Boyunca Ermenilere Yönelik Mezalimi Araştırma Komisyonu]. İfadeyi alan: A. Loginov. Ermeniceden (Rusçaya) çeviren: Al. Markaryan.

zılanların aileleri Ardahan'da kaldılar. Ardanuç posta-telgraf müdürü Artem Manandov'un kızı Astğik Madoyan'ın anlattığına göre, Ardahan'da Ermeni milisi silahsızlandırıldıktan on beş gün sonra "Çıldırlı" (?) Kürt Abdullah adında birinin komutasında büyük bir Kürt çetesi Ardahan'a girdi ve o günün gecesi Ermenilere zulümler başladı. Astğik'in kocası ve onun arkadaşları tanınmış Şavşatlı beylerden Temür Bek'e gittiler, o da onları korumayı kabul etti. Ermenileri evde bırakan Temür Bek bir yere gitti ve bir daha dönmedi. Geceleyin silahlı bir grup Kürt eve girmek istedi ancak evi koruyan Tatar onları bırakmadı. Bunun üzerine Kürtler pencereyi kırarak eve girdi. Onan Onanyan, Rupen Onanyan ve Hovhannes Elinyan bacadan çatıya kaçarken Astğik'in kocası Kürtlere hayatlarını bağışlamaları karşılığında üç bin ruble ödemeyi önerdi. Bu arada başka bir grup Kürt de Astğik'in evine girdi. Astğik ve birkaç kadın komşu eve kaçarken Kürtler Astğik'in kaynanası Yevgeniya Madoyan'ın üzerindeki bütün altınlarını ve beş bin ruble kadar nakit parasını gasp ettiler. İkinci katın balkonundan atlayarak kaçmaya çalışan iki kişiyi, Ardanuçlu Hovsep Hovnanyan ve Ardahanlı Garabed Durlegyan'ı Kürtler kurşunlayıp öldürdüler. Kürtler çocukların elbiselerini ve yataklarını bile aldılar. Kürtler ayrıca kadınlar arasında saklanan on erkeği kamçılarla döverek avluya çıkardılar ve kadınların gözleri önünde kurşunladılar. Ardından Celal Bey'in emrindeki Kürtler Ermeni kızlarını yakalayıp götürmeye başladılar. Astğik'i de götürmek istediler ama o yere yatıp direndi. Celal Bey bu arada Astğik'in üzerinde çok miktarda altın ve 20 bin ruble kadar para olduğunu fark edince altın ve paraları alıp onu bıraktı. Ertesi gün yeni bir grup Kürt gelerek bodrumda kadınlar arasında gizlenen Ardanuçlu Bedros adlı Ermeni gencini kadınların gözleri önünde öldürdüler. Kadınlar çığlık atarak sokağa fırladılar. Sokakta yine bir Kürt'ün başındaki bir bey, Hovhannes'in kız kardeşi Yefimiya Elinyan adındaki güzel kızı yakalayarak atına attı ve götürdü. Yolda başka bir grup Kürt, Astğik'in eteğini ve ayakkabılarını gasp etti. Astğik ve kadınlar Agnes Kıcoyan'ın evine gittiler. Orada Veronika Miltoyan, Aşhen Onanyan ve Yeranuhi Kıcoyan adlı üç kadını yaralanmış halde buldular. İlk ikisinin nişanlıları Praporşçik Hovhannes Saruhanyan ve Arakel Tokumacyan ile Yeranuhi'nin kocası Anton Kıcoyan, nişanlılarını ve karılarını Kürtlerin eline geçmesinler diye onları kendilerinin öldürmek istediklerini ve yaraladıklarını söylediler. Yaralı kadınlar farklı zamanlarda öldüler. Anton Kıcoyan, on aylık oğlu Zahariy'i de ağlayarak yerlerini Kürtlere duyurmasın diye boğarak öldürmüştü.[234]

234 HAA, f. 200, op. 1, d. 199, ll. 73-74. 22 yanvarya 1919 g. Tiflis. Komissiya po izsledo-

Daha sonra bir Kürt çetesi gelerek bütün kadınları ve çocukları Ermeni kilisesine doldurdular. Kılıçla ikonaları parçalayıp kiliseyi darmadağın ettiler. İlk başta kadınları ve çocukları kiliseyle birlikte yakmayı düşünen Kürtler sonra nedense bundan vazgeçtiler. Kadınların üzerinde kalmış olan son değerli eşyayı da alarak onları Ermeni okuluna götürdüler. Okulda bin kadar kadın ve çocuk toplanmıştı. Kadınlar arasında kadın kılığına girmiş yirmi kadar Ermeni erkeğini fark eden Kürtler onları da kadınların gözleri önünde öldürdüler. Kadınları okuldan kışlaya götürdüler, orada iki bin kadar kadın ve çocuk toplanmıştı. Kışladaki sağlıksız koşullardan dolayı Astğik'in on aylık oğlu Zahariy de öldü. Kışladaki kadınları çeşitli zamanlarda gruplar halinde Ahılkelek'e gönderdiler. Astğik kocasının da Kürtlere söz verdiği parayı bulamadığı için öldürüldüğünü orada öğrendi. Kocasının giysilerini Abdullah Bek'in üzerinde görmüşlerdi. Babası Türklere esir düşmüş, altı ay kaldıktan sonra Tiflis'e gelerek orada ölmüştü. Onan Onanyan, Rupen Onanyan ve Hovhannes Elinyan bir şekilde kurtulmuştu.[235]

Ardahan sancağının aksine Ermeni, Rum ve Rusların nüfusunun Müslümanlardan daha fazla olduğu Kağızman[236] sancağında ve Kağızman merkezde 1918 yılı Şubat ayında Ermeniler yerel askerlerden kendi askeri birliklerini kurmuşlardı. Kağızman ve çevresindeki köylerdeki Müslüman Türkler ve Kürtler de Müslüman askeri birliği kurmaya çalışıyorlardı. Kağızmanlı Suren Matgaşyants'ın ifadesine göre, Türklerin[237] Kars'tan Kağızman Müslüman birliği için fişek ve üniforma getirdiğini duyan Ermeni askerleri, Aras nehri üzerindeki demir köprüde Türklerin arabalarını ilgili makamlardan izinleri olmadığı gerekçesiyle durdurdular. Bunun üzerine arabaları koruyan silahlı atlı Türkler izin belgesi getireceklerini söyleyip geri çekildiler ve yakındaki tepeye çıkıp Ermenilere ateş etmeye başladılar. Köprüdeki Ermeni muhafızlar Kağızman'a telefonla haber verdiler. Kağızman'dan Ermeniler demir köprüye yardıma gelirken, çevre köylerden de Türklere yardım geldi. Çıkan çatışma sonucunda her iki taraftan çok sayıda ölü ve yaralı oldu. Ermeniler arabalara el koydular, ancak daha sonra Güney Kafkasya Komiserliği ile iletişim kurunca üniformaları Müslümanlara verdiler. Müslümanlar çatışma sırasında telgraf hatlarını kesmişlerdi.

---

vaniyu nasilstvennıh deystviy nad armyanami za vremya vsemirnoy voyni. Dopraşival: A. Loginov. Mestami perevodil s armyanskogo: A. Markaryan.

235 *agy.*

236 Bkz. Badem, "Çarlık Arşivleri Işığında Kağızman İlçesi (1878-1918)", *Geçmişten Geleceğe Her Yönüyle Kağızman Sempozyumu*, Ankara: Kafkas Üniversitesi, 2012, s. 88.

237 Matgaşyants, yerel Türkler için genelde olduğu gibi "Tatarlar" ifadesini değil, doğrudan Türkler (*Turki*) ifadesini kullanıyor.

Ayrıca Kağızman ve çevresindeki Ermeni ve Müslüman sivil halk arasında da çatışma çıkmıştı, onlardan da az miktarda kayıp vardı. Aynı çatışma sırasında savaş esirleri, göçmen ve yerli Kürtlerden oluşan Kürt müfrezesi Malakanların yaşadığı Novo-Nikolaevka köyüne saldırıp Ermeni birliklerinin levazım deposunu yakmıştı. Bu olaylar yerli Ermeni ve Müslüman nüfus arasındaki ilişkileri gerginleştirdi. Şubat ayında Kağızman'da yerli Türklerden 300 kişilik bir Müslüman askeri birliği kuruldu. Birliğin başında Bakü'den gelmiş Hızır Efendi adında bir "Tatar", yerli Türklerden daha önce Kağızman sancağı kançılaryasında çalışmış Aslan-Bek Aslanbekov[238] ve savaş esiri bir Türk subayı vardı. Mart ayının ilk günlerinde iki Türk, iki de Ermeni askerinin korumasında Kars'tan Kağızman'a giden posta arabasına çevre köylerden Türkler saldırdılar, saldırı sırasında iki Türk askeri postadan uzaklaşıp kayboldular. Ancak posta kaçıp kurtuldu. Postaya eşilik eden atlı Ermeni korucusundan saldırıyı öğrenen Kağızman Ermeni müfrezesi yardıma gitmek istedi ancak Müslüman birliği Ermenilere saldırdı ve çıkan çatışmalarda yine her iki taraftan çok kişi öldü. Bu olayın ardından yerli Müslümanlarla Ermeniler arasında her gün çatışma oldu. 31 Mart'ta Ermeniler, Müslüman kışlasını ele geçirdiler, orada bulunan çok sayıda belgeden Türklerin görevinin Ermenilerin cepheye asker göndermesini engellemek olduğu anlaşıldı. Kağızman ve çevresinde Türklerin çok sayıda Müslüman ajanı olduğu ve esir Türk subayları ve askerleri arasında da örgütlenme olduğu ortaya çıktı. Müslümanlar Kağızman'ın Aras'ın öte yakasındaki Kümbet denilen kısmına çekildiler, orada bulunan az sayıda Ermeni de Ermenilerin bulunduğu tarafa geçmişti. 2 Nisan'da Kars'tan Yüzbaşı Hmelevskiy komutasında 1. Hınıs Ermeni Alayı Kağızman Ermenilerinin yardımına geldi. Bunun üzerine Müslüman halk ve Müslüman askerler Kümbet'i terk edip çevredeki bir Türk köyüne yerleştiler. 5 Nisan'da Türklerin Sarıkamış'ı aldığı ve Kars'a doğru ilerlediği haberi geldi. Haberi getiren Ermeni subayı, Kağızman'daki Ermenilerin kuşatmaya girmemek için hemen beş dakika içinde Kars'a şoseden değil, başka yollardan gitmek üzere yola çıkması gerektiğini bildirdi. Askerler ve halk hemen çekilmeye başladı. Halkın içine öyle bir panik düştü ki, birisi köprüden geçerken küçük oğlunu Aras nehrine attı. Askerler ve halkın bir kısmı Kars'a kaçarken, öteki kısmı Gümrü'ye gitti. [239]

238 1917 yılı Kafkas salnamesine göre Aslan-bek Aslanbekov, Kağızman sancağı mütercimiydi.

239 HAA, f. 200, op. 1, d. 199, ll. 75-76. 25 yanvarya 1919 g. Tiflis. Komissiya po izsledovaniyu nasilstvennih deystviy nad armyanami za vremya vsemirnoy voyni. Dopraşival: A. Loginov.

Brest-Litovsk'ta süren barış görüşmeleri sonunda 3 Mart 1918'de imzalanan antlaşma ile Bolşevikler Batum ve Kars oblastlarından çekilmeyi kabul ettiler. Ancak Tiflis'teki Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan milliyetçileri bu antlaşmanın Kafkasya ile ilgili hükümlerini tanımadıklarını ilan ettiler. Bundan sonraki gelişmeler bu kitabın kapsamı dışında ve ayrı bir çalışmayı gerektiriyor. Kitabı 1921'e dek getirmek hacmini ikiye katlamak demek olurdu ki bu da pratik değildir. Kars, Ardahan, Artvin ve Iğdır'ın nihai olarak Türkiye'ye katılması Ekim 1921'deki Kars Antlaşması ile gerçekleşti. Mart 1918 ve Ekim 1921 arasındaki bu dönemin resmi tarih dışındaki tarihi de ayrıca yazılmayı bekliyor.

Ek 7.1. Ardahan sancağı sakinlerinden olup Ekim 1914'te Almanya'ya karşı savaşa gitmek için gönüllü yazılan 178 Müslüman'ın listesi (Kaynak: HAA. f. 274, op. 1, d. 51. Köylerin yeni adlarını parantez içinde ben ekledim).

Yukarı Tikan (Baştoklu) Köyü
1. Tayyar Yusuf-oğlu
2. Sefer Hüseyin-oğlu
3. Abbas Şakir-oğlu
4. Ali İsmail-oğlu
5. Daştan Derviş-oğlu

Aşağı Tikan (Alaçam) Köyü
6. Mirza Mustafa-oğlu
7. Hamit Bilal-oğlu
8. Kerim Yusuf-oğlu

Orta Hanak Köyü (Hanak)
9. Sülo Yusuf-oğlu
10. Zakar [Zikri?)] İsmail-oğlu

Hoşuret (Dilekdere) Köyü
11. Mahmud Abdo-oğlu
12. Fariz Ahmet-oğlu

Nakalakev (Ortakent) Köyü
13. İbrahim İsmail-oğlu
14. Tayyar Molla Yusuf-oğlu
15. Kurban Mail-oğlu[240]
16. Rüşdi Kadir-oğlu
17. Kaptan Ferhad-oğlu

Könk (Arıkonak) Köyü
18. Cemal Raşid-oğlu

Geç Köyü
19. Haşim Kadir-oğlu

Gügübe (Binbaşak) Köyü
20. Şakir Emin-oğlu
21. Teyfur Süleyman-oğlu

Carishev (Sulakçayır) Köyü
22. Bayram Yusuf-oğlu
23. İlyas Abdurahman-oğlu
24. Urfan Yusuf-oğlu
25. Hamza Dursun-oğlu

Çıhıret (Yünbüken) Köyü
26. İbo Beşir-oğlu

Maçuvet (Yamaçlı) Köyü
27. Rüstem Ahmet-oğlu
28. Feyzullah Mamet-oğlu
29. Meded Derviş-oğlu

Oruşet (Oğuzyolu) Köyü
30. Süleyman Eşref-oğlu
31. Abid Loman-oğlu

Ahaşen (Sazlıçayır) Köyü
32. Ali Alo-oğlu
33. Süleyman Mustafa-oğlu
34. Mamet Hasan-oğlu

Nunus (İkizdere) Köyü
35. Haşim Rüstem-oğlu
36. Feyzul Eşref-oğlu
37. Bilal İsmail-oğlu

Sors (Burmadere) Köyü
38. Rıza Mustafa-oğlu

Erzede (Otağlı) Köyü
39. Mamet Bayram-oğlu

Dereköy Köyü
40. Dursun Garip-oğlu

Seyitveran (Seyitören) Köyü
41. Adıgüzel Dursun-oğlu

Aşağı Gündeş Köyü
42. Bektaş Mustafa-oğlu

Aşağı Tamal Köyü (Damal)
43. Yusuf İsmail-oğlu
44. Dursun Mustafa-oğlu

240 Kurban Mail-oğlu benim babaannemin babasının babasıdır. Onun babası Mail (Mayıl) dedeme Osmanlı ordusunda çavuşluk yapmış olduğu için Mail Çavuş derlermiş. Mail Çavuş sert bir adammış, ancak oğlu Kurban dedem pek mülayim bir adammış. Dolayısıyla Kurban dedemin savaşa gitmek için kendi insiyatifiyle gönüllü yazılmış olması muhtemel görünmüyor. Nitekim öteki "gönüllüler" gibi o da köy meclisi kararıyla seçiliyor. Osmanlı devletinin 1914 Ekim sonunda Rusya'ya saldırması üzerine Rusya'nın Müslüman bölüğü projesini rafa kaldırdığı anlaşılıyor.

Yukarı Tamal Köyü
45. Hüseyin Bayram-oğlu
Kirpeşen Köyü
46. Mamet Ali-oğlu
Yukarı Gündeş Köyü
47. Halil Hüseyin-oğlu
Çikora (Obrucak) Köyü
48. Cumi Ahmet-oğlu
Saskara (Koyunpınar) Köyü
49. Veli Hasanoğlu
50. İsmail Veysi-oğlu
51. Hasan Mamet-oğlu
52. Aziz Küçük-oğlu
53. Rıza Ali-oğlu
54. Dursun Mamet-oğlu
55. İsmail Sefer-oğlu
Piklop (İncedere) Köyü
56. Memed Adıgüzel-oğlu
57. Ahmet Hasan-oğlu
58. Garip Hüseyin-oğlu
59. Ali Hüseyin-oğlu
60. Kurban İsmail-oğlu
61. Mustafa Mamet-oğlu
Kerkedan (Güneşgören) Köyü
62. Ahmet Garip-oğlu
63. Faik İsmail-oğlu
64. Murat Hasan-oğlu
Çat Köyü
65. İsmail Dursun-oğlu
Taneydan Köyü
66. Hasan Ahmet-oğlu
Verana Nakalakev (Çavdarlı) Köyü
67. Halit Yusuf-oğlu
Kışla Hanak Köyü
68. Ali Muhammet-oğlu
Vardosan (Yamaçyolu) Köyü
69. Dursun Mamet-oğlu
Ölçek Köyü
70. Mahmut Ferhat-oğlu
71. Kahraman İbrahim-oğlu
72. Hasan Süleyman-oğlu
73. Halil Sado-oğlu
Duduna (Balıkçılar) Köyü
74. Daştemir Köyü
75. Rüstem Hüseyin-oğlu
Begrehatun (Eski Beyrehatun) Köyü
76. Daştan Akif-oğlu
77. Şakir Dursun-oğlu
78. Bilali Kamil-oğlu
Helevan (Doğankaya) Köyü
79. Murat Eşref-oğlu
Meyram Köyü
80. Hacı Rahim Abdurrahman-oğlu
81. İsmail Osman-oğlu
82. Osman Hasan-oğlu
Çayıs (Kayabeyi?) Köyü
83. Dursun Berhüdar-oğlu
84. Osman İbrahim-oğlu
Vartmana (Kaşlıkaya) Köyü
85. Gül Mamet Ahmet-oğlu
Zurzuna Köyü (Çıldır)
86. Şenlik Alo-oğlu
Purut (Eşmepınar) Köyü
87. Haydar Garip-oğlu
Zinzal (Güvenocak) Köyü
88. Sari Garip-oğlu
89. Ömer İdris-oğlu
Sikarev (Kotanlı) Köyü
90. Mamet İbrahim-oğlu
Rabat (Yıldırımtepe) Köyü
91. Almas İsmail-oğlu
Koravel (Sazlısu) Köyü
92. Kara Selim-oğlu
Urta (Gölbelen) Köyü
93. Muhammet Abdullah-oğlu
Meredis (Gölebakan) Köyü
94. Ahmet Hüseyin-oğlu
Pekreşen (Gülyüzü) Köyü
95. Aslan Garip-oğlu
96. İskender Yusuf-oğlu
Taşköprü Köyü
97. Kerim Mamet-oğlu
Taşbaşı Köyü
98. Kahraman Hurşit-oğlu
Keraşen Köyü
99. Mustafa Hasan-oğlu
Kızıl Veran Köyü
100. Yusuf İbrahim-oğlu
Kaşarvan Köyü
101. Mahmut Mustafa-oğlu
102. Bahşalı Hacı-oğlu

İrişli Köyü
103. Kahraman Namaz-oğlu
104. İbrahim Halil Abdullah-oğlu
Harıstav (Öncül) Köyü
105. Abbas Ahmet-oğlu
106. Eşref Ahmet-oğlu
Çayıs (Koçgüden?) Köyü
107. Şahvelet Mahmut-oğlu
Kenarbel Köyü
108. Oruç Kurban-oğlu
109. Samet İbrahim-oğlu
Hamaş (Ağıllı) Köyü
110. Abdul Mahmut-oğlu
Vaşlop (Övündü) Köyü
111. Halil Naban-oğlu
Ampur (Kenardere) Köyü
112. Bayram Mustafa-oğlu
Çamorda (Akdarı) Köyü
113. Hasan Ali-oğlu
Tatalet (Baltalı) Köyü
114. İlyas Hüseyin-oğlu
Kurtkala Köyü
115. Aslan Molla Asker-oğlu
Kertenekev (Akkiraz) Köyü
116. Mihtat Hasan-oğlu
Çolet (Akçıl) Köyü
117. Şahabbas Nasip-oğlu
Kotas (Sabaholdu) Köyü
118. Mustafa Hüseyin-oğlu
Kagaç Köyü
119. Bekir Osman-oğlu
120. Namaz Ali-oğlu
Ağcakala Köyü
121. Haydar Arap-oğlu
Çala (Cala, Doğruyol) Köyü
122. Mevlüd Bekir-oğlu
123. Ahmet Kasım-oğlu
Başköy Köyü
124. Ömer Osman-oğlu
Aşağı Cambaz Köyü
125. Yusuf Mustafa-oğlu
Yukarı Cambaz Köyü
126. Ramiz İsmail-oğlu
Çamdura (Taşdeğirmen) Köyü
127. Yusuf Sefer-oğlu
128. Celil Oruç-oğlu
Karakala Köyü
129. Abdal Mamet Halil-oğlu
130. Kâmil Molla Kerim-oğlu
Kevhas (Saymalı) Köyü
131. Ahmet Abdurahman-oğlu
Suhara (Yakınsu, Aşık Şenlik) Köyü
132. Karban Mamet-oğlu
133. Ayvaz Halil-oğlu
134. Mamet Mustafa-oğlu
135. İskender Süleyman-oğlu
136. Mamet Şenlik-oğlu
Kodamık (Damlıca) Köyü
137. Hakverdi Alaverdi-oğlu
Zerebük (Dirsekkaya) Köyü
138. Aziz Beşir-oğlu
Hopal Köyü
139. Halil Işık-oğlu
Panik (Tunçoluk) Köyü
140. Bado Sülo-oğlu
141. Osman Hacı-oğlu
142. Hamit Esat-oğlu
Erdemel (Çağlayık) Köyü
143. Çerkez Tahir-oğlu
Hacı Ali Köyü
144. Daşo Hüseyin-oğlu
Büyük Kürdoğlu Köyü
145. İzzet İsmail-oğlu
Ömer Ağa Köyü
146. Bado Ali-oğlu
Murukan (Binbaşar) Köyü
147. Ali Aslan-oğlu
Kımılı (Otbiçen) Köyü
148. Murat İsmail-oğlu
Pankis (Taşlıdere) Köyü
149. Nado Mamet-oğlu
Kölgeli Köyü
150. Haki Raşid-oğlu
Hasköy Köyü
151. Kadı Mustafa-oğlu
152. Eyüp Nado-oğlu
153. Resul Avlo-oğlu
Bayramoğlu Köyü
154. Abdal Osman-oğlu
155. Kaptan Osman-oğlu
156. Kuli Mamet-oğlu

Sihirpet (Samanbeyli) Köyü
157. Süleyman Hüseyin-oğlu
158. Aziz Osman-oğlu
159. Mustafa Baso-oğlu
Hevisker (Köprücük) Köyü
160. Hasan Mirza-oğlu
Çalabaş Köyü
161. Mamet Çavuş-oğlu
Kellik (Çobanlı) Köyü
162. Asker Lezgi-oğlu
Lehimli Köyü
163. Osman Ömer-oğlu
164. Musa Kado-oğlu
Küçük Kürdoğlu Köyü
165. Cazo Garip-oğlu
Tikoş (Dağcı) Köyü
166. Abdal Abdo-oğlu
Muçuç (Beşiktaş?) Köyü
167. İso Mustafa-oğlu
Suskab (Aşıkzülali) Köyü
168. Mahmut Recep-oğlu
Digur Köyü (Posof)
169. Hüseyin Ali-oğlu
Yeniköy Köyü
170. Mustafa Habib-oğlu
Agara (Kaleönü) Köyü
171. Akif Mahmut-oğlu
Çaboriye (Günlüce) Köyü
172. Muhammet Behçet-oğlu
Sakire (Sağre, Çambeli) Köyü
173. Feyzi Yusuf-oğlu
Derindere Köyü
174. Arslan İbrahim-oğlu
Çançah (Savaşır) Köyü
175. Mamet Şükrü-oğlu
Arile (Süngülü) Köyü
176. Vehbi Hasan-oğlu
Badele (Türkgözü) Köyü
177. Kerem Mamet-oğlu
Vahla (Baykent) Köyü
178. Cevri Ahmet-oğlu

Ek 7.2. Köy meclisi mazbatası (*mirskiy prigovor*) örnekleri. Eylül-Ekim 1914'te Ardahan sancağı, Ardahan ve Poshov kazalarından bazı köy meclislerinin Almanya ile savaşa gönüllü gönderme hakkında Rusça ve Türkçe olarak iki dilde hazırlamış oldukları mahzarlardan örnek seçilmiş bazılarının Türkçe kısımlarının transkripsiyonu. Rusça sözcükleri *italik* yazdım, köşeli ayraç içindeki açıklamaları ben ekledim. İfade ve imla bozuklukları özgün metne aittir (Kaynak: HAA, f. 274, op. 1, d. 49-50).

> 1914 senesi şehri Teşrin-i Evvel ayının yigirmi ikinci günü bizler aşağıda imza eden Ardahan *okrug*u [sancağı] Poshov *uçaska*sı [uçastoku, kazası] karye ahalilerinin Akara otuz (?) sahiplerinden ahali cemiyetinde rey hakkı olan yigirmi sekiz nefer *istarosta* [muhtar] muavini Bürhan Süleyman-oğlu'nun taht-ı riyasetinde ictima ederek halihazırda vatanımızın ahvalini ve memleketimize düşmanın taarruzunu mülahaza ederek nasıl ki umum Rusya yekvucud olarak düşmanın aleyhine kıyam etmiştir bizler dahi Rusya'nın sadık evladları olduğumuz halde seyirci olmayı kendimize ar bildiğimizden böyle karar verdik ki Kars *gubernator*una [valisine] rica edip sadakatimizi Rusya imparatorunun hakpay-i şahanelerine tebliğ edip vatanımızdan gönüllü olarak teşkil olunacak Müslüman *sotna*sı [bölüğü] efradına dahil olmak içün karyemizin ahalisinden Akif Mahmud-oğlu oğlunu tayin ettiğimize dair imza eyledik. [İsimler]

Ber vechi balada muharrer olan isimler imza ettiklerini tasdik eylerim. Akara *istarostası* Derviş Bilal-oğlu [mühür]

1914 senesi Ağustos yigirmi sekizinci günü Ardahan *uçaska*sından Sashara karyesi ahalileri *pamoşnik istarosta*mızın [muhtar yardımcımızın] riyasetinde bir yere cem olup halihazırda vatanımızın ve padişahımızın üzerine düşmanın taarruzunu mülahaza ederek şöyle karar verdik ki Kars *vayanni gubernator*umuza [*voennıy gubernator*, askeri vali] rica ederek sadakatimizi devlet-i aliyemiz Rusya imparatorunun hakpay-i şahanelerine hizmet etmek içün tarafımızdan gönüllü olarak karyemizin ahalisinden Veli Hasan-oğlu, İsmail Veyis-oğlu, Hasan Mehmet-oğlu, Aziz Küçük-oğlu, Rıza Ali-oğlu, Dursun Mehmet-oğlu, İsmail Sefer-oğlu'nu ihzar ve tayin eyledik. Her ne zaman çağırılması içün emr-i şahane sudur eder ise Müslüman *sotna*sı namıyla teşkil olunan efrada dahil olması içün işbu mazbata imzalanıp takdim kılındı.

[İsimler]
İstarosta Ahmet İbrahim-oğlu [mühür] *istarosta* ... (bir kelime okunamadı) Küçük-oğlu [mühür]
Mahzar

1914 senesi Ağustos yigirmi sekizinci günü Ardahan *uçaska*sından Vardosan karyesi ahalileri *pamoşnik istarosta*mızın taht-ı riyasetinde bir yere cem olup ... (bir kelime okunamadı) eyledik. Halihazırda vatanımızın ve padişahımızın üzerine düşmanın taarruzunu mülahaza ederek şöyle karar verdik ki Kars *vayanni gubernator*umuzdan rica ederek sadakatimizi devlet-i aliyemiz Rusya imparatorumuzun hakpay-i şahanelerine tebliğ içün hizmet etmek içün tarafımızdan gönüllü olarak karyemiz ahalisinden Dursun Mehmet-oğlu'nu ihzar ve tayin eyledik. Her ne zaman çağırılması içün emri şahane sudur eder ise Müslüman *sotna*sı namıyla teşkil olacak efrada dahil olması içün işbu mazbatamız imzalanıp takdim kılındı. [İsimler]

Pamoşnik istarosta Mehmet Dursun-oğlu [mühür]

Ek 7.3. Kars Geçici General-Gubernatoru'nun emriyle 22 Eylül 1914-19 Şubat 1915 arasında Rusya'nın iç guberniyalarına sürgün edilen Müslümanların listesi (Kaynak: STsSA, f. 13, op. 27, d. 3957, ll. 135, 199).

No	Adı, baba adı, soyadı	Sürgünden Önceki İkameti	Sürgün Sebebi	Nereye ve Ne Kadar Süreyle	Sürgün kararı tarihi
1	Mevlüd Akif oğlu	Kars şehri	Türkiye lehine askeri casusluk şüphesiyle	Tobosk guberniyası Kars oblastında askeri durum sürdüğü sürece.	9 (2) Eylül 1914
2	İskender Şuragelskiy (namıdiğer İskender Hacı Ahmedov)		Müslümanlar arasında Türkiye lehine propaganda yapmaktan	Kars oblastı askeri durumda olduğu sürece askeri durumdaki yerlerde ikameti yasaklandı.	25 Kasım (8 Aralık) 1914
3	Deobek Alacinskiy (namıdiğer Tae-bek Bostanbekov)				
4	Nazif Efendi Atbaşzade		Türkiye yararına askeri casusluk şüphesiyle. İlgi: Naipliğin Kars valisine 28 Tem. (10 Ağs) 1914 tarih ve 166 sayılı yazısı	Kars oblastı askeri durumda olduğu sürece Kars ve Batum obl. ve Erivan guberniyasında ikameti yasaklandı.	9 (22) Aralık 1914
5	Ali Efendi Hasretzade				
6	Arif Ağa Molla Emin oğlu				
7	Reco Bodo oğlu	Kağızman okrugu Kovkozıs köyü	Bu da	Tomsk gub. Aynı süre	24 Ekim (6 Kasım) 1914
8	Ömer Alo oğlu				
9	Ömer İsmail Bek oğlu	Kağızman kasabası	Bu da	Bu da	6 (19) Kasım 1914
10	Ali İsmail Bek oğlu				
11	Mamed İsmail Bek oğlu				
12	Molla Müezzin Hacı Ömer Tosun oğlu	Batum oblastı Çakva köyü	Türkiye lehine propaganda şüphesiyle	Bu da	Bu da
13	Babaş Ali oğlu	Eller Eyügi köyü	Bu da		
14	Ali Hacı Veli oğlu	Seldoğan köyü			
15	Alesker Bayram oğlu	Karabulağ köyü			
16	Mamed Hasan oğlu	Kars okrugu, Cebeci köyü			
17	Abdulla Hamid İsayev	Kars okrugu, Y. Sarıkamış köyü,	Zararlı ve cephe gerisi için tehlikeli şahıslar olarak	Tomsk guberniyasına, Kars oblastında askeri durum sürdüğü sürece	25 Kasım (8 Aralık) 1914
18	Aziz Cangirov [Cihangirov]				

19	Kesko Hudo oğlu	Kars okrugu, Hacı Mıho köy,	Türkiye yararına propaganda yapmak şüphesiyle	Aynı	4 (17) Aralık 1914
20	Ozo Şeyho oğlu				
21	Koto Nado oğlu				
22	Şito Keleş oğlu				
23	Ahmet Hasik oğlu				
24	Yusuf Şaban oğlu	Batum obl. Ardanuç uç., Kotram köyü	Müslüman nüfusu Rus hükümetine karşı isyana teşvikten ve Türk ordusuna yardım etmekten	Bu da	Bu da
25	İsmail Ali oğlu	Aynı uçastok Bojali köyü			
26	Hüseyin İbrahim oğlu	Şavşet-İmerhev uç., Mamanelis köyü			
27	Kâmil Aziz oğlu	Aynı uç. Sapara köyü			
28	Osman İso oğlu	Ardahan, Rum Hasköy			
29	Feto Hasan oğlu	İkameti belli değil			
30	Haso Avo oğlu	Erivan gub. Hudurlu köyü			
31	Ziya Süleyman oğlu	Ardahan, Şadıvan köyü	Türkiye lehine casusluk yapmak	Bu da	9 (22) Aralık 1914
32	Daştan Yusuf oğlu	Ardahan, Sabğara köy			
33	Abdulla Halil oğlu	Poshov uç., Cimel köyü			
34	Nado Avdo oğlu		Türkiye lehine casusluk yapmak şüphesiyle	Bu da	2 (15) Ocak 1915
35	Kerim Nado oğlu	Kars okr.			
36	Yusuf Nado oğlu	Ağadava köyü			
37	Ahmet Avdo oğlu				
38	Hudo Avdo oğlu				
39	Huded Polad oğlu	Bu da	Türk ordusuna para ve giysi toplamak suretiyle yardım etmek	Bu da	20 Ocak (2 Şubat) 1915
40	Kara Cavo oğlu				
41	Bro Üzeyir oğlu				

Ek 7.4. Kars valisinin emriyle Türk ordusuna yardım ettiği şüphesiyle tutuklu bulunanların listesi, 25 Ocak (7 Şubat) 1915 itibarıyla (Kaynak: STsSA, f. 13, op. 27, d. 3966, ll. 57-59).

Oltu sancağı Muşek köyünden

1. Şevket Ali-oğlu
2. Kaptan Ali-oğlu
3. İbrahim Ali-oğlu

Agundir köyünden

4. Kaso Aman-oğlu
5. Kaya Arab-oğlu
6. Omar Sulo-oğlu
7. Fara Abdulla-oğlu
8. Mustafa Hasan-oğlu
9. Şabab Ali-oğlu
10. Şükri Kadir-oğlu
11. Cezair Ehsan-oğlu
12. Taş Tamir-oğlu
13. Koro Ali-oğlu
14. Yusuf Hasan-oğlu
15. Asker Mustafa-oğlu
16. Asker Derviş-oğlu
17. Soro Kadir-oğlu
18. İsmail Hasan-oğlu

Oltu sancağı Nazırvoz köyünden

19. Ali Dursun-oğlu
20. Süleyman Dursun-oğlu
21. Basan Mamo-oğlu
22. Murad Hasan-oğlu
23. Saro Hasan-oğlu
24. Murad Mamed-oğlu
25. Asker İbo-oğlu
26. Mamed Ali-oğlu
27. Musa Ali-oğlu
28. Ali Ahmet-oğlu
29. Musa Ahmet-oğlu
30. Roso Hasan-oğlu
31. İsmail Hasan-oğlu
32. Mustafa Dursun-oğlu
33. Hüseyin Dursun-oğlu
34. Hasan Abbas-oğlu
35. Saro İsmail-oğlu
36. Ali Süleyman-oğlu
37. Hüseyin Mustafa-oğlu
38. Dursun Mustafa-oğlu
39. Murad Ali-oğlu
40. İsmail Mustafa-oğlu
41. İsa Hasan-oğlu
42. Sülo Raşid-oğlu
43. Murad Nabi-oğlu
44. Asker Mustafa-oğlu
45. Asker Mustafa-oğlu
46. Derviş Mustafa-oğlu
47. Abbas Mustafa-oğlu
48. Hasan Mustafa-oğlu
49. Ali Mamo-oğlu
50. Mahmud Hasan-oğlu
51. Mustafa İbo-oğlu
52. Dursun Hasan-oğlu
53. İbo İsmail-oğlu
54. Hüseyin Nabo-oğlu
55. Mamed İbo-oğlu
56. Abbas İsmail-oğlu
57. Derviş İbo-oğlu
58. Aziz Mamed-oğlu
59. Raşid Mamed-oğlu
60. Saro Mamed-oğlu
61. Musa İbrahim-oğlu
62. İsmail İbrahim-oğlu
63. Nabi İbrahim-oğlu

Vagover köyünden

64. Musa İbrahim-oğlu
65. Mustafa İsmail-oğlu
66. Derviş Süleyman-oğlu
67. Arif İbo-oğlu
68. Derviş Yusuf-oğlu
69. Hüseyin Hasan-oğlu
70. Saro Mustafa-oğlu
71. Cafer Hüseyin-oğlu

72. Mustafa Ali-oğlu
73. Abbas Yusuf-oğlu
74. İsmail Abbas-oğlu
75. Murad Musa-oğlu
76. Eyüp Musa-oğlu
77. Mamed Süleyman-oğlu
78. Aziz Hüseyin-oğlu
79. İsa Hüseyin-oğlu
80. İbrahim Hüseyin-oğlu
81. Şamil Hüseyin-oğlu
82. Mahmud Hüseyin-oğlu
83. Kâmil Hasan-oğlu
84. Hasan Ahmet-oğlu
85. Hasan Ahmed-oğlu
86. Şamil Hüseyin-oğlu
87. İsmail Hüseyin-oğlu
88. Süleyman Hüseyin-oğlu
89. Emrah Yusuf-oğlu
90. Saro İbrahim-oğlu

Ardahan sancağı Senemoğlu köyünden

91. Bakçug Guto-oğlu
92. Polat Mahmud-oğlu
93. Ali Musto-oğlu
94. Şoğan Avdo-oğlu
95. Acan Mustafa-oğlu
96. Bekir Hado-oğlu
97. Hano Mahmud-oğlu
98. Ahmed Yusuf-oğlu
99. Bedir Hado-oğlu
100. Mustafa Ali-oğlu

Ohçioğlu köyünden

101. Kaherman Ali-oğlu
102. Aslan Mustafa-oğlu

Topraş köyünden

103. Hato Mamed-oğlu

Oltu sancağı Zadgerek köyünden

104. Meco Alo-oğlu
105. Aslan Ahmed-oğlu
106. Mahmud Ahmed-oğlu
107. İsmail Alo-oğlu
108. Amoroh Ali-oğlu
109. Kaherman Ali-oğlu
110. Zabit İbo-oğlu
111. Mamo İbo-oğlu
112. Şayat Safar-oğlu
113. Şakir Mahmed-oğlu
114. Sana Mamed-oğlu
115. Dursun Receb-oğlu
116. Emrah Receb-oğlu
117. Abdulaziz Osman-oğlu
118. Bahri Mamed-oğlu
119. Azman Ali-oğlu
120. Mamo Musa-oğlu
121. Şamil Meci-oğlu
122. Emin Musa-oğlu
123. Hasan Muho-oğlu
124. Ali Osman Hamid-oğlu
125. Asker Mahmed-oğlu
126. İmdat Hamid-oğlu
127. Binam Hüseyin-oğlu
128. Bekir Mahmud-oğlu

Kars kazası Hasbek köyünden

129. Kaya Derviş-oğlu

Kars kazası Yaslıcan köyünden

130. Şükri Şaviş-oğlu
131. Arif Alo-oğlu
132. Şamil Farat-oğlu

Kars sancağı Karakala köyünden

133. Arab Fettah-oğlu

Ardahan sancağı Laustan köyünden

134. Ali Hamid-oğlu
135. Receb Molla-Yusuf-oğlu
136. Yunus Şao-oğlu
137. Cazo Kaso-oğlu
138. Mamed Koço-oğlu
139. Nabi Hasan-oğlu
140. İskender Rüstem-oğlu
141. Mustafa Kaso-oğlu
142. Eyüb Receb-oğlu
143. Cumşid Nabo-oğlu

Kars sancağı Başköy'den

144. Davud İsmail-oğlu
145. Mirza Davo-oğlu

Oltu sancağı Yeğnaki köyünden
146. Ali Mustafa-oğlu
147. Dursun Mamo-oğlu

Koşapunğar köyünden
148. Cazo Acab-oğlu
149. Turah Sarhang-oğlu
150. İmdat Sarhant-oğlu
151. Halid Sarham-oğlu
152. Muho Kasum-oğlu

Carcih köyünden
153. İsa Hasan-oğlu
154. Mansur Hasan-oğlu
155. Camal Hasan-oğlu
156. Caso Hasan-oğlu
157. Mirza Hasan-oğlu
158. Faro Otaran-oğlu

Ek 7.5. Batum oblastı Artvin sancağından (okrugundan) Kasım-Aralık 1914'te Türk ordusuna ve çetelere katılanların listesi (Kaynak: STsSA, f. 157, op. 1, d. 358, ll. 61-80, 591-605). Bu liste polis, jandarma ve soruşturma heyetinin hazırladığı listelerden derlenmiştir. Ancak mahkemede yargılananlar arasında bu listede olmayanlar da vardır. Buradaki liste sadece Artvin sancağını içerir, Batum sancağını almadım. İmerhevi nahiyesi sakinlerinin 11 Nisan 1915 tarihli mazbatasına (*prigovor*) göre şu köylerin ahalisini çeteciler zorla götürmüştü: Surevan, Hevsril, Ube, Daba, Dioban, Sitilet, Bazgiret, Sıhalsimer, Zios, Zakiet, Ohet-Monatba ve Turmanidze. Samishar köyü sakinlerinin 16 Nisan 1915 tarihli mazbatasına göre de Bica'dan 11 kişi, Berta'dan da sekiz kişi Batum oblastının başka köylerine kaçmıştı.

Şavşet-İmerhevi Kazası

Ahaldaba köyü
Molla Şakir İlyas-oğlu
Molla Hüseyin Demürçi-oğlu
Bahri Hafız-oğlu
Sadık İbrahim-oğlu
Muhammed Gülahmet-oğlu
İdris Halil-oğlu
Bego Muhammed-oğlu
Mustafa Muhammed-oğlu
Ahmet Bilal-oğlu
Şevki Muhammed-oğlu
Muharrem Hüseyin-oğlu
Zişi (Ziya?) Burhan-oğlu
Süleyman Hüseyin-oğlu
Ahmet Bekir-oğlu
Hafız Süleyman-oğlu
Cevri Ferhat-oğlu
Hasan Muhamed-oğlu
Sadık Ali-oğlu
Ali Receb-oğlu
Rıza Ali İsmail-oğlu
Molla Ahmet Osman-oğlu
Yakup Hasan-oğlu
Halil Bilal-oğlu
Süleyman Muhamed-oğlu
Faik Şahin-oğlu
Dursun Osman-oğlu
İzzet Osman-oğlu
Peylül İbrahim-oğlu
Hüseyin Recep-oğlu
Recep Muhammed-oğlu
Ali Ahmet-oğlu
Halil Süleyman-oğlu
Şakir Hasan-oğlu
Osman Abdurrahman-oğlu
Şevki Koçi-oğlu
Yakup Hasan-oğlu
Şevki Osman-oğlu
İskender İbrahim-oğlu
Mirza Abbas-oğlu
Bahri Arif-oğlu
Talip Emrullah-oğlu
Süleyman Ali-oğlu
Casim Yusuf-oğlu
Hüseyin Ahmed-oğlu
Osman Mahmud-oğlu
Aslan Mustafa-oğlu
Hasan Mustafa-oğlu

Mustafa İlyas-oğlu
Ebib (Habip?) Gülahmet-oğlu
Muhammed Selim-oğlu
Tevfik Mahmud-oğlu
Ziya Mirza-oğlu
Arif Osman-oğlu
Ali Bilali-oğlu
Murtaz Yunus-oğlu
Davud Muhammed-oğlu
Süleyman Hüseyin-oğlu
Kaya İbrahim-oğlu
Hasan Muhammed-oğlu
Firhet Şamil-oğlu
Mamed Şahan Ali-oğlu
Refik Ali-oğlu
İskender Eyüb-oğlu
Mustafa Musa-oğlu
Ali Emin-oğlu
Süleyman Abdul-oğlu
Molla Hüseyin Demurçi-oğlu
Şekir Elyas-oğlu
Derviş Abdullah-oğlu

Anagert köyü
Hasan Mustafa-oğlu
Hüseyin Receb-oğlu
Mehmed Rezo-oğlu
Kâmil İsmail-oğlu
Ali Hafiz-oğlu
Sabri Reşid Çavuş-oğlu
İzzet Ali-oğlu
Süleyman İsmail-oğlu
Memed Ali-oğlu
Memed Ali-oğlu oğlu Kaya
Memed Ali-oğlu oğlu Mustafa
Memed Ali-oğlu oğlu Osman
Memed Ali-oğlu oğlu Hüseyin
Aslan Ali-oğlu
Redif Keskün-oğlu
Kurdi Keskün-oğlu
Rüşti Şaban-oğlu
İsmi Ragıp-oğlu
Şaban Ahmet-oğlu
Şirin Hemil-oğlu oğlu Biber
Sabri Osman-oğlu
Cevri Şirin-Pehlivan-oğlu
Kibar Şirin-Pehlivan-oğlu
Biber Şirin-Pehlivan-oğlu

Anç köyü
Şahvelet Süleyman-oğlu
Hasan Musa-oğlu
İbrahim Esret-oğlu
Fazlı Mahmud-oğlu
Mehmed Arif-oğlu
Zihni Ali-oğlu
Abbas Recep-oğlu
Mirza Ali-oğlu
Kâmil İsmail-oğlu
Emin İsmail-oğlu
Halil Şerif-oğlu
Yakup Şerif-oğlu
Şevket Emin-oğlu
Eşref Ali-oğlu
Yusuf Emin-oğlu
Hafiz Battal-oğlu
Rıza Mustafa-oğlu
Hacı Kaya Osman-oğlu
Burhan Esed-oğlu
Şükri Ali-oğlu
Sefer Süleyman-oğlu
Ali Emin-oğlu
Ahmed Kâmil-oğlu
Şakir Osman-oğlu
Memed Efendi Çağal-oğlu
Hüseyin Mevlüd-oğlu oğlu Hafiz
Hüseyin Mevlüd-oğlu oğlu Haşim
Ahmed Hasan-oğlu oğlu Recep
Yusuf Memo-oğlu oğlu Nevzet
Tosi Hasan-oğlu oğlu Ehsan
Hafiz Efendi Emin-oğlu

Ançkora köyü
Memed Ali-oğlu oğlu Karabek
Memed Ali-oğlu oğlu Aşin
Ahmed Hamid-oğlu
Keskün Ahmed-oğlu
Ahmed Keskün-oğlu
Hasan Keskün-oğlu
Hasan Keskün-oğlu
Davud Keskün-oğlu

Bazgiret köyü
Şahismail Ali-oğlu
Bilal Kedem-oğlu
İdris Mehmed-oğlu
Yusuf İsmail-oğlu
Emrul Paşa-oğlu
Arif Torun-oğlu
Urfan Helid-oğlu
Yusuf Şahismail-oğlu
Akdır (Kadir?) Şakir-oğlu

Ankliya köyü
Hurşit Şakir-oğlu
Sadık Dursun-oğlu
Vezir Recep-oğlu
Hafız Süleyman-oğlu
Faik Süleyman-oğlu
Talip Şaban-oğlu
Harun Ahmet-oğlu

Bica köyü
İsmail Mahmud-oğlu
Arif Mustafa-oğlu
Refik Sabit-oğlu
Ömer Hasan-oğlu
Tahsin Ali-oğlu
Hüseyin Şahi-oğlu
Sultane Kahriman kızı
Harun Mahmud-oğlu
Ömer Bek Şahismail-oğlu
Tefuk Şirlet-oğlu
Mehmed Şirlet-oğlu

Bogosman (Bokosman) köyü
Cemil Bek (başmuhtar, starşina)
Nevzet Bek Cemil-Bek-oğlu
Memed Ali Bek
Aslan Bek Memed-Bek-oğlu
Enis Bek Memed-Ali-Bek-oğlu
Osman Tanebaş-oğlu
Şakir Tanebaş-oğlu
Begrat Süleyman-oğlu
Yusuf Süleyman-oğlu
Refik Yusuf-oğlu
Yusuf Şaban-oğlu
Beri Şaban-oğlu

Bolvana köyü
Yusuf Şakir-oğlu
Emo İdris-oğlu
Yunus Osman-oğlu
Musa Sefer-oğlu
Adem Karani-oğlu
Rıza Omurla-oğlu
Halil Eyüb-oğlu
Musa Eyüb-oğlu
Emin Eyüb-oğlu
Hafiz Emin-oğlu
Murad Arif-oğlu
Şerif Arif-oğlu
Fevrat Şerif-oğlu
Ömer Şakir-oğlu
İdris Kurban-oğlu
Seyful İdris-oğlu
Emo İdris-oğlu
Teyfur Derviş-oğlu
Harun Selo-oğlu
Ahmed Şaban-oğlu
Hasan Fidan-oğlu
Edhem Osman-oğlu
Yunus Osman-oğlu
Behruz Osman-oğlu
Tefo Receb-oğlu
Hüseyin Süfyan-oğlu
Şükri Mahmud-oğlu
Yusuf Şükri-oğlu
Süleyman Şükri-oğlu
Beşir Şükri-oğlu
Mahmud Ezaz-oğlu
Derviş Eşref-oğlu
İbrahim Arif-oğlu
Halil Arif-oğlu
İşih Yusuf-oğlu
Ali İşih-oğlu
Süleyman İşih-oğlu
Kasum Kurtkiz-oğlu
Mahmud Kasum-oğlu
İskender Şakir-oğlu
Zehni Adil-oğlu
Murad Şekir-oğlu
Rızali Şakir-oğlu
Kolad (Polad?) Şekir-oğlu
Mahmud Selo-oğlu
İsmail Emo-oğlu
Teyfik Emo-oğlu
Rıza Emo-oğlu
Şevki Osman-oğlu
Musa Sefer-oğlu
Ali Sefer-oğlu
Mürsel Sefer-oğlu
Feto Hüseyin-oğlu
Şekir Mamed-oğlu
Korani Mevlüd-oğlu
Kedem Korani-oğlu
Salay Hüseyin-oğlu
Ahmed Kaiklo Enişte si

Carat (Caret) köyü
Haydar Süleyman-oğlu
Osman Eyüb-oğlu
Ali Osman Eyüb-oğlu
Dursun Seper-oğlu

Cinal köyü
Şamil Mevlüd-oğlu
Dursun Emin-oğlu
Şükri Eziz-oğlu
Muhammed Süleyman-oğlu
Şerif Gencali-oğlu
Kibar Ali-oğlu
Cevri İbrahim-oğlu
Nuri Süleyman-oğlu
Faik Süleyman-oğlu
Mahmud İbrahim-oğlu
Pelül Eziz-oğlu
Osman Şirin-oğlu
Şirin Recep-oğlu
Şerif İbrahim Hacıali
Behri Ali-oğlu
Mirza Şakir-oğlu
Şerif Muhammed-oğlu
Abdullah Yakup-oğlu
Beşir Sefer-oğlu
Abbas Cilal-oğlu
Tufan Muharrem-oğlu
Fariz Eziz-oğlu
Rüştü İbrahim-oğlu
Yusuf Molla-Yakup-oğlu
Ali Kara Emedoğlu (eski strajnik)
Perman .....
Molla Yusuf Kaya-oğlu
Deder Yusuf Kaya-oğlu
Ali Hasan-oğlu
Ferman Kurd-oğlu

Daba köyü
Mehmed Ahmed-oğlu
İsmail Loman-oğlu
Süleyman Sefer-oğlu
İsmail Yusuf-oğlu
Rıza Said-oğlu
Peylül İsmail-oğlu
Osman Sefer-oğlu
İshak Nuri-oğlu
Osman Kutti-oğlu
Ahmet Kâmil-oğlu
Mehmet İsmail-oğlu
Ahmet Şakir-oğlu
Hasan Mahmut-oğlu
Feyzi Hüseyin-oğlu

Davazrll köyü
Aslan Mustafa-oğlu
Ömer Burhan-oğlu
Davud Gülo-oğlu
Teyfuk Dede-oğlu
Yunus Süleyman-oğlu
Pelül Mamed-oğlu
Harun İsmail-oğlu
Rıdvan Şakir-oğlu
Musti Süleyman-oğlu
Molla Keskün Kadı-oğlu
Şahi Molla-Karani-oğlu
Abbas Beruz-oğlu
Beruz Receb-oğlu
Aslan Receb-oğlu
Kibar Receb-oğlu
Ali Beruz-oğlu
Bekri Paşa-oğlu
Ahmed Paşa-oğlu
Veysel Paşa-oğlu
Bekir Mehmed-oğlu
Sabri Mehmed-oğlu

Hafiz Hasan-oğlu
Rıdvan Şakir-oğlu
Ahmed Arif-oğlu
Küçük Arif-oğlu
Mustafa Osman-oğlu
Hafız Dede-oğlu
Hafız Karamolla-oğlu
Hasan Sülo-oğlu
Davud Sülo-oğlu
Mamed Osman-oğlu
Peylül Sitvetli
Hafiz Ali-oğlu
İshak Ali-oğlu
Faris Mamed-oğlu
Cevri Durak-oğlu
Şevki Koçor-oğlu
Fehmi Burhan-oğlu
Molla Hasan Ahmed-oğlu

Dioban köyü
Mustafa Yusuf-oğlu
Kaptay Hüseyin-oğlu
Ömer Sait-oğlu
İsmail Ali-oğlu
Molla Hasan Mustafa-oğlu
İsmail Sefer-oğlu
İç-Ağa Dursun-oğlu
Osman Bego-oğlu
Ali İdris-oğlu
Mahmut Sefer-oğlu
Sefer İbrahim-oğlu
İzzet Yusuf-oğlu
Süleyman Mehmet-oğlu
Emin Süleyman-oğlu
Eset Mehmet-oğlu
Vezni Fehmi-oğlu
Mehmet Şakir-oğlu
Fehmi Hüseyin-oğlu
Osman Mehmet-oğlu
Ali Emin-oğlu
Süleyman Ahmet-oğlu
Kedem (Kadim? Kerem?) Şakir-oğlu
Loman Urfan-oğlu
Mevlüd Cevri-oğlu
Memed Şakir-oğlu
İbrahim Şakir-oğlu
Meydem Melek-oğlu
Osman Ali-oğlu
Osman Kadir-oğlu

Garkilob köyü
Hemid Çavuş Alişan-oğlu
Ali Efendi Kediel-oğlu
Dursun Süleyman-oğlu
Casim Muhammed-oğlu
Şamil Habib-oğlu
Emin Hasan-oğlu

Guristel köyü
Veysel Usta
Kayamik ...

Gürnatel köyü
Yusuf Bek Hüseyin Bek-oğlu
Vanel Memiş-oğlu
İdris Veysel-oğlu

Hantuşet köyü
Yakup Kasım-oğlu
Mustafa Yusuf-oğlu
Ömer Mustafa-oğlu
Karabek Haşim-oğlu
Karabek Hasan-oğlu
Yusuf Sefer-oğlu
Osman Ahmet-oğlu
Mahmud Yusuf-oğlu
Emin İbrahim-oğlu
İsmail Süleyman-oğlu
Ömer Hasan-oğlu
Kâmil Yunus-oğlu
Hasan Üzeyir-oğlu
Şakir .....

Hevsiril köyü
Yusuf İsmail-oğlu
Hasan Hakkı-oğlu
İshak Şakir-oğlu
Hasan Ahmed-oğlu
İdris Memed-oğlu
Kâmil Şakir-oğlu
Şakir Yusuf-oğlu
Mercan Memed-oğlu
Zabit Talip-oğlu
Şevki Süleyman-oğlu
İsmail Ali-oğlu
Ahmed Şerif-oğlu
Akif Ahmed-oğlu
Vezni Şakir-oğlu
Abdi Süleyman-oğlu
Mercan Süleyman-oğlu
İsmail Memed-oğlu

Horoşet köyü
İbrahim İsmail-oğlu
Şahi İsmail-oğlu

İmerhev köyü
Sulevan Ali Muren-oğlu

Karsniya köyü ve Ustamel mezrası
Hüseyin Nasrullah-oğlu
Şaban Şirin-oğlu
Şakir İsmail-oğlu
Ahmed Hasan-oğlu

Kontrom köyü ve Solyana mezrası
Bahri Ahmed-oğlu
Molla Ali Şerif-oğlu
Ahmed İsmail-oğlu
Kaya Veli-oğlu
Molla Tosun Arif-oğlu
Sefer Molla Ahmed-oğlu
Hüseyin Memed-oğlu
Şirin Osman-oğlu
Şirin Osman-oğlu yeğeni Hüseyin
Şirin Osman-oğlu yeğeni Süleyman
Şakir Sabit-oğlu
Rıza Sabit-oğlu

Kuçen köyü
Keydi Hüseyin-oğlu Celaleddin Şakir-oğlu
Mihdat Mustafa-oğlu
Enis Muhammed-oğlu
Usta İsmail
Osman Murgulli
Ziya Arif-oğlu

Zabit Arif-oğlu
Arif Hayta-oğlu
Yusuf Sani-oğlu
Ali Hüseyin-oğlu
Sülo Hüseyin-oğlu
Osman Şakir-oğlu
Ahmed İshak-oğlu
Vezir İshak-oğlu
Davud İshak-oğlu
Hebib Arif-oğlu
Müeddin Şakir-oğlu
Aslan Suli-oğlu
Çavuş Mustafa-oğlu
Ahmed Emin-oğlu
Mamo Emin-oğlu
Taştan Davud-oğlu
Camal Ahmed-oğlu
Yusuf Derviş-oğlu
Ali Hayta-oğlu
Faik Suli-oğlu
Rıza Küçük-oğlu
Halit Mamed-oğlu
Ziya Mamed-oğlu
Muhtat Mustafa-oğlu
Mamed Mustafa-oğlu
Celo Hesrent-oğlu
Hemid Ali-oğlu
Rıza Emrullah-oğlu
Ramiz Süleyman-oğlu
Ahmed Rıza-oğlu
Mahmud Şaban-oğlu
Casim Hasan-oğlu
Hasan Yusuf-oğlu
Teyfik Süleyman-oğlu
Yusuf Molla Mamed-oğlu
Yusuf Genco-oğlu

Kvatetris köyü
Aslan Yusuf-oğlu
Halil Yusuf-oğlu
Davud Ahmed-oğlu
Ali Arif-oğlu
Molla Osman Arif-oğlu
Cindar Eziz-oğlu
Abit Eziz-oğlu
Molla Kara Amed-oğlu
Hemid Kara Amed-oğlu
Davud ve oğulları
Pelel Arif-oğlu
Uran Arif-oğlu
Molla Azoh
Mustafa Culi-oğlu
Şamil Molla Abbas Emin-oğlu

Mamanelis köyü
Molla Ziver Derviş-oğlu
Kurban Derviş-oğlu
Keçali Ağacan-oğlu
Refet Yunus-oğlu
Fahri Vehbi-oğlu
Cevri Selim-oğlu
Ömer İbrahim-oğlu
Urfan Dursun-oğlu
Yusuf Edin-oğlu
Vezir Hasan-oğlu
Şamil Yusuf-oğlu
Kesa Peylül-oğlu
Rıza Derviş-oğlu
Ali Zügül-oğlu
Ömer Tormeh-oğlu
Zeko İsmail-oğlu
Yusuf Molla Osman-oğlu
Serdar Şamil-oğlu
Rufet Selim-oğlu
Nevzet Veysel-oğlu
Faik Bayraktar-oğlu
Hüseyin Bedil-oğlu
Eziz Bedil-oğlu
Osman Mustafa-oğlu
Muhammed Mustafa-oğlu
Adur Mustafa-oğlu
Ali İsmail-oğlu
İbrahim Ebiş-oğlu
Reşid Ebiş-oğlu
Ali Casim-oğlu
Medim Selim-oğlu
Paih (Faik?) Suli-oğlu
Hasan Bayrahtar-oğlu
Baih (Faik?) Bayraktar-oğlu
Davud Halil-oğlu
Ömer İbrahim-oğlu
Rıdvan Battal-oğlu
Cevri Buçan-oğlu
Ali Reşid-oğlu
Ali Peylül-oğlu
Şaban Ahmed-oğlu
Karani Reşad-oğlu
Şükri Memed-oğlu
Yeğni Memed-oğlu
Veysel Mustafa-oğlu
Kaya İbrahim-oğlu
Rubet Selim-oğlu
Hed Dursun-oğlu
Saliman Şükri-oğlu
Aptan Rejen-oğlu
Yusuf Berber-oğlu
Vezir Davud-oğlu
Osman Davud-oğlu

Meriya köyü
Peylül Cuma-oğlu (muhtar)
Haydar Mamed-oğlu
Kurban Mamed-oğlu
Cevri Süleyman-oğlu
Ehsan Hüseyin-oğlu
Müeddin İbrahim-oğlu
Şahismail Yakub-oğlu
Zegdi Rıza-oğlu
Veysani Cevri-oğlu
Aslan Zabit-oğlu
Rusteli Kâmil-oğlu
Yusuf Kurban-oğlu
Yusuf Osman-oğlu
Rıza Ali Kurban-oğlu
Hüseyin Payçd-oğlu
Şükri Sefer-oğlu
Taşdemür Mevlüd-oğlu
Davud Ali-oğlu
Yusuf Ali-oğlu
Ahmed Mahmud-oğlu
Şevket Seib-oğlu
Halil Arif-oğlu
Şakir Kâmil-oğlu
İskender Selim-oğlu
Molla Rüşti-oğlu

Veysel Halil-oğlu
Sülo Kurni-oğlu
Rıza Ali Kurni-oğlu
Mustafa Kurni-oğlu
Salo Demür-Ali-oğlu
Molla Yakup Demür-Ali-oğlu
Hüseyin Şirin-oğlu
Hüseyin Polad-oğlu
Taşdan Sani-oğlu
Şeydi Şeyh-oğlu
Peylül Molla-Yusuf-oğlu
Derviş Molla-Ağa-oğlu
Aslan Bilal-oğlu
Hafız Sami-oğlu
Aslan Kartal-oğlu
Bego Şatır-oğlu
Osman Şatır-oğlu
Ahmed Bego-oğlu
Osman Yusuf-oğlu
Nuri Osman-oğlu
Hasan İzzet-oğlu
Yakup Sülo-oğlu
Sülo Aksakal-oğlu

Mokta köyü
Sefer Süleyman-oğlu
Ali Mahmud-oğlu
Ahmet Recep-oğlu
Guli Yusuf-oğlu
Suli Osman-oğlu
Kamber Hüseyin-oğlu
Ali Eziz-oğlu
Enis Eziz-oğlu

Morğel köyü
Tevfik Bek Rıza Bek-oğlu
Eyüp Kaya-oğlu
Osman Ali-oğlu
İskender Yusuf-oğlu
Hafız Mustafa-oğlu
Şevket Bek Osman-Bek-oğlu
Molla Ömer ve oğlu
Cevri Ömer-oğlu
Tabnuh Hidayet-oğlu
Molla Yusuf
Mevlüd Keskün-oğlu
Nazım Bek Amed Bek-oğlu
Taştan Esret-oğlu

Ohet-Monatba köyü
Ahmet Recep-oğlu
Mehmet Eziz-oğlu
Kedem (Kadim?) Yunus-oğlu

Petoban köyü
Ali Çavuş Süleyman-oğlu oğlu Dede Ağa

Samcel köyü
Vezir Dursun-oğlu
Osman Ali-oğlu
Nevzet Loman-oğlu
Molla İskender Şaban-oğlu
Şuğayip Şamil Derviş-oğlu
Şevket Emin-oğlu
Abbas Arif-oğlu
Paşa Arif-oğlu
Cevri Tura-oğlu
Kibar
Kaya Mustafa-oğlu
Vezir Dursun-oğlu
Muzefer Osman-oğlu
Ömer Osman-oğlu
Şamil Şekir-oğlu

Sarsel (Sorsel) köyü
Renuh Beri-oğlu
Tuypuh Derviş-oğlu
Beri Emin-oğlu
Derviş Emin-oğlu
Ağan İbrahim-oğlu
Berç Emin-Efendi-oğlu
Yusuf Emin-Efendi-oğlu
Derviş Emin-Efendi-oğlu
Bektaş Osman-oğlu
Molla Dede Üzeyir-oğlu
Şakir Hafız-oğlu
İsmail Şerif-oğlu
Mustafa Coşkun-oğlu
Derviş Emin-Efendi-oğlu
Şakir Hafız-oğlu
İsmail Şerif-oğlu
Molla Yusuf Emin-Efendi-oğlu
Bahri Emin-Efendi-oğlu

Satlel-Rabat köyü
Ramiz-bek Hemşioğlu ve oğulları
Necib-bek Hemşioğlu
Nusret-bek Hemşioğlu
Hakkı Nursel Bek Hemşioğlu
Peylül-bek Hemşioğlu
Dursun Muhammed-oğlu
Dursun Sefer-oğlu
Şevki Receb-oğlu
Yunus Osman-oğlu
İbrahim İsmail-oğlu
Yusuf Mamed-oğlu
Şirin İsmail-oğlu
Fetat Molla İbrahim-oğlu
Şahin Bek Emin-Bek-oğlu
Ömer Şerif-oğlu
Rüştü Molla-Sabri-oğlu
Şevki Molla Sabri-oğlu
İlyas Eziz-oğlu
Derviş Uzel-oğlu
Molla İbrahim Hasan-oğlu
Molla Ağali
Yakup Said-oğlu
Rufet Cancul-oğlu
Nedim İşih-oğlu
Şevki Molla Muhammed-oğlu
Molla Muhlis Eyüb-oğlu
Şahan Ali İsmail-oğlu
Molla İbrahim Hüseyin-oğlu
Derviş Hüseyin-oğlu
Şamil Hüseyin-oğlu

Setilet köyü
Teyar Eziz-oğlu
Mehmed Mustafa-oğlu
Teyfik Loman-oğlu
Osman Şakir-oğlu
Şakir Ahmet-oğlu
Ali Harun-oğlu
Emrullah Loman-oğlu
Hasan Yunus-oğlu
Keskün Ahmet-oğlu
Mercen Ahmet-oğlu
Şakir Üzeyir-oğlu
Ahmet Ferhat-oğlu

Rıza Turan-oğlu
Şahvelet Mehsud-oğlu
İsmail Mustafa-oğlu
İbrahim Hüseyin-oğlu
Memed Dursun-oğlu
Ahmed Hasan-oğlu
Osman Yusuf-oğlu
Süleyman İbrahim-oğlu
Ahmet İsmail-oğlu
Dursun Yunus-oğlu
Ahmed Kasum-oğlu
Mustafa Receb-oğlu
Şaho Urfan-oğlu
Mevlüd Mehmed-oğlu
Mecid Ali-oğlu
Ahmed Mehmed-oğlu
Mihrali Yusuf-oğlu
Ramiz Eyüb-oğlu
Mahmud Ali-oğlu
Mahmud İlyas-oğlu
Dursun Seyid-oğlu
Osman Yakup-oğlu
Hüseyin Yakup-oğlu
Mahmut Ahmet-oğlu
Mehmet Muharrem-oğlu

Sıhalsimer köyü
Abdul Hafiz-oğlu
Molla Memed Mustafa-oğlu
Ahmed Memed-oğlu
Şaho Memed-oğlu
Said Yusuf-oğlu
Osman Selim-oğlu
Torul Memed-oğlu
Ahmed Hasan-oğlu
Ferhat Ömer-oğlu
İshak İbrahim-oğlu
Rıza İsmail-oğlu
Mecid Pomahmed-oğlu
Yusuf Durak-oğlu
Molla Erif Ahmed-oğlu
Ali Eziz-oğlu
Mehmed Osman-oğlu
Ahmed Mahmud-oğlu
Ali Seyid-oğlu
Ali Hurşud-oğlu
Rıza Ferhat-oğlu
Mustafa Eziz-oğlu
Peylül Torun-oğlu
Mustafa İsmail-oğlu
Ramiz Mahmud-oğlu
Mustafa Mahmud-oğlu
Ahmed Memed-oğlu

Sıhiya köyü
Abbas Şakir-oğlu
Mürsel Mustafa-oğlu
Deli Hamza
Molla Muharrem oğlu
Abbas Ağbab-oğlu
İsab Ağa
Ziya Bek Levend-oğlu

Sihidzir köyü
Hacı Emrullah-oğlu
Muharrem Mamed-oğlu
Faik Bilal-oğlu
Adem Bilal-oğlu
Teyfuk Mamed-oğlu
Mecid Şevki-oğlu
Faik İbrahim-oğlu
Harun Aslan-oğlu
Yakup Usuf-oğlu
Sadıh Mevlüd-oğlu
Abbas Sefer-oğlu
Rufet Kahriman-oğlu
Kaya Eziz-oğlu
Talip Hüseyin-oğlu
Mamed Ferhat-oğlu
Ahmet Hüseyin-oğlu
Yusuf Rıdvan-oğlu
Zeycan Horşut-oğlu
Behçet Ali-oğlu
Hafız Mamed-oğlu
Yunus Hacı-oğlu
İsmail Horşut-oğlu
Hemdi Sait-oğlu
Kadir Mamed-oğlu
Aslan Hüseyin-oğlu
İlyas Şakir-oğlu
İshak Süleyman-oğlu
Rufet Rıza Ali-oğlu
Mamed Cinşar-oğlu
Sabri Bahçeci-oğlu
Yakup Yusuf-oğlu

Sira-Sinkot köyü
Tevfik Peylül-oğlu
Süleyman Hacı-oğlu
Halil Molla Aslan-oğlu
Süleyman Nazir-oğlu
Yakup Hacı-oğlu
Talip Kâmil-oğlu
Davud Dede-oğlu
Hasan Dede-oğlu
Yakup Dede-oğlu
Cevdet İzzet-oğlu
Şevket Kâmil-oğlu

Sitvet köyü
Mamed Mahmud-oğlu
Şahvelit Sefer-oğlu
Fegi (Fehim?) Arif-oğlu
Hafız Hamid-oğlu
Vehbi Kurban-oğlu
İlyas Nabi-oğlu
Mürsel Ali-oğlu
Polat Şamil-oğlu
Fevri Süleyman-oğlu
Kâmil Burhan-oğlu

Soporo (Saparo) köyü
Paşa Karani-oğlu
Kibar Halil-oğlu
Ramiz İsmail-oğlu
Tufan Üzeyir-oğlu
Faik Feyzi-oğlu
Ziver Keskün-oğlu
Rizak Yusuf-oğlu
Şevki Hasan-oğlu
Sadık İzzet-oğlu
Veysel İbrahim-oğlu
Kibar Ali-oğlu
Muhlis Yusuf-oğlu
Şevki Karani-oğlu
Halil Süleyman-oğlu
Hasan Mustafa-oğlu
Enver Şakir-oğlu

Bego Karani-oğlu
Yusuf Latif-oğlu
Rizak Musa-oğlu
Bumbul Yusuf ve oğlu
Muhlis İşih Karani
Şakir Coşhun-oğlu
Rüştü Coşhun Şekir-oğlu
Yusuf Hasan-oğlu
Aslan Ali-oğlu
Rüştü Şekir-oğlu
Behta Şerif-oğlu
Rezman Letif-oğlu
Dursun Letif-oğlu
Paşa Yusuf-oğlu
Yusuf İsmail-oğlu

Suhloban (Suloban) köyü
Muhtar (starosta) Aslan
Orman memuru (abeşik) Şevket
Zabit Ağa Topal-oğlu
İskender Topal-oğlu
Salay Topal-oğlu
Aslan Zabit-oğlu
Sofi Kafeci-oğlu
İskender Yusuf-oğlu
Sala Yusuf-oğlu
Taştan Bek-oğlu
Azo Reşid-bek-oğlu
Molla Arif Kayverni-oğlu
Molla Abbas Kara-Hoca
Şamil Bego-oğlu
Azo Hemid-Onbaşi-oğlu
Ali Pudkaradze
Ramiz Çirik-oğlu
Salay Karabek-oğlu
Ferhat Kadir-oğlu
Şevket Coşhun-oğlu
Şahvelet Odabaş-oğlu
Müezzin Ferhat-oğlu
İdris Memed-Usta-oğlu
Hafiz Memed-Usta-oğlu
İshak Memed-Usta-oğlu
Topçi Abdul-oğlu
Ömer Mamo-oğlu
Yusuf Mamo-oğlu
Şamil Karahoca-oğlu
Peylül Ali-oğlu
Ali İbrahim-oğlu
Yusuf Alihan-oğlu
Reco Şakir-oğlu
Memed Ali Şekir-oğlu
Salih Karabek-oğlu
Müeddin Firat-oğlu
Kibar Mustafa-oğlu
İsah Mamed-oğlu
Sadıh Şükri-oğlu
Dursun Zabit-oğlu
Rıza Meded-oğlu
Şakir Hüseyin-oğlu
Zabit Şakir-oğlu
Ramiz Meshud-oğlu
Pelül İbrahim-oğlu
Kibar Halil-oğlu
Binali Kaya-oğlu
İbrahim Memiş-oğlu
Sofi Kafcoğlu
Zabit Topal-oğlu
Sale Topal-oğlu
Yakup İzzet-oğlu
İskender Topal-oğlu
Rustan Bahruz-oğlu

Surevan köyü
Ali Mureş-oğlu
Cevri Abdulla-oğlu
Molla İshak Yusuf-oğlu
Ali Ahmed-oğlu
Avriz İbrahim-oğlu
Rıza Ali-oğlu
Hafiz Memed-oğlu
Ali Mustafa-oğlu
Kamber Süleyman-oğlu
Osman Süleyman-oğlu
Ahmed Şakir-oğlu
Kaptan Yunus-oğlu
Süleyman Recep-oğlu
Dursun Edhem-oğlu
Zekeri Mahmud-oğlu
Rifat Bego-oğlu
Mevlüd Hasan-oğlu
Zeynal Loman-oğlu
Süleyman Memed-oğlu
Karani Memed-oğlu
Celal Sefer-oğlu
Şamil Ali-oğlu
İlyas Yusuf-oğlu
Mecid Eziz-oğlu
Bekir Hamza-oğlu
Arslan Şakir-oğlu
Fehmi Memed-oğlu
İlyas Haci Şirin-oğlu
İshak Osman-oğlu
Mustafa Şakir-oğlu
Molla Edhem Kadir-oğlu
Teyyar Coşhun-oğlu
Mehmed Ali Seyid-oğlu
Eşref Şerif-oğlu
Süleyman İzzet-oğlu
Şakir İsmail-oğlu
Yakup Ahmed-oğlu
Dursun İbrahim-oğlu
Yusuf Üzeyir-oğlu
Ahmed Yusuf-oğlu
Niyazi Şakir-oğlu
Şükri Emin-oğlu
Süleyman Ahmed-oğlu
Osman Ahmed-oğlu
Mustafa İbrahim-oğlu
Nuri Süleyman-oğlu
Ali İbrahim-oğlu
Mahmud Eyüb-oğlu
Şahvelet Emin-oğlu
Kâmil Ali-oğlu
Usa Üzeyir-oğlu
Said Ahmed-oğlu
İsmail Sefer-oğlu
İsmail Efendi Haci
Şakir Efendi-oğlu
Necid İsmail-Bek-oğlu
Hefid İsmail-Bek-oğlu
Malik İsmail-oğlu

Süles köyü
Emrullah Bilal-oğlu

Faik Eyüb-oğlu
Funteze Murad-oğlu
Refik Murad-oğlu
Yunus Halil-oğlu
Emrullah Karagöz-oğlu
Battal Karagöz-oğlu
İshak Kâmil-oğlu
Ferhai Şekir-oğlu
Remiz Murad-oğlu
Molla Ferhat-oğlu
Hafiz İsmail-oğlu
Mürsel Şamil-oğlu
Mustafa Musa-oğlu
Vehbi Efendi Hüseyin-oğlu
Eziya Ferhat-oğlu
Zabit Kahriman-oğlu
Şevki Ferhat-oğlu
Zeyni Emin-oğlu
Zufer Emin-oğlu
Ehsan Torun-oğlu
Mintoz İbrahim-oğlu
İlmi İbrahim-oğlu
Şamil İbrahim-oğlu
Eyd Abdul-oğlu
Hidayet Kadı-oğlu
Azmi Kadı-oğlu
Teyfik Harun-oğlu
Teyman Harun-oğlu
Molla Talib-oğlu
Teyfur Usta Şerif-oğlu
Veysel Ali-oğlu
İdris Emin-oğlu
Ali Emin-oğlu
Faik Molla Ferhat-oğlu

Şavket köyü
Şamil Said-oğlu
Süleyman Ehsan-oğlu
Bilal Tufan-oğlu
Ali Tufan-oğlu
Hüseyin Ali-oğlu
Hafiz Bilal-oğlu
Hafiz Molla Nasrullah-oğlu
Teyfur Memed-oğlu
İsmail Memed-oğlu
Bekri Mamed-oğlu
Kahriman Kurban-oğlu
Edhem Kurban-oğlu
Şükri Güli-oğlu
İskender Güli-oğlu
Hâkim Ağa
Hasan Emin-oğlu
Yunus Emin-oğlu
Garoi Nasrullah-oğlu
İdris Zeytin-oğlu
Memed Arif-oğlu

Turmanidze köyü
Ceyran Emin-oğlu
Mehmed Hüseyin-oğlu

Tavzet köyü
Mecit Topal-oğlu
Mahmud Beruz-oğlu
Davud Abid-oğlu
Veysel Cuma-oğlu
Tanaha Sefer-oğlu
Mustafa Emrullah-oğlu
Hafiz Sefer-oğlu
Haydar Ardahayli
Recep Halil-oğlu
Şamil Kâmil-oğlu
Tefik Topal-oğlu
Şahi Karani-oğlu
Yusuf Torun-oğlu
Hasan Keleş-oğlu
Aslan Yusuf-oğlu
Suli Hasan-oğlu
Faik Yusuf-oğlu
Taştan Bilal-oğlu
Bilal Ali-oğlu
Cevri Ali-oğlu
Kaya Arif-oğlu
İlmi Kaya-oğlu
Ahmed Bedel-oğlu
Suli Bedel-oğlu
Hamza Bedel-oğlu
Sadık Şerif-oğlu
Ziya Beşar-oğlu
Ali Buran-oğlu
Ömer Burhan-oğlu
Samay Beşir-oğlu
Bilay Beşir-oğlu
Mamal Şakir
Mevlüd Ali Dede-oğlu
Veysel Cuma-oğlu

Tibet köyü
Mustafa Bek Selim-Bek-oğlu
Selim Bek Hacı-Bek-oğlu
Ali Demürçi-oğlu
Şerif Demürçi-oğlu
Fehmi Demürçi-oğlu
Suli Demürçi-oğlu
Mamed Ziyad-oğlu
Teyfik Ziyad-oğlu
Mahmud Yanuh-oğlu
Faik Karabek-oğlu
Kaya Şamil-oğlu
Mamed Ferhat-oğlu
Harun Hüseyin-oğlu
İskender Kahriman-oğlu
Vehbi Abdulla-oğlu
Mamed Süleyman-oğlu
Mustafa Derviş-oğlu
Ali İbrahim-oğlu
Hüseyin Üzeyir-oğlu
Ali Emin-oğlu
Mamed Arif-oğlu
Yusuf Mamed-oğlu
Mustafa Ali-oğlu
Mustafa Ferhat-oğlu
Zehni Mevlüd-oğlu
İzzet Mevlüd-oğlu
Şai Ferhat-oğlu
Ali Ahiş-oğlu
Faik Paşa-oğlu
Ceyran Şakir-oğlu
Mustafa Abdulla-oğlu
Zabit Osman-oğlu
Celal Hüseyin-oğlu
Murtaza Terzi-oğlu

Ube köyü
Yusuf İsmail-oğlu
Mehmed Hüseyin-oğlu
Hasan Mustafa-oğlu

Mevlüd Peylül-oğlu
Yusuf Şeref-oğlu
Razmi Ali-oğlu
Tefik Ömer-oğlu
İsmail Ali-oğlu
Sale Faik-oğlu

Vanta köyü

Bura Mustafa-oğlu
Davud Mustafa-oğlu
Yusuf Mustafa-oğlu
Şevki Bek Yusuf-Bek-oğlu
Kurban Peri-oğlu
Yunus Yusuf-oğlu
Yakup Mustafa-oğlu
Yusufbek Alibek-oğlu

Vel köyü

Fuad Bek Sefer Bek-oğlu Atabekov
Zekeriya Bek Fuad Bek-oğlu
Musa Bek Fuad Bek-oğlu
Şerif Bek Sefer Bek-oğlu Atabekov
Murtaza Bek Şerif Bek-oğlu Atabekov
Aslan Bek Atabekov
Toso Bek Atabekov
Kazah Ali Haznadar-oğlu
Karani Ali-oğlu
Usta Karani Memo-oğlu
Ali Şerif-oğlu
Mahmud Süleyman-oğlu
Sadık İbrahim-oğlu
Molla Beşir Murad-oğlu
Letif Muhammed-oğlu
Davud Süleyman-oğlu
İsmail Süleyman-oğlu
Hayreddin Kadir-oğlu
Cemaydar Dede-oğlu
Kerim Mustafa-oğlu
Faik Mustafa-oğlu
İsmail Süleyman-oğlu
Şirin Şakir-oğlu
Osman Reşid-oğlu
Mevlüd Mahmud-oğlu
Zehni Mustafa-oğlu
Eyüp Şahban-oğlu
Osman İşih-oğlu
Cafer Ömer-oğlu
Rezan İsmail-oğlu
Aslan Pehlivan Yusuf-oğlu
Mahmud Yusuf-oğlu
Osman Haci-oğlu
Lütfi Hasan-oğlu
Hafiz Said-oğlu
Şerif Memed Ali-oğlu
Ahmed Mustafa-oğlu
Ali Ahmed-oğlu
Ebil Ali-oğlu
Muhammed Ahmed-oğlu
Dede Muhammed-oğlu
Şükri İsmail-oğlu
Hasan Muhammed-oğlu
Hasan Memed Onbaşi-oğlu
Ali Kaya-oğlu
Emid (Hemid?) İbrahim-oğlu
Yusuf Pehlivan Şirin-oğlu
Eziz Ağa Esret-oğlu
Hüseyin Eyüp-oğlu
Hafiz Şerif-oğlu
Suli Memed-oğlu
Hasan Sali-oğlu
Ahmed İsmail-oğlu
Hasan Musa-oğlu
Ebil Yusuf-oğlu
Karabek Memed-oğlu
Ali Yusuf-oğlu
Arif Ahmed-oğlu
Ahmet Ağa İsmail-oğlu
Hafiz İsmail-oğlu
Muhammed İsmail-oğlu
Aslan İsmail-oğlu
Zekir Hamza-oğlu
İsmail Ahmet-oğlu
Yusuf Muhammed Yusuf-oğlu
Recep Ahmed-oğlu
Küçük Ahmed-oğlu
Emid Eziz-oğlu
Emid Eziz-oğlu torunu Ahmed
Aslan Süleyman-oğlu
Ahmet Süleyman-oğlu
Muhammed kızı Rahime oğlu Hasan
Ahmet Süleyman-oğlu
Hasan Memed-oğlu
Hasan Mustafa-oğlu
Rıza İsmail Laz-oğlu
Ahmet İsmail Laz-oğlu
Musa Hasan-oğlu
Şakir Demürçi-oğlu
Sefer Yusuf-oğlu
Gülpaşa Sefer-oğlu
İsmail Kambur-oğlu
Mahmud Ahmed-oğlu
Arif Ağa Yusuf-oğlu
Hasan Urfan-oğlu
Talip Muhammed-oğlu
Emrullah Ahmet-oğlu
Süleyman Ahmet-oğlu
Emin Ahmet-oğlu
Hasan Ahmet-oğlu
Ali Yusuf-oğlu
Molla Hemid
Gezli Beşar oğlu ve kardeşi
Abbas Beşar-oğlu
Meyram Abo-oğlu (Çingene)
Burhan Meleg-oğlu
Deli Sülo
İso Çako-oğlu
Recep Çako-oğlu
Necip Çako-oğlu
Esret Nadir-oğlu
Molla Kâmil Murad-oğlu
Nedim Molla Kâmil-oğlu
Molla Beşir Murad-oğlu
İlma Beşir-oğlu
Molla Hamid Ahaşen-oğlu
Müeddin Mahmud-oğlu
Yusuf İshak-oğlu
Davud Ahmed-oğlu
İlma Ahmed-oğlu
Yusuf Arap-oğlu
Eşref Reşid-oğlu
Nusret Reşid-oğlu

Osman Reşid-oğlu
Vekki Sefer-oğlu
Yusuf Sülo-oğlu
Yahya Sarac-oğlu
İsmail Şaban-oğlu
Harun Kâmil-oğlu
Hüseyin Abdo-oğlu
Kâmil Koç-oğlu
Ziya İkamin-oğlu
Musa Ferhat-oğlu
Kahriman Memo-oğlu

Verhunal köyü
Şavelet Peylül-oğlu
Hasan İsmail-oğlu
Rezak Süleyman-oğlu
Bilal Hüseyin-oğlu
Osman Hüseyin-oğlu
Mehsud Yunus-oğlu

Zakiyet köyü
Hüseyin Ali-oğlu

Osman Şükri-oğlu
Süleyman Şakir-oğlu
Musa Üzeyir-oğlu
Hasan Eşref-oğlu
Süleyman Sefer-oğlu
Torun Eziz-oğlu
Sabit Said-oğlu
Memed Ali Süleyman-oğlu
Yusuf İbrahim-oğlu
Yusuf Süleyman-oğlu
Osman Hurşud-oğlu
Nusret Arif-oğlu
Keydi Hüseyin-oğlu
İsmail Ferhat-oğlu
Şakir Hasan-oğlu
Hüseyin Süleyman-oğlu

Zavret köyü
Osman Ali-oğlu

Zendaba (Zindaba) köyü
Davud Kabil-oğlu

Derviş Muhammed-oğlu
Paşa Osman-oğlu
Hafız Muhammed-oğlu
Zehni Şaban-oğlu
Molla Recep Hasanhoca-oğlu
İdris Şerif-oğlu
Şevki İbrahim-oğlu
Yunus İbrahim-oğlu
Davud İbrahim-oğlu

Zios köyü
Celil İzzet-oğlu
Said Hasan-oğlu
Üzeyir İbrahim-oğlu
İsmail Turan-oğlu
Şeker Ali-oğlu

Artvin sancak ve kazasından

Artvin şehri
Ahmed Sukanadze
Süleyman Sukanadze
Aslan İsmail-oğlu Coşhun-oğlu
Eyüp Molla Koç-oğlu
Memed Biatlı-oğlu
Hasan Hacı-oğlu
Harun Hacı-oğlu
Ali Hacı-oğlu
Ahmed Hacı-oğlu
Ahmed Ançel-oğlu
Mustafa Sani-oğlu Hosi-oğlu
Hasan Ömer-oğlu Hosi-oğlu
Şevki Salataci-oğlu
Hüseyin Paşa Kayabaş-oğlu
Korucu (strajnik) Enis Bek
Emin Daneletli-oğlu
Ali Daneletli-oğlu
Ali Usta Sani-oğlu Geduk-oğlu
Osman Valanidze
Ramiz Valanidze
Kazım Moral-oğlu

Sabit Ağa Peltek-oğlu
Osman Nebizade
Emin İncearab-oğlu
Kadir İbrahim-oğlu Çiris-oğlu
Hafiz Hasan Binatlı-oğlu

Aduça
Osman Pehlivan-oğlu
Mustafa Oroc-oğlu
Mevlüd-Oroc-oğlu
Hafiz Mustafa Kadıoğlu
Hüseyin Kadıoğlu
Molla Memed İmam-oğlu
Memed Paş-oğlu
Osman Ağa Hacı-oğlu
Sancak Kalyancı-oğlu

Agara köyü
Sadık Eziz-oğlu
Ömer Eziz-oğlu
Molla Efendi

Avana
Hüseyin Ağa Efendi-oğlu

Baha
Hafiz Badış-oğlu
Memed İsmail-oğlu
Hızır Alişan-oğlu
Salih Kutun-oğlu
Murat Badiş-oğlu
Memed Ali-oğlu
Ahmed Hüseyin Ağa-oğlu

Başköy
Hafiz Şahvelet-oğlu
Şevket Mustafa-oğlu
Hızır Said Ağa-oğlu
Faik İsmail-oğlu
İlyas Usta Hasan-oğlu
Teyfik Kaban-oğlu
Aslan Eziz-oğlu
Şevki Genc-oğlu
Hasan Murad-oğlu
Hızır Said Ağa-oğlu
Osman Alibek-oğlu
Mevlüd Kemal-oğlu
Ahmed Dede Bayraktar-oğlu

Dursun Efendi-oğlu
Şevket Genc-oğlu

Berta köyü
(Aileleriyle birlikte)
Yusuf Ağa İhtiyar-oğlu
Süleyman İhtiyar-oğlu
İbrahim İhtiyar-oğlu
Memed İhtiyar-oğlu
Hasan Molla-oğlu
Memed Molla-oğlu
İbrahim Salih-Efendi-oğlu
Kadir İbrahim-oğlu
Süleyman Talki Liç-oğlu
Memed Süleyman-oğlu
Hüseyin Süleyman-oğlu
Ali Şerif-oğlu
Hüseyin Şerif-oğlu
Süleyman Hüseyin-oğlu
İsmail Hüseyin-oğlu
Apik Kara Hüseyin-oğlu
Gülo Hüseyin-oğlu
Hasan Hüseyin-oğlu
Zabit Etim (Yetim?) Hasan-oğlu
İlyas Etim-Aslan-oğlu
Yusuf Etim-oğlu Aslan-oğlu
Hüseyin Tabli-oğlu
Şirin İbrahim-oğlu
Sefer Ahmed-oğlu
Ahmed Mahmud-oğlu
Ahmed Yusuf-oğlu
Harun İsmail-oğlu
Ramiz İsmail-oğlu
Casim Sefer-oğlu
Karabek Seyfullah-oğlu
İsmail Memiş-oğlu
Süleyman Subaşi-oğlu
Hüseyin Subaşi-oğlu
Hüseyin Katabaş-oğlu
Yusuf Molla-oğlu
Memed Receb-oğlu
Ali Tavşan-oğlu
Sadık Tavşan-oğlu
Sadık Ecem-oğlu
Hüseyin Nurullah-oğlu
Adem Nurullah-oğlu
Derviş Nurullah-oğlu
Hüseyin Suret-oğlu
İbrahim Boza-Ağa-oğlu
Hüseyin Kotman-oğlu
Hüseyin Yantur-oğlu
Emin Reşid-oğlu
İlyas Molla-oğlu
Hemdi Bagin-oğlu
Memed Molla-oğlu
İbrahim Tuç-oğlu
İbrahim Koç-oğlu
Memed Koç-oğlu
Hasan Koç-oğlu
Keleş Koç-oğlu
Melek Koç-oğlu Kanun-oğlu
Ali Osman-oğlu
Süleyman Osman-oğlu
Hasan Osman-oğlu
Memed Elim-oğlu
Hüseyin Elim-oğlu
Adem Hoca-oğlu
Emrullah Hacı-oğlu
Aslan Abdi-oğlu
Apik Apti-oğlu
Alibek Süleyman-oğlu
İsmail Misirli-oğlu
Yunus Katib-oğlu
Kadir Ali-oğlu
İbrahim Yunus-oğlu
Hasan Dursun-oğlu
İslam Dursun-oğlu
Hüseyin Dursun-oğlu
Kutat Hafiz-oğlu
Osman Tulapa-oğlu
Kayabek Tulapa-oğlu
Ömer Tulapa-oğlu
Şakir Tulapa-oğlu
Kor Hüseyin Kakuç-oğlu
Hafiz Uzun-Emin-oğlu
İsmail Salih-Çavuş-oğlu
İbrahim Salih-Çavuş-oğlu
Süleyman Receb-oğlu
Hasan Çavuş Küçük-Ahmed-oğlu
Keskün Küçük-Ahmed-oğlu
Tebo Hüseyin Küçük-Ahmed-oğlu
Memed Memiş-oğlu
Ali İshak-oğlu
Hasan Koç-Hüseyin-oğlu
Mehti Ahmet-oğlu
Ali Genc-oğlu
Albar Genc-oğlu
Hasan Apiz-oğlu (Hafiz-oğlu?)
Hüseyin Mahmud-oğlu
Hüseyin Seyid-oğlu
İsmail Said-oğlu
Hüseyin Yusuf-oğlu
Azi Hüseyin-oğlu
İdris Ahmed-oğlu
Kahriman İsmail-oğlu
Hüseyin Receb-oğlu
Emin Kancağzi-oğlu
Garip Hüseyin-oğlu
Zabit Hekim-oğlu
Murat Hekim-oğlu
Hasan Hekim-oğlu
Hüseyin Hekim-oğlu
Memed Gül-oğlu
Zabit Terzi-oğlu
Hüseyin Terzioğlu
Hasan Terzi-oğlu
İsmail Terzioğlu
Osman Kondahçi-oğlu
Casim Selenc-oğlu
Şerif Şalanci-oğlu
Hüseyin Tabak-oğlu
Rıza Hüseyin-oğlu
İbrahim İmam-oğlu
Said Hüseyin-oğlu
Hafiz Şirin-oğlu
Çavuş Şirin-oğlu
Hüseyin Pehlivan-oğlu Emin-oğlu
Hurşud İhtiyar-oğlu

Beşavul köyü
Ahmed Efendi Çağal-oğlu
Haydar Harun-oğlu
Enisbek Ali-Bek Atabekov
Muradbek Atabekov

Boselt köyü
Süleyman Hasan Bayraktar-oğlu

Dede Süleyman-oğlu
Adam Süleyman-oğlu

Bucur
Memed Begi-oğlu
Tahir Abdul-oğlu
Memed Ali Bendur-oğlu

Civan köyü
Mehmed Yusuf Efendi-oğlu
Hızır Yusuf Efendi-oğlu
Tvair Yusuf Efendi-oğlu

Çhalet köyü
Şakir Arif Bek-oğlu
Şerif Efendi-oğlu
Şevki Uzun Ömer-oğlu
Ahmet Ömer-oğlu
Hasan Hacı Bek-oğlu
Mehmed Bek Kor-oğlu
Mikdat Pir-oğlu
Alo Pir-oğlu
Mehmed Kraib-oğlu
Resul Molla-oğlu

Çarbiyet köyü
Ömer Koçal-oğlu
Osman Koçal-oğlu

Çilaur köyü
İlyas Deli Hasan-oğlu

Damnana köyü
Dursun Genci-oğlu
Ahmed Genci-oğlu

Dampal
Ziver Ağa Bolkvadze

Durça
Ali Geduk-oğlu
Memed Hacı-oğlu
Osman Hacı-oğlu
Memed Halil Bek-oğlu
Ali Osman Bayraktar-oğlu
Mustafa Şefik-oğlu
Ali İlyas-oğlu
Osman Ali Ağa-oğlu
Ahmet Şeyh-oğlu
Hüseyin Ayan-oğlu

Giyashane köyü
Serdan Reiz Bauş-Çavuş-oğlu
Yusuf Dede-oğlu

Gogliyet köyü
Sefer Ali Ağa-oğlu
Mehmed Gül-oğlu
Sülo Topal-oğlu
Rıza Topal-oğlu
Molla Topal-oğlu
Ahmet Gül-oğlu
Ali Ezingan-oğlu

Gurbin
Mevlüd Ali Efendi-oğlu
Mevlüd Dede-oğlu
Molla Ahmed Ali-oğlu
İmam Muhtar-oğlu
Dursun Bilal-oğlu

Gurcan köyü
Mustafa Osman-Efendi-oğlu
Molla Süleyman Kurd-oğlu

Hatila köyü
Ali Boran-oğlu
Murac Haci-oğlu
Muhtar (starosta) Ahmed Receb-oğlu

Hızor köyü
Ziya Bek Memiş-oğlu
Ali Bek Mahmud-oğlu
Ömer Yusuf-oğlu

Yukarı Hod köyü
Molla Çiplah-oğlu

İrsa köyü
Hasan Efendi Ali-Ağa-oğlu
Ali Ağa Aman-oğlu
Harun Kurd-oğlu (Kürd-oğlu?)

İşhanbiz köyü
Süleyman Mülezim-oğlu
Mahmud Bek Ağa-oğlu

Kabarcet
Tahir Efendi-oğlu
Osman Turunc-oğlu
Ahmed Bolkvadze-oğlu
Mahmud Bolkvadze-oğlu
Osman Kodza-oğlu
Mustafa Laz-oğlu

Koridet
Ahmet Usta Hüseyin-oğlu
Ali Usta Hüseyin-oğlu
Mehmed Molla Tefik-oğlu
Hafiz Kadir-oğlu
Letif Ahmet Şerif-oğlu
Osman Muhammed Hacı-oğlu
Şevket Kekec-oğlu
Mevlüd Şeyh-oğlu
Ömer İmam-oğlu
Sulo Salih-oğlu
Şevki Osman Ağa-oğlu
Harun Çavuş-oğlu
Ali Fehmi-oğlu

Kura
Hasan Tahir-oğlu
Ahmed Emin-Ağa-oğlu
Osman Şerif-oğlu
Memed Saral-oğlu
Osman Hebib-oğlu
Memed Ali Hurşud-oğlu
Osman Uzun Osman-oğlu
Hüseyin Keskin-oğlu
Hasan Hafiz-oğlu
Osman Trapen-oğlu
Hasan Laz-oğlu
Ahmet Kazuhçi-oğlu
Hüseyin Meleg-oğlu
Hasan Meleg-oğlu
Osman Mülazim-oğlu

Kuvarshan köyü
Hüseyin Dursun-oğlu
Hüseyin Arif-oğlu Sirim-oğlu
Hüseyin Siriş-Çavuş-oğlu
Osman Siriş-Çavuş-oğlu
Murad Siriş-Çavuş-oğlu
Küçük Ağa Koç-oğlu
Usta Mamed Çerez-oğlu

Kvamçiret köyü
Alican Bekir-oğlu

Arif Salih-oğlu
Ali Hacı Mustafa-oğlu
Halil Hoca-oğlu

Nacviya köyü
İlyas Mamed-Efendi-oğlu
Mamed Efendi İmam-oğlu

Omana köyü
Ahmet Ağa Kamış-oğlu
Ömer Ağa Kamış-oğlu

Orci köyü
Keleş Beşauli
Hafiz Koçali-oğlu

Orcoh köyü
Geur Ahmed Dursun-oğlu
Şükri Efendi Ali Ağa-oğlu
Molla Süleyman Çavuş-oğlu
Efret Süleyman-oğlu
Osman Şükri Efendi-oğlu

Poroset köyü
Mehmed İmam-oğlu
Hasan Bek-oğlu
Ahmed Kanahçi-oğlu
Ahmed Ağa Hasan Efendi-oğlu
Hızır Ağa Hasan Efendi-oğlu
Dursun Menteş-oğlu
Hazik Ahmed-oğlu
Osman Namlı-oğlu
Osman Ali Efendi-oğlu
Murad Koç-oğlu

Sıriya köyü
Rüstem Kocabek-oğlu

Rolishana köyü
Ali Zorbek-oğlu
Serdak Kiaman-oğlu
Adam Kedem-oğlu

Sıhantempa köyü
Molla İsmail Kapariani-oğlu
Hasan Ağa Ahmed-oğlu
Molla Kaman-oğlu
Ahmed Kemal-oğlu

Sıriya köyü
Sabit Rıza Osman-oğlu
Yusuf Ağa Keşiş-oğlu
Mevlüd Mezin-oğlu
Ali Yusuf Ağa-oğlu
Yusuf Lel-oğlu
Recep Tepnet-oğlu
Zabit Osman-oğlu
Rüstem Hocabek-oğlu

Sinkot köyü
Ahmet Çil-Hüseyin-oğlu
Kadir Ağa Çil-Hüseyin-oğlu
Ömer Çavuş-oğlu
Eşref Keleş-oğlu
Hasan Keleş-oğlu
Svetibar Osman Sefer-oğlu
Nusret Bek Atabekov
(Aşağıdaki isimler ise yukarıdaki Şavşet listesinden buraya alınmıştır)
Cuma Hüseyin-oğlu
Kaya Cuma-oğlu
İzzet Mahmud-oğlu
Rıdvan İzzet-oğlu
Ahmed Mahmud-oğlu
Rıza Ali Ferhat-oğlu
Hafız Süleyman-oğlu
İsmail Mevlüd-oğlu
Şevki Şirin-oğlu
Kedem Hemid-oğlu
Memed Ali Hemid-oğlu
Mahmud Mevlüd-oğlu
Ramiz Şirin-oğlu
Abdurrezzak Kadir-oğlu

Süvet köyü
Süleyman Efendi
Ömer Davud-oğlu
Ömer Koçani-oğlu
Osman Koçani-oğlu

Thilazur köyü
Ali Ağa Kaşal-oğlu

Tolgom köyü
Kayabek Biber-oğlu
Sadık Hafiz-oğlu
Kadir Molla-oğlu
Kahriman Eziz-oğlu

Trapen köyü
Ahmed Reiz İrizeli
Abdullah Bolkvadze

Urzuma köyü
İbrahim Üçkuruş-oğlu

Varaçkan köyü
Mustafa Çimbur-oğlu
Muhammed Ahsahal-oğlu

Vazriya köyü
Şükri Avci-oğlu
Keydi Yusuf-Efendi-oğlu
Ali Cebeci-oğlu
Molla Hüseyin Müfti-oğlu

Zansul köyü
Ali Trampaç-oğlu
Aslan Şeyh-oğlu
Ahmed Thuaid-oğlu
Ali Şaban-oğlu
Ali Pehlivan-oğlu
Ali Kalauç-oğlu
Veli İmam-oğlu
Dursun Bek Reşid-oğlu
Zeycan Çiçal-oğlu
İmamzade Emin Efendi
İzzet Ahmet Şeyh Ahmet-oğlu
Memed Efendi İmamzade
Ahmet Genc-oğlu
Mahmud Çiroz-oğlu
Osman Reşid-oğlu
Memed Seid-oğlu
Osman Şahban (Şaban?) oğlu
Memed Şahbanoğlu
Osman Arif-oğlu
Alican Osman Çavuş-oğlu
Memed Kabal-oğlu
Hasan Pehlivan-oğlu
Ali Pehlivan-oğlu
Memed Bilal-oğlu
Osman Kandahçi (Kundakçı?)-oğlu
Memed Kadir Bayraktar-oğlu
Memed Helil-oğlu
Mehmed Bendur-oğlu
Osman Hacı Kaba-zade
Abdul Paşal-oğlu

Yusuf Cemal Mülazım-oğlu
Osman Delibaş-oğlu
Osman Trampaç-oğlu (Topçi-oğlu)
Ahmet Bolkvadze-oğlu
Mahmud Bolkvadze-oğlu
Osman Kodza-oğlu
Mustafa Laz-oğlu

Ardanuç kazasından

Ardanuç kasabası
İskender Süleyman-oğlu
İmam Hafiz İsmail-oğlu
Yusuf Abdi-oğlu
Meded Dair-oğlu
Sülo Dair-oğlu
Servet Meded-oğlu

Ahiza köyü
Harun Pelun-oğlu
Mucem Hacibek-oğlu
Rıza Dede-Ağa-oğlu
Mahmud Ehsan-oğlu
Ahmed Sabit-oğlu
Arif Koç-oğlu
Mehmed Eziz-oğlu
İdris Eziz-oğlu

Basa köyü
Enis Şevket-oğlu
Hasan Bek Susan-Bek-oğlu
Reşid Çavuş Coşhun-oğlu
Nuri Bek Cevri-Bek-oğlu
Hasan Efendi Alaybekov
Fazlı Bekir-oğlu
Şerif Kadir-oğlu
İbrahim Mamo-oğlu
Ali Mamo-oğlu
Karabek Genc-Ali-oğlu

Diyakarmuç köyü
Bilal Ağa İsmail-oğlu
Süleyman Hasan-Ağa-oğlu
Cevri Şaban-oğlu

Güllce köyü
Mehmed Kuruk-oğlu

Gümüşhane köyü
Şevki Medet-oğlu
Molla Yusuf Mehmed-Ağa-oğlu
İlyas Keskün-oğlu
Ali Sarabek-oğlu
Şevket Reiz Memiş-oğlu
Mustafa İdris-oğlu
Pelül Sadık-oğlu
Mevlüd Mahmud-Çavuş-oğlu
Mustafa Sabuki-oğlu
Pelül Muhtar-oğlu
Mustafa Hidayet-oğlu
Mustafa Ehsan-oğlu
Osman Mehmed-oğlu
İbrahim Keskün-oğlu

Haraul köyü
Alat Bek Emin-oğlu
Remzi Bek Hasan-Bek-oğlu
Arif Bek Hasan-Bek-oğlu

Hemogret lköyü
Molla Talip Kâmil-oğlu
Tufan Bek Abdul Bek-oğlu

İşkinar köyü
Molla Süleyman Usta Ahan-oğlu
Hasan Kaçeç-Hafiz-oğlu
Hüseyin Koçeç-Hafiz-oğlu
Yunus Deli-Hasan-oğlu
Hasan Sale (Salih?)-oğlu

Jugo köyü
Molla Rıdvan İbrahim-oğlu
Molla Fazlı Ali-oğlu

Klarcet köyü
Adem Derviş-Ağa-oğlu
Haki Şaban-oğlu
Ahmed Şerif-oğlu

Masalahet köyü
Hasan Bek Sabit Bek-oğlu
Şükri Bek Kâmil-oğlu
Şevket Serdal-oğlu
Tefuk Bek Hüseyin Bek-oğlu
Dilaver Ziya-oğlu
Aslan Pehlivan Ali-oğlu

Mesegil köyü
İzzet Yusuf-oğlu

Müker
Boz Ağa Susan-Bek-oğlu
Mustafa Dodol-Mehmed-oğlu
İsmail Demürçi-oğlu
Kazım Adil-Bek-oğlu

Opisçala köyü
Küçük Ağa Ziriyaci
Hafiz Mentur-oğlu
Şükri Osman-oğlu

Sagara köyü
Molla Recep Admi Şaban-oğlu
Hafiz Mahmud Mehmed-oğlu
İdris Şaban-oğlu
Nuri Mustafa Mehmed-oğlu

Sahre köyü
Mevlüd Ağa Receb-oğlu
Osman Ağa Hasan-Ağa-oğlu
Hafiz Hasan-Ağa-oğlu
Alişan Hafiz Pehlivan-oğlu

Samishar (Samshuri?) köyü
Abid Efendi Şubladze
Kâmil Efendi Şubladze
Hasan Hemid-oğlu
Deli Hasa Muhammed-oğlu
Yusuf Eziz Ağa-oğlu
İsmail Ağa Esret-oğlu
Aslan Yusuf Pehlivan-oğlu

Suagara köyü
Mirza Seyid-oğlu

Mehti Şakir-oğlu
Ahmed Hasan-oğlu

Şubat köyü
Molla Şaban Ahmed-oğlu
Molla Kahriman Mevlüd-oğlu

Tanzot köyü
Osman Ağa Eziz-Ağa-oğlu
Hemid Eziz-Ağa-oğlu
Atim Eziz-Ağa-oğlu
Muhammed Hüseyin-oğlu
İsmail Molla Ahmed Hafiz-oğlu
Ahmed Haci-oğlu

Unushev köyü
Ali Molla Mustafa-oğlu
Yusuf Molla Mustafa-oğlu
Ömer Kadir-oğlu
Hasan Safat-Bek-oğlu
Celal Durak-Bek-oğlu
Mehmed Ali Durak-Bek-oğlu
Derviş Arif-oğlu
Şevket Eziz-oğlu
İsmail Efendi Mehmed-Ağa-oğlu

Vartelya köyü
Molla Bek Emin-oğlu
Enis Bek Molla Bek-oğlu
Kâmil Ağa Durak Bek-oğlu

Varthel köyü
Hafiz Mevlüd-oğlu

Zekeriya köyü
Mevlüd Recep-oğlu

Türklerin esir aldığı kişilerin listesi
Artvin şehri

Süleyman Efendi Derviş Ağa-oğlu ve oğulları
Yusuf Atan-oğlu
Dursun Kaya Enkal-oğlu
Ali Usta Nakeravli-oğlu
Ahmed Mevlüd-oğlu Nebizade
Mahmud Hadum-oğlu
Şükri Efendi Atan-oğlu
Mustafa Efendi Kikin-zade
Vasif Mirza-oğlu
Yusuf Haci Ali Efendi-oğlu
Yunus Gogit-oğlu
Yusuf Levit-oğlu
Celal Habaz-oğlu
Mustafa Daneletli-oğlu
Ömer Daneletli-oğlu
Murad Daneletli-oğlu

Vazriya köyünden
Zülkir Şakir-oğlu

Nacviya köyünden
Yusuf İbrahim-oğlu

Türklerin zorla çalıştırdığı kişilerin listesi
Artvin şehri

Mahmud Bek Atabekov
Şakir Bek Atabekov
Muhammed Ağa Tabahidze
Eyüp Efendi Arif Ağa-oğlu Koper-oğlu
Mevlüd Efendi Nobi-zade

Ek 7.6. Aralık 1914'te Türk ordusuna katılan Ardahan sancağı Müslümanlarının listesi (Kaynak: HAA, f. 1262, op. 3, d. 1583, ll. 82-89, 98-103). İmza: Ardahan sancağı mutasarrıfı Cavrov. Listede isimlerin karşısında taşınabilir ve taşınmaz malları ve arazi hariç gayrimenkullerin ruble cinsinden değeri de vardır. Bu malların çoğu bir ev ve ahır, yirmi dönüm kadar tarla ve on dönüm kadar çayırdan ibarettir, bir kısmında evle birlikte bir-iki inek ve birkaç koyun vardır. Birçoğunun evi harap olmuştur, başka bir mülk de kalmamıştır. Özgün listede ayrıca malların bırakıldığı kişinin (genelde eş, kardeş, çocuklar veya baba) adı da var, ancak ben fazla yer kaplayacağı için o bilgileri de buraya almadım.

Alabala köyü
Şükri Emin-oğlu
Aşur İzzet-oğlu
Fais İrza-oğlu
Felat Mirza-oğlu
Ahmet İbrahim-oğlu
Musto İbrahim-oğlu
Dursun Mahmud-oğlu
Teyfik Mahmud-oğlu
Rafet Mahmud-oğlu
Mevlüd Hamo-oğlu
Muhammed Hamo-oğlu
Hamza Hamo-oğlu
Mahsud Nizam-oğlu
Kâmil Nizam-oğlu
Turan Nizam-oğlu

Arpaşen köyü
Bahri Derviş-oğlu
Durak Mevlüd-oğlu

Bağdat köyü
Murat Ahmet-oğlu
Suhvi (Suphi?) Ağmat-oğlu
Hasan Haşim-oğlu
Hasran Haşim-oğlu
Rüşti Hüseyin-oğlu
Aslan Mamed-oğlu
Aslan Şerif-oğlu
Derviş Mamed-oğlu
Ulfan Safar-oğlu (Sefer-oğlu?)
Zabit Safar-oğlu
İbo Şaban-oğlu
Bazo Recep-oğlu
Kaptan Akif-oğlu
Kaya Mahmud-oğlu
Eşref Hüseyin-oğlu
Taştan Akif-oğlu
Aslan Mahmud-oğlu
Hasret Halil-oğlu
Hasan Halil-oğlu
Rüstem Ahmet-oğlu
Feyzullah Eyüp-oğlu
Rıdvan Dursun-oğlu

Cincirob köyü
Derviş Mahmud-oğlu
Derviş Rüstem-oğlu
Teyfik Molla-oğlu

Çikolar köyü
Ragıp Ahmet-oğlu
İdris Sefer-oğlu

Çolpanek köyü
Sado Mamo-oğlu
Kaya Omar-oğlu
Derviş Mamed-oğlu

Dadaşen köyü
Ali Mamed-oğlu
İbiş Mahmud-oğlu
Garo Hasan-oğlu
Fariz Mamed-oğlu
Hamo Kâmil-oğlu

Dedegül köyü
Rafet Musa-oğlu
Rüstem Mustafa-oğlu
Cavrobek Abdullah-oğlu
Mehti Musa-oğlu
Muhammed Musa-oğlu
Mustafa Musa-oğlu
Yusuf Süleyman-oğlu
Haydar Yusuf-oğlu
Daştan Şerif-oğlu
Mustafa Mahmud-oğlu
Mahadin Dala-oğlu
Aslan Dada-oğlu
Badal Adem-oğlu
Ömer Mamed-oğlu
Hüseyin Badal-oğlu (Bedel-oğlu?)
Recep Badal-oğlu
Aslan Badal-oğlu
Mustafa Badal-oğlu
Derviş Süleyman-oğlu
Yahya Ali-oğlu
Aslan Badal-oğlu
Sefer Şerif-oğlu
Muhammed Şerif-oğlu
Haydar Muhammed-oğlu

Degirmanköy
Suli Mamed-oğlu
Emrah Teyfur-oğlu
Mehti Hasan-oğlu
Eyüp Bekir-oğlu

Gügübe köyü
Mirza Kadir-oğlu
Kazım Aslan-oğlu

Hacıali Köyü
İzzet Serdar-oğlu

Hemisker köyü
Hüseyin İsmail-oğlu
Derviş İsmail-oğlu
Şah-Hüseyin Süleyman-oğlu
Aslan İsmail-oğlu
Dursun Pala-oğlu

Heva köyü
Daştan Derviş-oğlu
İskender Derviş-oğlu
Gubi Derviş-oğlu

Kaznafar köyü
Yusuf Hüseyin-oğlu
Şaveş Mamo-oğlu
Mamed Kenco-oğlu
İsmail Dursun-oğlu

Kelpikor köyü
Şabo Nabi-oğlu
Rızgo Nabi-oğlu
Taşo Nado-oğlu
Avdal Yusuf-oğlu ve
oğlu Kesto
Ömer Avdal-oğlu ve
kardeşi Şaho
İsa Ali-oğlu ve babası
Ali Yusuf-oğlu

Kızılkilise köyü
Derviş Baba-oğlu
İsmail Atahim-oğlu

Kundus köyü
Veysal Hüseyin-oğlu

Kunzulut köyü
Muhammed Hasan-oğlu

Laustan köyü
Mamed Avdi-oğlu
Dino Avdi-oğlu
Şıhmurat Muhammed-oğlu

Manioh köyü
Hamo Muhtad-oğlu
İsrail Sufyan-oğlu

Muhkerek köyü
Kadir Mamed-oğlu
Bekir Raşid-oğlu

Nakalaköy
Abbas Badal-oğlu
Mürzi Badal-oğlu
Ayvaz Kâmil-oğlu
Rıza Rüstem-oğlu

Ohçi köyü
Abdülkadir Mahmud-Ağa-oğlu
Budagov
Dursun Mamed-oğlu
Musa Osman-oğlu
Molla Hüseyin Vali-oğlu

Orakilise köyü
Süleyman Ahmed-oğlu
Titiz Süleyman-oğlu
Bayaz Süleyman-oğlu
Helid Süleyman-oğlu
Şamil Süleyman-oğlu
Şükri Süleyman-oğlu
Hamo Raso-oğlu
Bıro Mamo-oğlu
Maho Abdi-oğlu
Mamed Tayyar-oğlu
Yusuf Hasan-oğlu
Daşo Haci-oğlu
Yusuf Koro-oğlu
Mısto Avdo-oğlu
Yunuz Çalo-oğlu
Mehti Mamed-oğlu
Muhammed Nabi-oğlu

Piçhazgom köyü
Eşref Recep-oğlu
Şaban Mustafa-oğlu
Turan Mustafa-oğlu
Ragıp İsa-oğlu

Poladik köyü
Aslan Sado-oğlu
Hudo Haci-oğlu
Mamed Şahi-oğlu
Abdo Nado-oğlu
Çilo İsmail-oğlu
Hame İzzet-oğlu
Huşo İsmail-oğlu
Mamed Tahir-oğlu
Aslan Süleyman-oğlu
Dursun Mamed-oğlu
Hamo Aslan-oğlu
Hoçi Aslan-oğlu
Şaşo Mamed-oğlu
Fahrat Osman-oğlu
Haydo Mahmud-oğlu
Şaveş Mıho-oğlu
Kadir Mamed-oğlu
Şükri Mamed-oğlu

Revaz köyü
Mustafa Yusuf-oğlu
Raşid Musa-oğlu
Akif Mahmud-oğlu
Süleyman Kâmil-oğlu
Hamza Ahmet-oğlu
Hasret Muhammed-oğlu
Osman Ali-oğlu
Kerim Suli-oğlu
Teyfur İbo-oğlu
Rafet Yusuf-oğlu
Namaz Aslan-oğlu

Senemoğlu köyü
Huso Mıho-oğlu
Esed Ebdi-oğlu

Sığırpet köyü
Bayaz Bek Aslanbekov
Şükri Aslanbekov

Şadıvan köyü
Koçi Şerif-oğlu
Kâmil Seyfat-oğlu
Aslan Emin-oğlu
Polat Eşi-oğlu
Ali Seyfo-oğlu
Derviş Hüseyin-oğlu
İlyas Mustafa-oğlu
Yunus Mustafa-oğlu
İdris Hüseyin-oğlu
Abbas Yusuf-oğlu
Saro Mustafa-oğlu

Nazım Hazi-oğlu
İdris Havsah-oğlu
İsraf Mevlüd-oğlu
Rıza Kâmil-oğlu
Seyfo Muhammed-oğlu
Hüseyin Haci-oğlu
Mamed Ali-oğlu
İbrahim Hüseyin-oğlu
Derviş Ağa Musa-oğlu
Haydar Haci-oğlu
Şükri Hasan-oğlu
Hasan Ali-oğlu
Rıdvan Hüeyin-oğlu
Mevlüd Ali-oğlu
Remiz Abdullah-oğlu
Eşref Mamed-oğlu
Kerim Musa-oğlu
Bekir Musa-oğlu
Derviş Emin-oğlu
Tayyar Emin-oğlu
Ahmet Yusuf-oğlu

Derviş Hasan-oğlu
Hüseyin Ali-oğlu
Haci Hasret-oğlu
Tosun Eyüb-oğlu
Kayda Eyüb-oğlu
Hüseyin Şaban-oğlu
Kurban Hasan-oğlu

Şeki köyü
Mamo Mamed-oğlu
Hasan Maho-oğlu
Sargaş Mıho-oğlu
Şavket Abbas-oğlu
Hamit Mıho-oğlu

Tanızgom köyü
Dursun Recep-oğlu
Recep Kulioğlu
Loman Güli-oğlu

Tebat köyü
Ahmet Osman-oğlu

Osat Osman-oğlu
İsmail Mevlüd-oğlu
Haci Hamza-oğlu
Molla Ali Hamza-oğlu
Sefer Hamza-oğlu
Süfyan Aziz-oğlu
İbrahim Aziz-oğlu
Rafet Aziz-oğlu
Abbas Mevlüd-oğlu
Paşik Musa-oğlu

Yukarı Tikan köyü
Sefer Hüseyin-oğlu
Abbas Mamed-oğlu
Mamed Hüseyin-oğlu
Molla Dursun Recep-oğlu

Aşağı Tikan köyü
Ulfan Ali-oğlu
Osman Lelo-oğlu
Şavket Ali-oğlu

Ek 7.7. Türk askeriyle birlikte giden Oltu sancağı Müslümanlarının listesi (Kaynak: HAA, f. 1262, op. 3, d. 1583, ll. 90-103). İmza: Oltu sancağı mutasarrıf vekili Yarbay Kozintsev. Listede isimlerin karşısında taşınabilir ve taşınmaz malları ve arazi hariç gayrimenkullerin ruble cinsinden değeri de vardır. Bu malların çoğu bir ev ve ahır, yirmi dönüm kadar tarla ve on dönüm kadar çayırdan ibarettir, bir kısmında evle birlikte bir iki inek ve birkaç koyun vardır. Birçoğunun evi harap olmuştur, başka bir mülk de kalmamıştır.

Oltu kasabası

Cihan Ahmet-oğlu
Hasan Ahmet-oğlu
Hasan Süleyman-oğlu
Hüseyin Bahir-oğlu
Ali Naki-oğlu
Yusuf Hasan-oğlu ve oğlu Durak
Mamo Hüseyin-oğlu
Mamed Mercan-oğlu ve oğlu Rüştü
Sabri Mercan-oğlu
İsmail Abdullah-oğlu
Ahmed Abdullah-oğlu
Emin Ahmet-oğlu
Molla İsmail Hafiz Halil-oğlu
Cafer Hurşud-oğlu
Hüseyin Şaban-oğlu
Dursun Selim-oğlu
Kâmil Ahmet-oğlu
Halil Dada-oğlu
Kâmil Ahmet-oğlu
İbrahim Ahmet-oğlu
Mustafa Seded-oğlu
Yunuz Kahraman-oğlu
Mamed Şerif-oğlu
Mustafa Ahmed-oğlu
Behlül Muharrem-oğlu
Ömer Sefer Efendi-oğlu

Tausker kazası

Arkunis köyü
Süleyman Raşid-oğlu
Arif Hamdi-oğlu
Mamed Abdurrahman-oğlu
Seid Abdurahman-oğlu

Böcükli köyü
Durak Ahmed-oğlu
Şerif Nazif-oğlu
Mamed Hurşud-oğlu
Tosi Mustafa-oğlu
Halil Hurşud-oğlu
Mevlüd Şahismail-oğlu
Recep İsmail-oğlu

Culaker köyü
Reis Haci-oğlu
Mevlüd Ali-oğlu
Celal Yusuf-oğlu
Cezair Şaban-oğlu
Resli Süleyman-oğlu
Teyfuk Recep-oğlu
İdris Recep-oğlu
Mustafa İsmail-oğlu
Şevket Süleyman-oğlu
Abbas Haci-oğlu

Dagir köyü
Mamed Kabayev

Düzkom köyü
Mamed Hüseyin-oğlu
Hasan Hüseyin-oğlu

Ersinek Türk
Ali Ahmet-oğlu
Mevlüd Ahmet-oğlu
İbo Ahmet-oğlu

Geraşken köyü
Şerif Bekir-oğlu

Hohkert köyü
Ali Arap-oğlu

Hoş köyü
Şah-İsmail Yusuf-oğlu

Kank köyü
Mahmud Hüseyin-oğlu

Kızılköy
Kerim İbrahim-oğlu

Kivi köyü
Mahmud Şaban-oğlu

Libi köyü
Mamed Esa-oğlu
Suro Musto-oğlu

Mehenk köyü
Ferhat Rüştü-oğlu
Esadbek Mahmud-oğlu
Şevket Mustafa-oğlu
Kâmil Derviş-oğlu

Nüsüng köyü
Mürsel Recep-oğlu

Olor köyü
Reyzi Mami-oğlu
Ramiz Mamed-oğlu
Mevlüd Zabit-oğlu

Ori köyü
Yakup Yusuf-oğlu

Pagir köyü
Sorobek Karacibozade

Panaskert köyü
Mamed Zabit-oğlu
Hafiz İsmail-oğlu
Aziz Mamed-oğlu
Recep-Mamed-oğlu
Binbaşi Mamed-oğlu
Rıza Mamed-oğlu
Mamed İbrahim-oğlu
İbrahim Kâmil-oğlu
Şevki Eşref-oğlu
Rızgo Mustafa-oğlu

Penek köyü
Akif İbrahim-oğlu
Molla Yakup Recep-oğlu
Karip Ahmed-oğlu
İsmail Hasret-oğlu
Abit İbrahim-oğlu

Sehçek köyü
Nabo Abdurrahman-oğlu
Mamed Ali-oğlu
Taylan Süleyman-oğlu
Raşit Hasan-oğlu

Sırdasor köyü
Dursun Hüseyin-oğlu
Rüşti Hasan-oğlu
Kaya Mamo-oğlu

Simirdon köyü
Sulo Hasan-oğlu
Keleş Kaya-oğlu
Haci Abdal-oğlu
Hüseyin Aziz-oğlu
Hüseyin Aziz-oğlu
Molla Soro Hasan-oğlu
Kuro Kaya-oğlu
Hüseyin Romi-oğlu

Soğomon köyü
Rafet Ahmet-oğlu
Teymur Kışlak
Arif Hüseyin-oğlu
Sulo Hüseyin-oğlu
Hüseyin Mamed-oğlu
Halid Hasan-oğlu
Besimi Hasan-oğlu

Tohlikom köyü
Mahmud Dursun-oğlu
Kako Hüseyin-oğlu

Zadgerek köyü
Haşim Alo-oğlu
Polat Ali-oğlu
Muhabi Alo-oğlu
Kerem Alo-oğlu

Belge 7.1. Ekim 1914'te Almanya'ya karşı savaşa gitmek için Ardahan sancağı köylerinden gönüllü yazılan 178 Müslüman'ın listesinin birinci sayfası. HAA. f. 274, op. 1, d. 51.

ИМЕННОЙ СПИСОКЪ

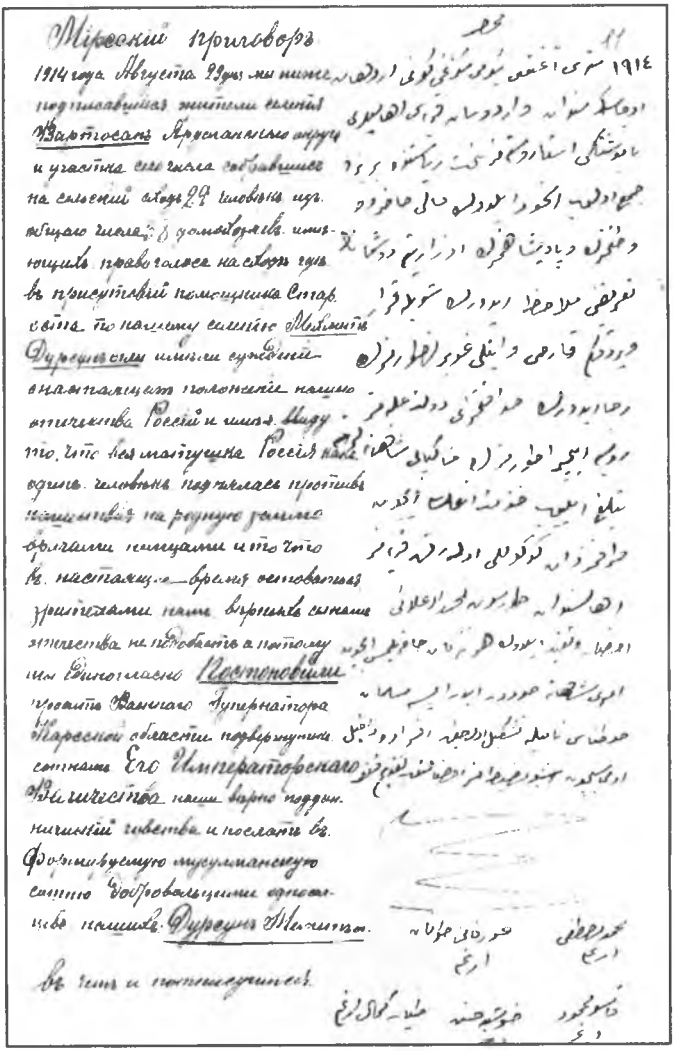
мусульманъ Ардаганскаго округа, заявившихъ желаніе поступить добровольцами, для отправленія на войну съ нѣмцами.

	Названіе селеній, имена и фамиліи добровольцевъ.		Наименованіе селеній, имена и фамиліи добровольцевъ.
	Сел. Верхній Тиканъ.		Сел. Гюгюба.
1.	Тахиръ Юсуфъ оглы.	20.	Шакиръ Зиятъ оглы.
2.	Сафаръ Гусейнъ оглы.	21.	Тевфуръ Сулеманъ оглы.
3.	Аббасъ Шакиръ оглы.		Сел. Джарисхевъ.
4.	Али Исмаилъ оглы.	22.	Бейрамъ Юсуфъ оглы.
5.	Дамгаевъ Давидъ оглы.	23.	Ильясъ Абдурахманъ оглы.
	Сел. Нижній Тиканъ.	24.	Урфанъ Юсуфъ оглы.
6.	Мирза Мустафа оглы.	25.	Гамза Турсунъ оглы.
7.	Гамидъ Вилаятъ оглы.		Сел. Чихиретъ.
8.	Керимъ Юсуфъ оглы.	26.	Або Бедиръ оглы.
	Сел. Средній Ханахъ.		Сел. Мачухетъ.
9.	Сулю Юсуфъ оглы.	27.	Рустамъ Ахмедъ оглы.
10.	Закаръ Исмаилъ оглы.	28.	Фазуула Мамедъ оглы.
	Сел. Хомуреахъ.	29.	Мадаятъ Давидъ оглы.
11.	Махмудъ Абдо оглы.		Сел. Оруметъ.
12.	Фаризъ Ахмедъ оглы.	30.	Сулейманъ Ашрафъ оглы.
	Сел. Наклаканеъ.	31.	Абидъ Ломанъ оглы.
13.	Ибрагимъ Исмаилъ оглы.		Сел. Ахалцихъ.
14.	Тахиръ Молла Юсуфъ оглы.	32.	Али Або оглы.
15.	Курбанъ Маилъ оглы.	33.	Сулейманъ Мустафа оглы.
16.	Рошди Кадиръ оглы.	34.	Ахмедъ Гасанъ оглы.
17.	Хантаевъ Фаградъ оглы.		Сел. Нунусъ.
	Сел. Хоникъ.	35.	Гашимъ Ростамъ оглы.
18.	Джамалъ Рашидъ оглы.	36.	Фейзулъ Ашрафъ оглы.
	Сел. Гедухъ.	37.	Вилаятъ Исмаилъ оглы.
19.	Гашимъ Кадиръ оглы.		Сел. Сорсъ.
		38.	Рзаа Мустафа оглы.

Belge 7.2. Ekim 1914'te Almanya'ya karşı savaşa gitmek için Ardahan sancağı köylerinden gönüllü yazılmasına ilişkin köy meclisi mazbata örnekleri.
HAA. f. 274, op. 1, d. 50.

Belge 7.3. Ekim 1914'te Almanya'ya karşı savaşa gitmek için Ardahan sancağı köylerinden gönüllü yazılmasına ilişkin köy meclisi mazbata örnekleri. HAA. f. 274, op. 1, d. 50.

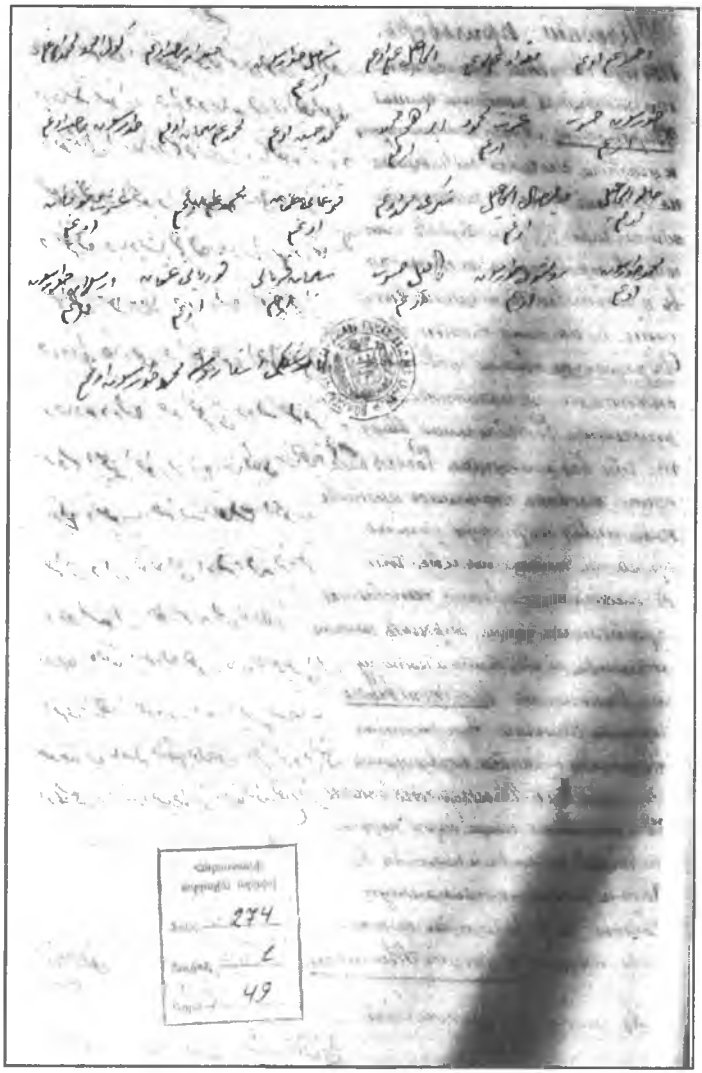

Мирский приговоръ

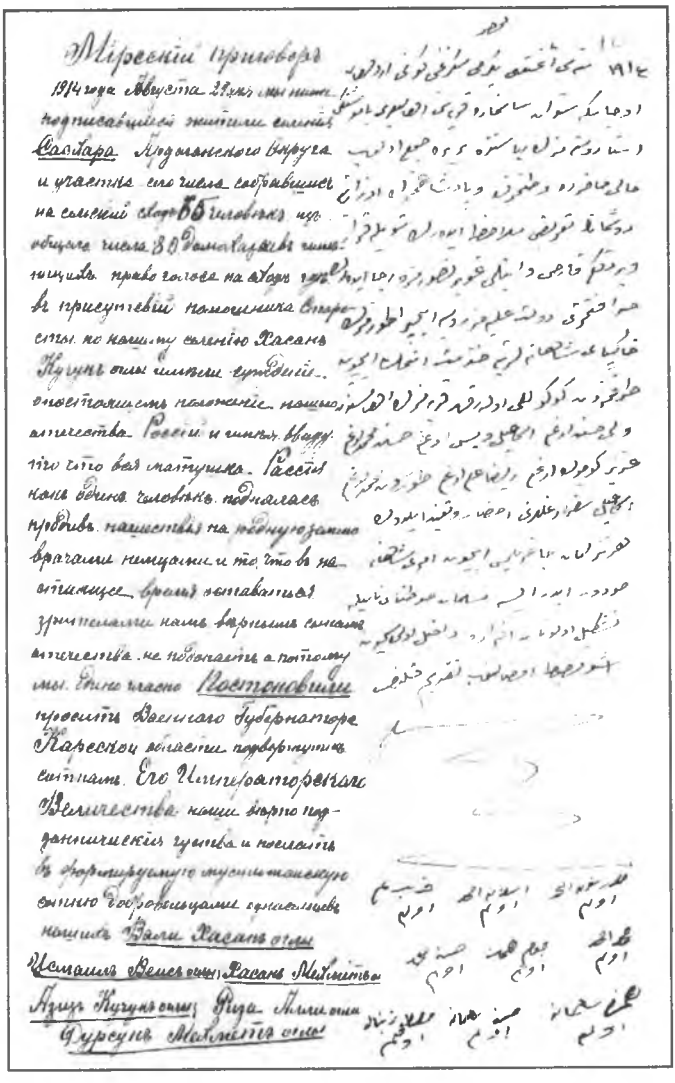
1914 года Августа 29 дня мы нижеподписавшіяся жители селенія Жалтосанъ Арсиянскаго округа и участка сего числа собравшіеся на сельскій сборъ 29 числа сего мѣсяца и удостоверяемъ нижеподписавшіяся правомочіемъ на сборъ сей въ присутствіи помощника Старшины сего по нашему селенію Мехмета Дурсунъ сына Али слушали объявленіе Высочайшаго Манифеста о томъ что Германская Россіи и нашей Державѣ объявила войну Германская Россія напала на наши границы и что Германія подчинилась противъ нашихъ и на родную границу обстрѣлами пушками и что въ настоящее время основываясь пріятелями наши державныя сношенія не порвались а потому нами Выборными Магометовыми просимъ Ваше Высокопревосходительство Карсскаго Губернатора Карсской области передать сіе наше Его Императорскому Величеству наше вѣрно подданническое желаніе и послать въ формированную мусульманскую сотню добровольцами одного изъ насъ Дурсуна Мехмета.

Къ сему и подписуемся.

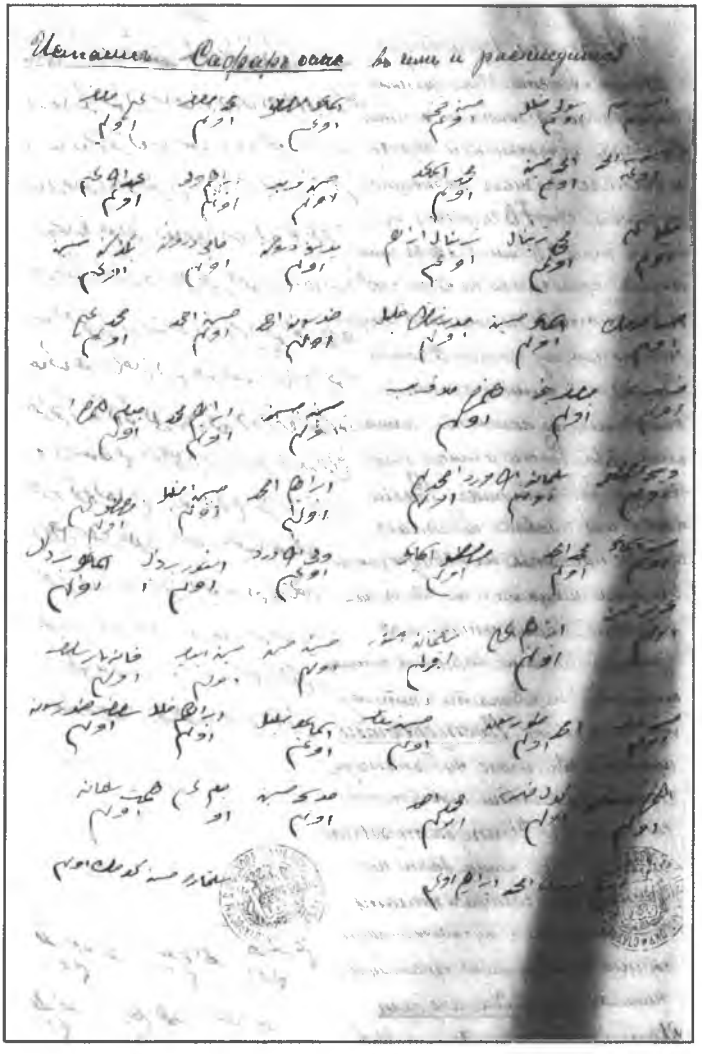
Belge 7.4. Ekim 1914'te Almanya'ya karşı savaşa gitmek için Ardahan sancağı köylerinden gönüllü yazılmasına ilişkin köy meclisi mazbata örnekleri.
HAA. f. 274, op. 1, d. 50.

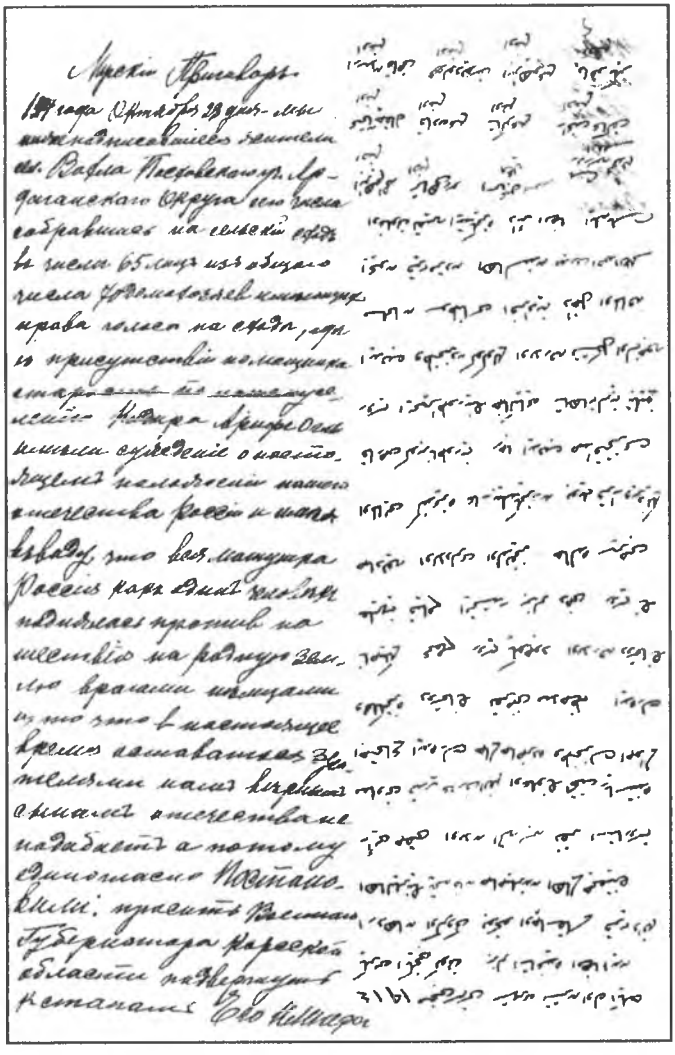
Belge 7.5. Ekim 1914'te Almanya'ya karşı savaşa gitmek için Ardahan sancağı köylerinden gönüllü yazılmasına ilişkin köy meclisi mazbata örnekleri. HAA. f. 274, op. 1, d. 50.

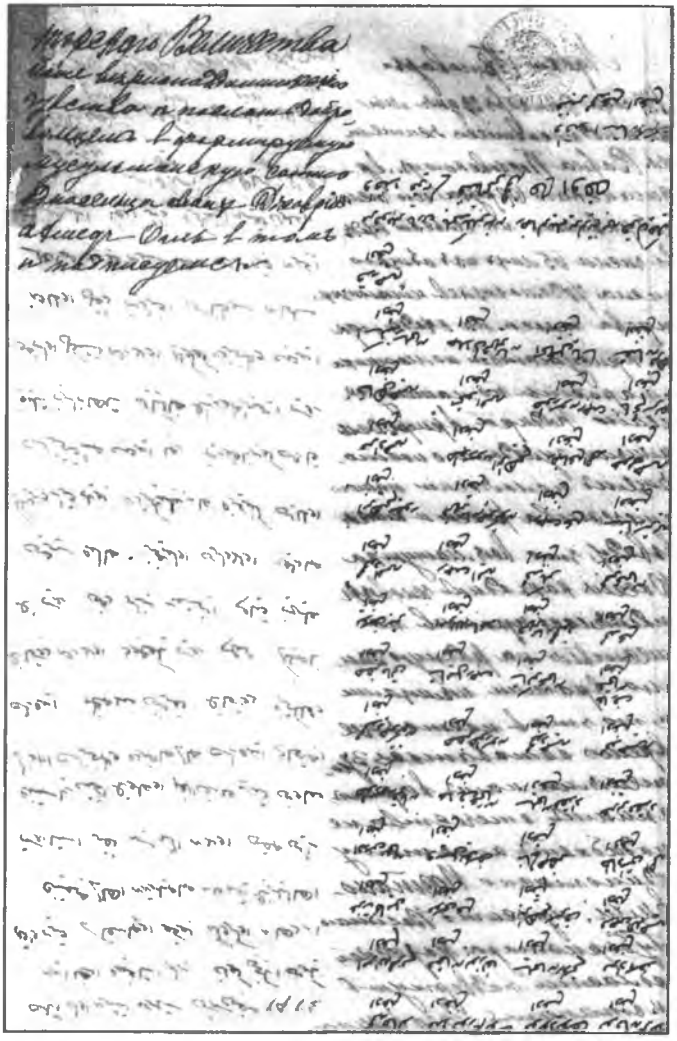
Belge 7.6. Ekim 1914'te Almanya'ya karşı savaşa gitmek için Ardahan sancağı köylerinden gönüllü yazılmasına ilişkin köy meclisi mazbata örnekleri.
HAA. f. 274, op. 1, d. 50.

Belge 7.7. Ekim 1914'te Almanya'ya karşı savaşa gitmek için Ardahan sancağı köylerinden gönüllü yazılmasına ilişkin köy meclisi mazbata örnekleri. HAA. f. 274, op. 1, d. 50.

Belge 7.8. Ekim 1914'te Almanya'ya karşı savaşa gitmek için Ardahan sancağı köylerinden gönüllü yazılmasına ilişkin köy meclisi mazbata örnekleri. HAA. f. 274, op. 1, d. 50.

SONUÇ

Bu çalışmada Osmanlı ve Rus imparatorluklarının sınırında yer alan Kars, Ardahan ve Artvin illerinde Rusya'nın 1878'den 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması'na değin geçen sürede kurduğu idari sistem ve yörenin sosyo-ekonomik gelişimi ele alındı. 1917 Şubat ve Ekim Devrimleri Osmanlı devletine hiç ummadığı bir anda bir mucize gibi geldi. Devrimden sonra Rus ordusundaki çözülmeden dolayı Anadolu'da Trabzon-Erzincan-Muş-Bitlis-Van hattını tutan Rus cephesi çöktü. Rusya'da iktidara gelen Bolşevikler, Brest-Litovsk Antlaşması ile Batum ve Kars oblastlarını plebisit şartıyla Osmanlı devletine bıraktılar. Osmanlı Üçüncü Ordusu'nun 1877 sınırına dek ilerlemesi üzerine Batum ve Kars oblastlarındaki Ermenilerin tamamı buralardan kaçtılar. Bu koşullarda ve Osmanlı ordusunun gözetiminde yapılan plebisitte oyların tamamına yakını Osmanlı devletinde yana oldu. Ancak Ermeniler kaçmasaydı bile, bu iki oblasttaki Müslümanların sayısı gayrimüslimlerden daha fazla olduğu için az farkla da olsa sonuç aynı olacaktı. Ekim 1918'deki Mondros Mütarekesi'nin ardından Osmanlı ordusu geri çekilirken yörede çok sayıda kılık değiştirmiş asker ve subay bıraktı, ayrıca Müslüman halkı silahlandırdı. Kars, Ardahan ve Artvin bir süre Cenubigarbi Kafkas Hükümeti'nin, İngilizlerin, Gürcü ve Ermeni güçlerinin denetiminde kaldıktan sonra Ekim 1921'de nihai olarak TBMM'nin temsil ettiği Türkiye'ye katıldı. Bu çalışmanın konusu Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonraki gelişmeleri kapsamadığı için bu dönemde yaşananlar burada ele alınmadı.

Şimdi Rus yönetiminde geçen kırk yılın bir bilançosunu çıkarmaya çalışalım. Çarlık hükümeti buraları topraklarına katmakla ne kazanmıştır? Acaba 1878'de Batum limanı haricindeki topraklar yerine de tazminat alsaydı, kendi açısından daha kârlı olmaz mıydı? Ele geçirdiği topraklardan topladığı vergiler masraflarını karşılamış mıdır? Bugünden baktığımızda çarlık Rusya'sının kendi açısından Kars ve Ardahan'ı almakla hata ettiği ve bu topraklar için boşuna kan döktüğü söylenebilir. Kuşkusuz, 1877'de durum öyle görünmüyordu. Ancak ilginç olan nokta, bizzat çarlık bürokrasisi içinden bazı üst düzey devlet adamlarının da Kars, Ardahan ve Artvin'i Rusya'ya katmakta gönülsüz olmalarıydı.

1878'de İstanbul'daki barış görüşmeleri öncesinde İmparator II. Aleksandr'ın isteği üzerine çeşitli devlet adamları ve generaller Babıâli'den neler

talep edilmesi gerektiği hakkında raporlar hazırlamışlardı. Bunlar arasında savaş bakanı Dmitriy Milyutin'in raporu ilginç ve uzakgörüşlü görünüyor. Milyutin, Kars ve Ardahan bölgesinin çok dağlık bir bölge olduğunu ve burada yol yapmak için büyük masraflar gerekeceğini yazmıştı. Ayrıca ona göre yerli nüfusun kültür düzeyi çok düşüktü ve bundan dolayı onları yönetmek zor ve masraflı olacaktı. "Bu nedenle," diyordu, "bu bölgenin Rus idaresine girmesi bizim için sadece çok büyük bir yük getirecektir." Milyutin bölgenin Rusya'ya dahil edilmesini ayrıca siyasal nedenlerden dolayı da tavsiye etmiyordu. "Hıristiyanları kurtarmak için başlatılan savaşın sonunda barış antlaşması imzalanırken Avrupa'nın eline bizim niyetlerimizi başka türlü yorumlamak için koz verilmemelidir. Asya'da bize katılacak topraklar ne kadar geniş olursa, bizi kendi çıkarımızın peşinde koşmakla o kadar çok suçlayacaklardır. Kazanımlarımız karşıtlarımız tarafından kasten abartılacak ve başka meselelerde bize zorluklar çıkarmak için bahane olacaktır sadece." Sonuç olarak Milyutin yalnızca Batum limanının Rusya için ekonomik önemi olduğunu ve Rusya'ya dahil edilmesini, Kafkas sınırındaki öteki bölgelerin geri verilmesini öneriyordu.[1] İstanbul'daki Rus elçisi İgnatyev de aynı görüşteydi. O da sadece Batum'un elde tutulmasını öneriyordu. Ancak İmparator II. Aleksandr başka türlü düşünüyordu ve İgnatyev için yapacak bir şey yoktu.

1910 yılında Kars ve Batum oblastlarının yıllık vergi gelirleri toplamı bir milyon rubleyi biraz geçiyordu. Bu tutarın buralardaki sadece askeri birliklerin masraflarına dahi yetmeyeceğini askeri valilerin yıllık raporlarında yer alan bazı askeri harcama kalemlerinden anlıyoruz. Kuşkusuz, Batum ve Kars'ın stratejik öneminden dolayı askeri harcamalarının fazla olması da doğaldı. Ancak demiryolu ve şose yapımı ve genel yönetim giderlerini de dikkate aldığımız zaman çarlık rejimi açısından özellikle Kars vilayeti net tüketici konumundaydı. İlber Ortaylı'nın da belirttiği gibi, çarlık burada elde ettiği vergi gelirinden daha fazlasını harcamıştır ve bu bakımdan Britanya ve Fransa kolonyalizminden farklıdır. İki oblastta buğday üretimi ve verimi de yüksek olmadığı için Rusya'da veya Kafkasya'da buğday fiyatlarını düşürücü bir etkisi de olmamıştır. En fazla Rus düşmanı olan milliyetçi yazarların da kabul ettiği gibi Rus hükümeti Osmanlı hükümetinden daha az vergi almıştır (Kırzıoğlu'nun abartılı ifadesiyle, "vergi almamıştır"). Askerlik hizmetini Müslümanlar için zorunlu kılmamış, onun yerine bedel-i askeri almıştır.

1 Şamşe V. Megrelidze, *Voprosı Zakavkazya v İstorii Russko-Turetskoy Voynı 1877-1878 gg*, Tiflis: İzdatelstvo Metsniereba, 1969, s. 87. Yazar bu bilgi için arşiv belgelerine atıfta bulunmaktadır.

Rus hükümeti Kafkasya'da dağlı halklara uyguladığı "askeri-örfi yönetimini" Batum ve Kars oblastlarında da uygulamıştır. Bu yönetim biçiminin en önemli özelliği yerel örfi hukukun belli ölçüde korunmasıydı. Rusya, Batum ve Kars oblastlarında şeriat mahkemelerini ve örfi hukuku kaldırmayıp devam ettirmekle gerici bir rol oynamıştır. Yasin Haşimoğlu'nun da belirttiği gibi çarlık hükümeti İslam dininde ibadeti herhangi bir şekilde yasaklamamış, aksine teşvik etmiştir. Ancak Türk veya Ermeni milliyetçiliğine izin vermemiştir. Eğitim, okuryazarlık ve okullaşma alanında özellikle Müslüman ahali açısından önemli bir gelişme olmamıştır. Kuşkusuz, yerli Müslüman halkın Rus okullarına karşı isteksizliği de bunda rol oynamıştır. Çarlık rejimi okullarda en azından bazı dersleri yerli halkın dilinde vermeye ancak 1910 yılında yanaşmıştır. Sonuçta Kars oblastı ve Artvin okrugu eğitim, okuryazarlık ve okullaşma düzeyi açısından Kafkasya ortalamasının altında kalmıştır. Başından itibaren Ermeni kilisesinin denetimindeki Ermeni okullarını eğitim bakanlığı denetimine almaya çalışan Rus idaresi 1885'te bu okulları kapattı. Bu durum Ermenilerin tepkisine ve hükümet karşıtı devrimci partilere daha fazla yönelmesine sebep oldu. Sonuçta 1905'te bu karar iptal edildi. Çarlık yönetimi eğitimi laikleştirmek için yeterince çaba harcamamış ve teoride okullarını Müslüman çocuklarına açmakla birlikte pratikte onları cahil mollaların eline terk etmiştir.

Bu çalışma, bazı tarihçilerin iddiasının aksine çarlık rejiminin Batum ve Kars vilayetlerinde Ermenilerin ağırlık kazanmasını istemediğini göstermiştir. Çarlık hükümeti, Osmanlı devleti dahilindeki Hıristiyan halkların kurtarıcısı rolünü pek sevmiştir ancak aynı zamanda Ermeni ulusal hareketini tehlikeli bulmuştur. Anadolu'dan kaçıp gelen 30.000 kadar Ermeni mülteciyi ya da kaçkını geri göndermek için uzun süre uğraşmış, bunu başaramayınca bir kısmına Rusya tabiiyeti vermek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla Kars oblastında özellikle Kars ve Kağızman sancaklarında Ermeni nüfusun ağırlık kazanması Rus hükümetinin tercihi değil, Rus hükümetine rağmen olmuştur. Rusya'nın Ermeni sorunundaki politikası uzun süre belirsiz kalmış, daha sonra değişik dönemlerde değişik yönler almıştır. 1878'de Rusya'nın Ermeni sorunundaki resmi politikası Kars'ın ilk askeri valisi olan General Frankini için net olmadığından, vali ileride hükümet açısından telafisi zor sorunlar yaratmamak adına oblasta çok sayıda Ermeni'nin yerleşmesini engellediğini ifade etmiştir. Frankini ve daha sonra gelen valiler, Ruslardan sonra Ermeniler yerine Rumları daha çok tercih etmişlerdir. Osmanlı devletine yasa dışı yollardan giren silahlı Ermeni mil-

liyetçi çeteleri ile Kars vilayetine yine gizlice giren soyguncu Kürt çeteleri oblast yönetimini sürekli uğraştırmıştır.

Çarlığın kendi iskân politikası açısından en önemli başarısızlığı Batum ve Kars oblastlarına planladığı kadar çok sayıda Ortodoks Rus nüfusu yerleştiremeyişidir. Kars, Ardahan ve Artvin'in sert iklimi ve dağlık coğrafyası Rus köylüsü için pek çekici gelmemiştir. Dinsel bakımdan tehlikeli görünen Rus sektantlarından özellikle Duhoborlar, Kars oblastında Rus kolonizasyonu için ilk başta çok uygun bir araç olmuşlar, ancak askerlik yapmayı reddettikleri için 1890'ların sonunda Rusya'yı terk edip gitmek zorunda kalmışlardır. Halbuki çarlık yönetimi onlardan da Müslümanlardan olduğu gibi askerlik vergisi alıp askerlikten muaf tutabilirdi.

1878-1881 yılları arasında, Kars oblastında Müslüman ahalinin yaklaşık beşte dördünün Anadolu'ya göç etmek üzere tezkire aldığı görülüyor. Ancak, bunların yarısının gitmediği, gidenlerin yarıya yakınının da geri döndüğü tahmin edilmektedir. Batum oblastında da Müslüman nüfusun kaçta kaçının göç ettiğini ve ne kadarının geri döndüğünü kesin olarak saptamak mümkün olmadı. Batum askeri valiliği 1881'den sonra göç etmeye engeller çıkararak göçü durdurmaya çalışmıştır. Türkiye'de resmi tarihin ve milliyetçi tarihçilerin soğuk savaş yıllarının antikomünist ve anti-Rus ikliminde iddia ettiklerinin aksine, Rus hükümeti işgal ettiği üç sancaktaki Müslüman ahaliyi göçe zorlamamıştır. Göçün sebebi, çıkarlarının bozulacağını ve imtiyazlarını yitireceğini düşünen yerel mütegallibe takımı ve Müslüman ruhban sınıfı ile Anadolu'yu Müslümanlaştırmak ve Türkleştirmek için malzeme arayan padişah II. Abdülhamid'in teşvikleridir. Göç eden halkın çektiği sıkıntıların esas sorumluları bunlardır. Osmanlı arşivindeki dilekçelerden gördüğümüz üzere muhacirlerin çoğu Anadolu'da perişan olmuş, yarıya yakın bir kısmı da geri dönmek zorunda kalmıştır.

1882-1914 yılları arasında Kars oblastının etnik bileşimindeki değişime baktığımızda şunları görüyoruz: Oblasta tamamen dışarıdan gelmiş olan Rusların nüfusa oranı bütün bu dönem boyunca %5 civarında sabit kalmıştır. Hatta 1914'te biraz azalmış, %5'in biraz altına düşmüştür. Rus yönetimi en çok artırmak istediği unsurun oranını artırmak konusunda başarısız olmuştur. Nüfusa oranı az çok sabit kalan bir başka grup da bölgenin yerlisi olan Müslüman Kürtlerdir (Ezidi Kürtler hariç). Kürtlerin oranı %15 civarında seyretmiştir. Vilayete çok büyük ölçüde sonradan gelen göçmen gruplardan olan Rumların oranı ise yaklaşık %10'lardan %14'lere yükselmiştir. Çoğunluğu vilayetin yerlisi olan Ermenilerin oranı da yaklaşık %22'den %30'a yükselmiştir. Ermenilerin oranının artışında hükümetin

bilinçli iskânından ziyade vilayete kaçak olarak gelen Ermeni kaçkınlarının payı büyük olmuştur. Uzun süre Rus tabiiyetine alınmayan bu kaçkın Ermenilerin çoğu 1900'lerin başlarında vilayet nüfusuna kaydedilmiştir. Vilayette hep bulunan geçici nüfus içinde Ermenilerin payı daima çok yüksek olmuştur. Vilayet nüfusu içindeki payı en fazla kayba uğrayan grup, kuşkusuz (Karapapaklar ve Türkmenler dahil olmak üzere) Türkler olmuştur. Türklerin oranı yaklaşık %47'den %35'e gerilemiştir. Batum oblastının Artvin sancağında ise Müslümanların (Acaralılar, Türkler ve çok az sayıda Kürtler) oranı Kars'a göre çok daha yüksektir ve 1897-1917 arasında %83-84 civarında sabit kalmıştır. 1917 yılı Kafkas salnamesi verileri doğru ise, 1915'te çetelerle birlikte Artvin sancağını terk eden Müslüman nüfusun 1916'da geri dönmüş olduğu anlaşılıyor. Artvin sancağındaki Rus nüfusun oranı kırk yıllık Rus idaresinde %1'i dahi bulmamıştır. Osmanlı devrinde yaklaşık %10 civarında olan Artvin sancağındaki Ermeni nüfusun oranı da 1897'den 1914'e dek %14'ten %16'ya kadar yükselmiş, ancak 1914 kıyımından sonra %13'e düşmüştür.

Çarlığın başka bir önemli başarısızlığı yerel memurların liyakati ve sadakati konusundadır. Kars'ın Gürcü emniyet müdürü, İttihatçı ajan İbrahim Cihangirzade'ye birtakım kişisel dostluk ilişkilerinden dolayı yardım etmiştir. Batum'un Ermeni emniyet müdür yardımcısı da yine İttihatçı ajan Fahrettin Erdoğan'a birtakım kişisel dostluk ilişkilerinden dolayı yardım etmiştir. Bütün Kafkasya'da olduğu gibi Batum ve Kars oblastlarında da devrimci veya milliyetçi partiler (Bolşevikler, Taşnaklar vb) çarlık memurlarına rüşvet vererek birçok cezadan kurtulabilmiş veya hafifletebilmişlerdir. Ayrıca Çarlık bürokrasisi içinde devrimci ve liberal fikirlere yakın çok sayıda insan vardı. Devrimcilere sempati duyanlar arasında Bolşeviklerle ilişkisi olan Kutaisi guberniyası valisi gibi örnekler dahi vardı.

Teşkilat-ı Mahsusa özellikle Acara, Artvin ve Ardahan yöresinde Birinci Dünya Savaşı öncesinde başarılı bir çete örgütlenmesi yaptı. Yöre halkının Osmanlı devletine desteği de ciddi boyuttaydı. Diyebiliriz ki Osmanlı halifesinin cihad çağrısının Osmanlı sınırları dışında ciddiye alındığı tek yer burasıydı. Sarıkamış hezimeti olmasaydı, kuşkusuz bu başarı kalıcı olabilecekti. Ne var ki, TM çeteleri ve onlara katılan yerli çeteler, Rus ordusuyla savaşmanın yanında yörenin sivil gayrimüslim ahalisine zulüm ettiler, özellikle Ermenilere yönelik etnik temizlik yaptılar. Çetelerin gayrimüslimlere yönelik katliamı, kiliseleri yağmalayıp kirletmeleri ve şose boyundaki bazı Müslüman köylerinden Rus ordusuna ateş açılmasına öfkelenen Rus Kazak askerleri de bu köylerde önlerine çıkanları (birkaç yüz kişiyi) katlet-

tiler. Ancak milliyetçi tarihçilerin Rus ordusu ve Ermeni çetelerinin Birinci Dünya Savaşı'nda Ardahan köylerinde 40 bin, Artvin sancağında 45 bin Müslüman'ı katlettiğine yönelik iddiaları tamamen asılsız ve uydurmadır. Rus ordusunun böyle bir niyeti olsaydı bile bu kadar çok sayıda insanın kaçmayıp Rusların gelip kendilerini öldürmelerini beklemeleri akla izana sığmaz. Nitekim Artvin sancağında Müslüman halkın büyük çoğunluğu Rus ordusu gelmeden batıya doğru kaçtı. Kars oblastında ve Ardahan sancağında da ahali savaştan uzak yerlere doğru kaçtı. Savaşın etkilediği yerlerden, Osmanlı veya Rus ordusundan korkarak veya çetelerin eylemleri yüzünden karşı tarafın intikam almasından korkarak kaçmak zorunda kalan ahali soğuk ve açlıktan dolayı büyük sıkıntı yaşadı. 40-45 bin yalanlarını uyduranların tarihyazımında kurdukları hegemonya yüzünden bu sayıların çok büyük abartı olduğunu bilenler bile buna karşı çıkamadılar. Çünkü antikomünizmle birleşen geleneksel Rus düşmanlığı ve soğuk savaş atmosferinde buna karşı çıkmak vatan hainliğiyle damgalanmak demekti. Esasen bugün de bu atmosferin çok değiştiği söylenemez.

Çarlık rejimi üç ilde yerel feodal beyler ve ağalar sınıfının imtiyazlarını artırmamış ancak büyük ölçüde korumuştur. Bunların imtiyazlarını daha net bir biçimde yazılı olarak tanımlamıştır. Osmanlı döneminde hazineye devrettikleri yurtluk ve ocaklık arazileri için hazineden maaş almakta olanların maaşlarını devam ettirmiş, ayrıca savaşta Rus ordusuna yararı olmuş veya yörede nüfuzlu olarak görünen bazı kişilere geniş araziler tahsis etmiştir. Ancak bunlardan bazılarına verdiği imtiyaz ve arazilerden dolayı 1900'lerin başlarında pişman olmuş ve bu arazileri kiraya bağlamıştır. Rus idaresi yöredeki beylerin oğullarını askeri okullarda okutarak, çeşitli memurluklar vererek kendine bağlamaya çalışmış ancak, başarısız olmuş veya otuz altı yıl bu iş için yeterli olmamıştır. İngiliz ve Fransız emperyalizminden farklı olarak Rus emperyalizmi fethettiği veya işgal ettiği yerlerin ahalisini veya en azından beylerini kendi sistemine dahil etmek için çaba harcamıştır. Ancak Rusya'nın Batum ve Kars oblastlarında görev yapan memurlarının çoğu buraları bir sürgün yeri ve mahrumiyet bölgesi olarak görmüştür. Savaşın sonunda Rusya imparatorluğu dağılınca yerel beyler de ulus devleti kurma çabalarına katılmışlardır.

Çarlık hükümeti özellikle Kars oblastında boşalan köyleri yeniden düzenlemiş, buralarda toprak reformu yapmış ve tarım arazilerinin önemli bir kısmını Osmanlı dönemine göre daha adil bir biçimde yeniden dağıtmıştır. Böylece göç etmeyip kalan köylüler ilk başta daha çok toprağa kavuşmuş gibi görünüyor. Ancak yine de topraksız köylüler var olmaya devam et-

miştir. Çarlık rejimi ayrıca ileride Ortodoks Rus nüfusa vermek için bazı toprakları köylere tahsis etmemiş, hazinenin tasarrufunda tutarak kiraya vermiştir. Köy içi ve köyler arası arazi sınırları iyi çizilemediği için veya değiştirildiği için idare toprak kavgalarını bir türlü bitirememiş, toprak kullanımı ve mülkiyeti sorununu nihai bir hukuki çözüme bağlayamamıştır. Arazi anlaşmazlıklarını uzun yıllar boyunca çözüme kavuşturamayan çarlık yönetimi halkın gözünde prestij yitirmiştir.

Tarım ve hayvancılık alanında ele aldığımız dönemde belli gelişmeler olmuştur. Ekili alanlar ve alınan ürün miktarı artmıştır. Kars oblastına yerleşen Rus köylüleri bazı ileri tarım teknikleri ve aletlerini de getirmişlerdir. Ayrıca daha iyi at ve sığır cinsleri yetiştirmişlerdir. İsviçreli peynir üreticileri Ardahan ve Kars'a kadar gelmiş ve imalathaneler kurmuşlardır. Sanayi adına ise bir gelişme olmamış, ancak 1883'te Batum ve 1899'da Kars'ın demiryoluyla Tiflis ve Bakü'ye bağlanması ile yörenin ürünleri Rusya pazarına açılmıştır. Bu dönemde Osmanlı devleti ile ticaret de sürmüştür.

Çarlık bürokrasisinin hazırlamış olduğu raporlar ve ayrıntılı istatistik bilgilerine baktığımızda Osmanlı devletine göre daha iyi işleyen bir bürokrasi ve daha modern bir devlet yönetimi kurulmuş olduğu görülüyor. Örneğin 1897'de yapılan genel nüfus sayımı bugünkü ölçütlere göre bile çok iyi hazırlanmış bir sayımdır. Şehircilik açısından da Rus yönetimi kısa sürede oldukça önemli işler yapmıştır. Kars'ın modern bir görünüme kavuşması için epey çaba harcamıştır. Geniş ve radyal kesişen caddeler ve Baltık mimarisinde taş binalar, kuşkusuz şehre güzellik katmıştır. Ancak şehirleşme oranı ve şehir gelirleri düşük kaldığı için Kars ve Artvin şehirleri ve öteki kasabalar (Ardanuç, Ardahan, Kağızman, Oltu) fazla gelişememiştir (Batum şehri bu çalışmanın kapsamı dışındadır). Osmanlı dönemindeki nüfusu 16 bin ila 20 bin arasında tahmin edilen Kars şehrinin nüfusu ancak 1901 yılında geçici nüfus, askerler ve memurlar dahil yaklaşık 18 bin kişi ile bu sayıya yaklaşmış, 1914 sonu itibarıyla 30 bine ulaşmıştır. 1882-1914 arasında vilayetin tüm nüfusu yaklaşık 2,5 kat artarken, vilayet merkezi Kars şehrinin daimi nüfusu 3,6 kat artmıştır. Şehrin tüm nüfusundaki artış da buna yakındır. Sonuçta Kars şehir nüfusu vilayetten yaklaşık bir buçuk kat daha hızlı büyümüştür. Sadece daimi nüfusu hesaba katarsak, vilayette şehirleşme oranı en fazla %10 olmuştur.

Bugünkü Kars, Ardahan ve Artvin'de cumhuriyet döneminde kurulmuş olan birkaç fabrika bile kapanmıştır. Kars, Ardahan ve Artvin'in sınai üretimi Ruslar zamanındaki düzeyin üzerine çıkamamıştır. Hayvancılıkta ilerleme değil gerileme yaşanmıştır. Kars ve Ardahan en fazla göç veren

illerimizdendir. Kars'ta çok anlatılan bir fıkra vardır. Karslı yaşlı bir adama gazeteciler sorarlar:

"Amca belediyeden ve valilikten bir şikâyetin var mı?"
"Allah devlete zeval vermesin, hiçbir şikâyetim yoktur."
"Nasıl olur? Hiç mi yok?"
"Benim şikâyetim Ruslardan."
"Ruslar gideli çok oldu. Onlarla ne alıp veremediğin olabilir ki?"
"İşte o Rusları bulursam, onlara diyeceğim ki: Bu yolları, bu binaları yapıp gittiniz. Bunca yıldır bu Kars'ın halini niye hiç sormuyorsunuz?"

FOTOĞRAFLAR

Rus Kafkas ordusu karargahı, Kars. STsKFFA. A-298-1

Ardahan'dan alınan Osmanlı topları Gümrü'de, 1877. STsKFFA. A-33-15

Rus başkomutanın karargâhı Kars, Mezra 1877-1878. STsKFFA. A-33-1

Oltu.

Osmanlı savaş esirleri, 1877-1878. STsKFFA. A-33-23

Kars Mezra pazar yerinde Türkler, 1877-1878. STsKFFA. A-33-21

Kars civarından Türkler, 1877. STsKFFA. A-33-22

Sarıkamış çarşı, 1914. STsKFFA. A-298-16

Osmanlı esirlerinin taşınması, 1915. STsKFFA. A-298-69

Sarıkamış, 1915. STsKFFA. A-298-76

Kars'ta Türk esirler, Aleksandr caddesi, Ocak 1915. STsKFFA. A-298-74

Kafkas ordusu komutanı Nikolay Nikolayeviç Kars'a gelişi, 1914. STsKFFA. A-298-78

Kars Havariler Kilisesi (askeri katedral), 1914. STsKFFA. A-298-79

Kars askeri hastanesindeki Osmanlı savaş esirleri. STsKFFA. A-298-87

1914 savaş ilanı, Ermenilerin gösterisi, Kars. A-298-90

Kars garnizonu askerlerinin yemin töreni, 1915. STsKFFA, A-298-91

Osmanlı savaş esirleri, Kars, Aleksandr caddesi, Ocak 1915. STsKFFA, A-298-74

Rus zafer anıtı önünde Ermeni gönüllüler, Kars, 1914-1915.

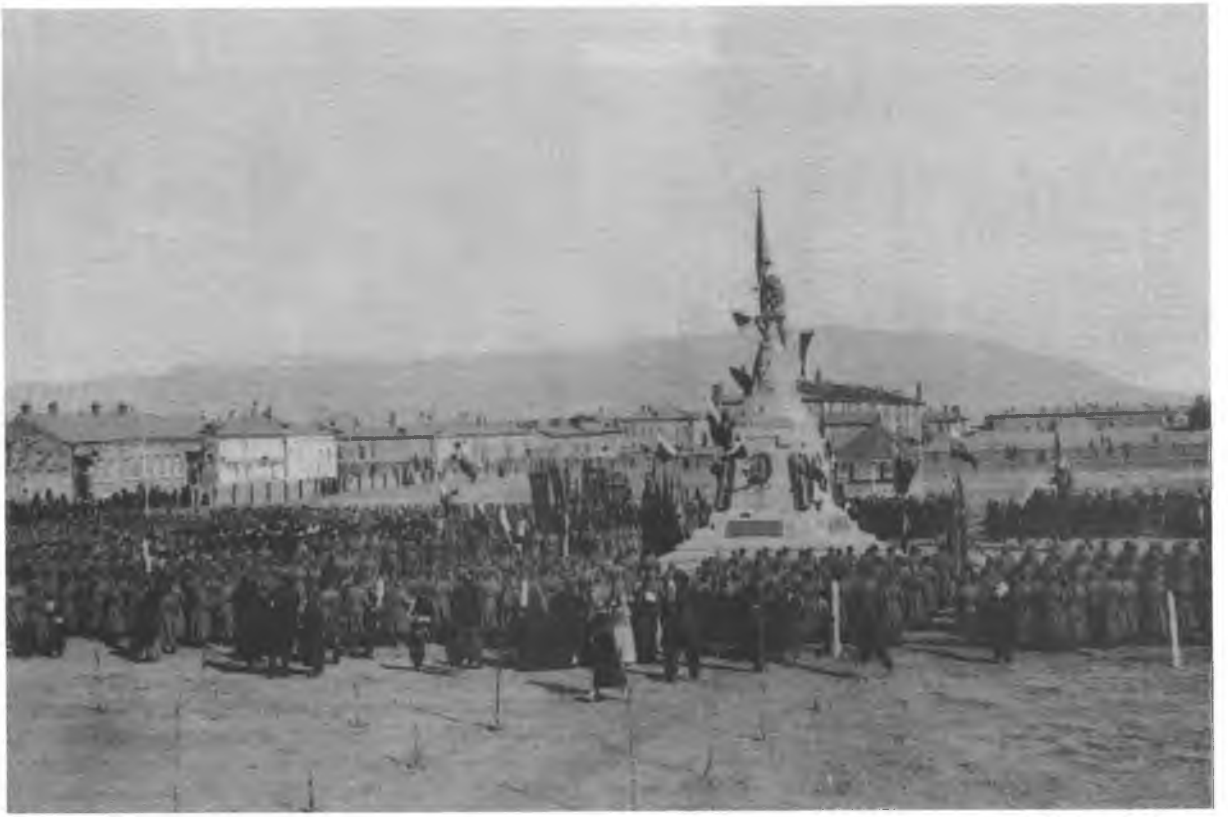
Kars Şehir Bahçesi (Parkı).

Bir grup Rus subay.

Çar II. Nikolay, Kars Kalesi'nde, Aralık 1914. Kapının üstünde Rusça "Tanrı çarı korusun!" yazıyor.

Rus zafer anıtının açılışı, Kars, 1910. Georg Kobro'nun kitabından.

Çar II. Nikolay Kars'ta, 13 Aralık 1914. STsKFFA. A-370-3

Çar II. Nikolay Sarıkamış'ta, Rus askerlerine madalya dağıtıyor, Aralık 1914.

Kars katedrali, 1915. STsKFFA. A-298-85

Kars garında General Bazarov'un uğurlanışı, 1915. STsKFFA. A-298-68

Kars Kalesi subayları ve eşleri gezide, 1914. STsKFFA. A-298-81

EK BELGELER

Batum Eyalet Ceridesi, no 24, 4.5.1913.

جمعه ایرتهسی ٤ مایس ۱۹۱۳ نمره ۲٤ نسخه سی ٥ قهیك

ایالت

باطوم

جریدهسی

۲ یه قدر مسافهٔ قیمه اجرا اولنافقدر.
بوته اجرای: سه لك ۳ روبله
درت آیلق ایچون ۱ روبله در.

آبونه بدلی قبول و باطوم عزتله سنده اعلانات طبع ایتدرمك ایچون والیی غیرباطورینك قالیچلاریاننده دائرهٔ مخصوصه سنده هرکون صباح ساعت ۱۰ دن بعدالظهر

ترکیاده قادینلر مسئلهسی.

قادینلرك لغری قالدیرق خصوصنده ترکیاده کوسترلمکده اولدیغی حرکات صوك زمانلرده اویله بر سرعته ایلریله دی که لهذی عائله ساحیاری بو حرکاتدن قورقدقلرندن اولی منع ایتمك ایچون لازم کلن تدابیرك اتخاذ اولنماسی حکومتدن طلب ایتمشلردر. حکومت ایسه رجالریی نظر دقته آلوب قادینلرك ازکتلرندن یوزلریی ستر ایتمه لری حقنده شرعاً گویا بر صلاحیت اولدیغنی ادعا ایدن ایکی غزتهیی «تجدد» و «مجاهده» قاپاتمش. لکن بو تدابیر تشبثات حرکاتی طوردورا بیلمیهجکی شبه یی در.

آسیاده اجرائی حکومت ایده جکلرنی قرکار آوروپا حیاتی قبول ایده جکلر.

صوك خبرلر:

احفوددرمك قره طاغلیلر طرفندن ضبط اولنماسی.

استحکامات ثلثیه حقنده کی مذاکره ایکی کون دولم ایتمشدر. ۸ ثانیه استحکامات اولماندالی اسعد پاشا، فرمطاع ارکان حرب دائرسنه گونددیگی اولدیغی مرحمی واسطه-سیله استحکاماتی ثلثیه اینمك خصوصنده مباحثه ده بولنمشلردر. بکلدیگی نقل ایدیلیور.

ماشلر محاربهسنده تورکلر ۳۰ بیك کشی غایب ایتمشلر. کوستندیل اطرافنده ۲۰ بیك تلفات ویرمشلر. ادرنه، سلانیك و بولاریده ۷۰ بیك قادر حساب اولونور.

مقتدرلر امیر دوشن تورك عسکرینك خداری ایسه ۱۵۰ بیك کشی اولوب. جرنك ٥٤ بیگی — بولغارلره. ٤٠ بیگی — سلانیکده بولغار و یونان عسکرلرینه. ۲۵ بیگی — یانیه و آلاسولیانه یونانلیلره. ۳۰ بیگی ده — صیرب و قره طاغ امیر اولمشلردر.

ماکدونیا و قراکیادن تورکیایه قاچمش قادین، اختیار و چوجقلرك عددی ده تقریباً ۱۵۰ بیك حساب اولونور.

Батумъ. 1913 № 1-83 / 102 нумер. +2 прилож. / 164

Годъ изданія I. Отдѣльный № 5 коп. Среда. 12-го Сентября 1912 года.

БАТУМЪ

Областныя Вѣдомости

Выходятъ Еженедѣльно

№ 1.

Правила и объявленія для напечатанія въ газетѣ «Батумъ» принимаются въ редакціи (особнякѣ канцеляріи Военнаго Губернатора), ежедневно, отъ 10-ти часовъ утра до 2-хъ часовъ пополудни.

Годовая плата съ доставкою и пересылкою: отъ года 3 рубля, на четыре мѣсяца — 1 рубль.

Плата за частныя объявленія — за строку корпуса: на одинъ разъ 30 коп., для трехъ 80 коп. и на три мѣсяца 40 коп.

Газета «Батумъ» имѣетъ единственною цѣлью всестороннее изученіе Батумской области и распространеніе въ обществѣ сведѣній какъ о имѣющемся на состояніи, такъ и о впервые-открываемыхъ, открывающихся въ ней благоустройствахъ.

Статьи, присылаемыя въ редакцію, въ случаѣ надобности, подвергаются исправленію и сокращенію.

На присылаемыхъ рукописяхъ должно быть означены фамилія и адресъ автора.

На основаніи Высочайше утвержденнаго 8 апрѣля 1902 г. мнѣнія Государственнаго Совѣта, Министръ Внутреннихъ Дѣлъ, по соглашенію съ Министромъ Финансовъ и Государственнымъ контролеромъ, установилъ, что съ 1 января 1902 года, четырехлѣтіе плата за напечатаніе обязательныхъ, кромѣ отдѣльныхъ, объявленій въ губернскихъ вѣдомостяхъ не вносится въ нижеслѣдующихъ основаніяхъ.

1) Плата за печатаніе объявленій, кромѣ судебныхъ, объявленій, помѣщаемыхъ въ губернскихъ вѣдомостяхъ, опредѣляется по 5 коп. за квадратъ обыкновеннаго петита, т. е. по 15 к. за строку, если она состоитъ изъ трехъ квадратовъ, по 30 коп.—изъ четырехъ квадратовъ и т. д., независимо отъ шрифта, какимъ въ дѣйствительности будетъ напечатано объявленіе, и независимо отъ объявленнаго числа мѣстъ въ газетѣ.

ПРИМѢЧАНІЕ. Квадратъ объявленнаго петита въ ширину равенъ 10 буквамъ обыкновеннаго петита, въ квадратѣ въ длину должно имѣть строкъ петита.

2) При печатаніи объявленій допускается употребленіе разныхъ шрифтовъ и увеличеніе противъ положеннаго размѣра, предоставляется на типографіи.

3) При повтореніи одного и того-же объявленія въ текстѣ газеты дѣлается скидка 10%, со стоимости второй, третьей и болѣе публикаціи.

4) При разныхъ объявленій въ видѣ приложенія, взимается, кромѣ платы за наборъ по указанной расцѣнкѣ, за бумагу по расчету типографіи, и за почтовые расходы 1 р. со ста экземпляровъ. Прочія объявленія, отсылаемыя въ другія типографіи, не принимаются.

5) Объявленія, помѣщаемыя въ приложеніи къ газетѣ, взимаются особо по 20 коп. за печатную строку.

6) Бесплатно печатаются тѣ изъ обязательныхъ объявленій, которыя освобождены отъ установленной платы на осн. особыхъ постановленій, и распоряженій правительства.

Статья 543 т. II ч. I св. зак. изд. 1892 г. «Статьи оффиціальной части Губернскихъ Вѣдомостей и прибавленій къ нимъ имѣютъ для всѣхъ присутственныхъ мѣстъ и должностныхъ лицъ своей губерніи, до коихъ онѣ касаются, а также для всѣхъ прочихъ Губернскихъ и Областныхъ Правленій, равную силу съ указами и сообщеніями Губернскаго Правленія, посему, въ случаѣ упущеній, никакое имъ сихъ мѣстъ и лицъ не можетъ оттоваривяться невѣдѣніемъ того, что объявлено было оффиціально чрезъ Губернскія Вѣдомости».

Годъ изданія I. Отдѣльный 5 коп. Четвергъ. 18-го Октября 1912 года.

БАТУМЪ

Областныя Вѣдомости

Выходитъ Еженедѣльно

№ 6.

Правила объ объявленіяхъ для напечатанія въ газетѣ «Батумъ» принимаются въ редакціи (помѣщеніе Канцеляріи Военнаго Губернатора), ежедневно, отъ 10-ти часовъ утра до 3-хъ часовъ пополудни.

Плата за объявленія обязательныхъ постановленій: на годъ 8 руб., на полгода 4 руб.; для необязательныхъ: на годъ 4 руб., на полгода 2 руб. 25 коп. съ доставкой и пересылкой.

Плата за частныя объявленія — по строкѣ петитомъ: за одинъ разъ 20 к., два раза 30 к. и за три раза 40 коп.

За перемѣну объявленій на 1-й страницѣ взимать 5 к. со строки.

Газета «Батумъ» имѣетъ единственною цѣлью литературное изученіе Батумской области и распространеніе въ ней полезныхъ свѣдѣній и только тѣмъ можетъ имѣть снисхожденіе со стороны, какъ и всякій періодическій изданіе, выходящій въ свѣтъ ограниченный.

Статьи, присылаемыя въ редакцію, въ случаѣ надобности, могутъ подвергаться исправленію и сокращенію.

Изъ присланныхъ рукописей могутъ быть помѣщены болѣе или менѣе интересныя.

На основаніи Высочайшаго утвержденнаго 8 апрѣля 1902 г. мнѣнія Государственнаго Совѣта, Министромъ Внутреннихъ Дѣлъ, по соглашенію съ Министромъ Финансовъ и Государственнымъ контролеромъ, установлена на протяженіи съ 1 января 1903 года, четырехъ-копѣечная плата за печатаніе объявленій, правительствомъ, объявленій въ губернскихъ вѣдомостяхъ и подлежащихъ оповѣщеній.

1) Плата за печатаніе объявленій, правительствомъ, объявленій, печатаемыхъ въ губернскихъ вѣдомостяхъ, опредѣляется по 5 коп. за квадратъ обыкновеннаго шрифта, т. е. по 15 к. за строку, если она состоитъ изъ трехъ квадратовъ, но не менѣе — за четыре квадратныхъ и т. д., помѣщаемыхъ отъ шрифта, какъ въ дѣйствительности будетъ напечатано объявленіе, и независимо отъ величины листа газеты.

ПРИМѢЧАНІЕ. Квадратъ обыкновеннаго петита по ширинѣ равенъ 10 буквосоединительнаго петита, а вышиною въ линію заключаетъ въ себѣ строки петита.

При печатаніи объявленій печатается напередъ данныхъ мѣстностей и за печатаніе предъявляется правительствующая плата, какъ сказано выше.

При повтореніи одного и того же объявленія въ третій разъ плата уменьшается 15%, за стоимости второй, третьей и болѣе публикаціи.

4) При размѣщеніи объявленій въ видѣ приложеній, помѣщаемыхъ при выборѣ въ газетахъ, за отдѣльныя, по отношенію къ газетѣ, выборныя листы, печатаемыя типографіей, за правительствомъ.

5) За составку правительствующихъ объявленій взимается по 20 коп. за каждое.

6) Помѣщеніе печатаемыхъ въ нихъ обязательныхъ объявленій, которыя подлежатъ отъ установленной платы по оно, особыхъ условій, и распорядительной власти.

Статья 543 т. II ч. I св. зак. изд. 1892 г. «Статьи оффиціальной части Губернскихъ Вѣдомостей и прибавленій къ нимъ имѣютъ для всѣхъ присутственныхъ мѣстъ и должностныхъ лицъ своей губерніи, до коихъ онѣ касаются, а также для всѣхъ прочихъ Губернскихъ и Областныхъ Правленій, равную силу съ указами и сообщеніями Губернскаго Правленія, почему, въ случаѣ упущенія, никакое изъ сихъ мѣстъ и лицъ не можетъ отговариваться невѣдѣніемъ того, что объявлено было оффиціальною частью Губернскихъ Вѣдомостей.

ОБЪЯВЛЕНІЕ

Военнаго Губернатора Батумской области

По выборамъ въ Государственную Думу.

13-го октября 1912 года г. Батумъ.

Въ виду телеграммы Исполняющаго должность Намѣстника **Его Императорскаго Величества** на Кавказѣ, Генерала-отъ-инфантеріи **Шатилова**, симъ объявляется во всеобщее свѣдѣніе, что Высочайшимъ Указомъ восьмого октября повелѣно произвести выборы Членовъ Государственной Думы въ Кавказскомъ краѣ **двадцатаго сего октября**. Во исполненіе таковой **Монаршей** воли, Избирательное Собраніе VI-го округа по выборамъ въ Государственную Думу отъ Карсской и Батумской областей и Сухумскаго округа состоится выше указаннаго числа въ гор. Батумѣ, въ помѣщеніи Городской Управы, куда и должны прибыть всѣ выборщики отъ общей куріи къ 9 час. утра для принятія участія въ избраніи Члена въ Государственную Думу.

СПИСОКЪ

выборщиковъ отъ населенія Батумской области тунной куріи для избранія члена въ Государственную Думу.

А. Отъ съѣзда городскихъ избирателей гор. Батума:

1) Григорій Станиславовичъ **Согорвъ**, журналистъ, домашняго образованія.

2) Капитонъ Александровичъ **Гоголадзе**, бухгалтеръ Батумскаго Общества Взаимнаго Кредита, домашняго образованія.

3) Филиппъ Андреевичъ **Кикина**, рабочій-слесарь, домашняго образованія.

Отъ съѣзда уполномоченныхъ сельско-окружныхъ сходовъ Батумскаго округа:

1) **Пейзулъ-бекъ Хусеинъ-бекъ оглы Ахмѣдъ-ага-заде**, житель сел. Мачихлисъ-Пири, Нижне-Аджарскаго участка, хлѣбопашецъ, депутатъ Нижне-Аджарскаго участковаго словесного суда, грамотенъ по турецки.

В. Отъ съѣзда городскихъ избирателей гор. Артвина:

1. Амонъ Петросовичъ **Пипенъ**, проживаетъ въ г. Батумѣ, агентъ С.-Петербургскаго Страхового Общества и управляетъ Батумскою Конто, сею Англійскаго Акціонернаго Общества для добычи и русской нефти и жидкаго топлива, подъ названіемъ «Оксусъ», окончилъ учительскую семинарію.

Г. Отъ съѣзда уполномоченныхъ сельско-окружныхъ сходовъ Артвинскаго округа:

1) **Ахмедъ-ага Чаль Гусейнъ оглы**, житель сел. Кнаріхалы, Артвинскаго участка, земледѣлецъ, грамотенъ по-турецки.

2) **Мелла Карим изъ Мемедъ ага оглы**, житель сел. Ніангуларъ, Ардануского участка, земледѣлецъ, грамотенъ по-турецки.

Д. Отъ съѣзда уполномоченныхъ отъ рабочихъ Батумской области:

1) Павелъ Котіевъ **Долбандзе**, рабочій завода «Марсъ» въ гор. Батумѣ, паяльщикъ, малограмотенъ.

Въ 1909 г. Комитетъ Общества по призрѣнію дѣтей лицъ, погибшихъ при исполненіи служебныхъ обязанностей принялъ предложеніе г-на Вайнгрубъ объ организаціи при Комитетѣ спеціальнаго справочнаго отдѣла, о чемъ и были въ большомъ количествѣ разосланы циркуляры, вывѣшены плакаты въ различныхъ учрежденіяхъ, помѣщены объявленія въ газетахъ и вообще приняты мѣры къ наиболѣе широкому оповѣщенію о томъ всѣхъ, могущихъ имѣть надобность въ справкахъ.

Въ настоящее время Комитетъ прекратилъ дѣйствіе существовавшаго между нимъ и г. Вайнгрубомъ соглашенія касательно сего справочнаго отдѣла, почему и проситъ всѣ вывѣшенные плакаты о семъ справочномъ отдѣлѣ снять для уничтоженія и поставить въ извѣстность всѣхъ тѣхъ, кто имѣетъ надобность въ наведеніи подобнымъ путемъ справокъ, что въ дальнѣйшемъ къ вызывающимъ г. Вайнгрубомъ или кѣмъ либо другимъ справкамъ Комитетъ Общества никакого отношенія не имѣетъ, о чемъ и объявляется для всеобщаго свѣдѣнія.

Часть оффиціальная.

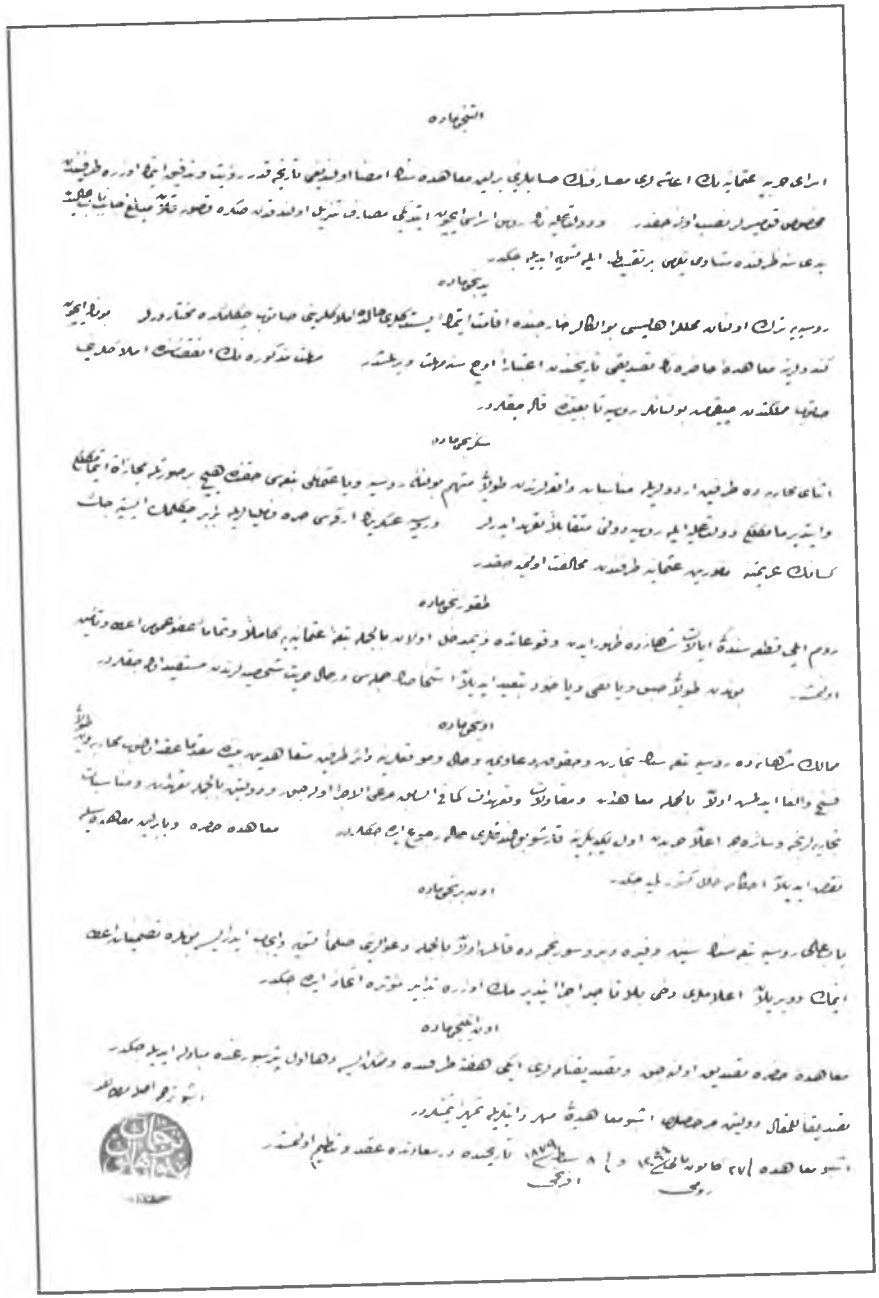
ОТДѢЛЪ ОБЩІЙ

Правила для санитарно-исполнительныхъ комиссій о мѣрахъ по предупрежденію и борьбѣ съ холерой и чумой.

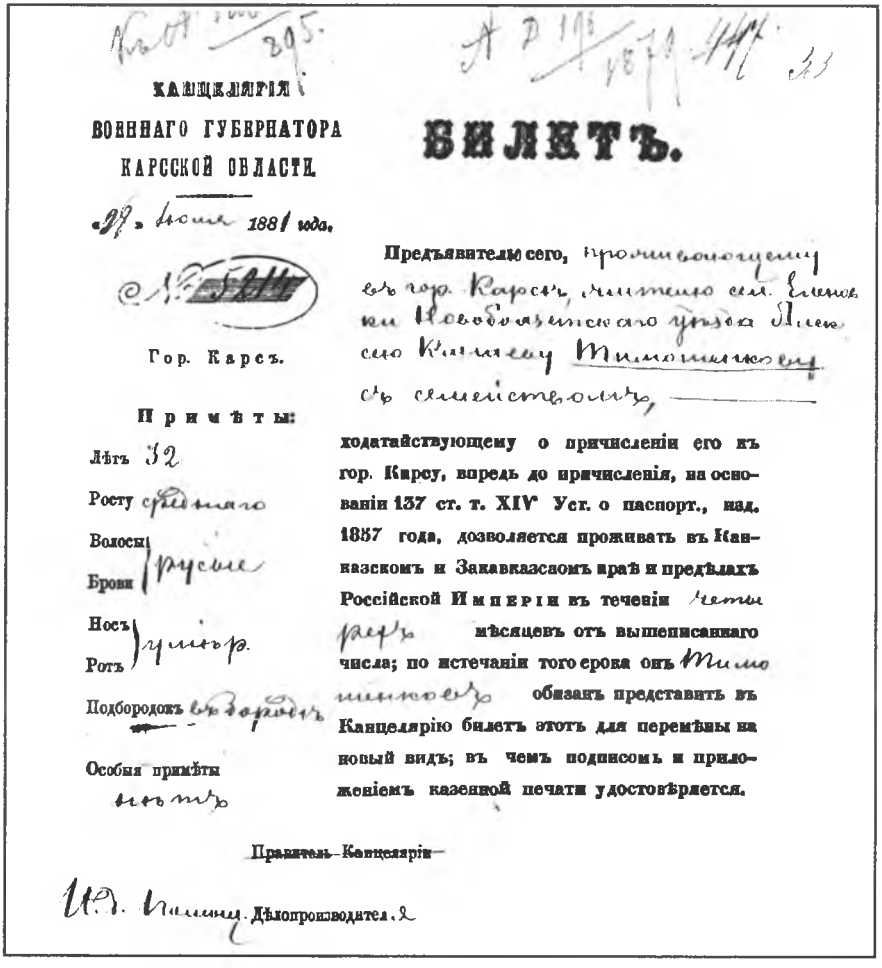
(Продолженіе см. Отд. Вн. № 41)

§ 5. Постановленія санитарно-исполнительныхъ комиссій обязательны для всѣхъ лицъ, учрежденій и мѣстностей, которыхъ они касаются. Губернская санитарно-исполнительная комиссія, въ случаѣ признанной ею необходимости дополнить относящіяся до сего постановленія главной ко-

İstanbul Muahedesi, Şubat 1879, Madde 7.
BOA. İ. MMS. 60-2855-1 lef 3 sf 2

Bilet (göç tezkiresi) örneği, Kars 1881.
HAA f. 269 op. 2 d. 3044

Канцелярія
Военнаго Губернатора
Карсской области.

«27» июня 1881 года.

Гор. Карсъ.

Билетъ.

Предъявителю сего, проживающему въ гор. Карсѣ, числящемуся сел. Ени-кей Новобаязетскаго уѣзда Ялчинскою Климентомъ Тимошинскомъ съ семействомъ, ———

ходатайствующему о причисленіи его къ гор. Карсу, впредь до причисленія, на основаніи 137 ст. т. XIV Уст. о паспорт., изд. 1857 года, дозволяется проживать въ Кавказскомъ и Закавказскомъ краѣ и предѣлахъ Россійской Имперіи въ теченіи четыре мѣсяцевъ отъ вышеписаннаго числа; по истеченіи того срока онъ Тимошинскій обязанъ представить въ Канцелярію билетъ этотъ для перемѣны на новый видъ; въ чемъ подписомъ и приложеніемъ казенной печати удостовѣряется.

Приметы:

Лѣтъ 32
Росту средняго
Волосы
Брови } русые
Носъ
Ротъ } умѣр.
Подбородокъ въ бородѣ
Особыя примѣты
нѣтъ

Правитель Канцеляріи

Дѣлопроизводитель.

Kars Maarif Cemiyeti Tüzüğü, Kurucular, s. 11-12 Türkçe.

اوز مخصوصی رساله‌لریندہ چاپ اولونور.

۲۸) اداره‌نگ حضوری او وقت قانونه موافق‌در که مجلسده صدر ویا صدرگ کوستجیسیدن غیری ایکی عضودن اکسیك یعیلماش گرك اولمیا بو مجلسه مصاحت ایچون جمعیتگ غیری عضولریدہ دعوت اولونا بیلورلر ایشلر اداره‌ده عضولرگ رائیسنه مناسب هانگه طرفده سس چوق اولسا اوطرفه قطع اولنور اما اوتوفت که عضولرگ سسی برابر اولا صدر مجلس اولان طرفگ رائیسی قبول اولونور.

۲۹) جمعیتگ صدری:

اؤلا) بو قانون نامه‌لگ هر امرلرینه عمل ویریلمکنی نظر دقت ایدر.

ایکنجی) مجلسلرده مشوره‌لرده اداره باشی اولوب رهبرلك ایدر.

اوچنجی) جمعیتگ آدی ایله هر بر اداره‌لرایله محکمه‌لر ایله و شخصلر ایله سؤال جواب ایدوب ایش کورير.

۳۲) جمعیتگ اوز آدینه بر مخصوصی مهری بولونر.

۳۳) بو قانون نامیه مناسب اولمیان ایشلرده جمعیت دولت قانونلاریله دستورالعمل ایدر.

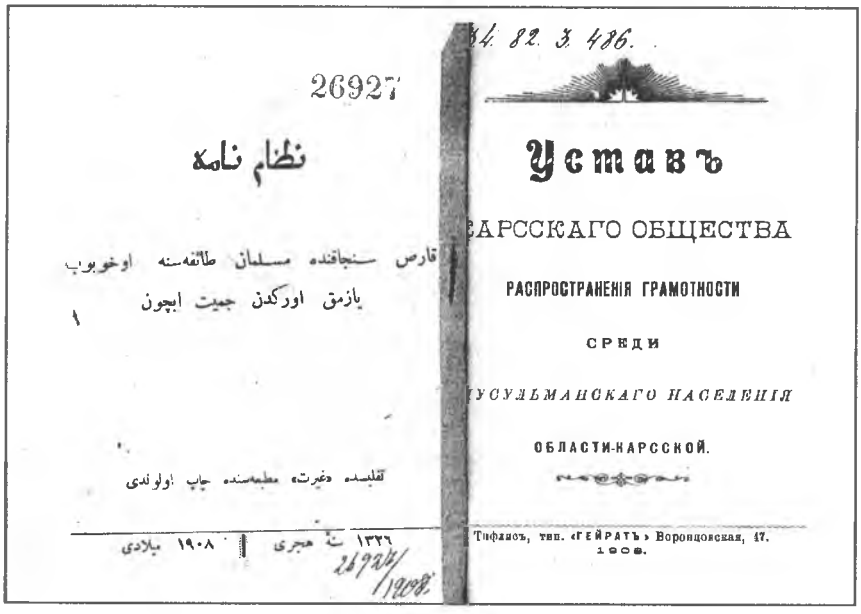
۳۴) جمعیت مجلس عمومگ عضولریگ دورتدن اوچ پای سسلریله او جملده باقی عضولردن اوچدن ایکسی سس اولا یاغلانا بیلور. و بو وقت مجلسی عموم ویردیکی قرارداد ایله ایشلر قطع محاسبه اولونور.

بز آشاغیده قول چکن بالیلر بو قانون نامه‌نی خیرلو بولوب وکیل ایتدیك دولت طرفندن بو نظام نامه‌نی تصدیق ایتدیرنکه و لازم اولان پرلرده جواب‌ده اولماله بو شخصلری دعوا وکیلی علیك خلیلبك اوف. ابراهیمبك جهانکروف. عارف آغا امیرزاده. ملا محی‌الدین یمین‌اوغلی. عبدالله یعقوب اوغلی باقی عضولریگ امضالری. . . .

Kars Maarif Cemiyeti Tüzüğü, Kurucular s. 14 Rusça.

го Алибека **Халильбекова** Ибрагима Бекъ **Джангирова**, Арифа агу **Эминъ оглы**, Моллу Мугаддина **Еманъ оглы** и Абдуллу **Якубъ ага оглы**. Далѣе подписи. .

Kars Neşri Maarif Cemiyeti nizamnamesi kapağı, 1908.

Ardanuç'tan Türk tarafına geçenlerin listesi.

168	Али Бекъ Махмудъ-оглы
169	Омеръ Юсуфъ-оглы
	Сел. ХОДЪ-УЛІЯ:
170	Молла Чипдахъ-оглы

СПИСОКЪ измѣнникамъ АРДАНУЧСКАГО УЧАСТКА, Артвинскаго округа.

	Сел.МАЦАЛАХЕТЪ:
171	Асанъ Бекъ Сабитъ-бекъ-оглы
172	Шукри Бекъ Кямилъ-оглы
173	Шевкетъ Сердалъ-оглы
174	Тефукъ-бекъ Усейнъ-бекъ-оглы
175	Дилаверъ Зія-оглы
176	Асланъ Пелеванъ Али-оглы
	Сел. Б А Ц А:
177	Енисъ Шевкетъ-оглы
178	Асанъ Бекъ Сусанъ-бекъ-оглы
179	Решидъ Чаушъ Джошкунъ-оглы
180	Нури Бекъ Джеври-бекъ-оглы
181	Асанъ Эфенди Алайбековъ
182	Фазли Бекиръ-оглы
183	Шерифъ Кадиръ-оглы
184	Ибрагимъ Шамо-оглы
185	Али Шамо-оглы
186	Карабекъ Генджъ-Али-оглы
	Сел. Ж У Г О:
187	Молла Ридванъ Ибрагимъ-оглы
188	Молла Фазли Али-оглы
	Сел. СУАГАРА:
189	Мирза Сеидъ-оглы
190	Нейти Шакиръ-оглы
191	Ахмедъ Асанъ-оглы
	Сел. СПИСЧАЛА:
192	Кучукъ Ага Зурiаджи
193	Афизъ Гентуръ-оглы
194	Шукри Османъ-оглы

Artvin'den Türk tarafına geçenlerin listesi.

СПИСОКЪ №VIII. 599

жителямъ Артвинскаго округа, Батумской области, перешедшимъ на сторону Турціи

№№ по порядку.	Имена, отчества и фамиліи	ПРИМѢЧАНІЕ
	По АРТВИНСКОМУ УЧАСТКУ.	
	Сел. БЕРТА:	
I	Юсуфъ Ага Ихтіаръ-оглы съ семействомъ	
2	Асанъ Молла-оглы	-"-
3	Сулейманъ Ихтіаръ-оглы	-"-
4	Мемедъ Молла оглы	-"-
5	Ибрагимъ Сале Эфенди-оглы	-"-
6	Кадыръ Ибрагимъ Ибрагимъ-оглы	-"-
7	Сулейманъ Талки Личъ-оглы	-"-
8	Мемедъ Сулейманъ-оглы	-"-
9	Усейнъ Судейманъ-оглы	-"-
I0	Али Шерифъ-оглы	-"-
II	Усейнъ Шерифъ-оглы	-"-
I2	Ибрагимъ Ихтіаръ-оглы	-"-
I3	Судейманъ Усейнъ-оглы	-"-
I4	Мемедъ Ихтіаръ-оглы	-"-
I5	Исмаилъ Немышъ-оглы	-"-
I6	Сулейманъ Субаши-оглы	-"-
I7	Гусейнъ Субаши-оглы	-"-
I8	Хусейнъ Катабашъ-оглы	-"-
I9	Юсуфъ Молла-оглы	-"-
20	Мемедъ Реджебъ-оглы	-"-
2I	Али Тавшанъ-оглы	-"-
22	Садыхъ Тавшанъ-оглы	-"-
23	Садыхъ Эджемъ-оглы	-"-
24	Усейнъ Курулла-оглы	-"-
25	Аденъ Нурулаа-оглы	-"-

Artvin'den Türk tarafına geçenlerin listesi.

жителямъ Артвинскаго округа, Батумской области, перешедшимъ на сторону Турціи.

№ по порядку	ИМЕНА, ОТЧЕСТВА и ФАМИЛІИ	ПРИМѢЧАНІЕ
	ШАВШЕТО-ИМЕРХЕВСКАГО УЧАСТКА:	
	Сел. БОЛВАНА:	
I	Юсуфъ Шакиръ-оглы.	
2	Эмо Идрисъ-оглы	
3	Панатъ Шакиръ-оглы	
4	Юнусъ Османъ-оглы	
5	Муса Сеферъ-оглы	
6	Адемъ Карани-оглы	
7	Риза Омурла-оглы	
	Сел. ШИХЛОБАНЬ:	
8	Салахъ Карабекъ-оглы	
9	Муеддинъ Фиратъ-оглы	
I0	Кибаръ Мустафа-оглы	
II	Исахъ Мамедъ-оглы	
I2	Садыхъ Шукри-оглы	
I3	Дурсунъ Забитъ-оглы	
I4	Риза Мededъ-оглы	
I5	Шакиръ Гусейнъ-оглы	
I6	Забитъ Шакиръ-оглы	
I7	Рамизъ Месхудъ-оглы	
I8	Нелулъ Ибрагимъ-оглы	
I9	Кибаръ Халилъ-оглы	
20	Бинали Кая-оглы	
2I	Ибрагимъ Мемишъ-оглы	
22	Софи Кафджъ-оглы	
23	Забитъ Топалъ-оглы	
24	Сале Топалъ-оглы	

Murgul vadisinden Türk ordusuna katılanlar.
STsSA f. 157 op. 1 d. 358.

Вх. 1366...16

591

С п и с о к ъ

измѣниковъ изъ жителей МУРГУЛЬСКАГО УЩЕЛЬЯ, принимавшихъ участіе въ боевыхъ дѣйствіяхъ противъ Русскихъ войскъ совмѣстно съ турками.

№№ по порядку	ИМЕНА, ОТЧЕСТВА и ФАМИЛІИ	ПРИМѢЧАНІЕ.
	Сел. ЧИЛАУРЪ:	
I	Ильясъ Дали Асанъ-оглы	
	Сел. ЧХАЛЕТЪ:	
2	Шакиръ Арифъ-бекъ-оглы	
3	Шерифъ Эфенди-оглы	
4	Шевки Узунъ-Омеръ-оглы	
5	Ахмедъ Омеръ-оглы	
6	Хасанъ Хаджи-бекъ-оглы	
7	Мехмедъ бекъ Юръ-оглы	
8	Микдатъ Пиръ-оглы	
9	Ало Пиръ-оглы	
I0	Мехмедъ Краибъ-оглы	
II	Ресулъ Молла-оглы	
	Сел. ГОГЛІЕТЪ:	
I2	Сеферъ Али Ага-оглы	
I3	Мехмедъ Гулъ-оглы	
I4	Суло Топалъ-оглы	
I5	Риза Топалъ-оглы	
I6	Молла Топалъ-оглы	
I7	Ахмедъ Гулъ-оглы	
I8	Али Эзинганъ-оглы	
	Сел. БАШКОЙ:	
I9	Фаикъ Исмаилъ-оглы	
20	Ильясъ Уста Гасанъ-оглы	
2I	Тейфикъ Кабанъ-оглы	
22	Асланъ Эзизъ-оглы	

Şavşat'tan Türk ordusuna ve çetelere katılanlar.
STsSA, f. 157, op. 1, d. 358.

597

С П И С О К Ъ № 7.

четникамъ и другимъ лицамъ, измѣнившимъ Русскому Правительству и перешедшимъ на сторону турокъ.

ШАВШЕТСКІЙ УЧАСТОКЪ.

Сел. Сатлеръ-Рабатъ:

Юсуфъ Мамедъ-оглы
Ширинъ Исмаилъ-оглы
Фетатъ Молла Ибрагимъ-оглы
Шагинъ бекъ Эминъ-бекъ-оглы
Омеръ Шерифъ-оглы
Рушты Мулла Сабри-оглы
Шевки Мулла Сабри-оглы
Ильясъ Эзизъ-оглы
Девришъ Узель-оглы
Мулла Ибрагимъ Асанъ-оглы
Пейлюль Бекъ Хемши-оглы
Нкседъ Бекъ Хемши-оглы
Аки Нуседъ Хемши-оглы
Рамизъ бекъ Хемши-оглы съ сыновьями.
Неджибъ Бекъ Хемши-оглы
Мулла Агали съ сыномъ Якубомъ Саидъ-оглы
Руфетъ Джанджулъ-оглы
Недимъ Ишихъ-оглы
Шевки Мулла Магомелъ-оглы
Мулла Мухлисъ Эюбъ-оглы
Шаганъ Али Исмаилъ-оглы
Мулла Ибрагимъ Гусейнъ-оглы
Дервишъ Гусейнъ оглы
Шамилъ Гусейнъ-оглы

Сел. ВАНТА:

Бура Мустафа оглы
Давудъ Мустафа-оглы
Юсуфъ Мустафа-оглы
Шевки Бекъ Юсуфъ-бекъ-оглы
Курбаны Пери-оглы

30 Юнусъ Юсунъ-оглы
31 Якубъ Мустафа-оглы
32 Юсупъ- бекъ Али-бекъ-оглы

Сел. СУХЛОБАНЬ:

33 Забитъ Ага Топалъ-оглы
34 Асланъ Забитъ-оглы
35 Софи Кафеджи-оглы
36 Искендеръ Юсуфъ-оглы
37 Сала Юсуфъ-оглы
38 Таштанъ-бекъ-оглы
39 Азо Решидъ-бекъ-оглы

Сел. ИМЕРХЕВЪ-СУРЕВАНЪ:

40 Исмаилъ Эфенди-Хаджи
41 Шакиръ Эфенди-оглы
42 Наджидъ Исмаилъ-бекъ-оглы
43 Хефидъ Исмаилъ бекъ-оглы
44 Маликъ Исмаилъ-оглы

Сел. МАМАНЕЛИСЪ:

45 Урфанъ Дурсунъ-оглы
46 Джеври Селимъ-оглы
47 Юсупъ Эдинъ-оглы
48 Везиръ Гасанъ-оглы
49 Шамиль Юсифа-оглы
50 Неса Пейлюль-оглы
51 Риза Дервишъ-оглы
52 Али Зюгулъ-оглы
53 Тормехъ-оглы Омеръ
54 Исмаилъ оглы Зеко
55 Юсупъ Молла Османъ-оглы
56 Середръ Шамиль-оглы

Tanzot köyünden Türk ordusuna ve çetelere katılanlar.
STsSA, f. 157, op. 1, d. 358.

225 Исмаилъ Эфенди Мехмедъ Ага-огль

Сел. ХАРАУЛЪ:

226 Алатъ Бекъ Эминъ-огль

227 Ремзи Бекъ Гасанъ-бекъ-огль

228 Арифъ Бекъ Гасанъ-бекъ-огль

Сел. МУКЕРЪ:

229 Бозъ Ага Сусанъ-бекъ-огль

230 Мустафа Додолъ-Мехмедъ-огль

231 Исмаилъ Демурчи-огль

232 Казимъ Адилъ-бекъ-огль

Сел. ДІАКАРМУЧЪ:

233 Билалъ Ага Исмаилъ-огль

234 Сулейманъ Асанъ-Ага-огль

235 Джеври Шабанъ-огль

Сел. ЮВАЛЪ:

236 Молла Шабанъ Ахмедъ-огль

237 Молла Шаиманъ Мевлюдъ-огль

Сел. МЕЦКИЛЪ:

238 Иззетъ Юсуфъ-огль

Сел. ГУЛИДЖА:

238 Мехмедъ Курукъ-огль

Сел. ТАНЗОТЪ:

240 ОсмСнъ-Ага Эзизъ-ага-огль

241 Эмидъ Эзизъ-Ага-огль

242 Атимъ Эзизъ-Ага-огль

248 Мухамедъ Гусейнъ-огль

244 Исмаилъ Молла Ахмедъ Афизъ-огль
245 Ахмедъ Аджи-огль

Сел. ЗЕКЕРІЯ:

246 Мевлюдъ Реджебъ-огль

Сел. САХРЕ:

247 Мевлюдъ Ага Реджебъ-огль

248 Османъ Ага Асанъ-Ага-огль

249 Афизъ Асанъ Ага-огль

250 Алишанъ Афизъ Пелеванъ-огль

Сел. ВАРТХЕЛЪ:

251 Афизъ Мевлюдъ-огль

Сел. КЬАРДЖЕТЪ:

252 Адемъ Девришъ Ага-огль

İzvestiya Karsskago Soveta Soldatskih, Raboçih i Krestyanskih Deputatov gazetesi, Kars 13-26 Eylül 1917.

ИЗВѢСТІЯ

Карскаго Совѣта Солдатскихъ, Рабочихъ и Крестьянскихъ Депутатовъ и офиціальный отдѣлъ Областного Комиссаріата

1917 СЕНТЯБРЬ 13 СРЕДА

Годъ изданія I-й № 39 Цѣна № 12 копѣекъ

Ежедневная политическая, литературная и общественная газета

Продолжается подписка на 1917 годъ на газету

ИЗВѢСТІЯ

Карскаго Совѣта Солдатскихъ, Рабочихъ и Крестьянскихъ Депутатовъ и офиціальн. отдѣлъ Областного Комиссаріата

ПРОДОЛЖЕНА ПОДПИСКА НА

„ЗАЕМЪ СВОБОДЫ" 1917 ГОДА

5%

освобожденнаго отъ налога

Şehadetname, Şavşat Davazril köyü 1915.
Davud Abidoğlu silah almaduğuna çeteciler yanında gezmedüğüne.

Bölüm 7. Kars gen. gubernatorunun Ermenice duyurusu.
Kars gazetesi, Ocak 1915.

42

ԿՈՉ

Պարսկ նահանգի ազգաբնակութիւնը:

Թիւրքիոյ դէմ մղուած կռուի հնոց սկզբից, նահանգի քրիստոնեայ ազգաբնակութեան անվարտպատած մասի դէպի տեղական մահմետականները ունեցած իշխանական վերաբերմունքը վերջին ժամանակներս յայտնուեց բացառիկ չարաճակատներով, որի հետեւանքը եղաւ մի քանի մահմետականների սպանութիւնը:

Այդ վերին աստիճանի տխուր երեւոյթը, որը յատուկ չէ ռուսահպատակներին, սիրտ տեղի չունենալ միր հայրենիքի սահմաններում. Ռուսաստանը կռւում է տանիկ կառավարութեան և զօրքերի և ոչ մի մահմետականութեան հետ.

Խաղաղ մահմետականները, մինչև անգամ նիւէ տոճկահպատակ էլ լինեն, լիովին իրաւունք ունեն վայելելու ռուսական օրէնքի պաշտպանութիւնը և հովանաւորութիւնը, չկիշելով արդէն ռուսահպատակ մահմետականների մասին, որոնք նոյնպիսի քաղաքացիներ են, ինչպէս և քրիստոնեաները.

Դոյութիւն ունեցող օրէնքներից դուրս, Ռուսաստանի սահմաններում, առանձին անձնաւորութիւնների կամ խմբակցութիւնների վերաբերութեամբ, ոչ մի բռնութիւն կամ կամայականութիւն չի թոյլատրւում, եթէ նրանք նկատած լինեն նոյն իսկ քրէական զանցառութիւնների մէջ դէպի Ռուսաստանը. Դրա համար կան իշխանութիւններ և դատարան, որոնց և յանձնելու են մեղաւորները, գոյութիւն ունեցող օրէնքներով դատելու համար. Ազգաբնակութիւնը նպաստելու է միայն մեղաւոր անձնաւորութիւններին իշխանութեան ձեռքը մատնելու մէջ, թոյլ չտալով նրանց վերաբերմամբ ոչ մի բռնութիւն դէմ իր հայեցողութեան.

Այդպիսի բռնութիւններ կատարող անձնաւորութիւնները իրանց հերթին համարւում են քրէական յանցաւորներ և օրէնքով պատասխանատուութեան են ենթարկելու.

Որովհետև Կարսի նահանգը պատերազմական դրութեան մէջ է, դրա համար այդպիսի տեղերի վերաբերեալ կանոնագրութեան 19-րդ յօդ. 7-րդ կէտի հիման վերայ (յանձնած օրէնագրութեան 11 հատ. 23-րդ յօդ. ընդհ. նահ. վարչ. հրատ. 1892 թ.), ես հանձն եմ ընդհանուր դատախարութիւնից և յանձնելու եմ զինորական դատարանին բոլոր այն յանցաւորներին, որոնք կրնանն կատարելու դէմ դրծած յանցանքի, այնև ատազգութեան և թալանի մէջ, որի մասին տարեայս օգոստոս 26-ին յայտարարած է նահանգի ազգաբնակութեանը.

Այս օրերս կատարած խաղաղ մահմետականների սպանութիւնը հակառակ է ընդհանուր վարչական կարգերին ուստի, այդպիսի գործերը յանձնելու են զինորական դատարանին, միեւ որոնցին պատերազմի ժամանակ գոյութիւն ունեցող օրէնքի հետեւողական դատելու համար.

Վերոյիշեալի մասին ծանուցանելով Կարսի նահանգի ազգաբնակութեանը, զգուշացնում եմ, որ նրանք, որոնք կ'նկատուեն բռնութեան գործ դնելու մէջ, առանց բացառութեան, ինչպէս քրիստոնեաները, նոյնպէս մահմետականները. յետոպայում ևս մատնելու են զինորական դատարանին, պատերազմական դրութեան օրէնքով դատելու համար, որով այդ օրինակ ոճրագործութիւնին գործողները առանձնապատկ դատապարտւում են մահուան.

Դիմելով բարեմիտ քրիստոնեայ ազգաբնակութեանը, տեսնում եմ նրան ներգործել ժողովրդի անկրթւոտութեան դասի վերայ, որ թոյլ չտայի դէպի տեղական խաղաղ մահմետական ազգաբնակութիւնը մի որեւէ հիմնական վերաբերմունք, քանի որ նրանք, պատերազմական զործողութիւնների առաջ հնձած հանգամանքների մէջ, մեղաւոր չեն.

Հսկայանի վրայ տառապրել է.
Ժամանակաւոր Գինեռալ-Նահանգապետ, Կարսի նահանգի,
Գինեռալ-Լեյտենանտ ՉՈՒՐՄՈՎ.

1914 թ. դեկտեմբերի 18.
Կարս.

Kars gen. gubernatorunun Rusça duyurusu, *Kars* gazetesi Ocak 1915.

17

ВОЗЗВАНІЕ

къ населенію Карсской области.

Наблюдавшееся съ начала войны съ Турціей враждебное отношеніе нѣкоторой малокультурной части христіанскаго населенія области къ мѣстнымъ мусульманамъ вылилось въ послѣдніе дни въ открытыя нападенія, послѣдствіемъ коихъ было убійство нѣсколькихъ мирныхъ мусульманъ.

Такое крайне печальное явленіе, столь несвойственное русскимъ вѣрноподданнымъ, не должно имѣть мѣста въ предѣлахъ нашего отечества. **Россія воюетъ съ турецкимъ правительствомъ и воинами, но отнюдь не съ мирнымъ населеніемъ.**

Мирные мусульмане, даже принадлежащіе къ турецкому подданству, имѣютъ полное право на защиту и покровительство русскихъ законовъ, не говоря уже о русско-подданныхъ мусульманахъ, которые являются такими же равноправными гражданами какъ и христіане.

Внѣ существующихъ законовъ **никакое насиліе и самосудъ** въ предѣлахъ Россіи надъ отдѣльными лицами и группами, даже если бы они были замѣчены во враждебныхъ ей Россіи дѣйствіяхъ, **не допускаются.** Для этого **есть власти и судъ**, которымъ виновные должны передаваться для наказанія по существующимъ законамъ. Населеніе должно лишь способствовать къ выдачѣ властямъ виновныхъ лицъ, отнюдь не допуская никакой мести имъ расправы по своему усмотрѣнію.

Лица, совершившія такого рода насилія или самосудъ, въ свою очередь **являются уголовными преступниками** и подлежатъ отвѣтственности по закону.

Такъ какъ Карсская область состоитъ на военномъ положеніи, то на основаніи пункт. 7 ст. 19 Правилъ о мѣстностяхъ объявленныхъ состоящими на военномъ положеніи (Прилож. къ ст. 23 т. II Общ. Учрежд. Губ. изд. 1892 г.) **мною исключены изъ общей подсудности съ передачей съ производству военнаго суда дѣла о преступленіяхъ и проступкахъ противъ порядка управленія, о разбоѣ и грабежахъ**, о чемъ 26-го Августа сего года и было объявлено населенію области.

Совершенныя недавно убійства мирныхъ мусульманъ являются преступленіями противъ порядка управленія, и потому **дѣла объ этихъ преступленіяхъ подлежатъ разсмотрѣнію военнаго суда для сужденія виновныхъ по законамъ военнаго времени.**

Объявляя объ этомъ населенію области, предупреждаю, что лица, изобличенныя въ разнаго рода неистовствахъ дѣйствіяхъ безъ исключенія, какъ христіане, такъ и мусульмане и впредь будутъ предаваться военному суду для сужденія по законамъ военнаго времени, коимъ виновные въ совершеніи такового рода проступковъ **вообще караются смертной казнью.**

Повторяю обращаюсь къ благомыслящему христіанскому населенію съ призывомъ воздѣйствовать на малокультурную часть населенія въ цѣляхъ недопущенія никакихъ враждебныхъ отношеній къ мѣстнымъ мирнымъ мусульманамъ, какъ совершенно не повинныхъ въ настоящихъ обстоятельствахъ, созданныхъ военными дѣйствіями.

Временный Генералъ-Губернаторъ Карсской области
Генералъ-Лейтенантъ **ЗУБОВЪ.**

22-го декабря 1914 года.
Гор. Карсъ.

Тип. при Канц. Воен. Губер. Карсск. области.

Государственная библиотека СССР им. В. И. Ленина
Г-161-56

Пятница 21 іюля 1917 г. Органъ Армейскаго Комитета, Кавказской Арміи. ЦѢНА 10 коп.

№ КАВКАЗСКІЙ ВОИНЪ 51

Ежедневная военная и политическая газета.

АДРЕСЪ: Контора и редакція: „КАВКАЗСКІЙ ВОИНЪ". Эрзерумъ, ул. Ласточкина 25.

Полное единеніе фронта и тыла. Война до окончательнаго мира въ интересахъ народовъ. Учредительное собраніе на основѣ всеобщаго, прямого, равнаго и тайнаго голосованія.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА: за 3 мѣсяца 7 р. 50 к., за мѣсяцъ 2 р. 50 к., въ розницу 10 к. у разносчиковъ.

ОТЪ РЕДАКЦІИ.

Разносчикамъ за газету „Кавказскій воинъ" просимъ платить только 10 коп.

Въ случаяхъ отказа сообщать конторѣ.

Въ кіоскахъ (ул. Калитина) и въ конторѣ (Ласточкина, 25) „Кавказскій воинъ" можно получать по 10 к. экземпляръ.

БЛИЖЕЙШЕЕ ОТДѢЛЕНІЕ **Всероссійскаго союза городовъ.**

Открыта шивейная мастерская и прачешная, гдѣ принимаются заказы на вышеуказанныя работы. Обращаться въ контору Всероссійскаго Союза Городовъ, что на ул. Гезлынъ, бывш. „ЧАЙКА ЧАЙ". 10—5

Назначенный спектакль на Четвергъ 20 іюля

ПЕРЕНОСИТСЯ НА СУББОТУ 22-го ІЮЛЯ

на помѣщеніи Главнаго Коменданта на улицѣ Ивенева

будетъ представленъ **На Бойномъ мѣстѣ**. пьеса въ 4 д. соч. Островскаго.

По окончаніи спектакля **Дивертисментъ. ТАНЦЫ.**

50% чистаго сбора поступитъ въ ПОЛЬЗУ КУЛЬТУРНО-ПРОСВѢТИТЕЛЬНАГО КОМИТЕТА

Режиссеръ Ю. С. БОБРОВА.

ТЕЛЕГРАММЫ.

Отъ Штаба Верховнаго Главнокомандующаго.

Западный фронтъ.

Сѣвернѣе Гуселищъ части противника, перешедшимися на восточный берегъ р. Збручъ, оказали было двумя эшелонами нашихъ окоповъ, но послѣ упорнаго ихъ штыковаго боя противникъ былъ выбитъ изъ нашихъ окоповъ и положеніе возстановлено. Попытки противника форсировать р. Збручъ въ районѣ Цукланы—Позфальскіе отбиты.

Въ районѣ Германовки, подъ давленіемъ противника, наши войска отошли Залѣсцами; нашимъ дѣйствіемъ противникъ, перейдя въ наступленіе на фронтѣ Залѣщики—Снятынъ, атаковалъ наши части; послѣ боя упорнымъ боемъ, во время которыхъ наши позиціи переходили изъ рукъ въ руки, ему удалось потѣснить наши войска въ районѣ Дорошенцы—Заставная и Вереченька.

Во время послѣднихъ боевъ особенно отличался 3 Финляндскій стрѣлковый дивизіи, въ частности 10 Финляндскій стрѣлковый полкъ, а также Преображенскій лейбъ-гвардіи полкъ.

Замчарской дивизіи, въ упорныхъ бояхъ потерявшей почти всѣхъ своихъ офицеровъ. На остальныхъ фронтѣ перестрѣлка.

Румынскій фронтъ.

Атаки противника сѣвернѣе поселка Вилешты-Кимполунгскіе отбиты, вслѣдствіе чего ему удалось потѣснить наше расположеніе на 10 верстахъ сѣвернѣе.

Занятые Союзными румынскими войсками съ боя взяты укрѣпленныя позиціи противника на правомъ берегу р. Путны въ районѣ Водзи. На остальномъ фронтѣ перестрѣлка.

Дѣйствія авіаторовъ.

Южнѣе Риги нашимъ артиллерійскимъ огнемъ сбито германскій самолетъ, летчикъ и авіаторъ разбились.

Аскадрильи германскихъ самолетовъ сбрасывали бомбы на Сѣверянка, Сухъ-Столбы и Замерье.

По агентурнымъ свѣдѣніямъ, нѣмецкое наступленіе пріостановлено. О внутреннемъ состояніи Русской арміи, привозятся изъ сообщеніи главнаго штаба. Гинденбургъ, якобы, объѣзжалъ Нидерландскую черезъ 2 мѣсяца вывести Россіи изъ строя.

Отъ Штаба Кавказской арміи.

На фронтѣ арміи перестрѣлка и поиски разѣздовъ, причемъ въ районѣ Ленія, что западнѣе Арсиа, и въ районѣ Карагьянъ нашими разѣздами тимтомены двѣ заставы противника.

Наше отступленіе.

Посмотримъ, какимъ было положеніе Германіи отъ того момента, когда прогремѣла пальба русской демократіи къ врагамъ всего міра съ предложеніемъ окончить войну „безъ аннексій и контрибуціи, на основѣ самоопредѣленія народовъ, и до начала наступленія его Керенскаго.

Можно съ увѣренностью сказать что Германія истощена и утомлена въ высокой степени этой безпримѣрной войной, всей своей тяжестью позвонившейся именно на германцевъ, которымъ приходилось золотомъ, людьми, продуктами своей промышленности, военными снарядами и т. д. спасать своихъ болѣе слабыхъ, менѣе организованныхъ и отсталыхъ въ промышленномъ отношеніи союзниковъ. Голодъ и неизвѣстность мірового хаоса все росли. Посмотря на строгость германской цензуры и скудость свѣдѣній, идущихъ въ Германію, можно все же судить, что тамъ происходило большое броженіе и напряженіе крупныхъ событій.

Несомнѣнно, подъ вліяніемъ русской революціи и тяжелаго положенія страны, во всей Германіи развивалось забастовочное движеніе съ политической окраской, голодные бунты, происходили демонстраціи, митинги и пр.

Въ военномъ отношеніи положеніе Германіи тоже не могло рисоваться въ радужныхъ краскахъ.

Наступать и добиться рѣшительныхъ успѣховъ на сухопутныхъ фронтахъ Германія не могла. Это доказываетъ, напримѣръ, то, съ какимъ трудомъ и съ затратой какого времени удалось германцамъ остановить англо-французское наступленіе, причемъ имъ пришлось собрать всѣ свои силы, сильно ослабить, чтобы не обнажить свой восточный фронтъ.

Кромѣ того, число и сила враговъ Германіи росли. Не такъ давно къ союзникамъ присоединилась могучая американская республика, сильная своимъ золотомъ, промышленностью, многочисленнымъ населеніемъ и его энергіей. Къ американскимъ арміи уже записалось лучшіе дѣйствующіе интеллигенты добровольцы, и первые американскіе отряды уже высадились во Франціи.

Еще до нашей революціи германцы, понимая, что отказались отъ мысли побѣдить усиліями своихъ армій и всѣ свои надежды возложили на подводную войну, которую повели безпощадно, не передъ чѣмъ не останавливаясь.

Оправдались ли эти надежды? На это дастъ отвѣтъ слова представителей центральнаго германскаго лейбъ-гвардіи (парламента) Эрцбергской комиссіи. Онъ говорилъ, что безпощадная подводная война, на которую такъ разсчитывали, чтобы сломить и заставить голодать Англію, не дала ожидаемаго результата, такъ какъ союзникамъ удается строить больше кораблей, чѣмъ успѣваютъ ихъ топить нѣмецкія подводныя лодки. Германія нуждается въ скорѣйшемъ мирѣ, добиться мира побѣдоносца-то она не можетъ: надо поэтому согласиться на миръ безъ аннексій и контрибуціи. (Пол. Кр. Сов.).

Такимъ образомъ ясно, что Германія не могла разсчитывать на побѣду для осуществленія своихъ имперіалистическихъ цѣлей.

Основы мира, предложенныя русской демократіей, должны были показаться приемлемыми и выгодными для Германіи. Почему же ея правящіе классы не воспользовали на встрѣчу нашему волеизлію?

Причина ясна: они надѣялись или заключить сепаратный миръ съ нами, или легко разбить наши арміи, которыя казались имъ совершенно дезорганизованными и не способными къ операціямъ.

Въ обоихъ случаяхъ положеніе Германіи сразу измѣнилось бы.

Но вотъ началось наступленіе нашихъ войскъ.

Русская армія показала свою силу и рѣшимость заставить врага признать наши справедливыя для всѣхъ условія.

Какъ и слѣдовало ожидать, Германія сразу измѣнила тонъ.

Kavkazskiy Voin, Erzurum, 21 Temmuz 1917.
Er Kapustin'in Leninistlere karşı yazısı.

...дить до сведения ротных. полковых и дивизионных комитетов следующее:

Согласно распоряжения Кавказского Военного Округа, Ларионный отдел Эрзерумского кооперативного Союза, по соглашению с представителями от Кавказского Комитета Юго-Западного фронта, должен организовать склады базы снабжения ротных, полковых и дивизионных ларьков продуктами первой необходимости, чтобы тем возможность ротным, полковым и дивизионным комитетам получать товары, не неся затрат по закупке товаров из России и из Кавказа. Склады товаров будут организованы по мере возможности ближе к позициям, чем будет представлена возможность получать товары войсковым частям, находящимся на и вблизи переднего позиций.

Средства, необходимые для создания крупного закупочного аппарата и для организации складов, отпускаются военное начальство, по ходатайству Кавказского Совета, из неприкосновенных капиталов.

Приступая к выполнению изложенной цели, Ларионный отдел организовал на г. Эрзерум склад, на котором будет снабжать товарами все ротные, полковые и дивизионные ларьки, находящиеся во всем Эрзерумском направлении. В данное время на складе имеются товары, которые могут отпускаться всем ларькам по наличный расчет по оптовым ценам, по предъявлении удостоверений комитетов.

Сообщая об этом, Ларионный отдел предлагает ротным, полковым и дивизионным комитетам, где уже имеются ларьки, обращаться с требованиями на товары в Эрзерум. Телефон 135.

Кроме снабжения товарами, Ларионный кооперативный задался целью давать соответствующий указания тем комитетам, кои пожелают организовать у себя ларьки. Для чего из Эрзерумское направление приглашается два инструктора-организатора и один инструктор-экспедитор, для организации кооперативных дел. начала которых будут положены на основании организации ларьков.

Инструктора могут быть затребованы комитетами из г. Эрзерума. Указания на организацию ларьков и чтение лекций по кооперации для комитетов безвозмездны.

Заведыв. Эрзерумск. направлен. Ларьк. отдела при 1-м отдел. Всерос. Зем. Союза, Буранков.

РЕЗОЛЮЦІЯ

109-го Кавказского военного четвероконного транспорта.

По поводу желания нашего командира ротмистра Макиртичева, о том, что он городе Эрзерум распространяется много слухов о неприязненных, происходящих между солдатами нашего транспорта, непосредственно своих начальниках и т. д. Мы, солдаты, доводим до сведения что, говоримая против... не справедливы и заявляем, что все эти... ложь и лишь... распространяемые... солдатами... желающими... работоспособности нашего транспорта и вперед надеемся делать.

Председатель общего собрания
ст. унт. Нов. Воронинъ

Казачья армія

В страшные дни Монгольского нашествия русские люди, разрозненные военные станы на берегах Днепра и Дона, стали кровью своей прогнав татарь. оттеснить предалы московской земли, грудью своею дали русскому народу перевести и объединиться. Так возникло русское казачество в дни смуты и разрухи 1612 года, когда русский народ, не имевший сильной власти и единения, в минуту различной смуты, неслись, чувствуя свое... самостоятельному существованию. Подъ Ельнею, Троицкой лавры собрались Донские и Запорожские казаки и выручили мать свою Россію изъ бѣды.

Въ переживаемое нынѣ тяжелое время, когда разрозненныя измѣнниками агентами и просто трусами, недостойными имени русскаго гражданина, русскія армія мѣстами позволяетъ себѣ не исполнять приказовъ, мѣстами покидаетъ боевыя позиціи, теряя обширныя свои славу, когда внутри Россіи не хватаетъ силъ, учащаются братоубійственныя столкновенія, когда внутри свободы и родины, мы, Кавказскіе казаки и кубанскій казачій войска, обращаемся ко всѣмъ 11 казачьимъ войскамъ и ко всѣмъ казакамъ предлагаемъ всѣмъ 11 казачьимъ войскамъ и украинскимъ полкамъ объединиться на одну почтенную, но звонящую слова „казакъ", казачью армію, предлагаемъ призвать героя Кавказскихъ боевъ Генерала Каледина, сѣдого походнаго атамана, и пусть, собравши казачьи войска, разбросанныя теперь по сотнямъ и полкамъ въ корпуса, ведетъ казачью армію туда, куда велитъ нашъ мирный первый министръ и молодой герой Керенскій, на защиту отъ жестокаго врага земли русской — нѣмца, на защиту свободы русской и самостоятельной великой Россіи мы призываемъ всѣ казачьи войска, полки, сотни и сѣлзы, получивши эту телеграмму, высказаться, согласны ли сказать: „Пора, братья казаки, пора нашимъ полкамъ спасть нашу общую мать Россію, пора соединить во одно наши полки подъ знаменемъ нашего батьки атамана Алексѣя Каледина и идти съ нимъ биться врага отечества, пора выйти изъ состоянія покоя и дружной семьей всѣхъ нашихъ 11 братьевъ-казаковъ съ 12 сестрой-Украиной пойти провѣять мрачныя воспоминанія, ударить по ненавистному врагу.

„Да здравствуетъ Россія моя великій вождь Керенскій и нашъ любимый атаманъ Калединъ.

Мы посылаемъ эту телеграмму всѣмъ казакамъ и предсѣдателю Временнаго Правительства министру Керенскому, атаману Каледину и прочимъ согласимъ ли вами теперь же отказаться на нашъ зовъ, послать свои телеграммы атаману Каледину и главѣ россійскаго Керенскому. Казаки Кубанцы і Кубанской казачей дивизіи.

Думы солдатскія.

О ленивцахъ

Къ намъ, дорогіе товарищи, солдаты-крестьяне, обращаюсь съ горячей просьбой: „не поддавайтесь вражьей распространяемой такъ называемыми большевиками"! Я самъ бѣдный крестьянинъ, и понялъ первымъ дѣломъ изъ является дѣломъ сворѣйшаго окончанія этой ужасной войны, чтобы скорѣе отдохнуть отъ переживаемыхъ ужасовъ и спокойной трудовой жизни.

Помогутъ-ли однако, достигнемъ-ли мы этого счастья если послѣдуемъ за большевиками?

Большевики говорятъ, что для того, чтобы скорѣе окончить войну, нужно братаніе на фронтѣ, а между тѣмъ это опасное заблужденіе. Мы должны помнить, что мир будетъ безъ анексій и контрибуцій возможенъ для германскаго пролетаріата. Каждый, кто хоть мало знаетъ знаковъ съ географіей, знаетъ, что въ Германіи, по отношенію къ населенію, земли слишкомъ мало. Поэтому нѣмцамъ своего хлѣба не хватаетъ и они вынуждены его отнимать, куда въ свою очередь они сбываютъ фабричные продукты своего промышленства машины и проч., что... жить промышленностью.

Но рано или поздно другія страны, а въ томъ числѣ и Россія, захотятъ имѣть свои фабрики и не нуждаться въ продуктахъ германскаго производства, и тогда-бы нѣмцамъ пришлось туго. Вотъ почему германскій пролетаріатъ подготовляетъ революцію: онъ знаетъ, что онъ о немъ заботится. Да къ тому-же германскій пролетаріатъ въ кабалѣ у капитализма является сравнительно сносно. Это одно

Другое: допустимъ, что перевротъ совершился не у насъ, а въ Германіи, и мы остались при старомъ режимѣ. Вѣдь ясно-же, какъ Божій день, что тѣхъ нѣмцевъ, которые желаютъ-бы брататься, къ братанію не допустимъ-бы, а братаясь-бы тѣ, которые одной рукой обнимали-бы а другой сжимали-бы ножъ, выжидая лишь удобную минуту, чтобы поглубже вить ему довѣрчивое „братана".

Такъ именно нѣмцы съ нами и братались и не исполнили всего этого, что братаніемъ мы-бы „выбрали" себѣ погибель.

Неужели мы должны смотрѣть спокойно, какъ нѣмцы терзаютъ нашихъ сочленовъ, ожидая себѣ тойже участи.

Что-же касается сепаратнаго мира, то уже почти каждый изъ насъ знаетъ, что это было-бы позоромъ и гибелью не только идеи соціализма, но и нашей свободы вмѣстѣ съ нами.

И такъ, наше единственное спасеніе, это — наступленіе.

И несомнѣнно, что оно потребуетъ горазло меньше жертвъ, чѣмъ, разные мы ножке, отражать чье-нибудь наступленіе.

Горе наше въ томъ, что за эти три года войны мы такъ обленились физически и нравственно, что уже боимся открытой грудью стать противъ опасности и мгновенно имемся, хотя и знаемъ, что когда-нибудь настанетъ такой моментъ.

И вотъ большевики прекрасно учли нашу слабость и, пользуясь нашей темнотой и малограмотностью, искусно играютъ на этомъ нашемъ больномъ мѣстѣ.

Каждый изъ насъ понимаетъ, что сейчасъ всякій безпорядокъ, анархія являются гибелью для нашей молодой свободы. И хотя большевики это сознаютъ отрицаютъ свое стремленіе къ анархіи, но на дѣлѣ ведутъ имено къ ней.

Вспомните многочисленныя „революціи", вооруженныя демонстраціи, призывы крестьянъ, не дождавшихъ Учредительнаго Собранія, къ захватамъ земли.

Они и тутъ хотятъ ударить по больному мѣсту крестьянина. Вѣдь это равносильно тому, что изъ голодному толпу бросить кабѣ или пшеницу.

То-же самое можетъ быть съ захватами земель.

Вообще, если-бы тѣ, которые завлекъ большевиками, читали не только то, что пишутъ большевики, но и прислушивались къ тому, что говорятъ и другія партіи, то они бы видѣли, что Зовутъ къ нѣкоторомъ родѣ служить интересамъ одного, и что можетъ поручиться сколько ихъ и кто имено продался изъ нихъ нѣмцамъ или чьей-нибудь сотнѣ".

Берегитесь-же, свободные граждане, и довѣряйте-не словомъ а дѣломъ, что за Ленинымъ и большевиками вы не пойдете!

Солдатъ П. Капустинъ.

Mart 1917 Kars oblastı komiserliğinin yazısı.
STsSA f. 1818, op. 1, d. N319, l. 2.

ный Комиссаріатъ
о управленію
ской ОБЛАСТЬЮ

д секретар.

марта 1917г.

№ 3692

Карсъ.

№ 574 — 4 АПР 1917

Въ Особый Закавказскій Комитетъ.

Имѣю честь сообщить, что Карсской областью управляетъ Областной Комиссаріатъ въ составѣ членовъ Исполнительнаго Комитета: Степана Артемьевича Щетинина, Инспектора народныхъ училищъ Николая Васильевича Политова, помощника присяжнаго повѣреннаго Адихана Кантемирова и присяжнаго повѣреннаго Григорія Сергѣевича Дзамоева. Областной Комиссаріатъ вступилъ въ управленіе Областью съ 7-го марта сего года.

Для успѣшности веденія дѣлъ областные Комиссары распредѣлили между собою трудъ слѣдующимъ порядкомъ:

I. Комиссаръ Г.С. Дзамоевъ:

I/ Судебное отдѣленіе,
2/ Главный народный судъ,
3/ Тюремный Комитетъ,
4/ Воинское Присутствіе,
5/ Городскія дѣла и
6/ Канцелярія Временнаго Генералъ-Губернатора.

II. Комиссаръ А.Х.Кантемировъ.

I/ Крестьянское отдѣленіе,
2/ Карсская Областная вспомогательная касса,
3/ Врачебное отдѣленіе,
4/ Ветеринарное отдѣленіе,
5/ Полицейская стража - милиція,
6/ Дѣлопроизводство и Комитетъ по удовлетворенію нуждъ бѣженцевъ,
7/ Комитетъ по оказанію помощи пострадавшимъ отъ войны.

Mart 1917 Kars oblastı komiserliğinin yazısı.
STsSA f. 1818, op. 1, d. N319, l. 2ob.

III. Комиссаръ Н. В. Политовъ.

1/ Областной ссудный Комитетъ,
2/ Отдѣленіе общихъ дѣлъ,
3/ Отдѣленіе финансовое, / бухгалтерія/.
4/ Отдѣленіе Инспекторское,
5/ Отдѣленіе строительное,
6/ Паспортная часть,
7/ Типографія.

IУ Комиссаръ С.А. Шетининъ:

I. Продовольственный Комитетъ и дѣлопроизводство.
2/ Агрономическая часть,
3/ Мѣстное управленіе Краснаго Креста,
4/ Статистическій Комитетъ.

При чемъ ассигновки подписываются каждымъ комиссаром по своему отдѣлу.

Прошу Особый Закавказскій Комитетъ утвердить перечи[с]ленныхъ выше областныхъ Комиссаровъ на время до организаціи [по]стояннаго Областного Исполнительнаго Комитета на началахъ прям[ого], равнаго, тайнаго и всеобщаго голосованія.

Предсѣдатель Исполнительнаго Комитета

Секретарь

Bibliyografya

Bu bibliyografya yalnızca kitapta kullanılmış olan kaynakları içermektedir. Rusça, Yunanca, Gürcüce ve Ermenice sözcükler Türkçe çevriyazı kurallarına göre Türk Latin alfabesine çevrilmiştir.

A. Arşivler

Almanya	
BA/MA	Msg 2/3739, Oberstleutnant Stange. Kriegstage buch.
Büyük Britanya	
TNA	FO 65, 78.
Ermenistan	
HAA	ff. 125, 200, 269, 274, 1262.
Gürcistan	
STsSA	ff. 13, 157, 229, 231, 243, 245, 545.
Rusya	
AVPRİ	ff. 149.
RGİA	ff. 229, 932, 1263, 1288. RGVİA ff. 450, 489, 2100, 5633, 13138.
GARF	ff. 124.
Türkiye	
BOA	A. MKT. MHM, DH. MKT, DH. MTV, DH. ŞFR, HR. SYS, HR. TO, İ. DH, İ. MV, İ. MMS, Y. MTV, Y. PRK. BŞK, NFS.d.
Yunanistan	
KMS	KAYK 3, KAYKAS 9.

B. Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

Abashidze, Aslan (der.), *Selections from the British National Archives on Adjara, 1830-1921*, 3 cilt, Londra: Aslan Abashidze Historical Documents Centre, 2003-2008.

BOA, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I*, Ankara: Devlet Arşivleri, 1995.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III, Ankara: BOA, 2006.

HAA, "Armyanskiy Korpus protiv Turetskih Voysk (noyabr 1917 g. – iyul 1918 g.), Vospominaniya Generala F. İ. Nazarbekova", *Banber Hayastani Arhivneri* 3 (94), Erivan, 1992.

Armyane v Pervoy Mirovoy Voyne (1914-1918 gg.), Moskova: Rossiyskiy Pisatel, 2014.

Kirimyan, Albert, "Vartan Mazmanyani vgayutyunneri Batumi marzi Artvini okrugi Ardanuçi tağamasi Tanzot kyuği hay pnakçutyan Godoradzneri masin", *Panper hayasdani arhivneri* 1, Erivan, 2005,

Megrelidze, Şamşe V. (der), *Acaris Çarsulidan. Muhaciroba 1878 - 1882 çlebşi*, Tiflis: Metsnieraba, 1964.

Perinçek, Mehmet (der.), *Rus Devlet Arşivinden 150 Belgede Ermeni Meselesi*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2013.

Safi, Polat (der.). *19 ve 20. Yüzyıl Arşiv Belgelerinde Artvin. Göğe Komşu Topraklar*, Ankara: T.C. Artvin Valiliği, 2007, ikinci baskı 2008.

Topal, Mehmet (der.), haz. M. Taner Koltuk, S. Talha Sağlam, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ardahan*, İstanbul: Ardahan Valiliği, 2009.

C. *Gazete ve Dergiler*

Batum. Oblastnıya Vedomosti. 1912-14. Batum valiliğinin resmi gazetesi. Haftada iki kez çıkıyordu. Türkçe *Batum. Eyalet Ceridesi* sayfası var, bu sayfa Temmuz 1914'e dek yayımlanıyor.

Batumskaya Pravda.

Batumskiy Den.

İzvestiya Karsskago Soveta Soldatskih, Raboçih i Krestyanskih Deputatov i ofitsialnıy otdel Oblastnogo Komissariata, 1917.

İzvestiya Kavkazskago otdela imperatorskago russkago geografiçeskago obşçestva (İmparatorluk Rus coğrafya derneği Kafkasya şubesi haberleri).

Kars, Kars valiliğinin Rusça haftalık resmi gazetesi, 1883-1917.

Kavkaz, Tiflis'te çıkan Kafkasya genel valiliğinin Rusça günlük resmi gazetesi.

Kavkazskoe Slovo, Tiflis.

Mşag, Tiflis, Ermeni milliyetçilerin gazetesi.

Novoe Vremya, Petersburg'ta çıkan günlük liberal-milliyetçi gazete, 1868-1917.

Russkoe Slovo, Moskova.

Tiflisskiy Listok, Tiflis.

Altınay, Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında. İki Komite İki Kıtal*, İstanbul: Temel Yayınları, 1998.

Arakskiy, İ. F., *V Zakavkaz'e. Oçerki*, St. Petersburg: Tipografiya A. Benke, 1910.

Bagradze, Dmitriy Zaharoviç (1826-1890), *İstoriçesko-etnografiçeskiy oçerk Karsskoy oblasti*, Tiflis, İKOİRGO, cilt 7, Tipogr. Gl. Upr. Glavnonaç. Grajdanskoyu çastiyu na Kavkaze, 1883.

İstoriçeskiy oçerk turetskoy sistemı zemlevladeniya. (Prilojenie k protokolu Kavkaz. Yurid. Obşç. No. 9). [Tiflis]: Tipografiya İ. Martirosiant/sa, 21 aprelya 1889 g.

Zapiska o pozemelnom voprose Karsskoy i bıvşey Batumskoy oblastey, [Tiflis] tarihsiz.

Bardizaktsi, V., B. Natanyan, K. Sırvantsyants, *Palu - Harput 1878. Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler, I. Cilt, Adalet Arayışı, II. Cilt, Raporlar*, yay. haz. Arsen Yarman, İstanbul: Derlem Yayınları, 2010.

Caiani, İvane, *Borçka Mektupları*, İstanbul: Sinatle Yayınları, 2002, ikinci baskı 2006.

Entsiklopediçeskiy Slovar, "Kavkazskiy kray, Batumskiy okrug, Artvin ve Karsskaya oblast'" maddeleri, Petersburg: Brokgaus i Yefron, 1894-1895.

Entsiklopediya Voennıh i Morskih Nauk, (der.) Tümgeneral Genrih A. Leer, Cilt IV, "Karskaya oblast" ve "Kavkaz" maddeleri, Petersburg, 1889.

Erdağı, Dursun. Bkz. Nurettin Sezen.

Erdoğan, Fahrettin, *Türk Ellerinde Hatıralarım. Kafkasya-Doğu Anadolu ve Kars Esareti-Türkistan-Azarbaycan Kafkasya ve Doğu Anadolu Türkleri*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1954.

Esadze, Boris S., *Karsskaya oblast v yeya proşlom i nastoyaşçem (İzsledovaniya, nablyudeniya i zametki)*, Tiflis: Tipografiya Tiflisskago Metehskago tyuremnago zamka, 1912.

Oçerki Karsskoy Oblasti. Vıpusk 1-ıy. Ekonomiçeskiya i hozyaistvennıya nujdı, Kars: Tipografiya Karssk. obl. Pravl., 1912.

Esadze, Semyon Spiridonoviç, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, Tiflis: Tipografiya "Guttenberg", 1907, 2 cilt.

Gerard, V. (Avukat), *Zapiska po delu Yusufa-Zia-Paşi i brata ego Mehmed-Beya o zemlyah, prinadlejaşçih im v Karsskoy oblasti*, St. Peterburg, 31 marta 1889 g.

Godovoy otçet voennogo gubernatora Karsskoy oblasti. Bkz. Otçet.

Gurdjieff, Georg, *Olağanüstü İnsanlarla Karşılaşmalar*, İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 2009.

Haşimoğlu, Yasin, *Oltu Şura Hükümeti'nin Ermeni Mücadelesi. Oltu şura hükümeti mebusu Yasin Haşimoğlu'nun hatıraları*, yay. haz. Erdal Aydoğan, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları, 2005, ikinci baskı 2013.

Helmitskiy, P., *Karsskaya Oblast. Voenno-statistiçeskiy i geografiçeskiy obzor*. Çast 2. Otdelı II i III. Tiflis: İzdanie Otdela General'nago Ştaba Ştaba Kavkazskago Voennago Okruga, Tip. Kants. Glavnonaç. Grajd. Çastyu na Kavkaze, 1893.

Çast 2. Otdel III. Tiflis: Vtoroe ispravlennoe izdanie Otdela General'nago Ştaba Ştaba Kavkazskago Voennago Okruga, Tip. Kants. Glavnonaç. grajd. çastyu na Kavkaze, 1897.

Kavkazskiy Kalendar na 1885 god., Tiflis: Tipografiya Kants. Glavnonaç. grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1884.

K.K. *na 1886 god.* Redaktör Y. Kondratenko, Tiflis: Kavkazskiy Statistiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1885.

K.K. *na 1887 god.* Redaktör Y. Kondratenko, Tiflis: Kavkazskiy Statistiçeskiy Komitet, Tipografiya Kants. Glavnonaç. grajdanskoy çastyu na Kavkaze, 1886.

K.K. *na 1901 god.* Redaktör Y. Kondratenko, Tiflis: Zakavkazskiy Statistiçeskiy Komitet, tip. Şaradze, 1900.

K.K. *na 1902 god.* Redaktör Y. Kondratenko, Tiflis: Zakavkazskiy Statistiçeskiy Komitet, 1901.

K.K. *na 1903 god.* Redaktör Y. Kondratenko, Tiflis: Zakavkazskiy Statistiçeskiy Komitet, 1902.

K.K. *na 1904 god.* Redaktör Y. Kondratenko, Tiflis: Zakavkazskiy Statistiçeskiy Komitet, 1903.

K.K. *na 1905 god.* Redaktör Y. Kondratenko, Tiflis: Zakavkazskiy Statistiçeskiy Komitet, 1904.

K.K. *na 1907 god.* Redaktör D. D. Pagirev, Tiflis: Zakavkazskiy Statistiçeskiy Komitet, 1906.

K.K. *na 1909 god.* Redaktör V. V. Stratonov, Tiflis: Kants. Namestnika po voenno-narodnomu upravleniyu, 1908.

K.K. *na 1910 god.* Redaktör V. V. Stratonov, Tiflis: Kants. Namestnika, 1909. Çast I-II.

K.K. *na 1912 god.* Tiflis: Kants. Namestnika, 1911.

K.K. *na 1913 god.* Redaktör A. A. Elzenger ve N. P. Stelmaşçuk, Tiflis: Kants. Namestnika, 1912.

K.K. *na 1914 god.* Redaktör A. A. Elzenger ve N. P. Stelmaşçuk, Tiflis: Kants. Namestnika, 1913.
K.K. *na 1915 god.* Redaktör A. A. Elzenger ve N. P. Stelmaşçuk, Tiflis: Kants. Namestnika, 1914.
K.K. *na 1916 god.* Redaktör N. P. Stelmaşçuk, Tiflis: Kants. Namestnika, 1915.
K.K. *na 1917 god.* Redaktör N. P. Stelmaşçuk, Tiflis: Kants. Namestnika, 1916.
Kavkazskiy Statistiçeskiy Komitet, *Karsskaya Oblast. Svod Statistiçeskih Dannıh, İzvleçennıh iz Posemeynıh Spiskov Naseleniya Kavkaza*, Tiflis: İzdanie Kavkazskago Statistiçeskago Komiteta, 1889.
Kefeli, General Dr. Yakov, *Anılar (1916-1919)*, çev. Erdoğan Altınkaynak, Ankara: TTK, 2013.
Killahidis, İraklis, *To Horio Tou Sintiskom*, Selanik, 1959. KMS, KAYK 3.
Lisovkiy, Valeriy Y. *Çorohskiy Kray (Voenno-statistiçeskiy oçerk)*. Vıpusk 1-2. Tiflis: İzdanie Otdela Generalnago Ştaba Okrujnago Ştaba Kavkazskago Voennago Okruga, 1887.
Namestnik Ego İmperatorskago Veliçsestva na Kavkaze, *O pozemelnom ustroystve naseleniya Karsskoy i Batumskoy oblastey*, Tiflis, 19 Aprelya 1912 g., N8500.
Mikeladze, Abdul, *Acara Mektupları*, İstanbul: Sinatle Yayınları, 2002.
Natanyan, Boğos, *Sivas 1877*, yay. haz. Arsen Yarman, İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, birinci baskı, 2008.
Nizamname. Kars Sancakında Müslüman Taifesine Ohuyub Yazmak Örgeden Cemiyet içün / Ustav Karsskago Obşçestva Rasprostraneniya Gramotnosti sredi Musulmanskago Naseleniya Oblasti Karsskoy, Tiflis: Gayret Matbaası (Tipografiya Geyrat), 1908.
Obzor Batumskoy oblasti za 1903 god. Batum: Hudojestvennaya Tipografiya Şmaevskago, 1904.
O.B.O. za 1910 god. Prilojenie k VSEPODDANNEYŞEMU otçetu. Batum: Tipografiya D. L. Kapel, 1912.
Obzor Karsskoy oblasti za 1895 god. (Prilojenie k vsepoddanneyşemu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.). Kars: Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, 1896.
O.K.O. *za 1896 god. (Prilojenie k vsepoddanneyşemu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.)*, Kars: Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, 1897.
O.K.O. *za 1897 god.*, Kars: Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, [1898].

O.K.O. *za 1901 god. (Prilojenie k vsepoddanneyşemu otçetu)*, Kars: Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, 1901.
O.K.O. *za 1902 god. (Prilojenie k vsepoddanneyşemu otçetu)*, Kars: Karsskaya Oblastnaya Tipografiya, 1903.
O.K.O. *za 1903 god. (Prilojenie k vsepoddanneyşemu otçetu)*, Kars: Karsskaya Oblastnaya Tipografiya, 1904.
O.K.O. *za 1904 god. (Prilojenie k vsepoddanneyşemu otçetu)*, Kars: Karsskaya Oblastnaya Tipografiya, 1905.
O.K.O. *za 1905 god. (Prilojenie k vsepoddanneyşemu otçetu)*, Kars: Karsskaya Oblastnaya Tipografiya, 1906.
O.K.O. *za 1906 god. (Prilojenie k vsepoddanneyşemu otçetu)*, Kars: Karsskaya Oblastnaya Tipografiya, 1907.
O.K.O. *za 1907 god. (Prilojenie k vsepoddanneyşemu otçetu)*, Kars: Karsskaya Oblastnaya Tipografiya, 1908.
O.K.O. *za 1908 god. (Prilojenie k vsepoddanneyşemu otçetu)*, Kars: Karsskaya Oblastnaya Tipografiya, 1909.
O.K.O. *za 1909 god. (Prilojenie k vsepoddanneyşemu otçetu)*, Kars: Karsskaya Oblastnaya Tipografiya, 1910.
O.K.O. *za 1910 god. (Prilojenie k vsepoddanneyşemu otçetu)*, Kars: Karsskaya Oblastnaya Tipografiya, 1911.
Godovoy Otçet voennogo gubernatora Karsskoy oblasti, o sostoyanii vverennoy yemu oblasti za 1879 god, [Kars]: Haziran 1880.
Vsepoddanneyşiy otçet o sostoyanii Karsskoy oblasti za 1884 god, Kars: Tipografiya Kants. Voen. Gubernatora Karsskoy Oblasti, 1885.
... *za 1885 god*, Kars: Tipografiya Kants. Voen. Gubernatora Karsskoy Oblasti, 1886.
... *za 1886 god*, Kars: Tipografiya Kants. Voen. Gubernatora Karsskoy Oblasti, 1888.
... *za 1888 god*, Kars: Tipografiya Kants. Voen. Gubernatora Karsskoy Oblasti, 1890.
... *za 1889 god*, Kars: Tipografiya Kants. Voen. Gubernatora Karsskoy Oblasti, 1890.
... *za 1890 god*, Kars: Tipografiya Kants. Voen. Gubernatora Karsskoy Oblasti, 1891.
... *za 1891 god*, Kars: Tipografiya Kants. Voen. Gubernatora Karsskoy Oblasti, 1892.
... *za 1892 god*, Kars: Tipografiya Kants. Voen. Gubernatora Karsskoy Oblasti, 1893.

... *za 1893 god*, Kars: Tipografiya Kants. Voen. Gubernatora Karsskoy Oblasti, 1894.

Vsepoddanneyşiy otçet voennogo gubernatora Karsskoy oblasti za 1910 god. Sekretno.

Özdemir, Halit (emekli öğretmen), Ardanuç Lisesi 1986-1987 Öğretim Yılı 2. Sömesterinde Öğrencilere Yaptırılmış İnkılap Tarihi Ev Ödevleri, Ardanuç ve çevresinden yaşlı insanlarla yörenin yakın tarihi hakkında yapılmış ankete verilen cevaplar.

Pamyatnaya Knijka i Adres-Kalendar Karsskoy Oblasti na 1902 god. Svedeniya o Karsskoy oblasti, Redaktör S. V. Yermolayev, Tiflis: Tip. A. M. Sudarevoy, 1901.

PKAKKO na 1904 god. İzdanie Karsskago oblastnogo Statistiçeskago Komiteta, pod redaktsieyu Sekretarya Komiteta S. V. Yermolayeva, Kars: Karsskaya Oblastnaya Tipografiya, 1904.

PKAKKO na 1906 god. İzdanie Karsskago oblastnogo Statistiçeskago Komiteta, pod redaktsieyu Sekretarya Komiteta S. V. Yermolayeva, Kars: Karsskaya Oblastnaya Tipografiya, 1906.

PKAKKO na 1908 god. Pod redaktsieyu sekretarya Komiteta S. V. Yermolayeva, Kars: Karsskaya Oblastnaya Tipografiya, 1907.

PKAKKO na 1912 god. Pod redaktsiey sekretarya Komiteta Podpolkovnika B. S. Esadze, Tiflis: İzdanie Karsskago Oblastnago Statistiçeskago Komiteta, 1911.

PKAKKO na 1914 god. İzdanie Karsskago oblastnogo Statistiçeskago Komiteta, pod redaktsieyu Sekretarya Komiteta B. B. Çijik, Kars: tip. Pri kants. Voen. Gubern. Karsskoy Oblasti, 1914.

Pereselençeskoe Upravlenie Glavnago Upravleniya Zemleustroystva i Zemledeliya, *Obzor Pereselençeskago Dela na Kavkaze za Pyatiletie 1908-1912 gg.*, St. Petersburg, 1913.

Pervaya Vseobşçaya Perepis *Naseleniya Rossiyskoy İmperii, 1897 g. LXIV. Karsskaya Oblast.* Pod redaktsieyu N. A. Troynitskago. Tetrad I. [Petersburg]: İzdanie Tsentralnago Statistiçeskago Komiteta Ministerstva Vnutrennıh Del, 1900. Tetrad 2 (poslednyaya), 1904.

Pervaya Vseobşçaya Perepis *Naseleniya Rossiyskoy İmperii, 1897 g. LXVI. Kutaisskaya Guberniya. Pod redaktsieyu N. A. Troynitskago. [Petersburg]: İzdanie Tsentralnago Statistiçeskago Komiteta Ministerstva Vnutrennıh Del, 1905.*

Polojenie ob obşçestvennom upravlenii i pozemelnom ustroystve korennago naseleniya Karsskoy oblasti i okrugov Artvinskago i Batumskago, Ku-

taisskoy gubernii, Onaylayan Kafkasya genel valisi, Yaver-i Ekrem, General Knez Dondukov-Korsakov. 1890.

Polojenie o selskom upravlenii Karsskoy oblasti, Batumskago i Artvinskago okrugov, Kutaisskoy gubernii / Karardad. Kars oblastında ve Kutais guberniyasının Artvin ve Batum okruklarında cemaat kendilerini nice dolandırmakları beyanındadır, Onaylayan Kafkasya genel valisi ve Kafkas orduları başkomutanı, Yaver-i Ekrem, General Knez Golitsın, 22 Temmuz (3 Ağustos) 1900.

Proekt instruktsii o pravah i obyazannostyah Voennıh Gubernatorov Karsskoy i Batumskoy oblastey, 3 fevralya 1879 g., Tiflis.

Proekt o raspredelenii zemel i gruppirovanii naseleniya Karsskoy oblasti., Prilojenie 17. 1883 [Otçet 1883?]

Proekt o raspredelenii zemel Karsskoy oblasti, Kars: Tipografiya Kants. Voen. Gubernatora Karsskoy Oblasti, 1888. *Obyasneniya k proektu o raspredelenii zemel Karsskoy Oblasti*, Kars: Tipografiya Kants. Voen. Gubernatora Karsskoy Oblasti, 1888.

Proekt polojeniya o selskih obşçestvah, ih obşçestvennom upravlenii i povinnostyah gos. i obşç. v oblastyah Dag. i Karsskoy i okr. 1907?

Puşkin, Aleksandr S., *Erzurum Yolculuğu*, çev. Ataol Behramoğlu, yay. haz. Candan Badem, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008.

Salname-i Vilâyet-i Erzurum, sene 1287-1294.

Salname-i Vilâyet-i Trabzon, sene 1295, yay. haz. Kudret Emiroğlu, *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1878*, cilt 10, Ankara: Trabzon Vakfı Yayınları, 1999.

Sadovskiy, K., "Poshovskiy uçastok, Ardaganskago okruga, Karsskoy oblasti", *Sbornik Materialov dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza*, Vıpusk Pyatıy, Tiflis: İzdanie upravleniya Kavkazskago uçebnago okruga, 1886, s. 3-65.

Samouilidis, Stilianos, *To Horio tou Vezinkioy*, Selanik, 1960. Daktilo metni. Kentro Mikrasiatikon Spoudon (Küçük Asya Araştırmaları Merkezi), Atina. Katalog no. KAYKAS 9.

Sezen, Nurettin, *Kars ve Can Oğul. Kars Milli İslam Şurası Üyesi ve Cenubigarbi Kafkas Hükümeti Milletvekili Dursun Erdağı'nın Anıları*, Ankara: Aktif Hayat Yayınları, 2013.

Svazlian, Verjine, *Ermeni Soykırımı. Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları*, İstanbul: Belge Yayınları, 2013.

Şemseddin Sami, "Çıldır", *Kâmus ül Âlam*, 3. cilt, İstanbul: Mihran Matbaası, 1891.

Şemseddin Sami, "Kars", *Kâmus ül Âlam*, 5. cilt, 1896.

Volostı i Gminı 1890 goda. LXV. Karsskaya oblast, St. Petersburg: İzdanie Tsentral'nago Statistiçeskago Komiteta Ministerstva Vnutrennıh Del, 1892.

Vorontsov-Daşkov, General Kont İ., *O pozemelnom ustroystve naseleniya Karsskoy i Batumskoy oblastey*, 19 aprelya 1912 g. N 8500. Gor. Tiflis, Skrepil: Direktor Kantselyarii Namestnika N. Peterson.

Vremennoe polojenie ob upravlenii Batumskoy oblastyu. 20 sentyabrya 1878 goda, Borjomi.

Vsepoddanneyşiy otçet o sostoyanii Karsskoy oblasti. Bkz. *(Godovoy) Otçet...*

Yermolayev, Stepan V., *Gorod Kars. (Oçerk kulturnago razvitiya za vremya ¼ v. russkago vladıçestva)*, Kars: İzdanie Karsskago Oblastnago Statistiçeskago Komiteta, Karsskaya Oblastnaya Tipografiya, 1902.

Zakavkazskiy Statistiçeskiy Komitet, *Svod Statistiçeskih Dannıh, o Naselenii Zakavkazskago Kraya, İzvleçennıh iz Posemeynıh Spiskov 1886 g.*, Tiflis: Tipografiya Mardirosyantsa, 1893.

Zavarov, S., *Opıt İzsledovaniya Selskago Hozyaistva Hleborodnago Rayona Erivanskoy Gubernii i Karsskoy Oblasti*, Tiflis: İzdanie İmperatorskago Kavkazskago Obşçestva Selskago Hozyaistva, 1899.

E. İkincil Kaynaklar

Ababay, Feridun, *Çıldır Tarihi*, Ankara: Kadıoğlu Matbaası, 1987.

Ababay, Feridun, *Çıldır'ın Yönetsel Örgüt Süreci; Kuzeydoğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası ile Osmanlı Taşra Örgütü*, Ankara: Eda Matbaası, 2000.

Acar, Ahmet, *Tarihte Hamşioğulları*, Ankara: Turizm Geliştirme Vakfı, 1995.

Acar, Ahmet, *Posof Tarihi*, Ankara: Turizm Geliştirme Vakfı, 2002.

Acar, Ahmet, *Ardahan-Erzurum-Artvin-Acaristan Tarihi*, Ankara: Turizm Geliştirme Vakfı, 2002.

Aksu, Cemil, "Artvin Ermenilerine Ne Oldu?", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı: 16, İstanbul, Yaz 2013.

Alakom, Rohat, *Arîstokratên Kurd: Torin*, Stokholm: Apec Förlag, 2004.

Alakom, Rohat, *Kars Kürtleri*, İstanbul: Avesta Yayınları, 2009.

Alakom, Rohat, *Kağızman. Kars'ın Tadı Tuzu*, Kağızman: Kağızman Belediyesi Yayınları, 2012.

Alaybeyli, Naci, "Rus İşgali Döneminde (1878-1918) Kars", *Kars "Beyaz Uykusuz Uzakta"* içinde, Haz. Filiz Özdem, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.

Aristova, Tatyana F., *Materialnaya Kultura Kurdov. XIX - Pervoy Polovini XX v.*, Moskova: SSCB Bilimler Akademisi Etnografya Enstitüsü, Nauka Yayınevi, 1990.

Aristova, Tatyana F., *19. Yüzyıl ve 20. Yüzyılın Birinci Yarısında Kürtlerin Maddi Kültürü*, çev. İbrahim Kale, Arif Karabağ, İstanbul: Avesta Yayınları, 2002.

Arslanoğlu, Cem-Ender, *Doksanüç Harbinden Sonra (1878-1918) Kırk Yıllık Kara Günlerde Kars'ımız*, Ankara: Posoflular Dayanışma Yardımlaşma ve Kültür Derneği, 1987.

Artvinli, Taner, *Artvin Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2013.

Baberowski, Jörg, "Tsivilizatorskaya Missiya i Natsionalizm v Zakavkaz'e: 1828-1914 gg", *Novaya İmperskaya İstoriya Postsovetskogo Prostranstva* içinde, yay. haz. İ. Gerasimov vd, Kazan: Tsentr İssledovaniy Natsionalizma i İmperii, 2004.

Badem, Candan, "Çarlık Arşivleri Işığında Kağızman İlçesi (1878-1918)", *Geçmişten Geleceğe Her Yönüyle Kağızman Sempozyumu* bildiriler kitabı içinde, Ankara: Kafkas Üniversitesi Kağızman MYO, Savaş Yayınevi, Mayıs 2012.

Badem, Candan, "Kars Vilayetine Ermeni Göçü 1878-1914", *Kebikeç*, sayı: 35, Ağustos 2013. Ayrıca bkz. *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, 7. Cilt, Ankara: TTK, 2014, s. 167-182.

Badem, Candan, "Rus Yönetiminde Kars ve Kars'ta Peynir Üretimi / Kars and the Production of Cheese in Kars under Russian Rule (1878-1918)", *Alplerden Kafkaslara Kars Peynirciliğinin 150 Yıllık Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı & Boğatepe Çevre ve Yaşam Derneği, 2014.

Badem, Candan, Sezai Yazıcı, "1905 Rus Devriminin Kars'taki İzleri", *Toplumsal Tarih*, sayı: 241, Ocak 2014.

Badem, Candan, "'Forty Years of Black Days'? The Russian Administration of Kars, Ardahan and Batum", Lucien Frary, Mara Kozelsky (der.), *Russian-Ottoman Borderlands. The Eastern Question Reconsidered*, University of Wisconsin Press, 2014, s. 220-250.

Badem, Candan, "Teşkilat-ı Mahsusa Üzerine Yeni Bilgiler ve Sorulmayan Sorular", *Toplumsal Tarih*, sayı: 280, Nisan 2017.

Badem, Candan, *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.

Balistreri, Alexander, "Bir Rus Askerinin Şubat Devrimi Hatıraları. Kars'ta Kızıl Bayrak", *Toplumsal Tarih*, sayı: 253, Ocak 2015.

Bayraktaroğlu, Fehmi, *Posof. "Her Yönüyle"*, İzmir: Hürriyet Matbaası, 1998.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi, cilt III, kısım IV*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991, birinci baskı 1967.

Bilgin, Mehmet, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.

Bobrovnikov, Vladimir O., "Voenno-narodnoe upravlenie na Severnom Kavkaze (Dagestan): musulmanskaya periferiya v rossiyskom imperskom prostranstve, XIX-XX vv.", *Prostranstvo vlasti: istoriçeskiy opıt Rossii i vızovı sovremennosti*, yay. haz. B. V. Ananiç, S. İ. Barzilov, Moskova: Moskovskiy obşçestvennıy nauçnıy fond, 2001 içinde.

Bobrovnikov, Vladimir O., *Musulmane Severnogo Kavkaza: Obıçay, Pravo, Nasilie*, Moskova: Rusya Bilimler Akademisi, "Vostoçnaya Literatura", 2002.

Breyfogle, Nicholas, *Heretics and Colonizers: Forging Russia's Empire in the South Caucasus*, Ithaca&Londra: Cornell University Press, 2005.

Cengiz, Hayrullah, "Rusya'nın 1895-1905 Yılları Arasında Kafkasya Ermenileri Politikası-Ermenileri Ruslaştırma Çabaları", *Kafkas Araştırmaları* IV, İstanbul, 1998.

Dayı, Esin, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilâtlanma*, Erzurum: Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları, 1997.

Dayı, Esin, "Elviye-i Selase / Üç Sancak (Kars, Ardahan ve Batum)", *Kars - Akhaltsikhe (Ahıska). (Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri)* içinde, Kars: Kafkas Üniversitesi ve İ. Cavahişvili Adına Tiflis Devlet Üniversitesi Ahıska Şubesi, 2001.

Demirel, Muammer, "Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 37, Erzurum, 2008.

Demirel, Muammer, "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından Sonra)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 40, Erzurum, 2009.

Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

Doğru, Mehmet, *Ardahan'ın Ölçek Köyü Tarihi*, Ankara: Atak Matbaası, 1972.

Emecen, Feridun, "Çıldır Eyaleti" maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 8. cilt, İstanbul, 1993.

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, cilt 1, Ankara: TTK, 1953.

Gasımlı (Gasimli), Musa, *Anatoliya i Yujnıy Kavkaz v 1724-1920-e gg.: V Poiskah İstoriçeskoy İstini*, Moskova: İnsan, 2014.

Gasimli, Musa, *From the "Armenian Issue" to the "Armenian Genocide": In Search of Historical Truth (1774-1920)*, Bakü: N print Studiya LLC, 2015.

Gorodnitskiy, Roman A. "Uçrejdeniya Ministerstva Vnutrennıh Del na Kavkaze v 1905-1917 gg", *Vestnik Moskovskogo Universiteta, Seriya 21, No. 3*, 2004, çevrimiçi versiyon.

Gönen, Asım, *Fırtınada Kaçkar Çıplaktı*, İstanbul: Yar Yayınları, 2007.

Guliyev, Vilayat, "Udivitelnaya jizn İsa Sultana Şahtahtinskogo", *Zerkalo* gazetesi çevrimiçi versiyonu, Bakü, 12 Eylül-21 Kasım 2009, çeşitli sayılar.

Hagopyan, Ararat M., "Karsi marzi azkapnagçutyunı 1897-1914" [Kars oblastının nüfusu 1897-1914], *Badma-panasiragan hantes* [Tarih-Filoloji Dergisi], sayı: 4, Erivan, 1976.

Hagopyan, Ararat M., "Küğadndesutyan zarkatsumı Karsi marzum / 19rort tar verç. 20rort tar ısgizp" [Köy Ekonomisinin Kars'taki Gelişimi, 19. yy Sonu ve 20. yy Başı], *Lraper hasaragagan kidutyunneri NN GA* [Erm. Cum. Bilimler Akademisi Toplum Bilimleri Belleteni], sayı: 8, 1977.

Hagopyan, Ararat M., "Karsi marzi kyuğatsiutyan sotsialagan gazmı (ısd 1917 t. gyuğadndesagan haşvehamari nyuterı)", *Badma-panasiragan hantes* [Tarih-Filoloji Dergisi], sayı: 4, Erivan, 1982. Hagopyan, Ararat M., *Karsi marz. Gyuğatsyutyan badmutyan urvakdzer 1878-1917 tt.*, Erivan: Hayasdani bedagan cardarakidagan hamalsaran, "Cardaraked", 2000.

HH GAA Hnakidutyan yev Azkakrutyan İnstitut, *Kars. Hayots panahyusagan mşaguytı*, Erivan: HH KAA Kidutyun Hradaragçutyun, 2013.

Hovannisian, Richard G., "The Contest for Kars, 1914-1921", R. Hovannisian (ed.), *Armenian Kars and Ani*, Costa Mesa: Mazda Publishers, 2011.

İlker, Osman, *Aşağı Maden ve Aşağı Madenliler (A. Hod ve A. Hodlular)*, Ankara: (İstanbul) Aşağı ve Yukarı Maden Köyleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, Gelişim Matbaacılık, 1992.

İpek, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon: Serander Yayınları, 2006.

Karabağ, Kenan, *Kura Çözüldü*, İstanbul: Su Yayınları, 2015, 3 cilt.

Karagöz, Erkan, *Kars ve Çevresinde Aydınlanma Hareketleri ve Sol Geleneğin Tarihsel Kökenleri 1878-1921*, İstanbul: AsyaŞafak Yayınları, 2005.

Karagöz, Erkan, *Güneybatı Kafkasya Siyasal ve Sosyal Mücadeleler Tarihi*, İstanbul: Park Kitap Yayınları, 2010.

Karagöz, Erkan, *Güneybatı Kafkasya'da Toprak Mülkiyeti Rejimi 1877-1950*, İstanbul: Berfin, AsyaŞafak Yayınları, Ocak 2015.

Karagöz, Erkan, *Güneybatı Kafkasya Kars Rumları ve Konstandinos Kinigopulos'un Anıları*, İstanbul: Babıâli Kültür Yayıncılığı, Temmuz 2016.

Kars, İstanbul: CHP Halkevleri Bürosu Yayınları, 1943. Redaksiyon heyeti: Kemal Çilingiroğlu (ekonomi, Kars folklorundan bazı parçalar), İbrahim Tuğcu (sıhhi durum), Hasan Erdoğan (maarif), Fahrettin Çelik [Kırzıoğlu] (coğrafya, tarih, Karslı büyükler, Kars hakkında söylenip yazılanlardan parçalar), Ali Yeniaras (spor), İsmail Oktay (Kars hakkında söylenip yazılanlardan parçalar), Kemal Yurtseven (Karslı büyükler).

Kayabalı, İ., Arslanoğlu, Cem-Ender (der.), "Kuzeydoğu Anadolu Sınırlarının Tarihi Sayısı", *Türk Kültürü*, sayı: 126, Ankara, 1973.

Kenanoğlu, Macit, "1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları / Journal of Turkish Legal History*, sayı: 1, cilt 1, Mayıs 2006.

Kırzıoğlu, Fahrettin, "Kars elinin coğrafya durumu", "Kars eli tarihi", "Karslı büyükler" [Kemal Yurtseven ile birlikte], "Kars hakkında söylenip yazılanlardan parçalar" [İsmail Oktay ile birlikte], *Kars* içinde, İstanbul: CHP Halkevleri Bürosu Yayınları, 1943 [Fahrettin Çelik imzasıyla].

Kırzıoğlu, Fahrettin, *Dede Korkut Oğuznameleri, 1. Kitap*, İstanbul: Burhanettin Erenler Matbaası, 1952.

Kırzıoğlu, Fahrettin, *Kars Tarihi*, I. Cilt. İstanbul: Işıl Matbaası, 1953.

Kırzıoğlu, Fahrettin, *Edebiyatımızda Kars*, II. Kitap. İstanbul: Işıl Matbaası, 1958.

Kırzıoğlu, Fahrettin, "Ardahan Sancağımızda Moskofların Kırgın ve Zulümleri", *Kars İli. 1. Sayı Çıldır - Ardahan - Hanak - Posof İlçeleri* içinde, Ankara: Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, 1966 [Mamaşlı M. Kuzu imzasıyla].

Kırzıoğlu, Fahrettin, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*, Ankara: Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, 1970.

Kırzıoğlu, Fahrettin, "Kars" maddesi, *MEB İslam Ansiklopedisi*, 6. Cilt.

Kırzıoğlu, Fahrettin, "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadelede Kars ve Atatürk ile İlgili Belgeler", *Belleten*, sayı: 189-190, Ankara, Ocak-Nisan 1984.

Kobro, Georg, *Das Gebiet von Kars und Ardahan. Historisch-landeskundliche Studie zu einer Grenzregion in Ostanatolien / Transkaukasien*, Münih: Edition Slavica Neimanis-Verlag, 1991.

Kondraşeva, Alla S., "Sistema voenno-narodnogo upravleniya kak forma politiçeskogo kompromissa rossiyskoy administratsii i severo-kavkazskih gortsev (2-ya polovina XIX veka)", *Vestnik SevKavGTU*, seriya "Pravo", No 1 (6), Stavropol, 2004.

Köprülü, Fuat, *Demokrasi Yolunda*. Toplıyan T. Halasi-Kun, Londra, Lahey, Paris: Mouton & Co., 1964.

Küçük, Levent, "Kars Vilayetinin Rus İdare Döneminde Etnik ve Dini Yapısı (1877-1917)", *Yeni Türkiye*, sayı: 61, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II, Eylül-Aralık 2014.

Küçük, Levent, "Tarihi Belgeler ve Tanıkların Beyanatları Işığında Ardahan'da Ermeni Mezalimi", *Yeni Türkiye*, sayı: 62, Ermeni Meselesi Özel Sayısı III, Eylül-Aralık 2014.

Lur'e, Svetlana. "Rossiyskaya i Britanskaya İmperii na Srednem Vostoke v XIX - Naçale XX Veka: İdeologiya i Praktika", tarih kandidatı tezi, Moskova: RAN İnstitut Vostokovedeniya (Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü), 1996.

Lynch, H. F. B., *Armenia. Travels and Studies*, cilt I, Londra: Longmans, Green and Co., 1901.

Mardirosyan, David, "Tragediya Batumskih armyan: Prosto reznya ili predvestnik genotsida?", *Rodina*, sayı: 4, Moskova, Nisan 2010.

Maurogenous, Stulianou V., *To Kuverneion Kars tou Antikaukasou (Karskagia Omplast) kai to en auto Ellinikon Stoiheion kata tin Periodon 1878-1920*, Selanik, 1963.

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Fatma Sarıkaya, Ankara: TTK, 2012.

Megrelidze, Şamşe V., *Voprosı Zakavkazya v İstorii Russko-Turetskoy Voynı 1877-1878 gg.*, Tiflis: Metsniereba, 1969.

Melkonyan, Ashot, "The Kars Oblast', 1878-1918", R. Hovannisian, (ed.). *Armenian Kars and Ani*. Costa Mesa: Mazda Publishers, 2011.

Mirzoyan, Sonya, "Batumskaya Oblast. Eşçe Odna Tragediya Armyan", *Hayagitutyan Hartser*, sayı: 3, Erivan, 2014.

Mirzoyan, Sonya, Candan Badem, *The Construction of the Tiflis - Aleksandropol - Kars Railway (1895-1899)*, Lahey: The Institute for Historical Justice and Reconciliation, 2014.

Oral Patacı, Özlem, "Ardahan'ın Çıldır İlçesindeki Suhara Köyü Camiine Ait Arşiv Belgeleri", *DTCF Dergisi*, sayı: 58/1, Haziran 2018.

Ortaylı, İlber, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 9, 1978.
Ortaylı, İlber, "Kars Çarı'n Şehriyken", *Atlas Tarih*, sayı: 14, Ağustos-Eylül 2012.
Ostrovskiy, Aleksandr, *Kto Stoyal za Spinoy Stalina?*, St. Petersburg: Neva, Moskova: Olma-Press, 2002.
Önal, Sami, *Millî Mücadelede Oltu*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1968.
Özdemir, Halit, *Artvin Tarihi*, Ankara: Egem Matbaacılık, 2002.
Özdemir, Hikmet, *Ermeni Asıllı Rus General Korganoff'a Göre Kafkasya Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri*, İstanbul: Genelkurmay Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 2010.
Özder, M. Adil, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Ankara: Artvin Turizm ve Tanıtma Derneği Ankara Merkezi Yayınları, 1971.
Özel, Oktay, "Migration and Power Politics: The Settlement of Georgian Immigrants in Turkey (1878-1908)", *Middle Eastern Studies*, 46:4, Haziran 2010.
Peroomian, Rubina, "Kars in the Armenian Liberation Movement", R. Hovannisian, (ed.), *Armenian Kars and Ani*, Costa Mesa: Mazda Publishers, 2011.
Boğosyan, Ardaşes M., *Sotsial-Dndesagan haraperutyunneri Karsi marzum 1878-1920*, Erivan: Hayasdani Bedagan Hradaragçutyun, 1961.
Boğosyan, Ardaşes M., *Karsskaya Oblast v Sostave Rossii*, Erivan: Hayastan, 1983.
Quataert, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, çev. N. Özök Gündoğan-A. Zana Gündoğan İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008.
Sarkisyan, Yervant K., *Ekspansionistskaya Politika Osmanskoy İmperii v Zakavkazye Nakanune i v Godı Pervoy Mirovoy Voyni*, Erivan: İzdatelstvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR, 1962.
Sioridze, Malhaz M., *Batumskaya Oblast v İmperialistiçeskih Planah Zapadnıh Derjav 1914-1921 gg*, Tiflis, Gürcistan Bilimler Akademisi İ. A. Cavahişvili Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, 1986, yayımlanmamış doktora (kandidat) tezi.
Sioridze, Malhaz M., "Birinci Dünya Savaşı'nda Maçaheli Bölgesi", *Çveneburi*, sayı: 39, Ocak-Mart 2001.
Şemo, Ereb, *Kürt Çoban*, çev. Gani Bozarslan, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1993.
Şemo, Ereb (Erebê Şemo), *Şivanê Kurmanca*, Diyarbakır: Lis Yayınları, 2009.

Şirin, Ali, *A'dan Z'ye Türkeşen (Yiğitkonağı)*, İstanbul: Yaz Yayınları, 2017.
Şirokorad, Aleksandr B., *Uteryannıe Zemli Rossii. Ot Petra I do Grajdanskoy Voynı*, Moskova: Veçe, 2006. Bkz. "Razdel IV. Karskaya oblast.'"
Tetik, Ahmet, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkiyye Dairesi) Tarihi. Cilt I: 1914-1916*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.
Tokdemir, Hayrettin, *Artvin Destanı*, Ankara: Fon Matbaası, 1978.
Tsutsiev, Artur, *Atlas Etnopolitiçeskoy İstorii Kavkaza (1774-2004)*, Moskova: Yevropa, 2006.
Türkdoğan, Orhan, *Malakanlar'ın Toplumsal Yapısı. Kars ilinin üç köyünde bir Rus etnik grubunun sosyo ekonomik araştırması (1877-1962)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları, 1971.
Türkdoğan, Orhan, *Kars'ta Etnik Bir Grup. Malakanlar'ın Toplumsal Yapısı*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005.
Yazıcı, Sezai, Candan Badem, "1905 Rus Devriminin Kars'taki İzleri", *Toplumsal Tarih*, sayı: 241, Ocak 2014.
Yolcu, Halay, *Terekeme Karapapak Sözleri ve Hatıralar*, İstanbul: Yaz Yayınları, 2017.
Yurt Ansiklopedisi, "Kars" maddesi, 6. cilt, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1983.
Zavriev, David S., *K Noveyşey İstorii Severo-Vostoçnıh Vilayetov Turtsii*, Tiflis: İzdanie Tbilisskogo Gosudarstvennogo Universiteta imeni Stalina, 1947.
Zeyrek, Yunus, *Hanaklı Mazlumi*, Ankara, 2001.
Zeyrek, Yunus, *Posof'un Çizgileri*, Ankara, 2004.
Zeyrek, Yunus, *Posoflu Zülali*, Ankara, 2004.

F. İnternet Kaynakları

http://www.brocgaus.ru/
http://demoscope.ru/
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.eser_bilgi_q?
ptip=EHT&pdemirbas=197102258
http://militera.lib.ru/enc/
enc1883/index.html
http://www.runivers.ru/enc/abo.php
https://ru.wikipedia.org/wiki/Артвиинский_округ
https://ru.wikipedia.org/wiki/Батумская_область
https://ru.wikipedia.org/wiki/Гашимбеков,_Алияр-бек
http://ru.wikipedia.org/wiki/Карсская_область

https://ru.wikipedia.org/wiki/Кутаисская_губерния
http://ru.wikipedia.org/wiki/Франкини,_Виктор_Антонович
http://tr.wikipedia.org/wiki/Tsalka
http://starosti.ru/archive.php?y=1907&m=01&d=02
http://vidahl.agava.ru/P088.HTM#14257
http://whp057.narod.ru/karsk.htm
http://www.zerkalo.az/2009-09-12/history/2719-

Tablolar Listesi

Tablo 2.1: 1917 yılı baflında Kars ve Batum oblastları idari birimleri
Tablo 2.2A: Kars Oblastı Köyleri Nüfusu (1886-1906)
Tablo 2.2B: Artvin Okrugu ve Borçka nahiyesi köyleri nüfusu 1886
Tablo 3.1: Osmanlı Salnamelerine Göre Erkek Nüfus
Tablo 3.2: Kars Oblastı 1878-1882 Daimi Nüfusu
Tablo 3.3.1: Mülteci Ermeniler - 1896
Tablo 3.3.2: Mülteci Ermeniler - 1899
Tablo 3.3.3: 1902 Yılında Rusya Tabiyetine Geçen Mülteci (kaçkın) Ermeniler
Tablo 3.3B: Kars Oblastında Nüfusun Mezheplere Göre Dağılımı (1879-1915)
Tablo 3.3A: Kars Oblastı Nüfusunun Milliyetlere Göre Dağılımı (1879-1915)
Tablo 3.3: Kars Oblastı Daimi ve Geçici Nüfusu (1878-1914)
Tablo 3.3C: Batum Oblastı Daimi ve Geçici Nüfus (1910)
Tablo 3.3D: Batum Oblastı ve Artvin Okrugu Nüfusunun Mezhep ve Milliyet Dağılımı (1914)
Tablo 3.3E: Batum Oblastı ve Artvin Okrugu Nüfusunun Mezhep ve Milliyet Dağılımı (1916)
Tablo 3.3F: Yıllara Göre Artvin Nüfusu
Tablo 3.4: 1879-1884 Arası Gelen Göçmenler (Hane), 1882 Yılında Müslüman Ahaliden Geri Dönenler (devamı), 1881 Yılında Vilayete Yerleşenler (devamı), 1884 Yılında Vilayete Yerleşenler
Tablo 3.5A: Kars Oblastı Nüfus Sayımı ve İstatistiki Bilgiler (1882)
Tablo 3.5B: Kars Oblastı Daimi Nüfusunun Mezhep, Milliyet ve Cinsiyeye Göre Dağılımı (1882)
Tablo 3.9: 1888 Yılı İtibariyle Kars Oblastında Göçmenler
Tablo 3.10: Kars Oblastından Anadolu'ya Göç için Tezkire Alan Müslüman Ahali (1878-1882)
Tablo 3.11: Türkiye'ye Göç Edenlerin Bıraktıkları Arzazileri için Yapılan Ödemeler
Tablo 3.12: Şubat 1897 Tarihli Nüfus Sayımına Göre Kars Oblastı
Tablo 3.12B: 1897 Nüfus Sayımı (Artvin ve Batum Okrugları)
Tablo 3.13: Kars Oblastı Nüfusunun Milliyetlere Göre Dağılımı
Tablo 3.13B: Artvin Okrugu Nüfusunun Anadile Göre Dağılımı (1897)
Tablo 3.14: Kars Oblastı Nüfusunun Mezheplere Göre Dağılımı (1897)
Tablo 3.14B: Artvin Okrugu Nüfusunun Mezheplere Göre Dağılımı (1897)
Tablo 3.15B: Artvin Okrugu Nüfusunın Zümrelere Göre Dağılımı
Tablo 3.15: 1897 Nüfus Sayımına Göre Toplumsal Sınıflar
Tablo 3.16: 1897 Nüfus Sayımına Göre Asker Dahil Tüm Nüfusun Milliyet ve Zümre/Sınıf Dağılımı

Tablo 3.17: Nüfusun Doğum Yerlerine Göre Dağılımı (1897)
Tablo 3.18: Kars Oblastında Engelliler
Tablo 3.19: Kars Oblastında Daimi ve Geçici Toplam Nüfusun Cinsiyet ve Yaş Dağılımı (1897)
Tablo 3.20: Kars Şehri Daimi ve Geçici Nüfusunun Milliyet Bileşimi
Tablo 3.21: Kars Şehri Daimi Nüfusunun Mezhep ve Milliyetlere Göre Dağılımı (1886)
Tablo 4.1: Kars Oblastı Topraklarının Dağıtım Planı (1887) (hektar)
Tablo 4.3: Kars Oblastından Belli Köylere 1885 Yılı Başından İtibaren 6 Yıl İçin Tahsis Edilen Otlaklar
Tablo 4.4: Kars Şehrindeki Cami Vakıflarının Demirbaşları (1879)
Tablo 5.11A: Kars 1897 Nüfus Sayımı, Daimi ve Geçici Nüfusun Milliyet ve Mesleklere Göre Dağılımı
Tablo 5.1.1B: Kars Oblastı Nüfusunun Milliyet ve Meslek Dağılımı (1897)
Tablo 5.1.2A: Kars Oblastında Hayvan Sayıları
Tablo 5.1.2: Kars Oblastında Hayvan Varlığı (1877-1916)
Tablo 5.1.3: Kars Oblastında Buğday ve Arpa Hasadı
Tablo 5.1.3A: 1907 Hasadı
Tablo 5.1.3B: 1909 Hasadı
Tablo 5.1.4: Kars Oblastında Kovan Tipleri ve Bal Üretimi
Tablo 5.2.1: Kars Oblastında İç ve Dış Ticareti
Tablo 5.2.2: Kars Oblastında Esnaf ve Zanaatkârlar ve Milliyetleri
Tablo 5.4.1: Kars Oblastında Tahakkuk Eden Vergi, Harç ve Gelirleri (ruble)
Tablo 5.4.2: 1883 Yılı Arazi Vergisi Planına Göre Arazi Kategorileri ve Vergilendirme Oranları
Tablo 5.4.3: Kars Oblastında Öşür ve Nakdi Vergiler Tahsilatı
Tablo 5.4.5A: Kars Oblastında Angarya Yükü ve Köy Yönetimi Giderleri
Tablo 5.4.1B: Artvin Okrugu Aşar Gelirleri (1882-1886)
Tablo 5.4.5B: Sancaklara Göre Yol Angaryası Günleri Sayısı
Tablo 5.4.7: Kars Oblastı Köy Merkezleri Giderleri (1905)
Tablo 5.4.8: 1901 Yılı Arazi Vergilerinin Dağılımı
Tablo 5.4.6: Kars Oblastı Köy Merkezleri Giderleri (1896)
Tablo 5.5: Kars Şehrinde Kamulaştırma ve Özelleştirmeler (1884-1888)
Tablo 5.6: Demiryolu Ücret Tarifesi
Tablo 5.7: Kars Şehri Fayton Narhı (1912)
Tablo 5.8: Kars Oblastı Posta Seferleri (1891)
Tablo 6.1: Osmanlı ve Rus Devrinde Okul, Cami ve Kilise Sayıları
Tablo 6.2A: Kars Oblastında Öğrenci Sayıları (Yılsonu İtibariyle)
Tablo 6.2B: Kars Oblastı Devlet Okullarındaki Öğrencilerin Mezheplere Göre Dağılımı
Tablo 6.3: Kars Oblastı Erkek Nüfusunda Okuryazarlık (1886)

Tablo 6.4: Kars Oblastı Devlet Okullarında Öğrenci Sayıları (1888)
Tablo 6.5: Artvin Okrugunda Cinsiyet ve Yaşa Göre Okuryazar Sayıları
Tablo 6.5A: Kars Oblastı Devlet Okullarındaki Öğrenci Sayıları (1899)
Tablo 6.5B: Kars Oblastı Devlet Okullarındaki Öğrenci Sayıları 414
Tablo 6.6: Kars Oblastında Cinsiyet ve Yaşa Göre Okuryazar Sayıları (1897)
Tablo 6.7: Kars Oblastında Sancaklara Göre Okuryazarlık (1897)
Tablo 6.8: Kars Oblastında Zümrelere Göre Okuryazarlık (1897)
Tablo 6.9: Kars Oblastında Medreseler (Ekim 1901)

Dizin

I. Nikolay 52, 58, 61
II. Abdülhamid 152, 269, 564
II. Aleksandr 19-21, 58, 59, 65, 165, 181, 561, 562
II. Nikolay 13, 47, 59, 93, 167, 171, 194, 273, 348, 384, 391, 502, 583, 585, 586
III. Aleksandr 65, 165, 255, 331, 378
III. Murad 277, 279
154. Derbent alayı 70, 99, 100
155. Kuba alayı 70, 332
156. Yelizavetpol (Gence) alayı 70, 141
1855 Rus arazi kanunnamesi (nizamnamesi) 19, 20, 39, 40, 42-43
1858 Osmanlı arazi kanunnamesi 21, 40, 235, 236, 237, 244,
1882 nüfus sayımı 198, 209-211
1886 nüfus sayımı 27, 41, 74, 92, 174, 246, 318, 381, 382, 384
1897 nüfus sayımı 128-130, 217-219, 224-225, 351-352, 354
1905 Rus Devrimi 33, 98-99, 101, 420
1917 Ekim Devrimi 18, 22, 25, 27-29, 37, 62, 102, 457, 497, 503-522, 563
93 Harbi bkz. Osmanlı Rus Savaşı (1877-1878)

Ababay, Feridun 42, 53
Abadzeh 19, 75
Abbas Bek Acarskiy bkz. Acarskiy, Abbas
Abhazya 101, 146
Acar, Ahmet, 44, 462
Acara 28, 41, 44, 56, 60, 65, 146, 148, 240, 255, 287, 342, 422-423, 426, 429, 437, 462-467, 485, 488, 491-492, 497-498, 500-502, 567
Acarateyn 53
Acarskiy, Abbas 256-257, 277, 283
Acarskiy, Aleksandr Aleksandroviç 255, 283
Acarskiy, Himşiev 240, 277, 463
Ağbaba 41, 63, 282-283, 310-311, 327, 349
Ahılkelek 30-31, 56, 87, 183, 196, 256, 345, 347, 397, 429, 435-436, 443, 451, 461, 466, 468, 474-475, 490-491, 507, 509-513, 515-516, 518-520
Ahıska 30-31, 44, 46, 56, 87, 140, 162, 181, 188, 241, 256, 279, 317, 332, 338, 345, 397, 429, 436, 454, 462, 463-464, 471, 474, 477, 490, 497
Ahmet Tevfik Bey 89
Akdağ 255
Alagöz 257, 283, 414, 455-457, 463, 475, 492
Alakom, Rohat 47-48, 50, 138, 273, 379, 403
Alayurt 154
Alevi 77, 80, 175, 211, 377
Alliluyev, Sergey 33, 99-100
Amilahvari, İvane 174
Amiryan, Avak 96
Anayasal Demokrat Partisi bkz. Kadet
Ani 282
Arabo 90
Arakel, Gaydzag 90
Aras 36, 47, 307, 520, 522
Ardanuç 25, 44, 53-54, 56, 60, 62, 82, 88, 102-103, 135, 139, 197, 288, 307, 316, 356-358, 326, 340, 380, 396, 426, 428-443, 446-453, 467-468, 478, 482, 487, 490, 492, 494-499, 509, 517, 569, 365, 597,
Aristova, Tatyana F. 137-138
Arpaçay 60, 63, 159, 347, 514
Arslanoğlu, Cem-Ender 39-40, 43, 45-46
Asadurov, Are (Areg) 94-95
Asaturov, Kevork 94-95
Aslanov, Alek 247
Atabaş, Fahri 32, 46
Atabek, Server 196, 241, 462, 506
Atabekov, İosif 101
Avtisov, Hamazasp Apriamov 94
Ayastefanos Antlaşması 25, 44, 52, 54, 141, 160, 278
Azerbaycan 28, 46, 63-65, 67, 76, 79, 80, 133, 292, 384, 386, 421, 422, 434, 471, 472, 475-476, 485, 503, 505, 522
Azeri 47, 65, 79, 80, 93, 95, 175, 183, 355, 395, 420
Aziziye 276

Babıâli 47, 65, 141, 152-153, 157, 161, 163, 168-169, 234-235, 269, 278, 422, 563
Babıç, Mihail 61, 250, 252, 386
Bagradze, Mihail 99
Bagradze, Dmitriy Z. 137-138, 145, 154-155, 181, 233-234, 240, 253, 257
Bakü 46-47, 58, 65, 93, 95, 98, 168, 170, 195, 344,

385, 388, 440, 471, 473-476, 484, 504, 521, 569
Balkar 40, 80
Bardız 71, 382, 436
Başköy 67, 314, 318, 400, 447, 481, 531
Batumskaya Pravda 28
Batumskiy Den 28, 471
Bayburt 73, 268, 442, 506
Bayraktaroğlu, Fehmi 45
bedel-i askeri 36, 75, 326, 328, 329, 332, 335, 564
Belarus 77, 80, 175, 219,
Beyaz Rus bkz. Belarus
Berlin Antlaşması 25, 52, 54, 73, 161, 236
Bayezid 25, 44, 53-54, 153, 161-163
Bilgin, Mehmet 195, 426, 419, 429
Bilgin, Murat 48
Birinci Dünya Savaşı 11, 26, 33-34, 36, 48, 55, 59, 345, 348, 391, 419-420, 451, 498, 567-568
Bitlis 170, 425, 563
Boğosov, Gazar 247
Boğosyan, Ardaşes 30-31, 47, 63, 98, 99, 102, 135, 137, 151-152, 181, 247, 314, 319, 345, 348, 506
Bolşevik 25, 33, 37, 39, 55, 98-100, 344, 503, 505-506, 522, 563, 562
Borçka 28, 53, 123-124, 126, 174, 348, 426, 428-429, 445
Boyacıyan, Jirayr 90
Boyacıyan, Murad 90
Boyacıyan, Krikori 493
Boyacıyan, Avanes 497
Boyacıyan, Agnes 497
Börk 40, 262-264, 290-291, 302, 506
Brest-Litovsk Antlaşması 25, 55, 62, 506, 522, 563
Büyük Britanya 26, 564

Caiani, İvane 28, 174, 175
Caparidze, Aleşa 99
Celaus bkz. Cilavuz
Cemaldini (aşireti) 53, 67, 92, 328
Cenubigarbi (Kafkas) 18, 32, 45, 422, 563
Cezayir 52
Cilavuz (Celaus) 70, 266, 268, 345
Cumatel-Vahla 284, 342, 460
Cunuki (aşireti) 187, 188
Çalka (Tsalka) 183
Çarents, Yeğişe 34
Çeçenistan 40
Çeçen 19, 51, 74-75, 232
Çerkes 60, 72, 74
Çhenkeli, Akaki 102
Çıldır 25, 31-32, 41-42, 52-54, 63, 74, 83, 103, 135, 139, 152, 159, 160, 161, 236, 240, 255, 271, 277, 284, 288, 315, 326-327, 329, 340-341, 349, 356, 375, 376-377, 396-397, 435, 439, 454, 456, 474, 488, 491, 507, 519 ayrıca bkz. Zurzuna
Çitel 263-265
Çoruh 30, 146, 308, 426, 430, 443, 455, 462

Dağıstan 36, 40, 58, 64, 85, 147, 321, 377
Dayı, Esin 43, 46, 60, 247-248
Dedegül 68, 342, 466, 475, 484, 492, 549
Degirmanköy 283, 311, 423, 435, 438, 475, 489, 492
Dekanozov, Vasiliy 62, 499
demiryolu 11, 98, 99, 171, 320, 344-348, 372, 504, 506, 564, 569
Demurçev, Apostol 272
Der-Abrahamyan, Sarkis 430, 446
Der-Ağayev, Mıgırdiç 238, 277
Der-Harutyunyan, Bedros 441, 445
Der-Manuelyan, Petr 493
Der-Minasyan, Rupen 90
Der-Movsesyan, Magar 493
Der-Zaharyan, Hagop 496
Dersim 16, 90
Digor 41, 49, 63, 158, 284, 285, 349
Digur 41, 49, 63, 284, 382, 526
Dinç, Edip 32
Diyarbakır 170
Doğru, Mehmet 32, 390, 455-456, 459, 474, 507
Don-üstü-Nahçıvan 95
Dondukov-Korsakov, Aleksandr 59, 157, 241-242, 245, 255-256, 269, 390
Dölemenci, Vasil 39
Dördüncü Ordu (Osmanlı) 170
Dryagin, Mihail 62, 180
Duhobor 31, 35, 37, 39, 75, 77, 80, 172, 173, 175, 179, 186, 189, 192-193, 258, 310, 313, 320, 332, 376, 380, 405
Duhovskoy, Sergey 161-163
Durbah 90

Eleşkirt 92, 158, 163-166, 172, 183, 185, 421
Engels, Friedrich 101
Erdağı, Dursun 32
Erdoğan, Fahrettin 33-34, 37, 143, 236, 421, 422, 567
Erivan 11, 25, 26, 30, 31, 34, 47, 54, 56, 64, 86, 88, 93, 101, 104, 165, 170, 187, 247-255, 261, 267, 272, 282, 316, 318, 345, 346, 388, 391, 398, 420, 464, 471-473, 474, 475, 507
Karagöz, Erkan 18-24, 33, 39, 45, 46
Ermeni Devrimci Federasyonu bkz. Taşnaktsutyun
Ermenistan 14, 16-17, 19, 26, 28, 30-31, 42, 55, 92, 135, 136, 161-162, 173, 316, 421, 500, 501

Erzincan 73, 161, 162, 283, 506, 563
Erzurum 13, 25, 38, 43, 44, 49, 52, 53, 54, 56, 60, 63, 65, 72, 73, 92, 103, 135, 137, 142, 149, 152, 155, 157, 161, 163, 164, 170, 184, 188, 197, 207, 234, 239, 256, 258, 259, 270, 277, 292, 316-318, 326, 341, 345, 346, 356, 357, 365, 375, 389, 405, 420
Estlandiya 172, 186
Eston 43, 75, 77, 172, 180, 186, 189
Ezidi 35, 75, 80, 158, 159, 172, 175, 180, 189, 201, 332, 566

Fadeyev, Simeon 31, 195
Fon Parkau, Pyotr 61, 62, 97, 98, 252, 322
Fon Şlihten, Anatoliy 100,
Frankini, Viktor A. 31, 61, 63, 64, 66, 71, 74, 82, 83, 84, 85, 90, 138, 141, 144, 149, 150, 151, 154, 164, 172, 173, 176, 177, 180, 184, 181, 234, 235, 237, 278, 279, 281, 307, 317, 323, 336, 344, 380, 565,
Fransız 52, 149, 568

Gabernkorn, Anton 99
Gamsaragan, Gerasim 62
Gence 58, 70, 93, 141, 172, 192, 321, 421 ayrıca bkz. Yelizavetpol
Giers, Nikolay K. 269
Golitsın, Grigoriy S. 41, 59, 67, 93, 98, 167, 168, 169, 193, 195, 247, 346, 390, 485
Golos 148, 149
Gordon, Charles G. 48
Gorduladze, Makar 62, 494, 499
Gökdemir, Ahmet Ender 43, 46
Göle 41, 53, 103, 171, 242, 243, 283, 310, 311, 324, 327, 341, 342, 349, 377, 398, 456, 457, 484, 487, 488, 507, 513, 514
Grigoriadi, Georgiou 33
Grosman, Aleksandr 61, 62, 141, 154, 241, 243, 244, 253, 161, 309
Gügübe 10, 49, 262, 303-304, 523, 550, 609,
Gümrü 31, 56, 87, 95, 98, 181, 249, 250, 289, 317, 320, 332, 344-348, 391, 396, 397, 436, 446, 475, 491, 521, 571
Gümüşhane 172, 180, 312, 396, 447, 452, 486, 546
Gürcistan 17, 19, 26, 28, 30, 42, 92, 183, 397, 421, 475, 498

Hacıyev, Aydın 46, 47
Hacıyev, Esat 503
Hagopyan, Ararat 30, 41, 313, 316
Hanak 49, 68, 138, 309, 396, 436, 475, 490, 523, 524
Harput 161-163
Hasköy 68, 345, 424, 436, 443, 475, 487, 525
Haşimbekov, Aliyarbek 65, 249, 250
Haşimbekov, Selimbek 89
Haşimoğlu, Yasin 32, 33, 37, 78, 86, 89, 236, 239, 335, 384, 391-396, 458, 487, 503, 504, 563
Hemşin 21, 160
Hınçak 89, 90, 93, 98, 99, 505
Hopa 146, 160, 425, 426, 428, 462, 463, 483, 506, 525
Horasan 19, 43, 60, 63, 65, 67, 74, 83, 84, 145, 165, 166, 172, 285, 293, 324, 349
Horizon 28
Hovhannesov, Bado 94-96
Hüsnü Paşa 170

Iğdır 25, 54-56, 310, 345, 522
Issı, Murat 33, 185, 382, 399, 437
İşkhan 90
İmerhevi bkz. Şavşat-İmerhevi
İnönü, İsmet 44
İran 25, 61, 85, 93, 104, 170, 177, 178, 307, 317, 328, 391, 397, 427, 459, 482, 488
İran-Rusya Savaşı (1826-1828) 25
İsahagyan, Avedig 34
İsmail Hakkı Paşa 163, 269
İstanbul Antlaşması 52, 55, 74, 139, 145, 154, 183, 278
İttihat ve Terakki Cemiyeti 33, 143, 419, 420-422, 425, 426, 430, 565
İvanov, Nikolay 62, 447, 448
İveria 174
İzrail 258-260, 262
İzvestiya 28

Jabin, Andrey 193, 194

Kabardin 19, 74, 75
Kadet 101, 475, 505
Kağızman 11, 34, 47, 52, 60, 63, 65, 67, 70-74, 84, 86-88, 90-94, 99, 136, 138-141, 145, 150, 155, 158, 166, 171, 184, 187, 195, 196, 234, 238, 243, 247, 250, 266, 273-276, 284, 286-290, 296, 307-310, 318-322, 327-331, 339-341, 345-348, 376-381, 396-400, 424, 435, 436, 470, 476, 480, 484, 520, 521, 563, 567
Kalmıkova, Lukeriya 192
Kandelaki, Konstantin 101
Karabağ 257, 283, 284, 397
Karabağ, Kenan 137, 438, 460
Karagöz, Erkan 18-24, 33, 39, 45, 46
Karakala 88, 158, 166, 274, 287, 288, 314, 525, 531

Karakalpak 80, 81, 104
Karakilise 185, 247, 282
Karamzin, Nikolay 57
Karapapak 76, 77, 79-81, 85, 97, 136, 138, 166, 175, 177-179, 201, 232, 248, 319, 328, 381-383, 400, 457, 565
Kars 27, 65, 93, 164, 320, 335, 350, 384, 390, 417, 469, 477, 502
Kars Antlaşması 39, 522
Kaskalyan, Krikor 89
Kaskan (aşireti) 53, 67, 328
Kavkaz 28, 152, 164, 384, 417, 436, 467, 470
Kayabalı, İsmail 39, 43, 46
Kazakistan 81, 392
Kavafyan, Arşag bkz. Keri
Kertene 271, 299, 300, 525
Kertenekev bkz. Kertene
Keşkül 28, 384
Kırgız 80
Kırım 45, 146, 256, 257
Kırım Savaşı 12, 40, 49, 61, 71, 149, 273
Kırzıoğlu, Fahrettin 12, 13, 15, 16, 19, 20, 27, 32, 34-37, 39-43, 45, 46, 76, 77-81, 151, 155, 156, 196, 236, 247, 248, 309, 335, 339, 340, 376, 385, 386, 391, 394, 396, 397, 403, 404, 421, 455-457, 459, 562
Kızılbaş 162
Kızılçahçah 159, 348
Kiğı 161
Killahidis, İraklis 33, 398, 399, 436, 437, 513, 514
Kinigopulos, Konstandinos 18, 22, 33
Kipakçiyants, Aram 94
Kobro, Georg 38, 42, 47, 79, 137, 172, 185, 313, 339, 348, 387, 391, 403, 404
Koltuk, Taner 48, 49
Komarov, Aleksandr V. 141, 146, 164
Komesor bkz. Aleksandrovka
Könk 262-265, 290, 291, 303, 304, 523
Köprülü, Fuat 30
Köroğlu 273, 396, 398
Kuban 58, 70, 146, 186, 426
Kukunyan, Sarkis 90
Kulp 71, 187, 318
Kurat, Akdes Nimet 19, 21, 22, 35
Kutaisi 27, 41, 56, 58, 60, 61, 67, 78, 79, 170, 175, 180, 190, 191, 133, 207, 312, 369, 375, 377, 384, 387, 464, 495, 499, 501, 565
Küregyan, Kalust 266-268
Kürkçiyan, M. Mıgırdiç 260-262

Lazarev, İvan 161-163
Lazistan 53, 54, 103, 135, 256, 375
Levitskiy, İosif 87, 249, 250
Liflandiya 172, 186
Loris-Melikov, Mihail 59, 158, 165, 241, 339
Lyall, Walter 147, 148
Lynch, Henry 31, 75, 87, 193, 313, 332, 333

Maçahel 53, 60, 135, 139, 427, 481, 497
Malakan 31, 35, 37-39, 75-77, 80, 141, 172-175, 179, 186, 188, 192, 193, 194, 247, 258, 265, 309, 310, 313-315, 322, 332, 376, 389, 405, 429, 435, 437, 475, 489, 512, 521
Malatya 152
Malorus 77, 80, 175, 185, 201, 259
Malta 32, 422
Mamuretülaziz 152
Manukyan, Aram 90
Manyas 149
Marx, Karl 101
Melkonyan, Aşot 136
Menşevik 98, 102, 503, 504
Merines 260, 285, 382, 436
Mıgırdiçev, Egiy 188
Mıhçıyan, Arten 281
Mikaelyan, Nigol bkz. İşkhan
Mşag 28, 379, 437, 470
Murgul 32, 146, 174, 175, 423, 424, 427, 428, 442, 447
Mushelov, İvan L. 268

Nadejin, Konstantin V. 87, 189, 250, 341, 342
Nahçıvan 41, 63, 64, 92-95, 158, 172, 280, 284, 285, 293, 308, 349, 480
Nikolayevka bkz. Sarzep

Odesa 94, 95, 315, 318, 469
Oktay, Esat 32
Oltu 297, 298, 409, 572
Orbeliani, Grigol 145, 146
Ortaylı, İlber 12, 14, 30, 40-44, 46, 59, 60, 135, 172, 237, 280, 313, 315, 330, 347, 562
Osetin 19, 74, 75, 141, 179, 232, 403, 511
Osipov, Arsen 96
Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) 14, 17, 25, 47, 53, 56, 65, 66, 71, 93, 135, 149, 160, 173, 258, 316, 344
Ovanesov, Bagdasar 94
Öküzdüzü 262-266, 290, 303, 304
Önal, Sami 37
Özbekistan 80
Özder, Adil 32, 36, 62, 89, 396, 419, 423, 424, 428, 429, 435, 444, 448, 453, 462, 468, 484, 485, 497, 499

Parget 159, 192
Paris Antlaşması 40
Parzyants, Hristof 249, 250
Pasinler 66, 164, 165, 172, 421
Pçemyan, Krikor 266-268

Penek 49, 53, 103, 135, 185, 258, 259, 260, 437, 552
Petersburg 26, 58, 64, 70, 78, 98, 99, 102, 155, 156, 163, 170, 171, 191, 269, 346, 347, 388, 475
Petrograd 98, 502-505 ayrıca bkz. Petersburg
Pilosyan, Andriyas 89
Piloyan, Hagop Bedrosoviç 102
Podgurskiy, Aleksey 61, 315, 348, 391, 422, 431-434, 470, 473, 479, 480, 500
Poğosyan bkz. Boğosyan
Polonya 21, 57, 76, 169
Popko, İvan 54, 60, 61
Poshov ayrıca bkz. Posof
Posik 382, 436
Posof 29, 32, 45, 46, 49, 53, 60, 74, 79, 83, 144, 155, 159, 160, 177, 245, 308, 310, 311, 324, 349, 396, 507, 526,
Puşkin, Aleksandr 57, 389

Radopulo, Dmitri 88, 89
Romanya 173
Rostov 39, 315, 318
Rumeli 156

Sağlam, Talha 48, 49
Sami, Şemseddin 31, 52, 53, 81, 102, 145
Samoylov, Aleksey 61, 93, 96, 157, 249, 252, 271, 386
Sarıkamış 19, 33, 42, 60, 63, 65, 70, 71, 75, 84, 101, 143, 166, 186, 308, 323, 324, 332, 344, 345, 348, 349, 402, 419, 421, 422, 425, 454, 482, 497, 505, 521, 565
Sarzep 46, 193, 310, 435, 437, 438, 474, 489, 512
Sason 170
Satlel 45, 428, 431, 433, 444-446, 492, 495, 507 ayrıca bkz. Satlel-Rabat
Satlel-Rabat 379, 433, 439, 489, 493, 537
sektant 35, 36, 70, 93, 172, 173, 175, 186, 192, 194, 380, 383, 387, 389, 564
Sırbistan 14, 173
Sibirya 21, 171, 252, 421, 429, 454, 485, 487
Sindiskom 33, 68, 398, 436, 437, 475, 489, 513, 518
Sivas 152-154, 161, 170, 172, 346, 506
Smagin, Aleksey 62
Smekalov, Aleksey M. 61, 241
Stalin, İosif 33, 98
Staroselskiy, Dmitriy 146, 147
Subatan 185, 188, 189, 272, 301, 302, 397
Surinyan, Mıgırdiç 507, 508
Şahtahtinski, İsa-Sultan 64, 65, 91, 327, 328, 329, 336
Şahumyan, Isdepan 98
Şamşadinov (aşireti) bkz. Şemseddinov
Şavro 90
Şavşat 25, 36, 44, 53, 54, 56, 103, 135, 139, 146, 312, 326, 426, 428, 429, 431, 433-435, 442, 443, 448, 452, 453, 460-462, 466, 477, 481, 482, 484, 489, 490, 495, 507, 509, 516, 519
Şavşat-İmerhevi 60, 62, 82, 240, 277, 432, 439, 444, 468, 492, 493, 496, 499
Şemo, Ereb (Erebê) 33, 34, 38
Şemseddinov (aşireti) 243, 273-276
Şeremetyev, Sergey 59, 158, 268, 390
Şervaşidze, Prokopiy 101
Şirokorad, Aleksandr B. 47, 186, 187, 190, 339, 345
Şmerling, Emil 62, 88, 431, 432-434
Şuragel 60, 63, 74, 84, 138, 145, 155, 159, 165, 166, 183, 188, 189, 192, 269, 272, 276, 277, 279, 282, 283, 290, 308, 310, 324, 327, 328, 330, 349, 377, 480, 481

Tabahidze, Süleyman bkz. Taşkan, Süleyman
Tanzot 288, 438-443, 445, 447, 450, 468, 478, 485, 486, 495, 509, 516, 547
Taşkan, Süleyman 32, 33, 468, 484, 485, 499
Taşnaktsutyun 55, 90, 93, 98, 99, 425, 449, 478, 505, 565
Tatar 76, 77, 79, 80, 175, 383, 395, 397, 422, 448-450, 472, 476, 507-510, 512-521
Tavusker 53, 63, 71, 103, 135, 257, 258, 259, 285, 349, 442, 456, 481
Teşkilat-ı Mahsusa 36, 419, 421, 423, 425, 426, 430, 435, 434, 444, 453, 455, 497-499, 501, 565
Tiflis 11, 26-29, 33, 41, 44, 56-58, 64, 65, 92-98, 104, 140, 141, 147, 152, 160, 162, 164, 167, 172, 174, 177, 183, 189, 191, 193, 234, 241, 244, 248, 250-255, 257, 263, 267, 269, 279, 308, 311, 314, 315, 317, 320-322, 330, 345-348, 350, 379, 384, 386-388, 402, 419-421, 425, 429-431, 436, 437, 440, 447, 454, 462, 464-467, 470-474, 477, 483-485, 490, 492, 505, 506, 511, 512, 514, 516, 520, 522, 567
Tiflisskiy Listok 28, 437, 443
Tikan 68, 292, 429, 455, 462, 463, 490
Tirvana 256
Tivasor 277
Todan 71, 274, 286
Tolstoy, Dmitriy 59, 165

Tomiç, Pyotr 31, 61, 85, 86, 91, 92, 141, 155-158, 172, 177-180, 185-189, 246, 253, 254, 262, 267, 286, 322, 324-326, 330, 331, 349, 377, 382, 383, 399
Tomsk 191, 482
Topal, Mehmet 48
Trabzon 53, 56, 103, 135, 139, 147, 161, 164, 168, 185, 207, 235, 341, 344, 346, 375, 425, 506, 561
Tuzluca bkz. Kulp
Türkdoğan, Orhan 37-39
Türkistan 52, 58, 59, 252, 377, 397, 459
Türkmen 67, 73, 74, 76, 77, 79-81, 85, 104, 136, 138, 144, 166, 175, 176, 178, 201, 211, 220, 232, 247, 248, 319, 377, 381, 382, 386, 488, 565
Türkmençay Antlaşması 25
Türkmenistan 178
Türkyılmaz, Yektan 16, 26

Ural, Selçuk 46, 247, 335
Uzunkilise 282

Valentine Baker Paşa 238
Van 158, 161, 170, 172, 397, 423, 425, 500, 561
Vardosan 527
Varjabedyan, Kado 96
Varjabedyan, Nerses 160
Vartanov, Harut 87-89
Velikorus 77, 80, 175, 219
Vezinköy 137, 177, 184, 185
Volskiy, Sigizmund 61
Vorontsov-Daşkov, İllarion 42, 59, 95, 231, 234, 258, 278, 335, 479, 484, 485, 492
Vramyan, Arşag 90

Yelizavetpol 58, 70, 93, 141, 172, 192, 321, 421, 471, 475
yerel yönetim 334, 341, 343, 502 ayrıca bkz. zemstvo
Yermolov, Aleksey Sergeyeviç 51, 171
Yunanistan 14, 17, 33, 398
Yusuf Ziya Paşa (Hatunzade) 268-270
Yusufeli 89, 346, 396, 451, 452, 462

Zaruşat 52, 60, 74, 84, 145, 155, 166, 184, 185, 188, 268, 279, 308, 310, 311, 327, 349, 377
Zavriev, David S. 29, 30, 348, 402
zemstvo 332, 333, 341-344, 400
Zeytun 287
Zilan (aşireti) 53, 65, 67, 187, 273, 274, 328
Zosimoviç, Nikolay 62, 467, 499
Zurzuna 41, 53, 60, 63, 240, 271, 284, 348, 454, 490, 492, 510-512, 524

Չարլըք Եւօնէթիմինտէ	Çarlık Yönetiminde
Քարս, Արտահան, Արթվին	Kars, Ardahan, Artvin
Կարսը, Արտահանն ու Արթվինը՝ ցարական իշխանութեան օրօք	**Kars, Ardahan, Artvin Under the Rule of Tsarist Russia**
Ճանտան Պատեմ	Candan Badem
պատմութիւն	history
Թրքերէն	Turkish
Սեպտեմբեր 2018, Ստանպուլ	September 2018, Istanbul

Halk arasında 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Çarlık Rusyası, bugünkü Kars, Ardahan ve Artvin illeri ile Erzurum'un bir kısmını topraklarına katmış, bu bölgeleri Kars ve Batum oblastları olarak yönetmeye başlamıştı.
İki imparatorluğun sınırında süren savaşlar, nüfus hareketleri, göçler ve devrimlerle çizilen bölgenin tarihinde Rus yönetiminin hüküm sürdüğü 1878-1918 arasındaki bu kırk yıl, Türkçe kaynaklarda yeterince incelenmiş değil, yapılan çalışmalar ise bilimsel tarafsızlıktan hayli uzak.

Candan Badem'in Rusya, Gürcistan ve Ermenistan'daki arşivler ile Osmanlı arşivlerine dayanan bu çalışması, bölgede yaşanan ekonomik, idari, siyasal ve kültürel değişimleri ilk kez bu kadar derinlemesine ele alıyor.

ISBN 9786052100271